

K. MARX-F. ENGELS

DE LA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels

Dela

Trideset treći tom

Urednik:

Dr Veljko Korać

Redaktor:

Šeka Almuli - Korać

Prevodioci:

Lazar Čović

Nataša Tkalec

Dušan Rnjak

Zvonko Tkalec i drugi

Institut
za međunarodni
radnički pokret

Prosveta
izdavačka radna organizacija

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA

TOM 33

BEOGRAD 1979

PREDGOVOR

Ovaj tom obuhvata Engelsove radove napisane u vremenu od 1890. do 1895, tj. u poslednjim godinama njegovog života i delatnosti.

Period u kome su ovi radovi nastali predstavlja svojevrsnu prekretnicu kako u razvitku kapitalizma tako i u razvitku međunarodnog radničkog pokreta.

Kad je reč o razvitku kapitalizma, ovaj period znači prelaženje kapitalizma slobodne konkurencije u fazu dominacije krupnih monopolističkih saveza. On označava začetak strukturnih promena u svetskom kapitalizmu i prelazak u monopolistički kapitalizam. Istovremeno, pojačana je neravnomernost u razvitku pojedinih kapitalističkih država i pomeren odnos ekonomskih i političkih snaga na međunarodnom planu. Sve te promene imale su za posledicu ne samo produbljenje protivrečnosti između kapitalističkih zemalja nego i zaoštavanje klasne borbe proletarijata i buržoazije u pojedinim zemljama.

Posmatran sa gledišta međunarodnog radničkog pokreta, ovaj period predstavlja svojevrsnu pripremu za osnivanje Druge internacionale i njeno organizaciono oformljenje. Pojava Druge internacionale značila je da se radnički pokret ne samo znatno osnažio u razvijenim kapitalističkim zemljama Zapada nego i da je uhvatio čvrst koren i u ostalim evropskim zemljama. Pored ranije konstituisanih socijal-demokratskih partija, u ovom razdoblju dolazi do formiranja italijanske, austrijske, bugarske, mađarske, poljske i rumunske socijal-demokratske partije. Značajan korak u ovom pogledu napravila je i radnička klasa Engleske, što pokazuje obrazovanje njene Nezavisne radničke partije. Tendencije konstituisanja samostalne radničke partije ispoljile su se i u društveno-političkom životu Rusije.

Sve je to govorilo da je pokret ušao u novu fazu svog razvitka i da je ne samo izišao iz svoje sektaške faze i lokalne ograničenosti nego i da se politički konsolidovao i postao značajna politička snaga u svim razvijenijim zemljama. Pojava Druge internacionale nije donela samo širenje radničkog pokreta i nastajanje brojnih radničkih partija, nego i predominaciju marksizma nad ostalim idejnim strujama u radničkom pokretu. Dok su Prvu internacionalu potresale borbe različitih idejnih struja — posebno marksizma i anarhizma — u Drugoj internacionali

marksizam je postao vodeća idejna struja. To je bila javno prihvaćena ideološka platforma pokreta.

Ti istorijski uslovi postavili su međunarodni radnički pokret pred mnogo složenije zadatke. Oni su zahtevali praćenje i teorijsko osmišljavanje mnogih novih pojava u ekonomskoj i političkoj sferi.

Time je povećan značaj teorije u klasnom i političkom pokretu proletarijata. Omasovljenje proleterskog pokreta, stvaranje i organizaciono jačanje socijaldemokratskih partija zahtevali su kako dopunjavanje i razvijanje marksističke nauke, tako i njeno unošenje u klasni pokret proletarijata, njeno spajanje s masovnim pokretom radničke klase. To širenje pokreta i omasovljenje socijaldemokratskih partija praćeno je nastajanjem radničke aristokratije i prodiranjem sitnoburžoaskih elemenata u redove socijaldemokratskih partija. Jačanje partijskih i sindikalnih organizacija izazvalo je diferenciranje u redovima same radničke klase i pojavu njenog privilegovanog dela-sindikalne i partijske birokratije. Ovaj prodor sitnoburžoaskih elemenata u redove socijaldemokratije i nastajanje sindikalne birokratije imali su sa svoje strane za posledicu ublažavanje političkih zahteva socijaldemokratskih partija i jačanje oportunističkih tendencija u radničkom pokretu. Ulazak sitnoburžoaske inteligencije koja je bila pod uticajem građanskih ideja u redove socijaldemokratije doveo je do interpretiranja marksizma u duhu građanske ideologije i do njegovog prožimanja, pa čak i direktnog spajanja s elementima te ideologije. Tako su novi istorijski uslovi na planu marksističke teorije zahtevali ne samo dalje razvijanje te teorije nego i njenu odbranu od napada sa stanovišta drugih idejnih opredeljenja, kao i od uproščavanja i vulgarizovanja u svojim vlastitim redovima.

Novi istorijski uslovi i revolucionarni naučni i praktični zadaci na koje smo ukazali bili su okvir i osnovna determinanta Engelsove teorijske i revolucionarne delatnosti u ovom razdoblju. Odmah treba istaći da je Engels jasno sagledao kako te nove istorijske uslove tako i nove zadatke koje ti uslovi nameću klasnom pokretu proletarijata. Još više, on je — kao što to ovaj tom njegovih radova ubedljivo pokazuje — uprkos poodmaklim godinama, činio sve što je bilo u njegovoj moći da te zadatke što potpunije i adekvatnije izvrši. »Zahtevi internacionalizma rastu. Do 1848. čovek je mogao verovati da je učinio dosta ako je donekle razumeo glavne jezike zapadne i srednje Evrope, ali sada je došlo dotle da ja pod svoje stare dane moram da učim čak i rumunski i bugarski ako želim da pratim napredovanje socijalizma prema istoku i jugoistoku«, pisao je Engels uredništvu časopisa »Sozial-Demokrat« (str. 343). Podrobno razmatranje Engelsove teorijske i revolucionarne delatnosti tokom ovog razdoblja koje je našlo izraza u ovom tomu zahtevalo bi obimnu studiju. Pošto će čitaoci imati prilike da se neposredno upoznaju sa Engelsovim tekstovima, mi ćemo se ograničiti na upućivanje na one delove ovog toma koji nam se čine najvažniji.

Kad je reč o najvažnijim Engelsovim poslovima, treba pre svega pomenuti njegov rad na pripremi trećeg toma Marxovog *Kapitala* za štampu. To je bio vrlo složen zadatak i vrlo obiman posao na kome je Engels radio skoro punih deset godina.

Taj obimni, odgovorni i stvaralački rad na pripremanju trećeg toma *Kapitala* za štampu najbolje je ocenio Lenjin kad je rekao da su drugi i treći tom *Kapitala* delo dvojice, Marxa i Engelsa.

U članku *Berza* koji je ostao nezavršen, Engels ukazuje da je od 1865, tj. od vremena pisanja trećeg toma »nastupila promena koja danas određuje berzi znatno pojačanu i sve veću ulogu«. Dok je 1865. godine berza bila »sekundarni element u kapitalističkom sistemu«, danas berza postaje »najistaknutiji predstavnik same kapitalističke proizvodnje«. Engels uočava činjenicu pretvaranja individualne svojine nad sredstvima za proizvodnju u akcionarsku i pojavu »trustova koji stvaraju džinovska preduzeća sa zajedničkim jemstvom«. Tu pojavu on konstatuje u trgovini, bankarstvu, i drugim kreditnim ustanovama, na polju zemljoradnje, koja se »pobezirajuče« i dr. Uticaj berze Engels pokazuje i na planu kolonizacije. »Ova je danas čista filijala berze« — kaže Engels.

Engelsov članak o berzi ostao je, na žalost, nezavršen. On sadrži samo sedam polaznih stavova koje je trebalo razviti i konkretizovati. Pa ipak, on pokazuje da je Engels uočio ključnu tačku u objašnjavanju novih ekonomskih činjenica i da je sa stanovišta tih ekonomskih novuma gledao na ekonomske procese. Međutim, sam razvitak tih novih pojava sredinom 90-tih godina nije davao potreban materijal za detaljnija i temeljnija teorijska uopštavanja u ovom pogledu. Ta nova i šira uopštavanja nastaće početkom ovog veka i u njima će najdalje otići Marxov i Engelsov sledbenik V. I. Lenjin.

Engels se brinuo ne samo o tome da treći tom pripremi za štampu i da ga dopuni nego i o tome da čitalačku publiku, posebno onu iz redova radničke klase, pripremi da taj tom što bolje shvati. U tom cilju on je napisao dva kraća teksta — *Marxov »Kapital« — treći tom* i *O sadržaju trećeg toma »Kapitala«*, koji su ušli u ovaj tom. U ovim tekstovima on je ukazao na predmet pomenutog toma i na logičku povezanost materije koja se u njemu izlaže, kao i na logičku povezanost sva tri toma tog Marxovog životnog dela. Blagodareći izuzetnom poznavanju materije i načina njene obrade, Engels je uspeo da najzavršenije probleme ekonomske nauke izloži naučno precizno, ali i popularno.

Engels je planirao da izda i četvrti tom Marxovog *Kapitala*, koji tretira istoriju teorija. O tome, pored prepiske, svedoči i izjava *Uz četvrti tom »Kapitala« Karla Marxa* (str. 427), koju je on čao listu »Vorwärts« i koja je ušla u ovaj tom. Nameru da izda i četvrti tom Engels nije uspeo ča ostvari jer se njegov život ugasio naredne, 1895. godine.

Sa istim žarom s kojim je radio na objavljivanju trećeg toma Marxovog *Kapitala* i na popularizovanju Marxovog ekonomskog učenja, Engels je radio i na odbrani Marxa od kritičara iz buržoaskih redova. Jedan od tih kritičara bio je i Luj Brentano koji je Marxa optužio da se bavi falsifikovanjem citata. Pošto je napad imao za cilj da ne samo ukaže na navodne Marxove greške u citiranju nego i da ga diskredituje kao naučnog radnika i političkog borca, Engels je energično istupio u Marxovu odbranu i dokumentovano pokazao da su Brentanovi napadi neosnovani. Da bi čitaocima pružio potpuniji uvid u dati spor, Engels je tu uključio i raniju Marxovu polemiku s Brentanom, polemiku koju je Marxova kći Eleanor vodila sa Sedley Taylor-om o istoj stvari, kao i vlastitu polemiku s Brentanom. Sav taj obimni i s polemičkog stanovišta vrlo interesantni dosije ušao je u ovaj tom.

Ovaj tom daje dragocena svedočanstva o Engelsovoj aktivnosti u okviru međunarodnog radničkog pokreta uopšte i Druge internacionalne napose. To je pre svega bila delatnost na razvijanju internacionalističke proleterske solidarnosti i na učvršćenju međusobne saradnje socijaldemokratskih partija u dihu i na osnovama marksizma.

Poseban značaj u podsticanju međunarodne proleterske solidarnosti Engels je pridavao proslavi Prvog maja koja je ustanovljena na osnivačkom kongresu Druge internacionalne 1889. godine. U brojnim istupanjima i pozdravima povodom 1. maja koji su ušli u ovaj tom (str. 337 - 343) Engels je apelovao da radnička klasa raznih zemalja proslavlja 1. maj kao praznik rada i da ga pretvori u smotru svojih borbenih snaga. Naglašavajući internacionalistički karakter prvomajskog praznika, Engels je istovremeno ukazivao i na specifične nacionalne zadatke proletarijata u vezi s proslavom 1. maja. Njegovo konkretno sagledavanje zadataka pojedinih zemalja i pokreta najbolje se vidi iz pozdrava koji je uputio austrijskim radnicima povodom 1. maja 1893. U tom pozdravu on naglašava da prvomajski praznik za ostale radnike predstavlja pretežno internacionalnu stvar, a za austrijske, s obzirom na to da još nisu bili izvojevali opšte pravo glasa, pretežno unutrašnju stvar. Engels ne gubi iz vida specifične zadatke radničke klase pojedinih zemalja i obratno, ističe specifične nacionalne zadatke radničke klase pojedinih zemalja ne zapostavljajući njene internacionalne zadatke.

Engelsova delatnost u okviru Druge internacionalne ogleda se i u velikoj pomoći koju je pružao pojedinim partijama prilikom pripremanja njenih kongresa i u njegovom neposrednom angažovanju prilikom borbe različitih struja i tendencija u okviru same Internacionalne. Sa ovog stanovišta posebno su značajni njegovi radovi *Međunarodni radnički kongres 1891*, *O briselskom kongresu i o stanju u Evropi*, *Nacionalnom savetu Socijalističke radničke partije Španije* i dr. U njima Engels se osvrće na delatnost Druge internacionalne i osvetljava značaj njenih održanih kongresa. Istovremeno on skreće pažnju na

pojavu oportunističkih tendencija u njoj, i ukazuje na potrebu energične borbe protiv njih. Njegovoni pogledu ne izmiču štete koje pokretu nanosi aktivnost rukovodilaca konzervativnih engleskih tredjuniona i engleske Socijaldemokratske federacije, francuskih posibilista i drugih oportunističkih. Osvrćući se na anarhizam, on ga u predgovoru zbornika *Članci o međunarodnim temama* karakteriše kao »karikaturu radničkog pokreta«. U *Prethodnoj napomeni uz spis »Bakunjinisti na delu«* Engels izlaže hronologiju događaja u Španiji, gde su anarhisti bili najaktivniji i najuticajniji, i istovremeno ukazuje na »sramna dela bakunjinističkih anarhista«, s ciljem — kako sam kaže — »da bi savremenici ta nedela poslužila kao primer koji opominje« (str. 356).

U nizu članaka — *Nacrt odgovora uredništvu lista »Sächsische Arbeiter-Zeitung«*, *O'govor uredništvu, Sächsische Arbeiter-Zeitung* i *Odgovor gospodinu Paulu Ernstu* Engels se obračunava sa anarhizirajućom grupom mlađih koja se oformila u nemačkoj socijaldemokratskoj partiji i koja je ustala protiv partijskog rukovodstva, partijske discipline i normi partijskog života. Karakterišući tu grupu kao »inteligentni i studentski bunt u našoj partiji«, Engels je tu grupu prekorio da sudi o teorijskim i političkim stvarima bez poznavanja fakata, da je grandomanski pretenciozna, da izvorni marksizam zamenjuje vulgarnim ekonomskim determinizmom ili ga prilagođava građanskim idejnim strujama, da potpuno ignoriše stvarne uslove partijske borbe i da je pošla putem sektaštva. Odbacujući smešne pretenzije mladih da jedino na osnovu obrazovanja dobijaju visoke položaje u partiji, Engels je istakao da se u partiji funkcije ne dobijaju samo na osnovu obrazovanja nego i na osnovu ličnih kvaliteta i celokupne revolucionarne aktivnosti.

Ustajući protiv građansko-liberalističkog i levičarsko-anarhističkog skretanja u organizovanom proleterskom pokretu, Engels je odučino istupio i protiv izopačavanja i svojevršne revizije marksističkih stavova u poje linim aktuelnim pitanjima teorije i politike. S ovog stanovišta naročito je značajno njegovo ograđivanje od Vollmarovih stavova o agrarnom pitanju na nantskom kongresu na kome se to pitanje tretiralo. Kritikujući Vollmara, on je uježno poivrgao kritici pogreške i nepreciznosti koje su francuski socijalisti ispoljili u ovom pitanju.

Boreći se protiv dogmatskih tendencija u teoriji i političkom životu koje su ispoljavali pojedini rukovodioci pokreta u Nemačkoj i nemački emigranti — aktivisti u radničkom pokretu Sje linjenih Američkih Država u ovom periodu, on je formulisao čuveni stav da »marksizam nije dogma nego rukovodstvo za akciju« i da se akcija ne može voditi polazeći od opštih principa i apstraktnih shema, nego od brižljivog teorijskog izučavanja prilika i okolnosti.

Brojne tekstove Engels je posvetio radničkom pokretu i Socijaldemokratskoj partiji Nemačke, što je i razumljivo jer se taj pokret, posle ukidanja vanrednog zakona protiv socijalista, burno razvijao nego i njegov uspešan razvoj bio od krupnog značaja za celokupni radnički pokret. U stvari, ovaj tom i počinje tematikom nemačke

socijaldemokratske partije. U članku *Nemački izbori 1890*, Engels detaljno razmatra izborne uspehe Socijaldemokratske partije Nemačke, izvodi zaključak da će ti izbori »izazvati pravu revoluciju u odnosima između partija« i dodaje da se izborni uspesi mogu okarakterisati kao »početak nove etape u toj zemlji«. Poseban značaj izbora Engels vidi u tome što će oni označiti »početak kraja Bismarckove ere« (str. 4).

Problemima nemačkog radničkog pokreta Engels se bavi i u članku *Šta sad?* Pri razmatranju klasnih odnosa i političkih snaga posle izbora 1890. Engels ističe da u situaciji uspona pokreta nemački radnici i Socijaldemokratska partija ne bi smeli da budu navedeni da »pokušaju bezizgledan puč« jer bi time »upropastili svoju sopstvenu stvar«. Oni treba da izbegavaju slične poduhvate sve »dok trenutak ne postane zreo za napad« (str. 9) — naglašava Engels. U ovom članku Engels ukazuje na mogućnost da vladajuće klase potraže izlaz iz unutrašnjih konflikata u pribegavanju ratu i ratnim sukobima.

O nemačkom radničkom pokretu Engels govori i u drugim radovima koji su ušli u ovaj tom. Poseban značaj sa tog stanovišta ima njegov rad *Socijalizam u Nemačkoj* u kome izlaže istoriju razvitka socijalističke misli u Nemačkoj, ukazuje na pojavu lasalovstva i nastanak marksizma i osvetljava razvitak partije do izbora 1890. godine. U tom članku Engels ponovo pledira za poštovanje zakonitosti sve dok ona radi za socijaldemokratiju (str. 212) i još jednom ukazuje na to da će buržoazija pod uticajem plime socijalizma, biti prinuđena da potraži izlaz u nezakonitosti i nasilju. Analizom stanja Nemačke sa spoljnopolitičkog stanovišta i odnosa velikih sila Engels je došao do zaključka da su ti odnosi takvi da može doći i do rata ali da je za nemačku partiju rat neprihvatljiv.

Problem Nemačke i nemačkog radničkog pokreta Engels tretira i u članku *Može li se Evropa razoružati?* On kritikuje postojeću militarističku orijentaciju Nemačke i sam militarizam kao takav. Polazeći od toga da je »sistem stajaće vojske u celoj Evropi doveden do vrhunca« (str. 315), on ističe da najverovatnije posledice toga stanja mogu biti ekonomsko upropašćivanje naroda posredstvom daljih vojnih izdataka ili »opšti uništavajući rat« (str. 315). Kritikujući militarističku orijentaciju evropskih država, Engels ukazuje da u postojećim uslovima s vojnog stanovišta nema nikakve smetnje da se ukinu stajaće vojske i dodaje da se one ne održavaju iz vojnih nego iz političkih razloga — radi zaštite od unutrašnjeg neprijatelja. Izlaz iz militarizma on vidi u postepenom skraćanju vojne službe koje bi počivalo na međunarodnom ugovoru i u prelazu od stajaće vojske ka naoružanom narodu organizovanom u miliciju.

Kritikujući militarizam i osvajačku politiku vladajućih klasa Engels ukazuje da oni vode stvaranju agresivnih vojno-političkih blokova i da tako vode ratnim sukobima neviđenih razmera i strahota, tj. pravim svetskim ratovima. Ovo anticipiranje svetskih ratova predstavlja dalekosežno naučno predviđanje. Engels istupa kao vatreni

borac za mir i demokratske međunarodne odnose, ističe značaj borbe socijaldemokratskih partija za mir i ogroman doprinos koji socijaldemokratija može dati za očuvanje mira.

S velikim interesovanjem Engels je pratio razvitak radničkog pokreta i aktivnost socijalističke radničke partije u Francuskoj. To veliko interesovanje objašnjava se pre svega činjenicom da je posle brutalnog obračuna s Pariskom komunom i zavodenja represivnih mera radničkoj klasi radnički pokret Francuske zašao u novu fazu svog razvitka i otpočeo živu političku aktivnost. Interes za francuski radnički pokret objašnjava se i činjenicom da se u njegovim redovima odvijala borba marksizma i posibilizma kao i da je ishod te borbe bio od krupnog značaja i za samu delatnost Druge internacionale.

Sa živim interesovanjem Engels je isto tako pratio zbivanja u Engleskoj i u radničkom pokretu Engleske. Proučavanje ekonomskih procesa u Engleskoj bilo je potrebno zato što je Engleska bila metropola kapitala i što su se na njenom tlu počele ispoljavati strukturne promene svetskog kapitalizma — pojava krupnih monopolističkih saveza i finansijskih magnata. Koliko je važnosti Engels pridavao ovim procesima pokazuju njegovi radovi. *O osobenosti ekonomskog i političkog razvitka Engleske* kao i predgovori koje je pisao za ponovno objavljivanje svog mladalačkog rada *Položaj radničke klase u Engleskoj*, koji se nalazi u ovom tomu. Engelsono angažovanje u radničkom pokretu Engleske bilo je nužno zato što su u njemu tređjunionističke predrasude konzervativnog dela bile vrlo snažne i što je progresivni deo tog pokreta išao za tim da se emancipuje od naslaga prošlosti i da se konstituiše kao samostalno organizovana socijalistička snaga. Engels je podsticao progresivno krilo da se emancipuje od tređjunionističkog konzervatizma i istovremeno ukazivao na značaj samostalnog organizovanja radničke klase. Uočavajući averziju engleskog radničkog i čartističkog pokreta prema teoriji, on je ukazivao na štete koje pokretu nanosi zanemarivanje teorije i istovremeno naglašavao značaj socijalističke teorije u klasnom pokretu proletarijata.

Problematika Rusije bila je prisutna i u ranijim periodima Marx-ove i Engelseve delatnosti, ali je za njih ona postala naročito značajna početkom 70-tih godina. Zbog sve brojnijih i kontroverznijih diskusija koje su se u redovima ruske inteligencije vodile o sućbini kapitalizma u Rusiji i o ulozi seoske obščine u socijalističkom preobražaju Rusije, Marx nije mogao ostatek po strani. U tu diskusiju on je ušao blagodareći redakciji časopisa «Отечественные записки», koja ga je zamolila da iznese svoje mišljenje o tom kontroverznom pitanju.

Tokom 70-ih godina ruska problematika nametnula se i samom Engelsu. Oštra replika P. Tkačova na jedan usputni Engelson svrt na ruske prilike, primorala je Engelsa da o tom pitanju napiše poseban članak *O društvenim odnosima u Rusiji*. Taj članak je vrlo značajan, jer se tu Engels, pored razmatranja ruskih prilika i socijalističkog

preobražaja Rusije osvrće i na pitanje pretpostavki i uslova same socijalističke revolucije. Značaj tog Engelsovog članka sastoji se i u tome što on tu prvi put postavlja i razmatra pitanje preskakanja kapitalističkog razvitka — i pre samog Marxa — određuje stav u ovom pitanju. On tu takođe ukazuje na uzajamnu zavisnost revolucije u Rusiji i revolucija u zapadnim zemljama.

Podstrek da se ponovo pozabavi ruskom problematikom došao je od ruskih revolucionarnih aktivista — od Vere Zasulič, koja je Engelsa zamolila da za ruski marksistički časopis koji se pripremao u Londonu napiše nešto o Rusiji. Kako je situacija u Evropi u to vreme bila do te mere zaoštrena da je svetski rat već bio na pomolu, Engels je smatrao da će biti najbolje ako za časopis napiše rad posvećen spoljnoj politici ruskog carizma. Iako je članak svojim naslovom vezan za Rusiju, u njemu se u stvari govori o odnosima evropskih sila i evropskoj situaciji uzetoj u celini.

Engels pokazuje da je evropska radnička klasa »dvostruko zainteresovana za pobjedu čiste revolucionarne stranke« — prvo zato što je rusko carstvo glavna tvrđava i rezervna armija evropske reakcije i drugo zato što to rusko carstvo svojim neprekidnim mešanjem u unutrašnje stvari Zapada koči i ometa njegov normalni razvoj i onemogućava pobjedu evropskog proletarijata (str. 13). Odajući priznanje Marxu što je prvi uvičeo da je za pobjedu revolucije na zapadu potrebno voditi borbu na život i smrt protiv ruskog carizma, Engels ističe da on u pomenutom radu samo nastavlja delo svog umrlog prijatelja.

Kritikujući spoljnu politiku ruskog carizma, Engels je pokazao da bi slom carizma bitno izmenio spoljno-političku situaciju Evrope. Zajedno s tim on je ukazao i na značaj obaranja carizma za pobjedu revolucije na Zapadu.

Po:robnije razmatranje društveno-ekonomskih odnosa u Rusiji i perspektiva ruske revolucije Engels je preduzeo prilikom ponovnog izdanja svog spisa *O društvenim odnosima u Rusiji, koji* — kako on sam ističe — »nije mogao biti preštampan bez jednog, manje ili više, opširnog pogovora« (str. 353). Drugi razlog da se podrobnije pozabavi ovim pitanjem bilo je različito tumačenje Marxovog pisma reakciji »Отечественные записки«. Najza1, razlog Engelsovog ponovnog vraćanja na rusku problematiku bilo je i apelovanje ruskih drugova da Engels precizira svoje gledište o putevima razvitka i društvenog preobražaja Rusije. Navodeći te razloge, Engels je dodao da im se dugo opirao jer je i suviše dobro znao da je njegovo poznavanje pojedinosti ekonomskog položaja Rusije nedovoljno. Međutim, istorijski uporedno istraživanje postojećeg položaja Rusije koje je Engels u međuvremenu obavio, omogućilo mu je da celo pitanje podrobnije razmotri i da svoje gledanje na pomenuti problem preciznije formuliše. A to preciznije formulisanje sastoji se u tome »da novi zaključci ne idu bezuslovno u prilog velike budućnosti ruske obščine (str. 354).

Engels je istovremeno precizirao i stav o odnosu revolucije u zapadnim zemljama i socijalnog preobražaja Rusije, tj. istakao »da će raspadanje kapitalizma na Zapadu, koje se približava, dovesti i Rusiju u mogućnost da znatno skрати svoj prolaz kroz kapitalizam koji sada postaje neminovan« (str. 354).

U Pogovoru koji je za pomenuti spis napisao Engels preciznije karakteriše Tkačovljevo stanovište i kaže da on nije anarhist nego blankist. Istovremeno Engels je podsetio na to da gledište koje je Tkačov izneo o ruskoj seljačkoj obštini nije njegovo nego Hercenovo i da ga je ovaj preuzeo iz Haxthausenovih studija posvećenih Rusiji.

Osvrćući se na razvoj narodnjačkih ideja od 70-ih do 90-ih godina, Engels odaje priznanje ruskim revolucionarima iz 70-ih godina koji su smelo istupili protiv carizma i političkog despotizma i istovremeno primećuje da su iz krugova revolucionarnog narodnjaštva nastali borci koji su postepeno evoluirali ka socijalizmu i postali svesni borci za socijalizam. Podrobno i vrlo oštro Engels se obračunava s liberalnim narodnjaštvom 90-ih godina, koje je svoje iluzije o nekapitalističkom putu razvitka Rusije dokazivalo neadekvatnim pozivanjem na Marxa — na njegovo pismo iz 1877. godine.

Pošto je parafraziranjem Marxovog pisma i navođenjem odgovarajućih Marxovih tekstova — tekstova iz prvog toma *Kapitala* i zajedničkog teksta iz predgovora *Manifestu Komunističke partije* — odbecio shvatanje koje narodnjaci pripisuju Marxu, Engels je razmotrio kako to pitanje stoji 1894. godine.

Uslov socijalnog preobražaja Rusije i očuvanja dela obštine Engels je video u revoluciji koja će veliku masu nacije ne samo istrgnuti iz izolovanosti njihovih sela, nego i izbaciti na široku pozornicu i pružiti joj priliku da upozna svoje uslove i uslove svog oslobođenja i koja će istovremeno »ubrzati pobeđu modernog industrijskog proletarijata bez koje Rusija, ni polazeći od obštine ni polazeći od kapitalizma, ne može da dođe do socijalističkog preobražaja« str. (368).

U člancima koji se odnose na radnički i socijalistički pokret Italije Engels razmatra klasne odnose u Italiji, ukazuje na neposredne zadatke partije i osvetljava perspektive revolucionarne borbe italijanske radničke klase.

U članku *Buduća italijanska revolucija i socijalistička partija* Engels analizira socijalno-klasnu strukturu italijanskog društva i izvodi zaključak da će to društvo uskoro zapasti u krizu koja može imati dva ishoda — običnu promenu vlade posredstvom više ili manje mirno izvojevanog uspeha, što u stvari, znači održanje postojećeg stanja, ili izbijanje revolucije i uspostavljanje buržoaske republike.

U pismu koje je uputio partijskom organu »*Critica Sociale*« Engels pobija klevete buržoaske štampe o strategiji i taktici socijalističkih partija i bodri italijansku partiju da istraje u svojoj revolucionarnoj orijentaciji.

U članku *Odgovor Giovanniju Boviju* Engels pobija Bovijevo tumačenje njegovog shvatanja revolucionarnog procesa, po kome izlazi da socijalistička partija treba najpre da zadobije većinu u parlamentu pa tek onda da uzme vlast.

Engels je s interesovanjem pratio i razvoj radničkog pokreta i socijalističkih partija jugoistočne Evrope — Bugarske, Rumunije, Mađarske i dr. U nizu tekstova koji su ušli u ovaj tom on svojim savetima i sugestijama pomaže partijama da što bolje shvate svoje neposredne zadatke i da te neposredne zadatke što adekvatnije povezuju sa globalnim zadacima i konačnim ciljevima pokreta.

Pored osvetljavanja Engelsove delatnosti međunarodnom radničkom pokretu potrebno je osvrnuti se i na njegov rad na formulisanju programskih dokumenata i političkih platformi socijaldemokratskih partija.

Potreba da se posle ukidanja zakona protiv socijalista 1980. godine pristupi pisanju novog programa Partije navela je Engelsa da naredne, 1891, objavi Marxov spis *Kritika Gotskog programa*. U pomenutom spisu Marx je podvrgao sistematskoj kritici neka Lassalle-ova shvatanja i istovremeno vrlo oštro kritikovao ajzenahovce zbog ustupaka koje su činili lasalovcima. Formuliseo je niz značajnih stavova o prelasku iz klasnog u besklasno društvo i o ekonomskoj organizaciji tog besklasnog društva. Objavljivanjem Marxovog teksta Engels je hteo da doprinese eliminisanju kulta Lassalle-a iz pokreta i da pomogne partiji da uoči bitne stavove po kojima se marxizam u teorijskim i političkim pitanjima razlikuje od lasalovstva. To objavljivanje imalo je takođe za cilj da partiji pomogne da se u novom programu izbegnu stare teorijske i političke pogreške. Objavljivanje Marxovog kritičkog spisa predstavljalo je smeo čin ne samo zato što je Marx vrlo oštro napao partijske aktere za učinjene ustupke, nego i zato što sami akteri partije nisu bili saglasni s objavljivanjem tog Marxovog spisa. Međutim, Engels se rukovodio načelnim razlozima i uverenjem da će objavljivanje za partiju biti vrlo korisno. On je, kako je sam istakao, pošao od uverenja da će partija razumeti njegov stav i da će imati snage da prihvati Marxovu kritiku.

Objavljujući ovaj Marxov kritički spis, Engels je napisao predgovor u kome je ukazao na razloge koji su Marxa naveli da bude tako oštar u kritici projekta programa za Gotski kongres 1875. godine i istovremeno istakao teorijski i politički značaj Marxovog spisa. Engels je objasnio i zašto je morao da ublaži i čak da izostavi neke Marxove suviše oštre stavove i uvredljive izraze.

Sa gledišta Engelsovog rada na programskim dokumentima partije iz ovog perioda poseban značaj ima njegov spis *Prilog kritici Nacrta socijal-demokratskog programa*. To je u stvari kritički komentar prvobitnog nacrta programa partije, koji su napravili Bebel i Liebknecht i koji je rukovodstvo partije poslalo Engelsu s ciljem da ga upozna s tekstom i da ga konsultuje.

Engelsove brojne kritičke intervencije, dopune i poboljšanja, kritički osvrti na pojedine stavove i dr. pokazuju da je on pažljivo pratio ne samo svaku reč formulisanog teksta nego i da se lično trudio da program partije bude što bolji s teorijskog i što svrsishodniji s revolucionarnog stanovišta. U tom kontekstu krupan značaj ima Engelsovo ukazivanje da se dolaskom na vlast »mora nadoknaditi ono što je propustila da uradi buržoazija« (str. 198), jer je socijalizam našeg vremena imao mnogo toga da nadoknadi i jer je njegova fizionomija dobrim delom zavisila od toga da li je i kako umeo da to nadoknadi.

Posebnu teorijsku i političku važnost imaju Engelsove kritičke primedbe koje se odnose na političke zahteve partije, jer on tu pokazuje da se u programu ne samo »ispušta glavna stvar«, nego i da se ona »ispušta iz oportunitizma«. Pobijajući oportunističke teze, Engels razmatra i sam oportunitizam kao politički fenomen. On daje definiciju oportunitizma koja je postala klasična: »Ovo zaboravljanje velikih osnovnih gledišta radi trenutnih interesa dana, ovo jurenje i posezanje za trenutnim uspehom bez obzira na kasnije posledice, ovo žrtvovanje budućnosti pokreta za ljubav njegove sadašnjosti može da bude ‚pošteno‘ mišljeno, ali jeste i ostaje oportunitizam, a ‚pošteni‘ oportunitizam je možda najopasniji od svih« (str. 199).

Engels ističe da »naša partija i radnička klasa mogu doći na vlast samo pod formom demokratske republike« (str. 199-200). Tu demokratsku republiku Engels ne suprotstavlja diktaturi proletarijata nego je tretira kao »specifičnu formu diktature proletarijata«.

Govoreći o obliku prelaska u novo društvo, Engels se dotiče i nekih važnih pitanja političkog sistema: federalizma, konfederacije i dr. On ukazuje da su za nemački proletarijat i njegovu partiju neprihvatljivi kako postojeća francuska jedinstvena republika, jer ona predstavlja »carstvo bez cara«, tako i švajcarski federalizam, jer je u njemu »kanton nezavisan ne samo u odnosu prema Savezu, nego i prema opštini i srežu«. Politički sistem, naglašava Engels, treba da predstavlja »jednu i nedeljivu republiku« koja počiva na mesnoj samoupravi. »Nije naše da revoluciju odozgo, izvršenu 1866. i 1870. poništavamo, nego da joj damo potrebnu dopunu i korekturu pokretom odozdo« (str. 200) naglasio je Engels.

Pored angažovanja u međunarodnom radničkom i socijaldemokratskom pokretu Engels je u ovom periodu razvio i značajnu teorijsku aktivnost. Ta aktivnost ogleda se pre svega, u nizu samostalnih teorijskih radova koje je on tokom pet poslednjih godina života napisao.

Medju značajnije Engelsove tekstove koji se nalaze u ovom tonu spada i članak o Marxu koji je Engels napisao za jenski »Handwörterbuch der Staatswissenschaften«. U članku Engels pored obilja činjenica o Marxovom životu i delatnosti daje i bibliografiju Marxovih radova. Značaj ove Marxove bibliografije sastoji se u tome što je dolazila od

najbližeg Marxovog saradnika i u tome što je bila kompetentna korektura mnogih biografija koje su o Marxu bile pre toga objavljene i koje — kako sam Engels ističe — »vrve od pogrešaka«. (str. 291).

Pažnju zaslužuju i Engelsovi tekstovi posvećeni Pariskoj komuni jer se u njima daje ocena Komune i aktualizira njen značaj u borbi za socijalizam. Radi se o dva njegova teksta, dve pozdravne adrese koje je uputio francuskim radnicima povodom dvadesete i dvadeset prve godišnjice Komune i o *Uvodu* koji je napisao za ponovno izdanje Marxovog *Gradanskog rata u Francuskoj* 1891. godine.

U pomenutim adresama Engels evocira sećanja na Komunu, ukazuje na njen podvig u borbi za oslobođenje radničke klase i na njen značaj za socijaldemokratski pokret. »Crvenom zastavom se Pariski proletarijat uzdigao do tačke s koje i pobednici i poraženi podjednako iščekavaju s vidika.« Govoreći o istorijskom značaju Pariske komune, Engels posebno ističe njen »prevashodno internacionalistički karakter«.

Daleko veći značaj sa ovog stanovišta ima Engelsov *Uvod* u Marxov *Gradanski rat u Francuskoj*, koji je on pisao u vreme dvadesete godišnjice Pariske komune. U njemu Engels osvetljava razvitak klasne borbe u Francuskoj i ukazuje na okolnosti koje su dovele do proglašenja Pariske komune. On ističe da se usled ekonomsko-političkog razvitka Francuske u prethodnom periodu Pariz našao u takvoj situaciji da u njemu nije mogla izbiti revolucija koja ne bi dobila proleterijski karakter. Pošto je ukazao na mere koje je Komuna primenjivala u toku svog kratkog postojanja, Engels je istakao da je tim merama »pariski proletarijat oštro i jasno ispoljio svoj čisto klasni karakter« (str. 164).

Osvrćući se na Marxov rad posvećen građanskom ratu u Francuskoj, Engels ukazuje da Marxovom izlaganju treba dodati određene dopune. One se tiču pre svega ideoloških osnova Pariske komune, jer je o njima u Marxovom radu bilo reči samo uzgred. Engels ističe da su po svom idejnom opredeljenju članovi Komune bili prudonisti (većina) i blankisti (manjina), i pokazuje kako su se te idejne orijentacije odražavale na delatnost Komune. On pokazuje da su osnovne slabosti Komune bile prouzrokovane tim idejnim orijentacijama. Istovremeno on ukazuje i na idejno-političke osobenosti prudonizma i blankizma. Prilikom osvetljavanja idejnih inspiracija aktera Komune i njihove praktične delatnosti Engels ističe da su ih objektivne okolnosti primorale da deluju suprotno svojim ubeđenjima i da su karakter Komune mnogo više obrađivale objektivne okolnosti nego same ideje. Polazeći od jedinstva teorije i prakse, Engels pokazuje kako je revolucionarna praksa u krajnjoj istanci odnosila prevagu nad teorijskim pobudama.

Druga Engelsova dopuna tiče se stava proletarijata prema državi. Polazeći od toga da radnička klasa došavši na vlast ne može dalje upravljati pomoću stare državne mašine nego da tu staru mašinu mora ukloniti i istovremeno se obezbediti od svojih vlastitih predstavnika, Engels odaje priznanje Komuni što je to shvatila i što se u svojoj delat-

nosti tako praktično postavila. Pledirajući za uklanjanje stare državne mašine Engels je istovremeno skrenuo pažnju da se to uklanjanje u praksi ne može odjednom ostvariti. Po njemu država je »zlo koje proletarijatu ostaje u nasleđe«, pa će proletarijat — kao što je to i Komuna činila — »morati odmah što više da potkreše najgore strane tog zla, dok neko novo pokoljenje, izraslo u novim slobodnim društvenim uslovima, ne bude u stanju da odbaci svu tu starudiju državnosti«. Na taj način Engels je ukazao na obe komponente procesa odumiranja države — na opštu zakonitost ukidanja stare državne mašine i na specifičnu određenost te opšte zakonitosti — postupnost i procesualnost njene realizacije.

Treća značajna dopuna koju je Engels učinio Marxovom radu jeste ukazivanje da je Komuna bila diktatura proletarijata. »Nemačkog filistra je ponovo obuzeo smrtni strah od reči ‚diktatura proletarijata‘. Pa dobro, gospodo, hoćete li da znate kako ta diktatura izgleda? Pogledajte Parisku komunu. To je bila diktatura proletarijata«. Smisao ovog Engelsovog teksta je da diktatura proletarijata ne predstavlja nasilje i teror, nego najviši oblik demokratije.

Među tekstovima koji zaslužuju posebnu pažnju spada i *Uvod* koji je Engels napisao za novo izdanje Marxovog rada *Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850*. U tom uvodu Engels se osvrće na zbivanja 1848 - 1850 i na svoja i Marxova shvatanja o perspektivi socijalističkog preobražaja u zapadnoj Evropi toga perioda. Za tadašnje svoje i Marxove predstave o tom preobražaju on je rekao da su »bile jako obojene sećanjima na uzore iz 1789 - 1830« (str. 432), i da za socijalistički preobražaj u koji su oni tada verovali, u to vreme nisu postojali potrebni objektivni uslovi. U stvari, sama istorija je »jasno pokazala da stanje ekonomskog razvitka na Kontinentu tada još ni izdaleka nije bilo zrelo za uklanjanje kapitalističke proizvodnje« (str. 434). Ekonomska revolucija koja je posle 1848. ostvorena »na kapitalističkoj osnovi«, pokazala je da je kapitalistički poredak sposoban da razrešava svoje protivrečnosti i da se još održava.

Značaj *Uvoda* sastoji se i u tome što je tu Engels razmotrio i problem klasne borbe u novim istorijskim uslovima. On tu ponovo naglašava da metodi i forme borbe proletarijata zavise od konkretnih istorijskih uslova i da se nužno moraju menjati sa menjanjem tih uslova. Uzimajući za primer izborne uspehe nemačke socijaldemokratije, on ukazuje da radnička klasa u određenim okolnostima može doći na vlast i neoružanom borbom, tj. korišćenjem legalnih metoda i sredstava borbe. »Ironija svetske istorije postavlja sve na glavu. Mi ‚revolucionari‘, ‚prevratnici‘, mi napredujemo kudikamo bolje služeći se zakonitim sredstvima nego nezakonitim i prevratom« (str. 442). Ako konkretni uslovi u nekoj zemlji, kao što je to bio slučaj sa Nemačkom, omogućavaju radničkoj klasi da legalnim sredstvima dođe na vlast, to nikako ne znači da socijaldemokratija napušta revoluciju i metode oru-

žane borbe. »Samo se po sebi razume da se time naši drugovi u inostranstvu ni u kom slučaju ne odriču svog prava na revoluciju. Pravo na revoluciju je uopšte jedino stvarno, istorijsko pravo« — naglasio je Engels. Ovaj Engelsov stav izazvao je kasnije mnoge kontroverze i polemike, u kojima je bilo i pokušaja reformista i revizionista da taj stav koriste u prilog svojih koncepcija. Od takvih interpretacija Engels se ogradio i ovde i u nekoliko pisama prvcima nemačke socijaldemokratije.

U okviru samostalnih teorijskih radova koje je Engels napisao u ovom periodu treba pomenuti Prilog *istoriji ranog hrišćanstva*. U njemu je Engels razmotrio idejne izvore hrišćanskog učenja, on utvrđuje da su ogroman udeo imali »aleksandrijska Filonova škola i grčko-rimska vulgarna filozofija — platoniska i naročito stoička« (str. 386). Govoreći o socijalnim izvorima hrišćanstva, on je istakao da su svi elementi koje je proces raspadanja starog sveta oslobodio i izbacio na ulicu »došli u privlačnu sferu hrišćanstva kao jedinom elementu koji se tom raspadanju opirao« (str. 385).

Engels se osvrnuo i na razvoj hrišćanske religije od prvobitnih opština do pretvaranja u svetsku religiju. On ističe da je rano hrišćanstvo, koje »još nije bilo svesno sebe, različito od kasnije, dogmatski utvrđene religije kao nebo od zemlje«. On je ukazao i na osnovne uzroke koji su doveli do toga da hrišćanstvo od religije progonjenih postane svetska religija.

Engelsova naučno-teorijska aktivnost ogleda se i u predgovorima i pogovorima koje je pisao za ponovna izdanja svojih radova. Od tih predgovora treba istaći predgovor za englesko izdanje *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*. U tom predgovoru Engels osvetljava noviju političku istoriju Engleske i idejno-teorijske manifestacije koje su tu istoriju pratile i izražavale. Za polaznu tačku objašnjenja kako političke i idejne istorije Engels uzima kopromis koji je 1688. zemljoposedička aristokratija sklopila sa krupnom buržoazijom, jer je on udario pečat celokupnom kasnijem razvitku Engleske. Razmatrajući ekonomski i socijalno politički razvitak Engleske, Engels pokazuje kako taj razvitak izaziva svojevrstne promene u oblasti idejne nadgradnje i kako je filozofska i politička misao Engleske izražavala interese određenih društvenih klasa i socijalnih grupacija. Pokazuje isto tako kako je francuska revolucija i njena revolucionarna ideologija zaplašila englesku srednju klasu i delove buržoazije i bacila ih u naručje fideizma i agnosticizma. Govoreći o agnosticizmu kao stidljivom materijalizmu, on pokazuje kako se engleska filozofska misao — pod uticajem klasnih odnosa i političkih nazora — od agnosticizma kretala materijalizmu i subjektivnom idealizmu. Ovaj Engelsov predgovor predstavlja briljantan primer istorijsko-materijalističke analize političkog i teorijskog razvitka jedne određene zemlje.

Medu predgovorima koji imaju samostalni istraživački karakter treba pomenuti i predgovore koje je Engels napisao za nemačko i

englesko izdanje svog rada *Poreklo porodice, privatne svojine i države*. Prilikom pripremanja četvrtog nemačkog izdanja pomenutog dela Engels je smatrao da raniji tekst treba dopuniti detaljnijim razmatranjem istorije prvobitne porodice. Kontroverze o grupnom braku i pokušaji etnografa da poreknu postojanje tog braka dali su Engelsu povod da napiše rad *Novootkriveni slučaj grupnog braka*, u kome je — koristeći izveštaj lista »Русские ведомости« o postojanju tog braka — pobio stavove etnografa i novim argumentima odbranio ono što je o braku pisao i pomenutom delu.

Od predgovora koje je Engels napisao za ponovna izdanja Marxovih radova treba pomenuti i predgovor koji je napisao za *Najamni rad i kapital* - izdanje 1891. godine. U njemu se Engels dotiče istorijskih i teorijskih pitanja ekonomske nauke. Polazeći od toga da 40-ih godina Marx još nije bio gotov sa svojom kritikom političke ekonomije, Engels je istakao da svi Marxovi radovi koji su napisani pre *Priloga kritici političke ekonomije* iz 1859. odstupaju u nekim tačkama od kasnijih spisa i da sadrže neke neprecizne, pa i netačne odredbe i izraze. Pošto se radilo o izdanju koje je direktno namenjeno radnicima, dakle o propagandnom izdanju, Engels je smatrao da se u takvom izdanju pogreške i nepreciznosti moraju otkloniti. Radilo se, pre svega, o zameni izraza prodaja radnikovog rada naučno preciznim izrazom prodaja radne snage. Engels je posebno ukazao da je stanovište prodaje rada, stanovište klasične političke ekonomije, da se sa stanovišta prodaje radnikovog rada ne može objasniti poreklo viška vrednosti, ni osvetliti tajna kapitalističke akumulacije. Istovremeno je istakao da je revolucionisanje ekonomske nauke izvršeno blagodareći time što je utvrđeno da najamni radnik ne prodaje, a kapitalist ne kupuje rad, već radnu snagu. To svoje stanovište on je ilustrovao na nizu ekonomskih pojmova i kategorija. Svojim predgovorom Engels je Marxov spis ne samo uskladio s *Kapitalom*, nego je znatno doprineo i popularizovanju samog Marxovog ekonomskog učenja.

Ovaj tom govori ne samo o vrlo plodnoj nego i o izuzetno značajnoj Engelsovoj naučno-teorijskoj i revolucionarnoj aktivnosti. On pokazuje da je Engels bio ne samo na visini zadataka svog vremena nego i da je u mnogim pitanjima sagledao probleme i rešenja našeg vremena. Njegovi stavovi o prelaznom periodu, o preskakanju kapitalističkog razvitka, o nadopunjavanju onog što buržoazija nije ostvarila, o značaju oblika prelaska u novo društvo, o agrarnom pitanju i politici proletarijata prema seljaštvu, imaju ogroman značaj za savremenu borbu za socijalizam i za izgradnju socijalističkog društva.

FRIEDRICH ENGELS

DELA

JANUAR 1890- AVGUST 1895

[Nemački izbori 1890⁽¹⁾]

Ko god je pažljivo pratio politički razvoj Nemačke u toku poslednjih deset godina, nije mogao sumnjati u to da će Socijaldemokratska partija Nemačke postići ubedljiv uspeh na opštim izborima 1890. Godine 1878. protiv nemačkih socijalista donet je jedan strogi vanredni zakon⁽²⁾ na osnovu koga su sve njihove novine bile zabranjene, njihovi skupovi onemogućeni ili rastureni, njihova organizacija razbijena. Svaki njihov pokušaj da je obnove bio je kažnjavan kao »tajno udruživanje«, tako da su protiv članova partije izrečene presude od ukupno preko hiljadu godina zatvora. Nemački socijalisti su ipak uspevali da prokrijumčare u zemlju i redovno rasture svake nedelje oko 10 000 primeraka svoga organa »Der Sozialdemokrat«⁽³⁾, koji je štampan u inostranstvu, kao i hiljade letaka. Oni su uspeali da prodru u Rajhstag (sa devet članova) i u veliki broj opštinskih veća, između ostalog, i u gradsko veće Berlina. Porast snaga partije bio je očigledan i njenim najgorčnijim protivnicima.

Ipak, uspeh kakav su socijalisti postigli 20. februara mora da iznenadi i najsamouverenije među njima. Osvojeno je dvadeset¹ sedišta u Rajhstagu, što znači da su socijalisti u dvadeset izbornih srezova bili jači nego sve druge partije zajedno. U pedeset i osam srezova su ušli u uži izbor, što znači da su u 58 srezova ili najjača ili skoro najjača od svih partija koje su istakle kandidate i da će ponovljeni izbori konačno odlučiti između dva kandidata koji su dobili najveći broj, ali ne i apsolutnu većinu glasova. Što se tiče ukupnog broja glasova datih socijalistima, možemo ga samo približno proceniti. Godine 1871. oni su dobili svega 102 000; 1877 — 493 000; 1884 — 550 000; 1887 — 763 000; 1890. ne mogu dobiti manje od 1 250 000 glasova, a možda i znatno više. Dakle, u toku tri godine moć partije se povećala najmanje za 60 do 70 procenata.

Godine 1887. postojale su samo tri partije sa više od milion birača: Nacionalno-liberalna sa 1 678 000, Centar ili Katolička partija

¹ U »Newcastle Daily Chronicle«: dvadeset i jedno

sa 1 516 000 i Konzervativna sa 1 470 000.^[4] Ovoga puta Centar će zadržati svoje pozicije, konzervativci su pretrpeli velike, a nacionalni liberali ogromne gubitke. Tako će Centar još uvek biti brojčano jači od socijalista, ali će se oni potpuno približiti nacionalnim liberalima i konzervativcima, ili će ih čak nadmašiti.

Ovi izbori će izazvati pravu revoluciju u odnosima između partija u Nemačkoj. Moglo bi se reći da će oni biti početak nove epohe u istoriji te zemlje. Oni obeležavaju početak kraja Bismarckove ere. U sadašnjem trenutku situacija je sledeća:

Svoim ukazima o radničkom zakonodavstvu i o međunarodnoj konferenciji o zaštiti radnika, mladi Wilhelm se odvaja od svog mentora Bismarcka.^[5] Ovaj je smatrao da će biti pametno da svom mladom gospodaru pusti na volju i da mirno sačeka da Wilhelm II zapadne u neprilike zbog toga što voli da izigrava prijatelja radnika; tada bi za Bismarcka došlo vreme da se pojavi na pozornici kao *Deus ex machina*^[6]. Ovog puta Bismarck nije pokazao da je mnogo zabrinut za ishod izbora. Rajhstag¹, s kojim se ne može upravljati i koji bi bio raspušten čim bi mladi car uvideo svoju grešku, čak bi i služio interesima Bismarcka, a značajniji uspeh socijalista mogao bi mu pomoći da se predstavi zemlji sa dobrom izbornom parolom, kad nastupi vreme za raspuštanje. I prepredeni kancelar je sada zaista dobio Rajhstag s kojim niko ne može da vlada. Wilhelm II će veoma brzo uvideti da, s obzirom na njegov položaj i sadašnje stanje duhova, kako krupnih veleposednika tako i buržoazije, ne može da ostvari ni delić ciljeva koji su proglašeni njegovim ukazima. Izbori su ga već ubedili da radnička klasa Nemačke prima sve što joj se ponudi kao isplata na rate, ali da se ne odriče ni za jotu svojih načela i zahteva i da neće oslabiti svoju opoziciju protiv vlade koja ne može da opstane bez sputavanja većine radnog naroda.

Zbog toga će ubrzo izbiti sukob između cara i Parlamenta i sve suparničke stranke će optužiti socijaliste da su oni svemu krivi. To će biti gotova parola za nove izbore i onda će se Bismarck, pošto je svom vladaru i gospodaru dao potrebnu lekciju, umešati i raspustiti Parlament.

Ali tada će morati da prizna da su se stvari izmenile. Socijalistički radnici će biti jači i odlučniji nego ikada ranije. Bismarck nikada nije mogao da se osloni na plemstvo; ono ga je uvek smatralo izdajnikom pravog konzervatizma i spremno je da ga odbaci čim ga car bude napustio. Buržoazija je bila njegov glavni oslonac, ali on više ne uživa njeno poverenje. Mala porodična svada između Bismarcka i cara dospela je i u javnost. Ona je pokazala da Bismarck više nije svemoćan i da car nije imun od opasnih čudi. Kome će od njih dvojice građansko činstvo u Nemačkoj ukazati svoje poverenje? Mudri čovek nema više moći, a imućni čovek pokazuje da nije baš naročito

¹ U «Newcastle Daily Chronicles» upotrebljava se nemački naziv: Reichstag

pametan. U stvari, poverenje u stabilnost novog poretka stvari stvo-
renog 1871, poverenje koje je, što se tiče nemačke buržoazije, bilo
nepokolebljivo dok je stari Wilhelm vladao, Bismarck upravljao, a
Moltke bio na čelu vojske — to poverenje je nestalo zauvek. Sve teže
breme poreza, visoki životni troškovi izazvani apsurdnim uvoznim
carinama na sve — hranu kao i industrijsku robu — nepodnošljivi
teret vojne službe, stalni i uvek obnavljani strah od rata — i to od rata
u koji može da bude uvučena cela Evropa, u kome bi 4-5 miliona
Nemaca moralo da bude pod oružjem — sve je to otuđilo od vlade
seljaka, malog preduzetnika, radnika, u stvari celu naciju s izuzet-
kom malog broja onih koji izvlače profit iz monopola koje je stvorila
država. Sve se to podnosilo kao nešto neizbežno dok god su stari Wil-
helm, Moltke i Bismarck činili vladajući trijumvirat koji je izgledao
nepobediv. Ali sada je stari Wilhelm mrtav, Moltke penzionisan, a
Bismarck suočen s jednim mladim carem koga je upravo on sam ispu-
nio bezgraničnom taštinom, koji zbog toga sebe smatra drugim Fried-
richom Velikim, iako je samo uobraženi razmetljivac željan da zbaci
jaram svog kancelara, i koji je, povrh svega, igračka u rukama dvor-
skih intriganata. Pri takvom stanju stvari narod više ne podnosi strp-
ljivo užasni jaram koji mu je nametnut; stara vera u stabilnost stvari,
je nestala; otpor, koji je ranije izgledao beznadežan, sada postaje
nužnost. Tako se može desiti, ma koliko izgledalo da se sa sadašnjim
Rajhstagom ne može vladati, da će s budućim biti još teže.

Iz svega toga proizlazi da je Bismarck vrlo verovatno pogrešno
proračunao svoju igru. Ako raspusti Rajhstag, može se desiti da će
čak i spectre rouge¹, bojni poklič protiv socijalista, izneveriti njegova
očekivanja. Ali, s druge strane, on ima jednu neospornu osobinu:
bezobzirnu energiju. Ako mu bude odgovaralo, može isprovocirati
pobune da bi iskušao kakve će posledice imati malo »puštanje krvi«.
Međutim, on ne bi smeo da zaboravi da je najmanje polovina nemač-
kih socijalista prošla kroz vojsku. Tamo su stekli disciplinu koja im
je do sada omogućila da se odupru svim provokacijama na pobunu.
Ali, oni su tamo naučili i nešto više.

Napisano između
21. februara i 1. marta 1890.

Prevod s engleskog

¹ crvena sablast

Šta sada?⁽⁷⁾

Dvadeseti februar 1890. je početak kraja Bismarckove ere. Savez junkera i finansijera za izrabljivanje nemačkih narodnih masa — jer kartel⁽⁸⁾ je bio to i ništa drugo — počeo je da daje plodove. Porez na rakiju, premija za šećer, carine na žito i meso, koje na čaroban način prebacuju milione iz džepova naroda u džepove junkera; industrijske zaštitne carine, uvedene upravo u trenutku kada se nemačka industrija sopstvenom snagom i u uslovima slobodne trgovine izborila za mesto na svetskom tržištu, uvedene izričito i jedino zato da bi fabrikanti mogli prodavati u zemlji po monopolskim cenama, a u inostranstvu u besenje; ceo sistem posrednih poreza koji opterećuje siromašnije narodne slojeve a bogate jedva da i pogađa; poresko breme koje raste unedogled da bi moglo da pokrije beskrajno povećanje troškova ratnih priprema; sa ovim pripremanjima skopčana je sve veća opasnost od svetskog rata koji se sve više približava, koji pretili da uništi četiri do pet miliona Nemaca, jer je otmica Elzas-Lotaringije gurnula Francusku u naručje Rusije i time načinila Rusiju arbitrom u Evropi; nečuvvena korumpiranost štampe, preko koje vlada prilikom svakog obnavljanja Rajhstaga preplavljuje narod zastrašujućim lažima; korupcija koju vrši policija da bi kupila ili iznudila da žena izda muža, dete oca; sistem agenata-provokatora koji je u Nemačkoj do tada bio skoro nepoznat; samovolja policije koja je daleko prevazišla onu iz vremena pre 1848; besramno ismejavanje svakog prava od strane nemačkih sudova, na čelu sa svetlim Vrhovnim sudom Rajha; obespravljenje cele radničke klase putem Zakona protiv socijalista — sve je to imalo svoje vreme i dugo je trajalo to vreme zahvaljujući kukavičluku nemačkog čifte, ali sada je došao kraj. Većina kojom je raspolagao kartel je razbijena, nepovratno razbijena, tako da postoji samo jedno sredstvo da se ona skrpi makar i za jedan trenutak — a to je državni udar.

Šta sada? Sklepati novu većinu za stari sistem? Raspoloženje za to postoji, i ne samo u vladi. Među slobodoumnim⁽⁹⁾ ima dovoljno strašljivaca koji bi se i sami radije igrali kartela

nego da dozvole da se opaki socijaldemokrati uzdignu — snovi o sposobnosti za vladanje, koji su sahranjeni zajedno sa Friedrichom III, ponovo počinju da kucaju u poklopac mrtvačkog sanduka. Ali vladi nije potrebno slobodoumlje, ono još nije zrelo za savez sa junckerima istočno od Labe, a ti su, zaboga, najvažnija klasa u Rajhu!

A Centar? I u Centru ima masa junkera, vestfalskih, bavorskih itd. koji izgaraju od želje da se bace u naručje svoje braće, istočno od Labe, koji su sa nasladom glasali za poreze u interesu junkera; i u Centru ima dovoljno građanskih reakcionara koji bi želeli da se vrate više unazad nego što vlada sme, koji bi nam, kada bi mogli, ponovo natovarili ceo cehovski srednji vek. Jedna specifična katolička, kao svaka specifična hrišćanska stranka, može biti samo reakcionarna. Pa zašto se onda ne obrazuje novi kartel sa Centrom?

Jednostavno zato što u stvarnosti ono što drži Centar na okupu nije katoličanstvo već *mržnja prema Prusima*. On je sastavljen od neprijateljski nastrojenih elemenata prema Prusima, koji su, što je samo po sebi razumljivo, najjači u katoličkim krajevima: od rajnskih seljaka, malograđana i radnika, od južnih Nemaca, hanoverskih i vestfalskih katolika; oko njega se grupišu ostali građanski i seljački antipruski elementi: velfi i drugi partikularisti, Poljaci, Elzašani^[10]. Onog dana kada Centar uđe u vladu raspašće se na junkersko-cehovsko-reakcionarni deo i seljačko-demokratski deo; a gospoda iz prvog dela znaju da se onda više neće smeti pokazati svojim biračima. Uprkos tome biće učinjen pokušaj i uprkos tome većina Centra će ga prihvatiti. A upravo to nam je u interesu. Specifična antipruska, katolička stranka bila je i sama proizvod Bismarckove ere, vladavine specifičnog prusizma. Padne li ova, red je da padne i ona.

Znači, u sadašnjem trenutku možemo računati sa savezom Centra i vlade. Ali Centar se na sastoji od nacionalnih liberala; naprotiv, on je prva stranka koja je iz borbe protiv Bismarcka izašla kao pobednik, koja ga je naterala u Kanosu.^[11] Dakle, pravog kartela neće ni u kom slučaju biti, a samo novi kartel može da koristi Bismarcku.

Pa šta će se onda desiti? Raspuštanje Rajhstaga, ponovni izbori, apelovanje na strah pred socijaldemokratskom plimom? I za to je već kasno. Da je Bismarck to hteo, onda se nije smeo nijednog trenutka zavaditi s novim carem¹, a još manje udariti taj razdor na velika zvona.

Dok god je živio stari Wilhelm, nepobedivost trijumvirata Bismarck, Moltke i Wilhelm je u očima nemačkog čifte izgledala nepokolebljivo čvrsta. Sada je, međutim, Wilhelm otišao, Moltke otpušten, a Bismarck se koleba da li da čeka da bude otpušten, ili da sam ode. A mladi Wilhelm, koji je stupio na mesto starog, pokazao je u toku svoje sasvim kratke vladavine, a naročito svojim famoznim

¹ Wilhelmom II

ukazima, da se solidne građanske čifte ne mogu na njega osloniti, a isto tako da ni on neće dozvoliti da bude tutorisan. Čovek u koga čifte veruju nema više moć, a u čoveka koji ima moć čifte ne mogu da veruju. Staro poverenje u večnost unutrašnjeg poretka Rajha zasnovanog 1871. nestalo je i nijedna sila na zemaljskoj kugli ne može ga vaspоставiti. Poslednji oslonac dosadašnje politike, čifta, počeo je da se koleba. I zar tu može pomoći raspuštanje?

Državni udar? Ali on ne oslobađa samo narod već i kneževe Rajha poslušnosti prema prekršenom Ustavu Rajha; on bi značio razbijanje Rajha.

Rat? Započeti ga bilo bi veoma lako. Ali šta bi se iz jednom započetog rata izrodilo, to prevazilazi mogućnost svakog proračuna. Prede li Krez Halis^[12] ili Wilhelm Rajnu, uništiće jedno veliko carstvo — ali koje? Svoje sopstveno, ili neprijateljsko. Mir postoji samo zahvaljujući neprekidnoj revoluciji tehnike naoružanja, koja nikome ne dopušta da postane spreman za rat i zahvaljujući strahu svih pred apsolutno neproračunljivim izgledima svetskog rata koji je sada jedino moguće.

Samo nešto bi moglo da pomogne: ustanak koji bi isprovocirala brutalnost vlade i koji bi ona sa dvostrukom i trostrukom brutalnošću ugušila, uopšte opasno stanje i novi izbori pod vladavinom straha. To bi moglo da odloži propast samo za nekoliko godina. Ali to je jedino sredstvo — a znamo da Bismarck pripada ljudima kojima je svako sredstvo dobro. A zar nije i Wilhelm rekao: pri najmanjem otporu narediću da se sve pobije? I zbog toga će se sigurno primeniti to sredstvo.

Nemački socijaldemokratski radnici su baš sada izvojevali takav trijumf kakav su zaslužili svojom žilavom postojanošću, svojom gvozdenom disciplinom, svojim vedrim humorom u borbi, svojom neumornošću, ali koji je, verovatno, i za njih same došao neočekivano i koji je začudio svet. Porast broja socijaldemokratskih glasova tekao je od izbora do izbora nezadrživošću prirodnog procesa; nasilje, samovolja policije, podlost sudova, sve se to odbijalo od socijaldemokratije bez ikakvog dejstva, napred i sve brže napred kretala se i sve više narastala njena vojska, tako da sada stoji kao druga najjača stranka u Rajhu. I zar bi u takvoj situaciji trebalo da nemački radnici sami upropaste sopstvenu stvar time što bi dozvolili da budu navedeni da pokušaju jedan bezizgledan puč jedino radi toga da bi Bismarcka spasli iz smrtne nevolje? Zar da u trenutku u kome njihovoj sopstvenoj, mada iznad svega, hvale vrednoj hrabrosti idu naruku sve spoljašnje okolnosti, u kojima celokupna društvena i politička situacija, u kojima čak i njeni neprijatelji moraju da rade za socijaldemokratiju kao da su od nje plaćeni — zar u tome trenutku da zataje disciplina i samosavlđivanje i da se mi sami bacimo na isukan mač? Nikada više! Za tako nešto je zakon protiv socijalista i suviše dobro iškolovao naše radnike,

za tako nešto imamo i suviše starih vojnika u našim redovima, a među njima i mnoge koji su naučili da u kiši metaka izdrže s puškom k nozi sve dok trenutak ne postane zreo za napad.

Friedrich Engels

Napisano između
21. februara i 1. marta 1890.

Prvi put objavljeno u
»Der Sozialdemokrat«,
br. 10 od 8. marta 1890.

Spoljna politika ruskog carizma^[13]

I

Mi, zapadnoevropska radnička stranka¹ dvostruko smo zainteresovani za pobjedu ruske revolucionarne stranke.

Prvo, zato što je rusko carstvo istovremeno velika glavna tvrđava, rezervni položaj i rezervna armija evropske reakcije, zato što već samo njegovo pasivno postojanje predstavlja za nas pretnju i opasnost.

Drugo — a ovu tačku još nismo dovoljno isticali — zato što svojim neprekidnim mešanjem u unutrašnje stvari Zapada koči i ometa naš normalan razvoj i to s ciljem da osvoji geografske pozicije koje će mu obezbediti vlast nad Evropom i time onemogućiti pobjedu evropskog proletarijata².

Zasluga Karla Marxa je to što je prvi posle 1848, i to u više navrata, naglašavao da je iz ovog poslednjeg razloga zapadnoevropska radnička stranka prinuđena da s ruskim carizmom vodi rat na život i smrt. Kada ja u tom smislu istupam, onda samo nastavljam delo mog umrlog prijatelja, nadoknađujem ono što njemu nije bilo dato da učini³.

---

¹ u listu «Time»: ne samo socijalisti, već svaka napredna stranka u svakoj zemlji Zapadne Evrope — ² u listu «Time» poslednji deo rečenice glasi: i time gvozdrenom petom cara smrviti svaku mogućnost napretka — ³ U listu «Time» je umesto ovog pasusa stavljen sledeći odeljak: U Engleskoj se ne može pisati o ruskoj spoljnoj politici a da se odmah ne pomene ime Davida Urquharta. Pedeset godina se on nepokolebljivo trudio da svoje zemljake upozna s ciljevima i metodima ruske diplomatije, s predmetom kojim je on u potpunosti vladao, ali sav njegov trud doneo mu je samo podsmeh i glas da je arhidosadan, neugodan brbljivac. Poznato je da čifte u tu vrstu ubrajaju u stvari svakoga ko istrajno govori o neprijatnim stvarima, ma kako one bile važne. Pri svemu tome je Urquhart, koji je čifte mrzeo, ali nije shvatao ni njihovu prirodu, ni istorijsku neminovnost njihove egzistencije u naše vreme, morao pretrpeti neuspeh. I sam torijevac stare škole, koji je video da su u Engleskoj, do tada, samo torijevci pružali efikasan otpor Rusima, a da su postupci i delovanje engleskih i inostranih liberala, uključujući i celokupni revolucionarni pokret na Kontinentu, obično išli naruku ovoj sili, Urquhart je verovao da čovek mora biti torijevac (ili pak Turčin) da bi pružio istinski otpor

I u redovima ruskih revolucionara još ponekad vlada relativno veliko nepoznavanje ove strane ruske istorije. S jedne strane zato što se u Rusiji o tome podnosi samo zvanična legenda, a s druge, mnogi, zato što i suviše preziru carsku vladu, smatraju da je ona nesposobna da učini bilo šta racionalno, delom nesposobna zbog ograničenosti, a delom zbog korupcije. Za unutrašnju politiku to je zaista tačno; ovde je nemoć carizma očigledna. Međutim, treba poznavati ne samo slabosti već i snagu protivnika. A spoljna politika je bezuslovno ona strana gde je carizam jak, veoma jak. Ruska diplomatija čini u neku ruku jedan moderni jezuitski red, dovoljno moćan da u slučaju nužde savlada carske čuđi i da zagospodari korupcijom u svojim redovima, da bi je utoliko više sejao napolje; jedan jezuitski red koji je prvobitno prvenstveno regrutovan od stranaca, Korzikanaca kao što je Pozzo di Borgo, Nemaca kao Neselrode, baltičkih Nemaca kao Liven, kao što je i njegova utemeljiteljica Katarina II bila strankinja.

Staro rusko visoko plemstvo imalo je još suviše mnogo svetskih privatnih i porodičnih interesa, ono nije bilo tako bezuslovno pouzdano kao što je to bilo potrebno za službu u ovom novom redu. A pošto mu nije bilo moguće nametnuti neposedovanje lične imovine i celibat katoličkih jezuitskih redovnika, poveravani su mu, na prvom mestu, drugorazredni i čisto reprezentativni položaji, poslanstva, itd., da bi se tako postepeno stvorila škola domaćih diplomata. Do sada je samo *jedan* čistokrvni Rus, Gorčakov, zauzimao najviši položaj u ovom redu, a njegov naslednik, von Giers, nosi ponovo strano ime.

Tajno društvo, prvobitno regrutovano od stranih avanturista, podiglo je rusko carstvo na sadašnji stepen moći. Gvozdenom izdržljivošću, postojano upirući pogled na cilj, ne uzmičući ni pred kakvim

---

ruskom prodiranju, kao i da je svaki liberal i revolucionar, svesno ili nesvesno, oruđe Rusije. Stalno bavljenje ruskom diplomatijom dovelo je Urquharta do uverenja da je ona nešto svemoćno, da je ona jedini stvarno aktivni činilac moderne istorije u čijim su rukama sve ostale vlade samo pasivna oruđa, tako da čovek ne može razumeti — ako ne poznaje njegovu isto tako preuveličanu ocenu snage Turske — zašto se ova svemoćna ruska diplomatija već nije dokopala Carigrada. Svodeći celu istoriju posle francuske revolucije na diplomatsku šahovsku partiju između Rusije i Turske, u kojoj su druge evropske države samo šahovske figure Rusije, Urquhart je morao izigravati neku vrstu istočnjačkog proroka, koji je umesto običnih istorijskih činjenica objavljivao jednu tajnu, ezoteričnu doktrinu jednim tajanstvenim hiperdiplomatskim jezikom — doktrinu koja je bila puna aluzija na malo poznate i jedva ikada dokazane činjenice — i koji je kao lek protiv prevlasti ruske diplomatije nad engleskom predlagao da se ponovo uvede sudska odgovornost ministara, a vlada zameni tajnim savetom. Urquhart je bio čovek velikih zasluga i povrh toga pravi engleski džentlmen stare škole, ali ruski diplomati bi sasvim slobodno mogli kazati: »Si M. Urquhart n'existait pas, il faudrait l'inventer.« [»Kada gospodin Urquhart ne bi postojao, trebalo bi ga izmisliti.«]

verolomstvom, izdajom, mučkim ubistvom, podlaštvom, deleći mito punim rukama, ova koliko besavesna toliko i talentovana banda, koju nijedna pobeda nije učinila obesnom, nijedan poraz malodušnom, koja je gazila preko leševa miliona vojnika i najmanje jednog cara — doprinela je više nego sve ruske armije da se ruske granice pomaknu sa Dnjepra i Dvine, preko Visle, do Pruta, Dunava i Crnog mora, od Dona i Volge, preko Kavkaza i do izvorišta Oksusa i Jaksarta, da Rusija postane tako velika, moćna, da je se svi boje i da joj otvaraju put ka vladavini svetom. Time je ojačala carsku moć u zemlji. U očima vulgarno-patriotske javnosti pobeđnička slava, pobeđe koje slede jedna za drugom, moć i sjaj carizma, bogato nadoknađuju sve njegove grehove, sav despotizam, svu nepravdu i samovolju; hvalisanje šovinizma bogato obeštećuje sve udarce nogom. I to se zbiva utoliko više ukoliko su u Rusiji manje poznati pravi uzroci i pojedivosti tih uspeha i ukoliko se oni zamenjuju jednom zvaničnom legendom, kao što su one koje dobrohotne vlade izmišljaju svuda (npr. u Francuskoj i Pruskoj) za dobro svojih podanika i za podsticanje patriotizma. Svaki Rus koji je šovinist pašće ranije ili kasnije na kolena pred carizmom, kao što smo to doživeli u slučaju Tihomirova.

Kako je, međutim, jedna takva banda avanturista dospela dotle da zadobije tako ogroman uticaj na istoriju Evrope? Veoma jednostavno. Nisu oni ništa novo stvorili ni iz čega, već su samo pravilno iskoristili situaciju koja je postojala. Uspehi ruske diplomatije imaju veoma opipljivu materijalnu podlogu.

Pogledajmo Rusiju sredinom prošlog veka. Jedna već tada džinovska teritorija, na kojoj je živela retko homogena rasa. Retko stanovništvo, koje se brzo umnožavalo, što je značilo siguran porast moći samim tokom vremena. To stanovništvo je duhovno stagniralo, bilo je bez ikakve inicijative, ali se u okvirima nasleđenog načina života moglo bezuslovno upotrebiti za sve; žilavo, hrabro, poslušno, doraslo svim naporima, nenadmašni vojni materijal za ratove ovog vremena, u kojima su borbe kompaktnih masa odlučivale o ishodu. Zemlja je imala samo jednu, zapadnu, stranu okrenutu Evropi i, prema tome, samo tako mogla biti napadnuta, nije imala centar čije bi zauzimanje moglo da nametne zaključenje mira; svojom neprohodnošću, prostranstvom i siromaštvom, materijalnim izvorima, gotovo apsolutno zaštićena od osvajača — sve je to davalo preimućstvo svakome ko je znao da ga iskoristi da bi, polazeći od njega, nekažnjeno radio u Evropi stvari koje bi svakoj drugoj vladi donele rat za ratom.

Jaka u odbrani do te mere da je izgledala kao da je nije moguće napasti, Rusija je, nasuprot tome, bila slaba u napadu. Mobilizacija, organizacija, naoružavanje, kretanje njenih armija u unutrašnjosti zemlje nailazilo je na najveće prepreke, a povrh svih materijalnih teškoća dolazila je bezgranična korupcija činovnika i oficira. Svi pokušaji da se Rusija učini sposobnom za napade velikih razmera, pretrpeli su dosad neuspeh i verovatno će i poslednji, sadašnji pokušaj

uvođenja opšte vojne obaveze^[14], pretrpeti neuspeh. Može se kazati da teškoće rastu gotovo kao kvadrati masa koje treba organizovati, a da ne govorimo o nemogućnosti da se pri tako malom broju gradskog stanovništva nađe ogromna količina oficira koja je sada potrebna. Ova slabost nije nikada bila tajna za rusku diplomatiju; zbog toga je uvek, gde god je bilo moguće izbegavala rat, dopuštala ga samo kao krajnje sredstvo, a i onda, samo pod najpovoljnijim uslovima. Njoj odgovaraju samo ratovi u kojima saveznici Rusije nose glavni teret, u kojima su njihove oblasti izložene ratnim pustošenjima, a koji daju glavninu boraca, dok ruskim trupama pripada uloga rezerve, pošteđene u većini borbi, a u svim velikim bitkama, s relativno malo žrtava, ima čast, da odlučuje o konačnom ishodu — kao u ratu 1813 - 1815^[15]. Međutim, ne može se uvek voditi rat u tako povoljnim okolnostima, i zbog toga ruska diplomatija više voli da za svoje ciljeve, iskorišćava protivrečne interese i pohlepnost drugih sila, da ove sile huška jednu protiv druge i da njihova neprijateljstva iskorišćava za rusku osvajačku politiku. Samo protiv izrazito slabijih, kao što su Švedska, Turska, Persija, carizam vodi rat na svoju ruku i tu onda ne mora ni sa kim da deli plen.

Ali vratimo se Rusiji iz 1760. Susedi ove homogene zemlje, koju je nemoguće napasti, bile su samo zemlje koje su se, stvarno ili prividno, nalazile pred rasulom, bile su, dakle, čista *matière à conquêtes*¹. Na severu Švedska, čiji su moć i ugled propali upravo zato što je Karl XII pokušao da prodre u Rusiju; on je time upropastio Švedsku i pokazao koliko je Rusija zaštićena od napada. Na jugu Turci i njihovi vazali, krimski Tatari, ostaci nekadašnje veličine; ofanzivna snaga Turaka bila je slomljena već pre 100 godina, a njihova odbrambena snaga, iako još uvek značajna, bila je u opadanju; najbolji znak sve veće slabosti bili su počeci buntovničkih trzaja podjarmljenih hrišćana, Slovena, Rumuna i Grka, koji su sačinjavali većinu stanovništva Balkanskog poluostrva. Ovi hrišćani, skoro isključivo grčko-pravoslavne vere, bili su verski povezani s Rusima, a Sloveni — Srbi i Bugari — uz to srodni i po poreklu. Trebalo je da Rusija samo proglaši da je pozvana da štiti ugnjetenu grčko-pravoslavnu crkvu i okovanu Slovenstvo i tlo za osvajanje — pod plaštom njihovog oslobođenja — već je bilo pripremljeno. Isto tako južno od Kavkaza nalazile su se pod turskom vlašću male hrišćanske države i jermenski hrišćani za čije se »oslobodiće« carizam mogao proglasiti. A tu na jugu je požudnog osvajača očekivala nagrada kakvoj u Evropi nije bilo slične: stara prestonica Istočnog Rimskog Carstva, metropola celog grčko-pravoslavnog sveta, grad čije je već rusko ime ukazivalo na vlast nad Istokom i na prestiž koji njegovog posednika odlikuje u očima istočnog hrišćanstva: Konstantinopolj — Carigrad.

¹ materija za osvajanje

Carigrad kao treća ruska prestonica, pored Moskve i Petrograda, značilo je ne samo moralnu vlast nad istočnim hrišćanstvom već je to bila i odlučujuća etapa k vlasti nad Evropom. To je bila isključivo vlast nad Crnim morem, Malom Azijom, Balkanskim poluostrvom. To bi značilo da je car, kad god bi to hteo, mogao zatvoriti ulaz u Crno more svim trgovačkim i ratnim flotama, izuzev ruskoj, da bi ono bilo pretvoreno u rusku ratnu luku i u oblast manevarisanja isključivo ruske flote, koja bi sa ovog sigurnog rezervnog položaja mogla praviti ispade kroz utvrđeni Bosfor i na njega se povlačiti kad god joj se to dopada. Onda bi bilo još samo potrebno da Rusija neposredno ili posredno zadobije istu vlast nad Suecom i Baltikom i bilo bi nemoguće napasti je i s mora.

Vlast nad Balkanskim poluostrvom dovela bi Rusiju do Jadranskog mora. A ova granica na jugozapadu ne bi se mogla održati ako ruska granica ne bi bila pomerena prema Zapadu na odgovarajući način, ako njene sfere moći ne bi bile znatno proširene. A za to su, međutim, prilike bile još povoljnije.

Prvo, Poljska u potpunom rasulu, plemićka republika, zasnovana na izrabljivanju i tlačenju seljaka, sa ustavom koji je onemogućavao svaku nacionalnu akciju, a zemlju pretvorio u otvoren plen suseda. Od početka veka živela je, kako su sami Poljaci govorili, jedino zahvaljujući neredu (Polska nierządem stoi); strane trupe su neprekidno krstarile i zaposedale celu zemlju koja im je služila kao krčma i gostionica (karczma zajezdna, govorili su Poljaci) u kojoj se po pravilu zaboravljalo na plaćanje. Već ju je Petar Veliki sistematski upropašćavao — njegovi naslednici trebalo je to samo da nastave. A zato su zahvaljujući »principu nacionalnosti«^[16] imali još i izgovor. Poljska nije bila homogena zemlja. U vreme kada je Velikorusija dospela pod mongolski jaram, Belorusija i Malorusija zaštitile su se od azijske invazije tako što su se ujedinile s takozvanom Litvanskom državom. Ova država se kasnije slobodnom odlukom ujedinila s Poljskom^[17]. Od tada se, zahvaljujući višoj civilizaciji Poljske, belorusko i malorusko plemstvo u velikoj meri poloniziralo; osim toga, u vreme jezuitske vladavine u Poljskoj, u 16. veku, grčko-katolički Rusi u Poljskoj su prinuđeni na ujedinjenje sa rimokatoličkom crkvom. To je velikoruskim carevima davalo dobrodošli izgovor da traže nekadašnju litvansku teritoriju kao rusku nacionalnu zemlju koju su Poljaci ugnjetavali, iako bar Malorusi, prema najvećem živom slavisti Miklošiču, ne govore običan ruski dijalekt, već zaseban jezik; dalje, izgovor da se umešaju kao zaštitnici grčke veroispovesti, u korist unijata^[18], iako su se ovi već davno pomirili sa svojim položajem u odnosu na rimokatoličku crkvu.

S one strane Poljske nalazila se druga zemlja koja je izgledala zahvaćena neizlečivim rasulom — Nemačka. Posle tridesetogodišnjeg rata, Rimsko-Nemačko Carstvo je još samo nominalno bilo država. Vlast kneževa carstva nad njihovim zemljama približavala se punom suverenitetu, njihova moć da prkose caru, koja je u Nemačkoj za-

menjivala poljski liberum veto^[19], bila je Vestfalskim mirom stavljena pod izričitu garantiju Francuske i Švedske^[20], jačanje centralne vlasti je dakle, zavisilo od saglasnosti inostranstva, koje je imalo puno interesa da spreči ovo jačanje. Uz to, Švedska je, na osnovu svojih osvajanja u Nemačkoj, bila član nemačke carevine sa sedištem i pravom glasa na zasedanjima Rajhstaga. U svakom ratu car je nailazio na nemačke knezeve među saveznicima svojih neprijatelja i svaki rat je bio istovremeno građanski rat. Louis XIV je potkupio skoro sve veće i srednje knezeve carstva, a zemlja je bila tako privredno upropašćena da bez godišnjeg priliva francuskog novca, koji je upotrebljavan za podmićivanje, ne bi uopšte postojala mogućnost da se novac zadrži kao sredstvo prometa u zemlji*. Car zbog toga već odavno nije tražio izvor snage u svom carstvu, koje ga je samo stajalo novaca a nije donosilo ništa izuzev muka i briga, već u svojim austrijskim, nemačkim i vannemačkim naslednim zemljama. A pored austrijske dinastije počela je postepeno da se kao njen suparnik razvija Pruska.

Tako su stajale stvari u Nemačkoj u vreme Petra Velikog. Ovaj stvarno veliki čovek — velik na sasvim različit način od Friedricha »Velikog«, poslušnog sluge Petrove naslednice Katarine II — prvi je u potpunosti shvatio koliko je stanje u Evropi neobično povoljno za Rusiju. Isto onako kao što je u odnosu na Švedsku, Tursku, Persiju i Poljsku jasnim pogledom sagledao, konstatovao i započeo sprovođenje osnovnih crta ruske politike — mnogo jasnije nego što je to sadržano u njegovom tzv. testamentu, koji izgleda da je delo nekog epigona^[21] — tako je to isto učinio i u odnosu na Nemačku. Nemačkom se bavio više nego i jednom drugom zemljom izuzev Švedske. Švedsku je morao slomiti; Poljsku je mogao imati čim ispruži ruku; Turska je ležala još uvek suviše po strani, ali njegov glavni zadatak je bio da u Nemačkoj stekne čvrst oslonac, zadobije položaj sličan onome koji je Francuska tako obilno iskorišćavala, a koji Švedska zbog slabosti nije mogla da iskoristi. On je činio sve kako bi sticanjem nemačke teritorije postao knez nemačkog carstva; ali uzalud; on je mogao samo da započne sistem orodačavanja sa kneževima nemačkog carstva i da započne diplomatsko iskorišćavanje nemačkog unutrašnjeg razvoja.

Posle Petra, zahvaljujući usponu Pruske, to stanje se još više pomerilo u korist Rusije. Nemačkom caru je u samom carstvu izrastao jedan skoro ravnopravan protivnik koji je ovekovečio i doveo do vrhunca rascap Nemačke. A istovremeno, taj protivnik je bio još uvek toliko slab da se morao oslanjati na pomoć Francuske ili Rusije — najviše na pomoć Rusije, tako da je, ukoliko se više oslobađao vazalnog odnosa prema nemačkom carstvu, toliko više padao u vazalski odnos prema Rusiji.

* Vidi: Gülich, *Geschichtliche Darstellung des Handels etc.*, Jena 1830, 2. Band, S. 201 - 206.

Tako su u Evropi ostale još samo tri sile o kojima se moralo voditi računa: Austrija, Francuska, Engleska. A nahuškati ove jednu na drugu, ili podmititi mamcem sticanja novih teritorija, nije bilo osobito teško. Engleska i Francuska su još uvek bile suparnice na moru; Francuska se mogla pridobiti stavljanjem u izgled sticanja zemalja u Belgiji i Nemačkoj; Austrija se mogla uloviti na mamac tobožnjih dobiti na račun Francuske, Pruske, a od Josifa II, i Bavorske. Tu su se, dakle, mogli većim iskorišćavanjem sukoba interesa naći jaki, čak veoma jaki saveznici za svaku diplomatsku akciju Rusije. Nasuprot ovim pograničnim zemljama koje su se raspadale, nasuprot ovim velikim silama zauzetim večnim svađama koje su bile izazvane tradicijama, ekonomskim i životnim uslovima, političkim ili dinastičkim interesima, ili željom za osvajanjima, silama zauzetim stalnim pokušajima uzajamnih prevara, stajala je jedinstvena, homogena, mlada, Rusija, koja je brzo rasla, koja se skoro nije mogla napasti i koja je bila potpuno neosvojiva. Uza sve to bila je to još neobrađena sirovina koja nije pružala otpor oblikovanju. Kakva prilika za ljude od talenta i častoljublja, za ljude koji su težili vlasti, bez obzira gde i kako, samo ako je bila stvarna vlast, pravo polje za razvijanje njihovog talenta i častoljublja! A takve ljude je »prosvećeni« osamnaesti vek proizvodio u velikom broju: bili su to ljudi koji su u službi »čovečanstva« krstarili celom Evropom, posećivali dvorove svih prosvećenih vladara — a koji se vladar tada nije prikazivao prosvećenim — koji su se zadržavali gde god su našli povoljno mesto; ljudi koji su činili jednu plemićko-gradansku internacionalu prosvećenosti koja »nije znala za otadžbinu«. Ova internacionala je pala na kolena pred Semiramidom severa, Sophie-Auguste von Anhalt-Zerbsta, nazvanom Jekaterina II ruska, koja takođe nije znala za otadžbinu, a iz redova te internacionale odabrala je ista ta Katarina elemente za svoj jezuitski red ruske diplomatije.

Karl Kautsky je u svom delu o Thomasu Morusu dokazao da se prvi oblik građanske prosvećenosti, »humanizam« 15. i 16. veka, u daljem razvoju završio u katoličkom jezuitizmu. Ovde vidimo da njen drugi, zreli oblik u 18. veku završava u modernom jezuitizmu, u ruskoj diplomatiji. Ovo pretvaranje u suprotno, ovo konačno prispeće do tačke koja je dijametralno suprotna polaznoj tački, neminovna je sudbina svih istorijskih pokreta kojima nisu jasni njihovi uzroci i uslovi postojanja i zbog toga su usmereni na čisto iluzorne ciljeve. Njih »ironija istorije« neumoljivo ispravlja.

Pogledajmo sada kako ovaj jezuitski red radi, kako koristi neprestano promenljive ciljeve suparničkih velikih sila kao sredstvo za postizanje jednog, nepromenljivog, nikada iz vida izgubljenog cilja: vladavine Rusije nad svetom.

II

Nikada svetska situacija nije bila povoljnija za carističke osvajačke planove nego 1762, kada se velika bludnica Katarina II, posle ubistva muža, popela na presto. Sedmogodišnji rat je pocepao celu Evropu u dva tabora.^[22] Engleska je slomila francusku pomorsku moć, u Americi i Indiji i ostavila svog kontinentalnog saveznika Friedricha II Pruskog na cedilu. Ovaj je bio 1762. na rubu propasti, kada je Petar III ruski došao na presto i povukao se iz rata protiv Pruske; napušten od svog poslednjeg i jedinog saveznika, Engleske, trajno zavaden s Austrijom i Francuskom, iscrpljen sedmogodišnjom borbom za opstanak, on nije imao drugog izbora već da se baci pred noge novokrunisane carice. Time je dobio ne samo moćnu zaštitu već i pravo na onaj deo Poljske koji je Istočnu Prusku odvajao od glavnog dela njegove monarhije i čije je osvajanje sada bilo njegov životni cilj. Trideset prvog marta (11. aprila) Katarina i Friedrich su u Petrogradu^[23] sklopili savez, čiji je jedan tajni član obavezivao obe strane da postojeći poljski ustav, najbolje sredstvo za propast Poljske, očuvaju oružjem od svakog pokušaja reformisanja. Time je bila zaključena buduća podela Poljske. Komad Poljske bio je kost koju je carica bacila Pruskoj da bi se ona mirno dala vezati ruskim lancem za celo jedno stoleće.

Neću se upuštati u pojedinosti prve podela Poljske.^[24] Ali karakteristično je da su nju, u suštini, sprovela — protiv volje staromodne Marije Terezije — tri velika stuba evropske prosvetljenosti Katarina, Friedrich i Joseph. Ova dva poslednja, ponosni na prosvetlenu državnu mudrost kojom su pogazili sujeverje o nasleđenom međunarodnom pravu, bili su pri tome dovoljno glupi da ne vide da su se svojim učestvovanjem u pljačkanju Poljske i dušom i telom stavili u službu ruskog carizma.

Za Katarinu nije ništa moglo biti povoljnije od ovih prosvetljenih krunisanih suseda. Prosvetljenost¹, to je u osamnaestom veku bila parola carizma u Evropi, kao što je oslobođenje naroda bilo u devetnaestom veku. Nije bilo nijedne otmice zemalja, nijednog nasilja,

¹ U listu «Time»: «napredak» i «prosvetljenost»

nijednog tlačenja od strane carizma, koje nije izvršeno pod izgovorom prosvetečnosti¹, liberalizma, oslobađanja naroda. A detinjasti evropski liberali verovali su u to sve do Gladstone-a², kao što su isto tako glupi konzervativci nepokolebljivo čvrsto verovali u fraze o zaštiti legitimnosti⁽²⁵⁾, očuvanju poretka, religije, evropske ravnoteže i svetosti ugovora, koje je zvanična Rusija istovremeno proglašavala. Ruska diplomatija je uspjela da obmane obe velike građanske stranke Evrope. Njoj i samo njoj se dozvoljava da u jednom dahu bude legitimistička i revolucionarna, konzervativna i liberalna, ortodokсна i prosvetečena. Može se zamisliti prezir s kojim jedan takav ruski diplomata gleda na »obrazovani«³ Zapad.

Posle Poljske došla je na red Nemačka. Austrija i Pruska su se sukobile u ratu za bavarsko nasleđe 1778⁽²⁶⁾, opet u korist Katarine. Rusija je postala suviše velika da bi, poput Petra³, špekulisala s ulaskom u redove nemačkih kneževa; ona je sada težila položaju koji je već imala u Poljskoj, a Francuska u nemačkom carstvu; položaju garanta nemačkog otpora svakom pokušaju reforme. I taj položaj je stekla. Mirom u Tešenu 1779. Rusija je, pored Francuske, preuzela garantiju tog mirovnog ugovora i svih ranijih njime potvrđenih mirovnih ugovora, osobito Vestfalskog 1648. Nemoć Nemačke je time bila zapečaćena; Nemačka proglašena za buduću objekt podele između Francuske i Rusije.

Turska nije zaboravljena. Ruski ratovi protiv Turske padaju uvek u vremena kada je na zapadnim granicama Rusije vladao mir, a Evropa, po mogućstvu, bila zauzeta na drugoj strani. Katarina je vodila dva takva rata.⁽²⁷⁾ Prvi je doneo osvajanja na Azovskom moru i nezavisnost Krima, koji je četiri godine kasnije pretvoren u rusku pokrajinu. Drugi je pomerio granice Rusije sa Buga do Dnjestra. U oba rata ruski agenti su nahuškali Grke na ustanak protiv Turaka. Naravno, ruska vlada je ustanike na kraju ostavila na cedilu.

Za vreme američkog rata za nezavisnost Katarina je za sebe i svoje saveznike u⁴ »oružanoj neutralnosti«⁽¹⁷⁸⁰⁾ formulisala zahteve za ograničavanje prava na koja je Engleska pretendovala za svoje ratne brodove na otvorenom moru, zahteve koji su od tada ostali stalan cilj ruske politike i koje su, u suštini, priznale Evropa i sama Engleska Pariskim mirom 1856⁽²⁸⁾. Samo Sjedinjene Američke Države neće ni danas o tome ništa da znaju.

Izbijanje francuske revolucije bilo je nov srećan slučaj za Katarinu. Nimalo se ne plašeci širenja revolucionarnih ideja u Rusiji, ona je u tome videla samo novu mogućnost da međusobno zavadi evropske države da bi Rusija dobila određene ruke. Posle smrti njena oba pro-

¹ U listu »Time«: »napretka«, »prosvetečnosti« — ² u listu »Time«: a detinjasti zapadnoevropski liberali — sve do Gladstone-a — veruju to do današnjeg dana — ³ u listu »Time« ubačeno: sticanjem bilo kog malog nemačkog kneževstva — ⁴ u listu »Time« ubačeno: takozvanoj nordijskoj

svećena prijatelja i suseda, Friedrich Wilhelm II u Pruskoj i Leopold u Austriji su pokušali da vode nezavisnu politiku. Revolucija je Katarini dala najbolju priliku da pod izgovorom borbe protiv republikanske Francuske obojicu ponovo veže za Rusiju i da istovremeno, dok su ovi bili zauzeti na francuskoj granici, postigne nova proširenja u Poljskoj. I jedna i druga, Austrija i Pruska, upale su u zamku. Iako se Pruska — koja je od 1787. do 1791. izigrala saveznika Poljske protiv Katarine — još pravovremeno predomislila i ovog puta zahtevala veći udeo u pljačkaškoj podeli Poljske, a i Austriju je trebalo namiriti komadom Poljske, Katarina je opet mogla da prigrabi daleko najveći deo plena;^[29] skoro cela Belorusija i Malorusija bile su sada prisajedinjene Rusiji.

Ali ovog puta je medalja imala i svoje naličje. Pošto je pljačkanje Poljske angažovalo snage koalicije 1792 - 1794^[30], ono je istovremeno oslabilo napadačku snagu protiv Francuske i omogućilo joj da dovoljno ojača da sama izvojuje pobjedu. Poljska je pala, ali njen otpor je spasao francusku revoluciju, a s francuskom revolucijom počeo je pokret protiv koga je carizam bio nemoćan. I to mi na Zapadu nećemo nikad zaboraviti Poljskoj. To, uostalom, kao što ćemo i videti, nije bio jedini put da su Poljaci spasili evropsku revoluciju.

U politici Katarine nalaze se već oštro ocrtani svi bitni elementi današnje ruske politike: prisajedinjavanje Poljske, iako je prvo morala prepustiti deo plena susedima; pretvaranje Nemačke u sledeći predmet deobe; Carigrad kao veliki, nikad zaboravljeni glavni cilj kome se polako približavala; osvajanje Finske za zaštitu Petrograda i davanje Norvečke Švedskoj kao odštetu, kao što je Katarina to ponudila kralju Gustavu III u Frederikshamn^[31]; slabljenje britanske premoći na moru međunarodno pravnim ograničenjima; podsticanje hrišćanske raje u Turskoj na ustanak; konačno, srećno povezivanje liberalnih i legitimističkih fraza, čime se prema potrebi moglo vući za nos takozvano javno mnjenje, tj. zapadnoevropske »obrazovane« čifte koje su verovala u fraze.

Kada je Katarina umrla, Rusija je posedovala više nego što je čak i najpreterani nacionalni šovinizam mogao očekivati. Sve što je nosilo ime Rusije — s izuzetkom malog broja austrijskih Malorusa — nalazilo se pod žezlom njenog naslednika, koji se s punim pravom mogao nazvati samodrščem svih Rusa. Izvojevan je ne samo prilaz moru već je Rusija, kako na Baltičkom tako i na Crnom moru, dobila dugačku obalu i brojne luke. Ne samo Finci, Tatari i Mongoli, već i Litvanci, Švedani, Poljaci i Nemci nalazili su se pod ruskom vlašću. Šta biste više želeli? Za svaku drugu naciju to bi bilo dovoljno. Za carsku diplomatiju — naciju niko nije pitao — bilo je to samo polaganje temelja za pravi početak.

Francuska revolucija se istutnjala i dala sama sebi vladara, Napoleona. Ona je prividno dala za pravo nadmoćnoj mudrosti ruske diplomatije, koja nije dozvolila da je zaplaši džinovski ustanak naroda.

Napoleonov uspon pružao joj je priliku za nove uspehe: Nemačka je sazrevala da doživi sudbinu Poljske. Ali Katarinin naslednik, Pavle, bio je tvrdoglav, ćudljiv i neuračunljiv; on je u svakom trenutku osuđivao akcije diplomatije; postao je nepodnošljiv i morao je biti uklonjen. Bilo je lako naći potrebne gardijske oficire da se to izvede; prestolonaslednik Aleksandar je učestvovao u zaveri i štitiu je; Pavle je bio ugušen i ubrzo je započela nova kampanja za veću slavu novog cara, koji je zbog načina na koji se popeo na presto postao doživotni sluga diplomatske jezuitske bande.

Ova je prepustila Napoleonu da potpuno razbije nemačko carstvo i da dovede do vrhunca postojeće rasulo. Ali kada je došlo do obračuna, Rusija se ponovo umešala. Mirom u Linevilu (1801)^[32] Francuskoj je dodeljena cela nemačka leva obala Rajne s odredbom da nemački kneževi, tako lišeni poseda, dobiju odštetu na desnoj obali Rajne iz poseda duhovnih feudalaca Nemačke, biskupa, opata itd. Rusija se tada pozvala na prava koja je stekla u Tešenu 1779: prilikom raspodele odštete treba da ona i Francuska, dva garanta rasula carevine, zajednički imaju glavnu reč. Nejedinstvo, gramzivost i već tradicionalne izdaje carstva od strane nemačkih kneževa obezbedili su da reč Rusije i Francuske bude odlučujuća. Tako je došlo do toga da su Rusi i Francuzi izradili plan za podelu crkvenih teritorija među kneževe lišene poseda i da je ovaj plan, izrađen u inostranstvu i u interesu inostranstva, postao u svim svojim glavnim delovima zakon nemačkog carstva (glavni zaključak deputacije Rajha 1803).^[33]

Savez Nemačkih država je stvarno prestao da postoji; Austrija i Pruska su delovale kao samostalne evropske države i gledale su, poput Rusije i Francuske, na manje države kao na prostor za osvajanje. Kakva je bila sudbina ovih malih država? Pruska je bila još suviše mala i mlada da bi mogla pretendovati da zagospodari nad njima, a Austrija je upravo izgubila poslednji trag ove vrhovne vlasti. Ali i Rusija i Francuska su pretendovale da budu naslednice nemačkog carstva. Francuska je staro carstvo razbila snagom svog oružja; ona je vršila pritisak na male države svojim neposrednim susedstvom duž cele Rajne; pobednička slava Napoleona i francuskih armija učinila je ostalo i bacila male nemačke kneževe pred njene noge. A Rusija? Zar sada, kada je cilj kome je težila već sto godina bio nadohvat ruke, sada kada je Nemačka bila u punom rasulu i samrtnički iscrpljena, bespomoćna i smetena, zar je upravo sada trebalo da Rusija dozvoli da joj korzikanski skorojević odnese plen ispred nosa?

Ruska diplomatija je odmah započela pohod za sticanje prevlasti nad malim nemačkim državama. Samo se po sebi razumevalo da to nije bilo moguće bez pobeđe nad Napoleonom. Bilo je dakle potrebno da se pridobiju nemački kneževi i takozvano javno mnenje Nemačke, ako se o njemu tada uopšte moglo govoriti. Kneževi su bili obrađivani diplomatski, čifte literarno. Dok su ruska laskanja, pretnje, laži i novac za podmićivanje rasipnički deljeni na dvorovima, javnost je bila pre-

plavljena tajanstvenim lecima u kojima je Rusija hvaljena kao jedina sila koja može spasti i efikasno zaštititi Nemačku i koja na to ima pravo i obavezu na osnovu Tešenskog ugovora 1779. Ali kada je 1805. izbio rat, svakome čije su oči bile makar malo otvorene moralo je biti jasno da se radi samo o tome da li će male države obrazovati Rajnski savez pod francuskom ili ruskom prevlašću.

Sudbina je štitila Nemačku. Rusija i Austrija su potučene kod Austerlica i novi Rajnski savez bar nije bio predstraža carizma.^[34] Francuski jaram je bar bio moderan i prisiljavao je nemačke kneževe da uklone najsramnije anahronizme njihovog dotadašnjeg načina postojanja.

Posle Austerlica došli su prusko-ruski savez, Jena, Ajlau, Fridland i tilzitski mir 1807.^[35] Ovde se ponovo pokazalo kakvu je ogromnu prednost imala Rusija zbog svog strateški sigurnog položaja. Iako je bila poražena u dva ratna pohoda, stekla je nove teritorije na račun dotadašnjeg saveznika i savez sa Napoleonom za podelu sveta: Napoleonu Zapad, Aleksandru Istok!

Prvi plod ovog saveza bilo je osvajanje Finske. Bez ikakve objave rata, ali uz Napoleonovu saglasnost, Rusi su umarširali; nesposobnost, nejedinstvo i potkupljivost švedskih generala obezbedili su im laku pobedu; odvažan prelaz ruskih jedinica preko zamrznutog Baltičkog mora iznudio je nasilnu promenu prestola u Stokholmu i ustupanje Finske Rusiji.^[36] Ali kada se tri godine kasnije približavao raskid Aleksandra s Napoleonom, car je pozvao maršala Bernadotte-a, koji je bio izabran za prestolonaslednika Švedske, u Abo i obećao mu Norvešku ako pristupi savezu Engleske i Rusije protiv Napoleona.^[37] Tako je došlo do toga da je 1814. ostvaren Katarinin plan: Finska meni, Norveška tebi.

Finska je, međutim, bila samo predigra. Za Aleksandra je, kao i uvek, bio najvažniji Carigrad. U Tilzitu i Erfurtu^[38], Napoleon mu je čvrsto obećao Moldaviju i Vlašku, a podelu Turske stavio u izgled. Iz nje je, međutim, trebalo da bude izuzet Carigrad. Rusija se od 1806. nalazila u ratu s Turskom i ovoga puta nisu digli ustanak samo Grci, već i Srbi.^[39] Ali ono što je za Poljake važilo samo u ironiji, važilo je za Turke ozbiljno. Nered ih je održavao. Neuništivi obični vojnik, sin neuništivog turskog seljaka, nalazio je upravo u tom neredu mogućnost da popravi ono što su korumpirane paše upropašćavale. Turci su mogli biti potučeni, ali ne i pobeđeni i ruska vojska je samo polako napredovala na putu za Carigrad.

Međutim, cena za ove »odrešene ruke« na Istoku bilo je pristupanje Rusije Napoleonovom kontinentalnom sistemu, prekid svake trgovine s Engleskom.^[40] A to je za tadašnju Rusiju bila propast u trgovinskom pogledu. To je bilo doba u kome je (Puškinov) Evgenije Onjegin učio kod Adama Smitha kako jedna država postaje bogata i kako joj novac i nije potreban ako ima obilje proizvoda; dok na drugoj

strani, njegov otac to nije mogao da shvati i morao je da stavlja hipoteku na jedno dobro za drugim.

Rusija je mogla da dobije novaca samo pomorskom trgovinom i izvozom svojih sirovina na tadašnje glavno tržište, u Englesku, a Rusija je bila već i suviše pozapadnjačena da bi mogla živeti bez novca. Trgovinska blokada je postala nepodnošljiva. Ekonomija je bila moćnija od diplomatije i cara zajedno; trgovina s Engleskom je potajno obnovljena, sporazumi iz Tilzita su prekršeni i rat je izbio 1812.

Napoleon je prešao rusku granicu sa ujedinjenim armijama celog Zapada. Poljaci, koji su ceo slučaj mogli najbolje da ocene, savetovali su mu da se zaustavi na Dvini i na Dnjepru, da reorganizuje Poljsku i tu sačeka napad Rusa. Vojskovođa Napoleonovog kova morao je uvideti da je to bio pravilan plan. Ali Napoleon na vrtoglavoj visini i sa nesigurnom bazom na kojoj je stajao, više nije mogao preduzimati spore pohode. Brzi uspesi, blistave pobeđe, na juriš osvojeni mirovni ugovori postali su mu neophodno potrebni. On je odbacio poljski savet, otišao u Moskvu i upravo time doveo Ruse u Pariz.

Uništenje velike Napoleonove armije prilikom povlačenja iz Moskve bio je signal za opšti ustanak protiv francuske prevlasti na Zapadu. U Pruskoj se digao ceo narod i prisilio plašljivog Friedricha Wilhelma III na rat protiv Napoleona. Čim je Austrija završila sa naoružanjem, priključila se Rusima i Prusima. Posle bitke kod Lajpciga^[41], Rajnski savez je otpao od Napoleona i, jedva osamnaest meseci posle Napoleonovog ulaska u Moskvu, Aleksandar je ušao u Pariz, kao gospodar i vladar Evrope.

Turska, koju je Francuska izdala, zaključila je 1812. bukureški mir i žrtvovala Rusima Besarabiju. Bečki kongres doneo je Rusiji Poljsku kraljevinu^[42], tako da je sada skoro devet desetina nekadašnjih poljskih teritorija bilo prisajedinjeno Rusiji. Ali značajniji od toga bio je položaj koji je sada car zauzimao u Evropi. On više nije imao rivala na evropskom kontinentu. Austrija i Pruska su bile njegovi poslušnici. Francusku dinastiju Bourbona on je doveo ponovo na presto i zbog toga je ona, takođe, bila njemu poslušna. Švedska je od njega dobila Norvešku kao zalogu politike prijateljstva sa carem; čak je i španska dinastija svoj povratak na presto mnogo više dugovala pobeđama Rusije, Pruske i Austrije nego Wellingtonovim, koje nikada nisu bile u stanju da sruše francusko carstvo.

Nikada ranije nije Rusija imala tako dominantan položaj. Ali ona je prekoraciila svoje prirodne granice. I ako je ruski šovinizam mogao za Katarinina osvajanja naći još neka — neću da kažem opravdanja — ali izvinjenja, o tome kod Aleksandrovih osvajanja nije uopšte moglo biti govora. Finska je bila finska i švedska, Besarabija — rumunska, kongresna Poljska — poljska. Tu više nije u pitanju ujedinjenje razdvojenih srodnih plemena koja su sva nosila rusko ime, već se radilo o golom, nasilnom osvajanju tuđih teritorija, o običnoj otimačini.

III

Pobeda nad Napoleonom bila je pobeda evropskih monarhija nad francuskom revolucijom, čija je poslednja faza bilo Napoleonovsko carstvo; ova pobeda proslavljena je uspostavljanjem »legitimnosti«. Ali dok je Talleyrand verovao da će ta fraza, koju je on izmislio, biti mamac za cara Aleksandra, u stvari je ruska diplomatija pomoću te fraze vukla za nos celu Evropu. Pod izgovorom zaštite »legitimnosti« ona je osnovala »Svetu alijansu« i pretvorila ovo proširenje rusko-austrijsko-pruskog saveza u zaveru svih evropskih vladara protiv njihovih naroda pod ruskim predsedništvom.^[49] Drugi vladari su u to verovali; šta su o tome mislili car i njegova diplomatija, odmah ćemo videti.

Oni su želeli da iskoriste zadobijenu hegemoniju nad Evropom da se za još jedan korak približe Carigradu. Za to su mogli da upotrebe tri poluge: Rumune, Srbe i Grke. Grci su bili najupotrebljiviji element. Oni su bili trgovački narod, a trgovci su najviše trpeli pod tlačanjem turskih paša. Hrišćanskom seljaku je pod turskom vlašću bilo materijalno bolje nego igde drugde. On je bio sačuvao svoje predturske institucije, svoju potpunu samoupravu; dok god je plaćao poreze, Turčin po pravilu, nije obraćao pažnju na njega; on je samo retko bio izložen nasilju kakvo su zapadnoevropski seljaci morali u srednjem veku da trpe od plemstva. To je bila nedostojna, trpljena, ali materijalno snošljiva egzistencija koja nije mnogo odudarala od tadašnjeg kulturnog nivoa tih naroda i trebalo je mnogo vremena dok je slovenska raja otkrila da je ta egzistencija nepodnošljiva. Nasuprot tome, trgovina Grka, pošto je je turska vlast oslobodila uništavajuće venecijanske i denovljanske konkurencije, brzo je procvetala i postala već tako značajna da nije mogla podnositi tursku vlast. I zaista turska, kao i sve orijentalne vlasti, nespojive su sa kapitalističkim društvom; stečeni višak vrednosti nije siguran od ruku satrapa i paša željnih pljačke; nedostaju prvi osnovni preduslovi za buržoaski način privredivanja¹: sigurnost trgovčeve ličnosti i njegove svojine. Zbog

---

¹ u listu »Time«: trgovinu koja donosi zaradu

toga nije čudo što su se Grci, koji su posle 1774. dva puta pokušavali ustanak, sada još jednom digli.^[44]

Grčki ustanak je dao povod; ali da bi carska diplomatija mogla da vrši snažan pritisak, morala je sprečiti Zapad da se umeša; morala ga je zaposliti kod njegove kuće. Za to je fraza o legitimnosti sjajno pripremila teren. Legitimni vladari su svuda temeljno uspeli da postanu omraženi. Pokušaji da se uspostave predrevolucionarne prilike uzbudile su građanstvo celog zapada; u Francuskoj i Nemačkoj je vrilo, u Španiji i Italiji je izbio otvoreni ustanak.^[45] Carska diplomatija je bila umešana u sve ove zavere i ustanke. Ona ih nije organizovala, čak nije bitno doprinela ni njihovim trenutnim uspesima, ali je učinila sve što je mogla da preko svojih poluslužbenih agenata izazove nemir u kući svojih legitimnih saveznika¹. Ona je buntovničke elemente Zapada neposredno štitila čim su istupali pod maskom prijateljstva prema Grcima, a filheleni, koji su skupljali novac, slali dobrovoljce i čitave oružane pomoćne odrede — bili su upravo karbonari^[46] i drugi zapadni liberali.

Sve to nije sprečavalo prosvetljenog cara Aleksandra da na kongresima u Ahenu, Tropau, Ljubljani i Veroni^[47] poziva svoje legitimne kolege na najenergičnije korake protiv njihovih buntovničkih podanika i da u cilju gušenja revolucije šalje Austrijance 1821. u Italiju, a Francuze 1823. u Španiju, da čak, prividno, osuđuje ustanak Grka dok je istovremeno podsticao ustanak i hrabrio zapadne filhelene na udvostručenu delatnost. Ponovo je od glupe Evrope na neshvatljiv način napravio budalu; kneževima i reacionarima carizam je propovedao legitimnost², liberalnim čiftama oslobođenje naroda³ i prosvetćenost, a i jedni i drugi su mu verovali.

U Veroni je car potpuno osvojio francuskog ministra, romantičara Chateaubriand-a. On je Francuzima stavio u izgled levu obalu Rajne, ako budu lepo i valjano sledili Rusiju. Ovom nadom, koja je kasnije, pod Charles-om X, potvrđena čvrstim obećanjima, vezala je ruska diplomatija Francusku za sebe i vladala, sa malim prekidima, francuskom istočnom politikom sve do 1830. godine.

Uprkos tome čovekoljubiva politika cara, koja je tobože radi oslobođenja hrišćanskih Grka od muslimanskog pritiska težila da sebe stavi na mesto muslimana, nije postizala željeni napredak⁴. Jer, kao što ruski poslanik u Londonu, knez Liven, kaže (depeša od 18/30. oktobra 1825):

---

¹ u listu »Time« ovaj deo rečenice glasi: da bi među podanicima svojih legitimnih saveznika sejala nemir i razdor — ² u listu »Time« je ubačeno: i očuvanje status quo-a — ³ u listu »Time«: oslobođenje potlačenih naroda — ⁴ u listu »Time« početak i kraj ove rečenice glasi: Uprkos tome je svet gledao na čovekoljubivu politiku cara . . . sa nepoverenjem ili u najboljem slučaju ravnodušno.

«Cela Evropa gleda sa užasom na ruskog kolosa, čija džinovska snaga čeka znak da bi se stavila u pokret. Njen interes je, zbog toga, da štiti tursku moć, tog prirodnog neprijatelja našeg carstva.»

Rat u Grčkoj vođen je s promenljivim uspesima, ali svi ruski pokušaji da s odobrenjem Evrope prisajedini dunavske pokrajine i time prinudi Tursku na kapitulaciju, pretrpeli su neuspeh. Tada je 1825. Egipat pritekao u pomoć Turskoj; Grci su svuda potučeni, ustanak skoro ugušen. Ruska politika je bila pred porazom ili pred donošenjem jedne smele odluke.

Kancelar Neselrode zatražio je savet od svojih poslanika. Pozzo di Borgo u Parizu (telegram od 4/16. oktobra 1825) i Liven u Londonu (telegram od 18/30. oktobra 1825) izjasnili su se za odvažan korak napred: dunavske provincije se moraju zaposesti odmah, bez obzira na Evropu, čak i uz opasnost evropskog rata. To je očigledno bilo opšte mišljenje ruske diplomatije. Ali Aleksandar je bio mlitav, ćudljiv, blaziran, mistično-romantičan, on je slično Grec du Bas Empire¹ (kako ga je Napoleon nazivao) bio ne samo lukav i dvoičan, već i kolebljiv i bez energije. Počeo je ozbiljno da shvata legitimnost pa mu je bilo dosta grčkih buntovnika. Neodlučan i tada, pre železnica, skoro nedostižan putovao je po jugu oko Taganroga. Iznenada je stigla vest da je umro. Šaputalo se o otrovu. Da li je diplomatija uklonila sina, kao nekad oca? U svakom slučaju on nije mogao umreti u pogodnijem času za njih.

Sa Nikolajem je na presto došao car od koga boljeg diplomatija nije mogla poželeti, jedna osrednja potporučnička priroda², za koju je *privid* vladavine bio iznad svega i koja se tim prividom mogla pokrenuti na sve. Sada se odlučno istupalo i izazvan je rat protiv Turaka, a Evropa se nije umešala. Engleska je zadobijena pomoću liberalnih fraza, a Francuska pomenutim obećanjima, tako da su njihove flote, ujedinjene sa ruskim, usred mira, napale i uništile tursko-egipatsku flotu 20. oktobra 1827. kod Navarina.^[48] I mada je Engleska ubrzo promenila politiku, burbonska Francuska je ostala verna. Istovremeno kad je car objavio rat Turskoj i njegove trupe prešle Prut 6. maja 1828, 15 000 francuskih vojnika se pripremalo da se ukrca za Grčku, gde su se iskrkali avgusta i septembra. To je bila dovoljna opomena Austriji da ne napadne s boka rusko napredovanje prema Carigradu, jer bi to imalo za posledicu rat s Francuskom u kome bi tada stupio na snagu rusko-francuski savez za osvajanje Carigrada za prve, a leve obale Rajne za druge.

Dibič³ je onda prodro do Jedrena, ali se tamo našao u takvom položaju da bi se morao u velikoj žurbi vratiti preko Balkana da su

¹ Grku vizantijskog carstva — ² u listu «Time» ubačeno: čovek koji je brutalnost držao za energiju, a ćudljivu samovolju za snagu volje, takva priroda — ³ u listu «Time» ubačeno: zapovednik ruske vojske

Turci mogli izdržati još samo četrnaest dana. On je imao svega 20 000 ljudi, od čega je četvrtina bolovala od kuge. Tada je prusko poslanstvo u Carigradu lažnim izveštajima o predstojećem, u stvarnosti potpuno nemogućem, ruskom nastupanju postiglo mir i spaslo ruskog vojskovođu, po Moltkeovim rečima,

viz položaja koji bi ga, da je potrajao još samo nekoliko dana, gurnuo sa visine pobeđe u provaliju poraza* (Moltke, *Der russisch-türkische Feldzug*, str. 390).

Bilo kako bilo, mir je ruskom carstvu doneo ušće Dunava, jednu oblast u Aziji i nove izgovore za mešanje u poslove dunavskih provincija.^[49] One su od tada pa do krimskog rata »karczma zajezdna«¹ ruskih trupa, čijeg su prisustva u tom periodu retko kada bile pošteđene.

Pre nego što su ove prednosti mogle dalje biti iskorišćene izbila je julska revolucija^[50]. Sada su liberalne fraze ruskih agenata za izvesno vreme stavljene u džep; bilo je potrebno štititi samo »legitimnost«. Pripreman je pohod Svete alijanse protiv Francuske, ali upravo tada je izbio poljski ustanak i držao Rusiju godinu dana u šahu; tako je Poljska po drugi put, žrtvujući sebe, spasla evropsku revoluciju.^[51]

Prelazim na rusko-turske odnose u periodu od 1830. do 1848. Oni su bili važni zbog toga što je Rusija prvi put istupila kao zaštitnik Turske protiv njenog buntovnog vazala Mehmed-Alija Egipatskog, poslala 30 000 vojnika na Bosfor za zaštitu Carigrada i, ugovorom u Unkjar-Iskelesiju stavila Tursku pod svoju vlast za čitav niz godina;^[52] što joj je uspelo da 1840. evropsku koaliciju koja se pripremala protiv Rusije, zahvaljujući Palmerstonovoj izdaji, preko noći pretvori u koaliciju protiv Francuske,^[53] i što je preko produžene okupacije i izrabljivanja² seljaka, kao i namamljivanja bojara pomoću *Règlement organique*^[54] (vidi Marx, *Kapital*, tom I, glava 8)³ pripremila aneksiju dunavskih pokrajina. Međutim, ovaj period je, pretežno, bio posvećen osvajanju i rusifikaciji Kavkaza, što je i postignuto posle dvadesetogodišnjih borbi.

Jedna teška nesreća zadesila je, međutim, carsku diplomatiju: kada je veliki knez Konstantin 29. novembra 1830. morao da beži ispred ustanika iz Varšave, pala je ovima u ruke cela njegođa diplomatska arhiva, originalna depeše ministra spoljnih poslova⁴ i prepisi svih važnijih depeša poslanika u inostranstvu. Time je bio obelodanjen celokupni mehanizam ruske diplomatije između 1825 i 1830⁵. Poljska

¹ krčma, svratište — ² u listu »Time«: smeštajem njenih vojnika kod (umesto: izrabljivanja) — ³ u listu »Time« su na mesto reči koje su unete u zagradu stavljenе sledeće reči u belešci ispod teksta: kodeks seoskog stanovništva koji je bojarima — zemljišnoj aristokratiji te zemlje — stavljaо na raspolaganje veći deo radnog vremena seljaka, i to bez ikakve naknade. Bliže o tome vidi Karl Marx, *Kapital*, glava X, str. 218-222 engleskog izdanja^[55]. — ⁴ Neselrodea — ⁵ U listu »Time«: bio obelodanjen celokupan mehanizam ruske diplomatije i sve intrige koje je ona plela u godinama 1825-1830.

vlada je ove depeše poslala preko grofa Zamojskog u Englesku i Francusku i David Urquhart ih je na podstrek Williama IV u Engleskoj objavio 1835. u zbirci »Portfolio«^[56]. Taj »Portfolio« je još uvek jedan od glavnih izvora, u svakom slučaju najnepobitniji, za istoriju intriga pomoću kojih carizam pokušava da nahuška nacije Zapada jedne protiv drugih, da bi na osnovu tih razmirica vladao svima njima.

Ruska diplomatija je dotle podnela bez štete toliko zapadnoevropskih revolucija — čak je iz njih izvukla neposrednu korist — da je bila u stanju da izbijanje februarske revolucije 1848. pozdravi kao veoma povoljan događaj. Revolucija se proširila i na Beč, i ne samo uklonila glavnog protivnika Rusije, Metternicha, već je takođe probudila iz sna austrijske Slovene — verovatne saveznike carizma; ona je zahvatila Berlin i izlečila Friedricha Wilhelma IV, koji je sve hteo a ništa nije mogao, od njegovih prohteva da se osamostali prema Rusiji. Šta je moglo biti poželjnije od toga? Rusija je bila sigurna od svake zaraze, a Poljska tako čvrsto zaposednuta da se nije mogla pokrenuti. A kada se revolucija protegla čak i na dunavske pokrajine^[57], ruska diplomatija dobila je ono što je želela: povod za novi ulazak njene vojske u Moldaviju i Vlašku da bi ponovo uspostavila red i tu sve više učvršćivala rusku vlast.

Ali to nije bilo dovoljno. Austrija, najžilaviji i najuporniji protivnik Rusije na granicama Balkanskog poluostrva, bila je bečkim i mađarskim ustankom dovedena na ivicu propasti. Pobjeda Mađara bi, međutim, značila obnovljeno izbijanje evropske revolucije, a brojni Poljaci u mađarskoj vojsci su jemčili da se ova revolucija ne bi opet zaustavila na poljskoj granici. Tada je Nikolaj odigrao ulogu velikodušnika. Naredio je svojim armijama da provale u Mađarsku, nadmoćnom snagom uništio mađarsku vojsku i time zapečatio poraz evropske revolucije. A kako je Pruska još uvek pokušavala da revoluciju iskoristi za razbijanje Nemačkog saveza i potčinjavanje, bar severnonemačkih malih država pruskoj hegemoniji, Nikolaj je pozvao Prusku i Austriju pred svoj sud u Varšavu i presudio u korist Austrije.^[58] Pruska je u znak zahvalnosti za dugogodišnje potčinjavanje Rusiji bila sramno ponižena zato što je u jednom trenutku ispoljila slabu volju za otporom. Pitanje Šlezvig-Holštajna je Nikolaj, takođe, presudio protiv Nemačke i gliksburžanina Christiana postavio za prestolonaslednika Danske pošto se uverio u njegovu upotrebljivost za carističke svrhe.^[59] Ne samo Mađarska, već cela Evropa bila je pred carevim nogama. To je bila neposredna posledica revolucije. Zar ruska diplomatija nije bila u pravu kada je u tajnosti bila oduševljena revolucijama na Zapadu?

Ali februarska revolucija je ipak bila prvo posmrtno zvono carizmu. Mala duša ograničenog Nikolaja nije mogla da podnese nezasluženu sreću i njemu se žurilo sa prodiranjem prema Carigradu; krimski rat

je izbio; Engleska i Francuska su došle u pomoć Turskoj; Austrija je gorela od želje d'étonner le monde par la grandeur de son ingratitude⁽⁶⁰⁾. Austrija je znala da se od nje, kao znak zahvalnosti za pomoć u ratu protiv Mađarske i za varšavsku presudu, očekuje neutralnost ili čak pomoć ruskim osvajanjima na Dunavu, koja su u stvari značila zaokruženje Austrije od strane Rusije, od Krakova do Oršave i Zemuna. Ovoga puta Austrija je, što se inače skoro nikad nije događalo, smogla hrabrosti da ima sopstveno mišljenje.

Krimski rat je bio kolosalna komedija nesporazuma, tako da se u svakom trenutku nametalo pitanje: ko je ovde prevaren? Ali cena ove komedije bilo je uništenje neprocenjivih materijalnih dobara i preko milion ljudskih života. Tek što su se prve savezničke snage iskrcale u Bugarskoj, Austrija je umarširala u dunavske pokrajine, a Rusi su se povukli preko Pruta. Time se Austrija na Dunavu ubacila između dve zaraćene strane i dalje vođenje rata na ovoj teritoriji nije bilo moguće bez njene saglasnosti. Austrija se, međutim, mogla pridobiti za rat na zapadnoj granici Rusije. Ona je znala da joj Rusija nikad neće oprostiti ovu brutalnu nezahvalnost; Austrija je dakle bila spremna da se udruži sa saveznicima, ali samo za jedan ozbiljan rat koji bi ponovo uspostavio Poljsku i znatno pomaknuo unazad rusku zapadnu granicu. Takav rat morao bi uvući u savez i Prusku, kroz čije je oblasti išlo celo snabdevanje Rusije; jedna evropska koalicija bi blokirala Rusiju na kopnu i moru, i napala je tako nadmoćnim snagama da bi pobjeda nad njom bila van sumnje.

To međutim nije uopšte bila namera Engleske i Francuske. Naprotiv, one su se obe radovale što su akcijom Austrije oslobođene svake opasnosti vođenja ozbiljnog rata. Ono što je Rusija želela — da saveznici odu na Krim i tamo se zaglave — to je Palmerston predložio, a obradovani Louis Napoleon obručke prihvatio. Prodirati sa Krima u unutrašnjost Rusije bilo bi strateško ludilo. Tako je rat srećno pretvoren u prividni rat i svi glavni učesnici su bili zadovoljni. Ali car Nikolaj nije mogao trajno podnositi da mu se na ivici carstva, na ruskom tlu, nalaze utvrđene neprijateljske trupe; za njega je prividni rat ubrzo postao ozbiljan rat. Međutim, ono što je za njega bio povoljan teren u prividnom ratu, postalo je opasan teren u pravom ratu. Snaga Rusije u odbrani — ogromno prostranstvo, njena retko naseljena, slabo prohodna i u pomoćnim izvorima siromašna teritorija — okrenula se protiv Rusije same čim je Nikolaj sve oružane snage koncentrisao na Sevastopolj, tu tačku na periferiji. Južnoruske stepe, koje su morale da budu grob napadača, postale su grob ruskih armija koje je Nikolaj, jednu za drugom — najzad i usred zime — gonio na Krim, s njemu svojstvenom brutalno-glupom bezobzirnošću. I kada je poslednja na brzinu skupljena, oskudno opremljena, bedno snabdevena vojna kolona na maršu izgubila dve trećine svoga sastava — čitavi bataljoni su propali u snežnim olujama — a ostatak nije bio u stanju da ozbiljnije napadne neprijatelja, tada je naduveni prazno-

glavac Nikolaj doživeo kukavni slom i pobjegao pred posledicama ovog cezarskog ludila uzevši otrov.

Mir koji je zaključio njegov naslednik¹ u najvećoj žurbi ispaao je vrlo povoljan.^[61] Ali, posledice rata u zemlji bile su utoliko veće. Da bi u zemlji mogao vladati apsolutistički, carizam je morao prema inostranstvu biti više nego nepobediv, morao je neprekidno nizati pobjede, morao je biti u stanju da bezuslovno poslušnost nagrađuje šovinističkom opijenošću pobjedama i uvek novim osvajanjima. A sada je carizam bedno pokleknuo, i to upravo njegov impozantni spoljni lik; on je oslabio položaj Rusije u svetu, a time i svoj sopstveni u Rusiji. Usledilo je ogromno otrežnjenje. Ruski narod bio je i suviše uzdrman teškim žrtvama rata, car je suviše mnogo morao da apeluje na njegovu odanost, da bi ga sada mogao bez daljnega vratiti u pasivnu poslušnost bez razmišljanja. Jer postepeno se i Rusija razvijala privredno i intelektualno; pored plemstva stajali su sada počeci jedne druge obrazovane klase, buržoazije. Ukratko, novi car je morao da izigrava liberala, ali ovog puta u zemlji. To je, međutim, bio početak jedne unutrašnje istorije Rusije, pokretanja duhova u samoj naciji i njegovog odraza: javnog mnjenja, iako još uvek slabog, ipak sve značajnijeg, tako da se više nije moglo zanemarivati. A time je caristička diplomatija dobila neprijatelja zbog koga je morala propasti. Jer ta vrsta diplomatije moguća je samo dotle dok je narod bezuslovno pasivan, dok nema druge volje do vladine, dok nema drugog poziva nego da daje vojnike i poreze za sprovođenje ciljeva diplomatije. Čim je u Rusiji započeo unutrašnji razvoj, a time i unutrašnje stranačke borbe, izvojevanje ustavnih oblika u kojima bi te stranačke borbe mogle da se vode bez nasilnih potresa postalo je pitanje vremena. A onda će i dosadašnja ruska osvajačka politika postati stvar prošlosti; nepromenljiva postojanost diplomatskog cilja izgubiće se u borbi stranaka za vlast, pretaće bezuslovno raspolaganje snagama nacije. I dalje snažna u odbrani, ali relativno isto toliko slaba u napadu, Rusija će postati evropska zemlja kao i druge, i specifična snaga njene dotadašnje diplomatije biće slomljena zauvek.

La Russie ne boude pas, elle se recueille^[62], kazao je kancelar Gorčanov posle rata. On sam nije bio svestan koliko je istinito ono što je govorio. On je govorio samo o diplomatskoj Rusiji. Ali i nezvanična Rusija je pribirala snagu. Ovo pribiranje (recueillement) podržavala je sama vlada. Rat je dokazao da su Rusiji, već iz čisto vojnih obzira, potrebne železnica i krupna industrija. Zbog toga se vlada bacila na podizanje ruske klase kapitalista. Ova na može postojati bez proletarijata, a da bi se stvorili elementi proletarijata, moralo je uslediti takozvano oslobađanje seljaka. Ličnu slobodu seljak je, međutim, platio prenošenjem najboljih delova svoga zemljišnog poseda na plemstvo. Ono što mu je ostalo bilo je i suviše za umiranje, a suviše malo za život.

¹ Aleksandar II

Dok je ruska seljačka obština¹ bila napadnuta u svojim korenima, istovremeno je privilegijama za izgradnju železnica, zaštitnim carinama i drugim povlasticama veštački razvijana nova krupna buržoazija i tako je u gradu i na selu započeta potpuna socijalna revolucija, kojoj jednom pokrenuti duhovi nisu dozvolili da se zaustavi. Mlada buržoazija se izražava u jednom liberalnom ustavnom pokretu, a proletarijat, koji je nastajao, u pokretu koji se obično naziva nihilizam. To su bile prave posledice *recueillement*-a Rusije.

U prvi mah izgledalo je da diplomatija ne primećuje kakav joj je protivnik izrastao u unutrašnjosti zemlje. Štaviše, izgledalo je da ona prema inostranstvu niže pobedu za pobedom. Na Pariskom kongresu 1856. je Orlov, za čiju su se naklonost svi otimali, igrao glavnu ulogu; umesto da podnese žrtve, on je postigao nove uspehe; ratna prava na moru, na koje je Engleska polagala pravo, a protiv kojih se Rusija borila od Katarine naovamo, bila su definitivno uklonjena, a položene su osnove rusko-francuskom savezu protiv Austrije.^[63] On je stupio u dejstvo 1859. kada je Louis-Napoleon preuzeo na sebe da se Austriji osveti umesto Rusije. Posledice rusko-francuskih pogodbi, koje je Mazzini tada razotkrio i prema kojima je za slučaj produženog otpora Austrije trebalo da jedan ruski veliki knez bude istaknut kao kandidat za presto jedne nezavisne Mađarske — te posledice Austrija je izbegla brzim zaključenjem mira. Ali od 1848. narodi su remetili posao diplomatije. Italija je postala nezavisna i ujedinjena protiv volje cara i Louis-Napoleona.^[64]

Rat 1859. poplašio je Prusku. Ona je skoro udvostručila svoju vojsku i na kormilo dovela čoveka koji je bar u jednom pogledu mogao da se meri sa ruskom diplomatijom: u bezobzirnosti primene sredstava. Taj čovek je bio Bismarck. Za vreme poljskog ustanka 1863. on je, nasuprot Austriji, Francuskoj i Engleskoj, teatralno stao na stranu Rusije i učinio sve da bi omogućio da ova pobedi.^[65] Time je obezbedio da car napusti svoju tradicionalnu politiku u vezi sa Šlezvig-Holštajnom; s carevim odobrenjem vojvodstva su 1864. otrgnuta od Danske.^[66] Zatim je došao prusko-austrijski rat 1866; ovde se car radovao ponovnom kažnjavanju Austrije i porastu moći Pruske, jedinog vernog vazala — vernog čak i posle udaraca nogom koje joj je zadao 1849/1850. Rat 1866. povukao je za sobom nemačko-francuski rat 1870. i opet je car stao na stranu svog pruskog »đada molođec«-a.^[67] On je Austriju držao direktno u šahu i tako lišio Francusku jedinog saveznika koji ju je mogao spasti potpunog poraza. Ali Aleksandra, kao i Louis-a Bonapartu 1866, iznenadili su brzi uspesi nemačkog oružja 1870. Umesto dugotrajnog rata koji bi iscrpeo do smrti obe strane, brzi udarci nemačke vojske su za pet nedelja srušili bonapartističko carstvo, a njegove armije odveli u nemačko zarobljeništvo.

¹ u listu »Time« je na ovom mestu stavljena sledeća napomena: ruska seljačka opština koja je upravljala sama sobom

Tada je u Evropi postojalo samo jedno mesto gde je pravilno shvaćena situacija. To je bilo Generalno veće Međunarodnog udruženja radnika. Ono je 9. septembra 1870. objavilo proglas u kome je povučena paralela između 1866. i 1870¹. Prema proglasu, rat 1866. vođen je s pristankom Louis-Napoleona; ali pobjede i proširenje pruske moći bili su dovoljni da Francusku odmah nateraju da zauzme neprijateljski stav protiv Pruske. Isto tako će novi uspjesi iz 1870. i s tim povezani novi porast prusko-nemačke moći prisiliti ruskog cara na neprijateljstvo prema Nemačkoj, iako je on za vreme rata pružao Nemačkoj diplomatsku podršku. Pretpostavka dominantnog ruskog uticaja u Evropi je njena tradicionalna vlast nad Nemačkom, koja je tada uništena. U trenutku kada je u samoj Rusiji revolucionarni pokret počinjao da pretili car nije mogao podneti taj gubitak ugleda u inostranstvu. A ako bi još, aneksijom Elzas-Lotaringije, gurnula Francusku u zagrljaj Rusije, Nemačka bi morala pristati da bude otvoreno oružje ruskih osvajačkih planova ili, pak, da se posle kratkog predaha priprema za rat protiv Rusije i Francuske istovremeno, za rat koji bi lako mogao da se izvrgne u rasni rat protiv saveza Slovena i Romana.

Novo nemačko carstvo učinilo je Rusiji uslugu i, otrgnuvši Elzas i Lotaringiju od Francuske^[68], stvarno je nateralo Francusku u zagrljaj Rusije. Caristička diplomatija je bila u zavidnom položaju da obe zemlje — Nemačka i Francuska — koje su zbog ovog otkidanja postale smrtni neprijatelji, zavise od Rusije. Ovaj povoljni položaj je ponovo iskorišćen za novi prodor prema Carigradu, za rat protiv Turske 1877. Posle dugih borbi ruske trupe su januara 1878. došle pred kapije turskog glavnog grada; u tom trenutku u Bosforu su se pojavile četiri engleske oklopnjače i prisilile Ruse da se zaustave na mestu sa koga su se videli tornjevi crkve sv. Sofije i da svoj mirovni plan iz San-Stefana iznesu na reviziju pred jedan evropski kongres.^[69]

Uprkos tome — prividno — postignut je ogroman uspeh. Rumunija, Srbija i Crna Gora su uvećane i postale su nezavisne zahvaljujući Rusiji, a zbog toga i njeni dužnici. Utvrđeni četvorougao između Dunava i Balkana, snažni bastion Turske^[70], privremeno je uništen. Poslednji zaštitni bedem Carigrada, Balkan, otet je od Turaka i razoružan. Bugarska i Istočna Rumelija su bile prividno turske, ali stvarno su bile ruske vazalne države; gubitak teritorija u Besarabiji 1856. nadoknađen je. U Jermeniji su osvojeni novi važni položaji. Austrija je zaposedanjem Bosne postala sukrivac u podeli Turske i stalan protivnik svih srpskih stremjenja za nezavisnošću u ujedinje-

¹ u listu «Time» se umesto sledećeg rezimea citira odgovarajuće mesto iz *Druge adrese Generalnog veća o francusko-pruskom ratu*; ovo mesto počinje rečima: «Kao što su 1865. Louis Bonaparta i Bismarck izmenjali obećanja» i završava: «za rasni rat protiv udružene slovenske i romanske rase» (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 222 - 223).

njem. I na kraju, Turska je gubitkom teritorija, iscrpljenošću i ogromnom ratnom odštetom dovedena u potpunu zavisnost od Rusije, u položaj da je prema sasvim tačnom, ruskom shvatanju još samo privremeno čuvala Bosfor i Dardanele za Rusiju. Izgledalo je da Rusija treba samo da izabere trenutak koji joj odgovara i da uđe u posed svog velikog konačnog cilja, Carigrada, »la clef de notre maison«⁽⁷¹⁾.

U stvarnosti je bilo, međutim, sasvim drugačije. Ako su Alzas i Lotaringija gurnuli Francusku u zagrljaj Rusije, onda je prodor prema Carigradu i Berlinski mir gurnuo Austriju u zagrljaj Bismarcka. A time se cela situacija ponovo izmenila. Velike vojne sile kontinenta pocepale su se u dva velika tabora, koji preteći stoje jedan prema drugom: Rusija i Francuska ovde, Nemačka i Austrija tamo. A oko ta dva tabora moraju se grupisati manje države. To, međutim, znači da ruski carizam ne može da učini poslednji veliki korak, da još ne može da dođe u stvarni posed *Carigrada*, bez jednog svetskog rata sa prilično podjednako podeljenim šansama i u kome konačna odluka verovatno neće zavisiti od dveju strana koje će započeti borbu, već od Engleske. Jer rat u kome će se Austrija i Nemačka boriti protiv Rusije i Francuske odseca ceo Zapad od dovoza ruskog žita kopnom. Sve države Zapada, međutim, žive samo zahvaljujući uvozu žita iz inostranstva. Žito bi se, dakle, moglo uvoziti samo morem, a premoć Engleske na moru dozvoljava joj da, kako Francuskoj tako i Nemačkoj, onemogućí ovaj uvoz, dakle da i jednu i drugu osudi na glad, već prema tome kojoj strani pride¹. A da se bori za Carigrad u jednom svetskom ratu u kome bi odluke zavisile od Engleske — to je upravo situacija koju je ruska diplomatija već sto i pedeset godina nastojala da izbegne. To bi bio njen poraz².

¹ u listu »Time« je na ovom mestu dodata sledeća beleška: Engleska bi mogla bez pomorskih prava, na koja je tako dugo pretendovala i kojih se konačno odrekla Pariskom deklaracijom od 1856, izaći na kraj u jednom tradicionalnom ratu s jednom ili dve kontinentalne sile. Obe bi u naše vreme železnica, čak i u slučaju pomorske blokade, bile stalno snabdevane svakom željenom količinom uvoznih dobara koja bi išla preko neutralnih suseda kopnom. Upravo to je bila glavna usluga koju je Pruska učinila Rusiji za vreme krimskog rata. Ali u jednom evropskom ratu kakav nam sada preta bio bi ceo kontinent podeljen na neprijateljske grupe. Trajno očuvanje neutralnosti bi bilo nemoguće; trgovina između zemalja bila bi na kopnu prekinuta skoro potpuno, ako ne i sasvim. Pod takvim okolnostima moglo bi se desiti da Engleska požali što se odrekla svojih pomorskih prava. Ali, s druge strane, u takvom ratu bi se ispoljila cela snaga i dejstvo nadmoćnosti Engleske na moru, a više verovatno ne bi ni bilo potrebno. — ² u listu »Time« je ovde ubačen sledeći pasus: Diplomati u Petrogradu nisu prevideli koliko je važno da spreče eventualni otpor Engleske konačnom učvršćenju Rusije na Bosforu. Posle krimskog rata, a naročito posle indijskog ustanka 1857⁽⁷²⁾, postalo je osvajanje Turkeстана⁽⁷³⁾, koje je već 1840. pokušano, hitan zadatak. Osvajanjem Tashkenta 1865, Rusija je stvorila oslonac na Jaksartu; 1868. anektirala je Samar-

U stvari, savez sa republikanskom Francuskom, čije su vladajuće ličnosti izložene stalnoj promeni, nije uopšte siguran za carizam, a još manje odgovara njegovim intimnim željama. Samo restaurisana francuska monarhija mogla bi dati dovoljno garantija kao saveznica u jednom tako strašnom ratu kakav je sada jedino moguć. Zbog toga je carizam od pre pet godina uzeo Orleana pod svoju posebnu zaštitu; oni su morali da se orode s njime time što su ženidbom ušli u dansku kraljevsku porodicu, tu rusku predstražu na Sundu. A da bi se u Francuskoj pripremila restauracija Orleana koji su, takođe postali ruska predstraža, iskorišćen je general Boulanger, čije se pristalice u Francuskoj hvale da je tajanstveni izvor novca, koji su tako rasipnički delili, ruska vlada, koja im je za njihovu kampanju stavila na raspolaganje *petnaest miliona franaka*.^[74] Rusija se tako opet meša u unutrašnje stvari zapadnih zemalja, ovoga puta neprikriveno kao oslonac reakcije i podstiče nestrpljivi šovinizam francuske buržoazije protiv revolucionarnog duha francuskih radnika.

Uopšte, od 1878. naovamo pokazalo se koliko se pogoršala pozicija ruske diplomatije od kada narodi sebi sve više dozvoljavaju da dignu glas i to s uspehom. Čak i na Balkanskom poluostrvu, na području gde Rusija *ex professo*¹ nastupa kao oslobodilac naroda, ne polazi joj ništa za rukom. Rumuni su, u znak zahvalnosti što su Rusima omogućili pobedu kod Plevne^[75], morali ponovo da im ustupe svoj

---

kand, 1875. Kokand, a kanate Buhare i Hive pretvorila u svoje vazale. Zatim je sa jugoistočnog ugla Kaspijskog mora počelo tegobno prodiranje prema Mervu; 1881. zauzet je Geok-Tepe, prvi važan isturen položaj u pustinji, 1884. kapitulirao je Merv i sada transkapijska železnica zatvara rupu u ruskim linijama komuniciranja između Mihajlovka na Kaspijskom moru i Čardžoua na Oksusu. Sadašnji položaj Rusije u Turkestanu još ne daje sigurnu i dovoljnu bazu za napad na Indiju. Međutim, on u svakom slučaju nagoveštava veliku opasnost jedne buduće invazije i uzrok je stalnog nemira među stanovništvom Indije. Dok god engleska vladavina nad Indijom nije nailazila na nekog eventualnog suparnika, mogli su i ustanak 1857. i njegovo zastrašujuće ugušivanje biti smatrani za događaje koji su u krajnjoj instanci učvršćivali vladavinu Engleske. Ali, ako se jedna prvorazredna evropska vojna sila učvrsti u Turkestanu, ako ona pritiskom ili nagovaranjem učini Persiju i Avganistan svojim vazalima i polako ali sigurno prodire u pravcu Hindukuša i Sulejmanovih planina, onda stvar izgleda sasvim drukčije. Engleska vladavina prestaje da bude za Indiju nepromenljiva sudbina; pred domorcima se otvara druga alternativa; ono što je sila stvorila, može sila i razoriti; svaki put kad Engleska pokuša da zatvori Rusiji put ka Crnom moru, Rusija će pokušati da stvara neprijatnosti Engleskoj u Indiji. Međutim, uprkos tome — moć Engleske na moru je takva da bi u jednom opštem ratu, kakav izgleda da sada predstoji, ona mogla da nanese Rusiji daleko veću štetu, nego Rusija Engleskoj.

¹ po dužnosti

deo Besarabije i sigurno se neće više uhvatiti na mamac obećanja da će u budućnosti dobiti Erdelj i Banat. Bugari su se, zbog carskih agenata koji su poslani u njihovu zemlju, istinski zasitili carističkog načina oslobađanja; samo još Srbi i u svakom slučaju Grci — zato što se i jedni i drugi nalaze izvan direktne linije za Carigrad — nisu postali nepoverljivi. Austrijski Sloveni, za čije se oslobođenje od nemačkog tlačenja car osećao pozvanim, vršili su od tada, bar u cislajtanskom delu carevine^[76], sami vlast. Fraza da će svemoćni car osloboditi narode¹ prestala je da bude privlačna, ona se, u najboljem slučaju, može upotrebiti još na Kritu i u Jermeniji, a time se u Evropi ne postiže nikakav efekt čak ni kod engleskih hrišćansko-pobožnih liberala; zbog Krita i Jermenije neće više čak ni Gladstone, koji se divi caru, rizikovati jedan evropski rat, naročito otkako je Amerikanac Kennan razotkrio pred celim svetom^[77] podlost s kojom carizam guši svaki pokret otpora u sopstvenoj carevini².

A tu dolazimo do srži problema. Unutrašnji razvoj Rusije posle 1856, podržavan politikom vlade, delovao je; socijalna revolucija je džinovski napredovala; Rusija svakim danom sve više liči Zapadu; krupna industrija, železnice, pretvaranje naturalnih davanja u novčana plaćanja i zbog toga raspadanje starih osnova društva razvijaju se sve većom brzinom. Međutim, u istoj srazmeri razvija se nespojivost apsolutnog carizma s novim društvom koje nastaje. Formiraju se opozicione stranke, ustavne i revolucionarne, koje vlada može da pokori samo pojačanom brutalnošću. Ruska diplomatija s užasom vidi da se približava dan kada će se čuti reč ruskog naroda i kada će mu sređivanje unutrašnjih prilika oduzeti volju da se bavi detinjarijama kao što su osvajanje Carigrada, Indije i uspostavljanje vlasti nad celim svetom. Revolucija, koja se 1848. zaustavila na poljskoj granici, sada kuca na kapije Rusije, a unutra već ima dovoljno saveznika koji samo čekaju priliku da joj otvore vrata.

Naravno, kad se čitaju ruske novine, moglo bi se steći uverenje da je cela Rusija oduševljena carskom osvajačkom politikom; tu je sve šovinizam, panslavizam, oslobađanje hrišćana od turskog, oslobađanje Slovena od nemačko-mađarskog jarma. Ali, prvo, svako zna kakvim je okovima sputana ruska štampa; drugo, vlada je godinama na sve načine negovala taj šovinizam i panslavizam; treće, ova štampa izražava, ukoliko uopšte izražava nezavisno mišljenje, raspoloženje samo gradskog stanovništva, tj. novostvorene buržoazije, koja je prirodno zainteresovana za nova osvajanja i proširenje ruskog tržišta. Gradsko stanovništvo čini, međutim, u celoj zemlji samo neznatnu manjinu. Čim jedna narodna skupština da priliku ogromnoj većini

¹ u listu «Time»: osloboditi potlačene hrišćanske narode — ² u listu «Time» je ubačeno: otkad je postalo poznato da je gospođa Sihidas bičevana do smrti, kao i druga ruska «zverstva»

ruskog naroda, seoskom stanovništvu, da podigne svoj glas, čuće se sasvim drukčije stvari. Iskustva vlade sa zemstvima¹, koja su je prisilila da zemstva ponovo ukine¹⁷⁹¹, jemče da će jedna ruska narodna skupština u cilju prevazilaženja najvećih unutrašnjih teškoća vrlo brzo odlučno okončati sve želje za novim osvajanjima.

Današnjom situacijom u Evropi dominiraju tri činjenice: 1. nemačka aneksija Elzas-Lotaringije, 2. prodiranje carističke Rusije prema Carigradu, 3. sve žešća borba proletarijata i buržoazije u svim zemljama, čiji je termometar socijalistički pokret koji se svuda nalazi u porastu.

Prve dve dovele su do današnje podele Evrope u dva velika vojna tabora. Nemačka aneksija čini Francusku saveznikom Rusije protiv Nemačke, carističko ugrožavanje Carigrada čini Austriju, pa čak i Italiju saveznikom Nemačke. Oba tabora se naoružavaju za odlučujuću borbu, za rat kakav svet još nije video, u kome će deset do petnaest miliona boraca stajati pod oružjem, jedni protiv drugih. Samo dve okolnosti su do danas sprečile izbijanje ovog strašnog rata: prva, nečuvano brzi napredak ratne tehnike, koja svaki novopronađeni model puške čini, zbog novih otkrića, zastarelim još pre nego što je mogao da bude uveden makar samo u jednu vojsku i, drugo, apsolutna neproračunljivost šansi, totalna neizvesnost ko će iz ove divovske borbe izaći kao pobednik.

Opasnost od svetskog rata nestaće onoga dana kada preokret stvari u Rusiji omogući ruskom narodu da dokrajči tradicionalnu osvajačku politiku svojih careva i da se bavi sopstvenim, krajnje ugroženim unutrašnjim životnim interesima, umesto fantazijama o svetskoj vlasti.

Toga dana Bismarck² će izgubiti sve saveznike protiv Francuske, koje mu je ruska opasnost gurnula u zagrljaj. Tada ni Austrija ni Italija neće imati ni najmanjeg interesa da za Bismarcka³ vade kestenje iz vatre jedne divovske evropske borbe. Nemačko Carstvo će ponovo zapasti u izolaciju u kojoj će ga se, kao što kaže Moltke, svako bojati i niko ga neće voleti¹⁷⁹¹, jer je to neizbežan rezultat njegove politike. Onda će i uzajamno približavanje Rusije koja se bori za svoju slobodu i republikanske Francuske biti isto toliko u skladu sa položajem obe zemlje koliko i bezopasno za stanje u celoj Evropi, a onda će i Bismarck, ili onaj ko ga bude nasledio, tri puta promisliti pre nego što otpočne rat sa Francuskom u kome mu neće štiti bok ni Rusija protiv Austrije, ni Austrija protiv Rusije, u kome će se obe radovati svakom njemu nanesenom porazu i u kome bi bilo veliko pitanje da li bi sam mogao da izađe na kraj sa Francuzima. Onda bi sve simpatije bile na strani Francuske i sačuvala bi je u najgorem slučaju od daljeg gubitka teritorija. Dakle, umesto da ga orijentiše na rat, Nemačkom Carstvu bi izolacija ubrzo postala tako nepodnošljiva da bi ono moralo tražiti

¹ u listu «Time» ubačeno: (saveti grofovija) — ² u listu «Time»: Nemačko Carstvo — ³ u listu «Time»: Nemačko Carstvo

iskreno pomirenje sa Francuskom, a onda bi sva ova strašna ratna opasnost bila uklonjena, *Evropa bi mogla da se razoruža*, a Nemačka bi time od svih najviše dobila.

Austrija bi toga dana izgubila jedino istorijsko opravdanje svoga postojanja, tj. da bude barijera protiv ruskog prodora prema Carigradu. Ako bi Rusija prestala da ugrožava Bosfor, Evropa bi izgubila svaki interes za postojanje ovog šarenog nasumice skupljenog kompleksa naroda. Tada će, isto tako, prestati da bude interesantno celo takozvano istočno pitanje, produžavanje turske vladavine nad slovenskim, grčkim i albanskim pokrajinama, kao i svađa oko posedovanja ulaza u Crno more koje tada niko ne bi mogao da monopolizuje protiv Evrope. Mađari, Rumuni, Srbi, Bugari, Albanci, Grci¹ i Turci doći će tada konačno u situaciju da, bez mešanja strane sile, reše svoje uzajamne sporove, razgraniče među sobom svoja nacionalna područja, da regulišu prema sopstvenom nahodanju svoje unutrašnje prilike. Jednim potezom bi se pokazalo da je velika prepreka autonomiji i slobodnom grupisanju naroda i nacionalnih manjina između Karpata i Egejskog mora bio upravo taj carizam, koji je navodno oslobađanje ovih naroda upotrebljavao kao izgovor za svoje planove za gospodarenje svetom.

Francuska će biti oslobođena neprirodnog položaja u koji je stavljena zbog saveza sa carem. Ako caru ne odgovara savez sa republikom, onda francuskom revolucionarnom narodu još mnogo manje odgovara savez sa despotom, tlačiteljem Poljske i Rusije. U jednom ratu u kome bi Francuska bila na strani cara njoj bi bilo zabranjeno da u slučaju poraza pribegne svom velikom, jedino efikasnom sredstvu za spasavanje, sredstvu spasa iz 1793 — revoluciji, pokretanju svih narodnih snaga putem straha i revolucionarne propagande u neprijateljskoj zemlji, jer bi se u tom slučaju, car odmah ujedinio sa neprijateljima Francuske zato što su se vremena od 1848. znatno promenila, jer je car od tada i u Rusiji upoznao teror na osnovu sopstvenog iskustva. Savez sa carem ne predstavlja jačanje Francuske, već suprotno: u trenutku najveće opasnosti on će joj zasmetati da potegne svoj mač. Ako bi u Rusiji umesto moćnog cara stajala jedna ruska narodna skupština, onda bi savez novooslobođene Rusije sa Francuskom Republikom bio sam po sebi razumljiv i prirodan, onda bi on podsticao revolucionarni pokret u Francuskoj umesto da ga koči, onda bi on predstavljao dobitak za evropski proletarijat koji se bori za svoju emancipaciju. Dakle, i Francuska bi dobila padom carističke svemoći.

Time bi nestali izgovori za bezumno naoružavanje koje pretvara celu Evropu u vojni tabor i čini da rat izgleda kao izbavljenje. Onda bi i nemački Rajhstag morao ubrzo da se suprotstavi sve većim zahtevima za novcem za ratne svrhe.

A time bi Zapad došao u situaciju da se nesmetano od stranih

¹ u listu «Times» je umetnuto: Jermeni

diverzija i mešanja može baviti svojim sadašnjim istorijskim zadatkom: sukobom između proletarijata i buržoazije i preobražajem kapitalističkog društva u socijalističko¹.

Pad carske samovlasti u Rusiji bi, međutim, direktno ubrzao ovaj proces. Onog dana kad bi pala carska vlast, ta poslednja snažna tvrđava sveevropske reakcije — toga dana bi dunuo potpuno drukčiji vetar u celoj Evropi. Jer, reakcionarne vlade Evrope² vrlo dobro znaju da uprkos svim svađama sa carem zbog Carigrada itd., mogu doći trenuci kada će mu baciti u krilo Carigrad, Bosfor, Dardanele i sve što bi on još mogao želeti samo da ih zaštiti od revolucije. Dakle, onog dana kada i u samoj glavnoj tvrđavi pobjedi revolucija ugasće se poslednja iskra samouverenosti i sigurnosti reakcionarnih vlada Evrope; one će tada biti upućene same na sebe i ubrzo će saznati kakva je razlika u tome. Možda će biti u stanju da intervenišu sa svojim armijama da bi uspostavile autoritet cara. Kakva ironija svetske istorije!³

To su tačke zbog kojih su Zapadna Evropa uopšte, i zapadnoevropska radnička klasa posebno, zainteresovane, duboko zainteresovane za pobjedu ruske revolucionarne stranke i za pad carskog apsolutizma.

¹ u listu »Time« umesto: preobražajem kapitalističkog društva u socijalističko: rešenjem ekonomskih problema povezanih s tim — ² u listu »Time« umesto: reakcionarne vlade Evrope: gospoda u Berlinu i Beču — ³ U listu »Time« su umesto ove rečenice umetnuti sledeći pasusi: možda bi se nemački car mogao navesti da pošalje vojsku kako bi ponovo uspostavio autoritet cara — ne bi bilo boljeg načina da uništi svoj sopstveni autoritet.

Ne može biti sumnje u to da se sada Nemačka — sasvim nezavisno od bilo kakvih mogućih postupaka Rusije ili Francuske — brzim koracima približava revoluciji. Poslednji izbori za Rajstag su pokazali da se snage nemačkih socijalista udvostručavaju svake tri godine; da su nemački socijalisti danas najjača stranka u Carstvu, stranka koja od ukupno sedam miliona ima 1 427 000 glasova i da svi kazneni i vanredni zakoni nisu uopšte bili u stanju da zaustave njeno nadiranje. Nemački socijalisti, koji su spremni da eventualne ekonomske koncesije mladog cara radničkoj klasi prihvate kao nešto što im se duguje, istovremeno su, međutim, odlučni — a ova odlučnost je posle desetogodišnjih progona nepokolebljivija nego ikada — da ponovo osvoje političku slobodu, izvojevanu 1848. na berlinskim barikadama, koja je pod Manteuffelom i Bismarckom izgubljena. Oni znaju da će im samo ta politička sloboda dati sredstva za ekonomsko oslobođenje radničke klase. Uprkos izvesnim prividno suprotnim znacima, stojimo u predvečerju borbe između nemačkih socijalista i cara, predstavnika lične i očinske vladavine. U toj borbi car mora na kraju biti poražen. Izborni izveštaji pokazuju da socijalisti brzo napreduju i u seoskim okruzima, a veliki gradovi im tako reći pripadaju; a u jednoj zemlji u kojoj je svaki zdravi mladi čovek vojnik, to znači da vojska postepeno prelazi na stranu socijalizma. Treba samo da dođe do jedne iznenadne promene sistema u Rusiji i njeno dejstvo na Nemačku bi bilo kolosalno; ona bi ubrzala krizu i udvostručila šanse socijalista.

Evropa klizi, kao na kosoj ravni, sve većom brzinom naniže, u provaliju jednog svetskog rata do sada neviđenih razmera i žestine. Samo jedno može to zaustaviti: promena sistema u Rusiji. Da do nje mora doći kroz mali broj godina, u to ne može biti sumnje. Bar da dođe blagovremeno, pre nego što se desi ono što je inače neizbežno.

London, kraj februara 1890.

O antisemitizmu

(Iz jednog pisma za Beč)^[80]

... Moram Vas upozoriti da treba da razmislite da li s antisemitizmom nećete prouzrokovati više nesreće nego dobra. Antisemitizam je obeležje zaostale kulture i može se zbog toga naći samo u Pruskoj i Austriji, odnosno Rusiji. Ako bi neko hteo širiti antisemitizam ovde u Engleskoj ili u Americi, bio bi jednostavno ismejan, a gospodin Drumont izaziva u Parizu sa svojim publikacijama — koje su po količini duha daleko iznad onih nemačkih antisemita — samo kratkotrajnu senzaciju bez posledica. Pored toga, sada kad istupa kao kandidat za gradsko veće, mora da govori da je isto tako protiv hrišćanskog kapitala kao i protiv jevrejskog. A gospodin Drumont bi bio čitan i kad bi zastupao suprotno mišljenje.

U Pruskoj antisemitizam širi sitno plemstvo, junkeri, koji primaju 10 000 maraka, a troše 20 000 i zbog toga padaju u ruke zelenaša, a u Pruskoj i Austriji im se u horu priključuju i malograđani, cehovske zanatlije i sitni trgovci koje je konkurencija krupnog kapitala osudila na propast. Ali kada kapital uništava *ove* klase društva, koje su skroz reakcionarne, on čini ono što mu je dužnost i to je dobro delo, svejedno da li je semitski ili arijeovski, obrezan ili kršten; on pomaže zaostalim Prusima i Austrijancima da krenu napred, da konačno dođu u modernu fazu u kojoj sve stare društvene razlike nestaju u velikoj suprotnosti kapitalista i najamnih radnika. Samo tamo gde to još nije slučaj, gde još ne postoji snažna klasa kapitalista, dakle ni snažna klasa najamnih radnika, gde je kapital još suviše slab da ovlada celom nacionalnom proizvodnjom, zbog čega je berza vrednosnih papira njegova glavna pozornica, gde je, dakle, proizvodnja još u rukama seljaka, zemljoposjednika, zanatlija i sličnih klasa koje potiču iz srednjeg veka — samo tamo je kapital pretežno jevrejski i samo tamo ima antisemitizma.

U celoj Severnoj Americi, gde ima milionera čije se bogatstvo jedva može izraziti našim bednim markama, guldenima ili francima, među tim milionarima *nema nijednog Jevrejina*, a Rothschildi su pravi prosjaci prema tim Amerikancima. Pa čak i ovde u Engleskoj je Rothschild čovek skromnih sredstava u poređenju sa, npr., vojvodom

od Westminstera. Čak i kod nas na Rajni, gde smo uz pomoć Francuza pre 95 godina proterali plemstvo i stvorili modernu industriju, gde tu ima Jevreja?

Antisemitizam je, dakle, reakcija srednjovekovnih društvenih slojeva koji propadaju na moderno društvo koje se u suštini sastoji od kapitalista i najamnih radnika i služi samo reakcionarnim ciljevima pod prividno socijalističkim plaštom; on je jedna vrsta feudalnog socijalizma, i s njime mi ne možemo imati nikakve veze. Ako je on u jednoj zemlji moguć, onda je to dokaz da tamo ne postoji dovoljno kapitala. Kapital i najamni rad su danas neodvojivi. Ukoliko je jači kapital, utoliko je jača i klasa najamnih radnika, utoliko je, dakle, bliže i kraj vladavini kapitalista. Nama Nemcima, a u njih ubrajamo i Bečlije, želim dakle brz razvoj kapitalističke privrede, ni u kom slučaju ne želim da ona potone u močvaru stagnacije.

Tome treba dodati da antisemitizam krivotvori celo stanje stvari. On čak i ne poznaje Jevreje protiv kojih diže buku. Inače bi znao da ovde u Engleskoj i u Americi, zahvaljujući istočnoevropskim antisemitima, a u Turskoj zahvaljujući španskoj inkviziciji ima na hiljade *jevrejskih proletera*; a ti jevrejski radnici su najgore izrabljivani i najbedniji. Ovdje kod nas u Engleskoj izbila su u toku poslednjih dvanaest meseci *tri* štrajka jevrejskih radnika^[81] i zar tu da razvijamo antisemitizam kao borbu protiv kapitala?!

Osim toga, i suviše dugujemo Jevrejima. Ostavljajući po strani Heinea i Börnea, Marx je bio čiste jevrejske krvi; Lassalle je bio Jevrejin. Moj prijatelj Victor Adler, koji za svoju odanost stvari proletarijata ispašta u zatvoru u Beču, Eduard Bernstein, urednik londonskog lista »Sozialdemokrat«, Paul Singer, jedan od naših najboljih poslanika u Rajhstagu — sve ljudi čijim se prijateljstvom ponosim i sve sami Jevreji! Uostalom, časopis »Gartenlaube«^[82] je i od mene napravio Jevrejina i ako bih morao da biram, onda bih svakako radije bio Jevrejin nego »gospodin fon«!

London, 19. aprila 1890.

Friedrich Engels

[Predgovor četvrtom nemačkom izdanju (1890)
»Manifesta Komunističke partije«^[83]]

Otkako je raniji predgovor napisan¹, javlja se potreba za novim nemačkim izdanjem *Manifesta*. I sa samim *Manifestom* se dogodilo mnogo šta što bi ovde trebalo pomenuti.

Godine 1882. objavljen je drugi ruski prevod — Vere Zasulic — u Ženevi; predgovor za to izdanje napisali smo Marx i ja. Na žalost, nemački original je izgubljen pa moram ponovo da ga prevedim sa ruskog, čime rad nikako ne dobija.^[84] Taj predgovor glasi:

»Prvo rusko izdanje *Manifesta Komunističke partije* u Bakunjinovom prevodu izišlo je početkom šezdesetih godina u štampariji časopisa »Kolokol«^[85]. Zapad je tada u njemu (*ruskom* izdanju *Manifesta*) mogao da gleda samo literarni kuriozum. Danas bi takvo shvaćanje bilo nemoguće. Kakav je ograničen prostor u ono vreme (decembra 1847) još zauzimao proleterski pokret, najjasnije pokazuje završna glava *Manifesta*: »Stav komunista prema raznim opozicionim strankama« u raznim zemljama. Tu nedostaju upravo — Rusija i Sjedinjene Države. Bilo je to vreme kad je Rusija bila poslednja velika rezerva celokupne evropske reakcije; kad su Sjedinjene Države useljavanjem usisavale višak snage evropskog proletarijata. Obe zemlje snabdevale su Evropu sirovinama i bile su u isto vreme tržišta na kojima je Evropa prodavala svoje industrijske proizvode. Obe zemlje su tada bile, dakle, na ovaj ili onaj način, stubovi postojećeg evropskog poretka.

Kako je danas sasvim drukčije! Baš su evropski useljenici omogućili Severnoj Americi da razvije džinovsku poljoprivrednu proizvodnju, čija konkurencija iz temelja potresa evropsku zemljišnu svojinu — malu i veliku. Osim toga, imigracija je omogućila Sjedinjenim Državama da iskoriste svoje ogromne industrijske pomoćne izvore s takvom energijom i u takvim razmerama da to uskoro mora slomiti dosadašnji industrijski monopol Zapadne Evrope, a naročito Engleske. Obe okolnosti imaju obratno revolucionarno dejstvo na samu Ameriku.

¹ Vidi predgovor nemačkom izdanju 1883 (u 32. tomu ovog izdanja, str. 3)

Sozialdemokratische Bibliothek.

XXXIII.

Das
Kommunistische Manifest.

Dritte autorisierte deutsche Ausgabe.

Mit einem neuen Vorwort von Friedrich Engels.

London.

German Cooperative Publishing Co.

114 Kentish Town Road NW.

1890.

Mala i srednja zemljišna svojina farmera, osnovica celog političkog uređenja, postepeno podleže konkurenciji džinovskih farmi; u isto vreme razvija se prvi put u industrijskim oblastima masovni proletarijat i basnoslovna koncentracija kapitala.

A Rusija! Za vreme revolucije 1848/1849. nisu samo evropski vladari nego i evropski buržuji nalazili u ruskoj intervenciji jedini spas od tek probuđenog proletarijata. Car je bio proglašen za šefa evropske reakcije. Danas je on ratni zarobljenik revolucije u Gatčini, a Rusija je prethodnica revolucionarne akcije u Evropi.

Komunistički manifest je imao za zadatak da proglasi neizbežnu predstojeću propast moderne buržoaske svojine. A u Rusiji, naspram vrtoglavog razvitka kapitalizma i tek započetog razvitka buržoaske zemljišne svojine, nalazimo više od polovine zemlje u rukama zajedničkog seljačkog poseda. Sad je pitanje: može li ruska občina, taj makar i jako potkopani oblik prastarog zajedničkog zemljišnog poseda, preći neposredno u viši oblik komunističke zajedničke svojine? Ili, mora li ona, naprotiv, pre toga proći isti proces raspadanja koji sačinjava istorijski razvitak Zapada?

Jedini odgovor koji je danas moguće dati na to jeste ovaj: postane li ruska revolucija signal za proletersku revoluciju na Zapadu, tako da jedna drugu dopunjuju, sadašnja ruska zajednička zemljišna svojina može poslužiti kao polazna tačka komunističkog razvitka.«

Novi poljski prevod je izišao u isto vreme u Ženevi: *Manifest komunistyczny*.

Dalje, objavljen je nov danski prevod u »Social-demokratisk Bibliotek«, København 1885. Na žalost, on nije potpun; neka bitna mesta koja su, izgleda, prevodiocu bila teška, ispuštena su, a i inače se ovde-onda vide tragovi aljkavosti, koji su utoliko neprijatniji što se na samom radu vidi da je prevodilac sa malo više brižljivosti mogao da dá odličan prevod.

Godine 1886. objavljen je u »Le Socialiste«, u Parizu, novi francuski prevod; od dosad objavljenih ovaj je najbolji.^[87]

Prema njemu je iste godine objavljen španski prevod, najpre u madridskom »El Socialista«, a zatim i kao brošura: *Manifiesto del Partido Comunista* por Carlos Marx y F. Engels, Madrid, Administración de »El Socialista«, Hernán Cortés 8.^[88]

Kao kuriozum navodim još i to da je 1887. jednom carigradskom izdavaču ponuđen jermenski prevod, ali dobričina nije imao hrabrosti da štampa nešto na čemu je stajalo Marxovo ime, pa je predlagao da se prevodilac potpiše kao pisac, što je ovaj odbio.

Pošto je u Engleskoj više puta bio preštampan sad ovaj sad onaj više ili manje netačan američki prevod, pojavio se najzad 1888. i jedan autentičan prevod. Prevodilac je moj prijatelj Samuel Moore, a pre štampanja smo tekst još jednom zajedno pregledali. Naslov glasi: *Manifiesto of the Communist Party*, by Karl Marx and Frederick Engels. Authorized English Translation, edited and annotated by

Frederick Engels, 1888, London, William Reeves, 185 Fleet St. E.C. Neke od napomena iz toga izdanja uneo sam i u sadašnje izdanje.

Manifest je imao svoj sopstveni životni put. U času kad se pojavio bio je s oduševljenjem pozdravljen od tadašnje još malobrojne pret-hodnice naučnog socijalizma (kako to dokazuju prevodi navedeni u prvom predgovoru¹), a onda ga je potisnula u pozadinu reakcija koja je otpočela s porazom pariskih radnika u junu 1848, dok nije konačno »zakonski« bio prokažen osudom kelnskih komunista u novembru 1852^[89]. S nestankom radničkog pokreta s javne pozornice, koji datira od februarske revolucije, stupio je i *Manifest* u pozadinu.

Kada je evropska radnička klasa opet dovoljno ojačala za novi napad na vlast vladajućih klasa, nastalo je Međunarodno udruženje radnika. Ono je imalo za cilj da celokupno borbena radništvo Evrope i Amerike slije u jednu veliku vojsku. Zato i nije moglo poći od načela iznetih u *Manifestu*. Ono je moralo imati program koji nije zatvarao vrata engleskim tredjunionima, francuskim, belgijskim, italijanskim i španskim prudonistima i nemačkim lasalovcima*. Taj program — obrazloženja uz statut Internacionale² — sastavio je Marx na majstorski način, što su mu priznali čak i Bakunjin i anarhisti. Za konačnu pobjedu stavova iznetih u *Manifestu* Marx se oslonio jedino na intelektualni razvitak radničke klase, koji je morao rezultirati iz ujedinjene akcije i diskusije. Događaji i obrti u borbi protiv kapitala, više porazi nego uspjesi, nisu mogli a da borbama ne razjasne slabosti njihovih dotadašnjih univerzalnih lekova, a njihove glave pristupačnijim za temeljno razumevanje pravih uslova emancipacije radnika. I Marx je bio u pravu. Radnička klasa 1874, kad je Internacionala raspuštena, bila je sasvim drukčija nego što je bila 1864, prilikom njenog osnivanja. Prudonizam u romanskim zemljama, kao i specifično lasalovstvo u Nemačkoj, bili su u izumiranju, pa su i tadašnji arhikonzervativni engleski tredjunioni postupno došli dotle da je 1887. predsednik njihovog kongresa u Svensiju mogao u njihovo ime da kaže: »Kontinentalni socijalizam je prestao da bude strašilo za nas.«^[90] Ali kontinentalni socijalizam je 1887. bio gotovo još samo teorija koju je objavio *Manifest*. I tako istorija *Manifesta* od izvesnog stepena odražava istoriju modernog radničkog pokreta od 1848. naovamo. Sada je *Manifest* nesumnjivo najrašireniji, najinternacionalniji proizvod celokupne socijalističke literature, zajednički program mnogih miliona radnika svih zemalja od Sibira do Kalifornije.

* Lassalle je u ličnom kontaktu s nama uvek priznavao da je Marxov »učenik«, pa je kao takav, naravno, stajao na tlu *Manifesta*. Drukčije stoji stvar s onim njegovim sledbenicima koji nisu pošli dalje od njegovog zahteva za proizvođačkim zadrugama s državnim kreditom i koji su celu radničku klasu podelili na one koje pomaže država i one koji se sami pomažu.

¹ Vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 79 - 80. — ² vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 10.

Pa ipak, u vreme kad je objavljen, mi ga ne bismo smeli nazvati *socijalističkim* manifestom. Pod socijalistima su 1847. podrazumevane dve vrste ljudi. S jedne strane, pristalice raznih utopističkih sistema, specijalno ovenisti u Engleskoj i furijeristi u Francuskoj, i jedni i drugi već u to vreme — čiste sekte u izumiranju. S druge strane, najrazličitiji socijalni nadržinaučnici koji su hteli da društvene nevolje otklone raznim nadržilekarijama i krparenjem, niukoliko ne ugrožavajući kapital i profit. U oba slučaja: ljudi koji su stajali izvan radničkog pokreta i koji su, naprotiv, tražili oslonac kod »obrazovanih« klasa. Nasuprot tome, onaj deo radnika koji je, uveren u nedovoljnost samih političkih prevrata, tražio temeljit preobražaj društva, taj deo se tada nazivao *komunističkim*. Bio je to sirov, samo instinktivan, katkad i nešto grub komunizam, ali je bio dovoljno snažan da rodi dva sistema utopijskog komunizma, u Francuskoj »ikarijski« komunizam Cabet-a, a u Nemačkoj Weitlingov. Socijalizam je 1847. značio buržoaski pokret, komunizam — radnički pokret. Socijalizam je, bar na Kontinentu, bio salonski uglađen, komunizam suprotno od toga. Pošto smo već tada bili čvrsto uvereni da »oslobođenje radnika mora biti delo same radničke klase«^[91], nismo se nijednog časka mogli dvoumiti za koje ime da se odlučimo. Odonda nam nikada nije ni padalo na pamet da ga odbacimo.

»Proleter i svih zemalja, ujedinite se!« Mali je bio broj glasova koji se odazvao kada smo ovaj poklič pustili u svet, pre pune 42 godine, uoči prve pariske revolucije u kojoj je proletarijat istupio sa sopstvenim zahtevima. Ali 28. septembra 1864. ujedini su se proleter i većine zapadnoevropskih zemalja u Međunarodno udruženje radnika slavne uspomene. Internacionala je, istina, živela samo devet godina. Ali da njome zasnovani večiti savez proletera svih zemalja još živi, i živi snažnije no ikada, o tome ništa ne svedoči više nego upravo današnji dan. Jer danas, kad pišem ove redove, evropski i američki proletarijat vrši smotru svojih prvi put mobilisanih borbenih snaga, mobilisanih kao jedna vojska, pod jednom zastavom, i za jedan najbliži cilj: za zakonsko utvrđivanje osmočasovnog normalnog radnog dana, koji je proglasio još ženevski kongres Internacionale 1866, a ponovo Pariski radnički kongres 1889.^[92] Prizor današnjeg dana otvoriće kapitalistima i veleposednicima svih zemalja oči — da su danas proleter i svih zemalja doista ujedinjeni.

Kad bi samo Marx još stajao pored mene da to gleda svojim očima!

London, 1. maja 1890.

F. Engels

Prema *Komunističkom manifestu*,
četvrto autorizovano nemačko
izdanje, London 1890.

Redakcija, Verwaltung des Organes: VI. Spangenhofstraße 60 Wien, ungar. Kaiserthum C. K. M. B. O. C. K. M. B. O.
Gegründet: Dr. Hermann — Dr. Hermann

Arbeiter-Zeitung.

Organ

der
 Oesterreichischen Sozialdemokratie

Erscheint jeden Freitag.

Abonnements-Preise des Oesterreichischen Organes: Ein Jahrgang ..... 3.00 Ein Vierteljahr ..... 0.75 Ein Monatsheft ..... 0.25 Ein Heft ..... 0.08 Ausland: ..... 0.50 Ein Heft 0.15
Der Zeitungs-Verkauf: Ein Jahrgang ..... 2.50 Ein Vierteljahr ..... 0.60 Ein Monatsheft ..... 0.20 Ein Heft ..... 0.07 Ausland: ..... 0.40 Ein Heft 0.12

Nr. 21.

Wien, den 23. Mai 1890.

II. Jahrgang.

4. maj u Londonu^[93]

Prvomajska proslava proletarijata je početak nove epohe ne samo zbog toga što je bila opšta, već zbog toga što je postala prvo međunarodno *delo* borbene radničke klase. Ona je omogućila da se vidi vanredni napredak proletarijata u pojedinim zemljama. A neprijatelji i prijatelji se slažu u tome da su *na celom Kontinentu Austrija, a u Austriji Beč, najsjajnije i najdostojanstvenije proslavili praznik proletarijata* i da je time austrijsko radništvo, na čelu s bečkim, izvojevalo posebno mesto u međunarodnom pokretu. Još pre nekoliko godina bio je austrijski pokret pao gotovo na nulu, a radnici nemačkih i slovenskih krunskih zemalja su bili podeljeni u neprijateljske tabore, iscrpljujući svoje snage u međusobnim unutrašnjim borbama; svako ko bi još pre tri godine tvrdio da će 1. maja 1890. Beč i cela Austrija dati drugima primer kako treba proslavljati klasnu svečanost proletarijata, bio bi ismejan. Dobro ćemo učiniti da ne zaboravimo tu činjenicu kada sudimo o razmiricama i unutarnjim borbama u kojima radnici drugih zemalja i danas iscrpljuju svoje snage, kao na primer u Francuskoj. Ko sme da tvrdi da Pariz neće moći da učini ono što je Beč već učinio?

Međutim, 4. maja London je bacio u zasenak Beč. Smatram da je najvažniji i najveličanstveniji deo cele prvomajske proslave to što je, probudivši se iz četrdesetogodišnjeg zimskog sna, 4. maja 1890. *engleski proletarijat ponovo postao deo međunarodnog pokreta svoje klase.* Da bi se to shvatilo, neophodno je poznavati predistoriju 4. maja.

Početak prošle godine postepeno je počela da se pokreće najveća i najbednija radnička četvrt na svetu — istočni deo Londona. Prvog aprila 1889. osnovano je Strukovno udruženje radnika industrije gasa i opštih manuelnih radnika (Gas Workers' and General Labourers' Union); ono danas ima oko 100 000 članova. Znatnim delom uz sadejstvo ovog udruženja (mnogi njegovi članovi su radnici industrije gasa zimi, dokeri leti) pokrenut je veliki štrajk dokera koji je razdrmao iz učmalosti čak i najniže slojeve radništva istočnog Londona.^[94] Ovi

najčešće nekvalifikovani radnici počeli su da obrazuju jedno strukovno udruženje za drugim, a već postojeća, koja su se samo s mukom održavala, doživela su brzi procvat. Razlika ovih novih tredjuniona prema starima bila je, međutim, veoma velika. Stari, koji obuhvataju »kvalifikovane« radnike, ekskluzivni su, oni isključuju sve radnike koji nisu obučeni u skladu sa cehovskim propisima i time stvaraju sebi necehovsku konkurenciju; oni su bogati, ali ukoliko su bogatiji, utoliko se više izrođavaju u obične potporne kase za slučaj bolesti i smrti; oni su konzervativni i drže, naročito »prokleti« socijalizam daleko od sebe koliko god i dokle god je to moguće. Novi »nekvalifikovani« tredjunioni primaju *svakog* druga po struci; oni su najvećim delom, a Udruženje radnika industrije gasa isključivo, štrajkačka udruženja i potporne kase za slučaj štrajka; a ako njihovi članovi još nisu socijalisti do poslednjeg čoveka, oni ipak hoće da im vođe svakako budu socijalisti i ništa drugo. Socijalistička propaganda je već godinama delovala u istočnom delu Londona, tu su naročito gospoda E. Marx-Aveling i njen muž Eduard Aveling još pre četiri godine otkrili u »radikalnim klubovima«^[95], koji su se sastojali skoro isključivo od radnika, najbolje tlo za propagandu i uporno ga obrađivali sa najboljim uspehom kako se to sada pokazalo. Za vreme štrajka dokera gospoda Aveling je bila jedna od tri žene koje su se brinule o raspedeli pomoći, a u znak zahvalnosti, gospodin Hyndman, begunac sa Trafalgar Square-a^[96], oklevetao ih je da su za svoj rad naplaćivale tri funte sterlinga nedeljno iz štrajkačke kase. Štrajk u Silvertown-u, takode u istočnom delu Londona, prošle zime vodila je gospoda Aveling skoro sasvim sama^[97] i ona je u odboru radnika industrije gasa predstavnik jedne ženske sekcije koju je tamo organizovala.

Radnici industrije gasa su prošle jeseni ovde u Londonu izvojevali osmočasovni radni dan, ali su ga u južnom delu grada, u jednom nesrećnom štrajku, ponovo izgubili^[98] i time dobili dovoljno dokaza da to dostignuće nije ni u severnom delu Londona ni u kom slučaju zauvek obezbeđeno. Zar je onda čudo što su spremno prihvatili predlog gospode Aveling da i u Londonu započnu proslavljanje 1. maja u prilog zakonom obezbeđenog osmočasovnog dana, kao što je zaključeno na Pariskom kongresu. Zajedno sa nekim socijalističkim grupama, radikalnim klubovima i drugim tredjunionima u istočnom delu stvorili su jedan centralni komitet koji je trebalo da u tom cilju u Hyde Parku organizuje veliku demonstraciju. Pošto se pokazalo da će ove godine svaki pokušaj da se ta demonstracija organizuje u četvrtak, 1. maja, nužno pretrpeti neuspeh, odlučeno je da se ona odgodi do nedelje 4. maja.

Da bi, po mogućstvu, učestvovali svi londonski radnici, Centralni komitet je u naivnoj prostosrdačnosti pozvao i londonsko Veće tredjuniona. To telo je sastavljeno od delegata svih londonskih tredjuniona i to većinom starih »kvalifikovanih« sindikata i u njemu, kao što se moglo očekivati, za sada antisocijalistički elementi imaju većinu. Veće

tredjuniona je uvidelo da će ga pokret za osmočasovni radni dan baciti u zasenak. Stari tredjunioni su, takođe, za osmočasovni radni dan, ali nisu za to da se on uvede zakonom. Pod osmočasovnim radnim danom oni podrazumevaju da se za osam časova plaća normalna nadnica — toliko po času — da, međutim, bude dozvoljeno da se dnevno radi neograničen broj prekovremenih časova, pod pretpostavkom da svaki prekovremeni čas bude više plaćen, recimo kao jedan i po ili dva obična časa. Veće je dakle želelo da demonstraciju skrene u vode ovog radnog dana koji bi bio postignut »slobodnim« sporazumom, odnosno ne bi bio ozakonjen aktom parlamenta. U tu svrhu se Veće tredjuniona ujedinilo sa Social-Democratic Federation gore pomenutog gospodina Hyndmana, sa jednim društvom koje se ponašalo kao jedina spasenosna crkva engleskog socijalizma, koja je sasvim dosledno zaključila savez na život i smrt s francuskim posibilistima^[99], na čiji je kongres slala predstavnike, i koja je zbog toga od samog početka smatrala da je prvomajska proslava, koju je zaključio marksistički kongres, greh protiv Svetoga duha. I nju je pokret za osmočasovni radni dan bacio u zasenak; ali da se priključi Centralnom komitetu značilo bi da se stavlja pod vodstvo »marksista«. Međutim, ako bi Veće tredjuniona uzelo stvari u svoje ruke, ako bi se proslava održala 4. umesto 1. maja, onda to više ne bi bila strašna »marksistička« prvomajska proslava i onda bi se moglo učestvovati. Uprkos tome što se sada u programu Socijaldemokratske federacije nalazi zahtev za uvođenjem zakonom utvrđenog osmočasovnog radnog dana ona je s radošću prihvatila ruku koju joj je pružilo Veće tredjuniona.

Novi saveznici, ta čudna sprega, povukli su sada jedan potez protiv Centralnog komiteta, koji bi u političkoj praksi engleske buržoazije važio ne samo kao dopušten već i veoma vešt, ali koji bi evropski i američki radnici proglasili za krajnju niskost. Naime, priređivači narodnih zborova u Hyde Parku moraju svoju nameru prethodno prijaviti Ministarstvu javnih radova (Board of Works) i s njime se sporazumeti o pojedinostima, naime dobiti dozvolu da na travnjake dovezu kola koja treba da posluže kao tribine. Prema propisima, kada je prijavljen jedan zbor, istoga dana se u Parku ne može održati i neki drugi: Centralni komitet još nije bio prijavio svoj zbor i čim su to saznale organizacije udružene protiv njega, odmah su prijavile zbor za 4. maj u Parku i dobile dozvolu da postave sedam tribina, a to su uradili iza leđa Centralnog komiteta.

Veće tredjuniona i Federacija verovali su da su time zakupili Park za 4. maj i da im je pobjeda već u džepu. Veće je tada sazvalo sastanak delegata tredjuniona na koji je pozvalo i dva delegata Centralnog komiteta; ovaj je poslao tri, među njima i gospodu Aveling. Veće tredjuniona je prema njima nastupilo kao gospodar situacije. Ono je saopštilo da u demonstraciji mogu učestvovati i nositi zastave *samo* strukovna udruženja, dakle ne socijalistička udruženja ili politički klubovi; kako je Socijaldemokratska federacija trebalo da učestvuje u takvoj demon-

straciji, ostajalo je zagonetka: Veće je već bilo redigovalo rezoluciju koja je trebalo da bude iznesena pred zbor s tim što je iz nje *izbrisan* zahtev za uvođenje na *zakonu* zasnovanog osmočasovnog radnog dana; predlog da se ovaj zahtev ponovo unese nije stavljen ni na diskusiju, ni na glasanje. Konačno, Veće se protivilo da gospođa Aveling učestvuje kao delegat zato što nije manuelna radnica (što nije istina), iako njegov sopstveni predsednik, gospodin Shipton, već više od 15 godina ne radi u svom zanatu.

Radnici u Centralnom komitetu bili su ogorčeni zbog ove prevare. Izgledalo je da je demonstracija definitivno dospela u ruke dva tela koja su predstavljala samo neznatnu manjinu londonskih radnika. Izgledalo je da ne preostaje nikakvo drugo sredstvo osim zauzimanja na juriš tribina Veća tredjuniona, čime su pretili radnici industrije gasa. Tada je Eduard Aveling otišao u Ministarstvo i izdejstvovao, uprkos suprotnom pravilu, pravo da i Centralni komitet doveze sedam tribina u park. Pokušaj da se demonstracija iskoristi za interese manjine pretrpeo je neuspeh; Veće tredjuniona uvuklo je rogove i zadovoljilo se time što je u vezi s organizovanjem demonstracija moglo da raspravlja na ravnoj nozi s Centralnim komitetom.

Ovu predistoriju treba znati da bi se pravilno ocenio karakter i značaj demonstracije. Podstaknuta od radnika istočnog Londona koji su tek pristupili pokretu, ona je naišla na takav opšti odziv da su se dva elementa, koji su jedan prema drugom gajili isto neprijateljstvo kao i oba zajedno — protiv osnovne ideje demonstracije, bila prinuđena da se udruže i pokušaju da prigrabe rukovođenje zborom, kako bi ga iskoristili za svoje ciljeve. Naime, konzervativno Veće tredjuniona koje propoveda ravnopravnost kapitala i rada i Socijaldemokratska federacija koja se prikazuje radikalnom i koja se u svakoj bezopasnoj situaciji razmeće socijalnom revolucijom — njih dvoje su se udružili da pomoću jedne podvale izvuku kapital iz demonstracije koju su iz osnove mrzeli. Zbor 4. maja, usled ovih događaja, bio je opecan na dva dela: na jednoj strani konzervativni radnici, čiji vidokrug nije prelazio sistem najamnog rada, i pored njih jedna uskogruda socijalistička sekta željna vlasti; na drugoj strani velika masa radnika koji su odskoro pristupili pokretu, a koji nisu hteli da čuju ništa o mančesterstvu starih tredjuniona^[100], koji su hteli da sami izvojuju svoju punu emancipaciju i to sa saveznicima koje sami izaberu, a ne sa onima koje propiše jedna mala socijalistička koterija. Na jednoj strani stagnacija koju su predstavljali tredjunioni koji se nisu sasvim oslobodili cehovskog mentaliteta, kao i jedna uskogruda sekta koja se oslanja na najbednije saveznike; na drugoj strani živi slobodni pokret ponovo probuđenog engleskog proletarijata. A stvarnost je pokazala i najzaslepljenijem gde je u ovom dvojnem zboru bio sveži život, a gde stagnacija. Oko sedam tribina Centralnog komiteta, zbijene nepregledne čete, koje su dolazile s muzikom i zastavama, preko sto hiljada ljudi u povorci, sa skoro još toliko onih koji su pojedinačno došli, svuda jednodušnost i oduševljenje, a

ipak red i organizacija. Kod tribina ujedinjenih reakcionara sve je izgledalo bledo; njihova povorka daleko slabija od druge, loše organizovana, neuredna, njeni učesnici su velikim delom zakasnili, tako da se na nekim mestima tek počinjalo kada je Centralni komitet bio gotov. Dok su se liberalni vođi pojedinih radikalnih klubova i činovnici nekih tredjuniona priključili Veću tredjuniona, članovi tih istih udruženja, čak i četiri čitave podružnice Socijaldemokratske federacije, marširali su zajedno s Centralnim komitetom. Uprkos tome Veće tredjuniona je postiglo značajan uspeh, ali je odlučujući uspeh bio na strani Centralnog komiteta.

Međutim, brojni buržoaski političari koji su prisustvovali kao posmatrači poneli su kući izvesnost, trajni utisak da se engleski proletarijat, koji je do sada punih četrdeset godina predstavljao glasačku marvu velike liberalne stranke, konačno probudio za novi samostalni život i delatnost. A u to ne može biti nikakve sumnje. Četvrtog maja 1890. engleska radnička klasa je stupila u veliku internacionalnu armiju. To je činjenica epohalnog značaja. Engleski proletarijat ima osnovu u najnaprednijem industrijskom razvoju i, uz to, poseduje najveću političku slobodu kretanja. Njegov dugi zimski san — posledica, s jedne strane, neuspeha čartističkog pokreta iz 1836 - 1850, a s druge strane, kolosalnog industrijskog uspona iz 1848 - 1880 — konačno je prekinut. Unuci starih čartista izašli su na bojište. U toku poslednjih osam godina široka masa se pokrenula, sad ovde, sad onde. Pojavljivale su se socijalističke grupe, ali nijedna nije prevazišla nivo sekte, kao i agitatori i navodni vođi stranaka, među njima i obični špekulanti i steberi, koji su, međutim, ostali oficiri bez vojnika. To je skoro uvek bila čuvena kolona Roberta Bluma iz badenskog pohoda 1849^[101]: jedan pukovnik, jedanaest oficira, jedan trubač i jedan vojnik. A međusobne svade ovih raznih kolona Roberta Bluma oko vođstva buduće proleterske vojske nisu ni u kom slučaju bile stimulative. To će sada ubrzo prestati, kao što je prestalo u Nemačkoj i Austriji. Moćni pokret masa će dokrajčiti sve ove sekte i grupice tako što će apsorbovati vojnike, a oficirima dodeliti mesto koje im pripada. Kome se ne bude dopadalo moći će da se povuče. To se neće odigrati bez trvenja, ali u kraćem vremenu nego što to poneko očekuje postaće engleska proleterska armija tako ujedinjena, tako dobro organizovana, tako odlučna kao bilo koja druga i svi njeni drugovi sa Kontinenta i iz Amerike će je pozdraviti s oduševljenjem.

Naslov originala
Der 4. Mai in London

Napisano između 5. i 21. maja 1890.

Prvi put objavljeno u listu
«Arbeiter-Zeitung», br. 21
od 23. maja 1890.

[Nacrt odgovora uredništvu lista »Sächsische Arbeiter-Zeitung«^[102]]

U svojoj oprostajnoj reči u br. 105 (31. avgusta 1890) kaže dotadašnje uredništvo lista »Sächsische Arbeiter-Zeitung« da sada sitnoburžoaski parlamentarni socijalizam ima većinu u Nemačkoj. Ali većine se često veoma brzo pretvaraju u manjine

«. . . i tako se dosadašnje uredništvo »Sächs. Arb. Ztg.«-a zajedno sa *Friedrichom Engelsom* nada da će, kao što je nekada bio prevaziden Lassalle-ov naivni državni socijalizam, zdravi smisao nemačkog radništva uskoro prevazići i parlamentarni pravac sadašnje socijaldemokratije, koji je sve podredio postizanju uspeha.»

Da sam mogao da gajim i najmanju sumnju u prirodu najnovije studentske pobune u našoj nemačkoj partiji, ovaj silni bezobrazluk bivšeg uredništva jednog od njenih glavnih organa morao bi mi otvoriti oči. Ovo bivše uredništvo »nada se zajedno« sa mnom — dakle nadam se ja s njima — da će pravac koji predstavljaju ljudi kao Auer, Bebel, Liebknecht, Singer uskoro biti u manjini, a da će »principijelni stav« koji zastupa bivše uredništvo imati za sobom većinu nemačkog radništva. To znači da mi se nade bivšeg uredništva direktno *lažno podmeću* i zbog toga ću ga lično pozvati na odgovornost.

Nisam osećao potrebu da se mešam u svađu koju su započela gospoda studenti i književnici. Ali sam svakom, ko je hteo da ga čuje, rekao svoje mišljenje bez uvijanja. A ako gospoda svađalice žele i javno da ga čuju, neka im bude.

Kada su gospoda počela da dižu larmu protiv vodstva partije i frakcije, upitao sam se začuđeno: šta oni u stvari hoće? Čemu sve to vodi? Koliko sam mogao videti, nije bilo razloga za tu veliku predstavu. Vodstvo Partije je u spornom pitanju prvomajske proslave^[103] možda nešto predugo oklevalo sa svojim izjašnjavanjem, ali se sastojalo od pet ljudi koji su stanovali u četiri međusobno udaljena mesta i kojima je bilo potrebno vremena da se sporazumeju. Ali kada se ono izjasnilo, kazalo je sve tačno i sve što je odgovaralo stanju stvari. Događaji u Hamburgu^[104] dali su mu i suviše za pravo.

Pojedini članovi frakcije ili vođstva Partije su se sigurno poneli nevešto u debati. To se dešava uvek i svuda, i tiče se pojedinca, a ne celine. Frakcija se u svom nacrtu statuta na nekoliko mesta ogrešila o demokratski kodeks. Ali, to je samo običan nacrt koji kongres Partije može slobodno prihvatiti, odbiti ili poboljšati. Londonska konferencija Internacionale 1871⁽¹⁰⁵⁾ se takođe slično ogrešila o formu, i gospoda bakunjinisti su to odmah iskoristila da od njih načine formalnu podlogu svojih napada protiv Generalnog veća. Uprkos tome, danas svako zna da je pravu demokratiju zastupalo Generalno veće, a ne Veće bakunjinista koji su iskonstruisali čitav tajni zaverenički aparat da bi iskoristili Internacionalu.

Kada u vreme debate o subvencijama za parobrode tadašnja frakcija u jednom trenutku sama nije znala šta hoće i pokušala da krivicu za svoju sopstvenu smetenost prebaci na uredništvo lista »Sozialdemokrat«, onda sam sa svom odlučnošću stao na stranu uredništva protiv frakcije.⁽¹⁰⁶⁾ To isto bih učinio i danas kada bi frakcija ili vođstvo Partije činili stvari koje Partiju ozbiljno ugrožavaju. Ali o tome danas ne može biti ni govora.¹

Napisano oko 6. septembra 1890.
Prema rukopisu

---

¹ Ovdje je rukopis prekinut.

[Odgovor uredništvu »Sächsische Arbeiter-Zeitung«]

Uredništvu lista »Der Sozialdemokrat«

Potpisani najučtivije moli da se odštampa sledeće pismo koje je juče uputio sadašnjem uredništvu lista »Sächsische Arbeiter-Zeitung« u Drezdenu.

U svojoj oprostajnoj reči (br. 105 od 31. avgusta 1890) kaže dotadašnje uredništvo lista »Sächsische Arbeiter-Zeitung« da sada u Nemačkoj sitnoburžoaski parlamentarni socijalizam ima većinu, ali da se većine često veoma brzo pretvaraju u manjine.

«... i tako se dosadašnje uredništvo »Sächs. Arb.-Ztg.«-a zajedno sa *Friedrichom Engelsom* nada da će, kao što je nekada bio prevaziđen Lassalle-ov naivni državni socijalizam, zdravi smisao nemačkog radništva uskoro prevazići i parlamentarni pravac sadašnje socijaldemokratije, koji je sve podredio postizanju uspeha.»

Dotadašnje uredništvo mi je gornjom tvrdnjom priredilo veliko iznenađenje. A možda i samome sebi... O većini sitnoburžoasko-parlamentarnog socijalizma unutar nemačke Partije ni do danas mi nije ništa poznato. I tako, neka se ono »nada« onome što mu je drago i dokle god želi, ali ja se »zajedno« s njime neću nadati.

Da sam mogao gajiti još ikakvu sumnju u karakter najnovije pobune književnika i studenata u našoj nemačkoj partiji, ona bi morala nestati pred silnim bezobrazlukom ovog pokušaja da me solidariše s potezima te gospode.

Sve moje veze s bivšim uredništvom sastojale su se u tome što mi je ono iz vlastitih pobuda od pre nekoliko nedelja slalo svoj list, a ja nisam smatrao potrebnim da mu kažem šta sam o njemu mislio. Sada mu moram kazati i to javno.

U teorijskom pogledu ja sam u listu nalazio — a to važi, uglavnom, i za ostalu štampu »opozicije« — jedan grčevito iskrivljen »marksizam« za koji je karakteristično, prvo, veliko nerazumevanje shvatanja koja

su, navodno, zastupali; drugo, grubo nepoznavanje odlučujućih istorijskih činjenica u svakom pojedinom slučaju; treće, svest o sopstvenoj beskrajnoj superiornosti, što je odlika nemačkih književnika. Marx je predvideo i ovakve učenike kada je za »marksizam« koji je krajem sedamdesetih godina počeo da uzima maha među nekim Francuzima, rekao: »tout ce que je sais, c'est que moi, je ne suis pas marxiste« — »znam samo to da ja nisam ,marksista'«.

Praktično, u listu sam našao bezobzirno zanemarivanje svih stvarnih uslova borbe Partije, »savladivanje prepreka« koje je u mašti preziralo smrt, koje doduše neslomljenoj mladalačkoj hrabrosti autora čini svaku čast, ali koje bi, ako bi se prenelo iz sveta predstave u stvarnost, bilo u stanju da sahrani i najjaču partiju, s milionima pristalica, uz zasluženi smeh celog neprijateljskog tabora. A da ni mala sekta ne može sebi nekažnjeno dozvoliti da vodi takvu gimnazijsku politiku, o tome su gospoda od tada stekla sopstvena iskustva.

Sve njihove mesecima nagomilane optužbe protiv frakcije u Rajhstagu ili vodstva Partije svode se, u najboljem slučaju, na nekoliko tričarija. Ali ako su gospoda raspoložena da škope muve, to nije nikakav razlog za nemačke radnike da im se iz zahvalnosti pridruže.

Sada, oni su požnjeli ono što su sejali. Ostavljajući po strani bitna pitanja, cela kampanja je vođena tako detinjasto, s takvim naivnim samoobmanjivanjem o sopstvenoj važnosti i o stanju stvari i mišljenju unutar Partije, da je ishod od početka bio izvestan. Neka gospoda prime lekciju k srcu! Neki od njih su pisali stvari koje su opravdavale mnoge nade. Mnogi od njih mogli bi nešto da stvore kada bi bili manje ubedeni u savršenstvo koje su dosad postigli u svom razvoju. Neka uvide da im njihovo »akademsko obrazovanje« — kome je i inače potrebno temeljito kritičko samoispitivanje — ne daje oficirski čin automatski, s pravom na odgovarajući položaj u Partiji; da u našoj Partiji svako mora poći od početka; da se poverljivi položaji u Partiji ne mogu izvojevati golim literarnim talentom i teorijskim znanjem, čak i ako su oboje neosporni, već da je za to potrebno i poznavanje uslova borbe Partije i uživljavanje u njene oblike, proverena lična pouzdanost i čvrstina karaktera i, konačno, dobrovoljno svrstavanje u redove boraca — ukratko, da oni, »akademski obrazovani«, sve u svemu imaju mnogo više da nauče od radnika nego ovi od njih.

London, 7. septembra 1890.

Friedrich Engels

Međunarodni radnički kongres 1891^[107]

Na kongresu engleskih tredjuniona u Liverpulu (septembra 1890)^[108], Nacionalni savet belgijske Radničke partije je pozvao tredjunione da prisustvuju međunarodnom kongresu koji iduće godine treba da se održi u Belgiji.

Belgijanci su od kongresa posibilista dobili nalog da sazovu jedan međunarodni kongres u Belgiji. Marksistički kongres (ovaj naziv upotrebljavam radi kratkoće) dao je *njima, kao i Švajcarcima*, nalog da samo *zajednički* sazovu jedan kongres; mesto održavanja kongresa još nije bilo utvrđeno.

Ukoliko se ne radi o namernoj dvosmislenosti, Belgijanci su, dakle, pozvali Engleze na kongres posibilista, na jedini kongres za čije su sazivanje oni sami imali nalog. A Englezi su to oduševljeno prihvatili.

Biće nemoguće objasniti mladim tredjunionima običnih manuelnih radnika da je njihovo poverenje zloupotrebjeno, da će se 1891. održati dva kongresa, jedan dobar i jedan loš, i da su oni obećali da će prisustvovati, upravo, onom lošem. To nije samo moje lično mišljenje, već i mišljenje osoba koje su se najviše trudile da se tredjunioni uključe u međunarodni pokret. Kampanja koju je list »Sozialdemokrat« vodio 1889. protiv prijatelja posibilista u Engleskoj^[109] ne bi se ovoga puta mogla ponoviti sa istim uspehom. Ako budu dva kongresa, zašto mi nismo pozvani i na onaj drugi, da bismo mogli da biramo? Sada je kasno — reći će ovi praktični ljudi. Oni su prihvatili poziv Belgijanaca i prisustvovali kongresu koji će se održati u Belgiji. To je apsolutno sigurno; suprotno bi se moglo desiti jedino kada bi ih Belgijanci i posibilisti odbili neverovatnim glupostima; ali oni neće počiniti takve gluposti.

Ovakvo stanje je neizbežna posledica grešaka koje je počinio marksistički kongres. Najvažnije pitanje — pitanje budućeg kongresa nije rešeno. Još gore od toga, svako rešenje je gotovo onemogućeno time što je sazivanje kongresa povereno dvama nacionalnim komitetima, belgijskom i švajcarskom. Bez njihove prethodne saglasnosti ne bi bilo moguće učiniti ni najmanji korak, što je najsigurniji način da se ništa ne uradi. Osim toga, Belgijanci su se, kao i posle Haške konferen-

cije^[110], rukovodili svojim sopstvenim interesima, umesto da budu u okviru naloga koji su dobili. Oni su hteli da obezbede da se kongres održi u Belgiji i oni su ga sazvali ne osvrćući se na Švajcarce, koji su zajedno s njima dobili nalog. Nipošto ne bih želeo da posumnjam u iskrenost i dobre namere belgijskog nacionalnog saveta, ali svojim držanjem on, praktično, pomaže posibilstima protiv nas. Umesto da druge osuđujemo, trebalo bi da shvatimo da su to samo posledice naših sopstvenih grešaka. (Nemojmo ih suviše koristiti; nalog koji smo im dali upravo im je omogućio da ga ne shvate bukvalno.)

Mi smo, u izvesnoj meri, dospeli u čorsokak, u situaciju u kojoj se ne možemo pokrenuti, dok naši suparnici deluju. Kako da izađemo iz toga?

Pre svega, nesumnjivo je da će sa više strana uslediti novi pokušaji da se spreči »skandal« održavanja dva, međusobno suparnička radnička kongresa. Mi ove pokušaje ne možemo sprečiti; naprotiv, naš najveći interes je da odgovornost za »skandal«, ukoliko se on ponovi, padne na posibiliste i njihove saveznike. Svako ko ima makar malo iskustva u međunarodnom pokretu zna da u slučaju rascepa onaj ko ga je izazvao, ili bar izgleda da ga je izazvao, nikad nije u pravu u očima radnika. Ako 1891. budu dakle dva kongresa, onda moramo nastupati tako da se nama za to ne može pripisati krivica.

Ako je nesumnjivo da će uslediti takvi pokušaji ujedinjenja — da li ih moramo pasivno čekati? U tom slučaju rizikujemo da nam posibilisti i njihovi saveznici u poslednjem minutu podnesu ultimatum, pun poznatih zamki (mi ih poznajemo) — zamki koje su skrivene zaglušujućom bujicom reči tako da široka javnost i ne sluti da je u pozadini neko zlo, ultimatum koji mi ne možemo da prihvatimo; tada bismo se našli u prijatnom položaju: ili da predlog prihvatimo i otvorenih očiju uđemo u zamku, ili da ga odbacimo i pred radnicima snosimo odgovornost što smo, zbog neobjašnjive tvrdoglavosti, osujetili socijalističko ujedinjenje!

Ukratko, položaj je za nas nepodnošljiv. Mi moramo izaći iz njega. Ali kako? Delovanjem. Nećemo više da se oslanjamo na nalog koji je dat Belgiji i Švajcarskoj; uzmimo stvar u sopstvene ruke¹.

Da li bismo morali da žalimo zbog ujedinjenja oba kongresa? Razmotrimo to pitanje.

Mi sa sigurnošću možemo računati 1. na francuske kolektiviste^[111] i blankiste (iako se njihov broj smanjio zbog onih koji su prešli u tabor bulanžista^[74]); 2. na Nemce; 3. na Austrijance; 4. na španske socijaliste; 5. na danske »revolucionare«^[112], na 1/5 danskih socijalista, 6. na Švedane i možda i na nekoliko Norvežana, 7. na Švajcarce, 8. na ruske i poljske emigrante.

¹ sledećih šest pasusa do reči: »da budu posibilisti« su u rukopisu uspravno precrtani

Suparnički konres bi se sastojao 1. od francuskih posibilista; 2. od engleskih tredjuniona, koji bi bili zastupljeni u velikom broju i engleske Social Democratic Federation^[99] koja je izvukla korist iz opšteg poleta radničkog pokreta u Engleskoj; 3. od Belgijanaca; 4. od Holandana; 5. od španskih sindikata u Berseloni itd.; 6. verovatno od portugalskih sindikata; 7. od Italijana; 8. od danskih »reformista«^[113], tj. od $\frac{4}{5}$ svih socijalista Danske, koji bi, možda, privukli još neke Norvežane.

Prema okolnostima, Belgijanci i Holandani bi mogli poslati svoje delegate i nama; nasuprot tome, od Švajcaraca bi se moglo očekivati da pošalju nekoliko delegata i na kongres posibilista.

Iz svega proizilazi da bi ovoga puta posibilisti imali daleko značajniju vojsku nego 1889. Ako mi budemo imali Nemce, posibilisti će to nadoknaditi Englezima, koje smo izgubili zbog sopstvene pasivnosti i nespretnosti; svemu ostalom će imati isto toliko nacija kao i mi, ako ne i više. A svojom većinom u fabrikovanju fiktivnih mandata i fiktivnih predstavnika ostaviće nas daleko iza sebe. Dodajmo tome da će, ukoliko nastavimo da sprovodimo naš dosadašnji sistem pasivnosti, krivica za rascjep sigurno pasti na nas, što bi imalo za posledicu novo smanjenje broja učesnika na našem kongresu.

Pretpostavimo sada da je ujedinjenje ostvareno. U tom slučaju naše snage bi bile pojačane svima koji su se zbog »skandala« rasepa dosada držali neutralno — Belgijancima, Holandanima, Italijanima; oni će, bezuslovno, privući na našu stranu nove engleske tredjunione sa njihovim izvrsnim članstvom, koje još nije u potpunosti otporno, ali je čestito i pametno. Mi smo kod njih već uhvatili korena; kontakt sa francuskim kolektivistima i Nemcima bio bi dovoljan da nam se još više približe, i to utoliko više što je S[ocial] D[emocratic] F[ederation], čije ih diktatorsko ponašanje odbija, fanatičan saveznik posibilista. Belgijanci žele samo takve kongrese na kojima mogu imati vodeću ulogu, u čemu su im posibilisti pomogli, a pre svega, žele veliki kongres u Briselu. Ako pomognemo da se ujedinjenje ostvari *kod njih*, onda će Flamanci, bolji element u njihovim redovima, biti na našoj strani i time će se postići ravnoteža sa posibilističkim tendencijama u briselskim krugovima. Holandani su fanatične pristalice ujedinjenja, ali su daleko od toga da budu posibilisti.

Od kojih bitnih uslova ne možemo odustati?

1. Zajednički kongres treba da sazovu opunomoćenci oba kongresa iz 1889. Belgijanci će ga sazvati po nalogu posibilista; Belgijanci i Švajcarci će ga zajednički sazvati po našem nalogu; tu formu treba utvrditi.

2. Da kongres bude sam svoj gospodar. Pravilnici, dnevni redovi, rezolucije prethodnih kongresa za njega ne postoje. On sam određuje svoj pravilnik, način overe mandata i svoj dnevni red, i da ne bude vezan nikakvim presedanima. Nikakav komitet, bilo da je imenovan

od nekog prethodnog kongresa ili da je obrazovan za vreme pregovora o ujedinjenju, nema pravo da vezuje kongres bilo čime.

3. Treba unapred utvrditi uslove pod kojima će razna radnička društva biti zastupljena i u kakvim proporcijama (određeni predlozi bili bi poželjni, ali nije moje da ih činim).

4. Jedan komitet, čiji sastav treba utvrditi, dobiće nalog da pripremi nacrt pravilnika, postupak za overu mandata i nacrt dnevnog reda i da ih podnese kongresu na odobrenje.

Naslov originala

Congrès ouvrier international de 1891.

Napisano između

9. i 15. septembra 1890.

Prema rukopisnom konceptu.

Prevod s francuskog

Verlag
1848
1849
1850
1851
1852
1853
1854
1855
1856
1857
1858
1859
1860
1861
1862
1863
1864
1865
1866
1867
1868
1869
1870
1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

Der Sozialdemokrat

Organ der Sozialdemokratie deutscher Bunde.

Verlag
1848
1849
1850
1851
1852
1853
1854
1855
1856
1857
1858
1859
1860
1861
1862
1863
1864
1865
1866
1867
1868
1869
1870
1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

M. 39

Oproštajno pismo čitaocima lista »Sozialdemokrat«^[114]

Dozvolite i meni da se oprostim od čitalaca.

»Der Sozialdemokrat« mora da nestane sa pozornice. Ali ne samo zbog toga što se to, suprotno drugim partijama, tako često izjavljivalo, već mnogo više zbog toga što bi »Der Sozialdemokrat« u promenjenim prilikama nužno morao postati drukčiji, sa drukčijom misijom, drukčijim saradnicima, drukčijim krugom čitalaca. A list koji je odigrao tako određenu istorijsku ulogu, list čija je osobenost bila u tome da se na njegovim stupcima, i samo tamo, odražavalo dvanaest najodlučnijih godina života nemačke radničke partije — takav list se ne može i ne sme menjati. Ostaje onakav kakav je bio, ili prestaje da postoji. U tome se svi slažemo.

Isto tako, svi se slažemo da takav list ne može nestati a da ne ostavi prazninu. Nijedan list koji izlazi u Nemačkoj, zvaničan ili ne, ne može ga nadomestiti. Za partiju je to samo relativan gubitak: ona stupa u druge uslove borbe i zato joj je potrebno drukčije oružje i drukčija strategija i taktika. Međutim, to je apsolutni gubitak za saradnike, i specijalno za mene.

Dva puta u životu imao sam čast i zadovoljstvo da saradujem u listu u kome sam u potpunosti uživao oba najpovoljnija uslova pod kojima se uopšte može raditi u štampi: prvo, безусловnu slobodu štampe i, drugo, izvesnost da list čita upravo ona publika kojoj se čovek obraća.

Prvi put 1848 - 1849. u listu »Neue Rheinische Zeitung«.^[115] To su bila revolucionarna vremena, a tada je ionako uživanje raditi u dnevnoj štampi. Čovek vidi svojim očima dejstvo svake reči, vidi kako članci pogađaju kao granate i kako se njihovo eksplozivno punjenje rasprskava.

Drugi put, u listu »Der Sozialdemokrat«. A to je, isto tako, bilo revolucionarno vreme otkada je Partija na Videnskom kongresu ponovo našla sebe i od tada ponovo započela borbu »svim sredstvima«, zakonitim ili nezakonitim.^[116] »Sozialdemokrat« je bio otelotvorenje te nezakonitosti. Za njega nije postojao nikakav obavezan ustav Rajha, krivični zakonik Rajha, zemaljsko zakonodavstvo Pruske. Protivzako-

nito, prkoseći i podsmevajući se celokupnom zakonodavstvu Rajha i zemaljskim zakonima, prodirao je svake nedelje preko granica svetog nemačkog Rajha; žandarmi, špijuni, agenti provokatori, carinici, udvostručene i utrostručene pogranične straže bile su nemoćne; gotovo sa sigurnošću menice dostavljan je pretplatnicima u određeni dan; nikakav Stephan nije mogao sprečiti da ga Nemačka državna pošta otprema i raznosi. I to, u situaciji kada je bilo preko deset hiljada pretplatnika u Nemačkoj i, dok su buržuji u najredim slučajevima plaćali zabranjene spise koje su kupovali pre 1848, radnici su za svoj list »Sozialdemokrat«, dvanaest godina plaćali sa najvećom tačnošću. Koliko puta se meni, starom revolucionaru, radovalo srce kada sam gledao kako se ovo izvrsno uigrano, bešumno uzajamno delovanje između uredništva, ekspedicije i pretplatnika pokazuje sa istom sigurnošću iz nedelje u nedelju, iz godine u godinu.

A list je vredeo truda i opasnosti s kojima je bilo povezano njegovo širenje. On je bio bezuslovno najbolji list koji je partija ikada imala. I ne samo zato što je jedini od svih posedovao punu slobodu štampe. Načela partije su iznošena i podržavana sa retkom jasnoćom i odlučnošću, a taktika uredništva je bila skoro bez izuzetka pravilna. Tome treba dodati još nešto. Dok je naša buržoaska štampa umrtvljujuće dosadna, u listu »Sozialdemokrat« se obilno odražavao vedri humor s kojim su naši radnici navikli da vode borbu protiv šikaniranja policije.

Uz to, »Sozialdemokrat« je bio sve samo ne obično glasilo frakcije. Kada je 1885, većina frakcije naginjala parobrodarskim subvencijama, list je odlučno zastupao suprotno mišljenje i branio pravo da ima svoj stav čak i kad mu je ta većina jednom dnevnom zapovešću, koja danas verovatno i njoj samoj izgleda neshvatljiva, to zabranila. Borba je trajala pune četiri nedelje, a za to vreme su drugovi iz Nemačke i inostranstva snažno podržavali uredništvo. Zabrana je doneta 2. aprila, a 30. je list doneo zajedničku izjavu frakcije i uredništva, iz koje je proizilazilo da frakcija povlači svoju naredbu.^[117]

U jednom kasnijem periodu, listu »Sozialdemokrat« je bilo rezervisano da stavi na probu mnogohvaljeno švajcarsko pravo na azil.^[118] Tada se pokazalo, kao i u svim sličnim slučajevima posle 1830, da ovo pravo na azil zataji svaki put upravo onda kada bi stvarno trebalo da stupi na snagu. To nije ništa novo. Posle njene demokratizacije, izvršene 1830, susedne velesile dozvoljavaju maloj Republici demokratske eksperimente na unutrašnjem planu samo pod uslovom da se davanje azila izbeglicama vrši pod kontrolom u svakom pojedinom slučaju zainteresovane velesile. Švajcarska je i suviše slaba da ne bi popustila. To joj se ne može uzeti za zlo. Marx je imao običaj da kaže, imajući u vidu Holandiju, Švajcarsku i Dansku, da je danas u najtežem položaju mala zemlja koja je imala veliku istoriju. Ali neka se onda u »fryen Schwyz«¹ konačno prestanu hvalisati neokaljanim pravom na azil.

¹ »slobodnoj Švajcarskoj«

List »Sozialdemokrat« je bio barjak nemačke partije; posle dva-naestogodišnje borbe partija je pobedila. Zakon protiv socijalista je pao, Bismarck oboren. Silni Nemački Rajh je protiv nas pokrenuo sva svoja sredstva moći; Partija im se narugala, tako da je konačno Nemački Rajh morao da spusti svoj barjak pred našim. Vlada Rajha hoće, zasada, da na nas ponovo primenjuje opšte pravo i zbog toga ćemo mi, zasada, ponovo pokušati sa zakonitim sredstvima, koja smo ponovo osvojili pomoću snažne upotrebe nezakonitih sredstava. Da li će pri tome »zakonita« sredstva biti ponovo uneta u program ili ne, to je prilično svejedno. Privremeno moramo pokušati da izađemo nakraj zakonitim sredstvima. To ne činimo samo mi, to čine sve radničke partije svih zemalja gde radnici imaju izvesnu meru zakonske slobode kretanja, i to iz prostog razloga što one pri tome najviše dobijaju. Uslov je, međutim, da i protivnička stranka takođe zakonski postupi. Pokuša li se novim izuzetnim zakonima ili protivpravnim presudama i praksom vrhovnog suda, policijskom samovoljom ili drugim nezakonitim postupcima izvršne vlasti da se naša partija stvarno ponovo stavi izvan opšteg prava, nemačka socijaldemokratija će ponovo biti naterana na nezakoniti put, kao jedini put koji joj još ostaje. Čak i kod nacije koja najviše voli zakonitost, kod Engleza, prvi uslov da narod poštuje zakonitost je to da drugi činioci vlasti takođe ostanu u granicama zakona; ako to, međutim, nije slučaj, onda je po engleskom shvatanju prava, pobuna prva građanska obaveza.

Ako bi se to dogodilo — šta onda? Da li će partija podizati barijade, apelovati na silu oružja? Tu uslugu ona sigurno neće učiniti svojim protivnicima. Od toga će je sačuvati saznanje sopstvene pozicije moći koje joj daju svaki opšti izbori za Rajhstag. Dvadeset procenata datih glasova je broj za veliko poštovanje, ali on govori i to da udruženi protivnici još uvek imaju preostalih osamdeset procenata. I kada naša partija vidi da je u poslednje tri godine udvostručila broj svojih glasova i da do sledećih izbora može računati na još značajniji porast, morala bi biti luda ako bi danas, sa dvadeset protiv osamdeset, i vojske povrh toga, pokušala puč čiji bi sigurni ishod bio — gubitak svih pozicija moći osvojenih u toku dvadeset pet godina.

Partija ima mnogo bolje, temeljno ispitano sredstvo. Onoga dana kada nam bude uskraćeno opšte pravo, ponovo će se pojaviti »Der Sozialdemokrat«. Stara mašinerija, čuvana u rezervi za taj slučaj, stupaće ponovo u dejstvo, poboljšana, uvećana i iznova podmazana. A jedno je izvesno: Nemački Rajh to drugi put neće izdržati dvanaest godina.

Friedrich Engels

Napisano između
12. i 18. septembra 1890.
Prvi put objavljeno u listu
»Der Sozialdemokrat«, br. 39
od 27. septembra 1890.

Odgovor gospodinu Paulu Ernstu

Jedan prijatelj mi je poslao magdeburški list »Volksstimme«^[119] od 16. septembra. U njemu sam u jednom članku, koji je potpisao Paul Ernst, našao sledeće mesto:

«Pošto sada Engels naziva našu opoziciju »studentskom pobunom«, molim ga da pokaže gde smo mi zastupali shvatanja koja se razlikuju od njegovih ili od shvatanja samoga Marxa; a ako sam izneo da naša parlamentarna socijaldemokratija ima delimično veoma sitnoburžoaski karakter, onda Engels treba samo da pogleda šta je 1887. napisao u predgovoru svom »*Stambenom pitanju*».

Moje veze s nemačkim književnicima su me već godinama obožavale veoma čudnim iskustvima. Izgleda, međutim, da će one postati još prijatnije. Treba da kažem gospodinu Paulu Ernstu gde smo »mi« zastupali druga shvatanja itd. A što se tiče toga »mi«, te »opozicije« koja je nedavno tako silno nastupila i tako malodušno se povukla, koju sam nazvao pobunom književnika i studenata, možemo sasvim ukratko reći: u skoro svakom članku koji su pustili u javnost.

Što se tiče samoga gospodina Ernsta, više nije potrebno da mu to govorim. Naime, ja sam mu to već pre četiri meseca kazao i moram, hteo ne hteo, dosadivati javnosti s tom mojom prepiskom sa Ernstom.

Trideset prvog maja o. g. pisao mi je gospodin Ernst iz Gersdorfa da mu gospodin Hermann Bahr u listu »Freie Bühne« prebacuje da ne primenjuje pravilno Marxovu metodu shvatanja istorije u odnosu na nordijski ženski pokret^[120] pa me moli

»da mi u nekoliko redova saopštite da li je moje gledište u skladu sa Marxovim ili ne, i da mi uz to dozvolite da to pismo upotrebim protiv Bahra».

Na to sam odgovorio 5. juna da se ne mogu mešati u njegov spor sa gospodinom Bahrom; da mi je »Nordijski ženski pokret«, osim toga, potpuno nepoznat. Zatim sam nastavio:

»Što se tiče Vašeg pokušaja da problem obradite materijalistički, moram, pre svega, kazati da se materijalistički metod pretvara u svoju suprotnost ako se ne upotrebljava kao vodilja prilikom proučavanja istorije, već kao gotov šablon prema kome se kroje istorijske činje-

nice. A ako gospodin Bahr veruje da Vas je uhvatio na tom pogrešnom putu, čini mi se da je pomalo u pravu.

Vi svodite celu Norvešku i sve što se tamo događa pod kategoriju čiftinstva, a onda tom norveškom čiftinstvu, bez dvoumljenja podmećete svoje poglede na *nemačko* čiftinstvo. Time Vi izvrćete dve činjenice.

Prvo, kada se u celoj Evropi pobjeda nad Napoleonom predstavila kao pobjeda reakcije nad revolucijom i kada je revolucija samo u svojoj francuskoj otadžbini ulivala još toliko straha da je restaurisanoj legitimnosti iznudila građansko-liberalan ustav, tada je Norveška usvojila ustav koji je bio daleko demokratskiji nego bilo koji drugi tada važeći u Evropi.

Drugo, Norveška je u toku poslednjih 20 godina doživela takav književni pokret kakav, osim Rusije, ne može pokazati nijedna druga zemlja u isto vreme. Čifte ili ne, ti ljudi daju daleko više od drugih i udaraju svoj pečat i drugim književnostima, između ostalih u znatnoj meri i Nemačkoj.

Zbog tih činjenica je, po mom mišljenju, potrebno ispitati posebnosti norveškog 'čiftinstva'.

I tada ćete, verovatno, otkriti da postoji bitna razlika. U Nemačkoj je čiftinstvo plod poražene revolucije, jednog prekinutog i potisnutog razvoja. Ono je dobilo svoj osobeni, nenormalno formirani karakter kukavičluka, ograničenosti, bespomoćnosti i nesposobnosti za bilo kakvu inicijativu. To je rezultat 30-godišnjeg rata i vremena koje mu je sledilo — vremena u kome su se skoro svi drugi veliki narodi brzo uzdizali. Ovaj karakter mu je ostao i onda kada su Nemačku ponovo zahvatila istorijska kretanja; on je bio toliko snažan da je uspeo da se nametne i svim drugim nemačkim društvenim klasama kao, manje ili više, opštenemački tip, sve dok konačno naša radnička klasa nije uspela da razbije te uske okvire. Nemački radnici su upravo po tome najviše, bez 'otadžbine' što su se potpuno otnesli od te čiftinske nemačke ograničenosti.

Nemačko čiftinstvo nije, dakle, normalna istorijska faza, već do krajnosti dovedena karikatura, jedan oblik degeneracije isto onako kao što je poljski Jeverjin karikatura Jevreja. Engleski, francuski i dr. mlađanin nije nipošto na istom nivou sa nemačkim.

U Norveškoj je, nasuprot tome, sitno seljaštvo i sitno građanstvo sa malim dodatkom srednjeg građanstva — kao što je postojalo u Engleskoj i Francuskoj u 17. veku — već više vekova normalno stanje društva. Tu ne može da bude govora o tome da je društvo, zbog jednog neuspelog velikog pokreta i jednog 30-godišnjeg rata, nasilno vraćeno u zastarele prilike. Zemlja je zbog izolacije i prirodnih uslova zaostala, ali njeno stanje u potpunosti odgovara njenim uslovima proizvodnje i zbog toga je normalno. U zemlji se tek u najnovije vreme, sporadično, razvija nešto malo krupne industrije, ali u njoj još nema mesta za berzu, najjaču podlogu koncentracije kapitala. A osim toga,

u konzervativnom smislu deluje i veliko proširenje prekomorske trgovine. Jer dok svuda parobrodi potiskuju jedrenjake, Norveška ogromno proširuje plovidbu jedrenjacima i njena flota jedrenjaka je, ako ne prva na svetu, onda sigurno druga, a osim toga većim delom je u posedu sitnih i srednjih brodovlasnika, kao u Engleskoj recimo oko 1720. Ali ipak to je unelo kretanje u staru ustajalu egzistenciju, a to kretanje se izražava u književnom poletu.

Norveški seljak nije bio nikada kmet i to daje celom razvoju, slično kao u Kastilji, sasvim drugu pozadinu. Norveški malograđanin je sin slobodnog seljaka i pod tim okolnostima on je *čovjek* ako se uporedi sa propalim nemačkim čiftom. I ma kakve bile greške npr. Ibsenovih drama, one odražavaju jedan malograđanski i srednjograđanski svet, koji se, međutim, silno razlikuje od nemačkog, svet u kome ljudi imaju još karaktera i inicijative i deluju samostalno, iako za inostrane pojmove često čudnovato. Smatram da tako nešto moram temeljno proučiti pre nego što ga osudim.«

Ovde sam, dakle, gospodinu Ernstu, iako na ućtiv način, ali zato ne manje jasno i određeno, rekao »gde«, naime, u članku časopisa »Freie Bühne« koji mi je on sam poslao. Kada mu objašnjavam da on Marxov način shvatanja primenjuje kao čist šablon prema kome kroji istorijske činjenice, onda upravo time dajem primer »velikog nerazumevanja« istog načina shvatanja koje sam gospodi prebacivao.¹ I kada mu na njegovom sopstvenom primeru, Norveškoj, dokazujem da njegov šablon čiftinstva po nemačkoj mustri primenjen na Norvešku protivreči istorijskim činjenicama, onda na njegovom primeru pokazujem »grubo nepoznavanje odlučujućih istorijskih činjenica u svakom pojedinom slučaju«, koje sam onoj gospodi, takođe, prebacivao².

Pogledajmo sada izveštačenu skromnost pomoću koje gospodin Ernst izigrava nevinašce sa sela s kojim na ulici u Berlinu neka grofovska propalica postupa kao da je »jedna od onih«. Četiri meseca posle pomenutog pisma on staje pred mene kao uvređena vrlina i ja treba da mu kažem »gde«? Izgleda da gospodin Ernst ima samo dva književna stanja. Prvo, krène odvažno i samouvereno kao da iza toga stvarno nečeg ima, a kada ljudi počnu da brane svoju kožu, on onda tvrdi da nije ništa kazao i žali se na sramno nepoštovanje njegovih čistih osećanja. On izigrava uvređenu vrlinu i onda kada u svom pismu meni jadikuje da je gospodin Bahr »neverovatno bestidno postupio s njim«! Povređenu nevinost u svom odgovoru meni, kada me sasvim naivno pita »gde«?, iako bi to već četiri meseca morao da zna. Pogrešno shvaćena lepa duša u magdeburškom listu »Volksstimme«, pita starog Bremera, koji ga je zasluženno udario po prstima, takođe »gde«?

I uvek uzdah pita: gde?

Uvek gde?

¹ Vidi u ovom tomu, str. 57. — ² Isto

Da li gospodin Ernst želi da zna »gde« još? — Pa npr. u listu »Volks-Tribüne«, u članku o »Opasnostima marksizma«^[121], gde bez daljega prihvata besmisleni tvrdnju metafizičara Dühringa da Marx zamišlja istoriju sasvim automatski, bez sudelovanja ljudi (koji je u stvari prave) i da ekonomski uslovi (koji su i sami, u stvari, delo ljudi!) pokreću ljude kao čiste šahovske figure. Jednom čoveku koji je u stanju da izvrtanje Marxove teorije od strane protivnika, kao što je Dühring, izjednači sa samom tom teorijom, tome neka neko drugi pomogne — ja dižem ruke.

A sada me oslobodite odgovora na svako dalje »gde?« Gospodin Ernst je tako plodan, on sa takvom lakoćom izbacuje članke, da čovek svuda na njih nailazi. I taman pomisliš da je konačno tome došao kraj, pojavi se on kao autor ovog ili onog anonimnog članka. To neko, našeg kova, ne može da prati i nalazi se u iskušenju da poželi da gospodin Ernst zamoli da mu se prepíše neki lek.

On dalje kaže:

»Ako sam tvrdio da naša parlamentarna socijaldemokratija ima delimično veoma sitnoburžoaski karakter, onda Engels treba da« itd.

Delimično veoma sitnoburžoaski? U članku, u listu »Sächs [ische] Arb[eiter]-Z[eit] t[un]g«, koji me je prisilio na odgovor¹ on kaže da sitnoburžoaski parlamentarni socijalizam danas u Nemačkoj predstavlja većinu. Odgovorio sam da mi to nije poznato. Sada gospodin Ernst izjavljuje da je samo tvrdio da je socijaldemokratska frakcija »delimično« veoma sitnoburžoaska. Opet pogrešno shvaćena lepa duša kojoj rdavi svet pripisuje razna sramna dela. Ko je ikada poricao da je u frakciji, pa čak i celoj partiji, zastupljen i sitnoburžoaski pravac? Svaka partija ima desno i levo krilo, a desno krilo socijaldemokratije ima sitnoburžoaski karakter, i to leži u prirodi stvari. Ako je to sve, onda čemu cela ta buka? S tom starom pričom računamo već godinama, ali odatle je još daleko do sitnoburžoaske većine u frakciji, ili čak partiji. Kada bi ta opasnost pretila, ne bismo čekali na upozorenje ovih čudnih vernih prijatelja. Za sada su čista i radosna proleterska borba^[122] protiv Zakona protiv socijalista, kao i veoma brzi ekonomski razvoj sve više izvlačili tlo ispod nogu ovih sitnoburžoaskih elemenata i lišavali ih uslova za opstanak, dok su se, naprotiv, proleterski elementi sve moćnije razvijali.

Još nešto bih, na kraju, odao gospodinu Paulu Ernstu: za partiju je, od sitnoburžoaskog krila, koje već na sledećim izborima možemo baciti u ostavu za stare stvari, daleko opasnija klika neskromnih književnika i studenata, naročito ako nije sposobna da shvati najprostije stvari, da prilikom ocenjivanja jednog ekonomskog ili političkog stanja nepristrasno odmeri relativnu težinu raspoloživih činjenica, da oceni značaj snaga koje deluju, pa zbog toga želi da partiji nametne pot-

¹ Vidi u ovom tomu, str. 57 - 58.

puno ludu taktiku, kakvu su propagirali gospoda Bruno Wille i Teistler, a u manjoj meri i gospodin Ernst. A ova klika postaje još opasnija ako se udruži u neku vrstu osiguravajućeg društva i pokrene sva sredstva organizovane reklame da bi svoje članove prokrijumčarila u uredničke stolice listova partije i preko štampe ovladala partijom. Pre dvanaest godina spasio nas je te opasnosti, koja je već tada postojala — Zakon protiv socijalista. Sada, kada taj zakon pada, ona se ponovo pojavljuje. A ovo će, verovatno, i gospodinu Paulu Ernstu razjasniti zašto se i rukama i nogama branim da budem izjednačen sa elementima jedne takve klike.

London, 1. oktobra 1890.

Friedrich Engels

Naslov originala

Antwort an Herrn Paul Ernst

Prvi put objavljeno u listu

»Berliner Volksblatt«,

br 232 od 5. oktobra 1890.

Uredništvu lista »Berliner Volksblatt«

Meni su povodom mog sedamdesetog rođendana ukazani tako mnogi znaci najsrdajnijih simpatija i tako mnogi neočekivani izrazi poštovanja da, na žalost, nisam u stanju da lično odgovorim na svaku pojedinu izjavu. To je bila prava kiša telegrama, pisama, poklona i meni specijalno posvećenih članaka u partijskoj štampi iz najrazličitijih zemalja, posebno iz svih delova Nemačke. Dozvolite mi stoga da ovim putem najiskrenije zahvalim starim i novim prijateljima koji su me se 28. novembra tako blagonaklono setili.

Niko ne zna bolje od mene da najveći deo ovih izraza poštovanja nije ukazan meni i mojim zaslugama. Moja je sudbina da žanjem slavu i počasti, čije je seme zasejao čovek koji je bio veći od mene, Karl Marx. I zbog toga mogu samo svečano obećati da ću ostatak svoga života provesti u aktivnoj službi proletarijatu, kako bih možda naknadno postao dostojan tih počasti.

London, 2. decembra 1890.

Friedrich Engels

Naslov originala *An die Redaktion
des »Berliner Volksblatt«*

Objavljeno u listu
»Berliner Volksblatt«,
br. 284 od 5. decembra 1890.

LE SOCIALISTE

ORGANE CENTRAL DU PARTI OUVRIER

ABONNEMENTS

3 mois 1 fr. 50, 6 mois 2 fr. 50, un an 4 fr.

10 CENT. D'OFFICE

TOUS CEUX QUI COMMANDE LA RÉDACTION DOIT ÊTRE ADRESSÉ

AU SECRÉTAIRE DU CONSEIL NATIONAL

PARIS — 14, AVENUE DE MONTMARTRE, 14 — PARIS

ADMINISTRATION

NO. 108 MONTMARTRE, 10

PARIS

Nacionalnom savetu Francuske radničke partije^[123]

Gradani,

Srdačno vam zahvaljujem za prijateljske čestitke koje ste mi uputili povodom mog sedamdesetog rođendana.

Budite sigurni da ću ono što mi ostaje od života i snage posvetiti borbi za proletersku stvar. Neka mi bude suđeno da umrem onog trenutka kada više ne budem sposoban za borbu.

Ali bitke koje ste dobili vi, vaša braća u Nemačkoj, Engleskoj, Austro-Ugarskoj, Rusiji, ukratko svuda, čine blistav niz pobjeda koje bi bile dovoljne da podmlade čoveka starijeg i iscrpljenijeg nego što sam ja. A najviše od svega se radujem što je uspostavljeno iskreno i, uprkos šovinističkoj dreki naših korumpiranih buržoazija, nadam se zauvek, bratstvo francuskih i nemačkih proletera.

Vaš veliki zemljak Simon je prvi predvideo da je savez tri velike zapadne nacije — Francuske, Engleske i Nemačke — primarni međunarodni uslov za političku i društvenu emancipaciju čitave Evrope.^[124] Nadam se da ću videti kako proleter i ove tri nacije ostvaruju taj savez, jezgro evropskog saveza, koji će zauvek dokrajčiti ratove koje zameću vlade i dinastije.

Živela međunarodna socijalna revolucija!

London, 2. decembra 1890.

Friedrich Engels

Naslov originala

Au Conseil National du Parti ouvrier français

Prvi put objavljeno u listu

»Le Socialiste«, br. 14

od 25. decembra 1890.

Prevod sa francuskog

NÉPSZAVA.

TÁRSADALMI ÉS KÖZGAZDASÁGI NEPLAP.

A MAGYARORSZÁGI ÁLTALÁNOS MUNKÁSPÁRT KÖZPONTI KOZLONYA

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
VII. brv. Jellák uche-uzszo 22
Behírdetés-díjok és kifizetés ide közzététel.

Megjelen minden vasárnap.
Egyszeri példány ára 5 kr.

Előfizetés-díj: Egy évre 2 for 50 kr., fél évre 1 for 50 kr.,
negyedévre 50 kr., egy hónap 20 kr.
Munkásoknak kedvezményesen előfizetést lehet kérni.

[Uredništvima listova »Arbeiter-Wochen-Chronik« i »Népszava« u Budimpešti^[125]]

Dozvolite mi da vam izrazim najiskreniju zahvalnost za čestitke povodom mog sedamdesetog rođendana koje ste mi uputili pismom od 26. novembra.

Potpuno sam svestan da daleko najveći deo počasti koje ste mi toga dana vi i toliki drugi ukazali, meni pripada samo kao preživlom predstavniku *Marxa* i molim za dozvolu da ih kao vence položim na njegov grob. Međutim, ono što mogu da učinim da bih naknadno dokazao da sam ga dostojan, biće s moje strane učinjeno — u to se možete pouzdati.

Srdačno vam zahvaljujem na vašem prijateljskom pozivu da pristupim mađarskom kongresu^[126]. Neću biti u mogućnosti da ga lično iskoristim, ali duhom ću 7. i 8. ovog meseca biti s vama.

Postojanje Mađarske socijaldemokratske radničke partije je nov dokaz da se moderna krupna industrija ne može ugnezditi ni u jednoj zemlji a da ne revolucioniše staro pretkapitalističko društvo i ne proizvede ne samo klasu kapitalista već i proletarijat, a time i klasnu borbu između njih, kao i jednu radničku partiju koja radi na obaranju buržoasko-kapitalističkog poretka. Budite tako ljubazni i prenesite ovoj mladoj radničkoj partiji — koja se, kao što dokazuje list »Arbeiter-Wochen-Chronik« koji ste mi tako ljubazno poslali, sve više širi i u Mađarskoj i ima prednost da od samog početka bude internacionalna, jer okuplja Mađare, Nemce, Rumune, Srbe i Slovake — moje najbolje želje povodom njenog kongresa.

Živela međunarodna socijaldemokratija!
Živeo mađarski kongres!

Friedrich Engels

Prema tekstu objavljenom u listu
»Arbeiter-Wochen-Chronik«,
br. 50 od. 14 decembra 1890.

Br. 18.

IX. Jahrgang, I. Band

1890-91.

[Predgovor za Marxovu
»Kritiku gotskog programa«⁽¹²⁷⁾]

Ovde objavljeni rukopis — priloženo pismo Brackeu i kritika nacrt programa — bio je 1875, pred sam Gotski kongres ujedinjenja⁽¹²⁸⁾, poslan Brackeu da ga dostavi Geibu, Aueru, Bebelu i Liebknechtu, a zatim vrati Marxu. Kako je partijski kongres u Haleu⁽¹²⁹⁾ diskusiju o Gotskom programu stavio u dnevni red partije, smatram da bi bila utaja s moje strane ukoliko bih ovaj važni — možda najvažniji — dokumenat koji zaseca u tu diskusiju i nadalje držao neobjavljen.

Ali ovaj rukopis ima i jedan drugi, dalekosežniji značaj. U njemu je prvi put jasno i određeno izložen Marxov stav prema pravcu kojim je krenuo Lassalle otkad je počeo svoju agitaciju, i to što se tiče Lassalle-ovih ekonomskih principa, kao i njegove taktike.

Bezobzirna oštrina s kojom se ovde raščlanjuje nacrt programa, neumoljivost s kojom se izriču dobijeni rezultati i otkrivaju slabe strane nacrt — sve to danas, posle petnaest godina, ne može više da vredi. Specifični lasalovci postoje još samo u inostranstvu kao usamljene ruševine, a Gotski program napustili su u Haleu čak i njegovi tvorci, kao sasvim nezadovoljavajući.

Ipak, ja sam neke oštre izraze i sudove koji se tiču pojedinih lica, onde gde to nije bilo na štetu same stvari, ispustio, i umesto njih stavio tačke. I sam Marx bi to uradio kada bi rukopis danas objavljivao. Oštar ton rukopisa na nekim mestima bio je izazvan dvema okolnostima. Prvo, Marx i ja smo s nemačkim pokretom tešnje srasli nego i s jednim drugim; odlučan korak nazad koji je ispoljen u tom na-

crtu programa morao nas je, prema tome, izuzetno jako revoltirati. Drugo, mi smo tada, jedva dve godine posle Haškog kongresa Internacionale^[130], vodili najžešću borbu s Bakunjinom i njegovim anarhistima, koji su na nas prebacivali odgovornost za sve što se događalo u radničkom pokretu u Nemačkoj. Mi smo morali, prema tome, očekivati da će nam se takođe imputirati da smo tajni očevi tog programa. Ti razlozi sada otpadaju, a s njima postaju nepotrebna problematična mesta o kojima je reč.

I zbog zakona o štampi neke rečenice su označene samo tačkama. Onde gde sam morao izabrati blaži izraz, on je stavljen u uglaste zagrade. Inače tekst je doslovan.

London, 6. januara 1891.

Fr. Engels

Prvi put objavljeno u časopisu
»Die Neue Zeit«, Nr. 18 Jahrgang IX,
Bd. I, 1890 - 1891.

O polemici
Brentano protiv Marxa
zbog navodnog falsifikovanja citata

Istorijat i dokumenti⁽¹³¹⁾

Napisano od decembra 1890. do februara 1891.
prema prvom izdanju—Hamburg 1891.

U predgovoru za četvrto izdanje prve knjige Marxovog *Kapitala*¹ bio sam primoran da se vratim na polemiku protiv Marxa koju je 1872. započeo neki anonimus u berlinskom listu »Concordia«^[132], a obnovio je 1883. gospodin Sedley Taylor iz Kembridža u listu »The Times«^[133]. Anonimus, za koga je gospodin Taylor otkrio da je gospodin Lujo Brentano, optužio je Marxa za falsifikovanje citata. Kratak izveštaj koji sam dao u onom predgovoru (odštampan je među priloženim Dokumentima, br. 12)² o ovim stvarima nije uopšte imao svrhu da bude prijatan gospodinu Brentanu; i šta bi bilo prirodnije nego da mi on odgovori? To se, doduše, i dogodilo u brošuri: »*Moja polemika sa Karlom Marxom*. U isti mah prilog pitanju napretka radničke klase i njegovih uzroka.« Od *Luja Brentana*. Berlin, Walther & Apolant, 1890.

Ova brošura nam pruža i suviše i premalo. Suviše, jer nam »u isti mah« opširno saopštava poglede gospodina Brentana na »napredak radničke klase i njegove uzroke«. To se apsolutno ne odnosi na sporno pitanje. Primećujem samo ovo: misao koju gospodin Brentano stalno ponavlja, da je donošenje zakona o zaštiti radnika, kao i postojanje sindikalnih organizacija, prikladno da se poboljša položaj radničke klase, nipošto nije njegovo otkriće. U delima od *Položaja radničke klase u Engleskoj* i *Misère de la philosophie* pa do *Kapitala* i do mojih najnovijih spisa, Marx i ja smo to stotinu puta rekli, ali sa velikim ogradama.^[134] Prvo, povoljna dejstva pomenutih strukovnih udruženja za pružanje otpora ograničavaju se na vremena srednjih i visokih konjunktura; u periodima stagnacije i krize ona redovno zataje; tvrdnja gospodina Brentana »da su mogla da paralizuju sudbonosna dejstva rezervne armije« smešna je hvalisavost. I drugo — ne uzimajući u obzir ostala, manje značajna ograničenja — ni zakonodavstvo za zaštitu rada, ni otpor strukovnih udruženja ne odstranjuju glavnu stvar koja se mora odstraniti: odnos kapitala, koji stalno iznova dovodi do suprotnosti između kapitalističke klase i klase najamnih radnika. Masa najamnih radnika ostaje doživotno osuđena na najamni rad, provlači između njih i kapitalista postaje stalno dublja i šira ukoliko moderna krupna industrija više ovlada svim proizvodnim granama. Me-

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 35-39. —² Vidi u ovom tomu, str. 145-149.

đutim, pošto bi gospodin Brentano želeo da pretvori roba-nadričara u zadovoljnog roba-nadničara, on mora silno da preuveličava prednosti dejstva zaštite radnika, otpora strukovnih udruženja i skrpljenog socijalnog zakonodavstva itd., a pošto smo mi u stanju da ovakvim preterivanjima suprotstavimo proste činjenice — on se ljuti!

Premalo pruža ona brošura, jer od dokumenata iz ove polemike iznosi samo ona koja su izmenjali gospodin Brentano i Marx, ali ne i ona koja su se pojavila kasnije u vezi s ovim pitanjem. Da bih dao čitaocima mogućnost da stvore potpuni sud, donosim u prilogu 1. inkriminisana mesta iz *Inauguralne adrese Generalnog veća Internacionale* i iz *Kapitala*; 2. polemiku između gospodina Brentana i Marxa; 3. polemiku između gospodina Sedley Taylora i Eleanor Marx; 4. moj predgovor četvrtom izdanju *Kapitala* i odgovor gospodina Brentana na njega; i 5. ono što se u pismima Gladstone-a odnosi na gospodina Brentana. Razume se da sam pri tome izostavio sva ona mesta iz Brentanove rasprave koja se ne dotiču pitanja falsifikovanja citata, već se samo odnose na njegov »Prilogu pitanju napretka« itd.

I

U broju 10 berlinskog lista »Concordia« od 7. marta 1872. objavljen je snažan anonimni napad protiv Marxa kao autora *Inauguralne adrese Generalnog veća Internacionalne* iz godine 1864.¹ U ovoj *Adresi*, kaže se, Marx je falsifikovao jedan citat iz budžetskog govora tadašnjeg engleskog ministra finansija Gladstone-a od 16. aprila 1863.

To mesto iz *Inauguralne adrese* odštampano je u prilogu, Dokumenti, br. 1.² Članak u listu »Concordia« na istom mestu, Dokument br. 3.³ U ovom poslednjem je optužba formulisana ovako:

»U kakvom odnosu stoji sadržaj ovog govora prema Marxovom citatu? Gladstone najpre konstatuje da je nesumnjivo došlo do ogromnog povećanja dohotka zemlje. To mu dokazuje porez na dohodak. Ali porez na dohodak plaća se samo na dohodak od 150 funti sterlinga i veći. Ljudi s manjim dohotkom ne plaćaju u Engleskoj porez na dohodak. Činjenicu što Gladstone to navodi prosto radi toga da bi se pravilno ocenilo njegovo merilo, Marx koristi da bi Gladstone-u pripisao reči: *„Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno je ograničeno na posadničke klase.“* Međutim, ove rečenice nema nigde u Gladstone-ovom govoru. U njemu se kaže upravo suprotno. **Marx je ovu rečenicu formalno i materijalno dolagao!**«

To je ta optužba, i da se dobro razumemo, jedina optužba, koju anonimus, koji se sada, kako je priznao, zove Lujo Brentano, podiže protiv Marxa.

Marx je dobio iz Nemačke broj 10 lista »Concordia« u maju 1872. Na primerku koji je još preda mnom stoji zabeleška: »Organ Saveza nemačkih fabrikanta«. Marx, koji o ovom listiću nije nikada bilo šta čuo, smatrao je da je autor neki fabrikant koji se bavio piskaranjem, i tako se prema njemu i ponašao.

Marx je u svom odgovoru u listu »Der Volksstaat«^[135] (Dokument br. 4⁴) pokazao da je dotična rečenica citirana ne samo kod pro-

---

¹ Vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 3-9. — ² Vidi u ovom tomu, str. 113-114. — ³ Isto, str. 117-118. — ⁴ Vidi u ovom tomu, str. 118-121, i u 29. tomu ovog izdanja, str. 73-76.

fesora Beeslyja 1870. u »Fortnightly Review«^[136] već i pre pojave *Inauguralne adrese* u *The Theory of the Exchanges*, London 1864, i, konačno, da se i u izveštaju lista »The Times« od 17. aprila 1863. nalazi formalno i materijalno ova rečenica, koju je on citirao: »Povećanje, koje sam upravo opisao (naime kao »omamljujuće povećanje bogatstva i moći«), »potpuno je ograničeno na posedničke klase«. Ova kompromitujuća rečenica u ustima jednog engleskog ministra finansija ne nalazi se kod Hansarda^[137] zbog toga što je gospodin Gladstone bio toliko pametan, da je, prema starom engleskom parlamentarnom običaju, izbriše.

U svakom slučaju, ovde je dat dokaz da se navodno »dolagana« rečenica *doslovno nalazi* u izveštaju lista »The Times« od 17. aprila 1863. o govoru gospodina Gladstone-a održanom prethodne večeri. A »The Times« je tada bio Gladstone-ov organ.

Šta sad odgovara gospodin Brentano, koji se krije poput ljubice u cvatu? (»Concordia«, 4. jul 1872, Dokumenti, broj 5.)¹

S drskošću, koju sebi nikad ne bi dozvolio pod sopstvenim imenom, on ponavlja optužbu da je Marx rečenicu izmislio; ova optužba je, dodaje Brentano,

»teška i, ako se još poveže s priloženim ubedljivim dokaznim materijalom, upravo ubistvena«.

Dokazni materijal nije bio ništa drugo nego mesto iz Hansarda, gde nema te rečenice. Dakle, može da bude »ubistven« u krajnjem slučaju za ovu istu nesrećnu rečenicu koja se nalazila u »Times«-u, a nema je kod Hansarda.

Međutim, ovo pobedonosno kukurekanje trebalo je samo da pomogne u otklanjanju neprijatne činjenice da je u »Times«-ovom izveštaju potvrđeno da je »dolagana« rečenica istinita.

Uveren da bi ovaj dokazni materijal za optužbu mogao biti u svakom slučaju dosta »ubedljiv«, a s vremenom »upravo ubistven«, naš anonimni budući profesor se žustro obara na citat kod Beeslyja i u *The Theory of the Exchanges* kovitla prašinu na sve strane i tvrdi da je Beesly citirao iz *Inauguralne adrese*, a Marx iz *The Theory of the Exchanges*, itd. Sve su to sporedne stvari. Čak i da su istinite, one ne dokazuju ništa u vezi s pitanjem da li je Gladstone izgovorio ovu rečenicu ili ju je Marx izmislio. Ali, zbog prirode stvari, gospodin Brentano nije to mogao onda da dokaže s apsolutnom tačnošću kao što ja to ne mogu da dokažem sada. Naprotiv, svemu tome je cilj da se skrene pažnja sa glavnog predmeta, naime, sa fatalnog izveštaja u »Times«-u.

Pre nego što se na to odvažio, anonimus se potkrepljuje upotrebom snažnih izraza, kao što su: »lakomislenost, koja nije daleko od zločina«, »onaj lažni citat« itd., a zatim odlučno nastavlja ovako:

¹ Vidi u ovom tomu, str. 121 - 125.

»Ali, razume se, sada dolazimo do trećeg Marxovog odbrambenog sredstva, koje po drskoj lažljivosti daleko prevazilazi sve što je dosad izneto. Naime, Marx se ne ustručava da se pozove na ‚Times‘ od 17. aprila 1863. da bi dokazao tačnost svog citata. Ali ‚Times‘ od 17. aprila 1863, str. 7, stubac 5, red 17 i sledeći, izveštava o ovom govoru ovako ...»

I sada sledi izveštaj lista »The Times« u kome se kaže:

»Povećanje koje sam opisao« (naime kao »omamljujuće povećanje bogatstva i moći«), »a koje se, verujem, temelji na tačnim podacima, *potpuno je ograničeno na posedničke klase.*»

I sada se treba čuditi »drskoj lažljivosti« Marxa, koji se još usuđuje da tvrdi da se u »Times«-ovom izveštaju nalazi rečenica: Ovo omamljujuće povećanje itd. je potpuno ograničeno na posedničke klase!

U *Inauguralnoj adresi* stoji: »This intoxicating augmentation of wealth and power is *entirely confined to classes of property.*»¹

U »Times«-u stoji: »The augmentation there described«² (čak ni gospodin Brentano, anonimn ili ne, dosada nije osporavao da se to odnosi na »augmentation« ranije opisano kao »this intoxicating augmentation of wealth and power«³) »and which is founded, I think, upon accurate returns, *is an augmentation entirely confined to classes of property.*«⁴

I sada, pošto je gospodin Brentano dokazao da je tobože Marx tu rečenicu izmislio, jer je kod Hansarda nema, pošto je sopstvenim kažiprstom ukazao na nju u izveštaju lista »The Times« i tako drsku lažljivost koju je pripisivao Marxu svalio u stvari na samog sebe, on trijumfalno izjavljuje, da se

»oba izveštaja« »Times«-ov i Hansardov — »materijalno potpuno podudaraju. U izveštaju lista ‚The Times‘ je samo formalno sažetije rečeno ono što se nalazi doslovno u Hansardovom stenografskom izveštaju. Uprkos tome što i ‚Times‘-ov izveštaj sadrži direktnu suprotnost *onome zlosrećnom mestu u Inauguralnoj adresi*, uprkos tome što je i prema ‚Times‘-ovom izveštaju Gladstone rekao da *ne* veruje da je ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći ograničeno na imućne klase, Marx ima obraza da u listu ‚Der Volksstaat‘ od 1. juna napiše: ‚Formalno i materijalno izjavio je dakle gospodin Gladstone 16. aprila 1863. u Donjem domu, prema izveštaju njegovog organa, lista ‚The Times‘ od 17. aprila 1863, da je ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno ograničeno na posedničke klase.‘»

Si duo faciunt idem, non est idem. Kad dvojica rade isto, to nije isto.

¹ »Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno je ograničeno na posedničke klase.« — ² »Povećanje koje sam opisao« — ³ »Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći« — ⁴ »a koje se, verujem, temelji na tačnim podacima, *potpuno je ograničeno na posedničke klase.*«

Kada Marx citira Gladstone-a: Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno je ograničeno na posedničke klase, onda je to »lagarija«, »zlosrećno mesto«, »potpun falsifikat«. Kada izveštaj lista »The Times« citira Gladstone-a:

»Ovo povećanje koje sam upravo opisao kao omamljujuće povećanje moći i bogatstva potpuno je ograničeno na posedničke klase«,

onda je to samo »formalno sažetije« od Hansardovog izveštaja, u kome nema te rečenice, koja je »direktno suprotna« (naime samoj sebi) »zlosrećnom mestu u *Inauguralnoj adresi*«. A kada se Marx, radi dokaza, pozvao na »Times«-ov izveštaj, gospodin Brentano veli:

«. . . i na kraju još ima *obraz*a da se poziva na novinske izveštaje koji mu *direktno protivreče*.«

Za to je zaista potreban naročiti »obraz«. Marx je svakako svoj obraz nosio na licu, a ne na drugom mestu.

Uz pomoć »obraz« koji se zaista mnogo razlikuje od Marxovog, anonimus, alias Lujo Brentano, uspeva još da stavi u usta Gladstone-u da on »ne veruje da je ono omamljujuće povećanje bogatstva i moći ograničeno na imućne klase«. U stvari, Gladstone kaže, prema »Times«-u i Hansard-u, da bi s bolom i zabrinutošću gledao na ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći kad bi verovao da se ono ograničava na imućne klase, i dalje kaže, prema »Times«-u, da je ono potpuno »ograničeno na posedničke klase«.

»U stvari«, uzvikuje na kraju vrlo ali razljućeni anonimus, »mi bismo za ovakvo postupanje imali samo jednu reč, koja je i samom Marxu dobro poznata (vidi *Kapital*, str. 257): ono je prosto »bestidno!«

Čije postupanje, gospodine Lujo Brentano?

II

Marxov odgovor («Volksstaat», 7. avgust 1872, Dokumenti, br. 6)¹ je dovoljno dobroćudan da bi ulazio u svu tu prašinu koju je podigao gospodin Brentano zbog profesora Beeslyja, *The Theory of the Exchanges* itd.; u tu sporednu stvar nećemo se upuštati ni mi. Međutim, na kraju su još dve činjenice koje imaju presudan značaj za glavnu stvar. »Dolagano« mesto nalazi se, osim u »Times«-u, još u dva druga londonska jutarnja lista, od 17. aprila 1863. Prema listu »The Morning Star«^[138] Gladstone je rekao:

»Ovo povećanje« — koje je upravo opisano kao omamljujuće povećanje bogatstva i moći — »potpuno je ograničeno na posedničke klase«.

Prema listu »The Morning Advertiser«^[139]:

»Ovo« — malopre kao omamljujuće povećanje bogatstva i moći — »pomenu- to povećanje potpuno je ograničeno na posedničke klase«.

Za svakog drugog protivnika bilo bi ovo dokazivanje »upravo ubi- stveno«. Ali ne i za anonimnog Brentana. Njegov odgovor («Concordia», 22. avgust 1872, Dokumenti, br. 7)², koji svedoči o nesmanjenoj dr- skosti, nije Marx nikada video, jer mu posle 11. jula brojevi lista »Con- cordia« više nisu slani. Sâm sam pročitao ovaj odgovor tek u Brenta- novom ponovljenom izdanju (*Moja polemika* itd., 1890) i sada mo- ram, hteo ili ne hteo, da ga pomenem.

»Uporna lažljivost, s kojom se on« (Marx) »drži izopačenog citata . . . , zapanju- je čak i kod onoga kome je svako sredstvo dobro za njegove prevratničke planove.«

Citat je bio i ostao »lažan«, a »Times«-ov izveštaj »pokazuje up- ravo suprotno, u čemu se 'Times' i Hansard potpuno podudaraju.« Ali ovo samouvereno tvrđenje je prava detinjarija u odnosu na »ob- raz«, o kome nas gospodin Brentano iznenada ovako obaveštava:

¹ Vidi u ovom tomu, str. 126 - 132, i u 29. tomu ovog izdanja, str. 91 - 97.
— ² Vidi u ovom tomu, str. 132 - 135.

»Drugo sredstvo za zamagljivanje izveštaja lista ‚The Times‘ bilo je u tome što je Marx u svom nemačkom prevodu toga izveštaja jednostavno izostavio relativnu rečenicu iz koje je sledilo da je Gladstone rekao samo to da je povećanje bogatstva, koje se može uočiti na osnovu izveštaja o povećanju poreza na dohodak, ograničeno na *posedničke klase*, jer radne klase ne plaćaju porez na dohodak pa se zbog toga podaci o povećanju poreza na dohodak ne odnose na povećanje blagostanja radničke klase, ali time nije rečeno da radne klase u stvari nisu bile obuhvaćene ovim vanrednim povećanjem nacionalnog bogatstva.«

Dakle, kada »Times« kaže da je toliko spominjano povećanje ograničeno na *posedničke klase*, onda on kaže suprotno od onoga o čemu govori »dolagana« rečenica koja isto to kaže. Što se tiče »jednostavno izostavljene relativne rečenice«, nikako je ne bi trebalo pokloniti gospodinu Brentanu, ukoliko on želi da se za trenutak strpi. A pošto je srećno preživeo prvi odvažan skok, on se s još većom lakomćom zaklinje da je crno — belo, a belo — crno. Čim je završio s listom »The Times«, — »The Morning Star« i »The Morning Advertiser« zadavaće mu malo brige.

»Jer ovi dnevni listovi čak i onako kako ih on« (Marx) »citira, govore nama u prilog. Pošto je prema pisanju ova dva dnevna lista Gladstone rekao da *ne veruje* (ovo tvrdi, kao što je poznato, gospodin Brentano) »da je *ovo* omamljujuće povećanje bogatstva i moći ograničeno na klase koje se nalaze u povoljnim životnim uslovima, on nastavlja: ‚*Ovo* veliko povećanje bogatstva *uopšte se ne odnosi* na položaj radnog stanovništva. *Pomenuto povećanje je potpuno ograničeno na posedničke klase.*‘ Smisao i upotreba izraza ‚*ne odnosi se*‘ jasno pokazuju da se pod tim porastom i pod pomenutim povećanjem misli na onaj porast i ono povećanje« (sic!) »koji su obuhvaćeni povećanjem poreza na dohodak.«

Jezuit koji je pronašao Si duo faciunt idem, non est idem bio je šepRTLja u poređenju s anonimnim Brentanom. Ako »Times«, »Morning Star« i »Morning Advertiser« jednoglasno izjavljuju da je rečenicu koju je — prema Brentanu — Marx »dolagao«, Gladstone zaista izgovorio, onda ovi listovi govore jednoglasno »za« gospodina Brentana. I kad Marx ovu istu rečenicu doslovno citira, to je »lažni citat«, »drska lagarija«, »potpun falsifikat«, »laž« itd. A kad Marx to ne može da vidi, onda se naš anonimus, po imenu Lujo Brentano, raspameti i smatra da je to »prosto bestidno«.

Obračunajmo se ipak, jednom za svagda, sa tvrdnjom o »laži« na taj način što ćemo citirati izveštaje svih londonskih jutarnjih listova od 17. aprila 1863. koji se odnose na ovo mesto.

»Times«, »Morning Star« i »Morning Advertiser« već smo pomenuli.

»Daily Telegraph«^[140]:

»Ja moram za sebe da kažem da bih gotovo sa uznemirenjem i strahom gledao na *ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći* kada bih verovao da je ono ograničeno na imućne klase. Ovo pitanje bogatstva uopšte se ne odnosi na položaj radnog stanovništva. *Pomenuto povećanje potpuno je ograničeno na posedničke klase.*«

»Morning Herald«^[141]:

»Mogu za sebe da kažem da bih sa strahom i uznemirenjem gledao na *ovo omamljujuće povećanje bogatstva* kada bih verovao da je ono ograničeno na imućne klase. *Ovo veliko povećanje bogatstva* koje sam opisao, a koje se temelji na tačnim podacima, *potpuno je ograničeno na povećanje kapitala* i ne odnosi se na siromašnije klase.«

»Morning Post«^[142]:

»Mogu za sebe da kažem da bih sa strahom i uznemirenjem gledao na *ovo veliko povećanje bogatstva* kada bih verovao da su njegove blagodeti ograničene na imućne klase. *Ovo povećanje bogatstva* koje sam opisao, a koje se temelji na tačnim podacima, *potpuno je ograničeno na povećanje kapitala* i ne odnosi se na povećanje bogatstva siromašnijih klasa.«

»Daily News«^[143]:

»Mogu za sebe da kažem da bih sa strahom i uznemirenjem gledao na *ovo veliko povećanje bogatstva* kada bih verovao da su njegove blagodeti ograničene na imućne klase. *Ovo povećanje bogatstva* koje sam opisao, a koje se temelji na tačnim podacima, *potpuno je ograničeno na povećanje kapitala* i ne odnosi se na povećanje bogatstva siromašnijih klasa.«

»Standard«^[144]:

»Mogu za sebe da kažem da bih sa strahom i uznemirenjem gledao na *ovo omamljujuće povećanje bogatstva* kada bih verovao da je ono ograničeno na imućne klase. *Ovo veliko povećanje bogatstva* koje sam opisao, a koje se temelji na tačnim podacima, *potpuno je ograničeno na povećanje kapitala* i ne odnosi se na siromašnije klase.«

Ovde navedenih osam listova su, koliko mi je poznato, jedini jutarnji listovi koji su u to vreme izlazili u Londonu. Njihovo svedočenje je »ubistveno«. Četiri od njih — »Times«, »Morning Star«, »Morning Advertiser«, »Daily Telegraph« — donose rečenicu u istom smislu kao što ju je Marx »dolagao«. Ovo povećanje, koje sam upravo opisao kao omamljujuće povećanje bogatstva i moći, »*potpuno je ograničeno na posedničke klase*«. Ostala četiri lista — »Morning Herald«, »Morning Post«, »Daily News« i »Standard« — donose je u »samo formalno nešto sažetijem« obliku, čime ona postaje još snažnija. To povećanje »*je potpuno ograničeno na povećanje kapitala*«.

Svaki od pomenutih osam listova ima svoj posebni štab repoteru u parlamentu. Prema tome, tu su mnogi svedoci koji su potpuno nezavisni jedan od drugoga. Oni su dalje, kao celina, nepristrasni, jer pripadaju najrazličitijim partijskim pravcima. Za svako od dva navedena shvatanja neizbrisive rečenice jemče kako torijevci tako i vigojci i radikali. Prema četvorici od njih, Gladstone je rekao: potpuno ograničeno na posedničke klase. Prema drugoj četvorici: potpuno ograničeno na povećanje kapitala. Osam nepobitnih svedoka izjavljuju

da je Gladstone zaista izgovorio ovu rečenicu. Pitanje je samo: da li u blažem Marxovom obliku, ili u oštrijem obliku četiri izveštaja.

Protiv svih njih stoji u usamljenoj veličini — Hansard. Ali Hansard nije nepobitan kao jutarnji listovi. Hansardovi izveštaji su cenzurisani, i to od samih govornika. I samo zbog toga »običaj je« da se citira po Hansardu.

Osam nepodozrivih svedoka protiv jednog podozrivog! Ali šta je to za našeg samouverenog anonimusa? Upravo *zbog toga* što izveštaji osam jutarnjih listova »ono zlosrećno mesto« stavljaju Gladstone-u u usta, upravo *zbog toga* što oni »idu u prilog« anonimusu, oni upravo *na taj način* u punoj meri dokazuju da je Marx »dolagao«!

Zaista, ništa ne prevazilazi »obraz« anonimnog Brentana.

III

U stvari, ta neobična drskost, kojoj smo se divili kod gospodina Brentana, ipak nije ništa drugo nego samo taktički manevar. On je otkrio da je napad na »dolaganu« rečenicu propao i da mora da izabere defanzivni položaj. Pronašao ga je; i sada mu još samo preostaje da se povuče na novi položaj.

Već u svom prvom odgovoru Marxu (Dokumenti, br. 5)¹ nagoveštava gospodin Brentano tu svoju nameru, mada još stidljivo. Na to ga primorava fatalni izveštaj u »Times«-u. Ovaj izveštaj donosi istina »zlosrećno«, »dolagano« mesto, ali to je u stvari sporedno. A pošto se on sa Hansardom »materijalno potpuno poklapa«, on kaže »direktnu suprotnost onom ozloglašenom mestu«, iako ga doslovno sadrži. Dakle, ne radi se više o rečima, već o smislu »ozloglašenog mesta«. Sada se više ne radi o tome da se ono odbaci, već o tvrdnji da ono znači suprotno od onoga šta kaže.

Pošto je Marx u svom drugom odgovoru izjavio da ga nedostatak vremena prisiljava da jednom za svagda prekine svoj prijatni razgovor s anonimnim protivnikom², sa utoliko većim samopouzdanjem može ovaj da se odvaži za tu, ne baš sasvim čistu temu. To i čini u svom odgovoru, koji je ovde dat u Dokumentima pod brojem 7.³

Tu on tvrdi da Marx želi da zamagli »Times«-ov izveštaj koji se materijalno potpuno poklapa s Hansardom, i to na tri načina. Prvo, pomoću netačnog prevoda izraza *classes who are in easy circumstances*⁴. Ovu tačku ostavljam, kao apsolutno sporednu, po strani. Opšte je poznato da je Marx potpuno drukčije ovladao engleskim jezikom nego gospodin Brentano. Ali šta je gospodin Gladstone tačno mislio prilikom upotrebe tog izraza u ono vreme — i da li je on uopšte nešto mislio — to je nemoguće reći, danas, posle 27 godina. Čak ni on sam to ne bi mogao reći.

Prema drugoj tački Marx je iz »Times«-ovog izveštaja jednu »relativnu rečenicu jednostavno utajio«. Dotično mesto je iscrpno citi-

¹ Vidi u ovom tomu, str. 121 - 125. — ² Isto, str. 132; vidi i u 29. tomu ovog izdanja, str. 97. — ³ Vidi u ovom tomu, str. 132 - 135. — ⁴ klase u udobnim životnim uslovima (o prevodu ovog izraza vidi Marxovu belešku na str. 121 kao i str. 129 ovog toma)

rano u prethodnom poglavlju II, str. 7¹. Utajom dotične rečenice Marx je želeo da pred svojim čitaocima prikrije činjenicu da je povećanje bogatstva, koje se može uočiti u izveštajima o porezu na dohodak, ograničeno na posedničke klase, jer radne klase ne podležu plaćanju poreza na dohodak, i da se iz ovoga ne može zaključiti da se povećalo blagostanje radnika; ali ne i to da su radne klase u stvari ostale isključene iz izuzetnog povećanja nacionalnog bogatstva.

Rečenica iz »Times«-ovog izveštaja glasi, prema sopstvenom prevodu gospodina Brentana:

»Povećanje koje sam opisao, a koje se, verujem, temelji na tačnim podacima, potpuno je ograničeno na posedničke klase.«

Relativna rečenica koju je Marx tako zlonamerno »utajio« sastoji se od reči: »a koje se, verujem, temelji na tačnim podacima«. Upornim prećutkivanjem, pošto je dva puta utajio ove veoma značajne reči, Marx je hteo da svojim čitaocima prikrije da je pomenuto povećanje samo povećanje *dohotka koji podleže plaćanju poreza na dohodak*, drugim rečima, dohotka »klasa, koje poseduju imovinu«.

Da li je moralna srdžba zaslepila gospodina Brentana zbog toga što se nasukao s »lagarijom«? Ili on zamišlja da može da tvrdi što hoće, pošto Marx više ne odgovara? Činjenica je da Marxov napadnuti citat počinje, kako u *Inauguralnoj adresi* tako i u *Kapitalu*, rečima: »Od 1842. do 1852. narastao je oporezivi *dohodak* (the taxable income) u ovoj zemlji za 6% . . . ; za 8 godina, od 1853. do 1861, rastao je, ako . . .« itd.²

Poznaje li gospodin Brentano neki drugi »oporezivi dohodak« u Engleskoj sem onoga koji podleže plaćanju poreza? I, da li ova veoma značajna »relativna rečenica« doprinosi bar malo ovoj jasnoj izjavi da se ovde radi samo o dohotku koji podleže plaćanju poreza na dohodak? Ili, da li je on mišljenja, kao što skoro izgleda, da se Gladstone-ovi budžetski govori »falsifikuju«, da im se dodaju »laži«, ili da se u njima nešto »prećutkuje« kada se citiraju, ako se istovremeno pred čitaocima, à la Brentano, ne održi rasprava o engleskom porezu na dohodak, u kojoj se povrh toga, porez na dohodak »falsifikuje«, kao što je Marx (Dokumenti, br. 6)³ dokazao i kao što je bio prisiljen da prizna sam gospodin Brentano (Dokumenti, br. 7)⁴? I, ako »dolagana« rečenica jednostavno kaže da je ovo povećanje, o kome je upravo govorio gospodin Gladstone, ograničeno na posedničke klase, zar on u suštini ne kaže isto to, pošto samo posedničke klase plaćaju porez na dohodak? Ali, razume se, dok gospodin Brentano sprema diže paklenu galamu zbog ove rečenice, kao Marxovog falsifikata i drske lagarije, on joj sam dopušta da se tiho ušunja na sporedna vrata.

¹ Vidi u ovom tomu, str. 86 —² Isto, str. 113 i 115. —³ Isto, str. 126 - 132. —⁴ Isto, str. 132 - 135.

Gospodin Brentano je tačno znao da je Marx citirao da je Gladstone govorio o »oporezivom dohotku« i ni o jednom drugom. Jer, u svom prvom napadu (Dokumenti, br. 3) on citira mesto iz *Inauguralne adrese*, i čak ga prevodi tekstualno kao »oporezivi«¹. Međutim, kad on to »prećutkuje« u svom drugom odgovoru i kad od tog trenutka pa do svoje brošure iz 1890. neprekidno tvrdi da Marx namerno i zlonamerno prikriva činjenicu da Gladstone ovde govori samo o dohotku koji podleže plaćanju poreza na dohodak, treba li da mu sada sopstvene izraze: »lažan«, »falsifikat«, »drska lagarija«, »prosto bestidno« itd., bacimo nazad u lice?

Dalje u tekstu.

»Treće, Marx je najzad pokušao da prikrije podudarnost izveštaja lista 'The Times' s Hansardovim izveštajem na taj način što nije citirao rečenice u kojima je i prema 'Times'-u Gladstone dokazivao direktno i izričito poboljšanje položaja britanske radničke klase.«

U svom drugom odgovoru anonimnom Brentanu² trebalo je da Marx dokaže da on nije »zlosrećnu« rečenicu »*dolagao*« i, dalje, da odbaci drsku tvrdnju anonimusa: u vezi sa *ovom*, jedinom tačkom o kojoj se raspravlja, izveštaj lista »The Times« i izveštaj Hansarda se »materijalno potpuno podudaraju«, mada prvi spornu rečenicu doslovnno donosi, a drugi je doslovnno izostavlja. Za ovo, jedino sporno pitanje bilo je apsolutno svejedno kakve je inače izjave dao gospodin Gladstone u vezi sa poboljšanjem položaja britanske radničke klase.

Naprotiv, u *Inauguralnoj adresi* stoji — a radi se o dokumentu koji je Brentano optužio zbog falsifikovanja citata — na str. 4³, samo nekoliko redova pre »zlosrećne« rečenice, izričito, da je ministar finansija (Gladstone) rekao za vreme zlatnog veka slobodne trgovine, u Donjem domu:

»Prosečni životni uslovi britanskog radnika poboljšali su se u srazmeri za koju znamo da je izvanredna i bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo koga doba.«

A to su upravo reči koje je Marx, prema gospodinu Brentanu, zlonamerno prikrrio.

U celoj svojoj polemici, od prvog svog odgovora Marxu 1872 (Dokumenti, br. 5)⁴ do uvodne reči i pogovora za napis *Moja polemika itd.*, 1890, gospodin Brentano, sa spretnošću koju ni za živu glavu ne smemo da okarakterišemo kao »drsku lagariju«, prećutkuje činjenicu da je Marx u *Inauguralnoj adresi* izričito citirao Gladstone-ovo ubeđenje o besprimernom poboljšanju položaja radnika. A u ovom odgovoru na odgovor, koji je, kako rekoh, Marxu sve do njegove smrti ostao nepoznat, a meni sve do objavljivanja brošure *Moja*

¹ Vidi u ovom tomu, str. 118. — ² Isto, str. 126 - 132. — ³ Isto, str. 114. — ⁴ Isto, str. 121 - 125.

polemika itd., 1890, u kojoj se napad zbog lažne rečenice samo prividno održava, dok se u stvari napušta, a lažna rečenica ne samo stidljivo prihvata kao prava Gladstone-ova svojina, već i kao rečenica koja govori »za nas«, tj. u prilog Brentanu — u ovom odgovoru na odgovor povlači se na novu odbrambenu liniju. Marx je, navodno, Gladstone-ov govor osakatio i iskrivio; po Marxu — Gladstone je rekao da su bogatstva bogatih ogromno porasla, ali da su siromašni, radno stanovništvo, postali u najboljem slučaju manje siromašni. Ipak, Gladstone kaže škrtim rečima da su se životni uslovi radnika poboljšali u besprimernoj srazmeri.

Ova druga odbrambena linija pada pred nepobitnom činjenicom da se upravo u inkriminisanom dokumentu, u *Inauguralnoj adresi*, izričito navode ove iste Gladstone-ove reči. A to je *znao* gospodin Brentano. »Ali šta to mari? Čitaoci lista »Concordia« ne mogu to da provere!«

Uostalom, šta je gospodin Gladstone stvarno rekao, uskoro ćemo o tome još ponešto čuti.

Na kraju, gospodin Brentano sebi dozvoljava sledeće lično zadovoljstvo, sigurno zbog toga što je, prvo, skriven svojom anonimnošću, a drugo, zbog Marxove izjave da više ne želi s tim da ima posla.

«I kad gospodin Marx na kraju još počinje da psuje, možemo ga uveriti da njegovim protivnicima ništa ne može biti poželjnije od takvog priznanja sopstvene slabosti. Psovka je oružje onih koji su iscrpli sva druga sredstva odbrane.»

Neka se čitalac sada sam uveri koliko Marx u svom odgovoru na odgovor »počinje da psuje«. Ali što se tiče gospodina Brentana, mi smo već naveli najlepšu zbirku koja svedoči o njegovoj uljudnosti. »Laži« koje je masovno pripisivao Marxu, »drske lagarije«, »lažni navodi«, »prosto bestidno« itd., svakako su utešno »priznavanje slabosti« i nepogrešiv znak da je gospodin Brentano iscrpeo »ostala« odbrambena sredstva.

IV

Ovim se završava prvi čin naše svečane predstave. Tajanstveni, ako ne još i tajni savetnik gospodin Brentano postigao je ono čemu se jedva smeo nadati. Istina, dosta loše se proveo sa navodno »dolanom« rečenicom; on se ovog prvobitnog napada zaista odrekao. Ali je izabrao novu odbrambenu liniju, i tu je *zadržao poslednju reč*, ili, kako bi se među nemačkim docentima reklo, ostao je pobednik na bojnopolju. Tako se mogao šepuriti, bar pred sebi sličnima, da je pobedonosno odbio Marxove napade i da ga je literarno usmrtio. Nesrećni Marx, ipak, nije saznao ni jednu jedinu reč iz lista »Concordia« o ovom svom pogubljenju; naprotiv, imao je »obrazu« da živi još jedanaest godina, jedanaest godina da postiže sve veće uspehe, jedanaest godina da neprekidno stiže sve veći broj pristalica u svim zemljama, jedanaest godina da uzastopno dobija opšte priznanje za svoje zasluge.

Gospodin Brentano i drugovi mudro su se čuvali da zaslepljenog Marxa ne otrgnu iz ovog samoobmanjivanja ili da mu objasne da je, štaviše, već duže vreme mrtav. Ali, pošto je on 1883. zaista umro, nisu mogli duže da izdrže, i suviše su ih gicalali prsti. I sada stupa na pozornicu gospodin Sedley Taylor, jednim pismom listu »The Times« (Dokumenti, br. 8)¹.

Prilika se ukazala iznenada, ukoliko je on ili njegov prijatelj Brentano nisu, kao što skoro izgleda, direktno potajno stvorili sa gospodinom Emile-om de Laveleye-om. Usiljenim stilom, koji otkriva izvesnu svest o ovoj truloj stvari, on kaže da mu se čini »najčudnovatije to što je profesoru Brentanu

»bilo rezervisano da osam godina kasnije otkrije« (Marxovu) »mala fides«².

I sada počinje hvalospev majstorski vođenom napadu bogu podobnog Brentana, o samrtnim mukama u koje je ubrzo potom zapao bezočni Marx itd. Kako je to stvarno izgledalo, naši čitaoci su videli. U samrtnu muku zapala je samo Brentanova tvrdnja da je dotična rečenica lažna.

¹ Vidi u ovom tomu, str. 136. — ² Zlonamernost

I najzad, na kraju:

»Kada je Brentano detaljnim upoređivanjem teksta dokazao da se izveštaji „Times“-a i Hansarda podudaraju u apsolutnom isključivanju smisla koji je Gladstone-ovim rečima podmetnulo lukavo izolovano citiranje, onda se Marx povukao pod izgovorom da „nema vremena“!¹

»Detaljno upoređivanje teksta«, da goleme li lakrdije. Anonimni Brentano citira *samo* Hansarda. Marx mu pruža dokaze u izveštaju »Times«-a, u kome doslovno stoji sporna rečenica, koje nema kod Hansarda. I gospodin Brentano sada citira »Times«-ov izveštaj, i to još tri reda više nego što ga je Marx citirao. Ova tri reda treba da dokažu da se »Times« i Hansard potpuno podudaraju, dakle da se navodno Marxova »dolagana« rečenica *ne* nalazi u »Times«-ovom izveštaju, iako ona u njemu doslovno stoji; ili da barem, ako se tamo i nalazi, znači suprotno od onoga šta izričito govori. Ovu vratolomnu operaciju naziva gospodin Taylor »detaljno upoređivanje teksta«.

Dalje. Obična je neistina da se Marx posle toga povukao pod izgovorom da nema vremena. Gospodin Sedley Taylor je to znao, ili je bar bio obavezan to da zna. Videli smo da je Marx već i anonimnom bogupodobnom Brentanu dao dokaz da se i u izveštajima listova »Morning Star« i »Morning Advertiser« takođe nalazi »dolagana« rečenica. I tek posle toga je izjavio da ne može više da žrtvuje vremena anonimusu.

Dalja polemika između njega i Eleanor Marx (Dokumenti, br. 9, 10 i 11)¹ najpre je dokazala da gospodin Sedley Taylor nije pokušao ni za trenutak da obnovi prvobitnu optužbu zbog izmišljanja jedne rečenice. On sebi dozvoljava da tvrdi da je to bilo »od sasvim sporednog značaja«. Opet direktno poricanje činjenice koja mu je bila poznata, ili mu je morala biti poznata.

U svakom slučaju, mi primamo k znanju njegovu priznanje da je ovaj napad neodrživ i uz to čestitajmo njegovom prijatelju Brentanu na tome.

A šta je onda optužba? Jednostavno ona iz druge odbrambene linije gospodina Brentana: da je Marx hteo da izopači smisao Gladstone-ovog govora — nova optužba, o kojoj, kao što je rečeno, Marx nikada nije ništa doznao. U svakom slučaju ovim smo dospeli u sasvim drugu oblast. Na početku se radilo o određenoj činjenici: da li je Marx izmislio onu rečenicu ili ne? Da je Marx ponedonosno pobio ovu optužbu, sada se više ne poriče. Nova optužba o izopačavanju smisla citata vodi nas u oblast subjektivnih mišljenja, koja su neizbežno različita. De gustibus non est disputandum². Ono što neko smatra nevažnim — samo po sebi ili za citiranje — biće za drugoga važno i presudno. Konzervativac nikad neće citirati tako da bude prijatan liberalu, a liberal nikada konzervativcu; socijalist neće u povoljnom svetlu citirati bilo

¹ Vidi u ovom tomu, str. 137 - 144. — ² O ukusima se ne raspravlja.

kog od njih dvojice niti obojicu zajedno. Pripadnik partije, kome protivnik citira protiv njega njegove partijske drugove, nalazi redovno da se izostavlja najbitnije mesto, ono koje određuje pravi smisao citata. To je tako obična stvar, u tome je moguće tako mnogo individualnih mišljenja da niko ne pridaje ni najmanji značaj takvim optužbama. Da je gospodin Brentano svoju anonimnost upotrebio samo da bi ovakvu optužbu podigao protiv Marxa, teško da bi ovaj smatrao za potrebno da mu i jednom rečju odgovori.

Da bi ovaj novi obrt izveo s njemu svojstvenom elegancijom, gospodin Sedley Taylor uvida da je primoran da se tri puta odrekne svoga prijatelja i druga Brentana. Prvi put ga se odriče kada odustaje od njegove prvobitno jedine optužbe o »dolagivanju«, pošto osporava čak i to da je ona bila prvobitna i jedina. Dalje ga se odriče pošto se bez ustručavanja odriče nepogrešivog Hansarda, koga izričito iz »uljudnosti« citira uljudni Brentano, i koristi izveštaj lista »The Times«, koji je prema istom tom Brentanu »nužno petljanski«. Treći put ga se odriče, a uz to i svoga sopstvenog prvog pisma »Times«-u, pošto »dotični citat« ne traži više u *Inauguralnoj adresi*, već u *Kapitalu*. I to jednostavno zbog toga što *Inauguralnu adresu* nikada nije imao u ruci, a »imao je smelosti« da se na nju pozove u pismu »Times«-u! Odmah nakon njegove rasprave sa Eleanor Marx uzaludno je tražio ovu *Adresu* u Britanskom muzeju, gde je bio predstavljen ovoj svojoj protivnici koju je upitao da li bi mu *ona* mogla nabaviti jedan primerak. Posle toga sam ja pronašao jedan primerak među svojim papirima, pa mu ga je Eleanor poslala. Na taj način mu je omogućeno »detaljno upoređivanje teksta«, koje ga je izgleda ubedilo da je ćutanje najbolji odgovor.

Bilo bi zaista izlišno dodati i jednu jedinu reč drugom odgovoru Eleanore Marx (Dokumenti, br. 11)¹.

¹ Vidi u ovom tomu, str. 140 - 144.

V

Treći čin. Jedan deo mog predgovora četvrtom izdanju prvog toma Marxova *Kapitala*, odštampan među Dokumentima, br. 12¹, objašnjava ukratko zašto sam tamo morao da se vratim na gotovo već zaboravljene polemike gospode Brentana i Sedley Taylora. Ovaj predgovor je prisiljavao Brentana da odgovori; on je to i učinio u brošuri: *Moja polemika sa Karlom Marxom itd.*, Lujo Brentano, Berlin, 1890. U njoj ponovo štampa svoje anonimne članke iz lista »Concordia«, koje sada konačno uzakonjava kao svoje, i Marxove odgovore u listu »Der Volksstaat«, s jednim uvodom i dva priloga na koje smo prisiljeni da se osvrnemo, hteli to ili ne.

Pre svega, konstatujemo da ni ovde nema više ni pomena o »dolaganju« rečenici. Odmah na prvoj strani citira se rečenica iz *Inauguralne adrese*, a zatim se tvrdi da je Gladstone rekao »upravo suprotno onome što navodi Karl Marx«, da se ovi brojevi odnose samo na one koji plaćaju porez na dohodak (što i po Marxu Gladstone kaže, pošto izričito ograničava te brojke na *oporezivi dohodak*), ali da se istovremeno i položaj radničke klase besprimerno poboljšao (i to Gladstone kaže i po Marxu, samo devet redova ispred spornog citata). Molim čitaoca da sam uporedi *Inauguralnu adresu* (Dokumenti, br. 1)² sa tvrdnjom gospodina Brentana (Dokumenti, br. 13)³ i vidi kako je gospodin Brentano ili »dolagao« da postoji neka protivrečnost ili je na neki drugi način fabrikuje onde gde je uopšte nema. Ali, pošto je optužba zbog izmišljene rečenice sramno propala, mora gospodin Brentano ponovo protiv svog sopstvenog ubeđenja da smisli za svoje čitaoc podvalu da je Marx navodno hteo da prikrije činjenicu da Gladstone tu govori samo o »oporezivom dohotku«, ili o dohotku klasa koje poseduju imovinu. Pri tom gospodin Brentano čak i ne primećuje da se na taj način njegova prva optužba pretvorila u svoju suprotnost, pošto ova druga direktno protivreči prvoj.

Pošto je on ovo »falsifikovanje« srećno izveo, osećao je potrebu da listu »Concordia« skrene pažnju na »falsifikat« koji je navodno počinio Marx, tako da mu je ovaj zatražio da pošalje jedan članak protiv Marxa.

¹ Vidi u ovom tomu, str. 145 - 149. — ² Isto str. 113 - 114. — ³ Isto, str. 149 - 152.

Ono što sada sledi suviše je dragoceno, pa tekst donosimo doslovce:

«Članak nisam potpisao; s jedne strane, po želji redakcije, u *interesu ugleda njihova lista*, s druge strane, nisam imao ništa protiv toga utoliko pre što se moglo očekivati, s obzirom na ranije Marxove književne polemike, da će i ovoga puta obasuti svoga protivnika ličnim pogrđama, pa bi zbog toga moglo da bude *samo zabavno* ako ne bude znao ko mu je protivnik.»

Dakle, redakcija lista «Concordia» želela je »u interesu ugleda svog lista« da gospodin Brentano prečuti svoje ime! Kakav li to glas uživa gospodin Brentano kod svojih partijskih prijatelja! Da mu se to desilo, rado mu verujemo, ali da on sam to udara u sva zvona, to je doista vrhunac s njegove strane. Ipak neka o tome raspravlja sam sa sobom i s redakcijom lista «Concordia».

Pošto se »moglo očekivati da će Marx svoga protivnika obasuti ličnim pogrđama«, to je moglo, prirodno, »da bude samo zabavno ako ne bude znao ko mu je protivnik«. Kako se to radi da se ličnost koja se *ne* poznaje obasipa *ličnim* pogrđama, bilo je do sada tajna. Neko može biti ličan samo onda ako nešto zna o dotičnoj osobi. Ali eto, gospodin Brentano, koji je ostao u anonimnosti u interesu ugleda lista, oslobodio je ove muke svoga protivnika. Sam je počeo veselo da obasipa »pogrđama«, najpre masnim slovima odštampanim »dolagivanjem«, zatim »drskom lagarijom«, »prostom bestidnošću« itd. Gospodinu Brentanu, kada nije anonim, izgleda da se ovde omaklo pero. Ne zbog toga što bi poznati Marx mogao da »obasipa ličnim pogrđama« nepoznatog Brentana, već da bi prikriveni Brentano mogao da »obasipa ličnim pogrđama« poznatog Marxa — stoga je gospodin Brentano, »s druge strane, imao utoliko manje primedbi« protiv anonimnosti koju su mu nametnuli.

I to treba »da bude zabavno«! U stvari, tako je i bilo, ali ne voljom gospodina Brentana. Marx, a zatim, kasnije, njegova kći i sada ja, svi se mi trudimo da ovu polemiku učinimo zabavnom. Ali ma kakav uspeh imali u tome, veliki ili mali, imamo ga na račun gospodina Brentana. Njegovi članci su sve samo ne »zabavni«. Ono što u njima zabavlja dolazi samo od udaraca koje je Marx zadao naličju njegove »u senci ostavljene ličnosti«. A sada onaj ko je pogođen želi naknadno da se izvuče tobože od »neotesanosti njegove prostačke polemike«. »Neotesanošću prostačke polemike« nazivali su junkerski, popovski, pravnički i ostali esnafski protivnici oštre polemike Voltaire-a, Beaumarchais-a, Paula Louis-a Courier-a, što ove »neotesanosti« nije sprečilo da danas budu priznate kao uzori i vrhunska dela. Mi smo suviše uživali u ovim i drugim uzorima »prostačke polemike« da bi stotini Brentana pošlo za rukom da nas povuku na polje nemačke univerzitetske polemike, gde ništa drugo ne vlada osim bespomoćne pakosti, gole zavisi i puste dosade.

Gospodin Brentano, međutim, smatra da je čitaoce toliko udesio da sada može i ne trepnuvši da im ponudi još jaču dozu duvana:

«A kada je bilo dokazano da je i ‚Times‘ . . . doneo ovaj» (Gladstone-ov) »govor u smislu koji se podudara sa stenografskim izveštajem, on» (Marx) »se ponašao, kako piše redakcija časopisa ‚Concordia‘, kao sipa koja zamućuje vodu crnom tečnošću da bi svom protivniku otežala gonjenje, tj. on je tražio sredstva kako bi zamutio sporni predmet, hvatajući se za potpuno beznačajne sporedne stvari.»

Ako se izveštaj »Times«-a, koji doslovno donosi »dolaganu« rečenicu po smislu podudara sa »stenografskim« — što znači s Hansardovim — u kome je ona doslovno izostavljena, i ako se gospodin Brentano već nekoliko puta šepurio da je to jasno dokazao, šta bi to drugo značilo nego da se optužba zbog »dolagane« rečenice potpuno napušta, iako posramljeno i u tišini, i da se gospodin Brentano, potisnut iz ofanzive u defanzivu, povlači na svoju drugu odbrambenu liniju? To samo konstatujemo; verujemo da smo i ovu drugu poziciju u odeljku III i IV razbili u samom centru i otkrili linije oba krila.

Ali sada nastupa pravi univerzitetski polemičar. Kada je Brentano, ohrabren pobedom, toliko saterao u tesnac svog protivnika, ovaj se poneo kao sipa i zacrnio vodu, a sporni predmet zamutio isticanjem potpuno beznačajnih sporednih stvari.

Jezuiti kažu: Si fecisti, nega. Ako si nešto učinio, onda to poriči. Nemački univerzitetski polemičar ide dalje i kaže: Ako si počinio advokatski marifetluk, onda ga podmetni protivniku. Tek što je Marx citirao iz *The Theory of the Exchanges* i profesora Beeslyja, i to zato što oni isto kao i on citiraju sporno mesto, sipa Brentano »hvata se« sada čvrsto za njih svim pipcima svojih deset nogu izlivajući onaokolo toliko svoje »crne tečnosti« da treba oštro motriti i dobro zapeti ako se ne želi ispustiti iz očiju i ruku stvarni »sporni predmet«, tj. tobože izmišljena rečenica. U njegovom drugom odgovoru nailazimo na potpuno istu metodu. Najpre se zameće nova kavga s Marxom tek tako, zbog značenja izraza *classes in easy circumstances*, kavga iz koje ništa drugo nije moglo da nastane već samo ono što je potrebno gospodinu Brentanu »da bi se zamutilo«. Zatim se opet izliva crna tečnost u situaciji kada nailazi čuvena relativna rečenica koju je Marx zlonamerno utajio, a koja se, kao što smo dokazali, mogla sasvim lepo izostaviti, jer je činjenica na koju je indirektno ukazivala bila već ranije jasno i nedvosmisleno direktno izneta u jednoj rečenici iz govora koju je Marx naveo. I treće, našoj sipi je preostalo još dosta crnog sosa da bi mogla još jednom da zamuti sporni predmet time što tvrdi da je Marx u citatu iz »Times«-a ponovo utajio nekoliko rečenica — rečenica koje sa jedinim *tada* spornim pitanjem između njih dvojice, sa navodno izmišljenom rečenicom, nisu imala nikakve veze.

Isto ponašanje poput sipe ponavlja se i u njegovoj samoodbrani. Najpre, naravno, mora da se isturi opet *The Theory of the Exchanges*. Zatim nam se neočekivano pruža Lassalle-ov »gvozdeni zakon najamnine«, s kojim je Marx, kao što je poznato, isto toliko imao veze koliko i gospodin Brentano sa izumom baruta. I mada gospodin Brentano

mora da zna da se Marx¹ u prvoj knjizi *Kapitala* izričito ograđuje od svake odgovornosti za bilo kakve Lassalle-ove zaključke i da se ovaj zakon radne najamnine u toj Marxovoj knjizi prikazuje kao funkcija različitih promenljivosti i veoma elastično, dakle sve drugo osim postojano. A pošto se već jednom počelo sa izlivanjem crnila, tu nema više zaustavljanja, kongres u Haleu^[129], Liebknecht i Bebel, Gladstone-ov budžetski govor iz 1843, engleski sindikati, sve moguće se tu na silu dovlači da bi se predupredila odbrana protivnika koji je sada prešao u ofanzivu pomoću samoodbrane gospodina Brentana i njegovih plemenitih, čovekoljubivih principa prema kojima su se opaki socijalisti odnosili tako zlorado. Čovek može da pomisli da u ovom zamagljivanju pomaže čitavo tuce sipa.

A sve se to čini zbog toga što i sam gospodin Brentano zna da se beznadežno nasukao s tvrdnjom o »dolaganoj« rečenici i što nema hrabrosti da tu tvrdnju otvoreno i časno povuče. Da upotrebimo njegove sopstvene reči:

«Da je» Brentano »jednostavno priznao da je onom knjigom«, Hansarda, »bio zaveden . . . onda bismo se doduše čudili što se oslonio na takve izvore«, kao na apsolutno pouzdane, »ali greška bi se mogla bar ispraviti. Međutim, o tome kod njega nije bilo ni reči.»

Umesto toga, mastilo za zamagljivanje toči se nemilice i ako moram ovde da budem toliko opširan, to činim samo zato što moram najpre da otklonim sve one sporedne stvari koje su ovamo bile na silu dovučene i da odstranim mastilo za zamagljivanje kako bih stvarno sporno pitanje mogao da zadržim na oku i u ruci.

Međutim, gospodin Brentano ima još jedno saopštenje »na duši«, koje zaista može da »bude zabavno«. U stvari, napakostili su mu do mere dostojne sažaljenja, tako da nije imao mira ni odmora sve dok nam nije izjadikovao sve svoje nevolje. Prvo je »Concordia«, u interesu ugleda svoga lista, prečutala njegovo ime. Gospodin Brentano je dovoljno plemenit da dozvoli da mu iznude takvu žrtvu radi dobre stvari. Marx zatim sručuje na njega neotesanosti svoje prostačke polemike. Eto i to je on otrpeo. Želeo je da na to »odgovori doslovnim preštampavanjem čitave polemike«. Ali uzalud!

«Redakcije često imaju sopstveni kriterijum; stručni časopis za koji sam smatrao da je za to pogodniji od svih drugih, odbio je preštampavanje, izjavljujući da polemika nije od opšteg interesa.»

Tako prolazi plemeniti čovek u ovom grešnom svetu; njegove najbolje namere propadaju zbog pokvarenosti ili ravnodušnosti ljudi. Da bismo obeštetili našeg nepriznatog poštenjakovića zbog njegove nezasluzene zle kobi, jer bi prošlo dosta vremena dok bi pronašao neku redakciju koja nema »često sopstveni kriterijum«, pružamo mu »doslovno preštampanu čitavu polemiku«.

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 13.

VI

Pored uvodne samoodbrane u brošuri gospodina Brentana nalaze se još dva priloga. Prvi donosi izvode iz *The Theory of the Exchanges*, koji treba da dokažu da je ova knjiga bila jedan od glavnih izvora koji je Marxu poslužio da stvori svoj *Kapital*. Ne upuštam se više u ovo ponovljeno ponašanje poput sipe. Baviću se samo starom optužbom iz lista »Concordia«. Marx nije mogao da ugodi gospodinu Brentanu u toku celoga svog života, a nije ni hteo da mu ugađa. Gospodin Brentano sigurno ima ceo džak bez dna pun optužbi protiv Marxa, a ja bih bio budala ako bih se i u to upuštao. To bi značilo, ako bih želeo da mu ugodim, da presipam iz šupljeg u prazno.

Naivno je samo to što se ovde na kraju citata zahteva od Marxa da »ponovi stvarni budžetski govor«. To dakle gospodin Brentano podrazumeva pod tačnim citiranjem. U stvari, kada je potrebno da se ponovi stvarni govor u celini, nikada se još nije citirao jedan govor bez »falsifikovanja«.

U drugom prilogu gospodin Brentano se okomio na mene. Ja sam, navodno, u četvrtom izdanju *Kapitala*, prva knjiga, onom navodno falsifikovanom citatu dodao upućivanje na list »The Morning Star«. I to gospodin Brentano koristi da bi prvobitno sporno pitanje, mesto iz *Inauguralne adrese*, ponovo sasvim zamutio kao što čini sipa i da bi umesto toga uzeo na nišan mesto koje je iz *Kapitala* naveo gospodin S. Taylor. Da bi dokazao da je ovo moje navođenje izvora netačno, te da je Marx mogao da uzme »netačan citat« samo iz *The Theory of the Exchanges*, gospodin Brentano štampa u paralelnim stupcima, jedno pored drugog, izveštaj »Times«-a, »Morning Star«-a i citat iz *Kapitala*. Ovaj drugi prilog odštampan je u Dokumentima, br. 14b¹.

Po gospodinu Brentanu »The Morning Star« počinje izveštaj rečima: »Ja moram za sebe da kažem« itd. (I must say for one etc.). Na taj način on tvrdi, dakle, da u »Morning Star«-u nedostaju prethodne rečenice o povećanju oporezivog dohotka od 1842. i 1852, i od 1853. do 1861, iz čega prirodno sledi da Marx nije koristio »The Morning Star«, već *The Theory of the Exchanges*.

»Čitaoci« njegove brošure, »do kojih mu je stalo, naravno, ne mogu ga kontrolisati!« Ali drugi ljudi mogu, pa će naći da ovo mesto zaista

¹ Vidi u ovom tomu, str. 153 - 155.

postoji u »Morning Star«-u. Mi ga ovde preštampavamo, a i mesto iz *Kapitala* pored njega, engleski i nemački, s namerom da duhovno uzdignemo gospodina Brentana i njegove čitaoc.

»The Morning Star«, 17. aprila 1863.

»In ten years, from 1842 to 1862 the taxable income of the country increased by 6 per cent, as nearly as I can make out — a very considerable increase in ten years. But in eight years from 1853 to 1861 the income of the country again increased from the basis taken in 1853 by 20 per cent. The fact is so astonishing as to be almost incredible.«

»Kapital«, I tom, prvo izdanje, str. 639; 2. izd., str. 678; 3. izd., str. 671; 4. izd., str. 617, napomena 103¹

»From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent ...

... In the 8 years from 1853 to 1861 ... it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible.«

nemački:

»Za deset godina, od 1842. do 1852, uvećao se oporezivi dohodak zemlje za 6%, koliko mogu da odredim to je veoma zamašno povećanje za deset godina.

Ali za osam godina, od 1853. do 1861, ponovo se uvećao dohodak zemlje, ako uzmemo za osnovu 1853, za 20%. Činjenica je toliko čudna da se čini skoro neverovatna.«

»Od 1842. do 1852. uvećao se oporezivi dohodak zemlje za 6% ...

... Za osam godina, od 1853. do 1861, uvećao se za 20% ako uzmemo za osnovu 1853. Fakat je toliko čudan da se čini skoro neverovatna.«

Izostavljanje ove rečenice u citatu iz lista »The Morning Star« je glavni adut gospodina Brentana za njegovu tvrdnju da je Marx citirao prema *The Theory of the Exchanges*, a ne prema »Morning Star«-u. Činjenica da u paralelnom stupcu ima prekinutih mesta za njega je nepobitan dokaz da nije citiran. A ipak se ta rečenica nalazi u »Morning Star«-u, i to baš kao i kod Marxa, a prekinuta mesta su sopstveni fabrikat gospodina Brentana. Ako to nije »utajaa«, a uz to još i »falsifikat«, onda ove reči uopšte nemaju nikakvog smisla.

Ako gospodin Brentano »falsifikuje« na početku citata, i ako se sada jako čuva tvrdnje da je Marx u sredini istog citata »dolagao« jednu rečenicu, to ga nipošto ne sprečava da stalno tvrdi da je Marx kraj citata utajio.

U *Kapitalu* se citat završava ovim rečima:

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja, strana 577; poredi takođe u ovom tomu, str. 115.

»Ne usudujem se reći da je u krajnostima siromaštva nastala kakva promena.«

Međutim, ovako se ne završava rečenica u izveštajima »Times«-a i »Morning Star«-a; odvojena samo jednim zarezom, nastavlja se rečima:

»ali prosečan položaj britanskih radnika — to znamo, veoma smo srećni što to znamo — je izvanredan« (po »Times«-u: poboljšao se poslednjih 20 godina u srazmeri za koju znamo da je izvanredna), »da možemo reći da je skoro bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo koga doba.«

Tu dakle Marx prekida rečenicu u sredini i »ostavlja Gladstone-a da završi usred rečenice«, »čime ta rečenica postaje potpuno besmislena«. A već u svome drugom odgovoru (Dokumenti, br. 7) gospodin Brentano to naziva »potpuno besmislenim načinom« tumačenja¹.

Gladstone-ova rečenica: »Ne usudujem se reći da je u krajnostima siromaštva nastala kakva promena«, sasvim je određena i zaokružena izjava: Ako ona ima smisla, ima ga ako se posmatra sama za sebe. Ako ga nema, onda joj ga ne može dati ni prikačeni dugi rep uz pomoć jednog »ali«. Ako je rečenica u Marxovom citatu »potpuno besmislena«, onda krivica nije do Marxa koji je citira, već do gospodina Gladstone-a koji ju je izgovorio.

Okrenimo se sada, radi dubljeg pronicanja u ovaj važan slučaj, jedinom izvoru po kome se, prema gospodinu Brentanu, »uobičajeno« citira, Hansardu, koji je čist od svih naslednih grehova. U njemu, prema sopstvenom prevodu gospodina Brentana, stoji:

»Ne usudujem se reći da li se široki jaz koji razdvaja krajnje tačke bogatstva i siromaštva suzio ili još više proširio nego ranije« — *tačka*.

A tek *posle* ove tačke počinje nova rečenica: »Ali kada posmatramo prosečan položaj britanskog radnika«, itd. Ako, dakle, i Marx ovde stavlja tačku, onda čini isto što i čestiti Hansard, ali ako je za gospodina Brentana ova Marxova tačka novi zločin i ako on tvrdi da je Marx prekinuo Gladstone-a usred rečenice, onda on veruje upravo u »nužno petljanske novinske izveštaje«, a posledice toga ima sam sebi da pripiše. Ovim propada i tvrdnja da je Marx s onom tačkom napravio potpuno besmisleni rečenicu, jer to nije učinio on, već gospodin Gladstone, a gospodin Brentano neka raščičava smisao ili besmisao te rečenice, nas se to više ne tiče.

Jer, gospodin Brentano se ionako dopisuje sa gospodinom Gladstone-om. Šta mu je napisao, mi, naravno, nećemo doznati, a šta je njemu gospodin Gladstone napisao, o tome ćemo takođe doznati veoma malo. U svakom slučaju, gospodin Brentano je objavio iz Gladstone-ovih pisama dve kratke rečenice (Dokumenti, br. 16²) za koje sam dokazao u svom odgovoru (Dokumenti, br. 17)³ da »ovaj iz celine

¹ Vidi u ovom tomu, str. 132 - 135. — ² Isto, str. 156 — ³ Isto, str. 156 - 157.

proizvoljno istrgnuti mozaik rečenica« *ništa ne dokazuje u prilog* gospodinu Brentanu, dok činjenica da se poslužio načinom objavljivanja istrnutnih mesta umesto da je štampao celu prepisku, potpuno govori *protiv* njega.

Pretpostavimo za trenutak da ove kratke dve rečenice mogu da se protumače samo na način koji je povoljan za gospodina Brentana. Šta onda?

»Vi ste potpuno u pravu, a Marx uopšte nije u pravu.« »Nisam vršio nikakve izmene.« Ovo su navodno — jer gospodin Gladstone nema običaj da piše nemački, koliko je meni poznato — reči eks-ministra.

Znači li to: Ja nisam izgovorio «zlosrećnu» rečenicu, a Marx ju je »dolagao»? Sigurno da ne znači. Osam londonskih jutarnjih listova od 17. aprila 1863. jednodušno bi dokazali da je ovakva tvrdnja laž. Da je rečenica bila izgovorena, oni to dokazuju bez ikakvog dvoumljenja. Ako, dakle, gospodin Gladstone nije vršio nikakve izmene u Hansardovom izveštaju — ja se, iako sam dvanaest godina mlađi od njega, ne bih tako potpuno oslanjao na svoje pamćenje kad su u pitanju sitnice koje su se dogodile pre 27 godina — onda izostavljanje rečenice kod Hansarda ne govori u prilog gospodinu Brentanu, već veoma mnogo protiv Hansarda.

Mišljenje gospodina Gladstone-a je potpuno nemerodavno, osim u jednoj jedinjoj tački, kad je reč o »dolaganoj« rečenici. Jer, čim ovu tačku ostavimo po strani, odmah smo u oblasti isključivo nemerodavnih mišljenja, gde nakon dugogodišnje svađe svako ostaje tvrdoglavo pri svome. Što gospodin Gladstone, ako ga nekada treba citirati, daje prednost metodi citiranja gospodina Brentana, jednom od njegovih ushićenih pristalica, a ne metodi Marxa, koji je jedan od njegovih najoštrijih protivnika-kritičara, to samo po sebi govori, i to je njegovo neosporno pravo. Ali za nas i za pitanje da li je Marx citirao dobronamerno ili zlonamerno, njegovo mišljenje o tome ne vredi ni koliko mišljenje ma kog neopredeljenog trećeg lica. Jer, ovde gospodin Gladstone nije više svedok, već zainteresovana strana.

VII

Na kraju, vratimo se još malo na ono mesto iz budžetskog govora gospodina Gladstone-a iz 1863, koje je, zahvaljujući gospodinu Brentanu, zaista postalo »zlosrećno«, da vidimo šta je gospodin Gladstone tom prilikom rekao, a šta je Marx od toga citirao, to jest »dolagao« ili »utajio«. Da bismo gospodinu Brentanu što više izašli u susret, uzećemo za osnovu neokaljanog Hansarda, i to u njegovom sopstvenom prevodu.

»Za deset godina, od 1842. do 1852. zaključno, uvećao se oporezivi dohodak zemlje, koliko mi možemo da utvrdimo, za 6%; ali za osam godina, od 1853. do 1861, uvećao se dohodak zemlje prema usvojenoj osnovi ponovo za 20%. Ova činjenica je toliko izvanredna i čudna da izgleda skoro neverovatna.«

Marxovom citatu ove rečenice sam gospodin Brentano nije imao šta da prigovori, izuzev da je navodno uzajmljena iz *The Theory of the Exchanges*. Ali o citatu gospodina Brentana može se reći da je i on daleko od toga da prenese »pravi budžetski govor«. On izostavlja posebno objašnjenje gospodina Gladstone-a o uzrocima ovako omamljujućeg povećanja, a izostavljanje nije naznačio tačkicama. — Dalje:

»Tako stoji stvar, gospodine Predsedniče, u pogledu opšteg porasta gomilanja. Ja moram za sebe reći da bih gledao s bolom i velikom zabrinutošću na ovo izvanredno i skoro omamljujuće povećanje kad bih morao da verujem da se ono ograničava na onu klasu lica za koju se može reći da se nalazi u povoljnim životnim uslovima. Brojevi koje sam naveo govore malo, ili uopšte ne govore, o položaju onih koji ne plaćaju porez na dohodak; ili, drugim rečima: iako su, za saznanje istine, opšte uzevši dovoljno tačni, oni ništa ne govore o imovini radnog stanovništva i o povećanju njegovog dohotka.«

Tu se nastavlja, prema gospodinu Brentanu, Marxova »dolagana« rečenica, koju je gospodin Gladstone, po svedočenju svih osam jutarnjih listova od 17. aprila, neosporno izgovorio:

»Povećanje koje sam opisao, a koje se, verujem, temelji na tačnim podacima, potpuno je ograničeno na posedničke klase.« (»Times«, »Morning Star«, »Morning Advertiser«, »Daily Telegraph«) »... potpuno je ograničeno na porast kapitala.« (»Morning Herald«, »Standard«, »Daily News«, »Morning Post«).

Hansard nastavlja odmah nakon »dohotka« ovim rečima:

»Svakako, čisti porast kapitala neposredno je krajnje koristan za radničku klasu, jer se zbog ovog porasta smanjuju cene robe koja u čitavom procesu proizvodnje dolazi neposredno u konkurenciju s radom.«

Hansard, mada izostavlja »zlosrećnu« rečenicu, govori, u stvari, potpuno isto što i ostali listovi: Za govornika bi bilo krajnje teško kada bi ovo omamljujuće povećanje bilo ograničeno na *classes in easy circumstances*¹, ali iako bi mu bilo veoma žao, ovo povećanje koje je opisao ograničeno je na ljude koji ne pripadaju radničkoj klasi i koji su dovoljno bogati da mogu da plate porez na prihod, da, ono je u stvari »čisti porast kapitala«!

I tu se konačno otkriva tajna jarosti gospodina Brentana. Pročitao je rečenicu u *Inauguralnoj adresi*, u njoj nailazi na fatalan ustupak, nabavlja Hansardovu verziju, u njoj ne nalazi fatalnu rečenicu, i odmah hitro piše za javnost: Marx je formalno i materijalno ovu rečenicu dolagao! — Marx mu dokazuje postojanje ove rečenice u listovima »Times«, »Morning Star«, »Morning Advertiser«. I sada gospodin Brentano mora konačno, makar i prividno, da »detaljno upoređuje tekstove« i otkriva, ali — šta? Da se »Times«, »Morning Star«, »Morning Advertiser« materijalno potpuno podudaraju s Hansardom! On je na žalost prevideo da u tom slučaju i »dolagana« rečenica mora materijalno potpuno da se podudara sa Hansardom i da bi se na kraju morala pokazati materijalna podudarnost Hansarda sa *Inauguralnom adresom*.

Dakle, čitava buka samo zbog toga što je gospodin Brentano propustio da izvrši, kako mu je pripisao gospodin Sedley Taylor, detaljno upoređivanje tekstova, a u stvari sam nije razumeo šta je to gospodin Gladstone rekao po Hansardu. Doduše, to nije bilo sasvim lako, jer iako je gospodin Brentano tvrdio da je ovaj govor »izazvao pažnju i divljenje čitavog obrazovanog sveta . . . , i to, naročito zbog . . . svoje jasnoće«, mogli su se čitaoci uveriti da je on bio održan, po Hansardu, krajnje izveštačenim, zamršenim jezikom, da se govornik zapetljao u sopstvena ponavljanja. Potpuno je besmislena rečenica da je porast kapitala krajnje povoljan za radnike jer pojevtinjuje robu koja u *procesu proizvodnje dolazi neposredno u konkurenciju s radom*. Ako neka roba stupi u konkurenciju s radom, a ta roba (npr. postrojenja) pojevtinjuje, onda je prvi i sledeći rezultat: pad nadnica, a to bi bilo po gospodinu Gladstone-u »krajnje povoljno za radničku klasu«! Kako li su ljudski postupili neki londonski jutarnji listovi, npr. »Morning Star«, kada su u svojim »nužno petljanskim« izveštajima podmetnuli gornjoj nerazumljivoj rečenici ono što je gospodin Gladstone verovatno *hteo* da kaže, naime, da radniku koristi porast kapitala usled pojevtinjenja glavnih artikala opšte potrošnje!

¹ imućne klase

Da li je gospodin Gladstone mislio na to kad je rekao da bi morao da gleda s bolom i s velikom zabrinutošću na ovo omamljujuće povećanje kad bi morao da veruje da se ono ograničava na imućne klase — da li je Gladstone *mislio* na nekakav drugi porast bogatstva, a ne na taj o kome je *govorio*, naime, po njegovom mišljenju, na značajno poboljšanje položaja cele nacije; da li je trenutno *zaboravio* da je govorio o povećanju dohotka klase koja plaća porez na dohodak i ni o jednoj drugoj, to mi ne možemo da znamo. Marx je optužen zbog falsifikovanja, a radilo se o doslovnom tekstu i njegovom gramatičkom smislu, o tome šta je gospodin Gladstone *rekao*, a ne o tome šta je on možda *hteo* da kaže. Ovo poslednje nije poznato ni gospodinu Brentanu, a ni gospodin Gladstone nije više, posle 27 godina, kompetentan autoritet. A nas se to ni u kom slučaju ne tiče.

Dakle, smisao reči je jasan kao sunce: oporezivi dohodak doživeo je omamljujuće povećanje! Bilo bi mi veoma žao ako bi to upravo opisano povećanje bilo ograničeno na imućne klase, ali ono jeste ograničeno na njih, pošto radnici nemaju dohodak na koji se plaća porez, dakle to je čist porast kapitala! Ali i to je korisno za radnike, jer je . . . itd.

A sada Marx:

»Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći . . . potpuno je ograničeno na posedničke klase.«

Eto to je rečenica iz *Inauguralne adrese* koja je dala povoda čitavoj ovoj krasnoj prepirci. Ali otkada se gospodin Brentano više ne usuđuje da tvrdi da je Marx slagao, otada se uopšte više ne pominje *Inauguralna adresa*, i svi su napadi upereni protiv citata ovog mesta u *Kapitalu*. Marx dodaje tu još sledeću rečenicu:

»ali . . . ali posredno ono mora biti od koristi za radno stanovništvo, jer smanjuje cene artikala opšte potrošnje.«

»Proizvoljno sastavljen mozaik rečenica istrgnutih iz konteksta« govori, dakle, kod Marxa »materijalno«, »samo formalno sažetije«, ono isto što, prema besprekornom Hansardu, govori gospodin Gladstone. Jedina zamerka koja se može staviti Marxu je to što je on, posluživši se listom »The Morning Star«, a ne Hansard-om, dao završnoj rečenici gospodina Gladstone-a smisao, iako je ovaj izgovorio besmislicu.

Dalje po Hansardu:

»Ali osim toga, može se sa sigurnošću tvrditi da su narodne mase dobile neposrednije i veće koristi. Treba razmisliti o jednoj stvari koja pruža duboku i neprocenjivu utehu: dok su bogati postali bogatiji, siromašni su postali manje siromašni. Ne usuđujem se reći da li se široki jaz koji razdvaja krajnje tačke bogatstva i siromaštva suzio ili još više proširio nego ranije.«

Kod Marxa:

«. . . dok su bogati postali bogatiji, siromasi su svakako postali manje siromašni. Ne usudujem se reći da je u krajnostima siromaštva nastala kakva promena.»

Marx daje samo dva kratka pozitivna iskaza, koja kod Hansarda plivaju u punom čorbaluku praznoslovlja i krasnorečivosti. Sa sigurnošću se može tvrditi da oni time ništa ne gube, već samo dobijaju.

I najzad, po Hansardu:

»Ali ako posmatramo prosečan položaj britanskog radnika, rudara ili seljaka, nekvalifikovanog ili kvalifikovanog radnika, znamo iz mnogih i nesumnjivih sveđočanstava da je za poslednjih dvadeset godina došlo do takvog povećanja njegovih sredstava za život, da možemo reći da je skoro bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo koga doba.«

Ova rečenica je citirana u *Inauguralnoj adresi* nekoliko redaka pre one gornje »zlosrećne«. Tu se kaže:

»To su zvanični podaci objavljeni po naređenju parlamenta 1864, u zlatnom veku slobodne trgovine, u vreme kada je britanski ministar finansija izjavio u Donjem domu:

„Prosečni životni uslovi britanskih radnika poboljšali su se u srazmeri za koju znamo da je izvanredna i bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo koga doba.“

Dakle, navedeno je sve što je bitno. Ali da se to može pročitati u *Inauguralnoj adresi*, originalno izdanje, str. 4, tu činjenicu tvrdoglavo prećutkuje gospodin Brentano svojim čitaocima, koji nikako ne mogu da ga kontrolišu, jer je nemoguće da svakom od njih darujemo po jedan primerak *Adrese* kao što je bio slučaj sa gospodinom Sedley Taylorom.

Notabene: U svom drugom odgovoru (Dokumenti, br. 6)¹ Marx je imao da brani samo *Inauguralnu adresu*, jer gospodin Brentano do tada nije uneo ono mesto iz *Kapitala* u sferu svog zakeranja. I u drugom odgovoru gospodina Brentana (Dokumenti, br. 7)² napadi su i dalje bili upereni protiv *Inauguralne adrese* i Marxove odbrane *Adrese*.

Tek posle Marxove smrti došlo je do novog preokreta, i to ne od strane gospodina Brentana, već od strane njegovog kembriškog štitonoše. Tek sad se otkriva da je Marx u *Kapitalu* zatajio gromoglasnu svečanu izjavu gospodina Gladstone-a o besprimernom poboljšanju položaja britanskog radnika i time obrnuo smisao izjave gospodina Gladstone-a u njenu suprotnost.

A ovde moramo da konstatujemo da je Marx propustio jedan sjajan retorički obrt. Čitav pasus u čijem se uvodu citira ovaj Gladstone-ov govor imao je za cilj da pruži podatke o tome da je velika većina britanske radničke klase, upravo u vreme ovog omamljujućeg povećanja bogatstva, bila potlačena i njen položaj nedostojan. Kakav bi to sjajan kontrast bio kad bi se poredili podaci iz zvaničnih izveštaja parlamenta

¹ Vidi u ovom tomu, str. 126 - 132. — ² Isto, str. 132 - 135.

o masovnoj bedi i one hvalisave reči Gladstone-a o položaju britanske radničke klase, koji je bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo koga doba!

Da je Marx hteo da se odrekne ovog retoričkog efekta, ne bi imao nikakvog razloga da citira ove Gladstone-ove reči. Prvo, one nisu ništa drugo do oveštala fraza, koju bi iz obavezne pristojnosti ponavljao svaki britanski ministar finansija u dobrim, čak i u podnošljivim poslovnim vremenima, i zbog toga su beznačajne. Drugo, sam gospodin Gladstone ih je opovrgao u toku godine, kada je u svom sledećem budžetskom govoru 7. aprila 1864, u vreme još većeg industrijskog prosperiteta, govorio o masama »na ivici pauperizma« i o poslovnim granama »gde nadnica nije povećana« i, prema Hansardu, uzviknuo:

»Evo opet, i to u još većem obimu, šta je ljudski život u većini slučajeva, do borba za opstanak?«*

Ovaj drugi budžetski govor gospodina Gladstone-a Marx citira neposredno posle onoga iz 1863. godine, i ako je sam gospodin Gladstone 7. aprila 1864. izjavio da ne postoji to besprimerno blagostanje, za koje je 16. aprila 1863. imao »mnoga i nesumnjiva svedočanstva«, time je za Marxa otpao i poslednji trunak razloga da citira ova poletna ubedenja, koja su i za samog gospodina Gladstone-a samo prolazna. Mogao se zadovoljiti ustupcima govornika da su siromasi, dok se dohodak od 150 funti st. i iznad toga povećao na omamljujući način, svakako postali manje siromašni, i teško da se jaz između krajnjeg bogatstva i krajnjeg siromaštva smanjio.

Nećemo ni da govorimo o tome da je manir zvanične nemačke ekonomije da izvlači pojedine rečenice iz konteksta kad citira Marxa. Samo da je hteo za svaki ovakav citat da digne graju kao što to ovde čini gospodin Brentano, on nikada s time ne bi završio.

Razmotrimo, međutim, nešto bliže besprimerno povećanje životnih sredstava koje je usrećilo britanskog radnika, seljaka ili rudara, kvalifikovanog ili nekvalifikovanog radnika.

---

* Ovde donosimo i nešto više iz ovog govora po Hansardu: Broj paupera smanjio se na 840 000. »Tu nisu ubrojani oni koji zavise od dobrotvornih ustanova, ili koji primaju pomoć od javne milostinje... Osim toga, razmislite o onima koji se nalaze na granici ovog sloja; koliko je radnika koji se muški odvažno bore sa teškoćama samo da bi se održali iznad položaja paupera.« U opštini jednog sveštenika u istočnom delu Londona, od 13 000 duša 12 000 su stalno na ivici bukvalne nemaštine; poznati filantrop je izjavio da u istočnom delu ima čitavih četvrti gde se nikada ne može videti autobus ili kočija, nikada čuti ulična muzika, nikada sresti ulični prosjak... Međutim, sredstva za vođenje borbe za goli opstanak su doduše *nešto bolja nego ranije* (!) ... Na mnogim mestima povećane su nadnice, ali na mnogim drugima nisu, itd. To jadikovanje se čuje godinu dana nakon hvalisavog najavlivanja »besprimernog« povećanja!

Seljak je u Engleskoj i u najvećem delu Škotske samo poljoprivredni nadničar. Bilo ih je 1861. ukupno 1 098 261, a od toga 204 962* stanovalo je kao posluga po zakupljenim dobrima. Od 1849. do 1859. povećala mu se nadnica za 1, a u nekim slučajevima za 2 šilinga nedeljno; u većini slučajeva to u krajnjoj instanci ostaje ipak samo nominalno povećanje. Kakav mu je položaj bio 1863, u kakvim je upravo psećim stambenim uslovima živeo, opisao je dr Hunter («Public Health, VII Report, 1864»):

«Troškovi za održavanje zemljoradnika su fiksirani na najniži iznos od koga može da se živi.»

Prema istom izveštaju nabavka životnih namirnica jednog dela nadničarskih porodica (naročito u osam navedenih grofovija) nalazi se ispod minimuma koji je apsolutno potreban za odbranu od bolesti koje prouzrokuje gladovanje. A profesor Thorold Rogers, Gladstone-ov politički pristalica, izjavio je 1866 (*History of Agriculture and Prices*) da je nadničar ponovo postao rob, i to, kao što on iscrpno dokazuje, slabo hranjen i slabo smešten rob, koji u tom pogledu stoji mnogo gore nego njegov prethodnik u vreme Arthura Younga (1770 - 1780) i neuporedivo gore od nadničara u 14. i 15. veku. — Dakle, sa »seljacima« gospodin Gladstone zaista nema sreće.

Kako stvar stoji sa »rudarom«? O tome nam govori izveštaj Parlamenta iz 1866.^[145] U Ujedinjenom Kraljevstvu radilo je 1861. 565 875 rudara, od toga u rudnicima uglja 246 613. U njima se nadnica neznatno povećala za muškarce, a većina njih ima osmočasovno radno vreme, dok mladići moraju da rade 14 do 15 sati. Rudarska inspekcija je lakrdija: Za 3 217 rudnika postoji 12 inspektora! Posledica je da rudari masovno gube živote u eksplozijama koje su u većini slučajeva mogle da budu sprečene; neznatno povećanje plata vlasnici rudnika nadoknađuju zakidanjem od nadnica pomoću netačnih mera i težina. U rudnicima gvozdene rude stanje je, prema izveštaju Royal Commission iz 1864, još gore.

Ali šta je s »kvalifikovanim« radnikom? Uzmimo metalske radnike, kojih ima ukupno 396 998. Među njima je 70 000 do 80 000 mašinbravara, a njihov položaj je zaista bio dobar, zahvaljujući otporu njihovog starog, jakog i bogatog strukovnog udruženja. I kod ostalih metalčkih radnika, ukoliko su bili telesno snažni i spretni, došlo je do izvesnog poboljšanja, kao što je u vremenu od 1859. i 1860. usled boljih poslova bilo prirodno. Međutim, položaj zaposlenih žena i dece (samo u Bermingemu i okolini — 10 000 žena i 30 000 [dece i mladih] ispod 18 godina) — bio je dosta bedan, a položaj čavlara (26 130) i lančara krajnje bedan.

* Brojevi su uzeti delom iz popisa stanovništva iz 1861, delom iz izveštaja Children's Employment Commission 1863 - 1867.

U tekstilnoj industriji su 456 646 predioci pamuka i ткачи — a uz to još dolazi 12 556 štampara pamučnih tkanina. Mora da su se veoma načudili kada su čuli o svojoj besprimernoj sreći — u aprilu 1863, kad su nestašica pamuka i američki građanski rat bili na vrhuncu, u vreme kada je mirovalo (oktobar 1862) 60% vretena i 58% razboja a ostali radili samo 2-3 dana nedeljno; kada je preko 50 000 pamučnih radnika, pojedinačno ili s porodicama, primalo pomoć od Uprave za staranje o sirotinji ili od potpornog komiteta, i (u martu 1863) kada je isti komitet zaposlio 135 625 radnika u javnim delatnostima ili u škola za šivenje, i to, za prosjačku nadnicu! (Watts, *The Facts of the Cotton Famine*, 1866, str. 211.) — Ostalim tekstilnim radnicima, naročito onima iz proizvodnje vune i platna, bilo je relativno dobro; pad u proizvodnji pamuka povećao je njihovo zapošljavanje.

A kako je izgledao niz manjih grana delatnosti, o tome nas najbolje obaveštavaju izveštaji Children's Employment Commission: proizvodnja čarapa 120 000 radnika, od toga zaštićeno zakonom o fabričkom radu samo 4 000, među ostalim mnogo sasvim male dece, prekomerna premorenost; izrada čipki i dorada tkanina, uglavnom domaća industrija — od 150 000 radnika samo 10 000 zaštićeno zakonom o fabričkom radu, prekomerna premorenost zbog rada dece i devojaka; pletenje slame i izrada slamnatih šešira — 40 000, gotovo samo deca, užasno izmučena dirindženjem; i na kraju konfekcija haljina i obuće, zapošljava 370 218 radnica za izradu gornje odeće i ukrasa, 380 716 ditto za donju odeću i — samo u Engleskom Velsu — 573 380 radnika muškaraca, od toga 273 223 obučara i 146 042 krojača, od kojih $\frac{1}{5}$ - $\frac{1}{4}$ ispod 20 godina. Od ovih $1\frac{1}{4}$ miliona bilo je najviše 30% muškaraca, koji su radili za privatne mušterije i u podnošljivim uslovima. Ostatak je pao, kao i sve grane delatnosti koje smo naveli u ovom pasusu, u izrabljivačke ruke posrednika, poslovođa, poslodavaca gulikoža, sweatsera¹ — kako ih nazivaju u Engleskoj, a jedino što je karakteristično za njihov položaj jeste: ogroman radni napor uz najbednije plate.

U pogledu »besprimerne« sreće radnika ništa bolje nije bilo ni u fabrikama papira (100 000 radnika, polovina su žene), fabrikama grnčarstva (29 000), fabrikama šešira (15 000 samo u Engleskoj), u industriji stakla (15 000), u štamparijama (35 000), u industriji veštačkog cveća (11 000) itd., itd.

Ukratko, Children's Employment Commission zahtevala je da ništa manje od 1 400 000 žena, mladih ljudi i dece zaposlenih u industriji, budu zaštićeni zakonom o fabričkom radu, kako bi u većini slučajeva bili zaštićeni od uništavajućeg prekomernog rada.

I na kraju, broj paupera, koji su bili upućeni na potporu za siromašne iz javnih sredstava, iznosio je 1863. godine 1 079 382.

¹ Isterivača znoja

Prema tome, možemo da napravimo približno tačnu listu onih radnika koji su 1863. nesumnjivo veoma loše prolazili: nadničara zaokružen broj 1 100 000; radnika u pamučnoj industriji 469 000; švalja i modiskinja 751 000; krojača i obučara po odbitku 30% - 401 000; proizvođača čipke 150 000; u industriji papira 100 000, na izradi čarapa 120 000; u manjim delatnostima koje je ispitivala Children's Employment Commission 189 000; i na kraju još 1 079 000 paupera. Ukupno je to 4 549 000 radnika, čemu treba dodati u nekim slučajevima i članove njihovih porodica.

A godina 1863. bila je *dobra* poslovna godina. Kriza iz 1857. bila je potpuno prebrođena, potražnja je bila u brzom usponu; s izuzetkom pamučne industrije, gotovo sve druge grane su bile veoma uposlene. Pa gde se onda skriva to »besprimerno« povećanje?

Fabričko zakonodavstvo četrdesetih godina znatno je uzdiglo one radnike koji su bili njime obuhvaćeni. Ali 1863. ono je išlo u korist samo radnicima u industriji vune, lana i svile, kojih je bilo ukupno 270 000, dok su radnici u pamučnoj industriji skapavali od gladi. Za *beljarnice* i *farbarnice* postojala je zakonska zaštita samo na papiru. Dalje: u poslovnim granama gde je neophodna puna muška snaga, a ponekad i spretnost, iznuđene su veće plate, zahvaljujući organizovanom otporu radnika u strukovnim savezima i povoljnoj konjunkturi, pa se može reći da su se u proseku u *ovim* poslovnim granama sa teškim muškim radom uslovi života radnika znatno poboljšali, mada je i dalje smešno to poboljšanje predstavljati kao »besprimerno«. Ali dok se velika masa produktivnog rada ostvaruje na mašinama koje opslužuju slabašni muškarci, žene i nezreli radnici, dotle političari još uvek smatraju jake muškarce koji obavljaju fizički naporan rad kao jedine radnike i prema njihovom položaju ocenjuju položaj čitave radničke klase.

Prema $4\frac{1}{2}$ miliona radnika u lošim uslovima i paupera koje smo spomenuli nalazi se 270 000 radnika tekstilne industrije za vunu, lan i svilu u dobrim uslovima. Dalje, možemo da kažemo da od 376 000 metalčkih radnika jedna trećina živi dobro, druga trećina osrednje, a samo poslednja trećina, među kojima se nalaze radnici ispod 18 godina, čavlati, lančari i žene, loše. Dozvolimo da 566 000 rudara u proseku žive osrednje. Položaj građevinskih radnika možemo smatrati dobrim, ne računajući one iz pamučnih oblasti. Najviše jedna trećina stolara živela je dobro, a velika masa je radila za poslodavce gulikože (*sweaters*). Radnici zaposleni na železnici bili su već tada silno preopterećeni, i to je tek poslednjih 20 godina izazvalo organizovani otpor. Sve u svemu, jedva da bismo mogli sabrati milion radnika za koje bismo mogli reći da se njihov položaj poboljšao srazmerno porastu poslova i profitima kapitalista; ono što još preostaje nalazi se na sredini, uživa neke, u celosti beznačajne prednosti povoljnijeg poslovanja, ili se te prednosti sastoje u tome što je radna snaga bila prema polu i prema starosti tako izmešana da je povoljniji položaj muškaraca bio nadoknađen time što su žene i mladi radnici bili i suviše opterećeni.

Ako sve to još nije dovoljno, neka se porede »Izveštaji o Public Health«¹, koji su bili potrebni zbog toga što se »besprimerno« uzdizanje radničke klase u toku dvadeset godina, do 1863, ispoljavalo u tifusu, koleri i drugim prijatnim zarazama, koje su na kraju prodirale iz radničkih četvrti i u otmene delove gradova. Tu se istražuje besprimerno »povećanje životnih sredstava« britanskog radnika, njegovi stanovi i ishrana, i otkriva da je u bezbrojnim slučajevima njegov stan pravo leglo zaraze, i da mu se ishrana kreće tik uz granicu, ili ispod nje, na kojoj neizbežno dolaze bolesti usled gladovanja.

To je, dakle, bio pravi položaj britanske radničke klase početkom 1863. godine. Tako je izgledalo »besprimerno« poboljšanje standarda radničke klase, čime se gospodin Gladstone hvalisao. I ako se Marxu može nešto prigovoriti, onda je to nezaslužena usluga koju je gospodinu Gladstone-u učinio izostavljanjem one njegove hvalisave izjave.

Zaključak: Prvo, Marx nije ništa »dolagao«.

Drugo, on nije ništa »utajio« zbog čega bi gospodin Gladstone imao prava da se žali.

I treće, to što gospodin Brentano i njegovi drugovi na desetine puta prežvakavaju jedan jedini citat iz Marxovih spisa dokazuje da oni i suviše dobro znaju »kako Karl Marx citira« — naime tačno.

---

¹ javnom zdravlju

Dokumenti

I

Inkriminisani citati

Br. 1. Inauguralna adresa¹

Originalno izdanje nosi naslov: »Adress and Provisional Rules of the Working Men's International Association, established Septbr. 28, 1864, at a Public Meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London.« Price one penny. Printed at the »Bee-Hive« Newspaper Office, 10, Bolt Court, Fleet Street, 1864. Adresa počinje: »Neosporna je činjenica da se beda radnih masa nije smanjila od 1848. do 1864, pa ipak ovaj period nema sebi ravna u razvoju industrije i u porastu trgovine.« Navode se kao dokaz činjenice iz »Izveštaja o Public Health« o nedovoljnoj ishrani raznih gradskih grupa radnika i nadničara. Zatim se nastavlja:

»Such are the official statements published by order of Parliament in 1864, during the millennium of free trade, at a time when the Chancellor of the Exchequer told the House of Commons that ,the average condition of the British labourer has improved in a degree we know to be extraordinary and unexampled in the history of any country or any age'.

Upon these official congratulations jars the dry remark of the official ,Public Health Report':

„The public health of a country means the health of its masses, and the masses will scarcely be healthy unless, to their very base, they be at least moderately prosperous.'

Dazzled by the ,Progress of the Nation', statistics dancing before his eyes, the Chancellor of the Exchequer exclaims in wild ecstasy:

„From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent; in the eight years from 1853 to 1861, it has increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible! . . .

---

¹ Vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 3-9.

This intoxicating augmentation of wealth and power', adds Mr. Gladstone, 'is entirely confined to classes of property.'¹

U nemačkom prevodu:

»To su zvanični podaci objavljeni po naređenju parlamenta 1864, u zlatnom veku slobodne trgovine, u vreme kada je britanski ministar finansija izjavio u Donjem domu:

„Prosečni životni uslovi britanskog radnika poboljšali su se u srazmeri za koju znamo da je izvanredna i bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo koga doba.»

Ova zvanična hvalisanja su u oštroj suprotnosti sa suvom primedbom zvaničnog „Public Health Report“ (Izveštaja o narodnom zdravlju):

„Narodno zdravlje jedne zemlje znači zdravlje njenih masa, a mase teško da će biti zdrave ako njihovi najniži slojevi ne budu živeli koliko-toliko pristojnim životom.»

Zanesen „napretkom nacije“, uljuškan brojevima statistike, ministar finansija uzvikuje u neobuzdanom oduševljenju:

„Od 1842. do 1852. dohodak zemlje koji podleže porezu povećao se za 6% ; za osam godina, od 1853. do 1861, taj se dohodak, ako za osnovu uzmemo 1853, povećao za 20%! Ova činjenica toliko je čudna da izgleda skoro neverovatna! . . . Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći¹, dodaje gospodin Gladstone, „potpuno je ograničeno na posedničke klase.«¹

Br. 2. Kapital

Marx, Kapital, I tom, 3. izdanje, str. 670 – 672 [146]

Ovo nekoliko podataka dovoljno je da se razume osećanje trijumfa s kojim je Registrar general^[147] engleskog naroda uzviknuo:

„Ma kako da je brzo raslo, stanovništvo ipak nije držalo korak s napretkom industrije i bogatstva.«¹⁰¹

Okrenimo se sad neposrednim agentima te industrije, proizvođačima toga bogatstva, radničkoj klasi.

„Jedno od najtužnijih obeležja socijalnog stanja zemlje«, rekao je Gladstone, »jeste da se potrošačka sposobnost naroda nalazi u opadanju, a nemaština i beda

¹⁰¹ «Census etc.», sv. III, str. 11.

¹ Vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 5.

radničke klase sve više rastu, dok se u isto vreme vrši stalno akumulisanje bogatstva u višim klasama i stalni porast kapitala.¹⁰²

Tako govoraše ovaj slatkorečivi ministar u Donjem domu, 13. februara 1843. Dvadeset godina docnije, 16. aprila 1863, rekao je u govoru prilikom podnošenja svog budžeta ovo:

«Od 1842. do 1852. uvećao se oporezivi dohodak zemlje za 6% ... Za osam godina, od 1853. do 1861, uvećao se za 20%, ako uzmemo za bazu 1853. Fakat je toliko čudan da se čini skoro neverovatan ... Ovo upravo omamno povećanje bogatstva i moći ... potpuno je ograničeno na sopstveničke klase¹, ali ... ali posredno ono mora biti od koristi po radničko stanovništvo jer smanjuje cenu artikla opšte potrošnje — i dok su bogati postali bogatiji, siromašni su svakako postali manje siromašni. Ne usudujem se reći da je u krajnostima siromaštva nastala kakva promena².»¹⁰³

Da sakatog antiklimaksa! Ako je radnička klasa ostala »siromašna«, samo »manje siromašna« u odnosu prema »upravo omamnom povećanju bogatstva i moći« koje je ona proizvela za sopstveničku klasu, onda je ona ostala relativno jednako siromašna. Ako se krajnosti siromaštva nisu umanjile, one su se uvećale, jer se uvećalo krajnje bogatstvo. Što se tiče pojevtinjenja životnih sredstava, to zvanična statistika, npr. podaci London Orphan Asylum³, pokazuje poskupljenje od 20% prosečno za tri godine od 1860. do 1862. u poređenju sa 1851 - 1853. A naredne 3 godine, od 1863. do 1865, imali smo stalno poskupljivanje mesa, maslaca, mleka, šećera, soli, uglja i

¹⁰² Gladstone u Donjem domu, 13. februara 1843: «It is one of the most melancholy features in the social state of the country, that while there was a decrease in the consuming power of the people, and an increase in the privations and distress of the labouring class and operatives, there was at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes and a constant increase of capital.»

¹⁰³ «From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent ... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible ... this intoxicating augmentation of wealth and power ... entirely confined to classes of property ... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption — while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say.» (Gladstone u H.o.C., 16. april 1863.)

¹ Treće izdanje *Kapitala*: besitzende Klassen (umesto Klassen des Eigentums)

² Prvo izdanje *Kapitala*: nastalo kakvo smanjenje — ³ Londonski dom siročadi

mase drugih potrebnih životnih sredstava.¹⁰⁴ Naredni Gladstone-ov budžetski govor, od 7. aprila 1864, bio je pindarovska slavo-pojka napretku pravljenja viška vrednosti i narodnoj sreći koju »siromaštvo« umerava. On govori o masama »na rubu pauperstva«, o poslovnim granama »u kojima se najamnina nije popela«, i naposljetku rezimira sreću radničke klase rečima:

«Ljudski život u devet od deset slučajeva samo je borba za opstanak.»¹⁰⁵

Profesor Fawcett, koji nije kao Gladstone sputavan zvaničnim obzirima, izjavljuje bez okolišenja:

«Naravno ja ne sporim da je uz ovo povećanje kapitala« (poslednjih decenija) »išlo i penjanje novčane najmnine, ali ova prividna dobit ukupno uzev gubi, pošto mnoge životne potrebe stalno poskupljuju« (on smatra — zbog padanja vrednosti plemenitih metala) ». . . Bogati brzo bivaju bogatiji (the rich grow rapidly richer), dok se u udobnosti radničke klase ne zapaža nikakvo povećanje . . . Radnici su gotovo postali robljem trgovčiča čiji su dužnici.»¹⁰⁶

¹⁰⁴ Vidi zvanične podatke u Plavoj knjizi: »Miscellaneous Statistics of the Un. Kingdom. Part VI«, London 1866, str. 260 - 273 i dalje.

[Dodatak drugom izdanju:] Umesto statistike domova siročadi itd. mogle bi kao dokaz poslužiti i deklamacije vladinih novina kad zastupaju davanje miraza deci iz kraljevskog doma. Tu se nikad ne zaboravlja skupoća životnih sredstava.

¹⁰⁵ »Think of those who are on the border of that region« (pauperism), »wages . . . in others not increased . . . human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence.« (Gladstone, H.o.C., 7. april 1864.) Stalne, drečeće protivrečnosti u Gladstone-ovim budžetskim govorima od 1863. i 1864. okarakterisao je jedan engleski književnik ovim Molière-ovim citatom⁽¹⁴⁸⁾:

«Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.

Il condamne au matin ses sentiments du soir.

Importun à tout autre, à soi même incommode,

Il change à tous moments d'esprit comme de mode.»¹

(Citirano kod H. Roya], *The Theory of the Exchanges etc.*, London 1864, str. 135).

¹⁰⁶ H. Fawcett, *The Economic Position etc.*, str. 67, 82. Što se tiče sve veće zavisnosti radnika od trgovčiča, ona je posledica sve jačih kolebanja i prekida u zaposlenosti radnika.

¹ »Takav je taj čovek. I crno i belo. / Jutrom osuđuje svoje juče celo. / Svakom smeta, sebi dosadan zacelo, / I čud svakog časa menja kô odelo.«

II

Brentano i Marx

Br. 3. Optužba

»Concordia«, br. 10, 7. marta 1872

Kako Karl Marx citira

U *Inauguralnoj adresi** Međunarodnog udruženja radnika, koju je napisao Marx nalazi se sledeće mesto:

»Zanesen statistikom o 'napretku nacije', uljuškan brojevima statistike, ministar finansija uzvikuje u neobuzdanom oduševljenju: 'Od 1842. do 1852. dohodak zemlje koji podleže porezu povećao se za 6%; za osam godina, od 1853. do 1861, taj se dohodak, ako za osnovu uzmemo 1853, povećao za 20%! Ova činjenica toliko je čudna da izgleda skoro neverovatna... Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći, dodaje gospodin Gladstone, 'potpuno je ograničeno na posedničke klase'.

Ovaj Marxov citat postao je čuven. Susretali smo ga u velikom broju spisa. Autori su, istina, retko navodili *Inauguralnu adresu Međunarodnog udruženja radnika* kao izvor odakle su ga preuzeli. Oni su davali da se nasluti da su sami pročitali Gladstone-ov budžetski govor. Koliko je to bilo tačno, neka pokaže poređenje s Gladstone-ovim govorom (poredi Hansard, »Parliamentary Debates«, 3. Series, Vol. 170, str. 243 i ff.):

»Porez na dohodak, od 7 penija na funtu u godinama od 1842. do 1843, koji je važio samo za Veliku Britaniju, a u Velikoj Britaniji samo za dohodak od 150 funti sterlinga i veći, bio je, kako sam naveo, sračunat na ukupan iznos od 156 000 000 funti sterlinga. Na istoj osnovi i s istim ograničenjima iznosio je 1860-1861. procenjeni dohodak 221 000 000 funti sterlinga. Nije mi poznato da je došlo do bilo kakve promene u poreskom sistemu ili do bilo kakvog poboljšanja u načinu ubiranja poreza koji bi nekako mogli da objasne ovu razliku. Naprotiv; s vremena na vreme činili su se zakonski ustupci i olakšice, koji bi, ukoliko su imali neki uticaj, delovali suprotno. Ipak, razlika nije ništa manja nego 65 000 000 funti sterlinga godišnjeg dohotka, ili dve sedmine čitavog godišnjeg oporezivog dohotka zemlje, prema navedenoj osnovi. To je veoma značajan rezultat; ali to je samo jedan element tog rezultata, koji je još značajniji kada se pažljivo razmotri; a to

* Ponovo ođštampana u listu »Der Volksstaate«, br. 5 od 17. januara 1872. [*Brentanova napomena.*]

je ubrzan uspon rasta u posljednjem delu ovog perioda. Ponovo zahtevam da mi Odbor pokloni pažnju za nekoliko trenutaka. Poredim dva perioda — jedan, pre 1853, i drugi, posle 1853. godine, godine u kojoj se osnova promenila. Za deset godina, od 1842. do 1852. zaključno, uvećao se oporezivi dohodak zemlje koliko mi možemo da utvrdimo, za 6%; ali za osam godina, od 1853. do 1861, uvećao se dohodak zemlje prema usvojenoj osnovi ponovo za 20%. Ova činjenica je toliko izvanredna i čudna da izgleda skoro neverovatna.

Tako stoji stvar, gospodine Predsedniče u pogledu opšteg porasta gomilanja. *Ja moram za sebe reći da bih gledao s bolom i velikom zabrinutošću na ovo izvanredno i skoro omamljujuće povećanje kad bih morao da verujem da se ono ograničava na onu klasu lica za koju se može reći da se nalazi u povoljnim životnim uslovima.* Brojevi koje sam naveo govore malo, ili uopšte ne govore, o položaju onih koji ne plaćaju porez na dohodak; ili, drugim rečima: iako su za saznanje istine opšte uzevši dovoljno tačni, oni ništa ne govore o imovini radnog stanovništva i o povećanju njegovog dohotka. Svakako, čisti porast kapitala posredno je krajnje koristan za radničku klasu, jer se zbog ovog porasta smanjuje cena robe koja u čitavom procesu proizvodnje dolazi neposredno u konkurenciju s radom. *Ali osim toga, može se sa sigurnošću tvrditi da su narodne mase dobile neposrednije i veće koristi. Treba razmisliti o jednoj stvari koja pruža duboku neprocenjivu utehu: dok su bogati postali bogatiji, siromašni su postali manje siromašni.* Ne usudujem se reći da li se široki jaz koji razdvaja krajnje tačke bogatstva i siromaštva suzio ili još više proširio nego ranije. *Ali ako posmatramo prosečan položaj britanskog radnika, rudara ili seljaka, nekvalifikovanog ili kvalifikovanog radnika, znamo iz mnogih i nesumnjivih svedočanstava da je za poslednjih dvadeset godina došlo do takvog povećanja njegovih sredstava za život, da možemo reći da je skoro bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo koga doba.**

U kakvom odnosu stoji sadržaj ovog govora prema Marxovom citatu? Gladstone najpre konstatuje da je nesumnjivo došlo do ogromnog povećanja dohotka zemlje. To mu dokazuje porez na dohodak. Ali porez na dohodak plaća se samo na prihod od 150 funti sterlinga i veći. Ljudi s manjim dohotkom ne plaćaju u Engleskoj porez na dohodak. Činjenicu što Gladstone to navodi prosto radi toga da bi se pravilno ocenilo njegovo merilo, Marx koristi da bi Gladstone-u pripisao reči: *«Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno je ograničeno na posredničke klase.»* Međutim, ove rečenice nema nigde u Gladstone-ovom govoru. U njemu se kaže upravo suprotno. **Marx je ovu rečenicu formalno i materijalno dolagao!**

Br. 4. Marxov odgovor^[149]

»Volksstaat«, br. 44, subota, 1. juni 1872.

Jedan prijatelj poslao mi je iz Nemačke br. 10 časopisa »za radničko pitanje« »Concordia«, od 7. marta, u kome ovaj »Organ Saveza nemačkih fabrikantata« donosi jedan uvodni članak pod naslovom: *Kako Karl Marx citira.*

U *Inauguralnoj adresi Međunarodnog udruženja radnika* citirao sam između ostalog jedno mesto iz Gladstone-ovog budžetskog govora od 16. aprila 1863, koje se ne nalazi u Hansardovom poluzvaničnom izdanju parlamentarnih debata. Iz toga prostodušna fabrikantska logika časopisa »Concordia« zaključuje bez daljega: »Ove rečenice nigde nema u Gladstone-ovom govoru«, likujući ispoljava svoju zloradost i štampa masnim slovima fabrikantskim nemačkim jezikom:

»Marx je ovu rečenicu formalno i materijalno dolagao!«

Bilo bi zaista krajnje čudno kada bi *Inauguralna adresa*, najpre štampana na engleskom jeziku u Londonu pred Gladstone-ovim očima, stavila njemu u usta rečenicu koju sam ja umetnuo i tako bila ostavljena na miru celih sedam i po godina, izlazeći redom u londonskim novinama, da bi je na kraju, konačno otkrili »učenjaci« Saveza nemačkih fabrikata u Berlinu.

Sporna rečenica iz *Inauguralne adrese* glasi ovako:

»This intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property« (str. 6. Inaugural Adress etc.). (Dosl. na nemačkom: »Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno je ograničeno na posadničke klase.«)

U jednom članku u »Fortnightly Review« (novembar 1870), koji je privukao veliku pažnju i koji je komentarisala sva londonska štampa, gospodin Beesly, profesor istorije na ovdašnjem univerzitetu, citira na str. 518:

»An intoxicating augmentation of wealth and power, as Mr. Gladstone observed, entirely confined to classes of property.« (Na nemačkom: »Omamljujuće povećanje bogatstva i moći, kao što je primetio gospodin Gladstone, potpuno je ograničeno na posadničke klase.«)

Ali članak profesora Beeslyja izašao je šest godina posle *Inauguralne adrese*! Dobro! Uzmimo jednu stručnu publikaciju koja je namenjena isključivo sitiju. Ona se pojavila ne samo pre *Inauguralne adrese* već i pre osnivanja Međunarodnog udruženja radnika. Zove se: *The Theory of Exchanges. The Bank Charter Act of 1844*, London 1864, izdaje T. Cautley Newby, 30, Welbeck Street. U njemu se Gladstone-ov budžetski govor iscrpno kritikuje, a na str. 134 iz njega se navodi:

»This intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property.« (Na nemačkom: »Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno je ograničeno na posadničke klase.«)

Dakle, doslovce kao što i ja citiram.

Ovim je već neopozivo dokazano da je Savez nemačkih fabrikata »formalno i materijalno slagao« kada je razglasio da je ova »rečenica« »moj« fabrikat!

Uzredna primedba: čestita »Concordia« štampa masnim slovima jedno drugo mesto, u kome Gladstone trabunja o »izvanrednom«

poboljšanju životnih uslova britanske radničke klase u toku poslednjih 20 godina, koje je »bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo koga doba«. Masna slova treba da pokažu da sam ja ovo mesto izostavio. Obratno. Upravo sam u *Inauguralnoj adresi* naročito istakao upadljivi kontrast između ove bestidne fraze i kako je to pravilno okarakterisao profesor Beesly, »jezive statistike« (»appalling statistics«) engleskih službenih izveštaja o ovoj epohi.*

Autor *Theory of Exchanges*, nije kao ni ja, citirao iz Hansarda, već iz jednog londonskog lista, koji je 17. aprila objavio budžetski govor od 16. aprila. U mojim zbirkama izvoda od 1863. uzaludno sam tražio dotični izvod, pa i ime lista odakle sam ga uzeo. Ipak to ne menja stvar. Mada se parlamentarni izveštaji u raznim londonskim novinama nikada ne podudaraju, ipak sam bio siguran da nijedan od njih neće potpuno prećutati Gladstone-ovu tako frapantnu izjavu. Uzeo sam, dakle, »Times« od 17. aprila 1863 — i tada je bio kao i sada, Gladstone-ov organ — i u izveštaju o budžetskom govoru nalazim tu na str. 7, stubac 5:

«That is the state of the case as regards the *wealth of this country*. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon *this intoxicating augmentation of wealth and power*, if it were my belief that it was confined to *classes who are in easy circumstances*. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. *The augmentation I have described*, and which is founded, I think, upon accurate returns, *is an augmentation entirely confined to classes of property.*»

Na nemačkom:

«Tako stoji stvar u pogledu *bogatstva ove zemlje*. Ja moram za sebe reći da bih gledao skoro sa zabrinutošću i bolom na *ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći*, kada bih verovao da se ono ograničava na stvarno imućne klase.* Ono se uopšte ne odnosi na položaj radnog stanovništva. *Povećanje koje sam opisao* (koje je on, naime, upravo naznačio kao »*ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći*«), »*potpuno je ograničeno na posedničke klase.*»

»*Formalno i materijalno*« izjavio je dakle gospodin Gladstone 16. aprila 1863. u Donjem domu, prema izveštaju njegovog organa, lista »The Times« od 17. aprila 1863, da je »*ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno ograničeno na posedničke klase*«, i u izvesnoj meri zgraža se jedino pri pomisli da je ono pripalo samo jednom delu ove klase, njenom zaista imućnom delu.

* S ostalim apologetskim koještarijama iz istog govora obračunao sam se u svom delu: *Kapital* (str. 638, 639)¹

* Reći »*easy classes*«, »*classes in easy circumstances*«, najpre je uveo Wakefield za onaj pravi bogati deo posedničkih klasa^[1860].

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja str. 576 - 578.

Italiam, Italiam!^[151] Konačno smo stigli do *Hansarda*. U svom naknadno doteranom izdanju bio je gospodin Gladstone toliko pametan da eskamotira rečenicu koja je svakako kompromitujuća u ustima jednog engleskog ministra finansija. Uostalom, to je stari engleski parlamentarni običaj, a nikako izmišljotina Laskerčića protiv Bebela^[152]. Tačno poređenje između Gladstone-ovog stvarno održanog govora, kako ga je »Times« preneo, i njegove naknadne verzije koju je sam Gladstone sklepaio, dalo bi zanimljiv prilog karakteristikama ovog svim mastima namazanog, frazerskog, sitničarskog, strogo crkvenog buržoaskog junaka, koji svoju pobožnost i svoja liberalna »attitudes of mind«¹ bojažljivo iznosi na pazar.

Jedna od najnezgodnijih stvari u mom delu *Kapital* jeste masa zvaničnih dokaza za objašnjenje industrijalizovane privrede, za koje nijedan naučnik do sada nije mogao da kaže da su netačni. To je pričavanjem došlo do ušiju gospode iz Saveza nemačkih fabrikana. Ali, oni su mislili:

»Was kein Verstand der Verständigen sieht,
Das übet in Einfalt ein kindlich' Gemüt.«^[153]

Rečeno, učinjeno. Oni se za obaveštenje o citatu koji im je sumnjiv iz *Inauguralne adrese* obraćaju jednom poslovnom prijatelju u Londonu, štitičniku na koga prvo naiđu, Mundellu, koji, i sam fabrikant, žuri da pošalje preko mora, crno na belo, izvod iz *Hansardovih* parlamentarnih debata. I tako su otkrili moju poslovnu tajnu. Ja ne fabrikujem samo tekst, već uz to — i citate. A oni likujući razglašavaju po celom svetu: »*Kako Karl Marx citira!*« Tako je moja roba jednom za svagda izgubila kredit, i to, kao što dolikuje fabrikantima, običnim poslovnim putem, bez plaćanja školarine za učenje.

Mučan epilog će možda pokazati članovima Saveza fabrikana da se, ma koliko inače spretno umeli da falsifikuju robu, u ocenjivanju literarne robe razumeju kao magarac u kantar.

London, 23. maja 1872.

Karl Marx

Br. 5. Odgovor anonimusa

»*Concordia*«, br. 27, 4. juli 1872

Kako se Karl Marx brani

Možda se naši čitaoci sećaju članka *Kako Karl Marx citira* u br. 10 ovog lista, od 7. marta ove godine. Mi smo u tom članku govorili o jednom mestu iz *Inauguralne adrese Međunarodnog udruženja radnika* koju je Marx napisao, koja

¹ »duševna stanja« — ² »Što ne vidi razum razumnih, / To će da shvati bezazlena dečja duša«

je u izvesnom smislu postala poznata i koju socijaldemokratija često ističe kao izraziti dokaz beznačajnog propadanja radničke klase ukoliko potraje sadašnje državno i društveno uređenje. Na tom mestu Marx, naime, citira Gladstone-ov budžetski govor od 16. aprila 1863. U tom govoru Gladstone konstatuje, pre svega, da je došlo do »izvanrednog i omamljujućeg povećanja« dohotka zemlje, i to dokazuje na osnovu povećanja poreza na dohodak. Ali brojevi koje on u tu svrhu navodi »govore malo ili uopšte ne govore ništa, o položaju onih koji ne plaćaju porez«; oni »ne govore o dohotku radnog stanovništva i o povećanju njegovog dohotka«. Ljudi s dohotkom ispod 150 funti sterlinga ne plaćaju u Engleskoj porez na dohodak. Činjenicu što Gladstone to navodi prosto radi toga da bi se pravilno ocenilo njegovo merilo, Marx je iskoristio da bi Gladstone-u pripisao reči: »Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno je ograničeno na posedničke klase.« Ove rečenice nema nigde u Gladstone-ovom govoru. Gladstone je rekao upravo suprotno, da *ne* veruje da je ovo povećanje »ograničeno na onu klasu ljudi za koju se može reći da se nalazi u povoljnim životnim uslovima«. Ozlojeđeni bezobzirnošću i načinom nakaradnog Marxovog citiranja, izjavljujemo: »Marx je ovu rečenicu formalno i materijalno dolagao!«

Ova optužba bila je teška i, ako se još poveže s priloženim ubedljivim dokaznim materijalom, upravo porazna za mišljenje koje vlada u našoj socijaldemokratiji o nenadmašno temeljitoj učenosti, istinoljublju i nepogrešivosti londonskog pročišća. Zbog toga se nije smelo dopustiti da se ona ne opovrgne ili bar nešto učini u tom smislu. U broju 44. lista »Der Volksstaat«, od 1. juna* Marx je pokušao da je opovrgne. Ali prigovor o mala fides u citiranju naš protivnik nikako nije uspeo da opovrgne. Štaviše, način njegove odbrane, ako ništa drugo, prikladan je da dokaže ovu mala fides. Naime, drskost kojom on u više navrata zloupotrebljava nemogućnost čitalaca »Volksstaat«-a da provere navedene činjenice, još je veća od njegove bezočnosti prilikom citiranja.

Razume se, Marx ne ide tako daleko da osporava tačnost našeg citata iz stenografskih izveštaja Parlamenta. Pre svega, njemu je važno da dokaže svoju bona fides prilikom citiranja i u tu svrhu poziva se na to da su i drugi citirali kao i on. On piše:

»U jednom članku u ‚Fortnightly Review‘ (novembarski broj 1870), koji je privukao veliku pažnju i koji je komentarisala sva londonska štampa, gospodin Beesly, profesor istorije na ovdašnjem univerzitetu, citira na str. 518: ‚Omam-

---

* Dakle, četvrt godine nakon objavljivanja članka u listu »Concordia«. Ipak je »Volksstaat« bio toliko bezočan, i to tek što je prošlo 14 dana od objavljivanja Marxovog odgovora, da nam prebaci da smo ga »junački prečitali«. Mislimo da »Volksstaat« nema razloga da se tako raspaljuje zbog ove druge i oštrije varijante svog gospodara i učitelja. Razlog što nismo odmah odgovorili bio je uostalom delimično u tome što ovde nismo mogli da dobijemo jedan od izvora koji je Marx citirao pa smo ga tek morali nabaviti iz Engleske, a delimično u tome što su za objašnjavanje upravo tih citata bili potrebni duži izvodi iz dotičnih izvora, zbog čega je gornji članak ispao neobično dug, tako da smo bili primorani da nekoliko puta odlažemo njegovo objavljivanje zbog nedostatka prostora. *Redakcija lista »Concordia«.*

ljujuće povećanje bogatstva i moći, kao što je primetio gospodin Gladstone, potpuno je ograničeno na posedničke klase'. — Ali članak profesora Beeslyja izašao je šest godina posle Inauguralne adrese!

Potpuno tačno! Samo što se zaboravilo dodati još jedno «ali». U tom članku profesora Beeslyja raspravlja se naime o istorijatu Internacionale, a napisan je, što autor svakom zainteresovanom i sam kaže, na osnovu materijala koji mu je Marx dao. Još više! Na onom mestu to nikako nije Beesly što citira Gladstone-a, već on samo navodi da se u *Inauguralnoj adresi Internacionale* nalazi onaj citat: «Sa ove jezive statistike», piše Beesly, «Adresa prelazi na zvanične podatke o porezu na dohodak, iz kojih proizilazi da se oporezivi dohodak zemlje u toku osam godina povećao za 20%, omamljujuće povećanje bogatstva i moći, kao što je primetio gospodin Gladstone, potpuno» itd. — Zaista divan dokazni postupak! Nekome ko ne zna za naše nepoštenje daje se lažan podatak, a taj ga u dobroj nameri prenosi dalje, zatim se poziva na to i na čestitost toga ko ga je preneo, samo da bi se dokazala tačnost navoda i sopstvena čestitost! — Marx nastavlja u svojoj odbrani:

«Uzmimo sada jednu stručnu publikaciju koja je namenjena isključivo londonskom situju. Ona se pojavila ne samo pre *Inauguralne adrese* već i pre osnivanja Međunarodnog udruženja radnika. Zove se: *The Theory of Exchanges*. The Bank Charter Act of 1844, London 1864, izdaje T. Cautley Newby, 30, Welbeck Street. U njemu se Gladstone-ov budžetski govor iscrpno kritikuje, a na str. 134 iz njega se navodi: «Ovo omamljujuće, itd., dakle doslovce kao što i ja citiram. — Ovim je već neopozivo dokazano da je Savez nemačkih fabrikanaata 'formalno slagao', kada je razglasio da je ova 'rečenica' 'moj' fabrikat!... Autor *The Theory of Exchanges*,» piše Marx dalje, «nije kao ni ja, citirao iz Hansarda, već iz jednog londonskog lista koji je 17. aprila objavio budžetski govor od 16. aprila.»

U stvari, autor te knjige, koja je, uzgred rečeno, jedan ordinarni psovački spis, nije uopšte citirao Hansarda kao ni Marx. Ali Marx nije citirao ni neki londonski list, i to ćemo odmah pokazati. Pre svega bismo ovde napomenuli da mi, kada smo rekli da je Marx dotičnu rešenicu Gladstone-ovom govoru dolagao, nismo ni «formalno ni materijalno» tvrdili da ju je on sam isfabrikovao. To bi moglo biti samo onda kad bi sam Marx bio fabrikant te dozlaboga opskurne knjige, što bi se moglo i poverovati ako bi se sudilo po užasnom stilu kojim je napisana. Izvor iz koga je Marx citirao tu rečenicu je, naime, sama ta knjiga, i zbog toga je on u svojim «zbičkama izvoda od 1863. uzaludno tražio dotični izvod, pa i ime lista odakle ga je uzeo!» Naime, poreklo Marxovog citata jasno se vidi ako se uporedi to mesto u njegovoj knjizi *Kapital*, u kojoj Marx govori o Gladstone-ovom budžetskom govoru, sa *The Theory of Exchanges*. U *Kapitalu* je na str. 639, naročito u belešci 103, ovaj govor doslovno citiran na apsolutno besmislen način na koji je dat u ovoj drugoj knjizi na str. 134. Pa i glose koje Marx povezuje uz protivrečnost nastalu usled ovakvog načina tumačenja nalaze se već u toj knjizi, posebno citat iz Molière-a u *Kapitalu*, u belešci 105, na str. 640. Isto tako u toj knjizi se nalaze, na str. 135, podaci London Orphan Asylum, koje Marx navodi o poskupljenju životnih sredstava, za čiju se tačnost Marx ipak ne poziva na tu knjigu, već na njene izvore (vidi *Kapital*, str. 640, beleška 104).

Sada pitamo: da li neko laže samo onda kad sam izmisli neku neistinu, ili laže još više kad je prenosi dalje, iako zna ili bi bar morao da zna istinu? Verujemo

da je odgovor izvan svake sumnje. I drugo, da li je Marx, prenoseći neistinu sadržanu u *The Theory of Exchanges*, postupio protiv svog sopstvenog ubeđenja, ili zar nije morao da bude bolje obavешten? I na to je jednostavno odgovoriti. Prvo je pravilo svih tumačenja, bez sumnje dobro poznato gospodinu Marxu, da se mesta za koja bi se na prvi pogled moglo reći da sadrže protivrečnosti koje ih čine besmislenim tako tumače da se otkloni protivrečnost, a ako određeni tekst to ne dopušta, onda je bolje podvrgnuti tekst kritici nego verovati u postojanje protivrečnosti. Utoliko pre je to bilo neophodno učiniti s ovim govorom koji je privukao pažnju i izazvao divljenje čitavog obrazovanog sveta, naročito zbog poznavanja materije i zbog njegove jasnoće. I na kraju, bila je lakomisenost koja se graniči sa zločinom ne postupiti s takvom savesnošću kad se namerava istrgnuti jedna strana protivrečnosti koju sadrži onakvo tumačenje i podastreti je svetskoj sirotinji kao optužbu protiv posednika. Ako je Karl Marx već i zbog opšteg obrazovanja, učenosti i savesnosti morao da se distancira od ovakvog načina tumačenja, još manje mu se može oprostiti nepromišljenost s kojom je prihvatio ovaj lažni citat jer mu je tekst Gladstone-ovog govora bio potpuno pristupačan. Prvo, engleske novine su objavile ovaj govor sutradan pošto je održan i premda nije doslovno reprodukovano, verno mu je sačuvan smisao. Zatim je Gladstone doslovno objavio govor odmah pošto ga je održao, u svojoj knjizi koja je privukla veliku pažnju: *Financial Statements*, London 1863. Na strani 403 u istoj knjizi govor je prenet onako kao što ga mi citiramo. Marx je mogao, konačno, da pročita stenografski izveštaj tog govora u »Hansard's Parliamentary Debates«, a običaj je da se parlamentarni govori uvek citiraju po stenografskim beleškama čak i onda kad prema izveštajima iz novina, koji su nužno petljanski, u njima nema protivrečnosti.

Ali, razume se, sada dolazimo do trećeg Marxovog odbrambenog sredstva, koje po drskoj lažljivosti daleko prevazilazi sve što je dosad izneto. Naime, Marx se ne ustručava da se pozove na »Times« od 17. aprila 1863. da bi dokazao tačnost svog citata. Ali »Times« od 17. aprila 1863, str. 7, stubac 5, red 17. i sledeći, izveštava o ovom govoru ovako:

«Tako stoji stvar u pogledu bogatstva ove zemlje. Ja moram za sebe reći da bih gledao skoro sa zabrinutošću i bolom na ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći, kada bih verovao da se ono ograničava na klase u povoljnim životnim uslovima. Ono se uopšte ne odnosi na položaj radnog stanovništva. Povećanje koje sam opisao, a koje se, verujem, temelji na tačnim podacima*, potpuno je ograničeno na posedničke klase.» (Dotle Marx citira »Times«;

---

* Marx izostavlja u svome nemačkom citatu u »Volksstaat«-u poslednju relativnu rečenicu, ali zato dodaje: »koje je« (Gladstone) »upravo opisao kao omamljujuće povećanje bogatstva i moći«. Namera ovog izostavljanja i umetanja je da pred čitaocima izvrne smisao Gladstone-ovih reči. Kao što izostavljena relativna rečenica, a osim toga i opšti kontekst, dokazuje, ovo je smisao toga govora: Povećanje bogatstva koje se vidi iz izveštaja o porezu na dohodak svakako je ograničeno samo na posedničke klase (jer ovakav porez plaćaju samo lica koja imaju dohodak od 150 funti sterlinga i veći), ali što se tiče radničke klase, mi znamo, itd. [*Brentanova napomena*].

mi citiramo dalje.) »Međutim, povećanje kapitala posredno je od koristi za radnike jer smanjuje cenu robe koja u procesu proizvodnje neposredno dolazi u konkurenciju s radom. (Čuj te, čuj te!) Ali naša je duboka i, moram da kažem, neprocenjiva uteha da su siromašni postali manje siromašni dok su bogati postali bogatiji. Ne usudujem se reći da je u krajnostima siromaštva nastalo bilo kakvo smanjenje, ali smo sretni što znamo da su se prosečni životni uslovi britanskog radnika za poslednjih 20 godina poboljšali u srazmeri za koju znamo da je izvanredna i da možemo reći da je skoro bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo kog doba. (Aplauz.)»

Poređenje ovog izveštaja u listu »The Times« sa Hansardovim izveštajem u listu »Concordia« od 7. marta pokazaće da se oba izveštaja materijalno potpuno podudaraju. U izveštaju lista »The Times« je samo formalno nešto sažetije rečeno ono što se nalazi doslovno u Hansardovom stenografskom izveštaju. Uprkos tome što i »Times«-ov izveštaj sadrži direktnu suprotnost onom zlosrećnom mestu u *Inauguralnoj adresi*, uprkos tome što je i prema »Times«-ovom izveštaju Gladstone rekao da ne veruje da je ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći ograničeno na imućne klase, Marx ima obraza da u listu »Der Volksstaat« od 1. juna napiše:

»Formalno i materijalno' izjavio je dakle gospodin Gladstone 16. aprila 1863. da je ovo „omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno ograničeno na posredničke klase“.

Čak i više od toga! Pošto smo već bili upoznali javnost sa celim doslovnim tekstom govora koji je Hansard doneo i time isključili svaku mogućnost izopačavanja, ta veoma neprijatna činjenica pokušava da se otkloni rečenicom da je kod Hansarda, u njegovom »naknadno doteranom izdanju, bio gospodin Gladstone toliko pametan da eskamotira rečenicu koja je svakako kompromitujuća u ustima jednog engleskog ministra finansija.« Jedino još nedostaje podatak da je to Gladstone verovatno učinio iz obzira prema pogrdnom spisu koji je izašao tek 1864: *The Theory of Exchanges!*

Šta da se kaže o ovakvom postupku! Najpre se na osnovu jednog mračnog i pogrdnog spisa navodi citat koji je bio čist falsifikat i pun protivrečnosti, tako da i bez poređenja s originalom svedoči o ovom falsifikatu. Zatim, kad je od Marxa zatraženo objašnjenje, on je rekao da su i drugi citirali isto kao i on, i pozvao se na ljude kojima je on sam podvalio s tom laži. I dalje. Na osnovu činjenice što se on i njegov mutni izvor poklapaju on hoće da sklepa argumenat za svoje opravdanje i za tačnost svog citata, kao da su oboje crpli iz zajedničkog, korektnog trećeg izvora, dok je jedan samo prepisivao od drugoga. I na kraju ima još obraza da se poziva na novinske izveštaje koji mu direktno protivreče! U stvari, mi bismo za ovakvo postupanje imali samo jednu reč, koja je samom Marxu dobro poznata (vidi *Kapital*, str. 257): Ono je prosto »bestidno«.

»Mučan epilog će možda«, završava Marx svoju odbranu, »pokazati članovima Saveza fabrikana da se, ma koliko inače spretno umeli da falsifikuju robu, u ocenjivanju literarne robe razumeju kao magarac u kantar.«

Prepuštamo čitaocima da mirno odluče na čijoj strani je falsifikat i ko se na kraju nalazi u neprilici. Ali u jednom drugom članku pokazaćemo gospodinu Marxu kakvu važnost pridajemo sadržaju Gladstone-ovih reči.

Drugi članak u listu »Concordia«, br. 28, od 11. jula 1872. ne doprinosi baš ništa toj stvari i zbog toga ga ovde izostavljamo.

Br. 6. Marxov drugi odgovor^[154]

»Volksstaat«, br. 63, 7. avgust 1872

U listu »Concordia« od 4. jula Savez nemačkih fabrikata pokušao je da mi dokaže da njegovi »učenjaci« nisu ništa manje spretni u ispitivanju literarne robe nego što je on sam spretna u falsifikovanju robe.

U vezi s navedenim mestom iz Gladstone-ovog budžetskog govora od 16. aprila 1863. u *Inauguralnoj adresi* Internacionale, organ fabrikata (br. 10) piše:

»Marx je ovu rečenicu formalno i materijalno dolagao.«

Proglašava dakle rečenicu, po obliku i sadržaju, od početka do kraja, za moj fabrikat. Još više. Tačno se znalo i kako sam je fabrikovao. »Činjenicu što Gladstone to navodi itd. Marx je iskoristio da bi Gladstone-u pripisao reči itd.« Citiranjem iste rečenice iz jednog dela objavljenog *pre Inauguralne adrese*, iz *The Theory of Exchanges*, raskrinkao sam grubu laž organa fabrikata.¹ Naručio je zatim, kao što sam kaže, njemu nepoznati spis iz Londona i uverio se u činjenično stanje. Kako se sada izvući iz laži? Čujmo:

»Kad smo rekli da je Marx dotičnu rečenicu Gladstone-ovom govoru dolagao, nismo ni 'formalno ni materijalno' tvrdili da ju je on sam isfabrikovao.«

Ovde je reč o zameni pojmova koja je očigledno svojstvena fabrikantskoj pameti. Ako, npr., prevarantski fabrikant, u dosluhu sa svojim poslovnim prijateljima, pusti u opticaj kaleme za vrpce u kojima navodno ima 36, iako stvarno ima samo 24 aršina, onda je on u stvari dolagao 12, upravo zato što ih »nije ni proizveo«. A zašto se neko ne bi odnosio prema dolaganim rečenicama isto kao i prema dolaganim aršinima? »Duh velike većine ljudi«, kaže Adam Smith, »nužno se razvija iz njihovog svakodnevnog posla i na tom poslu«^[155], dakle i fabrikantski duh.

Posredstvom »Volksstaat«-a obogatio sam naučni prtljag organa fabrikata ne samo citatom iz *The Theory of Exchanges* već i stranicama mog *Kapitala* koje se odnose na Gladstone-ov budžetski govor. On sada pokušava da iz materijala koji sam im ja liferovao dokaže da sporno mesto nisam citirao iz nekog »londonskog lista«, već iz *Theory of Exchanges*. Ovaj dokazni postupak je nov primer fabrikantske logike.

Rekao sam fabrikantskom listu da *The Theory of Exchanges* na strani 134 citira tačno onako kao što ja citiram, a on otkriva — da

¹ Vidi u ovom tomu, str. 118 - 121.

ja citiram tačno onako kao *The Theory of Exchanges* na strani 134. Dalje!

»Pa i glose koje Marx povezuje uz protivrečnost nastalu usled ovakvog načina tumačenja, nalaze se već u toj knjizi.«

To je prosto laž. Povezujem svoje glose na strani 639 u *Kapitalu* s rečima iz Gladstone-ovog govora: »Dok su bogati postali bogatiji, siromašni su svakako postali manje siromašni. Ne usudujem se reći da je u krajnostima siromaštva nastala kakva promena.« Ja tu stavljam ovu primedbu: »Da sakatog antiklimaksa! Ako je radnička klasa ostala 'siromašna', samo 'manje siromašna' u odnosu prema 'upravo omamljujućem povećanju bogatstva i moći' koje je ona proizvela za sopstveničku klasu, onda je ona ostala relativno jednako siromašna. Ako se krajnosti siromaštva nisu umanjile, one su se uvećale, jer se uvećalo krajnje bogatstvo.«^[156] . . . A ovih glosa nema nigde u *The Theory of Exchanges*.

»Pa i glose . . . nalaze se već u toj knjizi . . . posebno citat iz Molière-a u *Kapitalu* u belešci 105, na str. 640.«

Dakle, »posebno« Molière-a citiram i prepuštam »učenjacima« iz lista »Concordia« da otkriju i saopšte javnosti da citat potiče iz *The Theory of Exchanges*! Ali ja u stvari u belešci 105, na str. 640 *Kapitala* izričito kažem da je autor *The Theory of Exchanges* »stalne, drečeće protivrečnosti u Gladstone-ovim budžetskim govorima« »okarakterisao ovim citatom iz Molière-a«.

I najzad:

» . . . isto tako u toj knjizi se nalaze, na str. 135, podaci London Orphan Asylum-a, koje Marx navodi o poskupljenju životnih sredstava, za čiju se tačnost Marx ipak ne poziva na tu knjigu, već na njene izvore (vidi *Kapital*, str. 640, beleška 104).«

»Concordia« vrlo mudro zaboravlja da kaže svojim čitaocima da »ta knjiga« ne navodi *nikakve izvore*. Šta je htela da dokaže? Da sam ja iz »knjige« uzeo jedno mesto iz Gladstone-ovog govora bez poznavanja njenog izvora. A kako to dokazuje? Na taj način što sam ja stvarni navod iz te knjige proverio nezavisno od te knjige na originalnom izvoru!

O mom citatu iz članka prof. Beeslyja iz »Fortnightly Review« (novembarски broj 1870), »Concordia« primećuje:

»U tom članku profesora Beeslyja raspravlja se naime o istorijatu Internacionale, a napisan je, što autor svakom zainteresovanom i sam kaže, na osnovu materijala koji mu je sam Marx dao.«

Prof. Beesly kaže:

»Za uspeh Udruženja nikome se toliko mnogo ne duguje kao dru Karlu Marxu, koji u svom poznavanju istorije i statistike industrijskog pokreta u svim

delovima Evrope, po mom mišljenju, nema premca. Ja sam mu veoma zahvalan za informacije koje se u velikom obimu (largely) nalaze u ovom članku.*

Sav materijal koji sam dao prof. Beeslyju odnosio se isključivo na istorijat Internacionale, a nijednom rečju na sadržaj *Inauguralne adrese*, koja mu je poznata od njenog objavljivanja. Sklop u kome se nalazi njegova gornja napomena ne ostavlja ni najmanju sumnju u to da je »Saturday Review«, u jednoj kritici njegovog članka^[157], više nego nagovestio da je on *sam* autor *Inauguralne adrese**.

»Concordia« tvrdi da prof. Beesly ne citira sporno mesto iz Gladstone-ovog govora, već da samo navodi, »da se u *Inauguralnoj adresi nalazi onaj citat*«. Razmotrimo to.

Prof. Beesly kaže:

»*Adresa* je verovatno najubojitiji i najsnažniji prikaz odbrane interesa radnika protiv srednje klase koji je ikada bio sažet u dvanaestinu malih strana. Želeo bih da imam prostora za opširne izvode iz nje.»

Pošto je pomenuo »užasnu statistiku u plavim knjigama«, na koju se *Adresa* poziva, on nastavlja:

»Sa ove jezive statistike *Adresa* prelazi na zvanične podatke o porezu na dohodak, iz kojih proizilazi da se oporezivi dohodak zemlje u toku osam godina povećao za 20%, »omamljujuće povećanje bogatstva i moći' kao što je primetio gospodin Gladstone, »potpuno ograničeno na posledničke klase'.»

Prof. Beesly stavlja reči: »kao što je primetio gospodin Gladstone« izvan navodnika, govori ih u sopstveno ime i upravo time tačno dokazuje listu »Concordia« da on Gladstone-ov budžetski govor poznaje samo iz citata iz *Inauguralne adrese*! Samo londonski poslovni prijatelj Saveza nemačkih fabrikata poznaje Gladstone-ove budžetske govore, kao što samo on zna: da »ljudi sa dohotkom manjim od 150 funti sterlinga u Engleskoj uopšte ne plaćaju porez na dohodak«. (Vidi br. 10 i 27 lista »Concordia«.) Međutim, engleski poreznici pate od fiksne ideje da se taj isti porez ne plaća tek ako je dohodak ispod 100 funti sterlinga.

O spornom mestu iz *Inauguralne adrese* list fabrikata je napisao:

»*Ove rečenice nema nigde u Gladstone-ovom govoru.*« Ja sam dokazao suprotno, citatom iz izveštaja lista »The Times« od 17. aprila 1863. Citat sam objavio u listu »Der Volksstaat«, na engleskom i na nemačkom, jer je Gladstone-ovom uveravanju da »bi morao da gleda skoro sa zabrinutošću i bolom na *ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći*, kad bi verovao da se ono ograničava na *classes who are in easy circumstances*« bio potreban komentar. Pozivajući se na Wakefielda, ja sam objasnio da je »*classes who are in easy circumstances*« — izraz kome ne odgovara tačno nijedna nemačka reč, a znači »stvarno boga-

* Profesor Beesly me je pismeno upozorio na ovaj quidproquo.

ti», »zaista imućni deo« posedničkih klasa. Wakefield čak direktno naziva pravu srednju klasu »the uneasy class«, što na nemačkom približno znači: »neudobna klasa«.*

Prostački organ fabrikana ne prećutkuje samo moje objašnjenje. Pošto mesto koje sam ja citirao propraća rečima: »Dotle Marx citira list 'The Times'«, on zatim daje na znanje svojim čitaocima da citira prema mom prevodu, dok u stvari, nasuprot meni, »classes who are in easy circumstances« ne prevodi kao »imućne klase«, već kao »klase u povoljnim životnim uslovima«. On pretpostavlja da njegovi čitaoci imaju još toliko pameti da uvide da nisu svi slojevi posedničke klase »imućni«, iako žive u stalno »povoljnim životnim uslovima«, koje im daje posjedovanje imovine. Ali i u prevodu moga citata kako ga »Concordia« navodi, Gladstone, koji je opisao porast kapitalističkog bogatstva, karakteriše ga kao »omamljujuće povećanje bogatstva i moći« i primećuje da se ono »uopšte ne odnosi na položaj radnog stanovništva«, i završava time da je ovo »povećanje potpuno ograničeno na posedničke klase«. Pošto je »učeni« Savez nemačkih fabrikana citirao Gladstone-a prema izveštaju lista »The Times« od 17. aprila 1863. »formalno i materijalno« isto kao i ja u *Inauguralnoj adresi*, busa se oholo u prsa i uzvikuje:

»Uprkos tome . . . Marx ima obraza da u listu »Der Volksstaat« od 1. juna napiše: »Formalno i materijalno« izjavio je dakle gospodin Gladstone 16. aprila 1863. u Donjem domu, prema izveštaju njegovog organa, lista »The Times« od 17. aprila 1863, da je »ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno ograničeno na posedničke klase«.

»Učenjak« Saveza nemačkih fabrikana očigledno sasvim tačno zna šta sme da ponudi svojoj čitalačkoj publici!

Ja sam u »Volksstaat«-u od 1. juna napomenuo da je »Concordia« tražila načina kako da svoje čitaoce obmane da bi oni poverovali da sam ja u *Inauguralnoj adresi* prećutao Gladstone-ove rečenice o poboljšanju položaja britanske radničke klase, dok sam ja, upravo suprotno, najviše naglasio drečecu protivrečnost između ove deklamatorske izjave i zvanično utvrđenih činjenica. U svom odgovoru od 4. jula list fabrikana ponavlja isti manevar. »Dotle«, kažu oni, »Marx citira 'Times'«; mi ga citiramo dalje«. Kao odgovor na to meni je bilo potrebno da citiram samo sporno mesto. No pogledajmo za trenutak šta je to »dalje«.

Pošto je Gladstone ispevao slavopojku porastu kapitalističkog bogatstva, okreće se radničkoj klasi. On ni za živu glavu ne kaže da je ona imala udela u »omamljujućem povećanju bogatstva i moći«. Naprotiv, on, prema »Times«-ovom izveštaju, neposredno nastavlja rečima: »Povećanje kapitala je posredno od koristi za radnike, itd.« *On se teši*

* »The middle or uneasy class« (*England and America*, London 1833, v. I, str. 185).

dalje, »da su siromašni postali *manje* siromašni dok su bogati postali *bogatiji*«. Na kraju nas svečano uverava da su on i njegovi parlamentarni prijatelji koji su se obogatili »*srećni* što znaju«, nasuprot parlamentarnim istraživanjima i statističkim dokazima

»da su se prosečni životni uslovi britanskog radnika poslednjih 20 godina poboljšali u srazmeri za koju znamo da je izvanredna — i da možemo reći da je skoro bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo kog doba.«

Pre gospodina Gladstone-a bili su svi njegovi prethodnici u resoru »toliko *srećni*« što su svoje budžetske govore u kojima su opisivali porast kapitalističkog bogatstva završavali samozadovoljnim rečima o poboljšanju položaja radničke klase. Pa ipak, on njih sve optužuje zbog laži, pošto je zlatni vek počeo tek uvođenjem zakonodavstva o slobodnoj trgovini. Ipak se tu ne radi o tačnosti ili netačnosti Gladstone-ovih razloga za utehu ili za čestitanje. Radi se prosto o tome da navodno »vanredno« poboljšanje položaja radničke klase sa njegovog stanovišta, nipošto nije u suprotnosti s »omamljujućim povećanjem bogatstva i moći, koje je potpuno ograničeno na posedničke klase«. Naprotiv. Ortodokсно pravilo zagovornika kapitala — a jedan od njegovih najbolje plaćenih zagovornika je gospodin Gladstone — jeste to da je najprovereniji sredstvo za radnike, *ako žele sebi dobro*, da svoje eksploatatore — *obogate*.

Bestidna budalaština ili budalasta bestidnost organa fabrikana dostiže vrhunac u tvrdnji: »U izveštaju lista 'The Times' je samo formalno nešto sažetije rečeno ono što se nalazi doslovno u Hansardovom stenografskom izveštaju.«* Uporedimo sada oba izveštaja:

I

Iz Gladstone-ovog govora od 16. aprila 1863, štampanog u listu »The Times« od 17. aprila 1863.

»Tako stoji stvar u pogledu bogatstva ove zemlje. Ja moram za sebe reći da bih gledao skoro sa zabrinutošću i s bolom na *ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći*, kada bih verovao da se ono ograničava na stvarno imućne klase (classes who are in easy circumstances). Ono se uopšte ne odnosi na položaj radnog stanovništva. *Povećanje koje sam opisao . . . potpuno*

II

Iz Gladstone-ovog govora od 16. aprila 1863, štampanog u Hansardu, tom 170, sednice Parlamenta od 27. marta do 28. maja 1863.

Tako stoji stvar u pogledu opšteg porasta akumulacije; ja moram za sebe reći da bih gledao s *izvesnim bolom* i s velikom zabrinutošću na *ovo vanredno i skoro omamljujuće povećanje* kada bih verovao da je ograničeno na kategoriju ljudi za koje se može reći da se nalaze u povoljnim životnim uslovima (the class of persons who may be described as in

* Izgleda da list fabrikana stvarno veruje da veliki londonski listovi nemaju stenografe za svoje izveštaje iz parlamenta.

je ograničeno na posedničke klase. Međutim, povećanje kapitala posredno je od koristi za radnike, itd.»

easy circumstances). Brojevi koje sam naveo govore malo, ili uopšte ne govore, o položaju onih koji ne plaćaju porez na dohodak, ili drugim rečima, dovoljno tačni za istinu uopšte (!), oni ne govore o svojini (!) radnog stanovništva ili (!) o povećanju njihovog dohotka. U stvari, posredno, samo povećanje kapitala je krajnje korisno za radničku klasu, itd.»

Prepuštam čitaocu da sam uporedi nategnut, prepun klauzula, zapetljan Circumlocution Office-stil (stil vrdalamske kancelarije) Hansardovog izdanja sa izveštajem u listu »The Times«.

Dovoljno je ovde utvrditi činjenicu da su reči iz »Times«-ovog izveštaja: »Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći . . . Povećanje koje sam opisao . . . potpuno je ograničeno na posedničke klase«, kod Hansarda delom osakaćene, delom potpuno izostavljene. Njihov visokoparan »doslovni tekst« nije izmakao nijednom svedoku koji ga je čuo. Na primer:

»Morning Star«, 17. april 1863 (Gladstone-ov budžetski govor od 16. aprila 1863).

»Moram za sebe reći da bih gledao na ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći skoro sa zabrinutošću i s bolom, kad bih verovao da je ono ograničeno na stvarno imućne klase (classes who are in easy circumstances). Ovaj veliki porast bogatstva (this great increase of wealth) nikako se ne odnosi na položaj radnog, stanovništva. Povećanje je povećanje (the augmentation is an augmentation) potpuno ograničeno na posedničke klase (entirely confined to the classes possessed of property). Ali ovo povećanje (But that augmentation) posredno mora biti od koristi za radničko stanovništvo itd.«

»Morning Advertiser«, 17. april 1863 (Gladstone-ov budžetski govor od 16. aprila 1863).

»Moram za sebe reći da bih gledao na ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći skoro sa zabrinutošću i sa strahom (alarm), kada bih verovao da je ono ograničeno na stvarno imućne klase (classes who are in easy circumstances). Ovaj veliki porast bogatstva uopšte se ne odnosi na položaj radnog stanovništva. Pomenuto povećanje (The augmentation stated) potpuno je ograničeno na posedničke klase, (classes possessed of property). Ovo povećanje (This augmentation) posredno mora biti od koristi za radničku klasu itd.«

Gladstone je, dakle, reči koje je izgovorio u Donjem domu 16. aprila 1863: »Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći . . . potpuno je ograničeno na posedničke klase«, naknadno izbrisao u poluzvaničnom Hansardovom izdanju svoga govora. Zbog toga ih »Concordia« nije našla u izvodu koji joj je poslao poslovni prijatelj iz Londona, i objavljuje:

«Ove rečenice nema nigde u Gladstone-ovom govoru. Marx je ovu rečenicu formalno i materijalno dolagao.»

Nije čudo što ona sada jadikuje preda mnom da je kritički »običaj« da se parlamentarni govori citiraju onako kako su zvanično falsifikovani, a ne onako kako su stvarno bili održani. Ovakav »običaj« odgovara uostalom berlinskom »opštem obrazovanju« i ograničenom pruskom podaničkom razumu Saveza nemačkih fabrikanaata. Zbog nedostatka vremena primoran sam da jednom za svagda prekinem svoju prijatnu vezu sa njim, ali za rastanak ostao je još jedan tvrd orah za njegove »učenjake«. U kojem to članku beše i kako se zvaše onaj čovek što je protivniku, koji je bio u najmanju ruku ravan listu »Concordia«, doviknuo teške reči: »Asinus manebis in secula seculorum*?»

London, 28. juli 1872.

Karl Marx

Br. 7. Drugi odgovor anonimusa

»Concordia«, br. 34, 22. avgusta 1872

Još nešto o karakteristikici Karla Marxa

Gospodin Marx je odgovorio u listu »Der Volksstaat« od 7. avgusta na članak iz broja 27 lista »Concordia«: *Kako se Karl Marx brani*. Uporna lažljivost, kojom se on drži izvitoperenog citata iz Gladstone-ovog budžetskog govora od 16. aprila 1863, zapanjuje čak i kod onoga kome je svako sredstvo dobro za njegove prevratničke planove. Ona se može, u stvari, objasniti samo strahom od krajnje neprijatnog utiska koji bi moralo da izazove priznanje autora da je citat koji je imao glavni efekat u *Inauguralnoj adresi* sa tako velikim opticaem, bio lažan.

U svojoj prvoj odbrani, Marx se, kao što je poznato, složio da u steno-grafskom izveštaju o Gladstone-ovom govoru kod Hansarda nema tog citata. A po njemu jedino zbog toga što je gospodin Gladstone izbrisao mesto koje ga kompromituje! Prvi dokaz: prof. Beesly je u jednom članku u »Fortnightly Review« citirao taj govor istovetno kao i *Inauguralna adresa*.

To bi moglo da navede čitaoca na pomisao da je profesor Beesly citirao Gladstone-ov govor u nekom članku o bilo kakvoj istorijskoj temi a ne o Internacionali. Zato, pre svega, napominjemo da se u tom članku raspravlja o istorijatu Internacionale i da je napisan na osnovu materijala koji je sam Marx poslao autoru. To Marx i ne osporava. Ali on tvrdi da se materijal koji mu je poslao nijednom rečju ne odnosi na sadržaj *Inauguralne adrese*, koja je profesoru Beeslyju poznata od samog njenog štampanja. Niti smo to tvrdili, niti se poslužili takvom insinucijom. Mi isto tako verujemo u tvrdnju gospodina Marxa na reč. Da je on gospodinu Beeslyju pokazao *The Theory of the Exchanges* kao dokaz za svoj citat, sigurno bi

* »Ostaćeš magarac za veke vekova«

se ustručavao da ga preštampa. Drugo, mi smo mu odgovorili, a to je glavni odgovor: ne citira Beesly sumnjivo mesto iz Gladstone-ovog govora, već ga prenosi samo kada analizira *Inauguralnu adresu*. Odgovarajuću rečenicu iz Beeslyjevog članka smo doslovno preneli, kao što se može videti u broju 27 lista «Concordia». Okolnost da Beesly u svojoj analizi umeće reči bez znaka navoda* «kao što je primetio gospodin Gladstone», koristi Marx da bi čitaoca obmanuo kako je Beesly ove reči izgovorio u sopstveno ime, prekinuvši iznenada svoju analizu!

Za Marxa je drugi dokaz da je gospodin Gladstone naknadno izbrisao sporne reči iz svoga govora u tome što se u spisu *The Theory of the Exchanges*, koji je izašao još pre *Inauguralne adrese*, citira od reči do reči Gladstone-ov budžetski govor istovetno kao i u *Adresi*. Proverili smo u knjizi i našli da je to tačno, ali da zato sve govori u prilog činjenici da je sam Marx prvobitno uzeo svoj citat iz ove knjige. Glavni znak koji to potvrđuje jeste to što se u Marxovom *Kapitalu*, na strani 577, naročito u napomeni 103, taj govor citira na *potpuno besmislen način*, doslovce preuzet iz *The Theory of Exchanges*, str. 134. Da je izvor Marxovog citata *The Theory of Exchanges*, potkrepljeno je i činjenicom što Marx u svojoj knjizi *Kapital* citira Gladstone-ov govor istovetno kao i *The Theory of Exchanges* na str. 134, pa i to što navodi citate koji se nalaze na istom mestu u toj knjizi i prenosi iste glose koje su u njoj objavljene. Šta na to odgovara gospodin Marx? Prvo, da je on dodao glose kojih u *The Theory of Exchanges* nema. Ali to ne isključuje našu primedbu. Zatim, on je izričito napomenuo da je Molière-ov citat preuzeo od autora knjige *The Theory of Exchanges*. Ni mi nismo rekli ništa drugo. I na kraju, što se tiče podataka London Orphan Asylum, koje Marx u svojoj knjizi na str. 640 citira isto kao i *The Theory of Exchanges* na str. 135, sam Marx priznaje da ih doslovno prenosi iz te knjige, ali da je njihova tačnost onda proverena na originalnim izvorima. Marx je, dakle, sada sam potvrdio da neke glose kojima je propratio citat iz Gladstone-ovog govora potiču iz *The Theory of Exchanges*. On sam, dakle, jemči za ispravnost navoda kojima potkrepljujemo naš glavni argumenat da je i citat iz Gladstone-ovog govora uzeo iz *The Theory of Exchanges*. Ali protiv ovog glavnog argumenta, naime protiv primedbe da je on isto kao i *The Theory of Exchanges* citirao Gladstone-ov govor na *potpuno besmislen način*, nije imao šta da kaže.

I treće, konačno je Marx tražio dokaze za svoju tvrdnju da je Gladstone naknadno falsifikovao u Hansardovom stenografskom izveštaju svoj sopstveni budžetski govor tako što se pozvao na izveštaj o ovom govoru u listu «The Times» od 17. aprila 1863. Ali taj izveštaj pokazuje upravo suprotno, jer se «Times» i Hansard materijalno potpuno podudaraju. Da bi kod svojih čitalaca zamaglio to saznanje, Marx se služi raznim sredstvima. *Prvo sredstvo*, koje je trebalo ujedno da pobudi kod čitalaca «Volksstaats»-a novo divljenje prema učenosti njihova proroka, bilo je filološko udaljavanje od glavnog predmeta. Gladstone je i prema «Times»-ovom izveštaju, dokle ga je Marx citirao, izričito rekao da *ne* veruje da je omamljujuće povećanje bogatstva i moći, o kome je govorio, ograničeno «to the classes who are in easy circumstances», tj. na klase, koje se nalaze u povoljnim životnim

* Prof. Beesly je prepisao ono mesto iz *Inauguralne adrese* i citira ga tačno kao što tamo stoji. Ali, razume se, ni tamo umetnuta rečenica nema navodne znake. [Brentanova napomena.]

uslovima. Pozivajući se na Wakefielda, koji je napisao knjigu *The middle or uneasy class*, Marx tvrdi da je Gladstone rekao da ne veruje da je to povećanje ograničeno na »stvarno bogate«, na »stvarno imućni« deo posredničkih klasa, i pošto mi ovo celo izlaganje nismo preneli, on nas optužuje za prećutkivanje. Ali ako smo čitali i kad je učinjen ponovni pokušaj falsifikovanja, to smo učinili samo zbog toga što je on bio i suviše očigledan. Jer, što god da je Wakefield mislio kada je srednju klasu nazvao the uneasy class, ceo kontekst Gladstone-ovog govora, čak i onako kako ga »Times« u svom izveštaju donosi, pokazuje da je Gladstone na onom mestu pod »classes who are in easy circumstances« mislio na klase koje ne pripadaju radnom stanovništvu, jer on suprotstavlja prve drugima.

Drugo sredstvo za zamaglivanje izveštaja lista »The Times« bilo je u tome što je Marx u svom nemačkom prevodu toga izveštaja jednostavno izostavio relativnu rečenicu iz koje je sledilo da je Gladstone rekao samo to da je povećanje bogatstva, koje se može uočiti na osnovu izveštaja o povećanju poreza na dohodak, ograničeno na posredničke klase, jer radne klase ne plaćaju porez na dohodak pa se zbog toga podaci o povećanju poreza na dohodak ne odnose na povećanje blagostanja radničke klase, ali time nije rečeno da radne klase u stvari nisu bile obuhvaćene ovim vanrednim povećanjem nacionalnog bogatstva. Marx, koji je, kao što smo malopre videli, bez razloga optužio list »Concordia« za prećutkivanje, ponovo mirno izostavlja onu relativnu rečenicu, iako smo ga upozorili da je izopačena. Još više od toga. Pošto smo rekli, kao što odgovara istini, da »Times«-ov izveštaj donosi samo formalno nešto sažetiji govor od Hansardovog doslovnog stenografskog izveštaja, on to poriče, i usuduje se da štampa, jedan pored drugog, »Times«-ov i Hansardov izveštaj, i pri tome, razume se, ponovo izostavlja onu relativnu rečenicu. Ali čemu sve to? Čitaoci lista »Der Volksstaat«, do kojih mu je stalo, ne mogu to da provere!

Treće, Marx je najzad pokušao da prikrije podudarnost izveštaja lista »The Times« s Hansardovim izveštajem na taj način što nije citirao rečenice u kojima je i prema »Times«-u Gladstone ukazivao direktno i izričito poboljšanje položaja britanske radničke klase. Mi smo tu stavili primedbu i u celini citirali sporno mesto iz »Times«-ovog izveštaja. Uprkos tome, Marx laže svojim čitaocima da smo mi hteli da stavimo do znanja da »The Times« citiramo prema njegovom prevodu! On, naravno, prećutkuje naš dokaz (u broju 28) da drečea protivrečnost, koja se, prema Marxu, javlja između Gladstone-ovih tvrdnji o poboljšanju položaja britanske radničke klase i zvanično utvrđenih činjenica, u stvari ne postoji, te uprkos tome ponovo ponavlja tu optužbu.

Osim toga, Marx u svom odgovoru u listu »Der Volksstaat« od 7. avgusta uvodi u borilište još dva nova svedoka koji treba da potvrde tačnost njegova tumačenja Gladstone-ovog budžetskog govora, listove »Morning Star« i »Morning Advertiser« od 17. aprila 1863. Mi uopšte ne moramo da proveravamo da li je Marx citirao oba lista bez novih falsifikata.* Jer ovi dnevni listovi, čak i onako kako ih on citira, govore nama u prilog. Pošto je prema pisanju ova dva dnevna

* Dopunska napomena u ponovljenom izdanju: Marx i ovde izostavlja iste rečenice koje je izostavio prilikom citiranja izveštaja lista »The Times«. Pogledaj oba izveštaja na početku. [Brentanova napomena.]

lista Gladstone rekao da *ne* veruje da je *ovo* omamljujuće povećanje bogatstva i moći ograničeno na klase koje se nalaze u povoljnim životnim uslovima, on nastavlja: «Ovo veliko povećanje bogatstva *uopšte se ne odnosi* na položaj radnog stanovništva. *Pomenuto* povećanje je potpuno ograničeno na posedničke klase.» Smisao i upotreba izraza «*ne odnosi se*» jasno pokazuju da se pod *tim* porastom i pod pomenutim povećanjem misli na onaj porast i ono povećanje koji su obuhvaćeni povećanjem poreza na dohodak.

Ali pozivanje na ova dva nova navodna svedoka samo je izraz velike razmetljivosti pomoću koje treba da se održi vera čitalaca lista «Volksstaat» u njihovo proročanstvo. Marxov članak u «Volksstaat»-u od 7. avgusta je takav primer koji zasluhuje da ga naši čitaoci sami pogledaju. Moramo da navedemo još jedan takav primer da bismo izbegli Marxov prigovor kako smo hteli da sakrijemo pred našim čitaocima da nas je on ispravio na jednom sporednom mestu. Mi smo rekli da ljudi sa dohotkom manjim od 150 funti sterlinga ne plaćaju u Engleskoj porez na dohodak. Marx nam se ruga da nismo znali da se porez ne plaća tek ako je dohodak manji od 100 funti sterlinga. Ali po zakonu iz 1842. na dohodak manji od 150 funti doista se ne plaća nikakav porez, dok se od 1853. godine porez plaća i na manji iznos, sve do 100 funti sterlinga, pri čemu se ipak s novim dohotkom koji se prijavljuje blaže postupa, jer mu se određuje manji poreski procenat, nego na dohodak od 150 funti i naviše. Godine 1863. ova povlastica proširila se na dohodak samo do 200 funti sterlinga a ne i veći, a smanjenje poreza se odobravalo na taj način što se na taj dohodak pa sve do 100 funti sterlinga i manje, iznos od 60 funti sterlinga uvek oslobađao od plaćanja poreza.

Na kraju svog članka gospodin Marx nam kaže da zbog nedostatka vremena mora jednom za svagda da prekine da saobraća sa nama. Shvatamo da gospodinu Marxu nije neprijatno da izbegava onoga koji mu je dokazao njegove falsifikate. I kad gospodin Marx na kraju počinje da psuje, možemo ga uveriti da njegovim protivnicima ništa ne može biti draže od takvog priznanja da je raskrinkan. Psovka je oružje onih koji su iscrpili sva druga sredstva odbrane.

III

Sedley Taylor i Eleanor Marx

(U nemačkom prevodu)

Br. 8. *Taylorov napad*

»Times«, 29. nov. 1883

Glavnom uredniku lista »The Times«

Dozvolite mi da u listu »The Times« ukažem na to da citat, koji dovodi u zabludu, iz budžetskog govora gospodina Gladstone-a od 16. aprila 1863, i koji je zaveo tako istaknutog publicistu kao što je profesor Emile de Laveleye da je, citirajući ga, imao poverenja u nemački prevod pa zbog te zablude danas u »Times«-u donosi ispravku, potiče još iz 1864, a nalazi se u jednoj *Adresi*, koju je objavio Savet famoznog Međunarodnog udruženja radnika.

Najčudnovatije je to što je profesoru Brentanu (koji je tada bio u Breslavi, a sada je u Štrazburgu) bilo namenjeno da osam godina kasnije otkrije u jednom nemačkom časopisu mala fides, koju je očigledno izazvao citat iz Gladstone-ovog govora u *Adresi*.

Gospodin Karl Marx, koji je kao priznati autor *Adrese* pokušao da odbrani citat, bio je toliko smeo da je, u samrtnom ropcu u koji ga je iznebuha bacio majstorski Brentanov napad, tvrdio da je gospodin Gladstone frizirao izveštaj lista »The Times« od 17. aprila 1863. o njegovom govoru pre nego što je on objavljen u Hansardu, da bi eskamotirao jednu rečenicu, koja bi svakako bila kompromitujuća za jednog engleskog ministra finansija. Kada je Brentano detaljnim uporedivanjem teksta dokazao da se izveštaji »Times«-a i Hansarda podudaraju u apsolutnom isključivanju smisla koji je Gladstone-ovim rečima podmetnulo lukavo izolovano citiranje, onda se Marx povukao pod izgovorom da »nema vremena«!

Čitava prepiska između Brentana i Marxa neobično je dragocena pa je zbog toga treba iskopati iz zakopanih novinskih kompleta i ponovo objaviti na engleskom jeziku, jer ona baca takvo svetlo na merilo književnog poštenja na kraju pomenutog diskutanta koga se ne možemo lišiti u vreme kada nam se njegovo glavno delo prikazuje ništa manje nego kao novo jevanđelje socijalnog preporoda.

Ostajem, gospodine,

Vaš odani sluga
Sedley Taylor

Trinity College, Cambridge, 26. novembar (1883)

Gornji članak se pojavio u »Times«-u 29. novembra 1883. Tri-desetog najmlađa Marxova kći Eleanor poslala je »Times«-u svoj odgovor. Odgovor nije bio objavljen. Ni drugo pismo upućeno glavnom uredniku nije imalo većeg uspeha. Zatim se E. Marx obratila listu »The Daily News«, ali i to je bilo uzalud. Ipak je u februarском broju 1884. socijalističkog mesečnika »To-Day« najzad objavila i optužbu gospodina Sedley Taylora i svoj odgovor. Evo tog odgovora.^[158]

Br.9. Odgovor Eleanor Marx

»To-Day«, februara 1884

Glavnom uredniku lista »The Times«

U listu »The Times« od 29. novembra gospodin Sedley Taylor pominje izvestan citat iz Gladstone-ovog govora, koji

»potiče još iz 1864, a nalazi se u jednoj Adresi, koju je objavio Savet famoznog Međunarodnog udruženja radnika.

Zatim nastavlja (upućujem na pismo gospodina Taylora od »Naj-čudnovatije je to« pa do »nema vremena«).

Činjenično stanje izgleda ukratko ovako. Pomenuti citat sastoji se od nekoliko rečenica iz budžetskog govora gospodina Gladstone-a od 16. aprila 1863. Pošto je gospodin Gladstone opisao ogromno povećanje bogatstva do koga je došlo u ovoj zemlji između 1853. i 1861, pripisuju mu se ove reči:

»Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno je ograničeno na posedničke klase.«

Jedan anonimni pisac, sada se ustanovilo da je to profesor Brentano, objavljuje u nemačkom časopisu »Concordia« 7. marta 1872. odgovor, u kome se kaže:

»Ove rečenice nema nigde u Gladstone-ovom govoru. Marx je ovu rečenicu formalno i materijalno dolagao.«

Ovo je bio jedini predmet spora između mog oca i njegovog anonimnog protivnika.

U svojim odgovorima u lajpciškom listu »Volksstaat« od 1. juna i 7. avgusta¹ Marx citira sledeće izveštaje o Gladstone-ovom govoru. »Times«, 17. april:

»Povećanje koje sam opisao a koje se, verujem, temelji na tačnim podacima, potpuno je ograničeno na posedničke klase.«

»Morning Star«, 17. april:

¹ Vidi u ovom tomu, str. 118 - 121 i 126 - 132.

«Ovo povećanje potpuno je ograničeno na imovinu posedničkih klasa.»

»Morning Advertiser«, 17. april:

«Ovo pomenuto povećanje potpuno je ograničeno na posedničke klase.»

Anonimni Brentano, »u samrtnom ropcu u koji ga je iznebuha bacio« njegov »majstorski napad«, potražio je zaštitu u tvrdnji koja je u ovakvim slučajevima uobičajena — da citat, ako i nije falsifikovan, u svakom slučaju »dovodi u zabludu«, »mala fides«, »lukavo izolovan« itd. Plašim se da mi nećete dati prostora da odgovorim na brentanovsku optužbu koju gospodin Taylor sada ponavlja nakon 11 godina. Možda to neće biti ni potrebno, pošto gospodin Taylor kaže:

«Čitava prepiska između Brentana i Marxa neobično je dragocena pa je zbog toga treba iskopati iz zakopanih novinskih kompleta i ponovo objaviti na engleskom jeziku.»

Ja se s tim potpuno slažem. Uspomena na moga oca može time samo da dobije. Što se tiče odstupanja novinskih izveštaja od Hansardovog izveštaja kada je u pitanju dotični govor, moram da preputim da to srede oni koji su za to najviše zainteresovani.

Od hiljada citata u spisima moga oca to je jedini čija se tačnost osporava. Činjenica što katedarski ekonomisti stalno iznose ovaj usamljeni a ne baš srećni primer, dovoljno je rečita. Da završim rečima gospodina Taylora:

«ona baca takvo svetlo na merilo književnog poštenja na kraju pomenutog diskutanta» (Marxa) «koga se ne možemo lišiti u vreme kada nam se njegovo glavno delo prikazuje ništa manje nego kao novo jevanđelje socijalnog preporoda.»

Ostajem, gospodine, Vaša odana
Eleanor Marx

London, 30. novembar 1883.

Br. 10. Odgovor S. Taylora

»To-Day«, mart 1884

Redakciji časopisa »To-Day«

Gospodo. Niko ne može da žali više od mene što je gospodici Marx uskraćen publicitet na koji je ona očigledno imala pravo. Ja sam ipak daleko od njenog mišljenja da je »jedino sporno pitanje« između dr Marxa i profesora Brentana bilo u tome da li se izvesna rečenica nalazila u Gladstone-ovom govoru ili ne. Po mom mišljenju, to je pitanje bilo sasvim sporednog značaja u poređenju s pitanjem da li je dotični citat bio napravljen u nameri da se smisao reči gospodina Gladstone-a reprodukuje ili unakazi.

Bilo bi, razume se, nemoguće raspravljati u ovom članku o sadržaju obimnog spora između Brentana i Marxa a da se pri tome na nedopustiv način ne zloupotrebi vaš prostor. Ipak, pošto je gospodica Marx okarakterisala u svojim redovima jedan

moj stav koji sam javno izneo kao «klevetu» i «paskvilu*», prisiljen sam da vas zamolim da odštampate u uporednim stupcima sledeća dva citata, na osnovu kojih će vaši čitaoci moći sami da presude da li je dr Marx pošteno ili nepošteno citirao budžetski govor iz 1863. u svom velikom delu *Kapital*. Čitaocima Marxovih pisma biće iz prepiske s Brentanom jasno zašto sam koristio izveštaj lista «The Times» umesto Hansardovog.

«Times», 17. april 1863.

«Za deset godina, od 1842. do 1852. zaključno, uvećao se oporezivi dohodak zemlje, koliko mi možemo da utvrdimo, za 6%; ali za osam godina, od 1853. do 1861, ponovo se uvećao dohodak zemlje za 20% iznad uzete osnove. Ova činjenica je toliko čudna, da se čini skoro neverovatna...

... *Ja moram za sebe reći da bih gledao skoro sa zabrinutošću i bolom na ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći, kada bih verovao da je ono ograničeno na klase koje se nalaze u povoljnim životnim uslovima. Ono se uopšte ne odnosi na položaj radnog stanovništva. Povećanje koje sam opisao, a koje se, verujem, temelji na tačnim podacima, potpuno je ograničeno na posedničke klase. Međutim, povećanje kapitala posredno je od koristi za radnike jer smanjuje cenu robe koja u procesu proizvodnje neposredno dolazi u konkurenciju s radom. Ali naša je duboka i, moram da kažem, neprocenjiva uteha da su siromašni postali manje siromašni dok su bogati postali bogatiji. Ne usudujem se reći da je u krajnostima siromaštva nastalo bilo kakvo smanjenje, ali smo srećni što znamo da su se prosečni životni uslovi britanskog radnika za poslednjih 20 godina poboljšali u srazmeri za koju znamo da je izvanredna, i da možemo reći da je skoro bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo kog doba.»*

«Kapital», 2. izdanje, str. 678, beleška
103

«Od 1842. do 1852. uvećao se oporezivi dohodak zemlje za 6%...

... Za 8 godina, od 1853. do 1861, uvećao se za 20%, ako uzmemo za bazu 1853. godinu. Fakat je toliko čudan, da se čini skoro neverovatan...

... Ovo upravo omamno povećanje bogatstva i moći...

... potpuno je ograničeno na sopstveničke klase, ali... ali posredno ono mora biti od koristi po radničko stanovništvo jer smanjuje cenu artikala opšte potrošnje...

... dok su bogataši postali bogatiji, siromasi su svakako postali manje siromašni. Ne usudujem se reći da je u krajnostima siromaštva nastala kakva promena.» —

«Gladstone u Donjem domu 16. aprila 1863.»

* U propratnom pismu redakciji časopisa «To-Day» koje ovde nije štampano. [Engelsova napomena.]

Molim da obratite posebnu pažnju na smisao onih mesta u izveštaju lista «The Times» koja sam podvukao. Rečenica: «*Ja moram za sebe reći . . . se nalaze u povoljnim životnim uslovima*» saopštava nam mišljenje govornika da se upravo opisano omamljujuće povećanje bogatstva i moći *ne* ograničava na ljude u povoljnim životnim uslovima. Ovde, istina, postoji jedna protivrečnost u rečima u odnosu na sledeću rečenicu: «Povećanje . . . posedničke klase», ali reči koje se nalaze između: «Ono se uopšte ne odnosi . . . stanovništva» pokazuju, tako da je svaka zabluda isključena, šta je gospodin Gladstone mislio, naime da brojevi koje je naveo, a koji su zasnovani na povećanju poreza na dohodak, obuhvataju samo dohodak koji nije oslobođen plaćanja poreza* i da zbog toga ne govore o tome koliko se povećala totalna zarada radnog stanovništva za ispitani period. Završna rečenica od «ali smo srećni što znamo» do kraja, objašnjava najodređenijim jezikom da je gospodin Gladstone na osnovu dokaza koji su nezavisni od povećanja poreza na dohodak priznao da je nesumnjivo postignuto vanredno i gotovo besprimerno poboljšanje prosečnog položaja britanskog radnika.

Kakvu je svrhu imalo to što su gotovo u celini brisana bitna mesta i što je tako novinski izveštaj sveden na neobičnu formu u kojoj se javlja u Marxovom delu? Po mom mišljenju, da bi se proizvoljno konstruisani mozaik iz preostalih reči gospodina Gladstone-a shvatio tako kao da se tvrdi da su zarade radnog stanovništva samo beznačajno porasle, dok su se prihodi posedničkih klasa silno povećali. To je shvatanje koje izostavljena mesta izričito opovrgavaju u korist jedne bitno različite tvrdnje.

Ne smem da ostavim nepomenutu činjenicu da se na nemački prevod ovog osakaćenog citata u tekstu *Kapitala* neposredno nastavlja izraz Marxovog prezrivo čuđenja o «sakatom antiklimaksu» koji je stvoren rečima koje tu figuriraju kao kraj Gladstone-ove rečenice u odnosu na njegov raniji opis porasta bogatstva posedničkih klasa.

Ostajem, gospodo, iskreno

Vaš
Sedley Taylor

Trinity College, Cambridge, 8. februar 1884.

Br. 11. Drugi odgovor Eleanor Marx^[159]

»To-Day«, mart 1884

Redakciji časopisa «To-Day»

Gospodo,

Gospodin Sedley Taylor osporava moj navod da je u trenutku kada je anonimni klevetnik napao dr Marxa jedino sporno pitanje bilo to da li je gospodin Gladstone izgovorio izvesne reči ili nije. Prema njemu, pravo pitanje je bilo

* Oslobođeni plaćanja poreza od 1842. do 1853. bili su dohoci do 150 funti sterlinga, a od 1863. do 100 funti sterlinga. [Napomena redakcije «To-Day».]

«da li je dotični citat bio napravljen u nameri da se smisao gospodina Gladstone-a reprodukuje ili unakazi.»

Pređa mnogom je članak lista »Concordia« (br. 10, 7. mart 1872) *Kako Karl Marx citira*. Tu anonimni autor citira prvo *Inauguralnu adresu Internacionale*; posle toga, mesto iz govora gospodina Gladstone-a, pun tekst prema Hansardu; zatim rezimira to mesto na svoj način i na svoje sopstveno zadovoljstvo; na kraju zaključuje:

«Činjenicu što Gladstone to navodi prosto radi toga da bi se pravilno shvatilo njegovo merilo, Marx koristi da bi Gladstone-u pripisao reči: '*Ovo omarljjujuće povećanje bogatstva i moći potpuno je ograničeno na posedičke klase*'. Medutim ove rečenice nema nigde u Gladstone-ovom govoru. U njemu se kaže upravo suprotno. **Marx je ovu rečenicu formalno i materijalno dolagao!**»

Ovo je optužba, i to jedina optužba koja je podignuta protiv Marxa. On je u stvari optužen da je izvrnuo Gladstone-ov smisao »lažnim« dodavanjem jedne cele rečenice. Nema ni pomena o citiranjima koja dovode u zabludu ili »su lukavo izolovana«. Pitanje je jednostavno »da li je izvesna rečenica postojala u Gladstone-ovom govoru ili ne«.

Od dve stvari ostaje jedna. Ako je gospodin Taylor čitao napade Brentana i odgovore moga oca, onda je njegova tvrdnja u direktnoj protivrečnosti s istinom, što ne može biti da on ne zna. Ili ih nije čitao. Šta onda? Tu je čovek koji svoja pisma šalje iz Trinity College-a, iz Kembridža, koji se bez ikakva povoda trudi da napadne na literarnu čast mog pokojnog oca, i to na način koji se neminovno svodi na »klevetu« ukoliko ne može da dokaže svoju optužbu; čovek koji svoju optužbu podiže na osnovu književnog spora iz 1872. godine, vođenog između anonimnog pisca (gospodin Taylor kaže da je to bio profesor Brentano) i moga oca; koji vatrenim jezikom opisuje »majstorski vođen« napad svetog Đorđa — Brentana i »samrti ropac« u koji je smesta pao zmaj — Marx; čovek koji može da nam do tančina prikaže ubistvene uspehe koje je postigao pomenuti sveti Đorđe »detaljnim upoređivanjem tekstova«, i koji me nakon svega toga stavlja u delikatan položaj da moram u interesu čovekoljublja da pretpostavim da on nikada nije pročitao niti jedan redak o onome o čemu govori.

Da je gospodin Taylor čitao »majstorske« članke svog anonimnog prijatelja, našao bi u njima sledeće:

«Sada pitamo: da li neko laže samo onda kad sam izmisli neku neistinu, ili laže još više kad je prenosi dalje, iako zna ili bi bar morao da zna istinu?»

Tako govori »majstorski« isto tako vrlo kao i anonimni Brentano u svom odgovoru na prvi odgovor moga oca (»Concordia«, br. 27, 4. juli 1872, str. 210)¹. I na istoj strani, pred licem sveta, tvrdi da je

¹ Vidi u ovom tomu, str. 121-125.

»i prema ‚Times‘-ovom izveštaju Gladstone rekao da ne veruje da je ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći ograničeno na imućne klase«.

Ako izgleda kao da Brentano apsolutno ne zna šta je u stvari bilo sporno pitanje, da li je onda gospodin Sedley Taylor nešto bolje obavешten o tome? U njegovom pismu »Times«-u reč je bila o jednom citatu iz *Inauguralne adrese* Internacionalne. U njegovom pismu časopisu »To-Day« reč je bila o jednom citatu iz *Kapitala*. Teren se ponovo menja, ali ja se zbog toga ne žalim. Gospodin Taylor nam sada navodi mesto iz Gladstone-ovog govora kako je citirano u *Kapitalu* na str. 678 i 679, paralelno s istim mestom — ne prema izveštaju Hansarda, već prema izveštaju lista »The Times«.

»Čitaocima Marxovih pisama biće iz prepiske s Brentanom jasno zašto sam koristio izveštaj lista ‚The Times‘ umesto Hansardovog.«

Ali, upravo smo videli da u te »čitaoc« ne spada gospodin Taylor. Što je baš tako postupio, možda je jasno nekom drugom, ali teško da je jasno njemu samom, ako verujemo njegovim sopstvenim argumentima.

U svakom slučaju sada smo od nepogrešivog Hansarda došli do onog izveštaja, zbog koga anonimni Brentano (»Concordia«, ista strana 210) prebacuje mom ocu da upotrebljava »nužno petljanske novinske izveštaje«. Sigurno je jedno: »Zašto« gospodina Taylora mora da bude »jasno« njegovom prijatelju Brentanu.

Za mene je to »zašto« zaista sasvim jasno. Reči za koje je moj otac bio optužen da ih je »dolagao« (povećanje potpuno ograničeno na posedničke klase) nalaze se kako u izveštaju lista »The Times« tako i u ostalim dnevnim listovima, dok su u Hansarda ne samo »frizirane« već i potpuno »izostavljene«. Tu činjenicu je Marx utvrdio, a gospodin Taylor, koji je u svom pismu »Times«-u do krajnosti užasnut zbog te neoprostive »bezočnosti«, sada je prisiljen da se odrekne bezgrešnog Hansarda i da potraži zaštitu u »Times«-ovom izveštaju, koji je prema Brentanu »nužno petljanski«.

A sada o samom citatu. Gospodin Taylor nas poziva da obratimo posebnu pažnju na dva mesta koja je on istakao. U prvom, on priznaje:

»Ovde, istina, postoji jedna protivrečnost u rečima u odnosu na sledeću rečenicu: ‚Povećanje . . . posedničke klase‘, ali reči koje se nalaze između: ‚Ono se uopšte ne odnosi . . . stanovništva‘ pokazuju, tako da je svaka zabluda isključena, šta je gospodin Gladstone mislio« itd.

Očigledno da se sada nalazimo na teološkom području. To je dobro poznati stil ortodoksnog tumačenja Biblije. Mesto, zaista, protivureći sebi samom; ali ako se tumači u skladu s istinskom verom hrišćanina, utvrdiće se da njegov smisao ne protivureći toj istinskoj veri. Tumači li gospodin Taylor gospodina Gladstone-a na isti na-

čin kao što gospodin Gladstone tumači Bibliju, on neće moći da nađe pristalica, izuzev kod ortodoksnih.

Ili je gospodin Gladstone u onoj specijalnoj prilici govorio engleski, ili nije. Ako nije, onda nam ne pomaže nikakvo citiranje ili tumačenje. Ako jeste, onda je rekao: Da bi mu bilo veoma žao ako bi to omamljujuće povećanje moći i bogatstva bilo ograničeno na klase koje se nalaze u povoljnim životnim uslovima, ali ono je potpuno ograničeno na posedničke klase. A upravo to je Marx citirao. Drugo mesto je oveštala fraza koja se ponavlja, s neznatnim izmenama, u svim britanskim budžetskim govorima, izuzev u lošim poslovnim vremenima. Šta Marx misli o tome i o čitavom govoru, pokazuje sledeći izvod iz njegovog drugog odgovora anonimnom klevetniku: »Pošto je Gladstone ispevao slavopojku porastu kapitalističkog bogatstva, okreće se radničkoj klasi. On ni za živu glavu ne kaže da je ona imala udela u ,omamljujućem povećanju bogatstva i moći'. Naprotiv, on, prema ,Times'-ovom izveštaju, neposredno nastavlja rečima: ,Povećanje kapitala je posredno od koristi za itd . . .' On se teši dalje, ,da su siromašni postali manje siromašni dok su bogati postali bogatiji'. Na kraju nas svečano uverava da su on i njegovi parlamentarni prijatelji koji su se obogatili ,srećni što znaju', nasuprot parlamentarnim istraživanjima i statističkim dokazima

,da su se prosečni životni uslovi britanskog radnika poslednjih 20 godina poboljšali u srazmeri za koju znamo da je izvanredna — i da možemo reći da je skoro bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo kog doba'.

Pre gospodina Gladstone-a bili su svi njegovi prethodnici u resoru ,toliko srećni' što su svoje budžetske govore u kojima su opisivali porast kapitalističkog bogatstva završavali samozadovoljnim rečima o poboljšanju položaja radničke klase. Pa ipak, on njih sve optužuje zbog laži, pošto je zlatni vek počeo tek uvođenjem zakonodavstva o slobodnoj trgovini. Ipak se tu ne radi o tačnosti ili netačnosti Gladstone-ovih razloga za utehu ili za čestitanje. Radi se prosto o tome da navodno ,vanredno' poboljšanje položaja radničke klase sa njegovog stanovišta, nipošto nije u suprotnosti s ,omamljujućim povećanjem bogatstva i moći, koje je potpuno ograničeno na posedničke klase'. Naprotiv. Ortodokсно pravilo zagovornika kapitala — a jedan od njegovih najbolje plaćenih zagovornika je gospodin Gladstone — jeste to da je najproverenije sredstvo za radnike, ako žele sebi dobro, da svoje eksploatatore — obogate.¹ (*«Volksstaat»*, br. 63, 7. avgusta 1872.)

Osim toga, da bismo ugodili gospodinu Tayloru, dodajemo da je mesto o kome je reč iz govora gospodina Gladstone-a u celini citirano u *Inauguralnoj adresi*, na strani 5, neposredno pre spornog ci-

¹ Vidi u ovom tomu, str. 130.

tata. A šta je drugo gospodin Taylor prvobitno optužio nego tu *Ad-resu*? Zar je nemoguće da nam on ukaže na originalne izvore kao što je nemoguće dobiti bilo kakve razloge od Dogberija?

»Stalne, drečeće protivrečnosti u Gladstone-ovim budžetskim govorima« su predmet beleške 105 na istoj strani (679) *Kapitala* na koju nas upućuje gospodin Taylor. U stvari, veoma je verovatno da se Marx naročito trudio da zbog »mala fides« prećuti jednu od ovih protivrečnosti! Naprotiv. Marx niti je izostavio nešto što bi bilo vredno navesti, niti je išta izmislio. Ali on je uspostavio i izvukao iz zaborava jednu određenu rečenicu iz jednog Gladstone-ovog govora koja je nesumnjivo bila izrečena, a koja je, ovako ili onako, našla načina da se izgubi iz Hansarda.

Eleanor Marx

IV

*Br. 12. Iz Engelsovog predgovora četvrtom izdanju
Marxovog »Kapitala«, 1. tom¹*

Potpuna revizija mnogobrojnih citata bila je postala potrebna zbog engleskog izdanja, koje je u međuvremenu izašlo. Za to izdanje dala je Marxova najmlađa kći Eleanor sebi truda da sva navedena mesta uporedi s originalom, tako da tamo citati iz engleskih izvora, koji su najbrojniji, nisu bili prevedeni s nemačkog prevoda, nego je upotrebljen originalni engleski tekst. Zbog toga sam morao za četvrto izdanje da uzmem u obzir taj tekst. Pri tome su se našle poneke male netačnosti. Zatim netačno navedeni brojevi strana, delom usled omaški pri prepisivanju iz Marxovih beležnica, delom usled štamparskih grešaka nagomilanih u trima izdanjima. Netačno stavljene navodnice ili tačkice kod prekida, kako je to neizbežno pri masovnom citiranju iz beležnica za izvode. Ovde-onda poneka reč u prevodu ne sasvim srećno izabrana. Neka mesta navedena iz Marxovih starih pariskih beležnica od 1843 - 1845, kad Marx još nije znao engleski, nego je engleske ekonomiste čitao u francuskom prevodu i gde je dvostrukom prevodu odgovarala laka izmena prizvuka, npr. kod Steuarta, Ure-a i dr., i gde se sad morao iskoristiti engleski tekst. I druge slične male netačnosti i nemarnosti. Ali ako se četvrto izdanje uporedi s prethodnim izdanjima, videće se da sav ovaj naporni rad na ispravljanju nije u knjizi izmenio ništa što bi bilo vredno pomena. Samo jedan jedini citat nije mogao biti pronađen — to je citat iz Richarda Jonesa (četvrto izdanje, str. 562, napomena 47); Marx je verovatno pogrešno zabeležio naslov knjige.^[160] Svi drugi citati zadržavaju punu dokaznu snagu ili je pojačavaju u sadašnjem tačnom obliku.

Ovde sam, međutim, primoran da se vratim na jednu staru stvar.

Poznat mi je, naime, samo jedan slučaj da je jedan Marxov citat bio podvrgnut sumnji. A pošto se taj slučaj vukao čak i posle Marxove smrti, ne mogu ovde da predem preko njega.

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 35 - 39.

U berlinskom listu »Concordia«, organu Saveza nemačkih fabrikana, izišao je 7. marta 1872. anonimni članak *Kako Karl Marx citira*¹. Tu se, uz obilno moralno zgražanje i upotrebu neparlamentarnih izraza, tvrdilo da je citat iz Gladstone-ovog budžetskog govora od 16. aprila 1863 (u *Inauguralnoj adresi Međunarodnog udruženja radnika* od 1864, a ponovljen u *Kapitalu* I, str. 617. četvrtog izdanja, str. 670 - 671. trećeg izdanja) falsifikovan. Rečenica: »Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći . . . potpuno je ograničeno na posedničke klase«, ne nalazi se, tobože, ni sa jednom reči u (kvazizvaničnom) stenografskom izveštaju Hansarda. Ova se rečenica nigde ne nalazi u Gladstone-ovom govoru. U njemu se kaže upravo suprotno. **»Marx je formalno i materijalno ovu rečenicu do-lagao!«**

Marx, kome je taj broj lista »Concordia« bio poslat sledećeg maja, anonimnom člankopiscu odgovorio je u listu »Volksstaat« od 1. juna.² Pošto se više nije sećao po kome je novinskom izveštaju citirao, ograničio se na to da prvo dokaže da se pomenuti citat nalazi u dva engleska spisa, a onda je naveo referat »Times«-a po kome je Gladstone rekao:

»That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property.«³

Gladstone, dakle, kaže tu da bi mu bilo žao ako bi tako bilo, ali da tako *jeste*: Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći *jeste* potpuno ograničeno na posedničke klase. A što se tiče kvazizvaničnog Hansarda, Marx dalje kaže: »U svom naknadno doteranom izdanju bio je gospodin Gladstone toliko pametan da eskamotira rečenicu koja je svakako kompromitujuća u ustima jednog engleskog ministra finansija. Uostalo, to je stari engleski parlamentarni običaj, a nikako izmišljotina Laskerčića protiv Bebela.«⁴

Anonimus se razgoropadio. Ostavljajući u svom odgovoru u listu »Concordia« od 4. jula⁴ po strani izvore iz druge ruke, veli on stidljivo da je »običaj« da se parlamentarni govori citiraju po stenografskim beleškama; da se »Times«-ov izveštaj (u kome »izmišljena« rečenica stoji), i Hansardov izveštaj (gde nje nema), »materijalno potpuno poklapaju«; da »Times«-ov izveštaj kaže baš »direktnu suprotnost onom ozloglašenom mestu iz *Inauguralne adrese*«. Pri tome ano-

¹ Vidi u ovom tomu, str. 117-118.— ² Vidi u ovom tomu, str. 118-121.— ³ Marxov prevod citata vidi u ovom tomu, str. 120. — ⁴ Vidi u ovom tomu, str. 121-125.

nimus brižljivo prećutkuje da taj izveštaj pored ove tobožnje »suprotnosti« izričito sadrži baš »ono ozloglašeno mesto«! Uprkos tome, oseća anonimus da se debelo nasukao i da ga može spasti samo neka nova smicalica. I zato, dok svoj članak, kako smo pokazali, pun »drskih lagarija« garnira krasnim epitetima, kao npr.: »mala fides«, »nepoštenje«, »lažan navod«, »onaj lažni citat«, »drska lagarija«, »citat koji je skroz lažan«, »ovaj falsifikat«, »prosto bestidno« itd., našao je on za potrebno da sporno pitanje prebaci na drugo polje. Zbog toga on obećava da »u jednom drugom članku iznese kakvu važnost mi (anonimus koji »ne laže«) pripisujemo sadržini Gladstone-ovih reči«. Kao da njegovo nemerodavno mišljenje ima s ovom stvari ma i najudaljeniju vezu! Taj drugi članak izišao je u listu »Concordia« od 11. jula.

Marx odgovori još jednom u listu »Volksstaat« od 7. avgusta¹, navodeći i izveštaje o dotičnom mestu iz listova »Morning Star« i »Morning Advertiser« od 17. aprila 1863. I po jednom i po drugom, Gladstone je rekao da bi on sa zabrinutošću itd. gledao na ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći kad bi držao da je ono ograničeno na zaista imućne klase (classes in easy circumstances). Ali to povećanje *jeste* ograničeno na posedničke klase (entirely confined to classes possessed of property). Dakle, i ovi izveštaji donose tobože »izmišljeno« mesto doslovce. Zatim je još jednom ustanovio upoređujući tekstove u listu »Times« i Hansardu da rečenica koja je kao stvarno izrečena reprodukovana u jednakom tekstu u tri međusobno nezavisna novinska izveštaja koji su izišli sledećeg jutra posle govora zaista nedostaje u Hansardovom izveštaju, koji se po poznatom »običaju« pregledava, odakle ju je, po Marxovim rečima, Gladstone »naknadno izbrisao«, i izjavljuje, naposletku, da nema vremena da i dalje saobraća sa anonimusom. Izgleda da je ovome bilo dosta, ili bar Marxu više nisu slali brojeve lista »Concordia«.²

Činilo se da je s time stvar mrtva i pokopana. Ali su nam otada, od ljudi koji su saobraćali sa Univerzitetom u Kembridžu, jednom i dvaput dolazili tajanstveni glasovi o nekom nečuvenom literarnom zločinu koji je Marx, navodno, napravio u *Kapitalu*; ali i pored svih ispitivanja nije se ništa određenije moglo saznati. A onda, 29. novembra 1883, osam meseci posle Marxove smrti, pojavilo se u listu »Times« jedno pismo iz Trinity College-a, Kembridž, s potpisom Sedleya Taylora, u kome nam je taj skromni zadrugarčić u jednoj nadohvat ugrabljenoj prilici najzad dao objašnjenje ne samo o ogovaranjima u Kembridžu, nego i o anonimusu iz lista »Concordia«.¹

»Što je najčudnovatije«, kaže čovečić iz Trinity College-a, »jeste to da je profesor Brentanu (koji je onda bio u Breslavi, a sad je u Štrasburgu) bilo rezervisano... da otkrije onu mala fides koja je očevidno diktovala citat iz Gladstone-

¹ Vidi u ovom tomu, str. 126-132. — ² Isto, str. 136.

-ovog govora u (*Inauguralnoj*) adresi. Gospodin Karl Marx koji je ... pokušao da odbrani citat, bio je toliko smeo da je u samrtnom ropcu (*deadly shifts*), u koji ga je iznebuha bacio majstorski Brentanov napad, tvrdio da je gospodin Gladstone frizirao izveštaj lista »Times« od 17. aprila 1863. o njegovom govoru pre nego što je izišao u Hansardu da bi eskamotirao jednu rečenicu, koja bi svakako bila kompromitujuća za jednog engleskog ministra. Kada je Brentano detaljnim uporedivanjem teksta dokazao da se izveštaj lista »Times« i Hansarda poklapaju u apsolutnom isključivanju smisla koji je Gladstone-ovim rečima podmetnulo lukavo izolovano citiranje, onda se Marx povukao pod izgovorom da nema vremena!

Dakle, »u tome je grmu ležao zec«! I ovako se gloriozno odrazilila u proizvođačko-zadruškarskoj fantaziji Kembridža anonimna kampanja gospodina Brentana u listu »Concordia«! Tako je, dakle, stajao i tako držao svoj mač^[161] u majstorskom napadu ovaj sveti Đorđe Saveza nemačkih fabrikata, dok je pakleni zmaj Marx pod njegovim nogama »brzo pao u samrtni ropac«!

Pa ipak je sve ovo ariostovsko opisivanje boja služilo samo tome da se pokrije smicalice našeg svetog Đorđa. Tu više nema govora o »laži«, o »falsifikatu«, nego o »lukavo izolovanom navođenju« (*craftily isolated quotation*). Celo je pitanje bilo odloženo, a sveti Đorđe i njegov seiz iz Kembridža znali su vrlo dobro zašto.

Pošto je »Times« odbio da primi dopis, odgovorila je Eleanor Marx u mesečniku »To-Day«, februara 1884¹, svodeći raspru na jedinu tačku koja je bila posredi: da li je Marx ovu rečenicu »izmislio« ili ne? Na to je gospodin Sedley Taylor odgovorio:

»Pitanje da li je Gladstone-ov govor sadržao ili nije sadržao neku rečenicu«, po njegovom mišljenju »bilo je od sasvim sporednog značaja« u prepirci između Marxa i Brentana »ako se uporedi s pitanjem da li je citat bio napravljen u nameri da se Gladstone-ov smisao reprodukuje ili unakazi.«

A na to on priznaje da »izveštaj lista »Times« zaista sadrži protivrečnost u rečima«, ali, ako se veza s ostalim tekstom pravilno, tj. u liberalno-gladstonovskom smislu objasni, onda se vidi šta je gospodin Gladstone *hteo* da kaže. (»To-Day«, mart 1884.²) Najkomičnije pri tome jeste to da naš čovečić iz Kembridža sad nastoji da govor ne citira po Hansardu, kako je to po anonimnom Brentanu »običaj«, već po izveštaju lista »Times«, koji isti Brentano označuje kao »nužno petljanski«. Pa, naravno, kad u Hansardu te fatalne rečenice uopšte *nema!*

Bilo je Eleanor Marx lako da razbije u prah ovu argumentaciju u istom broju časopisa »To-Day«³. Ili je gospodin Taylor čitao kon troverzu od 1872. Onda je sad »slagao«, i to ne samo »dolagao«, nego i »prelagao«. Ili je nije čitao. Onda je bio obavezan da drži jezik za

¹ Vidi u ovom tomu, str. 137 - 138. — ² Isto, str. 138 - 140. — ³ Isto, str. 140 - 144.

zube. U svakom slučaju, bilo je jasno da on nije imao hrabrosti da ma za časak podrži optužbu svog prijatelja Brentana da je Marx »lažno dodao«. Naprotiv, ispada sada da Marx nije dolagao, nego je utajio jednu važnu rečenicu. Ali je ista ta rečenica citirana na 5. strani *Inauguralne adrese*, nekoliko redaka ispred tobožnje »izmišljene«. A što se tiče »protivrečnosti« u Gladstone-ovom govoru, zar nije bio Marx taj koji u *Kapitalu* na str. 618 (treće izdanje, str. 672), primedba 105, govori o »stalnim, dreččim protivrečnostima u Gladstone-ovim budžetskim govorima iz 1863. i 1864.«! Dabogme, samo što ih on à la Sedley Taylor ne pokušava da reši liberalskim hvalospjevima. Odgovor E. Marx se završava ovim zaključkom: »Naprotiv, Marx nije ni izostavio nešto što bi bilo vredno navesti, niti išta izmislio. Ali je on uspostavio i izvukao iz zaborava jednu određenu rečenicu iz jednog Gladstone-ovog govora, koja je nesumnjivo bila izrečena, a koja je, ovako ili onako, našla načina da se izgubi iz Hansarda.«

S ovim je gospodinu Sedleyu Tayloru ipak bilo dosta. Rezultat čitavog ovog profesorskog ogovaranja koje se vuklo kroz dve decenije i kroz dve velike zemlje, bio je da se više niko nije usuđivao da takne u Marxovu književničku savesnost. Verovatno je da će o sada gospodin Sedley Taylor isto tako malo imati poverenja u literarne ratne izveštaje gospodina Brentana koliko gospodin Brentano u papsku nepogrešivost Hansarda.

London, 25. juna 1890.

Friedrich Engels

Br. 13. Brentanov odgovor

»Moja polemika sa Karlom Marxom«, Berlin, 1890, str. 3 - 5

Dvadeset osmog septembra 1864. održana je u St. Martin's Hallu, Long Acre, London, javna skupština, na kojoj su učestvovali predstavnici Engleza, Nemaca, Francuza, Poljaka i Italijana. Karl Marx je podneo skupštini privremeni statut jedne međunarodne radničke organizacije koja je trebalo da se osnuje, kao i *Inauguralnu adresu*, koju je sam sastavio za tu organizaciju. Oba dokumenta su bila jednoglasno prihvaćena, a *Inauguralna adresa* je obišla svet. U njoj se nalazio jedan citat iz Gladstone-ovog budžetskog govora od 16. aprila 1863, koji je pobudio veću pažnju od svih drugih podataka koji su se u njoj nalazili: »Zanesen, napretkom nacije, uljuškan brojevima statistike, ministar finansija uzvikuje u neobuzdanom oduševljenju: »Od 1842. do 1852. dohodak zemlje koji podleže porezu povećao se za 6%; za osam godina, od 1853. do 1861, taj se dohodak, ako za osnovu uzmemo 1853, povećao za 20%! Ova činjenica toliko je čudna da izgleda skoro neverovatna... Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći, dodaje gospodin Gladstone, »potpuno je ograničeno na posedničke klase.«

U zimu 1871/72. godine radio sam na izradi drugog toma moje knjige *Arbeitergilden der Gegenwart*, pa je trebalo da ispitam (poređi istu II, 241) u kojoj

meri odgovara činjenicama prigovor koji se još i danas često čuje da povećanje nadnica smanjuje buduću potražnju za radom. U prethodnim decenijama taj prigovor je nebrojeno puta ponovo istican protiv engleskih radničkih saveza, čim bi oni postavljali zahtev za podizanjem nadnica. Tada sam se setio tog citata iz Gladstone-ovog budžetskog govora. Smatrao sam da je neprihvatljivo da se pozivam na *Adresu Internacionale* i na odgovarajuće mesto u Marxovom *Kapitalu*, I, 1867, str. 639, kao što su činili mnogi drugi. Uzeo sam stenografski izveštaj o Gladstone-ovom budžetskom govoru i našao da on, istina, pokazuje da povećanje nadnica u vremenu od 1842. do 1861. nije ni najmanje ometalo povećanje dohotka posjednika na taj način što bi sputavalo njihovu potražnju za radom, da je, naprotiv, Gladstone rekao upravo suprotno onome što navodi Karl Marx: »Brojevi, koje sam naveo, govore malo, ili uopšte ne govore, o položaju onih koji ne plaćaju porez na dohodak . . . , o imovini radničkog stanovništva i o povećanju njihovog dohotka . . . Ali ako posmatramo prosečan položaj britanskog radnika, rudara ili seljaka, nekvalifikovanog ili kvalifikovanog radnika, znamo iz mnogih i nesumnjivih svedočanstava da je za poslednjih dvadeset godina došlo do takvog povećanja njegovih sredstava za život, da možemo reći da je skoro bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo koga doba.«

Radnička biblioteka

S obzirom na veliki značaj koji taj citat iz Gladstone-ovog govora ima za tvrdnju socijaldemokrata da unutar postojećeg državnog i društvenog sistema bogati neminovno postaju bogatiji a siromašni neminovno siromašniji, skrenuo sam redakciji lista »Concordia, Zeitschrift für die Arbeiterfrage«, koji je tada izlazio u Berlinu, pažnju na taj falsifikat. Oni su me zamolili da o tome napišem jedan članak, koji je izašao u listu »Concordia« 7. marta 1872. Članak nisam potpisao; s jedne strane, po želji redakcije, u interesu ugleda njihova lista, s druge strane, nisam imao ništa protiv toga, utoliko pre što se moglo očekivati, s obzirom na ranije Marxove književne polemike, da će i ovoga puta obasuti svoga protivnika ličnim pogrdama, pa bi zbog toga moglo da bude samo zabavno ako ne bude znao ko mu je protivnik.

Kada je proteklo četvrt godine, Marx odgovara u listu »Der Volksstaat«. Iz polemike koja se zatim razvila sledilo je da Marx nije sam izvršio falsifikat, već da je falsifikovani citat uzeo iz jednog pogrđnog spisa, koji je anonimno izašao 1864. godine. Ta knjiga, koja nosi naslov *The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844. The abuse of the metallic principle to depreciation. Parliament mirrored in Debate, supplemental to 'The Stock Exchange and the Repeal of Sir J. Bernard's Act'*, London: T. Cautley Newby, 30, Welbeck Street, 1864, delo je jednog čaknutog Terzita, a sastoji se velikim delom od okrnjenih citata iz nacionalnoekonomskih spisa i govora u koje su upleteni latinski, engleski i francuski stihovi i druge glose, kojima je namera da ismejavaju. Ovako pripremljena knjiga je, što je sasvim razumljivo, bila potpuno mračna.

Da je Marx jednostavno priznao da je onom knjigom bio zaveden i da je iz nje tačno preneo citat, onda bismo se doduše čudili što se oslonio na takve izvore, ali greška bi se bar mogla ispraviti. Međutim, o tome kod njega nije bilo ni reči. Ali i izostavljanje tog blistavog mesta iz *Inauguralne adrese* radi ispravljanja citata, u jeku njenog velikog širenja bilo bi za agitaciju vrlo neprijatno. Zar nije jedno od glavnih agitacionih sredstava socijaldemokratije u tome što se njeni predstavnici

izdaju za jedine posjednike čiste nauke i, kao što je to pokazao partijski kongres u Haleu, radije sebe optužuju da su gvozdeni zakon najamnine, iako svesni njegove neistinitosti, upotrebili jedino kao agitaciono sredstvo, nego da priznaju da su žrtve zablude. Umesto da porekne, Marx se trudi da dokaže kako je Gladstone naknadno doterao stenografski izveštaj svoga budžetskog govora; sada je usmerio neotesanost svoje prostačke polemike protiv zamišljenog fabrikanta, koji je uz pomoć nekog engleskog poslovnog prijatelja hteo da se dohvati s njim, a kada je bilo dokazano da je i »Times« u svom broju koji je izašao sledećeg jutra »doneo ovaj govor održan prethodne noći, u smislu koji se podudara sa stenografskim izveštajem, on se ponašao, kako piše redakcija časopisa »Concordia«, »kao sipa, koja zamućuje vodu crnom tečnošću da bi svom protivniku otežala gonjenje, tj. on je tražio sredstva kako bi zamutio sporni predmet, hvatajući se za potpuno beznačajne sporedne stvari; a na kraju, spasava se izjavom da se zbog »nedostatka vremena« ni u šta dalje ne može upuštati.« I meni je zauvek ostao dužan da odgovori na moju repliku posle njegovog drugog odgovora, koju sam objavio u časopisu »Concordia«, 22. avgusta 1872.

Činjenica da sam ja autor članka u listu »Concordia« od 7. marta, 4. i 11. jula, i 22. avgusta, bila je nekima poznata, a Mehring me u drugom izdanju *Istorije socijaldemokratije*, koja je bila objavljena za Marxova života, kao takvog javno imenuje. Gospodin Sedley Taylor iz Trinity College-a, Kembridž, koji je na ovaj način s tim bio upoznat, prostudirao je polemiku i o tome napisao jedno pismo »Times«-u. To je izazvalo na bojište čerku u međuvremenu preminulog Marxa, gospođicu Eleanor Marx, koja u socijalističkom mesečniku »To-Day« od marta 1884. nije branila samo lojalnost svoga oca, već je zaključila napomenom da je njen otac uspostavio i izvukao iz zaborava jednu određenu rečenicu iz jednog Gladstone-ovog govora, koja je nesumljivo bila izrečena, a koja je, ovako ili onako, našla načina da se izgubi iz stenografskog izveštaja kod Hansarda.

Već onda sam mislio da na ovo tvrdoglavo držanje za falsifikovani citat odgovorim doslovnim štampanjem čitave polemike. Ali redakcije često imaju svoj sopstveni kriterijum; stručni časopis za koji sam smatrao da je za to pogodniji od svih drugih, odbio je preštampavanje, izjavljujući da polemika nije od opšteg interesa. Engels je bio očigledno drugog mišljenja. U predgovoru za četvrto izdanje prve knjige *Kapitala* koje je pripremao, vraća se na polemiku, ali je iznosi na takav način da neistinitost s kojom je Marx vodio polemiku, što je sasvim razumljivo, ne postaje jasna; on je mesto u *Kapitalu*, I, 4. izdanje, str. 617, na kome Gladstone, po Marxu, kaže suprotno od onoga što je stvarno rekao, zadržao neizmenjeno; štaviše, dok je Marx u prvom izdanju za izvor citata naveo jednostavno »Gladstone u Donjem domu, 16. april 1863«, dotle se četvrtom izdanju dodaje još i »Morning Star, 17. april 1863«, kao da izveštaj tog lista sadrži citat baš onako kako ga je Marx dao! Ali i izveštaj lista »The Morning Star« sadrži sve one rečenice koje su u *The Theory of the Exchanges* i posle nje kod Marxa izostavljene, a koje pokazuju da tamo gde Gladstone u svom budžetskom govoru iznosi rezultate poreza na dohodak, jedino upoređuje dohodak onih koji plaćaju porez sa dohotkom onih koji su zbog niskog dohotka oslobođeni tog poreza; da je iz listâ poreza na dohodak konstatovao omamljujuće povećanje bogatstva i moći, a da je istovremeno primetio da se povećanje dohotka koje je konstatovano na osnovu ovih lista odnosi samo na imućne

— sasvim prirodno, jer dohodak ostalih nije naveden u tim listama; ali da on ne veruje da je to povećanje ograničeno na te klase, jer se iz drugih izvora zna da se istovremeno položaj britanskog radnika poboljšao u srazmeri kao još nikada u bilo kojoj zemlji ili u bilo kom ranijem periodu.

(Ostalo nema nikakve veze sa optužbom, već je čisti »prilog pitanju« itd. — F. Engels.)

Br. 14. Iz priloga Brentanovom odgovoru

a) Iz *The Theory of the Exchanges*, London 1864, str. 134.

»From 1842 to 1852, the taxable income of the country increased by 6 per cent... in the eight years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! My honourable friend says, it is owing to Australian gold. I am sorry to see that he is lost in the depths of heresy upon the subject of gold. This intoxicating augmentation of wealth and power is entirely confined to classes of property, but must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption — while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say.«¹

»Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.

Il condamne au matin ses sentiments du soir.

Importun à tout autre, à lui même incommode,

Il change à tous moments d'esprit comme de mode.«²

»The average condition of the British labourer, has improved during the last twenty years in a degree we know to be extraordinary and unexampled in the history of any country of any age, a matter of the greatest thankfulness, because, etc... hardly have earnings given a sufficiency of prime necessities;...«³

Za vezu između *The Theory of the Exchanges* i Marxovog izlaganja u *Kapitalu*, I, 1. izdanje, str. 639, o kome se ovde raspravlja značajno je i sledeće. Pošto

¹ »Od 1842. do 1852. dohodak zemlje koji podleže porezu povećao se za 6 procenata... za osam godina, od 1853. do 1861, taj se dohodak, ako za osnovu uzmemo 1853, povećao za 20 procenata! Moj uvaženi prijatelj kaže da za to treba da zahvalimo australijskom zlatu. Veoma mi je žao što je u pogledu zlata zapao u beskrajnu jeres. Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći potpuno je ograničeno na posredničke klase, ali posredno ono mora biti od koristi za radno stanovništvo jer smanjuje cenu robe opšte potrošnje — dok su bogatiji postali bogatiji, siromašni su svakako postali manje siromašni! Ne usudujem se reći da je u krajnostima siromaštva nastalo kakvo smanjenje.« — ² Prevod ovih stihova vidi u ovom tomu, str. 116. — ³ »Prosečni životni uslovi britanskog radnika poboljšali su se za poslednjih dvadeset godina u srazmeri za koju znamo da je vanredna i bez primera u istoriji bilo koje zemlje i bilo kog doba, i to izaziva najveće umirenje, jer itd... nadnice su donele jedva dovoljnu količinu najneophodnijih sredstava za život...«

je Marx na tom mestu uveo u bojište podatke londonskog Orphan Asyluma iz *The Theory of the Exchanges*, suprotstavljajući ih Gladstone-ovoj rečenici: »whether the extremes of poverty are less extreme than they were, I do not presume to say«, okreće se protiv Gladstone-ovog budžetskog govora od 7. aprila 1864; u *The Theory of the Exchanges* ima jedan dodatak u kome se budžet iz 1864. komentariše na isti način kao i na stranicama koje su ovde tek odštampane. Stil je onaj isti koji nam je dovoljno poznat iz prethodnog teksta. U ovom dodatku nalazi se sledeće mesto (str. 234):

»But the Chancellor is eloquent upon ‚poverty‘ . . . ‚Think of those who are on the border of that region . . .‘, upon ‚wages . . . in others it is true not increased . . . human life is, but, in nine cases out of ten, a struggle for existence‘.¹

Neka se uporedi s time sada Marx, I, 1. izdanje, str. 640, 4. izd., str. 618. I tu ćemo naći umesto doslovnog ponavljanja pravog budžetskog govora, isti mozaik rečenica istrgnutih iz konteksta kao i u *The Theory of the Exchanges*. I tu se opet ne pominje da je to bio izvor, već jednostavno Gladstone, H.o.C., 7. april 1864. Zatim se dalje kaže: »Stalne, drečeće protivrečnosti u Gladstone-ovim budžetskim govorima od 1863. i 1864. okarakterisao je jedan engleski književnik ovim Molière-ovim citatom« (zatim slede malopre odštampani Molière-ovi stihovi).

Postaje jasno da Marx nije uzeo iz te knjige samo Molière-ov citat, već i od autora *The Theory of the Exchanges* izmišljene, »stalne, drečeće protivrečnosti u Gladstone-ovim budžetskim govorima«.

b) Engels je, kao što je već bilo rečeno u uvodu ovog ponovljenog izdanja, u četvrtom izdanju prvog toma Marxovog *Kapitala*, str. 617, dodao citatu Gladstone-ovog budžetskog govora, koji je bio posle, kao i pre, pogrešno citiran, napomenu lista »The Morning Star« od 17. aprila 1863. Sporno mesto tog govora ponovljeno je već gore, str. 8 i 9 prema Hansardovom stenografskom izveštaju. Mada je na strani 3 već bio dat i izveštaj lista »The Times«, koji se po smislu podudara sa Hansardovim, ali je u odnosu na doslovni tekst novinarski sažetiji, ipak ćemo još jednom odštampati, jedan pored drugog, taj izveštaj i izveštaj »Morning Star«-a koji je Engels naveo, kao i doslovni tekst citata u Marxa:²

»The Times«,
april 17, 1863.

»The Morning Star«,
april 17, 1863.

»Das Kapital« I, 1. izd.,
str. 639 nota 103

»In ten years, from 1842
to 1852 inclusive, the
taxable income of the
country, as nearly as we

»From 1842 to 1852 the
taxable income of the
country

¹ »Ali kancelar je rečit o ‚siromaštvu‘ . . . ‚Mislite na one koji se nalaze na ivici tog područja . . .‘, na ‚nadnice . . . koje, istina u drugim [privrednim granama] nisu porasle . . . , na ljudski život koji je u devet od deset slučajeva borba za opstanak‘. — ² Engelsov prevod citata iz »Times«-a kao i prevod nemačkog teksta iz *Kapitala* vidi u ovom tomu, str. 139. Tekst citata iz »Morning Star«-a odgovara tekstu iz »Times«-a.

can make out, increased by 6 per cent; but in eight years, from 1853 to 1861, the income of the country again increased from the basis taken by 20 per cent. That is a fact so strange as to be almost incredible... *I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it was confined to the classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described, and which is founded, I think upon accurate returns, is naugmentation entirely confined to classes of property. Now, the augmentation of capital is of indirect benefit to the labourer, because it cheapens the commodity which in the business of production comes into direct competition with labour. (Hear, hear.) But we have this profound, and, I must say, inestimable consolation, that while the rich have been growing richer the poor have been growing less poor. Whether the extremes of poverty are less extreme than they were I do not*

I must say, for one, I should look with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to the classes who are in easy circumstances. This great increase of wealth takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation is an augmentation entirely confined to classes of property. But that augmentation must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities which go to the general consumption. So that we have this profound, and I almost say, inestimable consolation — while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor. (Hear, hear.) At any rate, whether the extremes are less extreme than they were I do not presume to say, but the average condition of the British labourer, we have the happiness to know to

increased by 6 per cent. In the eight years from 1853 to 1861 it

had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible . . . . .
 ..
 ..
 ..
 .. This intoxicating augmentation of wealth and power

is entirely confined to classes of property, but must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption —

while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! At any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say.*

Ovde, usred rečenice, prekida sa citiranjem, kao što pokazuje gornja kopija, autor knjige *The Theory of the Exchanges*, da bi ubacio jedan Mo-

presume to say, *but the average condition of the British labourer, we have the happiness to know, has improved during the last twenty years in a degree which we know to be extraordinary, and which we may almost pronounce to be unexampled in the history of any country and of any age.* (Cheers.)¹

be extraordinary, and that we may almost pronounce it to unexampled in the history of any country or any age. (Cheers.)¹

lière-ov citat; Marx, koji, kao što pokazuje ovo poređenje, taj citat nikako nije uzeo iz lista »Morning Star«, već — izostavljajući jedno mesto koje je sam naznačio tačnicama — doslovce iz *The Theory of the Exchanges*, i tako završava Gladstone-ov govor usred rečenice . . . . .

Iz ovog poređenja jasno izlazi da se proizvoljno složen mozaik rečenica, istrgnutih iz konteksta, koji Marx prikazuje kao Gladstone-ov budžetski govor, ne nalazi ni u »Morning Star«-u, ni u »Times«-u, niti kod Hansarda; naprotiv, nalazi se isključivo u *The Theory of the Exchanges*. Rečenice koje su gore stampane u kurzivu su one koje su Henry Roy — poredite poslednju rečenicu — a još više Karl Marx izostavili kako bi tvrdili da je Gladstone rekao suprotno od onoga što je rekao.

*Br. 15. Iz parlamentarnih izveštaja londonske štampe od
17. aprila 1863¹*

»*Morning Herald*«. I may say that I for one would look with fear and apprehension at this intoxicating increase of wealth if I were of opinion that it is confined to the classes in easy circumstances. This great increase of wealth which I have described, and which is founded on accurate returns is confined entirely to the augmentation of capital, and takes no account of the poorer classes.

»*Morning Post*«. I may say, I for one, would look with fear and apprehension when I consider this great increase of wealth if I believed that its benefits were confined to the classes in easy circumstances. This augmentation of wealth which I have described, and which is founded on accurate returns is confined entirely to the augmentation of capital, and takes no account of the augmentation of wealth of the poorer classes.

»*Daily Telegraph*«. I may say for one, that I should look almost with apprehension and alarm on this intoxicating augmentation of wealth and power if it were my belief that it was confined to the masses who are in easy circumstances. This question to wealth takes no cognizance at all of the labouring population. The augmentation stated is an augmentation entirely confined to the classes possessed of property.

»*Daily News*«. I may say that I for one would look with fear and apprehension when I consider this great increase of wealth if I believed that its benefits were

¹ Engelsov prevod ovih novinskih citata vidi u ovom tomu, str. 86 - 87.

confined to the classes in easy circumstances. This augmentation of wealth which I have described, and which is founded upon accurate returns, is confined entirely to the augmentation of capital, and takes no account of the augmentation of wealth of the poorer classes.

«Standard». I may say that I for one would look with fear and apprehension at this intoxicating increase of wealth if I were of the opinion that it was confined to the classes in easy circumstances. This great increase of wealth which I have described, and which is founded on the accurate returns is confined entirely to the augmentation of capital, and takes no account of the poorer classes.

Br. 16. Gladstone Brentanu

»Deutsches Wochenblatt«^[162], br. 49, 4. decembar 1890.

Saopštenje

U broju 45 časopisa »Deutsches Wochenblatt« objavio je profesor dr Lujo Brentano članak *Moja polemika sa Karlom Marxom*, koji je istovremeno poslužio kao uvod u ponovljeno izdanje ove polemike, kao brošure. U toj polemici reč je prvenstveno o parlamentarnom govoru koji je Gladstone održao 1863, a koji je Marx preneo u izopačenom obliku u svojoj *Inauguralnoj adresi* prilikom osnivanja međunarodne radničke organizacije.

Niko, očigledno, nije pozvaniji od samog Gladstone-a da dâ presudnu reč u sporu oko njegovog govora. Zbog toga je izuzetno interesantno to što je Gladstone prilikom ponovljenog izdanja Brentanove polemike s Marxom uputio Brentanu dva pisma. Dvadeset drugog novembra Gladstone piše Brentanu: »Vi ste potpuno u pravu, a Marx uopšte nije u pravu«; a 28. novembra: »Nisam vršio nikakve izmene.« Time bi bio završen posao, koji na karakterističan način oštro osvetljava socijaldemokratski način dokazivanja, i to krajnje nepovoljno za socijaldemokratsko shvatanje.

Brentano je zaslužan za otkrivanje prevare, a vremenski je sasvim prikladno što nas je upravo podsetio na taj spor.

O. A.

Br. 17. Engelsov odgovor na br. 16.

»Neue Zeit«, br. 13, 1891, str 425

O polemici Brentano protiv Marxa^[163]

U svom predgovoru četvrtom izdanju Marxovog *Kapitala*, I tom, bio sam prisiljen da objasnim tok svojevremeno omiljene anonimne kampanje gospodina Luja Brentana protiv Marxa, kampanje zasnovane na optužbi da je Marx falsifikovao jedan citat iz Gladstone-ovog govora.

Na to je odgovorio gospodin Brentano brošuroum: *Moja polemika*

sa *Karлом Marxom*. Od Luja Brentana. Berlin, Walter und Apolant, 1890. Neću mu ostati dužan odgovora.

U međuvremenu, časopis »Deutsches Wochenblatt«, br. 49, od 4. decembra 1890, donosi povodom toga još jedan članak, u kome se kaže:

»Niko, očigledno, nije pozvaniji od samog Gladstone-a da dá presudnu reč u sporu oko njegovog govora. Zbog toga je izuzetno interesantno to što je Gladstone prilikom ponovljenog izdanja Brentanove polemike s Marxom uputio Brentanu dva pisma. Dvadeset drugog novembra Gladstone piše Brentanu: ‚Vi ste potpuno u pravu, a Marx uopšte nije u pravu‘; a 28. novembra: ‚Nisam vršio nikakve izmene.‘»

Šta treba to da znači? U čemu ste vi »potpuno u pravu«, a u čemu »Marx uopšte nije u pravu«? U čemu »nisam vršio nikakve izmene«? Kako to tu stoji, može da znači sve i ništa. Zbog čega se ograničava saopštenje gospodina Brentana na te dve kratke rečenice?

Ili mu gospodin Gladstone nije dozvolio da objavi čitava pisma. Onda je to dovoljan dokaz da ona ništa ne dokazuju.

Ili je, pak, gospodin Gladstone unapred napisao pisma za javnost i dozvolio gospodinu Brentanu da ih upotrebi kako mu drago. U tom slučaju objavljivanje samo onih šturih izvoda dokazuje upravo da je izjava gospodina Gladstone-a u celini bezvredna za gospodina Brentana, te da je upravo zbog toga »frizirana« kao što se gore vidi.

A da bismo znali kakva je vrednost gornje dve rečenice, morali bismo da imamo pred sobom, ne samo oba pisma gospodina Gladstone-a, već i odgovarajuća pisma gospodina Brentana. I sve dok se čitava njihova korespondencija o toj stvari ne objasni u originalnom jeziku, ostaju gornji fragmenti o spornom pitanju apsolutno beznačajni i nisu vredni papira na kojem su štampani.

F. Engels

[Pozdravna adresa francuskim radnicima povodom dvadesetogodišnjice Pariske komune]

London, 17. marta [1891]

Gradanke i građani,

Na današnji dan pre dvadeset godina ustao je radni Pariz kao jedan čovek protiv zločinačkog napada buržuja i provincijskih plemića koje je vodio Thiers. Ti neprijatelji proletarijata su zadrhtali kad su videli da su se pariski radnici naoružali i organizovali za odbranu svojih prava. Thiers je hteo da im oduzme oružje kojim su se oni tako proslavili boreći se protiv inostrane invazije i kojim će se kasnije još više proslaviti u borbi protiv versajskih plaćenika. Da bi pobedili ustanički Pariz, »seoski plemići« i buržuji moljekali su Pruse za pomoć i dobili su je. Posle herojske borbe premoć neprijatelja je ugušila i razoružala Pariz.

Sad su već dvadeset godina radnici Pariza bez oružja, i tako je svuda; u svim velikim civilizovanim zemljama proletarijat je lišen materijalnih sredstava za odbranu. Celom oružanom moći svuda raspolazu neprijatelji i izrabljivači radničke klase.

Ipak, do čega je to dovelo?

Do toga da danas, kad svaki sposoban čovek prolazi kroz vojsku, ta vojska sve više odražava osećanja i da poglede naroda, i da ta vojska, glavno oruđe za tlačenje, postaje iz dana u dan sve nepouzdanija. Vodeći ljudi svih velikih država već s užasom vide kako se bliži dan kad će vojnici pod oružjem odbiti da masakriraju svoju braću i očeve. Videli smo to u Parizu kad se Tong-Kinez¹ drznuo da pretenduje na mesto predsednika Francuske Republike; to vidimo danas u Berlinu, gde Bismarckov naslednik² traži sredstva od Rajhstaga³ da bi učvrstio duh poslušnosti u vojsci uz pomoć podoficira, koji su potkupljeni novčanim premijama, i to zato što među podoficirima ima mnogo socijalista!¹⁶⁴

Kad se takve stvari događaju, kad je već i u vojsci počelo da sviće onda kraj starog sveta više i nije tako daleko.

¹ Jules Ferry — ² grof Leo Caprivi — ³ u listu »Le Socialiste« nemački: Reichstag

Neka bude što biti mora! Neka buržoazija, koja se raspada, odstupi ili propadne i neka živi proletarijat! Živela međunarodna socijalna revolucija!

F. Engels

Prvi put objavljeno u listu
•Le Socialiste, br. 27
od 25. marta 1891.

Prevod s francuskog

Uvod

[Za »Gradanski rat u Francuskoj« od Karla Marxa (izdanje od 1891)]^[165]

Poziv da ponovo izdam adresu Generalnog veća Međunarodnog udruženja radnika o građanskom ratu u Francuskoj i da je propratim uvodom došao mi je neočekivano. Stoga ovde mogu samo ukratko da dodirnem najbitnije tačke.

Pred pomenuti opsežniji rad stavljam oba kraća proglašenja Generalnog veća o francusko-pruskom ratu. Prvo, zato što se u *Gradanskom ratu* upućuje na drugi od tih proglašenja, a drugi bez prvoga nije sasvim razumljiv. A onda i zato što oba ta proglašenja, koja je napisao Marx, predstavljaju, isto onako kao i *Gradanski rat*, sjajne obrasce onoga divnog autorovog dara koji se najpre ispoljio u *Osamnaestom brimeru Louis-a Bonaparte*¹, dara da jasno uoči karakter, značaj i neminovne posledice velikih istorijskih događaja u doba kad se ti događaji još odigravaju pred našim očima, ili su se tek završili. I, najzad, zato što mi u Nemačkoj još i danas patimo od posledica tih događaja koje je Marx predskazao.

Zar se nije dogodilo ono što prvi proglas kaže — da će, ako se odbrambeni rat Nemačke protiv Louis-a Bonaparte izrodi u osvajački rat protiv francuskog naroda, s novom žestinom opet oživeti sva ona nesreća koja se sručila na Nemačku posle takozvanih oslobodilačkih ratova?² Zar nismo imali daljih dvadeset godina Bismarckove vladavine, umesto proganjanja demagoga zakon o izuzeću^[166] i hajku na socijaliste, s onom istom policijskom samovoljom i bukvalno istim besramnim tumačenjem zakona?

I zar se nije doslovno obistinilo predskazivanje da će aneksija Alzasa i Lorene »gurnuti Francusku u naručje Rusije«, i da će posle te aneksije Nemačka morati ili da postane otvoreni sluga Rusije ili da se posle kratkog predaha pripremi za novi rat, i to »za rasni rat protiv udružene slovenske i romanske rase«?³ Zar aneksija francuskih pokrajina nije gurnula Francusku u naručje Rusije? Zar nije Bismarck punih dvadeset godina uzaludno obletao oko ruskog cara da bi zadobio nje-

¹ Vidi u 11. tomu ovog izdanja, str. 87 - 168. — ² Vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 5 — ³ Vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 223.

govu milost, ulagivao se s uslugama još poniznijim nego što su bile one koje je mala Pruska, pre nego što je postala »prva velika sila Evrope«, imala običaj da stavlja pred noge »svetoj Rusiji«? Pa zar još i dan-danas ne visi nad našim glavama Damoklov mač rata, rata koji će već prvog dana kao plevu razvejati sve pismeno ugovorene saveze vladara, rata u kome nije ništa izvesno osim apsolutne neizvesnosti njegovog ishoda, rasnog rata koji će celu Evropu predati pustošenju petnaest ili dvadeset miliona naoružanih ljudi i koji još ne besni samo zbog toga što apsolutna nemogućnost da se predvidi njegov konačni ishod zadaje strah i najjačoj od velikih militarističkih država?

Utoliko je više naša dužnost da kod nemačkih radnika opet učinimo pristupačnim te poluzaboravljene sjajne dokaze dalekovidosti međunarodne radničke politike iz 1870.

Ono što smo rekli o ova dva proglašenja važi i za proglašenje o *Gradanskom ratu u Francuskoj*. Dvadeset osmog maja na padinama Belvila podlegli su nadmoćnijoj sili poslednji borci Komune, a već dva dana docnije, 30. maja, pročitao je Marx pred Generalnim većem svoj rad u kome je istorijski značaj Pariske komune prikazan u kratkim, snažnim potezima, ali tako oštrim i pre svega tako vernim kako to u čitavoj ogromnoj literaturi o ovom predmetu nikad više nije postignuto.

Usled ekonomskog i političkog razvitka Francuske posle 1789, Pariz je za poslednjih pedeset godina došao u takav položaj da u njemu nije mogla izbiti nikakva revolucija koja ne bi dobila proleterski karakter, tako da je proleterijat, plativši pobedu svojom krvlju, posle pobede istupao sa svojim sopstvenim zahtevima. Ti zahtevi su bili manje ili više nejasni, čak i konfuzni, već prema tome kakav je u kom trenutku bio stepen razvitka pariskih radnika; ali u osnovi su se svi svodili na uklanjanje klasnih suprotnosti između kapitalista i radnika. Kako je to trebalo da se dogodi, to, naravno, niko nije znao. Ali već sam zahtev, ma koliko da je još bio neodređeno formulisan, sadržao je opasnost za postojeći društveni poredak; radnici koji su ga postavljali bili su još naoružani; zbog toga je za buržuje, koji su se nalazili na državnom kormilu, razoružanje radnika bilo prva zapovest. Otuda posle svake revolucije koju su izvojevali radnici — nova borba, koja se završava porazom radnika.

To se prvi put dogodilo godine 1848. Liberalni buržuji parlamentarne opozicije⁽¹⁶⁷⁾ priređivali su bankete da bi prodrli s izbornom reformom koja je trebalo da obezbedi vlast njihovoj stranci. U borbi protiv vlade sve više primoravani da se obraćaju narodu, morali su malo-pomalo prvo mesto da prepuste radikalnim i republikanskim slojevima buržoazije i sitne buržoazije. Ali iza ovih su stajali revolucionarni radnici, koji su posle 1830. stekli mnogo više političke samostalnosti nego što su buržuji, pa čak i republikanci, slutili. U trenutku izbijanja krize u odnosima između vlade i opozicije radnici su povelili uličnu borbu; nestalo je Louis-Philippe-a, a s njime i izborne reforme; na njihovo mesto došla je republika, i to republika koju su sami pobe-

donosni radnici nazvali »socijalnom«. Šta je pod tom socijalnom republikom trebalo razumeti, to nikome nije bilo jasno, čak ni samim radnicima. Ali oni su sada imali oružje u rukama i bili su sila u državi. Stoga je buržoaskim republikancima na državnom kormilu, čim su pod nogama osetili nešto čvršće tle, prvi cilj bio da razoružaju radnike. To se dogodilo na taj način što su direktnim verolomstvom, otvorenim izazivanjem i pokušajem da nezaposlene proteraju u jednu udaljenu pokrajinu, naterali radnike na ustanak u junu 1848. Vlada se bila postarala da za sebe obezbedi ogromnu nadmoćnost. Posle petodnevne herojske borbe radnici su podlegli. I tada je nastao pokolj golorukih zarobljenika kakav se nije video od vremena građanskih ratova koji su bili početak propasti Rimske Republike. Buržoazija je tada prvi put pokazala na kakva besomučna zverstva može da je podbode osveta čim se proletarijat usudi da joj se suprotstavi kao zasebna klasa sa sopstvenim interesima i zahtevima. Pa ipak je 1848. bila još dečja igra u poređenju s besom buržoazije 1871.

Kazna je odmah stigla. Ako proletarijat još nije mogao vladati Francuskom, buržoazija to više nije mogla. Bar ne tada, kad je u svojoj većini još bila monarhistički raspoložena i pocepana na tri dinastičke stranke^[168] i četvrtu — republikansku. Unutrašnja zaštitnica tih stranaka omogućile su pustolovu Louis-u Bonaparti da se dočepa svih komandnih pozicija — vojske, policije, upravne mašine — i da 2. decembra 1851. razbije i poslednju tvrđavu buržoazije — Nacionalnu skupštinu. Počelo je Drugo carstvo, eksploatacija Francuske od strane jedne bande političkih i finansijskih pustolova, ali u isto vreme i takav razvitak industrije kakav nikad nije bio moguć za vreme uskogrudog i plašljivog sistema Louis-Philipe-a, kada je isključivo vladao samo jedan mali deo krupne buržoazije. Louis Bonaparta je oduzeo kapitalistima njihovu političku moć pod izgovorom da njih, buržuje, štiti od radnika, a radnike, opet, od buržoazije; ali zato je njegov režim išao naruku špekulaciji i industrijskoj delatnosti, ukratko — poletu i bogaćenju celokupne buržoazije u dotle nečuvenoj meri. U još daleko većoj meri su se, razume se, razvile korupcija i krađa na veliko, koje su se oslanjale na carski dvor i izvlačile velike procenote od tog bogaćenja.

Ali Drugo carstvo je bilo apel na francuski šovinizam; ono je bilo zahtev da se vrate granice Prvog carstva koje su izgubljene 1814, ili bar granice Prve republike. Francusko carstvo u granicama stare monarhije, ili čak u još više suženim granicama od 1815, nije se moglo zamisliti za duže vreme. Otuda neophodnost povremenih ratova i proširenja granica. Ali maštu francuskih šovoinista nikakvo proširenje granica nije toliko zanosilo koliko proširenje na nemačku levu obalu Rajne. Jedna kvadratna milja na Rajni značila je za njih više nego deset kvadratnih milja u Alpima ili ma gde na drugom mestu. Postojanje Drugog carstva značilo je već samo po sebi da je zahtev za vraćanje Francuskoj leve obale Rajne, odjednom ili deo po deo, samo pitanje vremena. To vreme je došlo s austrijsko-pruskim ratom od 1866;

Bonaparti, koga su njegova sopstvena suviše mudra politika oklevanja i Bismarck prevarili u očekivanju da će dobiti »teritorijalnu odštetu«, nije preostalo ništa drugo nego rat, koji je izgubio 1870. godine i koji ga je doveo do Sedana, a otuda u Wilhelmshöhe^[169]

Neminovna posledica bila je revolucija u Parizu od 4. septembra 1870. Carstvo se srušilo kao kuća od karata, i ponovo je proglašena republika. Ali neprijatelj je stajao pred vratima; armije carstva bile su ili beznađežno opkoljene u Mecu ili odvedene u ropstvo u Nemačku. U toj nevolji narod je dozvolio pariskim poslanicima bivšeg Zakonodavnog tela da se konstituišu kao »vlada nacionalne odbrane«. Na to se pristalo utoliko pre što su sada, u cilju odbrane, svi za oružje sposobni Parižani stupili u Nacionalnu gardu i bili naoružani, tako da su sada radnici u njoj sačinjavali veliku većinu. Ali uskoro su izbile suprotnosti između naoružanog proletarijata i vlade, koja se sastojala gotovo samo od buržuja. Trideset prvog oktobra radnički bataljoni su izvršili juriš na Gradsku većnicu i zarobili jedan deo članova vlade; izdaja, direktno verolomstvo vlade i dolazak nekoliko malogradanskih bataljona opet su ih oslobodili, i da u gradu, opkoljenom neprijateljskom oružanom silom, ne bi došlo do gradanskog rata, ostavljena je na vlasti dotadašnja vlada.

Najzad, 28. januara 1871, kapitulirao je izgladneli Pariz, ali s počastima dotle nečuvenim u istoriji ratova. Forovi su predati, sa spoljnog bedema uklonjeno je oružje, linijske trupe i Mobilna garda položile su oružje, a one same smatrane su za ratne zarobljenike. Ali Nacionalna garda je zadržala svoje oružje i topove i s pobednicima zaključila samo primirje. A ovi se nisu usuđivali da u trijumfu uđu u Pariz. Usudili su se da posednu samo jedan mali kutak Pariza, koji se uz to delom sastojao od javnih parkova, pa i to samo na nekoliko dana! A za to vreme su oni, koji su 131 dan opsedali Pariz, bili i sami opsednuti od strane naoružanih pariskih radnika, koji su budno pazili da nijedan »Prus« ne prekorači uske granice onoga ugla koji je prepušten stranom osvajaču. Takvo poštovanje su pariski radnici ulivali vojsci pred kojom su sve armije carstva položile oružje; a pruski jun-keri, koji su bili došli da se svete ognjištu revolucije, morali su s poštovanjem zastati i salutirati baš pred tom naoružanom revolucijom!

Za vreme rata pariski radnici su se bili ograničili na zahtev da se energično nastavi borba. Ali sada, kada je posle kapitulacije Pariza nastao mir^[170], Thiers, novi šef vlade, morao je uvideti da vlast imuć- nih klasa — veleposednika i kapitalista — lebdi u stalnoj opasnosti sve dok pariski radnici drže oružje u rukama. Njegovo prvo delo bio je pokušaj da ih razoruža. Osamnaestog marta on je poslao linijske trupe s naredbom da od Nacionalne garde otmu artiljeriju koja je njoj pripadala i koja je izrađena za vreme opsade Pariza i plaćena javno prikupljenim priložima. Pokušaj nije uspeo. Pariz se kao jedan čovek digao u odbranu, i rat između Pariza i francuske vlade, koja se nalazila u Versaju, bio je objavljen. Dvadeset šestog marta je izabrana, a 28. proglašena

šana Pariska komuna. Centralni komitet Nacionalne garde, koji je dotle vršio vlast, predao ju je Komuni, pošto je već pre toga doneo dekret o ukidanju skandalozne pariske »policije za javni moral«. Tridesetog marta Komuna je ukinula regrutovanje i stajaću vojsku, a Nacionalnu gardu, kojoj je trebalo da pripadaju svi građani sposobni za oružje, proglasila za jedinu oružanu silu. Komuna je poništila sva dugovanja na ime kirije od oktobra 1870. do aprila 1871, s tim da se već plaćeni iznosi na ime kirije uračunaju za budući period zakupa, i obustavila je sve prodaje zaloga u gradskom založnom zavodu. Istoga dana potvrđeni su u svom zvanju svi stranci izabrani u Komunu, pošto je »zastava Komune zastava svetske republike«. ^[171] — Prvog aprila odlučeno je da najviša plata službenika Komune, dakle i samih njenih članova, ne sme prelaziti 6000 franaka (4800 maraka). Idućeg dana donesen je dekret o odvajanju crkve od države i o ukidanju svih državnih plaćanja za verske svrhe, kao i o pretvaranju svih crkvenih imanja u nacionalnu svojinu; u saglasnosti s tim, 8. aprila naređeno je da se iz škola uklone svi verski simboli, slike, dogme, molitve, ukratko — »sve ono što spada u oblast savesti svakog pojedinca« ^[172] što je bilo postepeno i sprovedeno. — Petog aprila, kao odgovor na svakodnevno ponavljana streljanja zarobljenih boraca Komune od strane versajskih trupa, izdat je dekret o hapšenju talaca, ali on nije bio nikada sproveden. — Šestog aprila je 137. bataljon Nacionalne garde izvukao giljotinu i javno je spalio uz likovanje naroda. — Dvanaestog aprila Komuna je odlučila da se Stub pobeđe, na Trgu Vandom, koji je Napoleon 1809. salio od zaplenjenih topova, sruši kao simbol šovinizma i raspirivanja mržnje među narodima. To je izvršeno 16. maja. — Šesnaestog aprila Komuna je naredila da se izvrši popis fabrika u kojima su fabrikanti obustavili rad i da se izrade planovi za otpočinjanje rada u tim fabrikama od strane radnika koji su dotad bili zaposleni u tim fabrikama, a koji su sad imali da se organizuju u kooperative, kao i da se izrade planovi za organizovanje tih zadruga u jedan veliki savez. — Dvadesetog aprila Komuna je ukinula noćni rad u pekarnicama, a takođe i posredovanje pri traženju rada, koje su od vremena Drugog carstva monopolski vršila lica — radnički eksploatatori prvoga reda — koja je imenovala policija. Posredovanje pri traženju rada predato je u nadležnost opštinskih uprava dvadeset pariskih arondismana. — Tridesetog aprila naredila je da se zatvore zalagaonice uz obrazloženje da su one ustanove za privatnu eksploataciju radnika i da su u suprotnosti s pravom radnika na njihova oruđa za rad i na kredit. — Petog maja odlučila je da se sruši Kapela pokore, podignuta u znak kajanja za pogubljenje Luja XVI.

Tako je, počevši od 18. marta, pariski pokret oštro i jasno ispoljio svoj čisto klasni karakter, koji je dotle borbom protiv strane najezde bio potisnut u pozadinu. Kako su u Komuni bili gotovo samo radnici ili priznati predstavnici radnika, i njene odluke su imale izrazito proleterski karakter. Ona je donosila ili odluke kojima je dekretirala reforme

koje je republikanska buržoazija samo iz kukavičluka propustila da izvrši, a koje su činile neophodnu podlogu za slobodnu delatnost radničke klase, kao što je sprovođenje načela da je religija u *odnosu prema državi* čisto privatna stvar; ili odluke koje su bile neposredno u interesu radničke klase i delom duboko zasecale u stari društveni poredak. Ali u jednom opsednutom gradu mogli su biti učinjeni samo prvi koraci ka ostvarenju svih tih odluka. A već od početka maja bile su sve snage zauzete borbom protiv trupa versajske vlade, koje su se brojno stalno povećavale.

Sedmog aprila versajci su se dočepali prelaza preko Sene kod Neja na zapadnom frontu Pariza; ali, s druge strane, 11. aprila, general Eudes je odbio njihov napad na južni front nanevši im teške gubitke. Pariz je neprekidno bio bombardovan, i to od strane onih istih ljudi koji su prusko bombardovanje grada žigosali kao skrnavljenje svetinje. Ti isti ljudi sada su moljakkali prusku vladu da im hitno vrati francuske vojnike zarobljene kod Sedana i Meca, da bi im oni ponovo osvojili Pariz. Postepeno pristizanje trupa davalo je versajcima od početka maja izrazitu nadmoćnost. To se pokazalo već 23. aprila, kada je Thiers prekinuo pregovore, započete na predlog Komune, o zameni pariskog nadbiskupa¹ i velikog broja drugih popova, zadržanih u Parizu u svojstvu talaca, za jedinog Blanquija, koji je dva puta bio izabran u Komunu, ali se nalazio zatvoren u Klervou. To se još više ispoljilo u Thiers-ovom promenjenom tonu; dok je ranije bio uzdržljiv i dvoličan, sad je najednom postao drzak, brutalan i počeo je da preti. Trećeg maja su versajske trupe na južnom frontu zauzele redut Mullen-Sake, 9. maja topovskom vatrom potpuno razoreni for Isi, 14. maja for Vanv. Na zapadnom frontu, zauzimajući mnogobrojna sela i zgrade, koji su se prostirali sve do gradskih zidina, oni su postepeno napredovali do samog glavnog bedema. Dvadeset prvog maja, zahvaljujući izdaji i nemarnosti ovde postavljenih trupa Nacionalne garde, pošlo im je za rukom da prodru u grad. Prusi, koji su držali zaposednute severne i istočne forove, dozvolili su versajcima da u severnom delu grada pređu preko terena koji je po uslovima primirja za Pruse bio zabranjen, i na taj način im omogućili da izvrše napad na dugačkom frontu, koji su Parižani na osnovu primirja smatrali obezbeđenim od napada, pa su ga stoga bili slabo zaposeli. Zbog toga je u zapadnoj polovini Pariza, u bogataškom delu grada, otpor bio slab; on je postajao sve žešći i sve žilaviji ukoliko su se trupe u svom prodiranju više približavale istočnoj polovini, pravom radničkom delu grada. Tek posle osmodnevne borbe podigli su na uzvišicama Belvila i Menilmontana poslednji branioci Komune, i tada je ubijanje golorukih ljudi, žena i dece, koje je sve jače besnelo čitavu nedelju dana, dostiglo svoj vrhunac. Već ni puška nije ubijala dovoljno brzo; na stotine pobeđenih streljano je iz mitraljeza. »Zid komunara«⁽¹⁷³⁾ na groblju Per-Lašez, gde je izvršen pos-

¹ Darboy-a

lednji masovni pokolj, stoji još i danas kao nemo ali rečito svedočanstvo o tome za kakvo besnilo je vladajuća klasa sposobna čim se proletarijat osmeli da se založi za svoja prava. Kad se pokazalo da je nemoguće sve pobiti, došla su masovna hapšenja, streljanje žrtava proizvodno biranih iz redova zarobljenika, odvođenje ostalih u logore, gde su čekali da budu izvedeni pred ratni sud. Pruskim trupama, koje su okružavale severoistočnu polovinu Pariza, bilo je naredeno da ne propuste nijednog begunca, ali su se oficiri često pravili da ne vide kad su vojnici više slušali glas čovečnosti nego zapovest vrhovne komande; svojim čovečnim držanjem naročito je zaslužio pohvalu Saksonski armijski korpus propuštajući mnoge za koje je bilo očigledno da su borci Komune.

Ako se danas, posle dvadeset godina, osvrnemo na delatnost i istorijski značaj Pariske komune iz godine 1871, naći ćemo da izlaganju datom u *Gradanskom ratu u Francuskoj* treba dodati još neke dopune.

Članovi Komune delili su se na većinu, blankiste, koji su preovladivali i u Centralnom komitetu Nacionalne garde, i manjinu, koja se sastojala od članova Međunarodnog udruženja radnika — pretežno pristalica Proudhonove socijalističke škole. Blankisti su tada, najvećim delom, bili socijalisti samo po revolucionarnom, proleterskom instinktu; samo je mali broj njih bio došao do jasnijeg shvatanja principa zahvaljujući Vaillant-u, koji je poznao nemački naučni socijalizam. Tako se može shvatiti što je Komuna u ekonomskoj oblasti mnogo šta propustila što je, po našim današnjim shvatanjima, morala učiniti. Svakako se najteže može razumeti ono strahopoštovanje s kojim je ona smerno zastala pred vratima Francuske banke. To je bila i teška politička greška. Banka u rukama Komune — to bi vredelo više nego deset hiljada talaca. To bi značilo pritisak celokupne francuske buržoazije na versajsku vladu u interesu uspostavljanja mira s Komunom. Ali ono što još više začuđava — to su toliki pravilni postupci Komune, i pored toga što je ona bila sastavljena od blankista i prudonista. Razume se, za ekonomske dekrete Komune, kako za njihove dobre tako i za njihove rđave strane, snose odgovornost u prvom redu prudonisti, kao što za njene političke postupke ili propuste snose odgovornost blankisti. A u oba slučaja ironija istorije je htela — kao što to obično biva kad doktrinari dođu na kormilo — da i jedni i drugi postupaju baš u suprotnosti s onim što je propisivala njihova školska doktrina.

Proudhon, taj socijalist sitnih seljaka i zanatlija, otvoreno je mrzeo udruživanje. On je govorio da ono sadrži više zla nego dobra, da je po prirodi jalovo, čak i štetno, jer je okov za slobodu radnika; da je čista dogma; da je neproduktivno i nesnosno; u suprotnosti ne samo sa slobodom radnika nego i s ekonomisanjem rada; da njegovi nedostaci rastu brže nego njegova preimućstva i, da su, nasuprot njemu, konkurencija, podela rada, privatna svojina — ekonomske snage.

Samo u izuzetnim slučajevima — kako ih Proudhon naziva — u krupnoj industriji i krupnim preduzećima, na primer kod železnica, udruživanje radnika je na svom mestu. (Vidi: *Idée générale de la révolution au XIXe siècle*, 3. étude.¹⁷⁴⁾)

Oko 1871. krupna industrija je čak i u Parizu, tom glavnom središtu umetničkih zanata, u tolikoj meri već bila prestala da bude izuzetan slučaj da je jedan od najvažnijih dekreta Komune nalagao takvu organizaciju krupne industrije, pa čak i manufakture, koja bi se zasnivala ne samo na udruživanju radnika u svakoj pojedinoj fabrici, nego je trebalo da ujedini sva ta udruženja u jedan veliki savez; ukratko — takvu organizaciju koja, kao što Marx u *Gradanskom ratu* sasvim tačno kaže, mora najzad dovesti do komunizma, dakle do direktne suprotnosti Proudhonovom učenju.¹ I zato je Komuna i bila grob Proudhonove škole socijalizma. Ta škola je danas iščezla iz radničkih krugova Francuske; tamo sad neosporno vlada Marxova teorija, među posiblistima^[99] ne manje nego među »marksistima«. Samo među »radikalnom« buržoazijom još ima prudonista.

Ni blankisti nisu bolje prošli. Vaspitani u školi zavereništva, povezani krutom disciplinom koja je odgovarala toj školi, oni su polazili od shvatanja da jedan srazmerno mali broj odlučnih, dobro organizovanih ljudi može u određenom povoljnom trenutku ne samo da osvoji državnu vlast nego da, razvijajući veliku, bezobzirnu energiju, može i da je zadrži sve dok mu ne pođe za rukom da uvuče narodnu masu u revoluciju i da je okupi oko one male vodeće grupe. Za to je pre svega bila potrebna najstroža, diktatorska centralizacija celokupne vlasti u rukama nove revolucionarne vlade. A šta je učinila Komuna, koja se u većini sastojala baš od tih blankista? U svim svojim proglašenjima Francuzima u provinciji ona ih je pozivala u dobrovoljnu federaciju svih francuskih komuna s Parizom, u jednu nacionalnu organizaciju koju je trebalo prvi put da stvori zaista sama nacija. Baš ugnjetačka sila dotadašnje centralizovane vlade, vojska, politička policija, birokratija, koju je Napoleon stvorio 1798. i koju je otada svaka nova vlada preuzimala kao dobrodošlo oruđe i iskorišćavala ga protiv svojih protivnika, trebalo je da baš ta sila padne svuda, kao što je već bila pala u Parizu.

Komuna je odmah u početku morala uvideti da radnička klasa, došavši na vlast, ne može dalje upravljati državom pomoću stare državne mašine; da ta radnička klasa, da ne bi izgubila svoju tek izvojevanu vlast, mora, s jedne strane, ukloniti celu staru mašinu ugnjetavanja, koja je dotle bila upotrebljavana protiv nje same, a, s druge strane, da se mora osigurati od svojih vlastitih predstavnika i činovnika proglašavajući da svi oni, bez ikakvog izuzetka, mogu u svako doba biti smenjeni. Šta je bilo karakteristična osobina dosadašnje države? Društvo je, radi zaštite svojih zajedničkih interesa, prvobitno putem proste

¹ Vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 223.

podele rada, stvorilo svoje sopstvene organe. Ali ti organi, čiji je vrh državna vlast, služeći svojim posebnim interesima, pretvorili su se u toku vremena od slugu društva u njegove gospodare. To se može videti, na primer, ne samo u naslednoj monarhiji nego isto tako i u demokratskoj republici. Nigde »političari« ne predstavljaju odvojeniji i moćniji deo nacije nego baš u Severnoj Americi. Obema velikim strankama, koje se naizmenično smenjuju na vlasti, vladaju ljudi koji od politike prave posao, špekulišu mestima kako u Zakonodavnoj skupštini Unije, tako i u skupštinama pojedinih država, ili žive od agitacije za svoju stranku, a kad ona pobedi, za nagradu dobijaju položaj. Poznato je kako se Amerikanci u toku poslednjih trideset godina trude da zbace taj već nesnosni jaram i kako, uprkos svemu tome, sve dublje zapadaju u ovu močvaru korupcije. Baš u Americi se može najbolje videti kako se razvija taj proces osamostaljivanja državne vlasti u odnosu na društvo kome je ona prvobitno imala da služi samo kao oruđe. Tamo nema dinastije, nema plemstva, nema stajaće vojske, osim ono malo ljudi za čuvanje Indijanaca, nema birokratije sa stalnim mestima ili s pravom na penziju. Pa ipak, imamo tamo dve velike bande političkih špekulanata, koje naizmenično uzimaju u svoje ruke državnu vlast, zloupotrebljavaju je najkoruptivnijim sredstvima u najkoruptivnije svrhe — a nacija je nemoćna prema tim dvama krupnim kartelima političara, koji joj tobože služe, a u stvari vladaju njome i pljačkaju je.

Protiv tog u svim dosadašnjim državama neizbežnog pretvaranja države i državnih organa od slugu društva u gospodare društva, Komuna je primenila dva apsolutno sigurna sredstva. Prvo, ona je na sva mesta u upravi, u sudstvu, u prosveti, postavljala lica izabrana opštim pravom glasa, s tim da ta lica mogu u svako doba biti opozvana odlukom njihovih birača. I drugo, ona je za sve službe, visoke i niske, davala samo onoliko platu koliko su primali drugi radnici. Najviša plata koju je komuna uopšte plaćala iznosila je 6000 franaka. Time je jagmi za položajima i karijerizmu bila stavljena sigurna brana, čak i ako se ne uzmu u obzir vezani mandati poslanika u predstavničkim telima, koje je Komuna još povrh toga uvela.

To razbijanje stare državne vlasti i njeno zamenjivanje novom, istinski demokratskom, podrobno je opisano u trećem odeljku *Gradanskog rata*. No bilo je potrebno da se ovde još jednom zadržimo na nekim crtama tog zamenjivanja, jer je baš u Nemačkoj sujeveren odnos prema državi prešao iz filozofije u opštu svest buržoazije, pa čak i mnogih radnika. Prema učenju filozofa, država je »ostvarenje ideje«⁽¹⁷⁵⁾, ili carstvo božje na zemlji prevedeno na filozofski jezik, oblast u kojoj se ostvaruju, ili treba da se ostvare, večna istina i pravda. A otuda onda proističe sujeverno poštovanje države i svega što je u vezi s državom, a ono se utoliko lakše pojavljuje što su ljudi od detinjstva navikli da uobražavaju da se poslovi i interesi zajednički celome društvu ne mogu drukčije obavljati i čuvati nego kako su se i dosad obavljali i čuvali, to jest pomoću države i njenih dobro plaćenih činovnika. Ljudi misle

da su učinili neobično smeo korak ako su se oslobodili vere u naslednu monarhiju i postali pristalice demokratske republike. A u stvari država nije ništa drugo do mašina za ugnjetavanje jedne klase od strane druge, i to u demokratskoj republici ništa manje nego u monarhiji; u najboljem slučaju, država je zlo koje proletarijatu, kad on pobedi u borbi za svoju klasnu vladavinu, ostaje u nasleđe; i on će, onako isto kao i Komuna, morati odmah što više da potkreše najgore strane toga zla, dok neko novo pokolenje, izraslo u novim slobodnim društvenim uslovima, ne bude u stanju da odbaci svu tu starudiju državnosti.

Nemačkog filistra je ponovo obuzeo smrtni strah od reči »diktatura proletarijata«. Pa dobro, gospodo, hoćete li da znate kako ta diktatura izgleda? Pogledajte Parisku komunu. To je bila diktatura proletarijata.

London, na dan dvadesetogodišnjice Pariske komune 18. mart 1891.

F. Engels

[Povodom španskog izdanja
dela »Beda filozofije« od Karla Marxa^[176]]

[Pismo Joséu Mesa^[176]]

London, 24. marta 1891.

Dragi moj Mesa!

Sa velikim zadovoljstvom doznali smo iz Vašeg pisma od 2. o. m. da predstoji objavljivanje Vašeg španskog prevoda Marxovog dela *Beda filozofije*. Po sebi se razume da za ovaj pothvat drage volje dajemo svoj pristanak. On će nesumnjivo izvršiti najpovoljnije moguće dejstvo na razvitak socijalizma u Španiji.

Proudhonova teorija, iz osnova poništena Marxovom knjigom, bez sumnje je posle sloma Pariske komune iščezla sa vidika. Ali ona još uvek predstavlja veliki arsenal, iz koga građanski radikali i pseudosocijalisti Zapadne Evrope pozajmljuju fraze radi uspavlivanja radnika. A pošto su radnici upravo tih zemalja od svojih prethodnika nasledili slične Proudhonove fraze, frazeologija radikala još nalazi odjeka kod mnogih od njih. To je slučaj u Francuskoj, gde su jedini prudonisti, kojih tamo još ima, građanski radikali ili republikanci, koji sebe nazivaju socijalistima. Pa ako se ne varam, i vi imate u svojim kortesima¹ i u svojoj štampi takve republikance, koji sebe nazivaju socijalistima, jer u Proudhonovim idejama vide savršeno podesno sredstvo da pravom socijalizmu, racionalnom i ubedljivom izrazu težnji proletarijata, stave nasuprot krivotvoreni, građanski socijalizam.

S bratskim pozdravom
F. Engels

Prvi put objavljeno u
Miseria dela filosofia,
Madrid 1891.

Prevod sa španskog

¹ narodnim predstavništvima

[Organizacionom komitetu internacionalnog mitinga za prava rada u Milanu^[177]]

Cenjeni građani,

Beskrajno žalim što ne mogu da se odazovem vašem srdačnom pozivu, kojim sam počastvovan, da prisustvujem vašem skupu 12. ovog meseca. Žalim utoliko više što se osećam naročito povezan s vašom zemljom zbog toga što sam pre dvadeset godina u Generalnom savetu Međunarodnog udruženja radnika vršio funkciju sekretara za Italiju.^[178] Ta Internacionala je od toga vremena nestala u svom zvaničnom obliku; ali u duhu solidarnosti radničke klase svih zemalja ona je stalno živela; danas je ona življa i moćnija nego ikada ranije, tako moćna da njen stari zvanični oblik od 1864. do 1875. ne bi mogao više da obuhvati milione evropskih i američkih radnika koji su se okupili pod crvenom zastavom borbenog proletarijata. Nadam se zajedno sa vama da će vaš miting 12. aprila privući nove čete boraca velikoj vojsci svetskog proletarijata; da će snažno doprineti učvršćenju veza solidarnosti koje ujedinjuju italijanske radnike sa njihovom braćom s druge strane Alpa — s Francuzima, s Nemcima i Slovenima; i da će, najzad, označiti novu etapu na putu oslobođenja italijanskog proletarijata.

Postigli smo ogroman napredak za poslednjih dvadeset godina; ali ostaje da se još mnogo uradi pre nego što budemo mogli da se nadamo brzog i sigurnog pobeđi. Dunque, avanti, sempre avanti¹.

F. E.

Prema fotokopiji rukopisa.

Prevod sa francuskog

¹ Dakle, napred, uvek napred.

Uvod

[Za Marxov »Najamni rad i kapital« (izdanje od 1891)^[179]]

Ovaj rad je izlazio u nizu uvodnih članaka u listu »Neue Rheinische Zeitung«, počev od 4. aprila 1849. Izrađen je na osnovu predavanja koja je Marx držao 1847. u nemačkom radničkom društvu^[180] u Briselu. Nije izašao do kraja; reči »nastaviće se«, napisane u broju 269 ispod članka, ostale su neispunjene usled burnih događaja koji su tada izbijali jedan za drugim: upada Rusa u Mađarsku, ustanka u Drezdenu, Izerlonu, Elberfeldu, Pfalcu i Badenu^[181], zbog kojih su ugušene i novine (19. maja 1849). Produženje ovoga rada u rukopisu nije se našlo u Marxovoj zaostavštini.^[182]

Najamni rad i kapital štampan je zasebno u više izdanja u obliku brošure, a poslednji put 1884, u izdanju Švajcarske zadružne štamparije, Hotingen-Cirih. Dosadašnja izdanja su verno sačuvala tekst originala. Ali pošto će ovo novo izdanje, radi propagande, biti rasturenjeno u ne manje od 10 000 primeraka, meni se moralo nametnuti pitanje: da li bi i sam Marx u ovom slučaju ostavio novo izdanje neizmenjeno.

Četrdesetih godina Marx još nije bio gotov sa svojom kritikom političke ekonomije. Završio ju je tek krajem pedesetih godina. Zato njegovi spisi koji su izašli pre prve knjige *Prilog kritici političke ekonomije* (1859¹) odstupaju u nekim tačkama od spisa napisanih posle 1859, sadrže izraze i čitave rečenice koje, s gledišta kasnijih spisa, izgledaju nezgodne, čak i netačne. Po sebi se razume da u običnim izdanjima, namenjenim čitalačkoj publici uopšte, ima svoje mesto i ovo gledište koje je pisac u svome duhovnom razvitku imao ranije, da i pisac i publika imaju neosporno pravo na neizmenjeno preštampavanje ovih starijih spisa. U tom slučaju ni u snu mi ne bi palo na um da izmenim ijednu reč.

---

¹ Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

Druga je stvar kad je novo izdanje, možemo reći, isključivo namenjeno propagandi među radnicima. U tom slučaju bi Marx bezuslovno uskladio staro, 1849. datirano izlaganje sa svojim novim gledištem. I ja sam uveren da činim ono što bi učinio i on ako u *ovome izdanju* izvršim omanje izmene i dopune koje su potrebne da se taj sklad postigne u svim bitnim tačkama. Zato unapred velim čitaocu: ova brošura nije onakva kako ju je Marx 1849. napisao, nego približno onakva kako bi je on napisao 1891. Pored toga, pravi tekst ove brošure rasturen je u tako velikom broju primeraka da je to dovoljno dok ne budem u mogućnosti da ga kasnije u celokupnom izdanju odštampam bez izmene.

Sve se moje izmene kreću oko jedne tačke. Prema originalu radnik prodaje kapitalisti za najamninu svoj *rad*; prema ovom tekstu svoju radnu *snagu*. I za tu izmenu dužan sam dati obaveštenje. Obaveštenje radnicima da vide da ovde nije u pitanju puko probiranje reči, nego jedna od najvažnijih tačaka čitave političke ekonomije. Obaveštenje buržoaziji da se uveri kako su neobrazovani radnici, kojima se i najteža ekonomska pitanja lako mogu objasniti, daleko odmakli nadmenim »obrazovanima«, kojima takva zamršena pitanja ostaju nerazrešena celog života.

Klasična politička ekonomija primila je iz industrijske prakse rasprostranjenu fabrikantovu predstavu da on kupuje i plaća *rad* svojih radnika. Ova predstava bila je sasvim dovoljna fabrikantu za vođenje posla, knjigovodstva i izračunavanja cena. Ali kad je po naivnosti prenetu u političku ekonomiju, izazvala je u njoj čudnovate zablude i zabune.

Ekonomija je imala pred sobom činjenicu da se cene svih roba, među njima i cena one robe koju je ona zvala »radom«, neprekidno menjaju; da one skaču i padaju usled raznolikih okolnosti koje često ne stoje ni u kakvoj vezi s proizvodnjom robe, tako da izgleda kao da cene po pravilu zavise od puke slučajnosti. Ali čim se javila ekonomija kao nauka, među prvim svojim zadacima imala je da nađe zakon koji se krije iza ove slučajnosti koja prividno upravlja cenama robe, a koji u stvari upravlja samom ovom slučajnošću. U granicama neprekidnog, kretanja cena, koje su čas skakale, čas padale, ona je tražila utvrđenu centralnu tačku oko koje se cene kolebaju i kreću. Jednom reči: ona je pošla od *cena* robe, da bi zakon koji ih reguliše našla u *vrednosti* robe kojom se objašnjavaju sva kolebanja cena i na koju se sve one na kraju krajeva imaju svesti.

Klasična ekonomija utvrdila je da se vrednost neke robe određuje radom koji je u njoj sadržan i koji je za njenu proizvodnju potreban. Ona se ovim objašnjenjem zadovoljila. A zasada možemo i mi ostati pri ovome. Jedino, da ne bi bilo nesporazuma, napomenuću da je danas ovo objašnjenje postalo sasvim nedovoljno. Marx je najpre temeljno ispitao svojstvo rada da stvara vrednost i pri tom našao da svaki rad koji je prividno ili stvarno potreban za proizvodnju neke robe ne po-

većava uvek vrednost te robe srazmerno količini utrošenog rada. Prema tome, ako mi danas s ekonomistima, kao što je Ricardo, prosto-naprosto kažemo: vrednost robe određuje se radom potrebnim za njenu proizvodnju, mi pri tom uvek imamo u vidu ograde koje je učinio Marx. Ovde je toliko dovoljno; više se nalazi kod Marxa u *Prilogu kritici političke ekonomije*, 1859¹, i u prvoj knjizi *Kapitala*².

Ali čim su ekonomisti ovo određivanje vrednosti radom primenili na robu »rad«, padali su iz protivrečnosti u protivrečnost. Kako se određuje vrednost »rada«? U njemu sadržanim potrebnim radom. A koliko je rada sadržano u radu jednog radnika za jedan dan, nedelju, mesec, godinu? Rad jednog dana, nedelje, meseca, godine. Ako je rad mera svih vrednosti, onda i »vrednost rada« možemo izraziti samo u radu. Ali mi ne znamo apsolutno ništa o vrednosti jednog sata rada, ako znamo samo to da je ona jednaka jednom satu rada. Tako se dakle nismo primakli svome cilju ni za dlaku; vrtimo se stalno u krugu.

Tada je klasična ekonomija pokušala da to pitanje reši na drugi način; ona je rekla: vrednost neke robe je jednaka troškovima proizvodnje te robe. Ali šta su troškovi proizvodnje rada? Da bi na ovo pitanje odgovorili, ekonomisti su morali malo da izvrše nasilje nad logikom. Mesto da istražuju troškove proizvodnje samog rada, koji se na žalost ne mogu otkriti, oni su sad ispitivali šta su troškovi proizvodnje *radnika*. A ovi se mogu otkriti. Oni se prema vremenu i prilikama menjaju, ali za određeno društveno stanje, za određeno mesto, za određenu granu proizvodnje, oni su takode određeni, bar u prilično uskim granicama. Mi živimo danas pod vladavinom kapitalističke proizvodnje, u kojoj velika, sve veća klasa stanovništva može živeti samo ako radi za najamninu, za vlasnike sredstava za proizvodnju — alata, mašina, sirovina i sredstava za život. Na osnovi ovog načina proizvodnje troškovi proizvodnje radnika su zbir sredstava za život — ili, njihova novčana cena — koja su prosečno potrebna da radnika učine sposobnim za rad i održe sposobnim za rad, i da ga nakon njegovog odlaska iz stroja, usled starosti, bolesti ili smrti, zamene novim radnikom, dakle da omoguću množenje radničke klase u potrebnom broju. Uzmimo da je novčana cena ovih sredstava za život prosečno tri marke dnevno.

Naš radnik dobija, dakle, od kapitalista koji ga zapošljava, najamninu od tri marke dnevno. Za to on radi kapitalistu, recimo, dva-naest sati dnevno. I ovaj kapitalist računa otprilike ovako:

Neka naš radnik — mašinski bravar — izradi jedan deo mašine za jedan dan. Sirovina — gvožđe i mesing u odgovarajućem, prethodno obrađenom obliku — staje 20 maraka. Potrošnja uglja za parnu mašinu, trošenje same mašine, struga i ostalog alata kojim naš radnik radi, iznosi za jedan dan i na jednog radnika, vrednost od 1 marke.

¹ Vidi u 20. tomu ovog izdanja. — ² Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 43 - 73.

Nadnica je, po našoj pretpostavci, 3 marke. To čini za dotični deo mašine 24 marke. Ali kapitalist izračuna da za njega dobija od svoje mušterije prosečnu cenu 27 maraka, a to su 3 marke preko svih njegovih troškova.

Otkuda ove tri marke koje kapitalist dobija? Prema tvrdnju klasične ekonomije robe se prodaju prosečno po svojim vrednostima, tj. po cenama koje odgovaraju potrebnoj količini rada što se u njima nalazi. Prosečna cena dela mašine — 27 maraka — bila bi dakle jednaka njegovoj vrednosti, jednaka količini u njemu sadržanog rada. Ali od svih 27 maraka, 21 marka bila je već gotova vrednost pre no što je naš mašinski bravar počeo da radi. Dvadeset maraka se nalazi u sirovini, 1 marka u uglju sagorelom za vreme rada, ili u mašinama i alatima koji su upotrebljeni i u odgovarajućem iznosu izgubili od svoje proizvodne sposobnosti. Ostaje 6 maraka koje su dodate vrednosti sirovine. Ali izvor ovih 6 maraka, po pretpostavci samih naših ekonomista, može biti jedino rad koji je naš radnik dodao sirovini. Njegov dvanaestočasovni rad stvorio je prema tome novu vrednost od 6 maraka. Vrednost njegovog dvanaestočasovnog rada bila bi stoga šest maraka. Tako bismo najzad pronašli šta je »vrednost rada«.

»Stoj!« uzvikuje naš mašinski bravar. »Šest maraka? Ali ja sam dobio samo tri marke! Moj kapitalist se zaklinje svačim na svetu da je vrednost moga dvanaestočasovnog rada samo tri marke, i ako mu zatražim šest, on će me ismejati. Kako se to slaže?«

Ako smo gore ušli s našom vrednošću rada u krug bez izlaza, sada smo tek zapali u nerazrešivu protivrečnost. Tražili smo vrednost rada, a našli smo više no što nam je trebalo. Za radnika je vrednost dvanaestočasovnog rada tri marke, za kapitalista šest maraka, od kojih on tri daje radniku kao najamninu, a tri stavlja u svoj džep. Prema tome, kao da rad nema jednu vrednost već dve, i to vrlo različite!

Protivrečnost biva još apsurdnija čim svedemo vrednosti izražene u novcu, na radno vreme. Za dvanaest časova rada stvorena je nova vrednost od šest maraka. Prema tome, za šest časova tri marke — tj. suma novca koju radnik dobija za dvanaest časova rada. Za dvanaestočasovni rad dobija radnik kao ekvivalenat — proizvod šest časova rada. Prema tome, ili rad ima dve vrednosti, od kojih je jedna dvostruko veća od druge, ili je dvanaest ravno šest! U oba slučaja čista besmislica.

Možemo se vrteti i okretati koliko hoćemo, iz ove protivrečnosti nemamo kud sve dok govorimo o kupovini i prodaji rada i o vrednosti rada. A tako je bilo i s ekonomistima. Poslednji izdanak klasične ekonomije, Ricardova škola, većim delom je propala zbog nerešivosti ove protivrečnosti. Klasična ekonomija zapala je u ćorsokak. Čovek koji je našao izlaz iz ovog ćorsokaka bio je Karl Marx.

Ono što su ekonomisti smatrali kao troškove proizvodnje »rada«, nisu bili proizvodni troškovi rada, već samog živog radnika. Ono što

je ovaj radnik prodavao kapitalistu, nije bio njegov rad. »Čim njegov rad stvarno otpočne«, veli Marx, »već je prestao da mu pripada, pa ga, dakle, ne može više ni prodavati.«¹ On bi mogao prodati jedino svoj *budući* rad, tj. primiti na sebe obavezu da određeni posao za određeno vreme uradi. Ali time on ne prodaje rad (koji ima tek da se obavi), već za određeno vreme (na nadnicu) ili za određeni posao (od komada), stavlja kapitalistu na raspolaganje za izvesnu nagradu svoju radnu snagu: radnik daje u najam, odnosno prodaje, svoju *radnu snagu*. Ali ova radna snaga je srasla s njegovom ličnošću i nerazdvojna je od nje. Troškovi proizvodnje radne snage poklapaju se, prema tome, s troškovima proizvodnje radnika; što su ekonomisti zvali troškovima proizvodnje rada, to su troškovi proizvodnje radnika, a s time i radne snage. I tako se možemo od troškova proizvodnje radne snage vratiti na *vrednost* radne snage i odrediti količinu društveno potrebnog rada koji je potreban da se proizvede radna snaga određenog kvaliteta, kao što je Marx uradio u odeljku o kupovini i prodaji radne snage (*Kapital*, I tom, 4. glava 3. paragraf).

Šta sad biva pošto radnik proda svoju radnu snagu kapitalistu, tj. pošto mu je za ugovorenu nagradu — od vremena ili od komada — stavi na raspolaganje? Kapitalist vodi radnika u svoju radionicu, ili fabriku, gde se već nalaze svi predmeti potrebni za rad: sirovine, pomoćni materijal (ugalj, boje itd.), alat, mašine. Tu radnik počinje argatovati. Neka je njegova najamnina 3 marke, kao gore, — pri čemu je sasvim svezjedno da li ih zarađuje od vremena ili od komada. I ovde ćemo pretpostaviti, kao i gore, da radnik za dvanaest sati svojim radom dodaje utrošenim sirovinama novu vrednost od šest maraka, i tu novu vrednost kapitalist realizuje pri prodaji gotovog artikla. Od toga plati radniku 3 marke, a 3 marke zadržava za sebe. Ako sad radnik za dvanaest sati stvori vrednost od šest maraka, onda za šest sati stvori vrednost od 3 marke. Za šest sati rada on je, dakle, proizveo kapitalistu vrednost koju dobija u vidu najamnine od tri marke. Posle šest sati rada obojica su kvit, jedan drugom ni pare ne duguje.

»Stoj!« uzvikuje sada kapitalist. »Ja sam najmio radnika za ceo dan, za dvanaest sati. Šest sati su samo pola dana. Zato na posao, dok ne prođu i drugih šest sati — tek tada smo kvit!« I radnik se u stvari mora povernuti »slobodno« sklopljenom ugovoru, po kome se obavezao da za proizvod rada koji stoji šest radnih sati radi punih dvanaest.

Isto je tako i s najamninom od komada. Uzmimo da naš radnik izradi za 12 sati — 12 komada robe. Sirovina i rabaćenje za svaki komad stoji 2 marke, a prodaje se za 2 1/2 marke. Kapitalist će, pri istim ostalim uslovima kao gore, platiti radniku 25 feniga od komada, za dvanaest komada to iznosi 3 marke i radniku je potrebno dvanaest

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 472. — ² Isto, str. 154 - 162.

sati da bi ih zaradio. Kapitalist dobija za 12 komada 30 maraka; kad se odbiju 24 marke za sirovinu i rabaćenje, ostaje 6 maraka, od kojih 3 daje kao najamninu radniku, a tri zadržava za sebe. Sve kao i gore. I ovde radnik radi šest sati za sebe, tj. da odradi svoju najamninu u svakom od dvanaest sati po pola sata, a šest sati za kapitalista.

Teškoća koju ni najbolji ekonomisti nisu uspeli da reše dokle god su polazili od vrednosti »rada« iščezava čim umesto toga podelimo od vrednosti »radne snage«. Radna snaga je roba u našem današnjem kapitalističkom društvu, roba kao i svaka druga, a ipak sasvim osobita roba. Naime, ona ima naročito svojstvo, snagu da stvara vrednost, da bude izvor vrednosti, i to, pri umesnoj upotrebi, izvor veće vrednosti no što je sama ima. Pri sadašnjem stanju proizvodnje čovečja radna snaga proizvodi za jedan dan ne samo veću vrednost nego što je sama ima i stoji, već sa svakim novim naučnim otkrićem, sa svakim novim tehničkim pronalaskom, raste višak dnevnog proizvoda radne snage preko njenih dnevnih troškova, prema tome skraćuje se onaj deo radnog dana za koji radnik svoju nadnicu odradi, a produžava se, s druge strane, onaj deo za koji on mora da *pokloni* svoj rad kapitalistu, onaj deo za koji mu radi besplatno.

I to je ekonomsko uređenje celog našeg današnjeg društva: samo radnička klasa je ta koja proizvodi sve vrednosti. Jer, vrednost je samo drugi izraz za rad, onaj izraz kojim se u našem današnjem kapitalističkom društvu označava količina društveno potrebnog rada koja je sadržana u nekoj robi. Ali ove vrednosti što ih radnici proizvode ne pripadaju radnicima. One pripadaju vlasnicima sirovina, mašina i alata i predujmljenih sredstava, koja omogućuju ovim vlasnicima da kupuju radnu snagu radničke klase. Prema tome, od sve mase proizvoda koju je proizvela, radnička klasa dobija samo jedan deo. I, kao što smo upravo videli, onaj drugi deo, koji kapitalistička klasa za sebe zadržava, ili možda još deli sa klasom vlasnika zemlje — sa svakim novim pronalaskom i otkrićem raste, dok onaj deo što pripada radničkoj klasi (računajući po broju glava), ili raste vrlo sporo i neznatno, ili pak nikako, a pod izvesnim okolnostima može i padati.

Ali ovi pronalasci i otkrića koja sve brže jedno drugo potiskuju, ova proizvodnost ljudskog rada koja se u dosad nečuvenoj meri iz dana u dan povećava — izaziva na kraju sukob zbog koga današnja kapitalistička privreda mora propasti. Na jednoj strani, neizmerna bogatstva i suvišak proizvoda koje prisvajajući nisu u stanju da savladaju. Na drugoj strani, veliki deo društva proletarizovan, pretvoren u najamne radnike, i na taj način onesposobljen da onaj višak proizvoda nabavi. Zbog pocepanosti društva na jednu malu, prebogatu, i jednu veliku klasu najamnih radnika bez igde ičega, ovo se društvo, na jednoj strani, guši u svome vlastitom izobilju, a na drugoj strani velika većina njegovih članova je tek malo, ili nije uopšte, zaštićena od krajnje nemaštine. Ovo stanje postaje svakim danom sve besmislenije i — nepotrebnije. Ono se *mora* odstraniti, ono se *može* od-

straniti. Ostvarljivo je novo društveno uređenje, u kome će nestati današnje klasne razlike i u kome će — možda posle izvesnog kratkog, nešto oskudnog, ali u svakom slučaju moralno vrlo korisnog prelaznog vremena — putem planskog iskorišćavanja i razvijanja već postojećih ogromnih proizvodnih snaga svih članova društva, uz podjednaku obavezu rada, stajati na raspolaganju podjednako i sve više sredstva za život i uživanje, za razvijanje i primenu svih telesnih i duhovnih sposobnosti. A da su radnici sve više rešeni da izvojuju ovo novo društveno uređenje, posvedočiće, na obe strane Okeana, sutrašnji prvi maj i nedelja, treći maj.^[189]

London, 30. aprila 1891.

Friedrich Engels

Prema delu: *Najamni rad i kapital*,
Berlin 1891.

[Predgovor četvrtom nemačkom izdanju (1891)
 »Razvitka socijalizma od utopije do nauke«]^[184]

Moja pretpostavka da sadržina ovog spisa¹ neće zadavati mnogo teškoća našim nemačkim radnicima, obistinila se. U svakom slučaju, od marta 1883, kada je izišlo prvo izdanje, rasprodana su tri izdanja sa ukupno 10 000 primeraka, i to pod vladavinom — sada već pokojnog — zakona protiv socijalista, što je ujedno i nov primer nemoci policijskih zabrana prema takvom pokretu kao što je pokret modernog proletarijata.

Od pojave prvog izdanja izašli su još razni prevodi na strane jezike: talijanski od Pasquala Martignettija: *Il Socialismo Utopico ed il Socialismo Scientifico*, Benevento 1883; ruski: *Razvitie naučnogo socijalizma*, Ženeva 1884; danski: *Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab*, u »Socialistisk Bibliotek«, I Bind, Kjöbenhavn 1885; španjski: *Socialismo utopico y Socialismo scientifico*, Madrid 1886; i holandski: *De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap*, Haag 1886.

U ovo izdanje uneseno je više sitnih izmena; važnije dopune unete su samo na dva mesta: u prvoj glavi o Saint-Simonu, kome je u poređenju s Fourier-om i Owenom bilo posvećeno premalo mesta, i, pred kraj treće glave, o »trustovima«^[185], novom obliku proizvodnje, koji je u međuvremenu postao značajan.

London, 12. maja 1891.

Friedrich Engels

Prema delu: *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, četvrto dopunjeno izdanje, Berlin 1891.

¹ Vidi u 30. tomu ovog izdanja.

[Predgovor četvrtom izdanju (1891)
 »Porekla porodice, privatne svojine i države«^{186]}

Ranija izdanja ove knjige, koja su imala veliki tiraž, već su gotovo pola godine rasprodata, a prošlo je prilično vremena kako je izdavač¹ tražio od mene da spremim novo izdanje. Hitniji poslovi sprečavali su me da to dosad učinim. Od pojave prvog izdanja prošlo je sedam godina, a za to vreme poznavanje prvobitnih oblika porodice znatno je napredovalo. Bilo je dakle potrebno da se ovde unesu ispravke i dopune, tim pre što će mi zamišljeno stereotipisanje današnjeg teksta onemogućiti za izvesno vreme dalje izmene.²

Podvrgao sam, dakle, ceo tekst pažljivom pregledu i uneo niz dodataka, koji, nadam se, u dovoljnoj meri uzimaju u obzir današnje stanje nauke. Osim toga, dajem dalje u predgovoru kratak pregled razvoja istorije porodice od Bachofena do Morgana; i to činim uglavnom stoga što se šovinizmom nadahnuta engleska praistorijska škola još uvek upinje da prećuti preokret u shvatanjima praistorije koji je nastao usled Morganovih otkrića, ne ustežući se pri tom nimalo da ipak prisvoji Morganove rezultate. I drugde se suviše povode za ovim engleskim primerom.

Moj rad je preveden na više stranih jezika. Najpre na italijanski: *L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato*, versione riveduta dall' autore, di Pasquale Martignetti; Benevento 1885. Zatim na rumunski: *Originea familiei, proprietății private și a statului*, traducere de Joan Nădejde, u časopisu »Contemporanul« u Jašiju, od septembra 1885. do maja 1886. Dalje na danski: *Familjens, Privatjendommens og Statens Oprindelse*. Dansk of Forfatteren gennemgaaet Udgave, besørget af Gerson Trier; København 1888. U štampi je francuski prevod Henri Ravéa po sadašnjem nemačkom izdanju.^[187]

Do početka šezdesetih godina ne može se ni govoriti o istoriji porodice. Istorijska nauka je bila na tom polju još sasvim pod uti-

¹ J.H.W. Dietz — ² u časopisu »Die Neue Zeit« poslednji deo ove rečenice, posle reči »tim pre što«, glasi: novo izdanje treba da dostigne tiraž koji je danas uobičajen u nemačkoj socijalističkoj literaturi, dok je u ostalim izdavačkim oblastima još uvek redak.

cajem pet knjiga Mojsijevih. Patrijarhalni oblik porodice, koji je u njima opisan iscrpnije nego drugde, smatran je bez dvoumljenja ne samo za najstariji oblik, nego je i identifikovan — apstrahujući poligamiju — s današnjom buržoaskom porodicom, tako da porodica stvarno nije uopšte imala nikakav istorijski razvitak; u najboljem slučaju, dopuštalo se da je u davniini možda postojao period nereguliranih polnih odnosa. Istina, osim monogamije bile su poznate i istočnjačka poligamija i indijsko-tibetanska poliandrija; ali ta tri oblika nisu mogla biti svrstana u istorijsku sukcesiju i figurirala su jedan pored drugog bez međusobne veze. Da se kod pojedinih naroda stare istorije, kao i kod nekih divljaka koji još postoje, poreklo računalo ne po ocu, već po majci, da se dakle ženska linija smatrala kao jedino važeća; da je kod mnogih današnjih naroda zabranjen brak u okviru određenih većih grupa, u ono vreme još nedovoljno ispitanih, i da se ovaj običaj javlja u svim delovima sveta — ove činjenice su bile, doduše, poznate i sakupljalo se sve više primera o tome. Ali niko nije znao šta da s njima radi; čak i u knjizi E. B. Taylora, *Researches into the Early History of Mankind etc. etc.* (1865), oni se još uvek prosto navode kao »čudni običaji« pored zabrane koja važi kod nekih divljaka da se goruće drvo ne sme dodirnuti gvozdenim oruđem i sličnih religijskih ludorija.

Istorija porodice počinje od 1861, od pojave Bachofenove knjige *Mutterrecht*. U njoj pisac postavlja sledeće tvrdnje: 1) da su ljudi u početku živeli u neograničenim polnim odnosima, što on pogrešno naziva »heterizmom«; 2) da se usled takvog polnog odnosa ne može sigurno utvrditi ko je otac, pa se stoga moglo računati poreklo samo po ženskoj liniji, po matrijarhatu, i da je prvobitno tako i bilo kod svih naroda starog veka; 3) da su usled toga žene, kao majke, jedini pouzdano poznati roditelji mlađe generacije, uživale veliko poštovanje i ugled, koji su se, po Bachofenovoj koncepciji, razvili do potpune vladavine žena (ginekokratija); 4) da je prelaz na monogamiju, u kojoj je žena pripadala isključivo *jednom* čoveku, sadržavao povredu jedne prastare religijske zapovesti (tj. stvarno povredu tradicionalnog prava ostalih ljudi na istu ženu), povredu koju je trebalo okajati, ili njeno tolerisanje iskupiti podavanjem žene i drugima za izvesno vreme.

Dokaze za ova tvrđenja nalazi Bachofen u bezbrojnim pasusima iz staroklasične književnosti, koje je sakupio s vanrednom marljivošću. Do razvoja od »heterizma« ka monogamiji i od matrijarhata ka patrijarhatu dolazi, po njemu, naročito kod Grka, usled daljeg razvoja religijskih predstava, usled uvođenja novih božanstava, predstavnika novog shvatanja u tradicionalnu grupu bogova, predstavnika starog shvatanja, tako da prvi sve više potiskuju ove poslednje. Po Bachofenu, dakle, istorijske promene u uzajamnom društvenom položaju čoveka i žene nisu prouzrokovane razvojem stvarnih životnih uslova ljudi, nego religijskim odrazom ovih životnih uslova u glavama tih ljudi.

Prema tome, Bachofen tumači Eshilovu *Orestiju* kao dramski opis borbe između matrijarhata, koji propada, i patrijarhata, koji se javlja i pobeđuje u herojsko doba. Za ljubav svoga ljubavnika Egista, Klitemnestra je ubila svog muža Agamemnona, koji se vratio iz trojanskog rata; ali njen i Agamemnonov sin Orest sveti ubistvo oca ubistvom svoje matere. Stoga ga progone Erinije, demonske zaštitnice matrijarhata, po kome je ubistvo majke najteži zločin, koji se ničim ne može okajati. Ali, Oresta zaštićuje Apolon, koji ga je svojim proćanstvom naveo na to delo, i Atena, koju su pozvali za sudiju — oba božanstva koja ovde predstavljaju novo patrijarhalno uređenje; Atena saslušava obe strane. Celo sporno pitanje sažeto je u debati koja se sad razvija između Oresta i Erinija. Orest se poziva na to da je Klitemnestra izvršila dvostruk zločin: što je ubila *svoga* muža, a time i *njegovog* oca. Zašto onda Erinije progone njega, a ne nju, koja je mnogo više kriva? Odgovor je porazan:

«Ona nije bila u krvnom srodstvu s čovekom koga je ubila.»⁽¹⁸⁸⁾

Ubistvo čoveka koji nije u krvnom srodstvu s ubicom, čak i kad je to ubičin muž, može se okajati i ne tiče se ništa Erinija; njihova je dužnost samo da kažnjavaju za ubistva među krvnim srođnicima, a od njih je, po matrijarhatu, najteže i najneiskupljivije ubistvo majke. Posle toga javlja se Apolon kao branilac Oresta; Atena poziva areopagite — atinske porotnike — da glasaju; glasovi su podeljeni na jednake delove, za oslobođenje i za osudu; tada Atena, kao predsednica, daje svoj glas za Oresta i oslobađa ga. Patrijarhat je odneo pobedu nad matrijarhatom, »bogovi mladog pokolenja«, kako ih nazivaju same Erinije, pobeđuju Erinije, te one najzad pristaju da preuzmu novu dužnost u službi novog uređenja.

Ovo novo, nesumnjivo pravilno tumačenje *Orestije* je jedno od najlepših i najboljih mesta u celoj knjizi, ali ono istovremeno pokazuje da Bachofen veruje bar isto toliko u Erinije, Apolona i Atenu koliko i Eshil u svoje vreme; upravo, on veruje da su oni u grčko herojsko doba izveli čudo obaranja matrijarhata pomoću patrijarhata. Jasno je da se takvo shvatanje, gde religija važi kao odlučujuća poluga svetske istorije, mora konačno svesti na čist misticizam. Stoga je mučan i ne uvek zahvalan posao proučavati Bachofenovu zamašnu knjigu u kvart-formatu. Ali sve to ne umanjuje njegovu pionirsku zaslugu. On je prvi zamenio frazu o nekom nepoznatom prvobitnom stanju s neregulisanim polnim odnosima dokazom: da nam staroklasična literatura pruža mnogo tragova iz kojih se vidi da je monogamiji kod Grka i Azijata stvarno prethodilo stanje u kome je ne samo jedan muškarac imao polni odnos s više žena, već i jedna žena s više muškaraca, i da to nije vredalo moral; da ovaj običaj nije iščezao ne ostavivši tragove u ograničenom podavanju, kojim su žene iskupljivale pravo na monogamiju; da se stoga poreko prvobitno moglo računati samo po ženskoj lozi, od majke do majke; da se ovo isključivo pri-

znavanje ženske loze zadržalo još dugo, i u doba monogamije s utvrđenim ili bar priznatim očinstvom; i da je ovaj prvobitni položaj majki, kao jedino pouzdanih roditelja svoje dece, obezbeđivao njima, a time i ženama uopšte, viši društveni položaj nego što su ga ikad kasnije imale. Doduše, Bachofen nije ova načela tako jasno izrazio — u tome ga je sprečavalo njegovo mistično shvatanje. Ali, on ih je dokazao, a to je bila 1861. prava revolucija.

Bachofenova opsežna knjiga u kvartu bila je napisana na nemačkom, tj. na jeziku naroda koji se tada najmanje interesovao za predistoriju današnje porodice. Stoga je Bachofen ostao nepoznat. Njegov prvi sledbenik na istom polju, koji se pojavio 1865, nije nikad ni čuo za njega.

Ovaj sledbenik bio je J. F. McLennan, sušta suprotnost svog prethodnika. Umesto genijalnog mističara, ovde je pred nama suvoparni pravnik; umesto bujne pesničke mašte — plauzibilne kombinacije advokata koji pledira. McLennan nalazi kod mnogih divljih, varvarskih, pa čak i civilizovanih naroda starog i novog doba jedan oblik sklapanja braka, gde mladoženja, sam ili zajedno sa svojim prijateljima, mora prividno silom oteći nevestu od njenih srodnika. Ovaj običaj mora biti ostatak ranijeg običaja kada su muškarci jednog plemena stvarno silom otimali svoje žene spolja, iz drugih plemena. Kako je nastao ovaj »brak otmicom«? Dokle god su muškarci mogli naći dovoljno žena u sopstvenom pleмену, nije bilo baš nikakvog povoda za to. Međutim, nalazimo isto tako često da u nerazvijenim narodima postoje izvesne grupe (koje u to vreme — oko 1865 — još često izjednačuju sa samim plemenima) u čijim je granicama brak bio zabranjen, tako da su muškarci svoje žene, a žene svoje muževe morali da uzimaju izvan grupe, dok kod drugih naroda postoji običaj da muškarci izvesne grupe moraju uzeti sebi žene samo u okviru svoje sopstvene grupe. McLennan naziva prve egzogamskim, a druge endogamskim, i bez ustezanja konstruiše krutu suprotnost između egzogamskih i endogamskih »plemena«. Iako ga njegovo sopstveno izučavanje egzogamije upućuje na činjenicu da ova suprotnost u mnogim, ako ne u većini ili čak u svim slučajevima, postoji samo u njegovoj zamisli, ipak je on uzima za osnovu svoje celokupne teorije. Prema tome, egzogamska plemena mogu sebi naći žene samo u drugim plemenima; a u permanentnom ratnom stanju između plemena, koje odgovara divljaštvu, ovo se moglo izvršiti samo otmicom.

McLennan zatim postavlja pitanje: odakle ovaj običaj egzogamije? Predstave o krvnom srodstvu i rodooskvrnjenju ne mogu imati nikakve veze s tim, jer su se one razvile tek mnogo docnije. Ali, verovatno je da je s tim u vezi jako raširen običaj među divljacima da se ženska deca ubijaju odmah po rođenju. Time nastaje višak muškaraca u svakom pojedinom pleмену, čija je neizbežna i neposredna posledica da više muškaraca zajednički imaju jednu ženu: poliandrija. Posledica ovog je, opet, bila da se znalo ko je detetu mati, ali ne i ko

mu je otac, te otuda računanje srodstva samo po ženskoj liniji, s isključenjem muške loze — matrijarhat. A druga posledica oskudice u ženama u okviru plemena — oskudice koja je poliandrijom ublažena, ali ne i uklonjena — bila je baš ta sistematska nasilna otmica žena iz tuđih plemena.

»Kako egzogamija i poliandrija proizlaze iz jednog te istog uzroka — nedostatka ravnoteže u broju oba pola — moramo smatrati da je u svih egzogamskih rasa prvobitno postojala poliandrija... Stoga moramo smatrati kao neosporno da je među egzogamskim rasama prvi sistem srodstva bio onaj koji je priznavao krvnu vezu samo s materine strane.« (McLennan, *Studies in Ancient History*, 1886. *Primitive Marriage*, p. 124.)^[189]

Zasluga je McLennana što je ukazao na opštu rasprostranjenost i veliki značaj onoga što on naziva egzogamijom. On ni u kom slučaju nije otkrio postojanje egzogamskih grupa, a još manje ih je shvatio. Ne uzimajući u obzir ranije pojedinačne beleške mnogih posmatrača, koje su upravo i bile McLennanovi izvori, Latam (*Descriptive Ethnology*, 1859) je tačno i verno opisao ovu instituciju kod indijskih Magara^[190], i rekao da je ona svuda rasprostranjena i da je nalazimo u svim delovima sveta — ovaj pasus navodi i sam McLennan. I naš Morgan je već 1847. u svojim pismima o Irokezima (u časopisu »American Review«), i 1851. u knjizi *The League of the Iroquois*, takođe dokazao postojanje ove institucije kod tog plemena i opisao je verno, dok je, kao što ćemo videti, advokatska pamet McLennanova napravila ovde mnogo veću zbrku negoli Bachofenova mistična fantazija u oblasti matrijarhata. Dalja zasluga McLennana je u tome što je shvatio da je u početku vladalo računanje porekla po matrijarhatu, mada ga je u ovome Bachofen preduhitrio, kao što je kasnije i sam priznao. Ali ni u ovome nije on načisto; on stalno govori o »srodstvu samo po ženskoj lozi« (kinship through females only), i ovaj izraz, koji je tačan za raniji stupanj, upotrebljava i za docnije razvojne stupnjeve, gde se poreklo i nasledstvo, doduše, računalo isključivo po ženskoj lozi, ali se priznavao i izražavalo i srodstvo po muškoj lozi. To je ograničenost pravnika koji je sebi stvorio kruti pravni izraz i nastavlja da ga neizmenjen primenjuje na prilike koje su ga u međuvremenu učinile neprimenljivim.

Pored sve svoje plauzibilnosti, ipak se, izgleda, McLennanova teorija ni samom autoru nije činila baš čvrsto zasnovana. U najmanju ruku njemu samom pada u oči da je

»značajno da je oblik« (prividne) »otmice žena najizraženiji i najizrazitiji baš kod naroda gde vlada muško srodstvo (tj. poreklo po muškoj lozi)« (str. 140).

A zatim:

»Čudnovata je činjenica da se, koliko nam je poznato, ubijanje dece ne vrši sistematski nigde gde postoje, jedno pored drugog, egzogamija i najstariji oblik srodstva« (str. 146).

Obe te činjenice direktno protivreče njegovom načinu objašnjavanja i on je u stanju da im suprotstavi samo nove, još zamršenije hipoteze.

Uprkos tome, njegova teorija je naišla na veliko odobravanje i odziv u Engleskoj: McLennan je ovde uopšte važio kao osnivač istorije porodice i kao najveći autoritet u toj oblasti. Njegovo suprotstavljanje egzogamskih »plemena« endogamskim, bez obzira na to što su utvrđeni i izvesni izuzeci i modifikacije, ostalo je ipak priznata osnova vladajućeg shvatanja i bilo je smetnja koja je onemogućavala svaki slobodan pogled na proučavanu oblast, a time i svaki presudan napredak. Precenjivanju McLennana, koje je uobičajeno u Engleskoj, a po engleskom primeru i u drugim zemljama, dužni smo suprotstaviti činjenicu da je on svojim suprotstavljanjem egzogamskih »plemena« endogamskim, koje se može pogrešno shvatiti, naneo više štete nego što je koristio svojim istraživanjima.

Međutim, uskoro se javljalo sve više činjenica koje nisu mogle da se smeste u kitnjaste okvire njegove teorije. McLennan je znao samo za tri oblika braka: poligamiju, poliandriju i monogamiju. Ali, kad je već jednom skrenuta pažnja na ovo pitanje, nalazilo se sve više dokaza da su među nerazvijenim narodima postojali oblici braka u kojima je niz muškaraca zajednički imao niz žena; i Lubbock (*The Origin of Civilization*, 1870) je priznavao ovaj grupni brak (communal marriage) kao istorijsku činjenicu.

Odmah zatim, 1871, pojavio se *Morgan* s novim i u mnogom pogledu presudnim materijalom. On se uverio da je specifični sistem srodstva koji važi kod Irokeza zajednički svima prastanovnicima Sjedinjenih Država, da je, dakle, rasprostranjen po čitavom jednom kontinentu, iako neposredno protivreći stepenima srodstva koji proizlaze iz sistema braka koji tamo važi. On je, zatim, podstaknuo američku saveznu vladu da, na osnovu upitnika i tabela koje je sam sastavio, prikupi podatke o sistemima srodstva kod ostalih naroda. Iz odgovora on je utvrdio: 1) da američko-indijanski sistem srodstva važi takode u Aziji i, u nešto izmenjenom obliku, kod mnogobrojnih plemena Afrike i Australije; 2) da taj sistem nalazi svoje puno objašnjenje u jednom obliku grupnog braka koji baš sada izumire na Havajskim i drugim australijskim ostrvima, i 3) da na istim ostrvima pored ovog oblika braka važi sistem srodstva koji se može objasniti samo jednim još primitivnijim, već izumrlim oblikom grupnog braka. Skupljene izveštaje sa svojim zaključcima koje je izveo iz njih objavio je u svom delu *Systems of Consanguinity and Affinity*, 1871, te je time preneo diskusiju na beskrajno obimnije područje. Polazeći od sistema srodstva, rekonstruisao je oblike porodica koji im odgovaraju, i time otvorio nov put istraživanju i dubljem prodiranju u predistoriju čovečanstva. Ako se usvoji ovaj metod, onda su McLennanove kitnjaste konstrukcije isparile.

McLennan je branio svoju teoriju u novom izdanju knjige *Pri-*

mitive Marriage (Studies in Ancient History, 1876). Dok sâm sasvim veštački kombinuje istoriju porodice iz samih hipoteza, on od Lubbocka i Morgana zahteva ne samo dokaze za svako njihovo tvrđenje već i dokaze nepobitne ubedljivosti, kao što su oni koji su jedino dopušteni u škotskom sudu. I to čini onaj isti čovek koji iz prisnog odnosa između ujaka i sestrića kod Nemaca (Tacitus, *Germania*, c. 20), iz Cezarova izveštaja da su Briti u grupama od po deset ili dvanaest zajednički imali svoje žene, i iz svih drugih izveštaja starih pisaca o zajednici žena kod varvara — bez kolebanja izvlačio zaključak da je kod svih tih naroda vladala poliandrija. Čoveku se čini da sluša državnog tužioca koji sebi dopušta punu slobodu udešavanja optužnog materijala, ali od branioca zahteva za svaku reč najformalističkiji pravni dokaz.

On tvrdi da je grupni brak čista fantazija, i time ostaje daleko iza Bachofena. Sistemi srodstva kod Morgana su, po njemu, obični propisi učtivosti, što se vidi iz činjenice da Indijanci oslovljavaju i stranca, belog čoveka, bratom ili ocem. To je kao kad bi se tvrdilo da su izrazi otac, mati, brat, sestra obični besmisleni oblici oslovljavanja zato što katoličke sveštenike i nastojnice samostana isto tako oslovljavaju ocem i majkom, što se kaluđeri i kaluderice, čak i slobodni zidari i članovi engleskih stručnih udruženja na svečanim sednicama oslovljavaju bratom i sestrom. Ukratko, McLennanova odbrana je bila vrlo bedna.

Ali ostala je još jedna tačka u kojoj on nije napadan. Suprotnost egzogamskih i endogamskih »plemena«, na čemu se zasnivao ceo njegov sistem, bila je ne samo nepokolebana, već i opšte priznata kao stožer celokupne istorije porodice. Priznavalo se da je McLennanov pokušaj objašnjenja ove suprotnosti nedovoljan i da protivreći činjenicama koje je on sam naveo. Ali sama suprotnost, postojanje dve vrste samostalnih i nezavisnih plemena, koja se uzajamno isključuju, od kojih je jedna vrsta uzimala sebi žene u okviru plemena, dok je to bilo apsolutno zabranjeno drugoj vrsti — to je važno kao neosporno jevanđelje. Uporedite npr. Giraud-Teulonove *Origines de la famille* (1874), pa čak i Lubbockovo *Origin of Civilization* (4. izd., 1882).

Povodom ovog pitanja nastalo je Morganovo glavno delo *Ancient Society* (1877), delo koje je podloga ovom radu. Ono što je Morgan 1871. samo još nejasno naslućivao, ovde je potpuno jasno izloženo. Endogamija i egzogamija nisu nikakva suprotnost; postojanje egzogamskih »plemena« nije dosad nigde dokazano. Ali u doba kad je još vladao grupni brak — a on je, po svoj prilici, nekada vladao svuda — pleme se delilo na izvestan broj krvno srodnih grupa s majčine strane — gensova, u okviru kojih je vladala stroga zabrana braka, tako da su ljudi jednoga gensa mogli uzimati, i po pravilu su i uzimali, sebi žene, doduše iz plemena, ali obavezno izvan svoga gensa. Tako, ako je gens bio strogo egzogamski, pleme, koje je obuhvatalo skup gensova, bilo je isto toliko endogamsko. Time je konačno uni-

šten poslednji ostatak McLennanovih veštačkih konstrukcija.

Ali Morgan se nije time zadovoljio. Gens američkih Indijanaca mu je dalje poslužio da učini drugi odsudan korak napred u oblasti koju je proučavao. U tom genu, matrijarhalno organizovanom, otkrio je praoblik iz koga se razvio kasniji, patrijarhalno organizovani gens, koji nalazimo kod svih antičkih kulturnih naroda. Grčki i rimski gens, zagonetka za sve dosadašnje istoričare, objašnjen je pomoću indijanskog gensa, i time je nađena nova podloga za celu praistoriju.

Ovo ponovno otkriće prvobitnog matrijarhalnog gensa, kao pretrodnog stupnja patrijarhalnog gensa kulturnih naroda, ima za praistoriju isti značaj koji imaju Darwinova teorija evolucije za biologiju i Marxova teorija viška vrednosti za političku ekonomiju. Ono je omogućilo Morganu da prvi put izradi nacrt istorije porodice u kom su, koliko danas poznati materijal dozvoljava, zasada utvrđeni bar klasični razvojni stupnjevi u glavnim linijama. Svakako je jasno da ovim počinje nova epoha obrade praistorije. Matrijarhalni gens je postao stožer oko koga se okreće cela nauka; otkako je on otkriven, zna se u kome pravcu i šta treba istraživati i na koji način treba grupisati rezultate. Prema tome, na tom polju se sada mnogo brže napreduje nego pre Morganove knjige.

Morganova otkrića su sada opšte priznata ili, bolje rečeno, prisvojena od strane praistoričara i u Engleskoj. Ali skoro ni kod jednog nema otvorenog priznanja da Morganu dugujemo tu revoluciju u shvatanju. U Engleskoj se njegova knjiga prećutkuje koliko god je to moguće, a što se tiče njega samog svršava se sa snishodljivom hvalom njegovih ranijih radova; cepidlački se pabirči po pojedinostima njegova izlaganja, a uporno se ćutke prelazi preko njegovih stvarno velikih otkrića. Delo *Ancient Society* je u originalnom izdanju rasprodato; za tako nešto u Americi nema prode koja se isplati; u Engleskoj je, izgleda, knjiga sistematski ugušivana, i jedino izdanje ove epohalne knjige koje se još može naći u knjižarskoj prodaji jeste — nemački prevod.

Otkuda ta uzdržljivost za koju je teško poverovati da nije zavera ćutanja, naročito nasuprot mnogobrojnim citatima iz obične kurtazije i drugim dokazima kolegijalnosti, kojima kipte radovi naših priznatih praistoričara? Možda zato što je Morgan Amerikanac i što engleskim praistoričarima teško pada što su oni, pored sve marljivosti u sakupljanju materijala, što zaslužuju najveće priznanje, u pogledu opštih načela sređivanja i grupisanja ovog materijala, ukratko u pogledu ideja, upućeni na dva genijalna stranca, na Bachofena i na Morgana? Nemač se još mogao nekako podneti, ali Amerikanac? U odnosu na Amerikance svaki Englez postaje patriota, o čemu sam u Sjedinjenim Državama video zanimljivih primera.^[181] Tome treba još dodati da je McLennan bio tako reći zvanično naimenovan osnivač i vođ engleske praistorijske škole; da je u neku ruku spadalo u dobro vaspitanje istoričara da se govori samo s najvećim strahopoštovanjem

o njegovoj veštačkoj praistorijskoj konstrukciji, koja vodi, od ubistva dece preko poliandrije i braka otmicom — matrijarhalnoj porodici; da se i najmanja sumnja u postojanje egzogamskih i endogamskih »plemena« koja se međusobno potpuno isključuju smatrala za drsku jeres; da je, dakle, Morgan izvršio neku vrstu svetogrđa time što je u prah pretvorio sve ove svete dogme. I još povrh toga, on je to učinio na takav način da je bilo potrebno samo da se izrekne pa da odmah postane očigledno; tako da su se poštovaoci McLennana, koji su od sad bespomoćno teturali tamo-amo između egzogamije i endogamije, morali lupiti bezmalo pesnicom u glavu i uzviknuti: kako smo mogli biti toliko glupi da to sami već odavno nismo uvideli!

I kao da još nije bilo dosta zločina koji su zvaničnoj školi zabranjivali svako drugo ponašanje osim hladnog ignorisanja, Morgan je prevršio meru time što je kritikovao ne samo civilizaciju, društvo robne proizvodnje, osnovni oblik našeg današnjeg društva, i to na način koji podseća na Fourier-a, nego još govori o budućem preobražaju ovog društva rečima koje bi i Karl Marx mogao iskazati. On je, dakle, potpuno zaslužio što mu McLennan indignirano prebacuje da mu je »istorijski metod skroz antipatičan«^[192] i što mu to potvrđuje još 1884. gospodin profesor Giraud-Teulon u Ženevi. Zar nije isti gospodin Giraud-Teulon već 1874 (*Origine de la famille*) bespomoćno lutao po McLennanovom lavirintu egzogamije, odakle ga je tek Morgan morao spasavati!

Nije potrebno da ovde ulazim u izlaganje ostalih postignuća, za koja praistorija duguje Morganu; u mom radu nalazi se o tome ono što je neophodno. Četrnaest godina koje su protekle od pojave njegovog glavnog dela mnogo su obogatile naš materijal za istoriju ljudskih prvobitnih društava; antropolozima, putnicima i praistoričarima od zanata pridružili su se stručnjaci uporednog prava i izneli delom nov materijal, a delom nova gledišta. Poneka pojedinačna Morganova hipoteza poljuljana je time, ili čak i oborena. Ali novosakupljeni materijal nije nigde doveo do toga da se njegova velika osnovna gledišta potisnu drugim gledištima. Red koji je on uneo u praistoriju važi još i danas u glavnim linijama. Čak se može reći da taj red dobija sve veće opšte priznanje, i to u srazmeri s nastojanjima da se prikrije da je on začetnik ovog velikog napretka*.

London, 16. juna 1891.

Friedrich Engels

* Na povratku iz Njujorka, u septembru 1888, sreo sam se s jednim bivšim članom Kongresa za izborni okrug Ročester, koji je poznavao Lewisa Morgana. Na žalost, nije znao baš mnogo da mi priča o njemu. Morgan je živeo u Ročestru kao privatni čovek, zauzet samo svojim studijama. Njegov brat je bio pukovnik i bio zaposlen u Ministarstvu vojske u Vašingtonu; posredstvom toga brata uspelo mu je da zainteresuje vladu za svoja istraživanja i da više svojih dela izda o državnom trošku; i moj izveštac se zalagao više puta za tu stvar dok je bio član Kongresa.

[Pozdravna adresa drugom kongresu austrijske
socijaldemokratske partije^[193]]

London, 26. juna 1891.

Cenjani drugovi,

Najiskrenije zahvaljujem na prijateljskom pozivu da prisustvujem drugom kongresu austrijske socijaldemokratije, ali, istovremeno, žalim što lično neću moći doći i šaljem Vam svoje najbolje želje za uspešan tok diskusija.

Posle Hajnfelda^[194], gde je austrijska radnička partija ponovo stala na svoje noge, silno ste napredovali. To je najbolje jemstvo da će vaš novi kongres biti polazna tačka za nove, još značajnije trijumfe.

Kakvu nepobedivu unutrašnju snagu poseduje naša partija pokazuju ne samo uspesi koji brzo smenjuju jedni druge; ne samo to što je, kako prošle godine u Nemačkoj tako i ove u Austriji, nadjačala vanredno stanje. Ona svoju snagu dokazuje još više time što u svim zemljama savladuje prepreke i postiže stvari pred kojima se nemoćno zaustavljaju ostale stranke koje se regrutuju iz posedničke klase. Dok se posedničke klase Francuske i Nemačke međusobno napadaju ispunjene nepomirljivom mržnjom, francuski i nemački proleterti saraduju tesno, jedni s drugima. I dok kod vas u Austriji posedničke klase krupnih zemalja gube, zbog slepe nacionalne svađe, i poslednje ostatke sposobnosti da vladaju, vaš drugi kongres će vam pokazati sliku Austrije koja ne poznaje nacionalne svađe — Austrije radnika.

Friedrich Engels

Prilog kritici
Nacrta socijaldemokratskog programa
iz 1891^[196]

Napisano između 18. i 29. juna 1891.

Prevedeno sa teksta u:

Karl Marx-Friedrich Engels, *Werke*, Bd. 22, Dietz Verlag,
Berlin, 1974, str. 225 - 240, koji je dat prema rukopisu.

Sadašnji nacrt^[197] razlikuje se u vrlo povoljnom smislu od dosadašnjeg programa^[198]. Jaki ostaci preživele tradicije — kako specifično lasalovske, tako i vulgarnosocijalističke — suštinski su odstranjeni; sa svoje teorijske strane nacrt stoji, u celini uzevši, na tlu današnje nauke i sa tog tla se može o njemu raspravljati.

Deli se na tri dela: I. Motivi; II. Politički zahtevi; III. Zahtevi radničke zaštite.

I. Motivi u deset odeljaka

Uzevši uopšte, motivi pate od pokušaja da se spoje dve nespojive stvari: da budu i program, i *komentar* programa. Strahuje se da nešto neće biti dovoljno jasno ako bude kratko i jezgrovito, pa se zato umeću objašnjenja, koja stvar čine opširnom i razvučenom. Po mom mišljenju, program treba da bude što kraći i precizniji. Ako se u njemu čak i nađe poneka strana reč i poneka rečenica koja se ne može odmah shvatiti u čitavom njenom domašaju, to ništa ne smeta. Usmeno predavanje na skupovima i pismeno objašnjavanje u štampi učiniće ovde sve što je potrebno, i kratka, sažeta rečenica, kad se jednom shvati, urezaće se u pamet, postaće parola, a to se s opširnijim razjašnjavanjem ne dešava nikad. Obzirima popularnosti ne treba žrtvovati odviše, ne treba potcenjivati umnu obdarenost i stepen obrazovanosti naših radnika. Oni su razumeli mnogo teže stvari nego što za njih može da bude i najkraći, najzbijeniji program; pa iako je u vreme zakona protiv socijalista potpuno izgrađivanje novodošlih masa bilo takođe otežano, a mestimično i sprečeno, sve ovo će sada, kada se naši propagandni spisi mogu opet nesmetano čuvati i čitati, biti brzo nadoknađeno pod rukovodstvom starog članstva.

Pokušaću da ceo taj odeljak formulišem nešto kraće, pa ako mi to pođe za rukom, priložiću ga, ili ću ga poslati naknadno, a sada prelazim na pojedine, od 1 do 10 numerisane odeljke. U *Prilogu I* moji predlozi su stavljeni u nacrt.

*Odeljak I. »Odvajanje«, itd. »Rudnici, jame, majdani« (»Bergwerke, Gruben, Minen«) — tri reči za jednu stvar; trebalo bi da dve izostanu. Ja bih zadržao rudnici (*Bergwerke*), koji se kod nas tako zovu*

i kad su u potpunoj ravnici, i sve bih označio ovom najuobičajenijom rečju. Ali zato bih dodao: »*železnice i druga saobraćajna sredstva*«.

Odeljak 2. Ovde bih stavio: »U rukama svojih prisvajaca (ili svojih posednika) društvena sredstva za rad«, a tako isto iza toga: »zavisnost. . . od posednikâ (ili prisvajaca) sredstava za rad«, itd.

Da su gospoda prisvojila ove stvari kao »isključivi posed«, rečeno je već ad 1 i može se ovde ponoviti samo ako se baš insistira na tome da se unese reč »monopolisti«. Ni jedna ni druga reč ni najmanje ne poboljšavaju smisao. A ono što je u programu suvišno, to ga slabi.

»Sredstva za rad koja su potrebna za opstanak društva«

to su uvek ona sredstva koja upravo postoje. Pre parne mašine moglo se bez nje, sada se to više ne bi moglo. A pošto su danas sva sredstva za rad neposredno ili posredno — bilo po svojoj konstrukciji ili zbog društvene podele rada — društvena sredstva za rad — ove četiri reči ispravno izražavaju ono što u svakom momentu postoji, izražavajući to tačno i bez nepravilnog sporednog značenja.

Ako se završetak odeljka oslanja na motive Statuta⁽¹⁹⁹⁾ Internacionale, više bih bio za to da to bude *sasvim*: »socijalne bede (to je broj 1), duhovnog zakržljavanja i političke zavisnosti«. Fizičko zakržljavanje sadržano je u socijalnoj bedi, a politička zavisnost je činjenica, dok je političko *bespravlje* deklamatorska fraza samo *relativnog važenja* i zbog toga ne spada u program.

Odeljak 3. Prvu rečenicu treba, po mom mišljenju, izmeniti.

»Pod vladavinom monopolista.«

Prvo, ono što sledi je ekonomska činjenica koju treba ekonomski objasniti. Međutim, izraz »vladavina« monopolista stvara privid kao da je tome uzrok *politička* vladavina te pljačkaške bande. Drugo, među ove monopoliste spadaju ne samo »kapitalisti i veleposednici«. (Šta će tu iza njih buržuji? Jesu li oni treća klasa monopolista? Jesu li veleposednici takođe »buržuji«!? Treba li, kada je već reč o veleposednicima, ignorisati silne ostatke feudalizma, koji čitavoj našoj političkoj svinjariji u Nemačkoj daju svoj specifično reakcionarni pečat?). I *seljaci* i *sina buržoazija* takođe su »monopolisti«, bar još danas; ali oni se ne pojavljuju nigde u celom programu, i zato se treba izražavati tako da oni uopšte ne budu uključeni u ovu sortu monopolista o kojoj je reč.

»Nagomilavanje sredstava za rad i bogatstva koja su stvorili eksploatisani.«

»Bogatstvo« se sastoji od: 1. sredstava za rad. 2. sredstava za život. Zato je negramatički i nelogično govoriti najpre o jednom delu bogatstva, a onda ne govoriti o drugom delu, nego o ukupnom bogatstvu, i spojiti ovo dvoje sa i.

»... narasta... u rukama kapitalistâ sve većom brzinom«.

A gde su mu sad »veleposednici« i »buržuiji»? Ako je ovde dovoljno reći kapitalisti, dovoljno je i gore. Ako se pak ulazi u pojedivosti, onda uopšte nije dovoljno reći kapitalisti.

«Sve više raste broj i sve veća je *beda* proleterâ.»

Rečeno ovako apsolutno, to nije tačno. Organizacija radnika, njihov otpor koji stalno raste, staviće možda *rastenju bede* izvesnu branu. Ali *sigurno* je da raste *nesigurnost egzistencije*. To bih ja umetnuo.

Odeljak 4.

«Odsustvo plana, koje je u prirodi kapitalističke privatne proizvodnje»

zaslužuje jaku korekturu. Meni je poznata kapitalistička proizvodnja kao društvena forma, kao ekonomska faza, a kapitalistička *privatna* proizvodnja samo kao *pojava* koja se susreće, ovako ili onako, unutar te faze. Šta znači, u stvari, kapitalistička *privatna* proizvodnja? Proizvodnja od strane *individualnog* preduzetnika, a ta sve više postaje izuzetak. Kapitalistička proizvodnja kroz *akcionarska društva* nije više *privatna* proizvodnja, nego proizvodnja za zajednički račun mnogih lica. A ako od akcionarskih društava pređemo na trustove koji potčinjavaju sebi i monopolišu čitave industrijske grane, onda tu prestaje ne samo *privatna proizvodnja* nego i *odsustvo plana*. Neka se precрта »*privatna*«, i rečenica može za nuždu da prođe.

«Upropašćivanjem širokih slojeva naroda»

Umesto ove deklamatorske fraze, prema kojoj izgleda da još nismo prežalili upropašćivanje buržoazije i sitne buržoazije, naveo bih jednostavnu činjenicu: »koji upropašćivanjem gradskih i seoskih srednjih slojeva — sitne buržoazije i sitnih seljaka — proširuju (ili produbljuju) jaz između posednika i onih koji su bez iščega».

U dve završne rečenice ista stvar je rečena dvaput. U Prilogu I dajem predlog za izmenu.¹

Odeljak 5. Umesto »uzrokâ« treba da stoji »*njegovih* uzroka«, što je zacelo samo omaška pri pisanju.

Odeljak 6. »Rudnici, majdani, jame«, kao gore ad 1. *Privatna* proizvodnja kao gore ad 4. Ja bih rekao: »da pretvori sadašnju kapitalističku proizvodnju za račun pojedinaca ili akcionarskih društava u socijalističku proizvodnju za račun celog društva i po unapred određenom planu, a to je pretvaranje itd. . . . i jedino se njime ostvaruje oslobođenje radničke klase, a time i oslobođenje svih članova društva bez izuzetka.»

Odeljak 7. Rekao bih kao u Prilogu I.

Odeljak 8. Umesto »klasnosvesnim«, što je, doduše, u našim krugovima lako razumljivo skraćenje, rekao bih u interesu opšteg razu-

¹ Vidi u ovom tomu, str. 203.

mevanja i prevođenja na strane jezike: »radnicima koji su prožeti svešću o svom klasnom položaju«, ili nešto slično.

Odeljak 9. Završna rečenica: »... i time sjedinjuje u jednoj ruci silu ekonomske eksploatacije i političkog ugnjetavanja.«

Odeljak 10. Iza »klasne vladavine« nedostaje »i samih klasa«. Ukiđanje klasa je naš osnovni zahtev, bez koga je ukidanje klasne vladavine u ekonomskom pogledu besmislica. Umesto »za jednako pravo svih« predlažem: »za jednaka prava i jednake dužnosti« svih, itd. *Jednake dužnosti* su za nas naročito bitna dopuna buržoaskodemokratskih *jednakih prava* i oduzimaju im specifično buržoaski smisao.

Završnu rečenicu: »U svojoj borbi ... prikladne ...«, radije bih precrtao. U svojoj neodređenosti: »koje su prikladne za poboljšanje položaja *naroda* uopšte« (ko je to?), ona može da obuhvati sve: zaštitne carine i slobodnu trgovinu, esnafe i slobodu industrije, hipotekarni kredit, banke za razmenu, prinudno vakcinisanje i zabranu vakcinisanja, alkoholizam i borbu protiv rakije, itd. Ono što ta rečenica *treba* da kaže sadržano je već u prethodnoj rečenici, a da onda kad hoćemo sve, uzimamo i svaki pojedini komad — ne treba posebno da se kaže; mislim da to slabi utisak. Ako pak tu rečenicu želimo da imamo kao prelaz pojedinačnim zahtevima, onda bi se moglo reći otprilike ovako: »socijaldemokratija se zalaže za sve zahteve *koi je približavaju tom cilju*« (»mere i institucije« kao ponavljanje precrtati), ili što je još bolje, treba reći direktno o čemu se radi — da se mora nadoknaditi ono što je propustila da uradi buržoazija; u tom smislu stavio sam u Prilogu I završnu rečenicu, koju smatram važnom zbog mojih primedaba u idućem odeljku i radi motivisanja predloga koje sam onde dao.

II. Politički zahtevi

Politički zahtevi nacrtu imaju jednu veliku manu. Ono što je u stvari trebalo da se kaže, u njima se ne kaže. Kada bi svim tim zahtevima, od prvog do desetog, bilo udovoljeno, imali bismo, doduše, više različitih sredstava za postizanje političke glavne stvari, ali nikako i samu glavnu stvar. U odmeravanju prava koja daje narodu i njegovom predstavištvu, ustav Rajha je čista kopija pruskog ustava od 1850, ustava u kome je krajnja reakcija formulisana u paragrafima, u kome vlada ima svu stvarnu vlast, a skupštinski domovi čak ni pravo uskraćivanja poreza; ustava koji je u konfliktom periodu pokazao da je vlada mogla raditi s njime što je htela.^[200] Prava Rajhstaga su sasvim ista kao prava pruskog landtaga, i zato je Liebknecht nazvao taj Rajhstag smokvinim listom apsolutizma. Hteti na bazi tog ustava i podele na male državice koju on sankcioniše, na bazi »saveza« između Pruske i Rojs-Grajc-Šlajc-Lobenštajna, od kojih prva ima toliko kvadratnih milja koliko drugi kvadratnih coli — hteti na takvoj

bazi sprovesti »pretvaranje svih sredstava za rad u zajedničku svojinu«, očigledna je besmislica.

Ali, dirati u to je opasno. A ipak se stvar mora, ovako ili onako, naćeti. Koliko je to potrebno, pokazuje oportunistam koji baš sada uzima maha u velikom delu socijaldemokratske štampe. Iz straha od obnavljanja zakona protiv socijalista, zbog sećanja na svakojake brzoplete izjave date za vreme važenja toga zakona, treba sad odjednom da sadašnji zakonski poredak u Nemačkoj bude partiji dovoljan za sprovođenje svih njenih zahteva mirnim putem. Sebe i partiju ljudi obmanjuju da »današnje društvo urasta u socijalizam«, ne pitajući se da li ono time isto tako nužno ne prerasta svoju staru društvenu organizaciju, da li ono ne mora tu staru ljušturu isto onako nasilno razbiti kao što rak razbija svoju, i kao da ono ne mora u Nemačkoj, osim toga, da razbije okove još poluapsolutističkog i uz to neiskazano zamršenog političkog uređenja. Moguće je zamisliti da će staro društvo mirno urasti u novo u zemljama gde narodno predstavništvo koncentriše svu vlast u sebi, gde ustavnim putem možeš uraditi sve što hoćeš čim imaš većinu naroda za sobom; u demokratskim republikama, kao što su Francuska i Amerika, u monarhijama kao što je Engleska, gde se o predstojećem ispraćaju dinastije svakog dana diskutuje u štampi i gde je ta dinastija protiv narodne volje nemoćna. Ali u Nemačkoj, gde je vlada gotovo svemoćna, a Rajhstag i sva druga predstavnička tela bez stvarne vlasti — u Nemačkoj proglašavati tako nešto, i još bez ikakve potrebe, znači skinuti smokvin list s apsolutizma i sobom pokriti njegovu golotinju.

Takva politika može samo sopstvenu partiju za duže vreme odvesti s pravog puta. U prvi plan se guraju opšta, apstraktna politička pitanja i time prikrivaju najbliža konkretna pitanja koja se u prvim krupnim događajima, u prvoj političkoj krizi, sama stavljaju na dnevni red. Šta drugo može iz toga proizaći nego to da partija u odlučnom momentu najednom bude zbunjena, da o najpresudnijim tačkama vlada nejasnost i nejedinstvenost, jer se o tim tačkama nije nikad diskutovalo. Treba li da se ponovi ono što se u svoje vreme desilo sa zaštitnim carinama; tada se izjavljivalo da se to pitanje tiče samo buržoazije a da ni najmanje ne tangira radnike, pa je svako mogao glasati kako je hteo, dok sada mnogi padaju u drugu krajnost i, iz suprotnosti prema buržujima koji su postali protekcionisti, nanovo podgrejavaju Cobdenova i Brightova pogrešna ekonomska tumačenja, i kao najčistiji socijalizam propovedaju — najčistije mančesterstvo?^[201] Ovo zaboravljanje velikih osnovnih gledišta radi trenutnih interesa dana, ovo jurenje i posezanje za trenutnim uspehom bez obzira na kasnije posledice, ovo žrtvovanje budućnosti pokreta za ljubav njegove sadašnjosti može da bude »pošteno« mišljeno, ali jeste i ostaje oportunistam, a »pošteno« oportunistam je možda najopasniji od svih.

Koje su, dakle, te škakljive, ali vrlo bitne tačke?

Proo. Ako je išta izvesno, onda je izvesno to da naša partija i

radnička klasa mogu doći na vlast samo pod formom demokratske republike. Ova je čak specifična forma za diktaturu proletarijata, kao što je već pokazala velika francuska revolucija. Nemoguće je zamisliti da bi naši najbolji ljudi trebalo da postanu, kao Miquel, ministri pod jednim kaiserom. No čini se da legalno ne može zahtev republike da se stavi direktno u program, iako je to čak pod Louis-Philippe-om bilo dopušteno u Francuskoj, isto onako kao danas u Italiji. A činjenica da se u Nemačkoj ne sme otvoreno postaviti čak ni republikanski partijski program dokazuje koliko je grdna iluzija da se u njoj republika može ostvariti lagodno — mirnim putem, pa i ne samo republika, nego čak i komunističko društvo.

Međutim, republika se u krajnjem slučaju može zaobići. Ali ono što je po mom mišljenju trebalo da uđe i što može da uđe to je zahtev da se *konzentriše sva politička vlast u rukama narodnog predstavnništva*. To bi zasad bilo dovoljno ako se ne može ići dalje.

Drugo. Rekonstitucija Nemačke. S jedne strane, podela na male državnice mora biti odstranjena — pokušajte revolucionisati društvo dok postoje bavarsko-virtemberška zadržana prava^[202], a karta Tiringije, na primer, pokazuje današnju jadnu sliku! S druge strane, Pruska mora prestati da postoji, mora da se rastvori u samoupravnim pokrajinama, kako specifično prustvo ne bi i dalje pritiskivalo Nemačku. Podela na male državnice i specifično prustvo dve su strane one suprotnosti u kojoj je sad Nemačka sapeta, pri čemu jedna strana uvek mora da služi drugoj kao opravdanje i razlog za postojanje.

Šta treba da dođe na njihovo mesto? Po mom mišljenju, proletarijat može upotrebiti samo formu jedne i nedeljive republike. Federativna republika je na ogromnoj teritoriji Sjedinjenih Država još i sad, u celini uzvevši, nužnost, mada na istoku već postaje smetnja. Ona bi bila napredak u Engleskoj, gde na dva ostrva žive četiri nacije i gde, uprkos tome što je parlament jedan, već sada postoje naporedo tri sistema zakonodavstva. U maloj Švajcarskoj federativna republika je već davno postala smetnja, podnošljiva samo zato što se Švajcarska zadovoljava time da bude čisto pasivan član evropskog sistema država. Za Nemačku bi federalističko pošvajcarenje bilo ogroman korak nazad. Savezna država razlikuje se od jedinstvene države u dve tačke: jedna je u tome što svaka pojedina država koja se nalazi u Savezu, svaki kanton, ima svoje vlastito građansko i krivično zakonodavstvo i ustrojstvo sudova; druga je u tome što pored doma narodnih predstavnika postoji i dom predstavnika država, u kome svaki kanton, bio veliki ili mali, glasa kao takav. Prvo smo srećno savladali i nećemo biti tako naivni da to ponovo uvodimo, a drugo imamo u Saveznom veću, bez čega možemo da budemo sasvim lepo, jer uopšte naša »Savezna država« predstavlja već prelaz jedinstvenoj državi. I nije naše da revoluciju odozgo, izvršenu 1866. i 1870, poništavamo, nego da joj damo potrebnu dopunu i korekturu pokretom odozdo.

Dakle, jedinstvena republika. Ali ne u smislu današnje francuske republike, koja nije ništa drugo nego 1798. osnovano carstvo bez cara.^[303] Od 1792. do 1798. svaki francuski departman, svaka opština imala je potpunu samoupravu po američkom uzoru, a to moramo imati i mi. Kako treba organizovati samoupravu i kako se može bez birokratije, pokazala nam je Amerika i prva francuska republika, a još danas pokazuju Australija, Kanada i druge engleske kolonije. A takva pokrajinska i opštinska samouprava mnogo je slobodnija nego, na primer, švajcarski federalizam, gde je kanton, doduše, veoma nezavisan u odnosu prema Savezu, ali i prema srezu i opštini. Kantonske vlade postavljaju sreske štataltere i prefekte, što je u zemljama engleskog jezika sasvim nepoznat slučaj i što mi u budućnosti nećemo kod sebe nikako trpeti, baš kao ni pruske landrate i regirungsrates.

Od svih ovih stvari malo šta će smeti da uđe u program. Ja ih i pominjem uglavnom zato da bih okarakterisao prilike u Nemačkoj, gde se tako nešto ne može glasno kazati, a time ujedno i iluziju koja bi htela da takve prilike legalnim putem prevede u komunističko društvo. I dalje, da bih podsetio Predsedništvo partije da ima još i drugih važnih političkih pitanja osim direktnog narodnog zakonodavstva i besplatnog pravosuđa, bez kojih, na kraju krajeva, takođe možemo ići napred. Pri opštoj neizvesnosti mogu ta pitanja prekonoc postati goruća, a šta onda ako o njima nismo diskutovali, ako se o njima nismo sporazumeli?

Ali ono što može doći u program, i što bar indirektno može služiti kao nagoveštaj onoga što ne može da se kaže, jeste zahtev:

»Puna samouprava u pokrajini, okrugu i opštini preko činovnika biranih na temelju opšteg prava glasa. Ukidanje svih od države nimenovanih lokalnih i pokrajinskih vlasti«.

Da li se još šta od tačaka o kojima smo upravo diskutovali može formulisati kao programski zahtev, ja ovde ne mogu da ocenim tako dobro kao vi tamo. No bilo bi poželjno da se o tim pitanjima diskutuje u partiji pre nego što bude prekasno.

1. Razliku između »izbornog prava i prava glasa«, odnosno »izbora i glasanja« ne mogu da uočim. Ako treba praviti neku razliku, trebalo bi je svakako izraziti razumljivije ili objasniti u komentaru uz nacrt.

2. »Pravo naroda na podnošenje i odbacivanje predloga« čega? Trebalo bi dodati: svih zakona ili odluka narodnog predstavništva.

5. Potpuno odvajanje crkve od države. Sve verske zajednice, bez izuzetka, država tretira kao privatna udruženja. One gube svaku potporu iz javnih sredstava i svaki uticaj na javne škole. (Njima se ipak ne može zabraniti da osnivaju vlastite škole iz vlastitih sredstava i da u njima uče svoje besmislice!)

6. »Svetovnost škole« u tom slučaju otpada, to ide u prethodni paragraf.

8. i 9. Ovde bih upozorio da se dobro razmisli; ove tačke zahtevaju podržavljenje 1. *advokature*, 2. *lekará*, 3. *apotekará*, *zubnih lekara*, *babica*, *bolničará* itd. Osim toga, dalje se traži potpuno podržavljenje radničkog osiguranja. Da li se sve to sme poveriti gospodinu von Capriviju i da li se sve to slaže s prethodnim odricanjem od svakog državnog socijalizma?

10. Ja bih ovde kazao: »Progresivni . . . porezi za podmirenje svih rashoda u državi, srezu i opštini, ukoliko su porezi za ovo potrebni. Ukidanje svih posrednih državnih i lokalnih poreza, carina itd.«. Ostatak je suvišan i predstavlja komentar, odnosno motivaciju koja slabi utisak.

III. Ekonomski zahtevi

ad 2. U Nemačkoj je, više nego ma gde, pravu koalicije potrebno obezbeđenje prema *državi*.

Završnu rečenicu »radi regulisanja« trebalo bi dodati kao *član 4* i dati joj odgovarajuću formu. U vezi s tim treba napomenuti da bismo sa komorama rada, sastavljenim napola od radnika a napola od preduzetnika — bili nasamareni. Godinama bi većina u njima vazda bila na strani preduzetniká, za šta je dovoljna jedna šugava ovca među radnicima. Ako se unapred ne utvrdi da u spornim slučajevima *obe polovine odvojeno* daju mišljenje, mnogo je bolje *imati* preduzetničku komoru i *pored nje nezavisnu* radničku komoru.

Molio bih da se u poslednji čas još jedanput uporedi francuski program^[204], u kome mnoge stvari, baš za broj III, kao da su bolje formulisane. Španski^[205] program ne mogu da pronađem zbog kratkoće vremena, ali i on je u mnogome vrlo dobar.

[Prilog uz deo I]

1. »Jame, majdani . . . « izbaciti. — »železnice i druga saobraćajna sredstva«.

2. U rukama svojih prisvajaca (ili posednika) društvena sredstva za rad postala su sredstva za eksploataciju. Time uslovljeno ekonomsko potčinjavanje radnika prisvajacima sredstava za rad, tj. izvora života, osnova je ropstva u svakom obliku: socijalne bede, duhovnog zakržljavanja, političke zavisnosti.

3. Pod vladavinom ove eksploatacije sve većom brzinom se nagomilava bogatstvo, koje su stvorili eksploatisani, u rukama eksploatatora — kapitalista i veleposednika. Sve više nejednaka postaje raspodela proizvoda rada između eksploatatora i eksploatisanih, sve više raste broj i sve nesigurnija postaje egzistencija proletarijata, itd.

4. *Privatna* (proizvodnja) izbaciti . . . upropašćivanjem gradskih i seoskih srednjih slojeva — sitne buržoazije i sitnih seljaka — proširuju (ili produbljuju) jaz između posednika i onih koji su bez ičega, opštu nesigurnost čine normalnim stanjem društva i pružaju dokaz da je klasa prisvajaca društvenih sredstava za rad izgubila smisao i sposobnost za privredno i političko rukovođenje.

5. »njegovih« uzroka.

6. . . . da pretvori kapitalističku proizvodnju za račun pojedinaca ili akcionarskih društava u socijalističku proizvodnju za račun celog društva i po unapred određenom planu, a to je pretvaranje za koje je materijalne i duhovne uslove stvorilo samo kapitalističko društvo, i jedino se njime ostvaruje oslobođenje radničke klase, a time i oslobođenje svih članova društva bez izuzetka.

7. Oslobođenje radničke klase može biti samo delo same radničke klase. Razume se po sebi da ona svoje oslobođenje ne može da poveri ni kapitalistima ni veleposednicima, svojim protivnicima i eksploatatorima, niti sitnoj buržoaziji i sitnim seljacima, koji pod pritiskom konkurencije nemaju drugi izbeg nego¹ — da se priključe njima, ili radnicima.

---

¹ Sledeći deo ove rečenice napisao je Engels olovkom umesto precrtanih reči: držati se eksploatatora, ili moraju i sami pasti u redove proletera, tj. postati ili protivnici radničke klase, ili njen dodatak

8. ... sa radnicima koji su prožeti svešću o svom klasnom položaju, itd.

9. ... i time sjedinjuje u jednoj ruci silu ekonomske eksploatacije i političkog ugnjetavanja radnika.

10. ... klasne vladavine i samih klasa¹ i za jednaka prava i jednake dužnosti svih, bez itd. ... poreklo (kraj precrtati). Ali u njejoj borbi za ... čovečanstva njoj smetaju zaostale političke prilike u Nemačkoj. Pre svega, ona mora izvojevati slobodu kretanja, uništiti mnogobrojne ostatke feudalizma i apsolutizma — jednom rečju učiniti ono za šta su nemačke buržoaske partije bile i do danas ostale odveć plašljive. Zato ona mora, bar sada, uključiti u svoj program i takve zahteve koje je u drugim kulturnim zemljama već ostvarila sama buržoazija.

---

¹ reči «samih klasa» napisane su olovkom

[O Briselskom kongresu i stanju u Evropi]

[Iz jednog pisma Paulu Lafargue-u⁽²⁰⁹⁾]

London, 2. septembra 1891.

Briselski kongres

Imamo puno razloga da budemo zadovoljni kongresom u Briselu.

Dobro je učinjeno što je izglasano isključenje anarhista: time je prestala da postoji stara Internacionala i počela nova. To je, posle 19 godina, jasna i nesumnjiva potvrda rezolucije Haškog kongresa⁽¹³⁰⁾.

Ništa manji značaj nema to što su engleskim tredjunionima širom otvorena vrata. Ta mera pokazuje da je situacija dobro shvaćena. A glasanja koja su tredjunione vezala za »klasnu borbu i ukidanje najamnog rada« pokazuju da nismo učinili nikakve koncepcije.

Događaj sa Domelom Nieuwenhuisom dokazao je da su evropski radnici konačno prevazišli period vladavine zvučnih fraza i da su svesni odgovornosti koju snose: oni su klasa koja se konstituisala kao stranka »borbe«, kao stranka koja vodi računa o »činjenicama«, a činjenice dobijaju sve revolucionarniji obrt.

Stanje u Evropi

U Rusiji već vlada glad; Nemačku će zahvatiti kroz koji mesec; druge zemlje će biti manje pogođene, a razlozi za to su: manjak žetve 1891. godine ceni se na 11 1/2 miliona hektolitara pšenice i na 87 ili 100 miliona hektolitara raži. Ovaj poslednji manjak pogađa, uglavnom, dve zemlje koje su potrošači raži — Rusiju i Nemačku.

To nam garantuje mir do proleća 1892. Rusija će do tog vremena mirovati; ako se u Parizu ili Berlinu ne počine izvanredne gluposti, rata neće biti.

Da li će, međutim, rusko carstvo preživeti ovu krizu? U to sumnjam. Postoji i suviše mnogo buntovnih elemenata u velikim gradovima, a naročito u Petrogradu, i verovatno će doći do pokušaja da se ova prilika iskoristi da se smeni pijanica Aleksandar III, ili da se bar stavi pod kontrolu jedne narodne skupštine, a možda će i on sam biti

prinuden da pokrene inicijativu za njeno sazivanje. Rusija — to jest vlada i mlada buržoazija — vanredno mnogo je radila na stvaranju krupne nacionalne industrije (vidi članak Plehanova u časopisu »Die Neue Zeit«). Razvoj ove industrije će sada biti zaustavljen, jer će joj glad zatvoriti jedino područje za plasman proizvoda — unutrašnje tržište. Car će videti šta znači to što je Rusija pretvorena u zemlju koja je sama sebi dovoljna i nezavisna od inostranstva: on će biti suočen s krizom poljoprivrede, koja je pojačana krizom industrije.

U Nemačkoj će vlada, kao i uvek, i suviše kasno odlučiti da ukine, ili privremeno stavi van snage, carine na žitarice. To će razbiti većinu u Rajhstagu¹, koja se zalagala za zaštitne carine. Naime, krupni zemljoposednici, »ruraux«⁽²⁰⁷⁾, neće više hteti da podržavaju carine na industrijske proizvode, oni će hteti da kupuju što jevtinije. Tako ćemo, verovatno, doživeti ponavljanje onog što se, svojevremeno, dogodilo prilikom glasanja o zakonu protiv socijalista: postoji većina koja podržava politiku zaštitnih carina, ali koja je, zbog suprotnih interesa nastalih u novim uslovima, pocepana i nije u mogućnosti da se sporazume o detaljima sistema zaštitnih carina. Razne predloge podržavaju samo manjine; ili će doći do vraćanja na sistem slobodne trgovine, što je takođe nemoguće, ili do raspuštanja Rajhstaga što bi imalo za posledicu to da bi stare stranke i ranija većina izgubile svoje pozicije, a da bi se obrazovala nova većina koja podržava slobodnu trgovinu i koja bi bila u opoziciji sadašnjoj vladi. To bi označilo stvarni i konačni kraj ere Bismarck i unutrašnje političke stagnacije — ja ovde ne mislim na našu Partiju već na stranku eventualne vlade; doći će do obračuna između zemljoposedničkog plemstva i buržoazije, a i između industrijske buržoazije, koja je za zaštitne carine, i trgovaca, kao i onog dela industrijske buržoazije koja se zalaže za slobodnu trgovinu; stabilnost vlade i njene unutrašnje politike biće uništena; u Nemačkoj će konačno doći do pokreta, borbe, života, a naša Partija će požnjeti sve plodove toga; ako događaji uzmu taj pravac, naša Partija će moći da dođe na vlast već oko 1898. godine.

Takvo je stanje! Ne govorim o drugim zemljama, jer njih kriza poljoprivrede ne pogađa tako mnogo. Ali ako ova kriza poljoprivrede izazove krizu industrije u Engleskoj, koju već 25 godina očekujemo... onda!

F. Engels

Prvi put objavljeno u listu
«Le Socialiste»,
br. 51 od 12. septembra 1891.

Prevod sa francuskog

¹ u listu »Le Socialiste« nemački: Reichstag

Socijalizam u Nemačkoj^[208]

Napisano između 13. i 22. oktobra 1891.

Uvod i završni deo u januaru 1892.

Prevod rađen prema tekstu objavljenom u časopisu
«Die Neue Zeit», br. 19, 10. godište, 1. sv., 1891 - 1892.

Ovo je prevod jednog članka koji sam, po želji naših pariskih prijatelja, napisao na francuskom jeziku za »Almanach du Parti Ouvrier pour 1892«. Kako francuskim tako i nemačkim socijalistima ostao sam dužan da ga objavim i na nemačkom jeziku. Francuskim, jer u Nemačkoj mora biti poznato koliko se s njima može otvoreno razmatrati mogućnost da nemački socijalisti bezuslovno učestvuju u jednom ratu protiv Francuske i da se pokaže koliko su *ti* Francuzi slobodni od šovinizma i žedi za revanšizmom, kojima su se sve građanske stranke, od monarhista do radikala, toliko dičile. Nemačkim, jer oni imaju pravo da od mene na autentičan način čuju šta sam Francuzima pričao o njima.

Po sebi se razume — ali ja to izričito ponavljam — da u ovom članku govorim samo u svoje ime, a ni u kom slučaju u ime nemačke partije. Na to imaju pravo samo izabrani organi, predstavnici i poverenici te partije. Osim toga, međunarodni položaj koji sam stekao pedesetogodišnjim radom, zabranjuje mi da istupam kao predstavnik ove ili one nacionalne socijalističke partije protiv druge, iako mi ne zabranjuje da se sećam da sam Nemač i da se ponosim položajem koji su naši, nemački radnici izvojevali pre ostalih.

I

Nemački socijalizam se pojavio mnogo pre 1848. U njemu su se u početku ispoljavale dve nezavisne struje. S jedne strane, jedan pravi radnički pokret, jedna grana francuskog radničkog komunizma. Iz njega je proistekao, kao jedan od njegovih razvojnih stupnjeva, utopijski komunizam Weitlinga. Zatim jedan teorijski pokret, ponikao iz raspada Hegelove filozofije. Ovim pravcem dominira od samog početka Marxovo ime. *Komunistički manifest* iz januara 1848. označava stapanje obe struje, stapanje koje je završeno i zapečaćeno u plamenu revolucije, gde su se svi, radnici kao i bivši filozofi, pošteno borili za svoje ideje.¹

Posle poraza evropske revolucije 1849. socijalizam u Nemačkoj se morao ograničiti na tajno egzistiranje. Tek 1862. Marxov učenik Lassalle ponovo je istakao socijalističku zastavu. Ali to više nije bio odvažni socijalizam *Manifesta*; Lassalle je u interesu radničke klase zahtevao stvaranje kooperativnih proizvodnih zadruga pomoću državnih kredita; to je bilo novo izdanje programa Pariske radničke frakcije, koja je pre 1848. sledila čisto republikanski »Le National« Mar-rasta, dakle programa koji su čisti republikanci suprotstavljali *Organizaciji rada* Louis-a Blanc-a^[209]. Kao što se vidi, lasalovski socijalizam bio je veoma skroman. Pa ipak, on je polazna tačka drugog stupnja razvoja socijalizma u Nemačkoj. Jer talentu, silnoj revnosti, neukrotivoj energiji Lassalle-a pošlo je za rukom da stvori jedan radnički pokret na koji se, pozitivnim i negativnim, prijateljskim ili neprijateljskim vezama, nadovezuje sve što je nemački proletarijat u toku deset godina samostalno učinio.²

Međutim, da li je čisto lasalovstvo, onakvo kakvo je bilo, moglo zadovoljiti socijalističke zahteve nacije koja je proizvela *Manifest*? To je bilo nemoguće. I tako je ubrzo, zahvaljujući pre svega naporima Liebknechta i Bebela, stvorena radnička stranka koja je otvoreno proklamovala načela *Manifesta* iz 1848.^[210] Zatim, 1867, tri godine po-

---

¹ u francuskom tekstu: su svoj život na isti način stavili na kocku — ² u francuskom tekstu: pokretalo

sle Lassalle-ove smrti, pojavio se Marxov *Kapital*, a od dana njegovog pojavljivanja počinje raspad specifičnog lasalovstva. Gledišta *Kapitala* postajala su sve više opšte dobro svih nemačkih socijalista, lasalovaca ništa manje nego drugih. U više navrata čitave grupe lasalovaca su s razvijenim zastavama i muzikom prelazile na stranu nove¹ stranke »Ajzenahovaca«. Njena snaga je stalno rasla, tako da je ubrzo došlo do otvorenih neprijateljstava između nje i lasalovaca; a dve zavađene stranke su se najžešće tukle, čak batinama, upravo u trenutku kada više nije bilo stvarnih spornih tačaka između njih, kada su se načela, argumenti, čak i sredstva borbe jedne poklapala u svim bitnim tačkama sa sredstvima druge.

A to je bio upravo trenutak kada su poslanici oba pravca² sedeli u Rajhstagu, jedni pored drugih, i kada se nužnost zajedničkog delovanja dvostruko osećala. Nasuprot strankama poretka³, međusobna borba socijalista postajala je jednostavno smešna. Položaj je bio upravo nepodnošljiv. Tada je, godine 1875, došlo do stapanja.⁽¹²⁸⁾ Od tada su ranija neprijateljska braća neprekidno činila jednu jedinu, od sveg srca ujedinjenu porodicu. A ako je postojala i najmanja namera da se razdvoje, Bismarck je bio tako ljubazan da to spreči time što je svojim ozloglašanim vanrednim zakonom iz 1878. stavio nemačke socijaliste van zakona. Progoniteljski udarci, koji su nepristrasno padali i na jedne i na druge, iskovali su konačno od ajzenahovaca i lasalovaca jednu jedinstvenu istovrsnu masu. Tako danas Socijaldemokratska partija objavljuje jednom rukom zvanično izdanje Lassalle-ovih dela⁽²¹¹⁾, dok istovremeno, drugom rukom — i uz pomoć starih lasalovaca — uklanja poslednje tragove specifičnog lasalovstva iz svoga programa.

Da li treba još da navodim pojedinosti promenljive sudbine, borbe, poraza i pobeđe kroz koje je prošla naša Partija u toku svog života? Kada joj je opšte pravo glasa ^[212] otvorilo vrata Rajhstaga, predstavljala su je dva poslanika⁴ i sto hiljada birača; danas ima trideset i pet poslanika i milion i po birača, više birača nego što je dobila bilo koja druga stranka na izborima devedesetih godina. Jedanaest godina, tokom kojih je naša partija bila držana van zakona i tokom kojih je bilo proglašeno opasno stanje, učetvorostručilo je njenu snagu i učinilo je najjačom strankom Nemačke. Poslanici partija poretka⁵ mogli su 1867. gledati na svoje socijalističke kolege kao na strana bića koja su došla sa neke druge planete; danas, dopadalo im se ili ne, moraju ih posmatrati kao predstavnike sile kojoj pripada budućnost. Socijaldemokratska partija, koja je oborila Bismarcka, koja je posle jedanaestogodišnje borbe slomila zakon protiv socijalista, partija koja, kao

¹ u francuskom tekstu je dodato: nazvana strankom Bebela i Liebknechta — ² u francuskom tekstu: socijalističke frakcije — ³ u francuskom tekstu: buržoaskim poslanicima — ⁴ August Bebel i Wilhelm Liebknecht — ⁵ u francuskom tekstu: građanskih stranaka

narasla bujica, prelazi preko svih brana, koja se razliva preko grada i sela do najreakcionarnijih zemljoradničkih okruga¹, ta partija stoji danas na tački sa koje skoro matematički tačnim proračunom može odrediti vreme kada će doći na vlast.

Broj socijalističkih glasova bio je:

1871.	101 927	1884.	549 990
1874.	351 670	1887.	763 128
1877.	493 447	1890.	1 427 298

Vlada je nakon poslednjih izbora učinila sve što je u ljudskoj moći da okrene narodne mase socijalizmu; ona je progonila strukovna udruženja i štrajkove, ona je zadržala, čak i u uslovima sadašnje skupeće, carine kojima hleb i meso siromašnih poskupljuju u korist velikih zemljoposjednika. Smemo da računamo da ćemo na izborima 1895. dobiti najmanje 2 1/2 miliona glasova, a da će oni oko 1900. godine narasti na 3 1/2 do 4 miliona². To će biti prijatan »kraj veka« za našu buržoaziju!

Nasuprot ovoj kompaktnoj i rastućoj masi socijaldemokrata stoje pocepane građanske stranke. Godine 1890. konzervativci su imali (obe frakcije zajedno) 1 377 417 glasova; nacional-liberali 1 177 807; nemačko-slobodoumni³ 1 159 915; Centar⁴ 1 342 113. To je stanje u kome solidna stranka, koja raspolaže sa preko 2 1/2 miliona glasova, može naterati svaku vladu na kapitulaciju.

Međutim, glavna snaga nemačke socijaldemokratije nije ni u kom slučaju u broju njenih birača. Kod nas se postaje birač tek sa 25 godina, a vojnik već sa 20. A kako upravo mlada generacija liferuje našoj Partiji najveći broj njenih regruta, iz toga sledi da je nemačka vojska sve više zaražena socijalizmom. Danas imamo na našoj strani jednog vojnika od pet, za nekoliko godina imaćemo jednog od tri, a oko 1900. će vojska, ranije najpruskiji element zemlje, biti u većini socijalistička. To se nezadrživo približava kao sudbonosni kraj. Berlinska vlada vidi to približavanje isto tako dobro kao i mi, ali je nemoćna. Vojska joj izmiče.

Koliko puta su od nas buržuji zahtevali da se bezuslovno odrekemo upotrebe revolucionarnih sredstava i da ostanemo unutar zakonskih granica sada kada je vanredni zakon oboren i kada je uspostavljeno redovno pravo za sve, uključujući i socijaliste! Na žalost, nismo u stanju da učinimo tu uslugu gospodi buržujima. To, međutim, nije smetnja u ovom trenutku da mi budemo oni koji »uništavaju zakonitost«⁽²¹⁴⁾. Naprotiv, ona tako izvanredno radi za nas da bismo bili budale kada bismo je kršili sve dok stvari ovako teku. Mno-

¹ u francuskom tekstu: Vendées⁽²¹³⁾ — ² u francuskom tekstu ubačeno: od 10 miliona upisanih birača — ³ u francuskom tekstu: naprednjaci (radikali) — ⁴ u francuskom tekstu: katolici

go bliže istini je pitanje da nisu upravo buržuji i njihova vlada oni koji će povrediti zakon i pravo, da bi nas silom smrvili? Mi ćemo sačekati. U međuvremenu: »Izvolite, pucajte prvo vi, moja gospodo« buržuji!^[215] Nema sumnje, oni će prvi pucati. Jednog lepog jutra nemački buržuji i njihova vlada će se umoriti od toga da skrštenih ruku posmatraju plimu socijalizma koja sve preplavljuje; oni će tražiti прибежиšte u nezakonitosti i nasilju. Šta će to koristiti? Sila može da uguši jednu malu sektu na ograničenom području; ali treba tek otkriti moć koja će biti u stanju da istrebi partiju koja okuplja preko dva ili tri miliona ljudi, koja je raširena po jednom celom velikom carstvu. Kontrarevolucionarna, trenutna nadmoć¹ može možda, odložiti pobedu socijalizma za nekoliko godina, ali samo da bi ona tada bila još potpunija i definitivna.

---

¹ u francuskom tekstu: kontrarevolucionarna sila

II

Napred rečeno važi samo pod uslovom da Nemačka bude u situaciji da svoj ekonomski i politički razvoj ostvaruje u miru. Jedan rat bi sve izmenio. A rat može izbiti svakog dana.

A šta »rat« znači danas, to svako zna. To znači: Francuska i Rusija bile bi na jednoj strani protiv Nemačke, Austrije i, možda, Italije na drugoj. Socijalisti svih ovih zemalja, mobilisani protiv svoje volje, morali bi se tući jedni protiv drugih: šta bi u takvom slučaju učinila nemačka Socijaldemokratska partija, šta bi s njom bilo?

Nemački Rajh je monarhija sa polufeudalnim oblicima, koju, međutim, u krajnjoj liniji određuju ekonomski interesi buržoazije. Ta je monarhija — zahvaljujući Bismarcku — počinila ogromne greške. Njena policijska, sitničava, na kinjenje usmerena, velike nacije nedostojna unutrašnja politika donela joj je prezir svih građansko-liberalnih zemalja; njena spoljna politika — nepoverenje, čak mržnju susednih naroda. Nasilnom aneksijom Elzas-Lotaringije, nemačka vlada je za dugi niz godina onemogućila svako izmirenje sa Francuskom, i učinila Rusiju arbitrom u Evropi, a da pri tome nije izvukla nikakvu stvarnu prednost za sebe. To je tako očigledno da je Generalno veće Internacionale odmah, dan posle Sedana^[169] moglo da predvidi sadašnju situaciju u Evropi. U njegovoj adresi od 9. septembra 1870. kaže se: »Veruju li zaista tevtonski patrioti da su sloboda i mir Nemačke osigurani ako Francusku gurnu u naručje Rusije? Ako ratna sreća, opijenost uspesima i dinastičke intrige navedu Nemačku na otimanje francuske teritorije, onda joj ostaju otvorena samo dva puta: ili će morati . . . da postane otvoreno oruđe ruske ekspanzije, ili će, posle kratkog predaha, morati da se spremi za nov odbrambeni rat, i to ne za jedan od onih u poslednje vreme uobičajenih, lokalizovanih ratova, već za rasni rat protiv udružene slovenske i romanske rase.«¹

Nema sumnje: u odnosu na *ovaj* Nemački Rajh i današnja Francuska Republika je revolucija — doduše samo građanska revolucija, ali u svakom slučaju — revolucija. Međutim, čim se ta Republika

¹ Vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 223.

stavi pod komandu ruskog cara, stvari će stajati drukčije. Ruski carizam je neprijatelj svih zapadnih naroda, čak i buržoazije tih naroda. Kada bi carske horde došle u Nemačku, one ne bi donele slobodu, već ropstvo, ne razvoj, već pustošenje, ne napredak već vraćanje u divljaštvo. Ruku pod ruku sa ruskim carem, Francuska ne može doneti Nemcima ni najmanju slobodarsku ideju; francuskog generala koji bi govorio o nemačkoj republici ismejala bi cela Evropa i Amerika. Francuska bi porekla svu svoju revolucionarnu istorijsku ulogu i dozvolila Bismarckovom nemačkom carstvu da izigrava predstavnika zapadnog napretka nasuprot istočnjačkom varvarstvu.

Međutim, iza zvanične Nemačke stoji socijalistička Nemačka, partija, kojoj pripada budućnost, bliska budućnost zemlje. Čim ta partija dođe na vlast, ona je neće moći ni vršiti ni sačuvati ako ne ispravi nepravde koje su počinile prethodne vlade protiv drugih naroda. Ona će pripremiti uspostavljanje Poljske koju je francuska buržoazija tako sramno izdala, ona će morati da omogući severnom Šlezvigu i Elzas-Lotaringiji da slobodno odluče o svojoj političkoj budućnosti. Sva ta pitanja se mogu lako rešiti, i to u bliskoj budućnosti, pod pretpostavkom da se Nemačkoj prepusti da se sama o sebi brine. Između socijalističke Francuske i socijalističke Nemačke neće moći da iskrсне pitanje Elzas-Lotaringije, taj problem će biti rešen u tren oka. Samo, treba čekati deset godina. U Francuskoj, Engleskoj i Nemačkoj ceo proletarijat čeka na svoje oslobođenje; zar patrioti iz Elzas-Lotaringije ne bi takode mogli malo pričekati? Da li treba zbog njihovog nestrpljenja da ceo kontinent bude opustošen i na kraju predan carskoj knuti? Da li je igra vredna takvog uloga?

i Ako dođe do rata, onda će prvo Nemačka, a zatim i Francuska, bit njegovo glavno poprište. Ove dve zemlje će više od svih drugih morati da trpe ratne terete i pustošenja. Pored toga, ovaj rat će se, od samog početka, odlikovati nizom uzajamnih izdaja među saveznicima, kakvima se ni arhiizdajica, diplomatija, do sada nije mogla podičiti, a glavne žrtve ovih izdaja biće, opet, Francuska ili Nemačka — ili obe. S obzirom na ovakve izgledе, nijedna od ove dve zemlje neće isprovocirati otvorenu borbu.¹ Rusija, nasuprot tome, zaštićena svojim geografskim i ekonomskim položajem i protiv najtežih posledica čitavog niza poraza, dakle Rusija, samo zvanična Rusija, može naći interesa u tako strašnom ratu i direktno raditi na tome da se on izazove. Ali u svakom slučaju, u sadašnjoj političkoj situaciji, možemo se kladiti na deset prema jedan da će s prvim topovskim pucnjem na Visli francuske armije marševati na Rajnu.

A zatim, Nemačka se jednostavno bori za svoj opstanak. Ako pobeđi, neće nigde naći pogodnih teritorija za aneksiju; kako na zapadu tako i na istoku nailaziće samo na pokrajine u kojima se govori

¹ u francuskom tekstu ova rečenica glasi: Dakle, skoro je sigurno da nijedna od ove dve zemlje, s obzirom na rizike, neće isprovocirati otvorenu borbu

drugim jezikom, a tih ona već ima više nego dovoljno. Ako bude po-beđena, smrvljena između francuskog čekića i ruskog nakovnja, Rusija će joj oduzeti staru Prusku i poljske pokrajine, Danska — ceo Šlezvig, Francuska — celu levu obalu Rajne. Čak i kada Francuska ne bi pristala na ta osvajanja, Rusija bi joj ih nametnula. Jer, Rusiji je potrebna večna jabuka razdora, uzrok neprekidne zavade između Francuske i Nemačke. Jer kada bi se ove dve velike zemlje izmirele, bila bi okončana ruska prevlast u Evropi. Raskomadana Nemačka ne bi bila, međutim, u stanju da odigra ulogu koja joj pripada u istorijskom razvoju Evrope.¹ Svedena na nivo koji joj je Napoleon nametnuo posle Tilzita, ona bi se mogla održati u životu samo tako što bi pripremala novi rat za uspostavljanje svojih nacionalnih životnih uslova. U međuvremenu bi ostala poslušno oruđe ruskog cara², koji ne bi propustio da se njome posluži protiv Francuske.

Šta bi u takvim okolnostima bilo sa nemačkom Socijaldemokratskom partijom? Jedno je sigurno: ni ruski car, ni francuski buržoaski političari, ni nemačka vlada ne bi dozvolili da im promakne takva prilika da uguše jedinu partiju koja je za sve njih »neprijatelj«. Videli smo kako su Thiers i Bismarck jedan drugom pružili ruku nad ruševinama komunarskog Pariza; mi bismo sada doživeli da se ruski car, Constans i Caprivi — ili njihovi naslednici — grle nad lešom nemačkog socijalizma.

Nemačka Socijaldemokratska partija je, zahvaljujući tridesetogodišnjim neprekidnim borbama i žrtvama, izvojevala položaj kakav nema nijedna druga socijalistička partija na svetu, položaj koji joj obezbeđuje dolazak na vlast u vrlo kratkom roku. Socijalistička Nemačka zauzima u međunarodnom radničkom pokretu prvo najčasnije i najodgovornije mesto; njena dužnost je da do poslednjeg čoveka brani to mesto protiv svakog napadača.

Ako pobjeda Rusa nad Nemačkom znači gušenje nemačkog socijalizma, šta je onda, s obzirom na takvu perspektivu, dužnost nemačkih socijaldemokrata? Da li treba da pasivno dozvole da se na njih sruče događaji koji im prete uništenjem, da li treba da bez otpora napuste položaj za koji snose odgovornost pred proletarijatom celog sveta?

Ni u kom slučaju. U interesu evropske revolucije obavezni su da brane svaki osvojeni položaj, a ne da kapituliraju bilo pred unutrašnjim, bilo spoljašnjim neprijateljem. A to mogu samo tako ako se do krajnjih granica bore protiv Rusije i svih njenih saveznika. Ako se francuska republika bude stavila u službu njegovog veličanstva cara i samodršca svih Rusa, nemački socijalisti bi se borili protiv nje, sa žaljenjem, ali bi se borili. U odnosu na nemačko carstvo, francuska republika možda *može* da predstavlja građansku revoluciju. Ali u od-

¹ u francuskom tekstu drugi deo rečenice glasi: da izvrši svoj deo u misiji koju Evropa ispunjava u razvoju civilizacije — ² Aleksandra III

nosu na republiku jednog Constans-a, jednog Rouvier-a, pa čak i jednog Clemenceau-a, naročito u odnosu na republiku koja je u službi ruskog cara, nemački socijalizam bezuslovno predstavlja proleter-sku revoluciju.

Rat u kome bi Rusi i Francuzi provalili u Nemačku bio bi za nju borba na život i smrt u kojoj bi ona mogla da obezbedi svoj opstanak samo primenom revolucionarnih mera. Sadašnja vlada, ako ne bude prisiljena, sigurno neće podići revoluciju. Ali mi imamo snažnu partiju koja može vladu na to prisiliti ili, ako uredba, zameniti je, imamo Socijaldemokratsku partiju.

Mi nismo zaboravili veličanstveni primer koji nam je dala Francuska 1793.^[216] Stogodišnjica 1893. se približava. Ako bi žudnja ruskog cara za osvajanjima i šovinističko nestrpljenje francuske buržoazije pokušali da zaustave pobedonosni ali mirni pohod nemačkih socijalista, oni će — budite u to sigurni — biti spremni da dokažu svetu da današnji nemački proleter i nisu nedostojni francuskih sankilota od pre sto godina i da se 1893. neće stideti 1793. A ako vojnici gospodina Constans-a kroče na nemačko tlo, pozdravićemo ih rečima Marseljeze:

Quoi, ces cohortes étrangères
Feraient la loi dans nos foyers!¹

Ukratko: mir obezbeđuje pobedu nemačke Socijaldemokratske partije za deset godina. Rat joj donosi pobedu za dve do tri godine, ili potpunu propast — bar za narednih petnaest do dvadeset godina. S obzirom na to nemački socijalisti bi morali biti ljudi kada bi želeli rat u kome bi sve stavili na jednu kartu umesto da očekuju siguran trijumf u miru. Štaviše, nijedan socijalista, bilo koje nacionalnosti, ne može želiti ratni trijumf ni francuske republike, ni današnje nemačke vlade, a ponajmanje ruskog cara, koji bi bio ravan podjarmljenju Evrope. Zbog toga su socijalisti svih zemalja za mir. Ako ipak dođe do rata, onda smo sigurni u jedno: taj rat, u kome bi se petnaest ili dvadeset miliona naoružanih ljudi međusobno klalo i opustošilo celu Evropu kao nikada ranije — taj rat će odmah doneti pobedu socijalizma, ili će stari poredak stvari tako narušiti od glave do pete i ostaviti za sobom takvu gomilu ruševina, da će staro kapitalističko društvo postati neodrživije nego ikada pre toga i da će socijalna revolucija biti, doduše, odložena za deset do petnaest godina, da bi onda morala da pobedi utoliko brže i temeljitije.

Tako je glasio članak u francuskom radničkom kalendaru. On je bio napisan krajem leta, dok su glave francuske buržoazije još bile zagrejane šampanjskim zanosom iz Kronštata^[217], a veliki manevri

¹ Zar će strane horde / deliti pravdu na našem ognjištu!

na poljima gde su se vodile borbe 1814, između Sene i Marne, doveli do vrhunca patriotsko oduševljenje. Tada je Francuska — ona Francuska čiji su izraz veliki listovi i većina u Narodnoj skupštini — stvarno bila zrela da počini prilično nepromišljene gluposti u službi Rusije, a rat je postao mogućnost i nalazio se u prvom planu. A da, u slučaju stvarnog izbijanja rata, ne bi u poslednjem trenutku došlo do nespo razuma između francuskih i nemačkih socijalista, smatrao sam neophodnim da prvima objasnim kakvo bi, prema mom uverenju, moralo biti nužno držanje ovih drugih prema jednom takvom ratu.

Ali tada su nastupili događaji koji su prigušili ratnohušakačko raspoloženje u Rusiji. Prvo je postalo poznato da je žetva podbacila i da su u sopstvenju kući mogli očekivati glad. Zatim je došao neuspeh pariskog zajma^[218], koji je bio konačni slom kreditnog poverenja ruske države. Bilo je najavljeno da je upisano daleko više od planiranih četiri stotine miliona maraka; ali svi pokušaji pariskih bankara da publici natovare obveznice zajma pretrpeli su neuspeh; gospoda koja su upisala zajam morala su da prodaju svoje dobre vrednosne papire da bi uplatila ove loše, da prodaju u tolikom obimu da su i na drugim velikim berzama Evrope oboreni kursevi; novi »Rusi« su pali čak za više procenata ispod emisionog kursa i — ukratko, nastala je tako teška kriza da je ruska vlada morala povući obveznice u vrednosti sto šezdeset miliona i da je dobila samo dve stotine četrdeset, umesto četiri stotine miliona. Time je bedno pao u vodu i jedan drugi, već veselo najavljeni, ruski pokušaj pozajmljivanja — punih osam stotina miliona maraka. To je, takođe, pokazalo da francuski kapital apsolutno nije »patriotski« već da se uprkos razmetanju u štampi, boji rata.

Otada je kao rezultat rdave žetve nastupila glad, i to takva kakvu mi u Zapadnoj Evropi u onakvim razmerama odavno već ne poznajemo, kakva se čak ni u Indiji, tipičnoj zemlji ovakvih katastrofa, ne događa često; kakva u svetju Rusiji u ranija vremena, kada još nije bilo železnica, nije mogla dostići ovakav obim. Kako je došlo do toga? Kako se to može objasniti?

Veoma jednostavno. Glad u Rusiji nije samo rezultat rdave žetve, ona je deo ogromne društvene revolucije koju Rusija proživljava posle krimskog rata; sada je rdava žetva pretvorila hronične patnje koje je dovela ta revolucija, u akutne.

Stara Rusija je nepovratno sahranjena onog dana kada je car Nikolaj, izgubivši veru u nju, popio otrov. Na njenim ruševinama gradiće se Rusija buržoazije.

Začeci buržoazije postojali su već tada. To su bili delimično bankari i uvoznici, i najčešće Nemci ili ruski Nemci i njihovi potomci — delimično Rusi koji su se uzdigli u unutrašnjoj trgovini, posebno nakupci rakije i vojni liferanti koji su se obogatili na račun države i naroda, a uz to je već bilo i nekoliko fabrikanaata. Od tada je ova buržoazija, naročito industrijska, formalno negovana masovnom državnom pomoći, subvencijama, premijama i do krajnjih granica podignutim

zaštitnim carinama. Neizmerno rusko carstvo je trebalo da postane autarkično proizvodno područje, koje bi moglo u celini, ili skoro u celini, da se odrekne uvoza iz inostranstva. A da bi unutrašnje tržište stalno raslo, i da bi se unutar zemlje proizvodili plodovi toplijih zona, neprekidno se težilo osvajanjima na Balkanskom poluostrvu i u Aziji, sa Carigradom i Britanskom Indijom kao poslednjim ciljem. To je tajna ekonomska podloga težnje za ekspanzijom, koja je tako raširena među ruskom buržoazijom, čiji se pravac, usmeren prema jugoistoku, naziva panslavizam.

Sa takvim planovima industrijalizacije bilo je apsolutno nespojivo kmetstvo seljaka. Ono je ukinuto 1861. Ali kako! Za uzor je uzeto ukidanje kmetstva i kuluka u Pruskoj koje je izvedeno postepeno od 1810. do 1851,⁽²¹⁹⁾ ali u Rusiji je to trebalo da bude obavljeno za svega nekoliko godina. To je imalo za posledicu da su za slamanje otpora zemljoposjednika i vlasnika »duša«, njima učinjene koncesije drukčije od onih koje su pruska država i njeni podmitljivi službenici svojevremeno odobrili milostivim zemljoposjednicima. A što se tiče podmitljivosti, pruski birokrat je još uvek nevinašce kada se uporedi s ruskim činovnikom. Tako je došlo do toga da je kod podele zemlje lavovski deo dobilo plemstvo, i to po pravilu onu zemlju koja je radom mnogih generacija seljaka učinjena plodnom, dok je seljacima dodeljen samo najnužniji deo, i to često loše neobrađive zemlje. Opštinska šuma i opštinski pašnjak pripao je spahiji; ako je seljak hteo da ih koristi — a bez njih nije mogao opstati — morao mu je za to plaćati.

A da bi i zemljoposjedničko plemstvo i seljaci bili upropašćeni što brže, plemstvo je dobilo kapitaliziranu otkupnu sumu u državnim obveznicama odjednom, dok je seljak imao da ih otplaćuje u dugogodišnjim ratama. Kao što se moglo očekivati, veći deo plemstva je ubrzo straćio novac koji je dobio, dok je seljak, koji je bio opterećen za svoje stanje ogromnim novčanim plaćanjima, najednom bačen iz naturalne u novčanu privredu.

Ruski seljak, koji ranije, izuzev relativno niskih poreza, jedva da je što plaćao novcem, trebalo je sada iz smanjenog i lošijeg zemljišta koje mu je dodeljeno — a posle ukidanja slobodnog korišćenja opštinske šume i pašnjaka — da izvuče ne samo toliko da može da živi, da mu prezimi stoka i da poboljša zemljište, već i da plaća povećani porez i godišnju otkupnu ratu, i to u gotovom novcu. Time je bio bačen u položaj u kome nije mogao ni da živi, ni da umre. Osim toga, konkurencija novostvorene krupne industrije oduzela mu je tržište za proizvode njegove domaće radinosti — a domaća radinost je bila glavni izvor novca bezbrojnih ruskih seljaka — ili gde se to nije dogodilo u potpunosti, prepustila je domaću radinost milosti trgovca, tj. posrednika, saksonskog posrednika-poslodavca ili engleskog sweater-a, a time seljake koji su se bavili domaćom radnošću učinila direktnim robovima kapitala. Ukratko, ko hoće da zna kako je prošao ruski seljak u toku poslednjih trideset godina, neka pročita u prvom tomu Mar-

xovog *Kapitala* deo o »Stvaranju unutrašnjeg tržišta« (24. glava, paragraf 5¹).

Pustošenja koja je seljacima doneo prelaz sa naturalne na novčanu privredu, to glavno sredstvo stvaranja unutrašnjeg tržišta, prikazali su na klasičan način Boisguillebert i Vauban na primeru Francuske pod Louis-om XIV. Ali ono što se tada dogodilo je dečja igrarija prema onome što se odigrava u Rusiji. Prvo, razmere su tri do četiri puta veće; drugo, preobražaj produkcionih odnosa, zbog kojih se seljacima nameće taj prelaz, daleko je dublji. Francuski seljak je polako uključivan u oblast manufakture, ruski seljak, međutim, preko noći dospeva u kretlog krupne industrije. Ako je manufaktura obarala seljaka puškom kremenjačom, krupna industrija to obavlja puškom repetirkom.

To je bilo stanje u kome je rđava žetva 1891. odjednom pokazala preobražaj koji se već godinama ostvarivao u tišini i njegove posledice koje evropski čifita nije mogao da vidi. Stanje je bilo takvo da je prva rđava žetva morala izazvati nacionalnu krizu. A kriza je sada tu, i za čitav niz godina neće biti prevaziđena. Pred takvom glađu svaka vlada je nemoćna, a pogotovo ruska, koja svoje službenike direktno priprema za krađu.

Ekonomski razvoj posle 1861. je delimično potkopao starokomunističke običaje i institucije ruskih seljaka, a delimično ih je vlada sistematski uništavala. Stara komunistička opština se raspala, ili se nalazi u raspadanju, a onog trenutka kada pojedini seljak stane na svoje noge, oduzima mu se tlo ispod nogu. Zar je onda čudo što su prošle jeseni ozimi usevi zasejani u veoma malom broju okruga? A tamo gde su zasejani, tamo ih je u većini slučajeva, nevreme uništilo. Zar je onda čudo, što glavno oruđe seljaka, stoka za rad, nije imala šta da jede i što su je seljaci zbog tog nepobitnog uzroka pojeli? Zar je onda čudo što seljak napušta kuću i zemlju i beži u gradove gde uzalud traži posao, ali utoliko sigurnije donosi tifus izazvan glađu.

Jednom rečju: pred nama nije obična glad, već kriza koju je godinama pripremala tiha ekonomska revolucija i koja je sada postala akutna. Međutim, ta akutna kriza dobija hroničan oblik i može godinama trajati. Ekonomski, ona ubrzava raspadanje starokomunističke seoske opštine, bogaćenje seoskih zeleniša (kulaka) i njihovo pretvaranje u veleposednike, uopšte prelazak zemljoposeda iz ruku plemstva i seljaštva u ruke nove buržoazije.

Evropi ona zasada donosi mir. Ruski ratni huškači su za niz godina paralisani. Umesto da milioni vojnika ginu na bojištima, sada milioni ruskih seljaka umiru od gladi. Kakve će to posledice imati za ruski despotizam, ostaje da vidimo.

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 657 - 660.

[Uredništvu lista »Volksfreund«⁽²²⁰⁾]

London, 13. novembra 1891.

Dragi moji drugovi,

Najiskrenije zahvaljujem za prijateljski poziv da prisustvujem proslavi desetogodišnjice lista »Volksfreund«. Na žalost, neću moći da dođem lično zbog rada na trećem tomu Marxovog *Kapitala*, koji najzad mora da se pojavi, pa moram da ostanem ovde. Tako će morati da me zastupaju ovi redovi.

Povodom vašeg jubileja, od sveg srca vam želim sreću. Ja znam šta znači održati deset godina u životu jedan socijaldemokratski borbeni list kao što je »Volksfreund«, u uslovima austrijskih zakona o štampi i policiji, znam takođe, bar u opštim crtama, kakve je žrtve trebalo za to podneti. To što ste se uprkos tome održali zaslužuje utoliko veće priznanje, što izgleda da je austrijsko zakonodavstvo o štampi, polazeći od stava da je štampa *posedničkih* klasa uglavnom bezopasna, usmerena upravo na to da pritiskom na *novčana sredstva* radničkih listova ove upropasti ili pripitomi. Ako su radnici Brna uspeali da održe svoj list deset godina uprkos tom finansijskom pritisku a da se pri tom ne odreknu svoje zastave, to je još jedan dokaz istrajnosti i požrtvovanja kakvi se danas mogu naći samo kod radnika.

Ne mogu ove redove da završim a da još jednom ne izrazim svoju radost što se češki i nemački radnici bore složno, rame uz rame, za oslobođenje celokupnog proletarijata — dok se mladočeški⁽²²¹⁾ i staro-nemački buržuji među sobom svađaju.

Još jednom vam srdačno zahvaljujem i čestitam,
vaš stari Fr. Engels

[Propratno pismo uz izjavu
uredniku lista »The Daily Chronicle«]

Poštovani gospodine,

U ime istorijske istine, molim Vas da objavite priloženi odgovor¹ na jednu od najpodlijih kleveta koje su ikada izmišljene.^[222]

Žalim što »Daily Chronicle«, koji je učinio tako dobre usluge radničkoj klasi Engleske, dozvoljava svojim inostranim dopisnicima da šire klevetničke izveštaje o radničkom pokretu na Kontinentu i o njegovim vođima.

Vaš odani

Napisano 17. novembra 1891.

Prema fotokopiji rukopisnog koncepta.

Prevod s engleskog

---

¹ Vidi sledeći članak.

Pokojna gospođa Marx

Uredniku lista »The Daily Chronicle«

Gospodine,

U Vašem današnjem jutarnjem izdanju Vaš dopisnik iz Pariza javlja, između ostalog, netačnosti o porodici mog pokojnog prijatelja Karla Marxa. On naime piše da je francuski ministar pravde, posle pada Komune, naredio da se uhapsi gospodin Paul Lafargue, koji je nedavno izabran za narodnog poslanika u Lilu. On dalje nastavlja:

«Govori se da je gospođa Marx tada izdala jedno skrovište oružja vlastima da bi njen zet bio pošteđen progona. Posle toga je gospodin Lafargue prešao špansku granicu.»

Pošto gospođa Aveling, ćerka gospođe Marx, trenutno nije u Londonu, meni pripada dužnost da pobijem gornju klevetničku optužbu protiv njene majke. Činjenice su: kada je gospodin Lafargue sa svojom suprugom¹ i njegovim dvema svastikama² boravio u Banjer-d-Lišonu, upozorio ga je jedan prijateljski raspoložen republikanski policijski činovnik da će biti uhapšen. Istog dana Lafargue je na konju prebegao preko Pirineja u Španiju.^[223] Gospođa Marx, koja je tada bila u Londonu, nije uopšte mogla, čak i da je imala nameru, da interveniše u korist Lafargue-a na taj način što bi francuskoj vladi bilo šta otkrila. Cela priča o navodnom skrovištu oružja je bajka, izmišljena da se okalja uspomena na jednu ženu čija je plemenita i samopožrtvovana priroda bila potpuno nesposobna da počinu neko nisko delo.

Ostajem, gospodine, Vaš odani sluga

Friedrich Engels

122, Regent's Park Road, N.W.

17. novembar

Objavljeno u listu »The Daily Chronicle«,
br. 9269 od 26. novembra 1891,
pod naslovom *The late madam Karl Marx*.

Prevod s engleskog

¹ Laura Lafargue — ² Jenny i Eleanor Marx

Pevačkom društvu
komunističkog udruženja za obrazovanje
radnika Tottenham street^[224]

122, Regent's Park Road, N.W.
28. novembra 1891.

Cenjani drugovi,

Gospođa Kautsky mi je upravo saopštila da joj je prijatelj Leßner najavio vašu nameru da me, povodom mog sedamdeset prvog rođendana, muzički pozdravite. Ja sam se, međutim, već ranije dogovorio s jednim prijateljem da veče provedem kod njega, a kako će tamo doći i drugi, apsolutno mi je nemoguće da to sada otkazem i, ma koliko mi bilo žao, večeras neću moći da budem kod kuće.

Prinuden sam, dakle, cenjeni drugovi, da vam za vašu tako prijateljsku nameru, koja je za mene velika počast, pismeno izrazim svoju najiskreniju zahvalnost, kao i žaljenje što nisam ranije bio obavešten o vašoj ideji. Marx i ja smo oduvek bili protiv svih javnih demonstracija koje se vezuju za pojedine ličnosti, izuzev ako se u pojedinom slučaju time može postići neki velik cilj; a najviše smo bili protiv takvih demonstracija koje bi se za našeg života vezivale za naše sopstvene ličnosti. Da sam mogao naslutiti da mi je namenjena takva počast, požurio bih se da blagovremeno izrazim najsmerniju, ali i najuporniju molbu da članovi pevačkog društva odustanu od svoje namere. Veoma žalim što sam za nju saznao tek danas i ako sada, protiv svoje volje, moram osujetiti vašu zamisao, koja je tako dobronamerna i puna počasti za mene, mogu to popraviti, koliko je to moguće, uveravanjem da će ono malo godina na koje još smem da računam, kao i celokupna snaga kojom još raspolazem, biti nesmanjeno posvećeni velikoj stvari kojoj su već pedeset godina posvećeni — stvari međunarodnog proletarijata.

Najiskrenije Vaš
Friedrich Engels

Naslov originala

Prema fotokopiji rukopisa.

Predgovor
[engleskom izdanju (1892)]
»Položaja radničke klase u Engleskoj«^[225]

Knjiga, koja se u engleskom prevodu sada ponovo objavljuje, izdata je prvi put 1845. u Nemačkoj. Autor je tada bio mlad, imao je dvadeset četiri godine i njegovo delo nosi pečat njegove mladosti, i u dobrom i u lošem smislu, zbog čega se on ni najmanje ne stidi. Knjigu je 1886. na engleski prevela jedna Amerikanka, gospođa F. Kelley-Wischnewetzky, a sledeće godine je objavljena u Njujorku. Pošto je američko izdanje tako reći rasprodato, a s ove strane Atlantika nikada nije naišlo na šire interesovanje, uz punu saglasnost svih zainteresovanih strana objavljuje se ovo autorizovano izdanje.

Uz američko izdanje autor je napisao novi predgovor¹, kao i dodatak na engleskom jeziku². Predgovor ima malo veze sa samom knjigom; on se bavi modernim američkim radničkim pokretom i zbog toga je ovde ispušten jer se ne odnosi na stvar; dodatak — prvobitni predgovor — znatno je korišćen u ovoj uvodnoj napomeni.

Stanje stvari opisano u ovoj knjizi pripada danas — bar što se Engleske tiče — najvećim delom prošlosti. Mada se to u priznatim udžbenicima izričito ne pominje, ipak kao zakon moderne političke ekonomije važi da se kapitalistička proizvodnja, ukoliko se više razvija, utoliko manje može držati sitničarske prakse prevara i kaišarenja, čime se odlikuju njeni raniji stupnjevi. Sitna lukavstva poljskog Jevrejina, predstavnika evropske trgovine na njenom najnižem stupnju, trikovi koji mu u njegovom zavičaju donose osobite koristi i nailaze tamo na opštu primenu, ne pomažu mu nimalo čim dođe u Hamburg ili u Berlin. Isto tako i komisionar, Jevrejin ili hrišćanin, koji iz Berlina ili Hamburga dolazi na mančestersku berzu, već posle kratkog vremena razabire da se, ako hoće jevtino da kupi predivo ili tkaninu, mora najpre osloboditi onih donekle poboljšanih, ali još uvek bednih manevara i trikova koji u njegovom zavičaju važe kao vrhunac trgovačke mudrosti. I stvarno, te prevare i trikovi se više ne isplate na velikom tržištu, gde je vreme novac i gde se trgovački moral neizbežno razvija do izvesne visine, prosto radi toga da se ne bi beskorisno traćili vreme i trud. Isti takav je i odnos između fabrikanta i njegovih radnika.

¹ Vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 275 - 281. — ² Isto, str. 207 - 211.

Ponovno oživljavanje poslova posle krize 1847. bilo je početak nove industrijske epohe. Ukidanjem zakona o žitu^[226] i daljim finansijskim reformama, koje su proizlazile iz toga ukidanja, stvoreno je ono što su svi želeli — slobodan prostor za razmah engleske industrije i trgovine. Ubrzo potom otkrivena su kalifornijska i australijska zlatna polja. Kolonijalna tržišta su sve više razvijala svoju sposobnost da apsorbuju engleske industrijske proizvode. Mehanički razboj iz Lan-kašira učinio je da jednom za svagda nestanu milioni indijskih tkača. Kina se sve više otvarala. Pre svega, razvile su svoju ekonomiju Sjedinjene Države — u to vreme, s komercijalnog stanovišta još uvek samo kolonijalno tržište, mada najveće od svih drugih — i to brzinom koja je neobična čak i za tu zemlju brzog napretka. Svemu tome treba dodati još i to da su nova saobraćajna sredstva — železnice i preookeanski parobrodi — uvedena krajem prošlog perioda, sada dostigla internacionalne razmere i time faktički uspostavila ono o čemu se do tada samo maštalo: svetsko tržište. To svetsko tržište tada se još sastojalo od izvesnog broja zemalja koje su bile pretežno ili isključivo agrarne, a grupisane su bile oko jednog industrijskog centra — Engleske. Engleska je trošila najveći deo viškova njihovih sirovina, a u zamenu za to ona je zadovoljavala najveći deo njihovih potreba za industrijskim proizvodima. Dakle, nije nikakvo čudo što je industrijski napredak Engleske bio tako kolosalan i nečuven da nam stanje iz 1844. u poređenju sa današnjim stanjem, izgleda ništavno i gotovo primitivno. Međutim, u istoj meri u kojoj se ispoljavao ovaj napredak, postajala je i krupna industrija, na izgled, moralna. U međusobnoj konkurenciji fabrikantima se više nisu isplatila sitna potkradanja radnika. Posao je prerastao takva mizerna sredstva zarađivanja novca; fabrikant-milioner imao je korisnija posla nego da trači vreme na takve sitne marifetluke; takve stvari odgovarale su još samo malim ljudima, kojima je novac bio toliko potreban da su morali grabiti svaki groš ako nisu hteli da podlegnu u konkurenciji. Tako je iz fabričkih rejona nestalo truck-sistema; usvojen je zakon o desetočasovnom radnom danu^[227] i niz sitnijih reformi — sve što je direktno protivrećilo duhu slobodne trgovine i neobuzdane konkurencije, a što je u istoj meri konkurenciju krupnog kapitaliste činilo nadmoćnijom u odnosu na njegove slabije kolege. Dalje. Ukoliko je industrijsko preduzeće bilo veće, ukoliko je više radnika bilo u njemu zaposleno, utoliko su veće bile štete i poslovni gubici u svakom sukobu između fabrikanta i radnika. Stoga je s vremenom zavladao novi duh među fabrikantima, naročito među krupnima. Oni su se naučili da izbegavaju nepotrebne sukobe, da se mire s činjenicom postojanja i moći tredjuniona, čak i to da u štrajkovima — samo ako su započeti u zgodno vreme — nalaze odlično sredstvo za ostvarenje svojih sopstvenih ciljeva. Tako su najkrupniji fabrikanti, pređašnje vojskovođe u borbi protiv radničke klase, sada bili prvi u propovedanju mira i harmonije. A za to su imali dobrih razloga. Svi ti ustupci pravdi i čovekoljublju bili su u stvari samo sredstva da se

ubrza koncentracija kapitala u rukama malog broja krupnih kapitalista, za koje ona sitna ceđenja ranijih godina ne samo što su izgubila svaku vrednost, već su im bila upravo na smetnji; sredstva da se unište slabiji konkurenti, koji bez pomenutih ekstraprihoda nisu mogli opstati. I tako je razvitak kapitalističke proizvodnje, bar u najvažnijim industrijskim granama — jer u manje važnim to nikako nije slučaj — sam dospeo dotle da ukloni sve one manje terete koji su u ranijim godinama pogoršavali sudbinu radnika. Na taj način se sve više isticala velika istina da uzrok bede radničke klase ne treba tražiti u sitnim neprilikama, već u *samom kapitalističkom sistemu*. Radnik prodaje kapitalisti svoju radnu snagu za izvesnu dnevnu sumu. Za manji broj časova rada on je već reprodukovao vrednost te sume. Ali po svom radnom ugovoru on mora još nekoliko časova da radi besplatno da bi ispunio svoj radni dan. Vrednost koju on proizvede za ovih još nekoliko sati viška rada je višak vrednosti, koji kapitalista ništa ne staje, a ipak ulazi u njegov džep. To je osnov sistema koji sve više cepa civilizovano društvo navodje: s jedne strane na mali broj Rothschilda i Vanderbilta, sopstvenika svih sredstava za proizvodnju i sredstava za život, a s druge strane — na ogromnu masu najamnih radnika koji nisu sopstvenici ničega osim svoje radne snage. A da za takav ishod stvari nije kriva ona ili ona sporednija neprilika, već isključivo sam sistem — činjenica je koju je razvitak kapitalizma u Engleskoj od 1847. danas jasno osvetlio.

Dalje. Česte epidemije kolere, tifusa, boginja i drugih bolesti ubedili su britanskog buržuja u preku potrebu da svoje gradove učini zdravim ako ne želi da i on i njegova porodica padnu kao žrtve tih zaraza. Stoga su najgora zla opisana u ovoj knjizi danas uklonjena, ili bar učinjena manje upadljivim. Kanalizacija je uvedena ili popravljena, a kroz mnoge najgore među »rdavim kvartovima« prosečene su široke ulice. »Male Irske« je nestalo, a sada dolaze na red i »Seven Dials«⁽²²⁸⁾. Ali šta se time postiglo? Čitavi okruzi koje sam 1844. mogao opisati još kao gotovo idilične, sada su sa povećanjem gradova zapali u isto stanje propadanja, bede i nemogućnosti da se u njima stanuje. Svinje i gomile đubreta se doduše više ne trpe. Buržoazija je još više napredovala u veštini prikrivanja nesreća radničke klase. Ali da nije učinjen nikakav bitni napredak u pogledu radničkih stanova, to potpuno dokazuje izveštaj kraljevske komisije »on the Housing of the Poor«¹, 1885⁽²²⁹⁾. Isto je tako i u svemu drugom. Policijske naredbe su učestale kao pečurke posle kiše; ali one mogu samo ograničiti bedu radnika, ukloniti je ne mogu.

No dok je Engleska prevazišla rano stanje kapitalističke eksploatacije koje sam ovde opisao, u drugim zemljama je ono tek nastalo. Francuska, Nemačka i, pre svega, Amerika su strašni takmaci koji, kao što sam već 1844. predvideo, sve više potkopavaju industrijski monopol Engleske. Njihova industrija je mlada u poredenju s engles-

¹ o stanovima sirotinje

kom, ali ona se razvijala daleko većom brzinom nego engleska, i danas se već nalazi na istom stupnju razvitka na kojem je 1844. stajala engleska. Naročito je upadljiva paralela s Amerikom. Spoljne okolnosti su za američku radničku klasu svakako drukčije, ali su ekonomski zakoni rada isti, pa otuda i rezultati, iako nisu u svakom pogledu identični, moraju ipak pripadati istoj kategoriji. Stoga i u Americi zapažamo istu borbu za kraći, zakonom utvrđeni radni dan, naročito za žene i decu po fabrikama; nalazimo tamo truck-sistem u punom procvatu, i u seoskim predelima cottage-sistem^[230], kojima se »bosses«¹ služe kao sredstvom vladanja radnicima. Kada sam 1886. dobio američke listove sa izveštajima o velikom štrajku 12 000 pensilvanskih rudara u distriktu Konelsvil, učinilo mi se da čitam svoj opis štrajka ugljara u severnoj Engleskoj, 1844.^[231] Iste podvale radnicima lažnim merenjem; isti truck-sistem; isti pokušaj da se otpor rudara slomi poslednjim uništavajućim sredstvom kapitaliste: izbacivanjem radnika iz stanova koji pripadaju upravi rudokopa.

U ovom prevodu nisam pokušao da knjigu prilagodim današnjem stanju stvari, tj. da navodim promene nastale od 1844. To nisam učinio sa dva razloga. Prvo, da bih to temeljito uradio, morao bih udvostručiti obim knjige. A drugo, prva sveska Marxovog *Kapitala*, koji je dostupan i u engleskom prevodu,^[232] daje podroban prikaz položaja britanske radničke klase, počevši, otprilike, od 1865, tj. od vremena kada je britanski industrijski prosperitet dostigao svoj vrhunac. Ja bih, dakle, morao da ponavljam ono što je Marx već kazao u svom čuvenom delu.

Teško da će biti potrebno da napominjem da se opšte teorijsko gledište ove knjige — u filozofskom, ekonomskom i političkom pogledu — nikako ne poklapa u potpunosti s mojim sadašnjim gledištem. Godine 1844. još nije postojao moderni internacionalni socijalizam, koji se od tada, zahvaljujući pre svega i gotovo isključivo Marxovim postignućima, razvio u nauku. Moja knjiga predstavlja samo jednu fazu njegovog embrionalnog razvitka. I kao što čovečiji embrion u najranijim stupnjema svog razvitka još uvek reprodukuje škrge naših predaka, riba, tako i ova knjiga svuda odaje tragove porekla modernog socijalizma od jednog od njegovih predaka — nemačke filozofije. Tako sam veliku važnost polagao — naročito u zaključku — na tvrđenje da komunizam nije samo partijska doktrina radničke klase, već i teorija čiji je krajnji cilj oslobođenje celog društva, uključujući i klasu kapitalista, iz sadašnjih skućenih odnosa. Ovo je u apstraktnom smislu tačno, ali u praksi ispada više nego beskorisno. Sve dok posedničke klase nemaju ne samo nikakve potrebe za oslobođenjem, već se, štaviše, svim silama suprotstavljaju oslobođenju radničke klase, radnička klasa će biti prinuđena da sama priprema i sprovodi socijalni preokret. Francuski buržuiji su 1789. proglašavali oslobođenje buržoazije za emanci-

¹ gazde, poslodavci

paciju celokupnog ljudskog roda; ali plemstvo i sveštenstvo nisu hteli to da uvide; ovo tvrđenje se — mada je tada bilo neosporna, apstraktna, istorijska istina ukoliko se odnosilo na feudalizam — izvrglo uskoro u golu sentimentalnu frazu i sasvim iščezlo u ognju revolucionarne borbe. I danas ima ljudi koji sa svoga višeg, nepartijskog stanovišta propovedaju radnicima nekakav uzvišeni socijalizam koji stoji iznad svih klasnih suprotnosti i klasnih borbi. Ali to su ili novajlije koje imaju još mnogo da uče, ili pak najgori neprijatelji radnika, vuci u jagnjećoj koži.

U knjizi je rečeno da jedan periodični ciklus velikih industrijskih kriza traje pet godina. Tako je bar izgledalo prema toku događaja od 1825. do 1842. Ali istorija industrije od 1842. do 1868. dokazala je da su stvarni periodi desetogodišnji, da su međukrize bile sekundarne prirode, i da su sve više iščezavale. Od 1868. stanje stvari se opet promenilo; ali o tome kasnije.

Nisam hteo da se upuštam u to da iz knjige izbacujem mnoga proricanja, naročito ona o predstojećoj socijalnoj revoluciji u Engleskoj, koju sam u svom mladičkom žaru video u bliskoj budućnosti. Nije čudnovato to što se mnoga od tih proricanja nisu ostvarila, već to što su se tako mnoga ostvarila, i što je posle toga, usled kontinentalne, naročito američke konkurencije, engleska industrija zaista došla u kritičan položaj, koji sam ja onda predvideo svakako u suviše bliskoj budućnosti. U tom pogledu obavezan sam da knjigu dovedem u sklad sa današnjim stanjem stvari. To činim unoseći ovamo članak koji se pojavio u londonskom »Commonweal«-u^[233] od 1. marta 1855. pod naslovom *Engleska 1845. i 1885*¹. Članak istovremeno daje kratak pregled istorije engleske radničke klase tokom ovih četrdeset godina. On ovako glasi:

»Pre četrdeset godina Engleska je bila pred krizom koja je, kako je po svemu izgledalo, mogla biti rešena samo nasilnim putem. Silan i brz razvitak industrije daleko je prestizao širenje spoljnih tržišta i porast potražnje. Svake desete godine tok proizvodnje bio je nasilno prekidan opštom trgovinskom krizom, za kojom je, posle dugog perioda hronične depresije, dolazilo kratko vreme od nekoliko godina prosperiteta, koje se svaki put iznova završavalo grozničavom hiperprodukcijom i najzad, novim krahom. Kapitalistička klasa je gromoglasno zahtevala slobodnu trgovinu žitom i pretila da će je izvojevati vraćanjem izgadnelog gradskog stanovništva u seoske predele, odakle je i došlo; ali, kako je John Bright rekao: ne kao siromahe koji prose hleba, nego kao armiju koja će zasesti u neprijateljske oblasti^[234]. Radničke mase u gradovima zahtevale su učešće u političkoj vlasti — Narodnu povelju^[235]; u tome ih je potpomagala većina sitne buržoazije, a jedina razlika između nje i radnika bila je u tome da li će se ta Povelja nasilno

¹ Vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 191-197.

izvojevati ili će biti provedena zakonskim putem. Tada je nastupila trgovinska kriza 1847. i glad u Irskoj, a s njima i nada u revoluciju.

Englesku buržoaziju spasla je francuska revolucija 1848. Socijalističke proklamacije pobedonosnih francuskih radnika zaplašile su englesku sitnu buržoaziju i dezorganizovale pokret engleskih radnika, koji je delovao u užim, ili neposredno praktičnim granicama. U trenutku kada je trebalo da čartizam razvije svu svoju snagu, on je, pre nego što će 10. aprila 1848^[236] pretrpeti spoljni krah, pretrpeo unutrašnji krah. Politička delatnost radničke klase potisnuta je u pozadinu. Kapitalistička klasa je pobedila na celoj liniji.

Parlamentarna reforma 1831^[237] bila je pobjeda celokupne kapitalističke klase nad zemljoposedičkom aristokratijom. Ukidanje carina na žito bilo je pobjeda *industrijskih* kapitalista ne samo nad krupnim zemljoposedičima već i nad onom frakcijom kapitalista čiji su interesi bili više ili manje identični ili povezani s interesima zemljoposeda: nad bankarima, berzijancima, rentijerima itd. Slobodna trgovina značila je preobražaj celokupne unutrašnje i spoljne finansijske i trgovinske politike Engleske u skladu s interesima industrijskih kapitalista, klase, koja je sada zastupala naciju. I ta klasa se dala ozbiljno na posao. Svaka smetnja industrijskoj proizvodnji nemilosrdno se uklanjala. Carinska tarifa i ceo poreski sistem bili su iz osnova preokrenuti. Sve je bilo potčinjeno jednom jedinom cilju, koji je imao presudan značaj za industrijske kapitaliste: pojevtinjenju svih sirovina, a naročito životnih namirnica za radničku klasu; proizvodnji sirovina i održavanju radničke najamnine na niskom nivou, iako još ne i *snižanju* te najamnine. Engleska je imala da postane ‚svetska radionica‘; sve ostale zemlje trebalo je da budu za Englesku ono što je već bila Irska — tržište za njene industrijske proizvode i izvori sirovina i životnih namirnica. Engleska, veliki industrijski centar agrarnog sveta, sa sve većim brojem trabanata koji proizvode žito i pamuk i koji se kreću oko industrijskog sunca. Kakva divna perspektiva!

Industrijski kapitalisti su išli ovom svom velikom cilju rukovodeni svojim snažnim, zdravim razumom i prezirući tradicionalne principe, što ih je uvek odvajalo od njihovih filistarskih konkurenata na Kontinentu. Čartizam je bio u agoniji. Ponovni procvat proizvodnje i prometa koji je bio prirodan i gotovo sam po sebi razumljiv posle kraha od 1847, pripisivan je isključivo slobodnoj trgovini. Usled tih dveju okolnosti engleska radnička klasa je postala politički privesak ‚velike liberalne partije‘, partije kojom su rukovodili fabrikanti. To jednom stečeno preimućstvo trebalo je ovekovečiti. A iz snažne opozicije čartista, ne prema slobodnoj trgovini, već prema pretvaranju slobodne trgovine u jedino životno pitanje nacije, fabrikanti su shvatili, i to iz dana u dan sve više, da buržoazija bez pomoći radničke klase nikada ne može zadobiti potpunu društvenu i političku vlast nad nacijom. I tako se uzajamni odnos između ovih dveju klasa postepeno menjao. Fabričke zakone, koji su nekad bili bauk za sve fabrikante, sada su ti fabrikanti

ne samo drage volje izvršavali, već su ih proširili, više ili manje, na celu industriju. Tredjunione, još do nedavna proglašavane delom davola, fabrikanti su sada mazili i protežirali kao sasvim opravdane organizacije i kao korisno sredstvo za širenje zdravih ekonomskih teorija među radnicima. Čak i štrajkovi, koji su pre 1848. bili anatemisani, smatrani su sada u izvesnim prilikama vrlo korisnim, naročito kada su ih u zgodno vreme gospoda fabrikanti sami izazivali. Od zakona koji su radniku oduzimali ravnopravnost sa njegovim poslodavcem ukinuti su bar oni koji su izazivali najveće negodovanje. Pa i ona nekada tako strašna ‚Narodna povelja‘ postala je uglavnom politički program istih onih fabrikanta koji su joj se do poslednjeg časa suprotstavljali. Zakonskim putem je ‚ukinut izborni cenzus‘ i ‚uvedeno tajno glasanje‘. Parlamentarne reforme od 1867. i 1884⁽²³⁸⁾ već su se jako približile ‚opštem pravu glasa‘, bar u onom obliku u kojem ono postoji sada u Nemačkoj; projekat o izbornim okruzima koji sada razmatra parlament, stvara ‚jednake izborne okruge‘, bar ne manje jednake nego što su u Nemačkoj ili Francuskoj. Kao nesumnjive tekovine najbliže budućnosti u izgledu su ‚poslaničke dnevnicе‘ i smanjeno trajanje poslaničkog mandata, ako ne čak i ‚izbori za parlament svake godine‘; ipak ima ljudi koji kažu da je črtizam mrtav.

Revolucija od 1848, kao i neke od njenih prethodnica, imala je čudnovatu sudbinu. Isti ljudi koji su je ugušili, postali su, kako je obično govorio Karl Marx, izvršioци njenog testamenta¹. Louis-Napoleon je bio prinuđen da stvori jedinstvenu i nezavisnu Italiju, Bismarck je bio prinuđen da izvrši prevrat svoje vrste u Nemačkoj i vrati izvesnu nezavisnost Ugarskoj, a engleski fabrikanti su morali Narodnoj povelji da daju silu zakona.

Posledice takve vladavine industrijskih kapitalista bile su za Englesku u početku zadivljujuće. Poslovi su oživali i uzeli razmere koje su bile nečuvene čak i u toj kolevci moderne industrije. Sva ranija kolosalna dela pare i mašine bila su ništavna u poređenju sa silnim poletom proizvodnje za ovih dvadeset godina, od 1850. do 1870, sa silnim ciframa izvoza i uvoza, sa bogatstvom koje se gomilalo u rukama kapitalista i sa ljudskom radnom snagom koja se koncentrisala u džinovskim gradovima. Taj napredak je, istina, bio prekidan, kao i ranije, periodičnim krizama posle svakih deset godina, 1857. kao i 1866; ali su ta nazadovanja smatrana neizbežnim prirodnim pojavama koje se moraju podneti i koje će se najzad ipak vratiti u normalan tok.

A položaj radničke klase u tim periodima? Za neko vreme bilo je poboljšanja, čak i za široku masu. Ali je toga poboljšanja uvek nestajalo usled pritanja velike mase besposlenih rezervi, usled neprestanog istiskivanja radnika novim mašinama i usled doseljavanja poljoprivrednih radnika, koje su sada takođe sve više potiskivale mašine.

¹ Vidi u 16. tomu ovog izdanja, str. 217-219.

Stalno poboljšanje položaja javlja se samo kod dva, „zaštićena“ dela radničke klase. Prvi deo su fabrički radnici. Zakonsko ustanovljenje bar donekle razumnog, normalnog radnog dana u njihovu korist, relativno je popravilo njihovu telesnu konstituciju i dalo im moralnu nadmoćnost, pojačanu uz to i njihovom lokalnom koncentracijom. Njihov položaj je nesumnjivo bolji nego pre 1848. Najbolji dokaz je to što su od deset štrajkova koje su imali, devet izazvali sami fabrikanti, u svome sopstvenom interesu, kao jedino sredstvo za ograničavanje proizvodnje. Nikada nećete uspjeti da se svi fabrikanti slože da skrate radno vreme, ma koliko im proizvoda ostalo neprodato. Ali navedite radnike na štrajk, i kapitalisti do poslednjeg zatvaraju svoje fabrike.

Drugi deo čine veliki Trade Unions. To su organizacije onih grana proizvodnje u kojima se može primeniti samo rad *odraslih muškaraca*, ili u kojima on bar prevladava. Ni konkurencija rada žena i dece, ni mašine, nisu do sada bile u stanju da slome njihovu organizovanu snagu. Mašinbravari, drvodeljci i stolari, građevinari, svaki za se, tako su jaka sila da se mogu, kao što čine građevinari, uspešno usprotiviti uvođenju mašina. Njihov položaj se nesumnjivo znatno poboljšao od 1848; najbolji dokaz za to je to što su već više od petnaest godina ne samo njihovi poslodavci zadovoljni njima, već su i oni zadovoljni svojim poslodavcima. Oni su aristokratija radničke klase; oni su uspeli da sebi izvojuju relativno udoban položaj i da taj položaj prihvate kao konačan. Oni su uzor-radnici gospode Leonea Levija i Giffena, i stvarno su prekrasni ljudi s kojima može pregovarati svaki razuman kapitalist napose, i kapitalistička klasa uopšte.

Ali što se tiče velike mase radnika, nivo njihove bede i životne neobezbedenosti danas je podjednako nizak kao i pre, ako ne i niži nego ikada pre. Istočni kraj Londona^[239] je sve veća bara već ustaljene gladi, bede i očajanja kada su radnici bez posla, a fizičke i moralne degeneracije kada su zaposleni. Isto je tako i u svima ostalim velikim gradovima, izuzimajući samo privilegovanu manjinu radnika; a tako je i po manjim gradovima i agrarnim rejonima. Zakon po kome se *vrednost* radne snage ograničava cenom nužnih sredstava za život, i drugi jedan zakon, po kojem se *prosečna cena* radne snage po pravilu određuje minimumom tih sredstava za život — oba ta zakona dejstvuju na radnike neodoljivom snagom automatske mašine, koja ih melje svojim točkovima.

Takav je, eto, položaj stvoren politikom slobodne trgovine od 1847. i dvadesetogodišnjom vladavinom industrijskih kapitalista. Ali tada je nastupio obrt. Posle krize od 1866. došlo je u stvari kratko i nezatno oživljavanje proizvodnje i prometa oko 1873, ali ono nije trajalo dugo. Mi u stvari nismo još preživeli potpunu krizu do vremena, 1877. ili 1878, kada je već mogla da nastupi nova, ali zato već od 1876. živimo u hroničnom zastoju svih glavnih grana industrije. A nikako da nastupi potpuni krah, niti davno očekivano vreme poslovnog procvata, u koji smo s pravom mogli da verujemo, kako pre tako i posle kraha.

Ubitačna depresija, hronična prezasićenost svih tržišta proizvodima svih grana industrije, eto to je stanje u kome živimo već gotovo deset godina. Otkuda to?

U osnovi teorije o slobodnoj trgovini bila je pretpostavka da Engleska treba da bude jedini veliki industrijski centar agrarnog sveta, a činjenice su potpuno opovrgle tu pretpostavku. Uslovi moderne industrije, parna snaga i mašine, mogu se stvoriti svuda gde ima goriva, naročito uglja, a uglja imaju, pored Engleske, i druge zemlje: Francuska, Belgija, Nemačka, Amerika, pa i Rusija. Ni ljudi u ovim zemljama nisu smatrali da je u njihovom interesu da se pretvore u gladne irske zakupce jedino zato da bi slava i bogatstvo engleskih kapitalista bili veći. Oni su počeli da proizvode ne samo za sebe već i za ostali svet, a posledica je bila da je industrijski monopol, koji je Engleska imala gotovo punih sto godina, sada nepovratno slomljen.

Ali industrijski monopol Engleske je stožer postojećeg engleskog društvenog sistema. Čak i onda kada je taj monopol postojao tržišta nisu mogla da rastu uporedo sa sve većom produktivnošću engleske industrije; posledica toga bile su krize posle svakih deset godina. A nova tržišta su sada svakog dana sve ređa, tako da se već i crncima u Kongu mora naturati civilizacija, koja im pritiče u obliku mančesterskog pamučnog platna, stafordširskih čupova i birmingemskih metalnih proizvoda. A šta će biti kada se kontinentalna, a naročito američka roba, počne u sve većoj meri izvoziti, kada se lavovski deo snabdevanja sveta robom, koji sada još pripada engleskim fabrikama, bude iz godine u godinu sve više smanjivao? Odgovori na to, slobodna trgovino, ti univerzalno sredstvo!

Ja nisam prvi koji ukazuje na to. Već 1833, na skupštini Britanske asocijacije u Sautportu, gospodin Inglis Palgrave, predsednik ekonomske sekcije Asocijacije, kazao je bez uvijanja da su

„dani velikih profita u Engleskoj prošli i da je u daljem razvoju raznih krupnih industrijskih grana nastupila pauza. *Moglo bi se gotovo reći da Engleska već prelazi u stanje u kojem više neće biti daljeg napretka.*“⁽²⁴⁰⁾

Ali čime će se sve to svršiti? Kapitalistička proizvodnja *ne može* stajati u mestu; ona mora rasti i širiti se, ili propasti. Već samo to ograničenje lavovskog udela Engleske u snabdevanju svetskog tržišta robom izaziva zastoje, bedu, suvišak kapitala na jednoj strani i suvišak nezaposlenih radnika na drugoj. A šta će tek biti kad sasvim prestane prirast godišnje proizvodnje?

Tu je Ahilova peta kapitalističke proizvodnje. Nužnost neprestanog širenja je njen bitni životni uslov, a to neprestano širenje postaje sada nemoguće. Kapitalistička proizvodnja ulazi u ćorsokak. Svaka godina vodi Englesku sve bliže alternativni: ili će propasti nacija, ili kapitalistička proizvodnja. Šta će se od toga dvoga desiti?

A radnička klasa? Kada se ona čak i u vreme nečuvrenog poleta trgovine i industrije od 1848. do 1868. nalazila u tako velikoj bedi,

kada je čak i tada velika masa radnika doživljavala u najboljem slučaju samo privremeno poboljšanje svoga položaja, dok je samo jedna mala, privilegovana, 'zaštićena' manjina osetila trajno poboljšanje, kako li će tek biti kada se taj sjajni period sasvim završi, kada se sadašnja teška stagnacija počne ne samo povećavati već kad ovo stanje sve većeg smrtonosnog pritiska postane stalno, normalno stanje engleske industrije?

Istina je u sledećem: dokle god je trajao industrijski monopol Engleske, engleska radnička klasa je do izvesnog stepena imala svoj udeo u prednostima toga monopola. Te prednosti su bile vrlo nejednako podeljene među radnicima; privilegovana manjina je gutala najveći deo, ali je i velika masa dobijala s vremena na vreme svoj deo. I to je razlog što posle nestanka ovenizma u Engleskoj nikako nije bilo socijalizma. Sa krahom monopola engleska radnička klasa će izgubiti taj privilegovani položaj. Jednog dana će se ona u celini — ne izuzimajući ni privilegovanu i vodeću manjinu — naći na istom nivou sa radnicima ostalih zemalja. A zbog toga će se u Engleskoj ponovo javiti socijalizam.«

Ovom opisu stanja stvari, kako mi je izgledalo 1885, imam samo nešto malo da dodam. Izlišno je reći da danas zaista, »opet ima socijalizma u Engleskoj«; i to veoma mnogo: socijalizma svih nijansi, socijalizma svesnog i nesvesnog, socijalizma u prozi i u stihu, socijalizma radničke klase i srednje klase. Jer doista, taj užas nad užasima, socijalizam, ne samo što je postao mnogopoštovan, nego oblači već i društvenu toaletu i dembeliše nemarno zavaljen na salonskom divanu za časiranje. To još jednom dokazuje kako je neizlečiva nestalnost onog strahovitog despota »dobrog društva«: javnog mnjenja srednje klase; to još jednom opravdava prezir koji smo mi socijalisti prošle generacije uvek osećali prema tom javnom mnenju. Ali inače, mi nikako nemamo razloga da se tužimo na taj novi simptom.

Međutim, za mene je od te trenutne mode što se u buržoaskim krugovima razmeću nekim razvodnjenim socijalizmom mnogo važnije, važnije nego i napredak koji je socijalizam u Engleskoj uopšte učinio — ponovno buđenje istočnog dela Londona. Ovaj neizmerni logor bede nije više ustajala bara kao što je bio još pre šest godina. Istočni London je stresao sa sebe ono mrtvo očajanje; on se opet vratio životu i postao zavičaj »novog unionizma«, tj. organizacije široke mase »nekvalifikovanih« radnika. Može ta organizacija u izvesnom pogledu uzimati na se i oblik starih unija »kvalifikovanih« radnika; ona se po svome karakteru ipak bitno razlikuje od njih. Stare unije čuvaju tradiciju vremena u kome su osnovane; one sistem najamnog rada smatraju kao jednom za svagda dat, konačan fakt, koji one u najboljem slučaju mogu samo nešto ublažiti u interesu svojih članova. Nove unije su, naprotiv, osnovane u vreme kada je vera u večnost sistema najamnog rada bila već silno pokolebana. Njihovi osnivači i pokretači bili su ili svesni, ili sentimentalni socijalisti; mase koje su im priticale, i u kojima počiva njihova snaga, bile su sirove, zapuštene, od radničke aristokratije

prezrene. Ali te mase imaju neizmerno preimućstvo: *njihov duh je, kao još neobrađeno zemljište*, sasvim slobodan od nasleđenih buržoaskih predrasuda prema kojima se gajio »respekt«, a koje su izazivale zbrku u glavama bolje situiranih »starih« unionista. I tako sada vidimo kako te nove unije svuda uzimaju u svoje ruke vođstvo radničkog pokreta i sve više zauzdavaju bogate i ohole »stare« unije.

Nesumnjivo je da su predstavnici istoćnog Londona činili i krupne greške; ali greške su činili i njihovi prethodnici, njih i danas čine doktrinarni socijalisti, koji prezrivo odmahuju kada im se one spomenu. Jedna velika klasa, kao i velika nacija, najbrže ući na posledicama sopstvenih grešaka. Pa i pored svih mogućih grešaka u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, buđenje istoćnog dela Londona ostaje jedan od najvećih i najplodnijih događaja ovog fin de siècle-a¹, i ja se radujem i ponosim što sam to doživeo.

F. Engels

11. januara 1892.

Objavljeno kao predgovor knjizi
*The condition of the working-class
in England in 1844*, London 1892.

Prevod s engleskog

---

¹ kraj stoleća

CRITICA SOCIALE

RIVISTA QUINDICINALE

di studi sociali, politici, filosofici e letterari

Nel Regno: Anno L. 8 - Semestre L. 4 - All'Estero: Anno L. 10 - Semestre L. 5,50

Lettere, vaglia, cartoline-vaglia all'Ufficio di CRITICA SOCIALE: MILANO: Partiti Galleria V. E., 23 (1° piano sopra)

PER MILANO gli abbonamenti si ricevono anche presso la Libreria Fratelli Demolardi: Corso V. E., 21

Anno II - N. 4.

LA RIVISTA DEI SUOI LETTORI E DONATORI

Milano, 16 febbraio 1892.

Odgovor uvaženom Giovanni-u Bovio^[241]

U jednom članku u listu »La Tribuna« od 2. februara ove godine, poznati Giovanni Bovio zamera italijanskim republikanskim poslanicima koji su nedavno prešli u monarhistički tabor što se s velikim nipođaštavanjem odnose prema pitanju oblika vlasti. Na to se svakako ne bih osvrtao da se on u toj stvari ne koristi i mojim člankom o nemačkom socijalizmu (»Critica Sociale« od 16. januara 1892)¹ da bi uputio istu zamerku nemačkim socijalistima uopšte, i meni posebno. S tim u vezi on kaže sledeće:

»Iz toga se, dalje, vidi zašto i kako oni socijalisti greše koji zajedno sa Friedrichom Engelsom govore o neposredno predstojećem dolasku socijalista na vlast, a ne utvrđuju kakva će to vlast biti. Engels ide tako daleko da aritmetičkim dokazima (a izgleda mi da broj u istoriji nije dobar dokaz tek od danas) utvrđuje ne tako daleku godinu kada će Nemačka socijalistička partija zadobiti većinu u nemačkom parlamentu. Sjajno; a onda?

— Ona će uzeti vlast.

— Izvrsno; ali koju? Da li će to biti kraljevska vlast, republikanska, ili će se partija ponovo vratiti Weitlingovoj utopiji koju je prevazišao *Komunistički manifest* januara 1848?

— Mi smo ravnodušni prema oblicima.

— Stvarno? ... Ali o vlasti se može govoriti samo ako se konkretizuje njen oblik. Može se govoriti da će nova supstanca, nova ideja sama od sebe stvoriti i proizvesti oblik, ali oblik se ne može i ne sme izostaviti iz razmatranja.»

Na ovo odgovaram da ni u kom slučaju ne prihvatam tumačenje uvaženog Bovija.

Pre svega, nisam rekao da će socijalistička partija zadobiti većinu u nemačkom parlamentu i da će onda uzeti vlast. Naprotiv, izričito

¹ Vidi u ovom tomu, str. 207-213.

sam naglasio da su izgledi deset prema jedan da će vlastodršci, mnogo pre ovog vremena, primeniti protiv nas nasilje; a to bi nas odvelo sa tla biračkih većina na tlo revolucije. Pođimo dalje.

»Ona će uzeti vlast — ali koju? Da li će to biti kraljevska vlast, republikanska, ili će se partija ponovo vratiti Weitlingovoj utopiji koju je prevazišao *Komunistički manifest* januara 1848?»

Dozvolite mi da ovde upotrebim jedan izraz uvaženog Bovija. Treba stvarno biti »uomo di chostro»¹ da bi se gajila i najmanja sumnja o prirodi te vlasti.

Cela aristokratska i građanska vlada verna Nemačka, prebacuje našim prijateljima u Rajhstagu² da su republikanci i revolucionari.

Već četrdeset godina Marx i ja neumorno ponavljamo da je demokratska republika jedini politički oblik u kome borba između radničke klase i klase kapitalista može, prvo, da dobije opšti karakter, a zatim da završi odlučujućom pobedom proletarijata.

Svakako, uvaženi Bovio nije tako naivan da poveruje da će bilo koji nemački car uzeti svoje ministre iz socijalističke partije i da bi — čak i ako bi to hteo da uradi — prihvatio uslove, koji bi značili njegovu abdikaciju, a bez kojih ovi ministri ne bi mogli računati na podršku svoje partije. Njegovo strahovanje da bismo se mogli »ponovo vratiti Weitlingovoj utopiji« daje mi, otvoreno govoreći, dobru predstavu o naivnosti mog sagovornika.

A možda, uvaženi Bovio, govoreći o Weitlingu, želi da stavi do znanja da nemački socijalisti ne pridaju socijalnim oblicima više značaja nego što to, po njegovom mišljenju, čine u pogledu političkih oblika? On bi ponovo bio u zabludi. Trebalo bi da dovoljno poznaje nemački socijalizam da bi znao da ovaj traži socijalizaciju svih sredstava za proizvodnju. Na koji način će se izvesti ta ekonomska revolucija? To će zavisiti od okolnosti pod kojima će naša partija osvojiti vlast, od vremena kada i metoda kojim će to postići. Kao što i sam Bovio kaže: »Nova supstanca, nova ideja će sama od sebe stvoriti i proizvesti oblik«. Međutim, ako bi, u očekivanju toga, neki iznenadni obrt stvari pozvao našu partiju na vlast, savršeno dobro znam šta bih predložio kao akcioni program.

»Mi smo ravnodušni prema oblicima«?

Smatram da je potrebno da izjavim da ni ja, niti bilo koji drugi nemački socijalista, nismo nikada kazali to, ili nešto slično, već je to rekao samo uvaženi Bovio. Želeo bih da znam s kojim pravom nas optužuje za takvu »sciocchezza»³.

Uostalom, da je uvaženi Bovio sačekao i pročitao drugi deo mog članka (*«Critica Sociale»* od 1. februara)⁴, on se možda ne bi izložio

¹ »pustinjak« — ² u rukopisu nemački: Reichstag — ³ glupost — ⁴ Vidi u ovom tomu, str. 214 - 220.

trudu da meša nemačke revolucionarne socijaliste sa italijanskim rojalističkim republikancima.

6. februar 1892.

Prevod sa francuskog

Prema fotokopiji rukopisa.

Predgovor

[drugom poljskom izdanju (1892) »Manifesta Komunističke partije«] ^[242]

Činjenica da je potrebno novo poljsko izdanje *Komunističkog manifesta* daje povoda za razna razmišljanja.

Pre svega, vredno je pomena da je *Manifest* odnedavna postao u neku ruku merilo razvitka krupne industrije na evropskom kontinentu. U istoj meri u kojoj se u jednoj zemlji širi krupna industrija raste kod radnika te zemlje i zahtev za razjašnjenjem njihovog položaja kao radničke klase nasuprot imućnim klasama, među njima se širi socijalistički pokret i raste težnja za *Manifestom*; tako se ne samo stanje radničkog pokreta nego i stepen razvitka krupne industrije u svakoj zemlji može s prilično velikom tačnošću meriti brojem rasturenih primeraka *Manifesta* na jeziku te zemlje.

Prema tome, novo poljsko izdanje označava nesumnjiv napredak poljske industrije. Nema nikakve sumnje da je i stvarno došlo do ovog napretka posle poslednjeg izdanja, koje je objavljeno pre deset godina. Ruska Poljska, kongresna Poljska^[243], postala je veliko industrijsko područje ruskog carstva. Dok je ruska krupna industrija raštrkana — deo na Finskom zalivu, deo u centru (Moskva i Vladimir), treći deo na Crnom i Azovskom moru, a i ostali delovi su rastureni — poljska industrija je zbijena na srazmerno malom prostoru i izvlači korist i snosi štete koje proizlaze iz takve koncentracije. Te koristi su uvideli konkurentski ruski fabrikanti, pa su zahtevali zaštitne carine protiv Poljske uprkos svojoj žarkoj želji da Poljsku pretvore u Rusiju. Štete — za poljske fabrikante i za rusku vladu — pokazuju se u brzom širenju socijalističkih ideja među poljskim radnicima i u sve većem traženju *Manifesta*.

Ali brzi razvitak poljske industrije, koja je prerasla rusku, nov je dokaz neiscrpane životne snage poljskog naroda i nova garantija njegove predstojeće nacionalne obnove. Međutim, obnova nezavisne jake Poljske je stvar koja se ne tiče samo Poljske, već i svih nas. Iskrena internacionalna saradnja evropskih nacija mogućna je samo ako je svaka od njih potpuno autonomna u svojoj kući. Revolucija od 1848, koja je učinila da pod proleterskom zastavom proleterski borci obnove samo posao za buržoaziju, ostvarila je preko izvršilaca svog testamenta Louis-a Bonaparte i Bismarcka, i nezavisnost Italije, Nemačke, Mardarske; ali Poljska, koja je od 1792. za revoluciju učinila više nego

sve tri ove zajedno, ta Poljska je prepuštena samoj sebi kada je 1863. podlegla desetostruko jačoj ruskoj nadmoći. Plemstvo nije moglo ni da očuva ni da ponovo izvojuje nezavisnost Poljske; buržoazija je prema njoj u najmanju ruku ravnodušna. A ipak, ona je nužnost za harmoničnu saradnju evropskih nacija. Nju može izvojevati samo mladi poljski proletarijat i u njegovim rukama ona je sigurna. Jer radnicima cele Evrope nezavisnost Poljske je isto toliko potrebna koliko i samim poljskim radnicima.

London, 10. februara 1892.

F. Engels

Prema rukopisnom originalu
na nemačkom jeziku.

[Pozdravna adresa francuskim radnicima povodom dvadeset prve godišnjice Pariske komune^[244]]

London, 17. marta [1892]

Građanke i građani,

Danas se navršava 21 godina otkako je narod Pariza istakao crvenu zastavu — poziv na borbu upućen u isto vreme francuskoj trikolori, koja se vijorila u Versaju, i trobojnoj nemačkoj zastavi na tvrđavama koje su zaposeli Prusi.

Crvenom zastavom se pariski proletarijat uzdigao do tačke s koje i pobjednici i poraženi podjednako iščezavaju s vidika.

Ono što čini istorijsku veličinu Komune jeste njen prevashodno internacionalni karakter, njen smeli poziv na borbu protiv svake pojave buržoaskog šovinizma. Proletarijat nijedne zemlje nije se u tome prevario. Neka buržuji slave svoj 14. jul ili svoj 22. septembar.^[245] Praznik proletarijata biće uvek i svuda 18. mart.

Otuda prljave klevete kojima je prljava buržoazija obasula grob Komune. Ali otuda i činjenica da se jedino Međunarodno udruženje radnika usudilo da se od prvog do poslednjeg dana identifikuje sa pariskim ustanicima, a potom sa poraženim proleterima. Istina, kad je Komuna podlegla, Internacionala nije mogla preživeti; na poklič: »Lovite komunare!« ona je razbijena u celoj Evropi.

Dakle, protekla je 21. godina otkako su ponovo osvojeni topovi na Monmartru.¹ Deca rođena 1871. danas su punoletna i zahvaljujući tupoglavosti vladajućih klasa, ona su *vojnici*, uče se rukovanju oružjem, veštini da se organizuju i da se brane s oružjem u ruci. Komuna, koju su proglasili mrtvom, Internacionala, za koju su verovali da je zauvek uništena — one su među nama, žive i dvadesetostruko moćnije nego 1871. Stotine su se pretvorile u hiljade u milione koji se odazivaju na naš poziv. Savez svetskog proletarijata, koji je Prva internacionala mogla da predvidi i pripremi, danas je realnost. I još više! Milioni sinova onih pruskih vojnika koji su 1871. zaposedali tvrđave oko

¹ Vidi u ovom tomu, str. 163-164.

Pariza Komune bore se danas u prvim redovima rame uz rame sa sinovima pariskih komunara za potpuno i konačno oslobođenje radničke klase.

Živela Komuna!

Živela međunarodna socijalna revolucija!

Fr. Engels

Prvi put objavljeno u listu
»Le Socialiste»,
br. 79. od 26. marta 1892.

Prevod sa francuskog

Uz drugo [nemačko] izdanje
[»Bede filozofije« Karla Marxa]^[246]

Uz drugo izdanje imam samo da primetim da je ime Hopkins^[247], koje je pogrešno napisano na str. 45.¹ francuskog teksta, zamenjeno tačnim imenom Dodgskin i da je ranije pogrešno navedena godina izdanja (1827) za spis Williama Thompsona u ovom izdanju ispravljena, i navedena je tačna (1824) godina^[248]. Time je, valjda, umirena bibliografska savest gospodina profesora Antona Menger.

London, 29. marta 1892.

Friedrich Engels

---

¹ Vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 80.

Uvod

[Za englesko izdanje (1892) spisa »Razvitak socijalizma od utopije do nauke«] ^[249]

Ovaj mali spis¹ bio je prvobitno deo jedne veće celine. Oko 1875. godine objavio je dr E. Dühring, privatni docent² na Berlinskom univerzitetu, iznenada i prilično bučno, da se preobratio u socijalista i izneo je pred nemačku publiku ne samo jednu iscrpnu socijalističku teoriju nego i celovit praktični plan za reorganizaciju društva. Po sebi se razume da se okomio na svoje prethodnike; on je na prvom mestu ukazao čast Marxu, time što je na njega izlio punu čašu svoga jeda.

To se desilo baš u vreme kad su se obe frakcije socijalističke partije u Nemačkoj — ajenahovci i lasalovci — ujedinile^[128] i time ne samo neizmerno ojačale nego, što je značilo mnogo više, i ospobile se da svu tu snagu uprave protiv zajedničkog neprijatelja. Socijalistička partija u Nemačkoj bila je na putu da brzo postane sila. Ali prvi uslov da bi ona postala sila bio je taj da novostečeno jedinstvo ne bude ugroženo. A dr Dühring se otvoreno spremao da oko svoje личности stvori sektu, jezgro buduće zasebne partije. Otuda se javila potreba da prihvatimo bačenu nam rukavicu i da bijemo bitku, sviđalo nam se to ili ne.

Međutim, to je bio iako ne odveć težak, ipak u svakom slučaju očigledno dugotrajan posao. Kao što je poznato, nama Nemcima svojstvena je strašno teška temeljitost³, temeljita dubokomislenost, ili dubokomislena temeljitost, nazovite je kako hoćete. Kada neko od nas hoće da izloži nešto što smatra novom doktrinom, on to najpre mora da razradi u sveobuhvatan sistem. On mora da dokaže da su kako prvi principi logike tako i osnovni zakoni vasiono od iskona postojali jedino radi toga da bi na kraju krajeva doveli baš do te novootkrivene teorije, koja je kruna svega. U tom pogledu dr Dühring je bio sav skrojen po nacionalnoj meri. Ništa manje nego potpun »Sistem filozofije«, filozofije duha, morala, prirode i istorije; potpun »Sistem političke ekonomije i socijalizma« — i najzad, »Kritička istorija političke ekonomije« — tri debele sveske u oktavu, glomazne po obliku i po sadržini, tri armijska korpusa argumenata, mobilisana

---

¹ Vidi u 30. tomu ovog izdanja. — ² u engleskom izdanju na nemačkom: Privatdozent — ³ u engleskom izdanju na nemačkom: Gründlichkeit

protiv svih dosadašnjih filozofa i ekonomista uopšte, a protiv Marxa posebno — uistinu pokušaj potpunog »prevrata u nauci« — eto šta je imalo da padne na moja leđa. Morao sam da se bavim svim mogućim predmetima, od shvatanja vremena i prostora pa do bimetalizma; od večnosti materije i kretanja do prolazne prirode moralnih ideja, od Darwinovog prirodnog odabiranja do vaspitanja omladine u budućem društvu. Ipak, sistematska opširnost moga protivnika dala mi je priliku da pobijajući njegove teorije razvijem, u povezanijem obliku nego što smo to činili ranije, Marxova i moja shvatanja o tim vrlo različitim predmetima. I to je bio glavni razlog koji me je naveo da se latim ovog inače veoma nezahvalnog zadatka.

Moj odgovor objavljen je najpre u nizu članaka u lajpciškom listu »Vorwärts«, centralnom organu Socijalističke partije, a kasnije u obliku knjige: *Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring*^[250], koja je u drugom izdanju izašla 1886. u Cirihu.

Na navljivanje moga prijatelja Paula Lafargue-a, sadašnjeg predstavnika grada Lila u francuskoj skupštini, ja sam od tri glave te knjige sastavio brošuru, koju je on preveo i 1880. objavio pod naslovom: *Socialisme utopique et socialisme scientifique*^[251]. Prema tom francuskom tekstu pripremljeno je poljsko i špansko izdanje. Godine 1883. izdali su naši nemački prijatelji ovu brošuru na jeziku originala. Otada su, na osnovu nemačkog teksta, objavljeni prevodi: italijanski, ruski, danski, holandski i rumunski. Tako je taj mali spis, zajedno s ovim engleskim izdanjem, raširen na deset jezika. Ne znam da li je ijedno drugo socijalističko delo, pa ni naš *Komunistički manifest* od 1848, ili Marxov *Kapital*, toliko puta prevedeno. U Nemačkoj je brošura imala četiri izdanja, sa ukupno oko 20 000 primeraka.

Dodatak *Marka*¹ napisao sam s namerom da nemačkoj Socijalističkoj partiji prenesem osnovna znanja iz istorije i razvitka zemljoposeda u Nemačkoj. Za tim se osetila potreba naročito u vreme kada se uticaj ove partije proširio gotovo na celokupno gradsko radništvo i kada je trebalo pridobiti poljoprivredne radnike i seljake. I ovaj prilog unet je u prevod jer su prvobitni oblici zemljoposeda zajednički svim germanskim plemenima i istorijat njegovog raspadanja bili mnogo manje poznati u Engleskoj nego u Nemačkoj. Originalni tekst nisam menjao i nisam se dotakao skorašnje hipoteze Maxima Kowalewskog prema kojoj je pre raspodele njiva i livada među članovima marke zemlju obrađivala za zajednički račun velika patrijarhalna porodična zajednica koja se sastojala od više generacija (primer za to pružaju južnoslovenske zadruge koje još uvek postoje). Do podele je došlo kasnije, kada je zajednica postala tako velika da je za zajedničku poljoprivredu bila preglomazna. Kowalewski je verovatno potpuno u pravu, ali pitanje je još sub judice².

¹ Vidi u 30. tomu ovog izdanja. — ² u razmatranju nerešeno,

Ekonomski termini koji su upotrebljeni u ovoj knjizi poklapaju se, ukoliko su novi, s terminima koji su upotrebljeni u engleskom izdanju Marxova *Kapitala*^[232]. Kao »robnu proizvodnju« mi označavamo onu ekonomsku fazu u kojoj se predmeti ne proizvode samo za upotrebu proizvođača, već i u cilju razmene, tj. *kao roba*, a ne kao upotrebne vrednosti. Ova faza proteže se od prvih početaka proizvodnje za razmenu, pa sve do danas; ona dostiže svoj puni razvitak tek u kapitalističkoj proizvodnji, tj. u uslovima kada kapitalist, vlasnik sredstava za proizvodnju, uzima u najam radnike — ljude lišene svih sredstava za proizvodnju osim vlastite radne snage — i višak između prodajne cene proizvoda i svojih troškova stavlja u svoj džep. Istoriju industrijske proizvodnje, počevši od srednjeg veka, delimo u tri perioda: 1) zanatstvo, sitne zanatlije s malim brojem kalfi i šegrti, pri čemu svaki radnik izrađuje ceo artikal; 2) manufaktura, u kojoj veći broj radnika, grupisanih u velikoj radionici, izrađuje ceo artikal po principu podele rada, pri čemu svaki radnik vrši samo jednu delimičnu operaciju, tako da je proizvod gotov tek pošto je redom prošao kroz ruke svih radnika; 3) moderna industrija, u kojoj se proizvod izrađuje mašinom koju pokreće neka sila, dok se funkcija radnika ograničava na to da nadgleda i koriguje rad mehanizma¹.

Ja vrlo dobro znam da će sadržina ove knjižice zaprepastiti veliki deo britanske publike. Ali da smo se mi kontinentalci i najmanje obazirali na predrasude britanske »respektabilnosti«, tj. britanskog filistarstva, bili bismo u još gorem položaju nego što smo sada. Ovaj spis zastupa ono što nazivamo »istorijskim materijalizmom«, a reč materijalizam para uši ogromnoj većini britanskih čitalaca. »Agnosticizam« — to bi još nekako išlo, ali materijalizam — nikako.

Ipak je pradomovina čitavog modernog materijalizma, počevši od 17. veka, upravo u — Engleskoj.

»Materijalizam je domorodni sin Velike Britanije. Već njen sholastičar Duns Scotus pitao se „ne može li materija misliti?“

Da bi ovo čudo ostvario, on pribeže božjoj svemoći, tj. on je samu teologiju prisilio da propoveda materijalizam. Pored toga, on je bio nominalist. Nominalizam^[252] se nalazi kao glavni element kod engleskih materijalista, kao što je on uopšte prvi izraz materijalizma.

Pravi praotac engleskog materijalizma i sve moderne eksperimentalne nauke jeste Baco. Prirodna nauka važi za njega kao prava nauka, a fizika koja se oslanja na čulno iskustvo kao najistaknutiji deo prirodne nauke. Anaksagora sa svojim homeomerijama^[253] i Demokrit sa svojim atomima često su njegovi autoriteti. Po njegovom učenju, čula ne varaju i izvor su svih znanja. Nauka je iskustvena nauka i sastoji se u tome da se neki racionalni metod primenjuje na ono što je čulno dato. Indukcija, analiza, poređenje, posmatranje, eksperimentisanje jesu glavni

¹ Posle ovog pasusa počinje deo uvoda koji je Engels preveo na nemački za časopis »Die Neue Zeits«.

uslovi neke racionalne metode. Među svojstvima koja su materiji urođena, prvo i najvažnije je kretanje, ne samo kao mehaničko i matematičko kretanje, nego više još kao nagon, životni duh, naprezanje, kao muka materije — da upotrebimo izraz Jakoba Böhmea*. Prvobitni oblici materije jesu suštinske sile koje su žive, individuališuće, njoj inheretne, koje proizvode specifične razlike.

Kod Bacona, kao svog prvog tvorca, materijalizam skriva u sebi još na naivan način klice svestranog razvoja. Materija se osmehuje u poetsko-čulnom sjaju na celog čoveka. Sama aforistička doktrina kipti, naprotiv, još teološkim nedoslednostima.

U svom daljem razvoju materijalizam postaje jednostran. Hobbes je sistematičar Baconovog materijalizma. Čulnost gubi svoj sjaj i postaje apstraktna čulnost geometra. Fizičko kretanje se žrtvuje mehaničkom ili matematičkom; geometrija se proglašuje za glavnu nauku. Materijalizam postaje čovekomrzački. Da bi mogao savladati čovekomrzački, bestelesni duh na svom vlastitom polju, sam materijalizam mora umrtviti svoje telo i postati isposnik. On se javlja kao razumsko biće, ali razvija i bezobzirnu konsekvantnost razuma.

Ako čulnost daje ljudima sva znanja, dokazuje Hobbes, polazeći od Bacona, onda opažaj, misao, predstava itd. nisu ništa drugo do fantomi telesnog sveta više ili manje lišenog svog čulnog oblika. Nauka može ove fantome samo imenovati. Jedno ime može se primeniti na više fantoma. Mogu postojati čak imena iménâ. Ali bila bi protivrečnost, s jedne strane, nalaziti poreklo svih ideja u čulnom svetu, a, s druge, tvrditi da je reč nešto više od reči, da sem predstavljenih, uvek pojedinih bića, ima još opštih bića. Jedna netelesna supstanca jeste upravo ista protivrečnost kao jedno netelesno telo. Telo, biće, supstanca jeste jedna i ista realna ideja. Ne može se misao odvajati od materije koja misli. Ona je subjekat svih promena. Reč beskrajan je besmislena ako ne znači sposobnost našeg duha da dodaje bez kraja. Pošto se samo materijalnô [biće] može opažati, znati, to se ništa ne zna o postojanju boga. Samo moje vlastito postojanje je pouzdano. Svaka ljudska strast je neko mehaničko kretanje koje se završava ili počinje. Objekti nagona jesu dobro. Čovek je potčinjen istim zakonima kao i priroda. Moć i sloboda su istovetne.

---

* muka (Qual)—to je filozofska igra reči. «Qual» doslovno znači muka, bol koji podstiče na kakvu bilo delatnost; u isto vreme mističar Böhme unosi u ovu nemačku reč i nešto od latinske reči qualitas¹. Njegov «qual» bio je æktivni princip koji nastaje iz spontanog razvitka predmeta, odnosa ili ličnosti koja je tom razvitku potčinjena, princip koji i sa svoje strane izaziva taj razvitak, nasuprot bolu, koji dolazi spolja. [*Engelsova napomena engleskom tekstu; nema je u časopisu «Die Neue Zeit».*]

---

¹ svojstvo

Hobbes je sistematizovao Bacona, ali njegovo osnovno načelo, poreklo znanja i ideja iz čulnog sveta, nije bliže obrazložio.

Locke je obrazložio Baconovo i Hobbesovo načelo u svom ogledu o poreklu ljudskog razuma.^[254]

Kao što je Hobes uništio teističke predrasude Baconova materijalizma, tako Collins, Dodwel, Coward, Hartley, Priestley itd. uništise poslednje teološke granice Locke-ovog senzualizma. Deizam^[255], bar za materijaliste, ne znači ništa više nego jedan zgodan i udoban način da se otarase religije.*

Tako je pisao Karl Marx o britanskom poreklu modernog materijalizma. Ako danas Englezi nisu osobito oduševljeni tim priznanjem koje je on ukazao njihovim precima, onda nam to može biti samo žao. Uprkos tome, ne može se poreći da su Bacon, Hobbes i Locke bili očevi one sjajne škole francuskih materijalista, koji su, uprkos svim pobedama koje su Nemci i Englezi odneli na kopnu i moru nad Francuzima, učinili 18. vek pretežno francuskim vekom; i to mnogo pre one francuske revolucije kojom je krunisan kraj toga veka, revolucije čije rezultate mi, kako u Engleskoj tako i u Nemačkoj, još uvek težimo da aklimatizujemo kod sebe.

To se nikako ne može poreći. Obrazovanog stranca koji se sredinom našeg veka nastanio u Engleskoj moralo je najviše začuditi — drukčije on to nije mogao shvatiti — religiozno licemerstvo i zaglupljenost engleske »respektabilne« srednje klase. Mi smo tada svi bili materijalisti, ili bar vrlo radikalni slobodni mislioci; nama je izgledalo neshvatljivo što skoro svi obrazovani ljudi u Engleskoj veruju u svakojaka nemoguća čuda i što čak geolozi kao Buckland i Mantell izvrću činjenice svoje nauke, samo da ne bi i suviše jako udarili po mitovima mojsijevske legende o stvaranju sveta; nama je izgledalo neshvatljivo da čovek mora ići neobrazovanima, »neopranoj gomili«, kako se tada govorilo, radnicima, naročito ovenovskim socijalistima, da bi našao ljude koji bi se osmelili da se u religioznim stvarima koriste svojim razumom.

Ali otada se Engleska »civilizovala«. Sa izložbom od 1851^[256] odzvonilo je engleskoj ostrvskoj izolovanosti. Engleska se postepeno internacionalizovala, u jelu i piću, u običajima, u predstavama, i to u tolikoj meri da ja sve više želim da izvesni engleski običaji nađu na Kontinentu istu opštu primenu kakvu su u Engleskoj našli drugi kontinentalni običaji. Jedno je izvesno: širenje maslinovog ulja (za koje je pre 1851. znala samo aristokratija) praćeno je fatalnim širenjem kontinentalnog skepticizma u verskim stvarima; u tome se došlo dotle da se agnosticizam doduše još ne smatra tako otmenim kao engleska državna crkva, ali da ipak u pogledu respektabilnosti stoji skoro na

* K. Marx i F. Engels, *Sveta porodica*, Frankfurt na Majni 1845, str. 201 - 204, F. E.¹

¹ Vidi u 5. tomu ovog izdanja, str. 112 - 113.

istom stupnju sa baptističkom sektom i da u svakom slučaju zauzima viši rang nego Vojska spasa^[257]. Ja ne mogu da ne mislim da će za mnoge, koji taj napredak neverovanja od srca žale i proklinju, biti utešno da doznaju da ove novopečene ideje nisu inostranog porekla, da one na sebi ne nose marku: Made in Germany, nemački fabrikat, kao toliki drugi predmeti svakodnevnne upotrebe, da su one, naprotiv, staroengleskog porekla, i da su njihovi britanski začetnici pre dve stotine godina otišli dobar korak dalje nego njihovi današnji potomci.

U stvari, šta je agnosticizam drugo¹ nego stidljivi materijalizam? Način na koji agnostik shvata prirodu je potpuno materijalistički. Čitavim prirodnim svetom vladaju zakoni i apsolutno je isključen svaki uticaj spolja. Ali, dodaje obazrivo agnostik, mi nismo u stanju da dokažemo postojanje ili nepostojanje nekog najvišeg bića izvan nama poznatog sveta. Ovo ograničenje moglo je važiti u ono vreme kada je Laplace na Napoleonovo pitanje, zašto se u *Mécanique céleste* (Nebeska mehanika) velikog astronoma nijednom ne pominje tvorac sveta, gordo odgovorio: »Je n'avais pas besoin de cette hypothèse«². Danas, međutim, naša mislena slika o vasioni u njenom razvitku ne ostavlja nimalo mesta ni za tvorca, ni za upravljača; a ako bismo hteli da pretpostavimo neko najviše biće, isključeno iz čitavog postojećeg sveta, bila bi to protivrečnost sama po sebi, i uz to još, rekao bih, ničim nezazvano vredanje osećanja religioznih ljudi.

Naš agnostik priznaje takođe da sve naše znanje počiva na saopštenjima koja primamo preko naših čula. Ali otkuda mi znamo, dodaje on, da li nam naša čula daju tačne odraze stvari koje preko njih opažamo? A zatim nas izveštava: da on, kada govori o stvarima ili njihovim svojstvima, ne misli u stvari na same te stvari i njihova svojstva, o kojima on ne može ništa pouzdano da zna, nego samo na utiske koje su one izazvale u njegovim čulima. To je svakako shvatanje koje se teško može pobiti samo argumentacijom. Ali, pre nego što su ljudi počeli da argumentišu, oni su delali. »Im Anfang war die Tat«^[258] Ljudska delatnost rešila je tu teškoću mnogo pre nego što ju je ljudsko mudrovanje izmislilo. The proof of the pudding is in the eating³. U trenutku kada mi te stvari, već prema svojstvima koja u njima opažamo, iskorišćavamo za našu sopstvenu upotrebu, u tom istom trenutku podvrgavamo svoje čulne opažaje nepogrešivom proveravanju njihove tačnosti ili netačnosti. Ako su ti opažaji bili netačni, onda i naš sud o upotrebljivosti takve stvari mora biti netačan, i naš pokušaj da tu stvar upotrebimo mora propasti. Ali ako mi postignemo svoj cilj, ako nađemo da stvar odgovara našoj predstavi o njoj, da ona postiže ono za šta smo je upotrebili, onda je to pozitivan dokaz da se u okviru tih granica naši opažaji stvari i njenih svojstava slažu sa stvarnošću koja postoji izvan nas.

¹ u engleskom izdanju dodato: da upotrebim odgovarajući izraz iz Lankašira — ² Ta mi hipoteza nije bila potrebna. — ³ U početku beše delo. — ⁴ pudding se proverava time što se jede

Naprotiv, ako nađemo da smo učinili grešku, onda mahom vrlo brzo otkrivamo i uzrok te greške; mi nalazimo da je opažaj koji smo uzeli za osnovu našeg ogleada, ili sam bio nepotpun i površan, ili je s rezultatima drugih opažaja bio povezan na način koji nije bio opravdan stanjem stvari.¹ Dokle god mi svoja čula pravilno razvijamo i upotrebljavamo, i dokle god sa svojim postupcima ostajemo u granicama koje su postavili pravilno dobijeni i iskorišćeni opažaji, sve dotle ćemo nalaziti da uspesi naših postupaka dokazuju podudaranje naših opažaja sa predmetnom prirodom stvari koje čulno opažamo. Još ni u jednom slučaju, koliko je do danas poznato, nismo bili primorani da zaključimo da naši naučno kontrolisani čulni opažaji proizvode u našem mozgu takve predstave o spoljnom svetu koje po svojoj prirodi odstupaju od stvarnosti, ili da između spoljnog sveta i naših čulnih opažaja toga sveta postoji urođeni nesklad.

Radnička biblioteka

Ali tada se javlja novokantovski agnostik i veli: da, možda mi i možemo pravilno opažati svojstva jedne stvari, ali ne možemo shvatiti samu stvar bilo kakvim čulnim ili mislenim procesom. Ta stvar po sebi stoji s one strane našeg znanja. Na to je već Hegel pre mnogo vremena odgovorio: ako poznajete sva svojstva jedne stvari, vi poznajete i samu stvar; onda ne ostaje ništa drugo do činjenica da pomenuta stvar postoji izvan nas, i čim su vam vaša čula dostavila tu činjenicu, vi ste shvatili poslednji ostatak te stvari, Kantovu čuvenu nesaznajnu stvar po sebi. Danas ovome možemo dodati još samo to da je u Kantovo vreme naše poznavanje prirodnih stvari bilo prilično fragmentarno, da se moglo pretpostaviti da iza svake² od njih postoji još neka naročito tajanstvena stvar po sebi. Ali otada su ove neshvatljive stvari, zahvaljujući džinovskom napretku nauke, jedna za drugom bile shvaćene, analizovane i — još više nego to — reprodukovane. A to što možemo *načiniti*, to svakako ne možemo smatrati nesaznajnim. Za hemiju prve polovine našeg veka organske supstance bile su takve tajanstvene stvari. Sada se učimo da ih, jednu za drugom, stvaramo iz hemijskih elemenata i bez pomoći organskih procesa. Moderna hemija tvrdi: čim je poznat hemijski sastav nekog tela, to se telo može sastaviti iz elemenata. Istina, mi smo još daleko od tačnog poznavanja sastava najviših organskih supstanci, tzv. belančevinastih tela; ali nema nikakvog razloga da ne steknemo, pa makar tek kroz nekoliko vekova, to znanje i da pomoću njega ne načinimo veštačku belančevinu. A ako dođemo dotle, onda smo ujedno proizveli organski život, jer život, od njegovih najnižih pa sve do njegovih najviših oblika, nije ništa drugo nego normalna forma postojanja belančevinastih tela.

Ali čim je naš agnostik učinio ova formalna ograničenja, on već govori i postupa sasvim kao pečeni materijalist, što on u svojoj suštini i jeste. Možda će on reći: koliko *mi* znamo, materija i kretanje, ili,

¹ u engleskom izdanju dodato: što nazivamo pogrešan zaključak — ² u engleskom izdanju: iza malog broja o kojima smo znali

kako se sada kaže, energija, ne mogu se ni stvoriti ni uništiti, ali nema-
mo nikakvog dokaza za to da ni jedno ni drugo nije bilo stvoreno u
neko nepoznato vreme. Međutim, ako pokušate da to priznanje u
nekom određenom slučaju upotrebite protiv njega, on će vas smesta
naterati da začutite. Ako on dopušta mogućnost spiritualizma in ab-
stracto, in concreto neće o njoj ništa da zna. On će vam reći: koliko
znamo i možemo znati, ne postoji nikakav tvorac ili upravljač vasione;
kada je o nama reč, materija i energija isto toliko su nestvorive, koliko
i nerazorive; za nas je mišljenje oblik energije, funkcija mozga; sve
što *mi* znamo svodi se na to da materijalnim svetom vladaju neizmen-
ljivi zakoni, itd. itd.; dakle, ukoliko je on čovek *od nauke*, utoliko on
nešto *zna*, utoliko je materijalist; izvan njegove nauke, u oblastima
koje su njemu tuđe, on svoje neznanje prevodi na grčki jezik i naziva
ga agnosticizam.

U svakom slučaju nesumnjivo je jedno: čak i kada bih bio agnostik,
ne bih mogao da shvatanje istorije koje je skicirano u ovoj knjižici
nazovem »istorijskim agnosticizmom«. Religiozni ljudi bi me ismejali,
a agnostici bi me s negodovanjem pitali da li želim da im se rugam.
Zato se nadam da čak ni britanska »respektabilnost«, koja se na nemač-
kom zove filistarstvo, neće biti odveć zaprepašćena ako na engleskom,
kao i na tolikim drugim jezicima, upotrebim izraz »istorijski materij-
alizam« za označavanje onog shvatanja svetske istorije koje krajnji
uzrok i odlučujuću pokretnu snagu svih važnih istorijskih događaja
vidi u ekonomskom razvitku društva, u promenama načina proizvod-
nje i razmene, u podeli društva na razne klase, koja otuda proističe,
i u međusobnim borbama tih klasa.

Možda će prema meni biti još blaži ako dokažem da istorijski ma-
terijalizam može biti koristan čak i respektabilnosti britanskog filis-
tra. Ja sam ukazao na činjenicu da je pre četrdeset ili pedeset godina
svakog obrazovanog stranca koji bi se nastanio u Engleskoj neprijatno
iznenađivalo ono što je njemu moralo izgledati kao religiozno licemer-
stvo i ograničenost engleske »respektabilne« srednje klase. Ja ću sada
dokazati da respektabilna engleska srednja klasa onoga doba nije ipak
bila baš tako glupa kako je izgledala inteligentnom strancu. Njene
religiozne sklonosti se mogu objasniti.

Kada je Evropa izašla iz srednjeg veka, gradska buržoazija, koja
se uzdizala, bila je njen revolucionarni element. Priznati položaj koji
je ona sebi izvojevala u srednjovekovnom feudalnom uređenju već je
postao preuzak za njenu ekspanzivnu snagu. Slobodni razvitak bur-
žoazije nije više mogao da se uskladi s feudalnim sistemom; feudalni
sistem morao je da padne.

Međutim, veliki internacionalni centar feudalnog sistema bila
je rimokatolička crkva. I pored svih unutrašnjih ratova, ona je uje-
dinjavala čitavu feudalizovanu Zapadnu Evropu u jednu veliku poli-
tičku celinu, koja je bila u suprotnosti kako prema šizmatičko-grčkom,
tako i prema muhamedanskom svetu. Ona je feudalno uređenje okru-

žila oreolom božanstvenosti. Ona je svoju sopstvenu hijerarhiju izgradila po feudalnom uzoru i, najzad, ona je bila najkrupniji feudalac, jer je njoj pripadala najmanje trećina celokupnog katoličkog zemljoposeda. Da bi se moglo stupiti u borbu protiv svetovnog feudalizma u svakoj zemlji i pojedinačno, trebalo je prethodno razrušiti tu njegovu centralnu, osveštanu organizaciju.

Međutim, ukorak s uzdizanjem buržoazije išao je snažan polet nauke. Ljudi su se opet počeli baviti astronomijom, mehanikom, fizikom, anatomijom, fiziologijom. Za razvijanje njene industrijske proizvodnje buržoaziji je bila potrebna nauka koja bi ispitivala svojstva prirodnih tela i načine ispoljavanja prirodnih snaga. Ali do tog vremena nauka je bila samo pokorna sluškinja crkve, kojoj nije dopušteno da prekoračuje okvire koje joj je postavila vera — ukratko, ona je bila sve drugo samo ne nauka. Sada se nauka pobunila protiv crkve; buržoaziji je nauka bila potrebna, i ona je uzela učešća u toj pobuni.

Ja sam time dodirnuo samo dve tačke u kojima je buržoazija, uzdižući se, morala doći u sukob s postojećom crkvom; ali to će biti dovoljno da bi se dokazalo, prvo, da je u borbi protiv vlasti katoličke crkve klasa koja je uzela najveće učešće bila upravo ta buržoazija; i drugo, da je tada svaka borba protiv feudalizma morala da se oblači u religiozno ruho, da se morala upraviti u prvom redu protiv crkve. Ali ako je bojni poklič dolazio s univerziteta i od poslovnih ljudi po gradovima, on je neminovno nailazio na snažan odjek i kod masa seoskog stanovništva, kod seljaka, koji su svuda vodili ogorčenu borbu protiv svojih duhovnih i svetovnih feudalaca, i to borbu za sam opstanak.

Velika¹ borba evropske buržoazije protiv feudalizma dostigla je svoju kulminaciju u trima velikim odlučujućim bitkama.

Prva je bila ono što zovemo reformacija u Nemačkoj. Lutherov poziv na pobunu protiv crkve izazvao je dva politička ustanka: najpre ustanak nižeg plemstva, pod vodstvom Franza von Sickingena, 1523, a zatim veliki seljački rat 1525^[259]. Oba su bila ugušena, uglavnom zbog neodlučnosti najzainteresovanije stranke, gradske buržoazije — neodlučnosti čije uzroke mi ovde ne možemo ispitivati. Od tog trenutka borba se izrodila u gloženje između pojedinih kneževa i carske centralne vlasti i imala je za posledicu da je Nemačka za 20 godina bila izbačena iz reda politički aktivnih nacija Evrope. U svakom slučaju, luteranska reformacija stvorila je novu religiju — i to religiju kakva je apsolutnoj monarhiji upravo bila potrebna. Tek što su seljaci severoistočne Nemačke primili luteranstvo, odmah su bili degradirani od slobodnih ljudi u kmetove.

Ali tamo gde nije uspeo Luther pobedio je Calvin. Njegova dogma odgovarala je najsmelijima među tadašnjom buržoazijom. Njegovo učenje o predestinaciji bilo je religiozni izraz činjenice da u trgovačkom

¹ u engleskom izdanju: duga

svetu, u kome vlada konkurencija, uspeh ili bankrotstvo ne zavisi od delatnosti ili od umešnosti pojedinca, već od okolnosti koje ne zavise od njega. »Određujući faktor nije volja ili delatnost pojedinca, već milost« nadmoćnih, ali nepoznatih ekonomskih snaga. I to je bilo naročito u vreme ekonomskog prevrata, kada su svetu bile otvorene Amerika i Indija, i kada je čak i od davnina poštovani ekonomski simbol vere — vrednost zlata i srebra — bio pokoleban i pretrpeo krah. Uz to je Calvinovo uređenje crkve bilo skroz demokratsko i republikansko; a kada je carstvo božje bilo republikanizovano, zar su mogla carstva ovog sveta da i dalje ostanu potčinjena kraljevima, biskupima i feudalcima? Dok je luteranstvo u Nemačkoj postalo poslušno oruđe u rukama nemačkih sitnih kneževa, kalvinizam je osnovao republiku u Holandiji i jake republikanske partije u Engleskoj, a naročito u Škotskoj.

U kalvinizmu je drugi veliki ustanak buržoazije našao sebi gotovu borbenu teoriju. Ovaj ustanak je izbio u Engleskoj. Prvi podstrek dala mu je gradska buržoazija, a srednje seljaštvo (yeomanry) seoskih okruga izvojevalo je pobedu. I za čudo: u sve tri velike buržoaske revolucije ubojnu armiju čine seljaci, a ti seljaci su upravo ona klasa koja posle izvojevanje pobeđe, zbog ekonomskih posledica te pobeđe, neminovno propada. Sto godina posle Cromwella engleska yeomanry skoro je sasvim nestala. Međutim, samo zahvaljujući intervenciji te yeomanry i plebejskog elementa gradova, borba je bila dovedena do odlučnog svršetka i Charles I dospao je na gubilište.¹ Da bi buržoazija pobrala makar samo one plodove pobeđe koji su tada bili zreli za berbu, bilo je potrebno da revolucija ide znatno dalje preko njenog cilja — sasvim kao 1793. u Fransuskoj i 1848. u Nemačkoj. Izgleda da je to u stvari jedan od zakona razvitka buržoaskog društva.

Posle ove prekomerne revolucionarne delatnosti došla je neizbežna reakcija, koja je sa svoje strane takode otišla dalje od cilja.² Posle niza kolebanja učvrstilo se najzad novo težište, koje je služilo kao polazna tačka daljeg razvitka. Sjajni period engleske istorije, koji je filistarstvo nazvalo »velikom pobunom«, i borbe koje su se posle njega vodile — završavaju relativno beznačajnim događajem od 1689, koji liberalna historiografija naziva »slavnom revolucijom«.^[260]

Nova polazna tačka bio je kompromis između buržoazije u njenom usponu i predašnjih feudalnih velikoposjednika. Ovi poslednji, iako tada, kao i danas, obeleženi kao aristokratija, bili su već odavno na putu da postanu ono što je tek mnogo kasnije postao Louis-Philippe u Francuskoj: prvi buržuij nacije. Na sreću Engleske, stari feudalni baroni pobili su jedni druge u ratovima dveju ruža^[261]. Njihovi naslednici, iako većinom izdanci tih istih starih porodica, vodili su ipak

¹ u engleskom izdanju dodato: samoj buržoaziji to nikada ne bi pošlo za rukom — ² u engleskom izdanju poslednji deo rečenice glasi: mnogo dalje od tačke na kojoj bi mogla sama da se održi

poreklo od tako dalekih sporednih linija da su obrazovali sasvim novu korporaciju; njihove navike i težnje bile su mnogo više buržoaske nego feudalne; oni su odlično poznavali vrednost novca i odmah su pristupili povećavanju rente sa svoje zemlje na taj način što su oterali stotine sitnih zakupaca i načinili mesto ovcama. Henri VIII stvarao je masovno nove lendlordove-buržuje time što je poklanjao i u bescenje prodavao crkvena dobra; to isto su učinile konfiskacije krupnih dobara, koje su neprekidno trajale sve do kraja 17. veka, jer su ta dobra zatim razdavana skorojevićima ili poluskorojevićima. Zato engleska »aristokratija« od Henrija VII ne samo što se nije suprotstavljala razvitku industrijske proizvodnje, nego je, naprotiv, nastojala da iz nje izvuče koristi. A isto tako je jedan deo krupnih zemljoposjednika, iz ekonomskih ili političkih pobuda, uvek bio spreman na saradnju s vodama finansijske i industrijske buržoazije. Na taj način mogao se kompromis od 1689. lako ostvariti. Politička spolia optima¹ — položaji, sinekure, velike plate — ostajali su i dalje krupnim porodicama zemljišnog plemstva, pod uslovom da one u zadovoljavajućoj meri štite ekonomske interese finansijske, industrijske i trgovačke srednje klase. A ti ekonomski interesi bili su već tada dovoljno moćni; oni su najzad određivali opštu politiku nacije. Istina, oko pojedinih pitanja još je moglo biti sporova, ali je aristokratska oligarhija i suviše dobro znala da je njen sopstveni ekonomski prosperitet nerazdvojno povezan s prosperitetom industrijske i trgovačke buržoazije.

Od tog vremena buržoazija je bila skroman, ali priznat sastavni deo vladajućih klasa Engleske. Zajedno sa svima njima ona je bila zainteresovana za ugnjetavanje velike radne mase naroda. Sam trgovac ili fabrikant u odnosu prema svojim nameštenicima, svojim radnicima, svojim mladima, bio je u položaju gazde-hranioca, ili, kako se to još do pre kratkog vremena u Engleskoj govorilo, »prirodnog pretpostavljenog«. On je imao da iz njih isteruje što više i što boljeg rada; u tu svrhu on ih je morao vaspitati u odgovarajućoj pokornosti. On je i sam bio religiozan; njegova religija dala mu je zastavu pod kojom se borio protiv kralja i lordova; nije trebalo dugo da otkrije i sredstva koja mu je ta religija pružila da obradi duše svojih prirodnih potčinjenih i da ih učini poslušnim za zapovesti gazda-hranilaca, koje im je nedokučiva promisao božja postavila za starešine. Ukratko, engleski buržuj je sada bio saučesnik u ugnjetavanju »nižih staleža«, velike proizvođačke narodne mase, a jedno od sredstva koja su pri tom ugnjetavanju upotrebljavana bio je uticaj religije.

Ali ovome treba dodati još jednu okolnost koja je pojačala religiozne sklonosti buržoazije: pojavu materijalizma u Engleskoj. Ovo novo bezbožničko učenje nije užasavalo samo bogobojažljivi srednji stalež, ono je uz to proglasilo sebe za filozofiju koja jedino priliči naučnicima i obrazovanim svetskim ljudima, nasuprot religiji, koja

¹ najbolji ratni plen

je dosta dobra za neobrazovanu veliku masu, uključivši i buržoaziju. Sa Hobbesom ono je stupilo na scenu kao branilac kraljevske svemoći i pozvalo apsolutnu monarhiju da ukroti onoga puer robustus sed malitiosus, tj. narod.^[262] I kod Hobbesovih sledbenika, Bolingbroke-a, Shaftesburyja i dr. novi, deistički oblik materijalizma ostao je aristokratsko, ezoteričko — i stoga buržoaziji mrsko — učenje, ne samo zbog njegove religiozne jeresi već i zbog njegovih antiburžoaskih političkih veza. Zato su, nasuprot materijalizmu i deizmu aristokratije, upravo protestantske sekte, koje su dale zastavu i ljudstvo u borbi protiv Stuarda, postale u isti mah glavne borbene snage progresivne srednje klase i sačinjavaju još i danas kičmu »velike liberalne partije.«

U međuvremenu materijalizam je iz Engleske prešao u Francusku, gde je zatekao drugu materijalističku filozofsku školu, koja je proistekla iz kartezijanstva^[263] i s kojom se on stopio. I u Francuskoj je on isprva ostao isključivo aristokratska doktrina. Ali uskoro je njegov revolucionarni karakter izbio na videlo. Francuski materijalisti nisu ograničili svoju kritiku na čisto religiozne stvari; oni su kritikovali svaku naučnu tradiciju, svaku političku ustanovu svog vremena; da bi dokazali opštu primenljivost svoje teorije, izabrali su najkraći put: odvažno su je primenili na sve objekte znanja u onom. džinovskom delu po kome su dobili ime, u *Enciklopediji*. Na taj način, materijalizam je, u ovom ili onom obliku — kao otvoreni materijalizam ili kao deizam — postao pogled na svet celokupne obrazovane omladine u Francuskoj, i to u tolikoj meri da je za vreme velike revolucije to učenje, koje su na svet doneli engleski rojalisti, dalo francuskim republikancima i teroristima teorijsku zastavu i ujedno tekst za »Deklaraciju o pravima čoveka«^[264].

Velika francuska revolucija bila je treći ustanak buržoazije, ali prvi koji je potpuno zbacio sa sebe religiozno ruho i u kome je borba vođena na neprikrivenom političkom terenu. Ali ona je u isto vreme bila i prvi ustanak u kome je borba zaista dovedena do uništenja jednog od protivnika, aristokratije, i do potpune pobeđe drugog, buržoazije. Neprekidni kontinuitet između dorevolucionarnih i porevolucionarnih ustanova, i kompromis između velikoposednika i kapitalista, našli su u Engleskoj svoj izraz u kontinuitetu sudskih presedana, kao i u poštovanju s kojim su tamo sačuvani feudalni zakonski oblici. U Francuskoj je revolucija potpuno raskinula s tradicijama prošlosti, zbrisala poslednje tragove feudalizma i u *Code civil*^[265] majstorski je prilagodila modernim kapitalističkim odnosima staro rimsko pravo — onaj gotovo savršeni izraz pravnih odnosa koji proističu iz onog stupnja ekonomskog razvitka koji je Marx nazvao »robnom proizvodnjom«; tako ga je majstorski prilagodila da ovaj revolucionarni francuski zakonik još i danas služi svim drugim zemljama — ne izuzimajući ni Englesku — kao obrazac za reforme prava vlasništva. Pri tom ne treba da zaboravimo jedno. Iako englesko pravo i dalje izražava ekonomske odnose kapitalističkog društva na jednom var-

varskom feudalnom jeziku, koji odgovara stvari koju hoće da izrazi upravo onako kao engleska ortografija engleskom izgovoru — vous écrivez Londres et vous prononcez Constantinople¹ — rekao je jedan Francuz — ipak je to isto englesko pravo jedino pravo koje je sačuvalo u neiskvarenom obliku i presadilo u Ameriku i kolonije najbolji deo one lične slobode, lokalne samouprave i zaštite od svakog tuđeg mešanja izuzev sudskog, ukratko onih starogermanskih sloboda koje su na Kontinentu pod apsolutnom monarhijom propale i koje dosad nigde nisu potpuno ponovo izvojevane.

Ali vratimo se našem britanskom buržuju. Francuska revolucija pružila mu je sjajnu priliku da uz pomoć kontinentalnih monarhija upropasti francusku pomorsku trgovinu, anektira francuske kolonije i suzbije poslednje francuske pretenzije na pomorsko suparništvo. To je bio jedan razlog što se on borio protiv te revolucije. Drugi razlog je bio taj što mu metodi te revolucije nikako nisu bili po volji. Ne samo njen »prokleti«¹ terorizam, već i sam njen pokušaj da do krajnosti sprovede vladavinu buržoazije. Ta šta bi zaboga mogao da radi britanski buržuj bez svoje aristokratije, koja ga je naučila manirima (manirima dostojnim učitelja) i koja je za njega izmišljala mode, koja je davala oficire za vojsku, tog čuvara poretka u zemlji, i za flotu, tog osvajača novih kolonijalnih poseda i novih tržišta? — Istina, postojala je i u redovima buržoazije napredna manjina, bilo je ljudi čiji interesi u ovom kompromisu nisu baš najbolje prošli; ta manjina, koju je činila niža srednja klasa, pokazivala je simpatije za revoluciju⁽²⁶⁶⁾, ali je u parlamentu bila nemoćna.

Na taj način, ukoliko je više materijalizam postajao Credo francuske revolucije, utoliko se bogobojažljivi engleski buržuj čvršće držao svoje religije. Zar doba terora u Parizu nije pokazalo šta biva kad narod izgubi religiju? Ukoliko se više materijalizam širio iz Francuske u susedne zemlje i ukoliko je više dobijao pojačanja od srodnih teorijskih struja, naročito od nemačke filozofije, ukoliko više su na Kontinentu materijalizam i slobodoumlje uopšte postojali nužna kvalifikacija za obrazovanog čoveka, utoliko se upornije engleska srednja klasa držala svojih raznovrsnih religioznih verovanja. Ma koliko se ona međusobno razlikovala, ipak su sva bila izrazito religiozna, hrišćanska verovanja.

Dok je revolucija osigurala u Francuskoj politički trijumf buržoazije, u Engleskoj su Watt, Arkwright, Cartwright i drugi otpočeli industrijsku revoluciju, koja je potpuno pomerila težište ekonomske snage. Bogatstvo buržoazije raslo je sada neuporedivo brže nego bogatstvo zemljišne aristokratije. U samoj buržoaziji finansijska aristokratija, bankari itd., sve su više zaostajali za fabrikantima. Kompromis iz 1689, čak i posle izmena koje su postepeno izvršene u korist buržoazije, nije više odgovarao obostranom položaju ugovarača. Isto tako se iz-

¹ vi pišete London, a izgovarate Carigrad

menio i karakter tih ugovarača; buržoazija iz 1830. veoma se razlikovala od one iz prošlog veka. Politička vlast, koja je još ostala u rukama aristokratije i koju je ona upravila protiv zahteva nove industrijske buržoazije, nije se mogla dovesti u sklad s novim ekonomskim interesima. Bila je potrebna nova borba protiv aristokratije, i ona se mogla završiti samo pobedom nove ekonomske snage. Pod impulsom francuske revolucije iz 1830. najpre je, uprkos svemu otporu, sprovedena reforma parlamenta.^[237] To je buržoaziji dalo priznat i snažan položaj u parlamentu. Zatim je došlo ukidanje zakona o žitu, koje je jednom zauvek utvrdilo prevlast buržoazije, a naročito njenog najaktivnijeg dela, fabrikanta, nad zemljišnom aristokratijom. To je bila najveća pobeda buržoazije, ali i poslednja koju je ona izvojevala isključivo u svom sopstvenom interesu. Sve svoje kasnije trijumfe ona je morala da deli s jednom novom socijalnom snagom, koja je najpre bila s njom u savezu, ali koja je kasnije stupila u suparništvo s njom.

Industrijska revolucija stvorila je klasu krupnih kapitalista-fabrikanta, ali u isto vreme i daleko mnogobrojniju klasu fabričkih radnika. Ova klasa neprestano je brojno rasla, u istoj meri u kojoj je industrijska revolucija zahvatala jednu granu proizvodnje za drugom. Ali s njenom brojnošću rasla je i njena snaga, i ta snaga pokazala se već 1824, kada je primorala uporni parlament na ukidanje zakona protiv slobode udruživanja.^[267] Za vreme agitacije za reformu radnici su sačinjavali radikalno krilo partije reformi; kada im je zakon od 1832. oduzeo pravo glasa, oni su izložili svoje zahteve u Narodnoj povelji (People's charter)^[235] i, nasuprot velikoj buržoaskoj Partiji protiv zakona o žitu^[268], konstituisali su se u nezavisnu čartističku partiju. To je bila *prva radnička partija* našeg doba.

Zatim su na Kontinentu došle revolucije od februara i marta 1848, u kojima su radnici odigrali tako značajnu ulogu i u kojima su oni, bar u Parizu, istupili sa zahtevima koji su bili apsolutno nedopustivi s gledišta kapitalističkog društva. A zatim je došla opšta reakcija. Najpre poraz čartista 10. aprila 1848, onda ugušenje pariskog radničkog ustanka u junu iste godine, zatim neuspesi od 1849. u Italiji, Mađarskoj, južnoj Nemačkoj, najzad pobeda Louis-a Bonaparte nad Parizom 2. decembra 1851. Tako je bio, bar za neko vreme, oteran bauk radničkih zahteva, ali po koju cenu! Ako je britanski buržuj i ranije bio uveren u nužnost da se prost narod drži u religioznosti, koliko je on morao jače osećati tu nužnost posle svih tih iskustava? Ne obazirući se ni najmanje na podrugljive osmehe svojih kontinentalnih drugova, on je i dalje, iz godine u godinu, trošio hiljade i desetine hiljada na propovedanje jevandjelja nižim staležima. Nezadovoljan svojom vlastitom religioznom mašinerijom, on se obratio «bratu Jonathanu», tadašnjem najvećem organizatoru religiozne spekulacije, i uvezio je iz Amerike revivalizam^[269], Moodyja Sankey-a, i tako dalje; najzad, pristao je čak i na opasnu pomoć Vojske spasa. Ova ponovo oživljava

propagandistička sredstva prvobitnog hrišćanstva, obraća se sirotinji kao izabranima i bori se protiv kapitalizma na svoj, religiozni način; time ona neguje element starohrišćanske klasne borbe, koji jednog dana može biti vrlo fatalan za imućne ljude koji danas na tu stvar troše gotove pare.

Izgleda da je zakon istorijskog razvitka da buržoazija ni u jednoj evropskoj zemlji ne može osvojiti političku vlast — bar za duže vreme — onako isključivo kao što ju je držala u rukama feudalna aristokratija u srednjem veku. Čak i u Francuskoj, gde je feudalizam tako potpuno iskorenjen, buržoazija, kao klasa u celini, posedovala je vlast samo u kratkim vremenskim razmacima. Pod Louis-Philippe-om, 1830 - 1848, vladao je samo mali deo buržoazije, a njen kudikamo veći deo bio je usled visokog cenzusa lišen izbornog prava. Za vreme druge republike vladao je celokupna buržoazija, ali samo tri godine; njena nesposobnost utrla je put Drugom carstvu. Tek sada, u Trećoj republici, buržoazija je, kao celina, vladala punih dvadeset godina, i pri tom već sada pokazuje utešne znake raspadanja. Dugogodišnja vladavina buržoazije bila je dosad moguća samo u zemljama kao što je Amerika, gde feudalizam nikad nije postojao i gde se društvo od samog početka stvaralo na buržoaskom temelju. Čak i u Francuskoj i Americi naslednici buržoazije, radnici, već glasno kucaju na vrata.

U Engleskoj buržoazija nikad nije vladala sama. Čak i njena pobjeda iz 1832. ostavila je aristokratiji gotovo isključivo sve visoke upravne položaje. Pokornost s kojom se bogata srednja klasa s time mirila bila je za mene neobjašnjiva sve dok jednog dana krupni liberalni fabrikant W. A. Forster nije u jednom svom govoru preklinjao bredfordsku omladinu da radi svog sopstvenog napretka uči francuski i pri tom ispričao koliko je on sam sebi izgledao glup kada je, postavši ministar, najednom dospao u društvo u kome je francuski jezik bio potreban bar kao i engleski! I zaista, tadašnji engleski buržuji bili su, prosečno, sasvim neobrazovani skorojevići, koji su, hteli-ne hteli, morali prepustiti aristokratiji sve one više upravne položaje za koje su bila potrebna druga svojstva osim ostrvske ograničenosti i ostrvske naduvenosti, začinjene poslovnom lukavošću.* Još i danas beskrajne

---

* Čak i kada su poslovi u pitanju, nadmenost nacionalnog šovinizma veoma je loš savetodavac. Do nedavno je običan engleski fabrikant smatrao da je za Engleza poniženje da govori drugim jezikom osim svojim sopstvenim, i bio je prilično ponosan što se ti »jadni« stranci nastanjuju u Engleskoj i njega oslobadaju truda da šalje svoje proizvode u inostranstvo. On čak nije ni zapažao da na taj način predaje u ruke tim strancima, mahom Nemcima, najveći deo svoje spoljne trgovine — uvoz kao i izvoz — i da se direktna spoljna trgovina Engleske postepeno svodi na kolonije, Kinu, Sjedinjene Države i Južnu Ameriku. Još manje je zapažao da su ti Nemci trgovali s drugim Nemcima u inostranstvu koji su tokom vremena stvorili zaokruženu mrežu trgovačkih kolonija u čitavom svetu. Ali, otkako je pre nekih četrdeset godina Nemačka počela ozbiljno da proizvodi za izvoz, te nemačke

debate po novinama o »middle-class education«¹ pokazuju da engleska srednja klasa još ne smatra sebe dovoljno spremnom za najbolje obrazovanje i da za sebe traži nešto skromnije. Prema tome, izgledalo je i posle ukidanja zakona o žitu sasvim prirodno što su ljudi koji su izvojevali pobjedu, Cobdeni, Brighti, Forsteri i dr., bili isključeni iz svakog učešća u zvaničnoj vladi, sve dok im najzad, dvadeset godina kasnije, jedan nov zakon o reformi^[270] nije otvorio vrata ministarstva. I dan-danas je engleska buržoazija tako duboko prožeta osećanjem svoje sopstvene društvene inferiornosti, da na svoj sopstveni i na narodni trošak izdržava paradnu kastu badavadžija koja ima da na svim svečanostima dostojno reprezentuje naciju, i da se sama oseća visoko počastvovanom kada kakav buržuj bude priznat za dostojnog da bude primljen u ovu ekskluzivnu korporaciju, koju je, na kraju krajeva, stvorila ta ista buržoazija.

Tako industrijska i trgovačka srednja klasa još nije bila uspela da zemljišnu aristokratiju potpuno ukloni s političke vlasti, kada se na pozornici pojavio nov konkurent, radnička klasa. Reakcija posle čartističkog pokreta i posle revolucijâ na Kontinentu, i uz to nečuvena ekspanzija engleske industrije od 1848-66 (koja se obično pripisuje samo slobodnoj trgovini, ali koja je u mnogo većoj meri posledica ogromnog proširenja železničkih puteva, prekookeanskih parobroda i saobraćajnih sredstava uopšte), ponovo su doveli radnike u zavisnost od liberala, kod kojih su oni, kao u doba pre čartista, sačinjavali radikalno krilo. Međutim, postepeno su zahtevi radnika za pravo glasa postali neodoljivi; dok su se vigovci, vođe liberala, još snebivali, Disraeli je pokazao svoju nadmoćnost; iskoristivši pogodan trenutak za torijevce, on je za gradske izborne okruge uveo pravo glasa po household-u (koje je pripadalo svakome ko je stanovao u zasebnoj kući) i s time povezao izmenu izbornih okruga. Uskoro posle toga došlo je tajno glasanje (the ballot); zatim je, 1884, pravo glasa po household-u prošireno na sve izborne okruge, pa i na grofovije, i izvršena je nova podela izbornih okruga, koja ih je međusobno donekle izjednačila.^[238] Zahvaljujući svemu tome, snaga radničke klase toliko se na izborima povećala, da ona sada u 150 do 200 izbornih okruga sačinjava većinu birača. Ali nema bolje škole za poštovanje tradicija nego što je parlamentarni sistem! Ako srednja klasa s uvažavanjem i strahopoštovanjem

---

trgovačke kolonije poslužile su joj kao izvanredno oruđe da se za kratko vreme od zemlje izvoznice žitarica pretvori u prvorazrednu industrijsku zemlju. Konačno, pre nekih deset godina, uplašeni engleski fabrikanti obratili su se svojim poslasticima i konzulima s pitanjem zbog čega više ne mogu da zadrže svoje kupce. Odgovor je bio jednodušan: 1. ne učite jezik vašeg kupca, već zahtevate da on govori vašim jezikom; i 2. čak i ne pokušavate da zadovoljite potrebe, navike i ukus vašeg kupca, već zahtevate da on prihvati vaš, engleski.

---

¹ vaspitanju srednje klase

gleda na grupu koju lord John Manners u šali naziva »našim starim plemstvom«, onda je i radnička masa tada gledala s respektom i uvažavanjem na tada takozvanu »bolju klasu«, na buržoaziju. I doista, pre petnaest godina britanski radnik bio je uzor-radnik, čije su strahopostovanje prema položaju njegovog poslodavca i samoobuzdavanje i poniznost prilikom postavljanja sopstvenih zahteva bili melem na rane koje su našim nemačkim katedarskim socijalistima^[131] zadavale neizlečive komunističke i revolucionarne težnje njihovih domaćih nemačkih radnika.

Međutim, engleski buržujci bili su dobri poslovni ljudi i videli su dalje nego nemački profesori. Oni su vrlo nerado delili svoju vlast s radnicima. U vreme čartista naučili su za šta je sve sposoban onaj puer robustus sed malitiosus, narod. Otada je njima bio nametnut veći deo Narodne povelje, i on je postao zakon zemlje. Sada je više nego ikada trebalo obuzdati narod moralnim sredstvima, a prvo i najvažnije moralno sredstvo kojim se može uticati na mase ostala je — religija. Otuda potiče popovska prevlast u školskim upravama, otuda sve veće samooporezivanje buržoazije za sve moguće vrste bogomoljačke demagogije, počev od ritualizma^[271], pa sve do Vojske spasa.

A onda je došao trijumf britanskog respektabilnog filistarstva nad slobodoumljem i religioznom indiferentnošću kontinentalnog buržuja. Radnici Francuske i Nemačke postali su buntovnici. Oni su bili potpuno zaraženi socijalizmom, a uz to još, iz vrlo pojmljivih razloga, uopšte nisu mnogo marili za zakonitost pri izboru sredstava za izvojevanje vlasti. Puer robustus postajao je ovde zaista svakim danom sve više malitiosus. Šta je drugo ostajalo francuskom i nemačkom buržuju kao krajnje sredstvo, nego da ćutke odbaci svoje slobodoumlje, kao što drski deran, kad oseti da ga morska bolest sve više savlađuje, neprimetno baca upaljenu cigaru s kojom se kočoperio na palubi broda? Jedan za drugim bogohulnici su počeli da se prerušavaju u pobožne ljude, da govore s poštovanjem o crkvi, njenom učenju i obredima, i sami su obavljali te obrede koliko je bilo potrebno. Francuski buržujci su se petkom odrekli mesa, a nemački buržujci do iznemoglosti su sedeli u svojim crkvenim stolicama, slušajući beskrajne protestantske propovedi. Sa svojim materijalizmom oni su navukli na sebe nevolju. »Religija se mora sačuvati narodu« — to je bilo poslednje i jedino sredstvo za spasavanje društva od potpune propasti. Na nesreću po sebe same, oni su to otkrili tek pošto su učinili sve što je u ljudskoj moći da religiju zauvek upropaste. I tada je došao moment kad je bio red na britanskog buržuja da se podsmeva i da im dovikne: E, budale, pa to sam vam ja mogao reći još pre dvesta godina!

Međutim, bojim se da ni religiozna zatucanost britanskog buržuja, ni obraćanje kontinentalnog buržuja, koje je došlo post festum¹,

¹ posle praznika, tj. dockan

neće moći da obuzda proletersku bujicu koja sve više raste. Tradicija je velika kočnica, ona je sila inercije u istoriji. Ali ona je samo pasivna, i zato mora podleći. Ni religija ne može dugo služiti kao zaštitni bedem kapitalističkog društva. Ako su naše pravne, filozofske i religiozne predstave bliži i dalji izdanci ekonomskih odnosa koji vladaju u datom društvu, onda se te predstave ne mogu dugo održati kada se ekonomski odnosi iz osnova izmene. Ili moramo poverovati u natprirodno otkrovenje, ili priznati da nikakve religiozne propovedi nisu u stanju da podupru društvo koje propada.

I zaista, i u Engleskoj su radnici ponovo počeli da se komešaju. Nema sumnje da su oni sputani kojekakvim tradicijama: buržoaskim tradicijama — kakva je, na primer, nadaleko rašireno sujeverje da su moguće samo dve partije, konzervativna i liberalna, i da radnička klasa mora postići svoje oslobođenje pomoću velike liberalne partije; radničkim tradicijama, nasleđenim iz vremena prvih nesigurnih pokušaja radnika da izvrše samostalne akcije — kakva je, na primer, kod mnogobrojnih starih tredjuniona isključivanje svakog radnika koji nije prošao kroz redovno učenje, što ne znači ništa drugo nego da svaki takav sindikalni savez sprema sebi svoje sopstvene štrajkbrehere. Ali uprkos svemu tome, engleska radnička klasa ide napred, kao što je čak i gospodin profesor Brentano bio primoran da, na svoju veliku žalost, saopšti svojoj katedarsko-socijalističkoj sabraći^[272]. Ona se, kao i sve u Engleskoj, kreće laganim, odmerenim korakom; negde s oklevanjem, a negde pipajući i čineći delimično jalove pokušaje; ona se kreće mestimično s preterano obazrivim nepoverenjem prema reči socijalizam, primajući ipak postepeno u sebe njegovu *suštinu*; ona se kreće, i to kretanje zahvata jedan sloj radnika za drugim. Ona je sada prodrmla iz mrtvačkog sna nekvalifikovane radnike londonskog East End-a, i mi smo svi videli kakav su joj sjajan podstrek za to uzvratile ove nove snage. I ako tok ovog kretanja ne ide ukorak s nesrpljenjem ovih ili onih ljudi, neka ti ljudi ne zaboravljaju da upravo u radničkoj klasi žive najbolje strane engleskog nacionalnog karaktera, i da svaki korak napred koji je u Engleskoj jednom učinjen više nikada ne propada. Ako sinovi starih čartista, iz već spomenutih razloga, nisu bili sve što se moglo očekivati, ipak izgleda da će unuci biti dostojni svojih dedova.

Međutim, pobeda evropske radničke klase ne zavisi samo od Engleske. Ona se može obezbediti samo zajedničkom akcijom bar Engleske, Francuske i Nemačke. U ovim dvama poslednjim zemljama radnički pokret prilično je izmakao ispred engleskog. U Nemačkoj njegova udaljenost od trijumfa može se čak odmeriti. Napredak radničkog pokreta za poslednjih 25 godina nema sebi ravna. On se kreće napred sve većom brzinom. Ako je nemačka buržoazija pokazala da joj nedostaju političke sposobnosti, disciplina, hrabrost, energija, nemačka radnička klasa je pokazala da raspolaze u dovoljnoj meri svim tim svojstvima. Pre skoro četiri stotine godina Nemačka je bila

ishodište prvog velikog ustanka evropske srednje klase; kako stvari danas stoje, zar bi bilo nemoguće da Nemačka bude i pozornica prve velike pobeđe evropskog proletarijata?

20. aprila 1892.

F. Engels

Prvi put objavljeno u engleskom izdanju knjige *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*. Iste godine objavljeno na nemačkom jeziku u časopisu »Die Neue Zeit« za 1892 - 1893.

Kongresu Austrijske partije u Beču^[273]

London, 31. maja 1892.

Čenjeni drugovi i drugarice, zahvaljujem na prijateljskom pozivu da prisustvujem kongresu vaše Partije, koji je dva puta zabranjivan i koji će se, nadam se, sada održati. Kako neću biti u mogućnosti da kao gost prisustvujem vašim sednicama, rado se koristim ovom prilikom da okupljenim austrijskim drugovima pošaljem pozdrav i dokaze moje velike solidarnosti s njima. Mi, koji ovde uživamo političku slobodu kakve nigde na Kontinentu nema, sigurno znamo da cenimo to što su austrijski radnici, uprkos brojnim ogradama koje sužavaju njihov prostor delovanja, izvojevali slavni položaj koji danas zauzimaju. Uveravam vas da i ovde, u zemlji u kojoj je rođena krupna industrija, napreduje stvar radnika. Najkarakterističnije i najradosnije u ovim našim danima je to što bilo kud da pogledamo, radnici svuda nezadrživo napreduju.

Vaš stari
Friedrich Engels

Naslov originala
*An den österreichischen
Partiekongreß zu Wien*

Prvi put objavljeno u listu
»Arbeiter Zeitung«, br. 24 od 10. juna 1892.

morali da postoje ali u stvarnosti nisu bili poznati, on je otkrio i takođe proizveo. Na taj način on je postao jedan od suosnivača moderne naučne organske hemije.

Pored ove svoje specijalnosti, on se bavio i takozvanom teorijskom hemijom, tj. osnovnim zakonima svoje nauke i njenim vezama s graničnim naukama, s fizikom i fiziologijom. A za to je bio naročito kvalifikovan. Bio je, verovatno, jedini značajniji istraživač prirodnih zakona koji nije odbijao da uči od tada prezrenog Hegela, koga je on veoma cenio. I to s pravom. Svako ko hoće da postigne nešto u oblasti teorijske, sintetičke nauke o prirodi mora prirodne pojave posmatrati kao promenljive tekuće veličine u kretanju, a ne kao nepromenljive veličine, kao što čini većina. A to se danas još uvek najlakše može naučiti kod Hegela.

Kada sam početkom šezdesetih godina upoznao Schorlemmera — brzo smo se Marx i ja s njime prisno prijateljili — on je često dolazio sa izubijanim i izranjavljenim licem. Sa parafinima se nije smelo šaliti; ta, tada u većini slučajeva još nepoznata jedinjenja, svaki čas su eksplodirala pod njegovim rukama i tako je on zadobio poneku časnu ranu. Samo je svojim naočarima imao da zahvali što nije ostao bez očiju.

Već tada je bio pravi komunist, a od nas je mogao da nauči samo ekonomsko obrazloženje njegovog odavno stečenog ubeđenja. Kada smo ga upoznali sa uspesima radničkog pokreta pojedinih zemalja, pratio ih je s velikim interesovanjem, posebno pokret u Nemačkoj, koji je počeo da prevazilazi fazu čistog lasalovstva. I kada sam se krajem 1870. preselio u London, naša živa prepiska se većim delom odnosila na prirodne nauke i problem radničkog pokreta.

Do tada je Schorlemmer, uprkos svome opšte priznatom svetskom glasu, bio na veoma skromnom položaju u Mančesteru. Onda se to izmenilo: 1871. predložen je za člana Royal Society, engleske akademije nauka, i odmah izabran, što se ne događa često; godine 1874. je konačno Owens College osnovao specijalno za njega novu katedru organske hemije, a ubrzo zatim Glazgovski univerzitet ga je imenovao za počasnog doktora. Međutim, sve ove spoljne počasti nisu ga izmenile. On je bio najskromniji čovek na svetu zato što je njegova skromnost počivala na ispravnom saznanju sopstvene vrednosti. Zbog toga je primio ta priznanja kao što je samo po sebi razumljivo i upravo zbog toga je ostao ravnodušan prema njima.

Svoj odmor provodio je redovno u Londonu, kod Marxa i mene, izuzimajući vreme koje je provodio u Nemačkoj. Pre četiri godine pratio me je na »mali izlet« u Ameriku.^[191] Ali već tada zdravlje mu je bilo narušeno: 1890. mogli smo još da otputujemo u Norvešku i do Severnog rta, ali 1891. zdravlje ga je izdalo već na početku nameravanog zajedničkog putovanja^[276] i od tada više nije dolazio u London. Od februara ove godine vezan za kuću, od maja prikovan za postelju, podlegao je 27. juna tumoru na plućima.

I ovaj čovek nauke morao je i sam osetiti dejstvo zakona protiv socijalista. Pre šest ili sedam godina putovao je iz Švajcarske u Darmštadt. U to vreme je negde u Nemačkoj policija zaplenila jedan sanduk s primercima lista »Sozialdemokrat«^[3] ciriškog porekla. Ko je drugi mogao da ga prokrijumčari nego socijaldemokratski profesor. Prema pojmovima policije, jedan hemičar je naučno obučeni krijumčar. Ukratko — izvršen je pretres kod njegove majke i kod njegovog brata; profesor je, međutim, bio u Hekstu. Policija je odmah tamo telegrafisala; tamo je izvršen pretres i policija je našla nešto što nije očekivala, naime engleski pasoš. Schorlemmer je, posle stupanja na snagu zakona protiv socijalista, uzeo englesko državljanstvo. Pred engleskim pasošem se policija zaustavila. Libila se diplomatskih komplikacija s Engleskom. Tako je kraj pesme bio veliki skandal u Darmštatu, koji nam je na sledećim izborima doneo novih 500 glasova.

U ime rukovodstva Socijaldemokratske partije Nemačke položio sam na grob dragog prijatelja i političkog druga venac s crvenom trakom i s natpisom: »From the Executive of the Social-Democratic Party of Germany«.

London, 1. jula 1892.

Friedrich Engels

Naslov originala *Carl Schorlemmer*

Prvi put objavljeno u listu

»Vorwärts«,

br. 153 od 3. jula 1892.

[Predgovor drugom nemačkom izdanju (1892)
 »Položaja radničke klase u Engleskoj«^[277]]

Knjiga koja se sada ponovo pojavljuje pred nemačkom javnošću izišla je prvi put u leto 1845. I svojim dobrim i svojim slabim stranama ona nosi pečat piščeve mladosti. Tada mi je bilo 24 godine; danas sam tri puta stariji, ali čitajući ponovo ovaj svoj mladički rad, nalazim da nikako ne treba da se stidim zbog njega. Ja, dakle, i ne pomišljam da brišem taj pečat mladičkog rada. Predajem ga ponovo čitaocu u nepromenjenom obliku. Samo sam se na nekoliko nedovoljno jasnih mesta izrazio jasnije i ovde-onda dodao po neku novu kratku napomenu s brojem (1892) koji označava godinu ovog novog izdanja.

O sudbini ove knjige reći ću samo to da se 1887. pojavila u Njujorku u engleskom prevodu (prevodilac gospoda Florence Kelley Wischnewetzky) i da je taj prevod ponovo objavljen u izdanju Swana Sonnenscheina & Co. u Londonu 1892. Predgovor američkom izdanju^[278] poslužio je kao osnova predgovora engleskom izdanju¹, a ovaj je opet osnova za predgovor sadašnjem nemačkom izdanju. Moderna krupna industrija tako silno izjednačuje ekonomske odnose svih zemalja u kojima je zavladala, da nemačkom čitaocu jedva da imam nešto drugo da kažem osim onoga što sam imao da kažem američkom i engleskom čitaocu.

Stanje stvari opisano u ovoj knjizi pripada danas — bar što se Engleske tiče — najvećim delom prošlosti. Mada se to u priznatim udžbenicima izričito ne pominje, ipak kao zakon moderne političke ekonomije važi da kapitalistička proizvodnja, ukoliko se više razvija, utoliko se manje može držati sitničarske prakse prevara i kaišarenja, čime se odlikuju njeni raniji stupnjevi. Sitna lukavstva poljskog Jevrejina, predstavnika evropske trgovine na njenom najnižem stupnju, trikovi koji mu u njegovom zavičaju donose osobite koristi i tamo nailaze na opštu primenu, ne pomažu mu nimalo čim dođe u Hamburg ili u Berlin. Isto tako je i komisionar, bio on Jevrej ili hrišćanin, koji iz Berlina ili Hamburga dolazi na mančestersku berzu, razabrao, bar odnedavna, da se, ako hoće jevtino da kupi predivo ili tkaninu, mora najpre osloboditi onih donekle poboljšanih, ali još uvek bednih

¹ Vidi u ovom tomu, str. 225 - 235.

manevara i trikova koji u njegovom zavičaju važe kao vrhunac trgovačke mudrosti. Svakako se sa napretkom krupne industrije i u Nemačkoj mnogo šta izmenilo, a naročito otkako je nemačka industrija doživela u Filadelfiji^[279] svoju Jenu, posle čega je žigosano i ono staronemačko bidermajersko načelo: ljudima može biti samo prijatno kad im se prvo pošalje dobar uzorak, a potom loša roba! I stvarno te prevare i trikovi se više ne isplate na velikom tržištu, gde je vreme novac i gde se trgovački moral razvija do izvesne visine, i to ne iz težnje za vrlinom, već prosto stoga da se ne bi beskorisno traćili vreme i trud. Isto tako je bilo i u Engleskoj u pogledu odnosa između fabrikanta i njegovih radnika.

Ponovno oživljavanje poslova posle krize od 1847. bilo je početak nove industrijske epohe. Ukidanjem zakona o žitu^[226] i daljim finansijskim reformama, koje su nužno proizlazile iz toga ukidanja, stvoreno je ono što su svi želeli — slobodan prostor za razmah engleske industrije i trgovine. Ubrzo potom otkrivena su kalifornijska i australijska zlatna polja. Kolonijalna tržišta su sve više razvijala svoju sposobnost da apsorbuju engleske industrijske proizvode. Lankaširski mehanički razboj učinio je da jednom za svagda nestanu milioni indijskih tkača., Kina se sve više otvarala. No više od svih drugih razvijala se Amerika, i to brzinom nečuvenom čak i za tu zemlju džinovskog napretka; Amerika je, to ne treba zaboraviti, u to vreme bila u stvari samo kolonijalno tržište, i to veće od svih drugih, dakle, zemlja koja je izvozila sirovine, a industrijske proizvode uvozila spolja — iz Engleske.

Svemu tome treba dodati još i to da su nova saobraćajna sredstva — železnice i preookeanski parobrodi — uvedena krajem prošlog perioda, sada dostigla internacionalne razmere i time faktički uspostavila ono o čemu se do tada samo maštalo: *svetsko tržište*. To svetsko tržište sastojalo se tada još iz izvesnog broja zemalja koje su bile pretežno ili isključivo agrarne, a grupisane su bile oko jednog velikog industrijskog centra: Engleske. Engleska je trošila najveći deo viškova njihovih sirovina, a u zamenu za to ona je zadovoljavala najveći deo njihovih potreba za industrijskim proizvodima. Dakle, nije nikakvo čudo što je industrijski napredak Engleske bio tako kolosalan i nečuven da nam stanje iz 1844. u poređenju sa današnjim stanjem izgleda ništavno i gotovo primitivno.

Međutim, u istoj meri u kojoj se ispoljavao ovaj napredak postojala je i krupna industrija, na izgled, moralna. U međusobnoj konkurenciji fabrikantima se više nisu isplatila sitna potkradanja radnika. Posao je prerastao takva mizerna sredstva zaradivanja novca; fabrikant-millioner je imao korisnija posla nego da traći vreme na takve sitne marifetluke; takve stvari odgovarale su još samo malim ljudima, kojima je novac bio toliko potreban da su morali grabiti svaki groš ako nisu hteli da podlegnu u konkurenciji. Tako je iz fabričkih rejona nestalo truck-sistema; usvojen je zakon o desetočasovnom radnom danu^[227] i niz sitnijih reformi — sve što je direktno protivrećilo duhu slobodne trgovine i neobuzdane konkurencije, a što je u istoj meri konkurenciju

krupnog kapitaliste činilo nadmoćnijom u odnosu na njegove slabije poslovne kolege.

Dalje. Ukoliko je industrijsko preduzeće bilo veće, ukoliko je više radnika bilo u njemu zaposleno, utoliko su veće bile štete i poslovni gubici u svakom sukobu sa radnicima. Stoga je s vremenom zavladao novi duh među fabrikantima, naročito među najkrupnijima. Oni su naučili da izbegavaju nepotrebne konflikte, da se mire s činjenicom postojanja i moći tredjuniona, čak i to da u štrajkovima — samo ako su započeti u zgodno vreme — nalaze odlično sredstvo za ostvarenje svojih sopstvenih ciljeva. I tako su najkrupniji fabrikanti, predašnje vojskovođe u borbi protiv radničke klase, sada bili prvi u propovedanju mira i harmonije. A za to su imali dobrih razloga.

Svi su ti ustupci pravdi i čovekoljublju bili u stvari samo sredstva da se ubrza koncentracija kapitala u mali broj ruku i da se unište manji konkurenti, koji bez pomenutih ekstraprihoda nisu mogli opstati. U rukama tog malog broja krupnih kapitalista ona sitna cedjenja iz ranijih godina ne samo što su izgubila svaku vrednost, već su bila upravo smetnja širokom razmahu posla. I tako je razvitak kapitalističke proizvodnje, bar u najvažnijim industrijskim granama — jer u manje važnim to nikako nije slučaj — sam dospao dotle da ukloni sve one manje terete koji su u ranijim godinama pogoršavali sudbinu radnika. Na taj način se sve više isticala velika istina da uzrok bede radničke klase ne treba tražiti u sitnim neprilikama, već u *samom kapitalističkom sistemu*. Radnik prodaje kapitalisti svoju radnu snagu za izvesnu dnevnu sumu. Za manji broj časova rada on je već reprodukovao vrednost te sume. Ali po svom radnom ugovoru on mora još nekoliko časova raditi besplatno da bi ispunio svoj radni dan. Vrednost koju on proizvede za ovih još nekoliko sati viška rada je višak vrednosti, koji kapitalista ništa ne košta, a ipak ulazi u njegov džep. To je osnov sistema koji sve više cepa civilizovano društvo nadvoje, s jedne strane, na mali broj Rothschilda i Vanderbilta, sopstvenika svih sredstava za proizvodnju i sredstava za život, a s druge strane, na ogromnu masu najamnih radnika koji nisu sopstvenici ničega osim svoje radne snage. A da za takav ishod stvari nije kriva ova ili ona sporednija neprilika, već isključivo sam sistem — činjenica je koju je razvitak kapitalizma u Engleskoj danas jasno osvetlio.

Dalje. Česte epidemije kolere, tifusa, boginja i drugih bolesti ubedili su britanskog buržuja u preku potrebu da svoje gradove učini zdravim ako ne želi da i on i njegova porodica padnu kao žrtve tih zaraza. Stoga su najgora zla opisana u ovoj knjizi danas uklonjena, ili bar učinjena manje upadljivim. Kanalizacija je uvedena ili popravljena, a kroz mnoge najgore među »rdavim kvartovima« prosečene su široke ulice. »Male Irske« je nestalo, a sada dolaze na red i »Seven Dials« [228]. Ali šta se time postiglo? Čitavi okruzi, koje sam 1844. mogao opisati još kao gotovo idilične, sada su sa povećanjem gradova zapali u isto stanje propadanja, bede i nemogućnosti da se u njima stanuje.

Svinje i gomile đubreta se doduše više ne trpe. Buržoazija je još više napredovala u veštini prikrivanja nesreća radničke klase. Ali da nije učinjen nikakav bitni napredak u pogledu radničkih stanova, to potpuno dokazuje izveštaj kraljevske komisije »on the Housing of the Poor«¹, 1885⁽²²⁹⁾. Isto je tako i u svemu drugom. Policijske naredbe su učestale kao pečurke posle kiše; ali one mogu samo ograničiti bedu radnika, ukloniti je ne mogu.

No dok je Engleska prevazišla rano stanje kapitalističke eksploatacije koje sam ovde opisao, u drugim zemljama je ono tek nastalo. Francuska, Nemačka i, pre svega, Amerika su strašni rivali koji, kao što sam već 1844. predvideo, sve više potkopavaju industrijski monopol Engleske. Njihova industrija je mlada u poređenju s engleskom, ali ona se razvija daleko većom brzinom nego engleska, i danas se već nalazi na istom stupnju razvitka na kojem je 1844. stajala engleska. Naročito je upadljiva paralela s Amerikom. Spoljne okolnosti su za američku radničku klasu svakako drukčije, ali su ekonomski zakoni rada isti, pa otuda i rezultati, iako nisu u svakom pogledu identični, moraju ipak pripadati istoj kategoriji. Stoga i u Americi zapažamo istu borbu za kraći, zakonom utvrđeni radni dan, naročito za žene i decu po fabrikama; nalazimo tamo truck-sistem u punom procvatu i u seskim predelima cottage-sistem, kojima se »bosses«², kapitalisti i njihovi zastupnici, služe kao sredstvom vladanja radnicima. Kada sam 1886. dobio američke listove sa izveštajima o velikom štrajku pensilvanskih rudara u distriktu Konelsvil, učinilo mi se da čitam svoj opis štrajka ugljara u severnoj Engleskoj 1844⁽²³¹⁾. Iste podvale radnicima lažnim merenjem; isti truck-sistem; isti pokušaj da se otpor rudara slomi poslednjim uništavajućim sredstvom kapitaliste: izbacivanjem radnika iz stanova koji pripadaju upravi rudokopa.

Nisam pokušao ni ovde ni u engleskom izdanju da knjigu prilagodim današnjem stanju stvari, tj. da navodim pojedine promene nastale od 1844. To nisam učinio sa dva razloga. Prvo, što bih time morao obim knjige udvostručiti. A drugo, prva sveska Marxovog *Kapitala* daje podroban prikaz položaja britanske radničke klase, počev, otprilike, od 1865, tj. od vremena kad je britanski industrijski prosperitet dostigao svoj vrhunac. Ja bih, dakle, morao da ponavljam ono što je Marx već kazao.

Teško da će biti potrebno da napominjem da se opšte teorijsko gledište ove knjige — u filozofskom, ekonomskom i političkom pogledu — nikako ne poklapa u potpunosti s mojim sadašnjim gledištem. Godine 1844. još nije postojao moderni internacionalni socijalizam, koji se od tada, zahvaljujući pre svega i gotovo isključivo Marxovim postignućima, razvio u nauku. Moja knjiga predstavlja samo jednu fazu njegovog embrionalnog razvitka. I kao što čovečji embrion u najranijim stupnjevima svog razvitka još uvek reprodukuje škrge

¹ o stanovima sirotinje — ² poslodavci

naših predaka, riba, tako i ova knjiga svuda odaje tragove porekla modernog socijalizma od jednog od njegovih predaka — nemačke klasične filozofije. Tako sam veliku važnost polagao — naročito u zaključku — na tvrđenje da komunizam nije samo partijska doktrina radničke klase, već i teorija čiji je krajnji cilj oslobođenje celog društva, pa i kapitalista, iz sadašnjih skučenih odnosa. Ovo je u apstraktnom smislu tačno, ali u praksi ispada više nego beskorisno. Sve dok posedičke klase nemaju ne samo nikakve potrebe za oslobođenjem, već se štaviše svim silama čak suprotstavljaju oslobođenju radničke klase, radnička klasa će biti prinuđena da sama priprema i sprovodi socijalni prevrat. I francuski buržuiji su 1789. isto tako proglašavali oslobođenje buržoazije za emancipaciju celokupnog ljudskog roda; ali plemstvo i sveštenstvo nisu hteli to da uvide; ovo tvrđenje se — mada je tada bilo neosporna, apstraktna, istorijska istina ukoliko se odnosila na feudalizam — izvrglo uskoro u golu sentimentalnu frazu i sasvim iščezlo u ognju revolucionarne borbe. I danas ima ljudi koji sa svoga višeg, nepartijskog stanovišta, propovedaju radnicima nekakav uzvišeni socijalizam koji stoji iznad svih klasnih suprotnosti i klasnih borbi. Ali to su ili novajlije koje imaju još mnogo da uče, ili pak najgori neprijatelji radnika, vuci u jagnjećoj koži.

U knjizi je rečeno da jedan periodični ciklus velikih industrijskih kriza traje pet godina. Tako je bar izgledalo prema toku događaja od 1825. do 1842. Ali istorija industrije od 1842. do 1868. dokazala je da su stvarni periodi desetogodišnji, da su međukrize bile sekundarne prirode, i da su od 1842. sve više iščezavale. Od 1868. stanje stvari se opet promenilo; ali o tome kasnije.

Nisam hteo da se upuštam u to da iz knjige izbacujem mnoga proricanja, naročito ona o predstojećoj socijalnoj revoluciji u Engleskoj, koju sam u svome mladičkom žaru video u bliskoj budućnosti. Nemam razloga da svoj rad i samog sebe predstavim boljim nego što smo u stvari tada bili. Nije čudnovato to što se mnoga od tih proricanja nisu ostvarila, već to što su se tako mnoga ostvarila, i što je posle toga, usled kontinentalne, a naročito američke konkurencije, engleska industrija zaista došla u kritičan položaj, koji sam ja onda predvideo svakako u suviše bliskoj budućnosti. U tom pogledu obavezan sam da knjigu dovedem u sklad sa današnjim stanjem stvari. To činim noseći ovamo članak koji se pojavio u londonskom »Commonwealu«^[233] od 1. marta 1885. na engleskom, a na nemačkom jeziku u časopisu »Die Neue Zeit«, juna iste godine (sveska 6).

»Pre četrdeset godina Engleska je bila pred krizom koja je, kako je po svemu izgledalo, mogla biti rešena samo nasilnim putem. Silan i brz razvitak industrije daleko je prestizao širenje spoljnih tržišta i porast potražnje. Svake desete godine tok proizvodnje bio je nasilno prekidan opštom trgovinskom krizom, za kojom je, posle dugog perioda hronične depresije, dolazilo kratko vreme od nekoliko godina prosperiteta, koje se svaki put iznova završavalo grozničavom hiper-

produkcijom i najzad novim krahom. Kapitalistička klasa je gromoglasno zahtevala slobodnu trgovinu žitom i pretila da će je izvojevati vraćanjem izgladnelog gradskog stanovništva u seoske predele, odakle je i došlo; ali, kako je John Bright rekao: „slačemo ih ne kao siromahe koji prose hleba, nego kao armiju koja će zasesti u neprijateljske oblasti”.^[234] Radničke mase u gradovima zahtevale su učešće u političkoj vlasti — Narodnu povelju^[235]; u tome ih je potpomagala većina sitne buržoazije, a jedina razlika između nje i radnika bila je u tome da li će se ta Povelja nasilno izvojevati ili će biti provedena zakonskim putem. Tada je nastupila trgovinska kriza 1847. i glad u Irskoj, a s njima i nada u revoluciju.

Englesku buržoaziju spasla je francuska revolucija 1848. Socijalističke proklamacije pobedonosnih francuskih radnika zaplašile su englesku sitnu buržoaziju i dezorganizovale pokret engleskih radnika, koji je delovao u užim, ali neposredno praktičnijim granicama. U trenutku kada je trebalo da čartizam razvije svu svoju snagu, on je, pre nego što će 10. aprila 1848^[236] pretrpeti spoljni krah, pretrpeo unutrašnji krah. Politička delatnost radničke klase potisnuta je u pozadinu. Kapitalistička klasa je pobedila na celoj liniji.

Parlamentarna reforma 1831^[237] bila je pobjeda celokupne kapitalističke klase nad zemljoposedničkom aristokracijom. Ukidanje carina na žito bilo je pobjeda *industrijskih* kapitalista ne samo nad krupnim zemljoposednicima već i nad onom frakcijom kapitalista, čiji su interesi bili, više ili manje, identični ili povezani s interesima zemljoposeda: nad bankarima, berzijancima, rentijerima itd. Slobodna trgovina značila je preobražaj celokupne unutrašnje i spoljne finansijske i trgovačke politike Engleske u skladu s interesima industrijskih kapitalista, klase koja je sada zastupala naciju. I ta klasa se dala ozbiljno na posao. Svaka smetnja industrijskoj proizvodnji nemilosrdno se uklanjala. Carinska tarifa i ceo poreski sistem bili su iz osnove preokrenuti. Sve je bilo potčinjeno jednom jedinom cilju, koji je imao presudan značaj za industrijske kapitaliste: pojevtinjenju svih sirovina, a naročito životnih namirnica za radničku klasu; proizvodnji sirovina i održavanju radničke najamnine na niskom nivou, iako još ne i sniženju te najamnine. Engleska je imala da postane 'svetska radionica'; sve ostale zemlje trebalo je da budu za Englesku ono što je već bila Irsko — tržište za njene industrijske proizvode i izvori sirovina i životnih namirnica. Engleska, veliki industrijski centar agrarnog sveta, sa sve većim brojem trabanata koji proizvode žito i pamuk i koji se kreću oko industrijskog sunca. Kakva divna perspektiva!

Industrijski kapitalisti su išli ovom svom velikom cilju rukovođeni svojim snažnim, zdravim razumom i prezirući tradicionalne principe, što ih je uvek odvajalo od njihovih filistarskih konkurenata na Kontinentu. Čartizam je bio u agoniji. Ponovni procvat proizvodnje i prometa koji je bio prirodan i gotovo sam po sebi razumljiv posle kraha 1847, pripisivan je isključivo slobodnoj trgovini. Usled tih dveju okolnosti

engleska radnička klasa je postala politički privesak 'velike liberalne partije', partije kojom su rukovodili fabrikanti. To jednom stečeno preimućstvo trebalo je ovekovečiti. A iz snažne opozicije čartista, ne prema slobodnoj trgovini, već prema pretvaranju slobodne trgovine u jedino životno pitanje nacije, fabrikanti su shvatili, i to iz dana u dan sve više, da buržoazija nikada ne može bez pomoći radničke klase zadobiti potpunu društvenu i političku vlast nad nacijom. I tako se uzajamni odnos između ovih dveju klasa postepeno menjao. Fabričke zakone, koji su nekada bili bauk za sve fabrikante, sada su ti fabrikanti ne samo drage volje izvršavali, već su ih proširili, više ili manje, na celu industriju. Tredjunione, još do nedavna proglašavane delom đavola, fabrikanti su sada mazili i protežirali kao sasvim opravdane organizacije i kao korisno sredstvo za širenje zdravih ekonomskih teorija među radnicima. Čak i štrajkovi, koji su pre 1848. bili anatemisani, smatrani su sada u izvesnim prilikama vrlo korisnim, naročito kada su ih u zgodno vreme gospoda fabrikanti sami izazivali. Od zakona koji su radniku oduzimali ravnopravnost sa njegovim poslodavcem ukinuti su bar oni koji su izazivali najveće negodovanje. Pa i ona nekada tako strašna Narodna povelja postala je uglavnom politički program istih onih fabrikanta koji su joj se do poslednjeg časa suprotstavljali. Zakonskim putem je *ukinut izborni cenzus* i *uvedeno tajno glasanje*. Parlamentarne reforme 1867. i 1884^[238] već su se jako približile *opštem pravu glasa*, bar u onom obliku u kome ono postoji sada u Nemačkoj; projekat o izbornim okruzima, koji sada razmatra parlament, stvara *jednake izborne okruge*, bar ne manje jednake nego što su u Nemačkoj ili u Francuskoj. Kao nesumnjive tekovine najbliže budućnosti u izgledu su *poslaničke dnevnice* i smanjeno trajanje poslaničkog mandata, ako ne čak i *izbori za parlament svake godine*; ipak ima ljudi koji kažu da je čartizam mrtav.

Revolucija 1848, kao i neke od njenih prethodnica, imala je čudnovatu sudbinu. Isti ljudi koji su je ugušili, postali su, kako je obično govorio Karl Marx, izvršiooci njenog testamenta¹. Louis Napoleon je bio prinuđen da stvori jedinstvenu i nezavisnu Italiju, Bismarck je bio prinuđen da izvrši prevrat svoje vrste u Nemačkoj i vrati izvesnu nezavisnost Ugarskoj, a engleskim fabrikantima ne preostaje ništa bolje već da Narodnoj povelji daju silu zakona.

Posledice takve vladavine industrijskih kapitalista bile su za Englesku u početku zadivljujuće. Poslovi su oživelili i uzeli razmere koje su bile nečuvene čak i u toj kolevci moderne industrije. Sva ranija kolosalna dela pare i mašine bila su ništavna u poređenju sa silnim poletom proizvodnje za ovih dvadeset godina od 1850. do 1870, sa silnim ciframa izvoza i uvoza, sa bogatstvom koje se gomilalo u rukama kapitalista i sa ljudskom radnom snagom koja se koncentrisala u džinovskim gradovima. Taj napredak je, istina, bio prekidan kao i

¹ Vidi u 16. tomu ovog izdanja, str. 217 - 219.

ranije periodičnim krizama posle svakih deset godina, 1857. kao i 1866; ali su ta nazadovanja smatrana neizbežnim prirodnim pojavama koje se moraju podneti i koje će se najzad ipak vratiti u normalan tok.

A položaj radničke klase u tim periodima? Za neko vreme bilo je poboljšanja, čak i za široku masu. Ali je toga poboljšanja uvek nestajalo usled pritanja velike mase besposlenih rezervi, usled neprestanog istiskivanja radnika novim mašinama i usled doseljavanja poljoprivrednih radnika, koje su sada takođe sve više potiskivale mašine.

Stalno poboljšavanje položaja javlja se samo kod dva, zaštićena dela radničke klase. Prvi deo su fabrički radnici. Zakonsko ustanovljenje bar donekle razumnog, normalnog radnog dana u njihovu korist, relativno je popravilo njihovu telesnu konstituciju i dalo im moralnu nadmoćnost, pojačanu uz to i njihovom lokalnom koncentracijom. Njihov položaj je nesumnjivo bolji nego pre 1848. Najbolji dokaz je to što su od deset štrajkova koje su imali, devet izazvali sami fabrikanti, u svome sopstvenom interesu, kao jedino sredstvo za ograničavanje proizvodnje. Nikada nećete uspeti da se svi fabrikanti slože da skrate radno vreme, ma koliko im proizvoda ostalo neprodato. Ali navedite radnike na štrajk, i kapitalisti do poslednjeg zatvaraju svoje fabrike.

Drugi deo čine veliki Trade Unions. To su organizacije onih grana proizvodnje u kojima se može primeniti samo rad *odraslih muškaraca*, ili u kojima on bar prevladava. Ni konkurencija rada žena i dece, ni mašine, nisu do sada bile u stanju da slome njihovu organizovanu snagu. Mašinbravari, drvodeljci i stolari, građevinari, svaki za se, tako su jaka sila da se mogu, kao što to čine građevinari, uspešno usprotiviti uvođenju mašina. Njihov položaj se nesumnjivo znatno poboljšao od 1848; najbolji dokaz za to je to što su već više od petnaest godina ne samo njihovi poslodavci zadovoljni njima, već su i oni krajnje zadovoljni svojim poslodavcima. Oni su aristokratija radničke klase; oni su uspeli da sebi izvojuju relativno udoban položaj i da taj položaj prihvate kao konačan. Oni su uzor-radnici gospode Leona i Levija i Giffena (a i poštenjakovića Luja Brentana), i stvarno su prekrasni ljudi, s kojima može pregovarati svaki razuman kapitalist napose, i kapitalistička klasa uopšte.

Ali što se tiče velike mase radnika, nivo njihove bede i životne nebezbedenosti danas je podjednako nizak kao i pre, ako ne i niži nego ikada pre. Istočni kraj Londona^[239] je sve veća bara već ustaljene gladi, bede i očajanja kada su radnici bez posla, a fizičke i moralne degeneracije kada su zaposleni. Isto je tako i u svim ostalim velikim gradovima, izuzimajući samo privilegovanu manjinu radnika; a tako je i po manjim gradovima i agrarnim rejonima. Zakon po kome se vrednost radne snage ograničava cenom nužnih sredstava za život, i drugi jedan zakon, po kojem se prosečna cena radne snage po pravilu određuje minimumom tih sredstava za život — oba ta zakona dejstvuju na radnike neodoljivom snagom automatske mašine, koja ih melje svojim točkovima.

Takav je, eto, položaj stvoren politikom slobodne trgovine od 1847. i dvadesetogodišnjom vladavinom industrijskih kapitalista. Ali tada je nastupio obrt. Posle krize 1866. došlo je u stvari kratko i neznanatno oživljavanje proizvodnje i prometa oko 1873, ali ono nije trajalo dugo. Mi u stvari nismo još ni preživeli potpunu krizu do vremena, 1877. ili 1878, kada je već mogla da nastupi nova, ali zato sve do 1876. živimo u hroničnom zastoju svih glavnih grana industrije. A nikako da nastupi potpuni krah, niti davno očekivano vreme poslovnog procvata, u koji smo s pravom mogli da verujemo, kako pre tako i posle kraha. Ubitačna depresija, hronična prezasićenost svih tržišta proizvodima svih grana industrije, eto to je stanje u kome živimo već deset godina. Otkuda to?

U osnovi teorije o slobodnoj trgovini bila je pretpostavka da Engleska treba da bude jedini veliki industrijski centar agrarnog sveta, a činjenice su potpuno opovrgle tu pretpostavku. Uslovi moderne industrije, parna snaga i mašine, mogu se stvoriti svuda gde ima goriva, naročito uglja, a uglja imaju, pored Engleske, i druge zemlje: Francuska, Belgija, Nemačka, Amerika, pa i Rusija. Ni ljudi u ovim zemljama nisu smatrali da je u njihovom interesu da se pretvore u gladne irske zakupce jedino zato da bi slava i bogatstvo engleskih kapitalista bili veći. Oni su počeli da proizvode ne samo za sebe već i za ostali svet, a posledica je bila da je industrijski monopol, koji je Engleska imala gotovo punih sto godina, sada nepovratno slomljen.

Ali industrijski monopol Engleske je stožer postojećeg engleskog društvenog sistema. Čak i onda kad je taj monopol postojao tržišta nisu mogla da rastu uporedo sa sve većom produktivnošću engleske industrije; posledica toga bile su krize posle svakih deset godina. A nova tržišta su sada svakog dana sve ređa, tako da se već i crncima u Kongu mora naturati civilizacija, koja im pritiče u obliku mančesterskog pamučnog platna, stafordširskih ćupova i birmingemskih metalnih proizvoda. A šta će biti kada se kontinentalna, a naročito američka roba, počne u sve većoj meri izvoziti, kada se lavovski deo snabdevanja sveta robom, koji sada još pripada engleskim fabrikama, bude iz godine u godinu sve više smanjivao? Odgovori na to, slobodna trgovino, ti univerzalno sredstvo!

Ja nisam prvi koji ukazuje na to. Već 1833, na skupštini Britanske asocijacije u Sautportu, gospodin Inglis Palgrave, predsednik ekonomske sekcije Asocijacije, kazao je bez uvijanja da su

„dani velikih profita u Engleskoj prošli i da je u daljem razvoju raznih krupnih industrijskih grana nastupila pauza. Moglo bi se gotovo reći da Engleska već prelazi u stanje u kojem više neće biti daljeg napretka.“^[240]

Ali čime će se sve to svršiti? Kapitalistička proizvodnja *ne može* stajati u mestu; ona mora rasti i širiti se, ili propasti. Već samo to ograničenje lavovskog udela Engleske u snabdevanju svetskog tržišta robom izaziva zastoj, bedu, suvišak kapitala na jednoj strani, i suvišak

nezaposlenih radnika, na drugoj. A šta će tek biti kad sasvim prestane prirast godišnje proizvodnje? Tu je Ahilova peta kapitalističke proizvodnje. Nužnost neprestanog širenja je njen bitni životni uslov, a to neprestano širenje postaje sada nemoguće. Kapitalistička proizvodnja ulazi sada u ćorsokak. Svaka godina vodi Englesku sve bliže alternativni: ili će propasti nacija, ili kapitalistička proizvodnja. Šta će se od toga dvoga desiti?

A radnička klasa? Kada se ona čak i u vreme nečuvanog poleta trgovine i industrije od 1848. do 1868. nalazila u tako velikoj bedi, kada je čak i tada velika masa radnika doživljavala u najboljem slučaju samo privremeno poboljšanje svoga položaja, dok je samo jedna mala, privilegovana, zaštićena manjina osetila trajno poboljšanje, kako li će tek biti kada se taj sjajni period sasvim završi, kada se sadašnja teška stagnacija počne ne samo povećavati već kad ovo stanje sve većeg smrtonosnog pritiska postane stalno, normalno stanje engleske industrije?

Istina je u sledećem: dokle god je trajao industrijski monopol Engleske, engleska radnička klasa je do izvesnog stepena imala svoj udeo u prednostima toga monopola. Te prednosti su bile vrlo nejednako podeljene među radnicima; privilegovana manjina je gutala najveći deo, ali je i velika masa dobijala s vremena na vreme svoj deo. I to je razlog, što posle nestanka ovenizma u Engleskoj nikako nije bilo socijalizma. Sa krahom monopola engleska radnička klasa će izgubiti taj privilegovani položaj. Jednog dana će se ona u celini — ne izuzimajući ni privilegovanu i vodeću manjinu — naći na istom nivou sa radnicima ostalih zemalja. A zbog toga će se u Engleskoj ponovo javiti socijalizam.«

Toliko članak od 1885. U predgovoru engleskom izdanju od 11. januara 1892. nastavio sam:

»Ovom opisu stanja stvari, kako mi je izgledalo 1885, imam samo nešto malo da dodam. Izlišno je reći da danas zaista, „opet ima socijalizma u Engleskoj“; i to veoma mnogo: socijalizma svih nijansi, socijalizma svesnog i nesvesnog, socijalizma u prozi i u stihu, socijalizma radničke klase i srednje klase. Jer doista, taj užas nad užasima, socijalizam, ne samo što je postao mnogopoštovan, nego oblači već i društvenu toaletu i dembeliše nemarno zavaljen na salonskom divanu za časiranje. To još jednom dokazuje kako je neizlečiva nestalnost onog strahovitog despota dobrog društva: javnog mnjenja srednje klase; to još jednom opravdava prezir koji smo mi socijalisti prošle generacije uvek osećali prema tom javnom mnenju. Ali inače, mi nikako nemamo razloga da se tužimo na taj novi simptom.

Međutim, za mene je od te trenutne mode što se u buržoaskim krugovima razmeću nekim razvodnjenim socijalizmom mnogo važnije, važnije nego i napredak koji je socijalizam u Engleskoj uopšte učinio — ponovno buđenje istočnog dela Londona. Ovaj neizmerni logor bede nije više ustajala bara kao što je to bio još pre šest godina. Istočni

London je stresao sa sebe ono mrtvo očajanje; on se opet vratio životu i postao zavičaj 'novog unionizma', tj. organizacije široke mase 'nekvalifikovanih' radnika. Može ta organizacija u izvesnom pogledu uzimati na se i oblik starih unija 'kvalifikovanih' radnika; ona se po svome karakteru ipak bitno razlikuje od njih. Stare unije čuvaju tradiciju vremena u kome su osnovane; one sistem najamnog rada smatraju kao jednom za svagda dat, konačan fakt, koji one u najboljem slučaju mogu samo nešto ublažiti u interesu svojih članova. Nove unije su, naprotiv, osnovane u vreme kada je vera u večnost sistema najamnog rada bila već silno pokolebana. Njihovi osnivači i pokretači bili su ili svesni, ili sentimentalni socijalisti; mase koje su im pricale i u kojima počiva njihova snaga bile su sirove, zapuštene, od radničke aristokratije prezrene. Ali te mase imaju neizmerno preimućstvo: *njihov duh je, kao još neobrađeno zemljište*, sasvim slobodan od nasleđenih buržoaskih predrasuda prema kojima se gajio 'respekt', a koje su izazivale zbrku u glavama bolje situiranih 'starih' unionista. I tako sada vidimo kako te nove unije svuda uzimaju u svoje ruke vođstvo radničkog pokreta i sve više zauzdavaju bogate i ohole 'stare' unije.

Nesumnjivo je da su predstavnici istočnog Londona činili i krupne greške; ali greške su činili i njihovi prethodnici, njih i danas čine doktrinarni socijalisti, koji prezrivo odmahuju kada im se one spomenu. Jedna velika klasa, kao i velika nacija, najbrže uči na posledicama sopstvenih grešaka. Pa i pored svih mogućih grešaka u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, buđenje istočnog dela Londona ostaje jedan od najvećih i najplodnijih događaja ovog fin de siècle-a¹, i ja se radujem i ponosim što sam to doživeo.«

Otkako su ovi redovi napisani pre šest meseci, engleski radnički pokret je opet učinio jedan korak napred. Izbori za parlament obavljani pre nekoliko dana stavili su do znanja, i to u svim oblicima, obema zvaničnim partijama, i konzervativcima i liberalima, da od sada imaju da računaju i sa jednom trećom partijom, radničkom partijom. Ta radnička partija se tek formira; njeni elementi se još bave oslobađanjem od tradicionalnih predrasuda svakojake vrste — buržoaskih, staro-sindikálnih, čak i doktrinarno-socijalističkih — da bi se najzad svi mogli naći na jednom zajedničkom tlu. Pa ipak je instinkt koji ih okuplja bio već i sada tako jak, da je dao Engleskoj do sada nečuvane izborne rezultate. U Londonu su dva kandidata² bili radnici koji su se otvoreno izjasnili kao socijalisti; liberali se nisu usudili da istaknu svoga protivkandidata i tako oba socijalista prođeše sa ogromnom i neočekivanom većinom glasova. U Middlesbrough-u je kandidat radnika³ nastupio protiv jednog liberala i jednog konzervativca i pored obojice izabran; naprotiv, oni novi radnički kandidati koji su bili u savezu sa liberalima pretrpeli su poraz, svi sëm jednoga. Od

¹ kraja stoleća — ² James Keir Hardie i John Burns — ³ John Havelock Wilson

dosadašnjih takozvanih radničkih zastupnika, tj. ljudi kojima se oprašta to što su radnici, jer i oni sami to rado utapaju u okean svoga liberalizma, najznačajniji zastupnik starog unionizma, Henry Broadhurst, sjajno je propao zato što se izjasnio protiv osmočasovnog radnog dana. U dva izborna okruga u Glazgovu, u jednom izbornom okrugu Salforda, i još u više drugih kandidovali su se nezavisni radnički kandidati nasuprot kandidatima obeju starih partija; oni, istina, nisu izabrani, ali nisu izabrani ni liberalni kandidati. Jednom rečju, u mnogim velegradskim i industrijskim izbornim okruzima radnici su odlučno prekinuli sve veze sa obema starim partijama i time postigli takve direktne ili indirektne uspehe kakve do sada nisu imali ni na jednim izborima. Stoga je radost među radnicima neopisiva. Prvi put su videli i osetili šta oni sve mogu ako svoje izborno pravo iskoriste u interesu svoje klase. Pogrešna vera u »veliku liberalnu partiju«, koja je skoro četrdeset godina vladala engleskim radnicima, slomljena je. Oni su na očiglednim primerima uvideli da su oni, radnici, odlučujuća sila u Engleskoj, samo ako oni to hoće i ako znaju šta hoće; a izbori od 1892. su bili početak te volje i toga znanja. Za ostalo će se pobrinuti radnički pokret na Kontinentu; Nemci i Francuzi, koji u parlamentima, a i u lokalnim većima, imaju već tako mnogo predstavnika, svojim daljim uspesima će već u dovoljnoj meri podržavati takmičarski polet Engleza. I kada se ne više u dalekoj budućnosti ispostavi da taj novi parlament ne može da otpočne ništa sa gospodinom Gladstone-om, kao ni gospodin Gladstone s tim parlamentom, tada će i engleska radnička partija biti dovoljno organizovana da učini kraj igri obeju starih partija koje smenjuju jedna drugu u vladi i time ovekovečavaju vladavinu buržoazije.

London, 21. jula 1892.

F. Engels

Prema drugom nemačkom izdanju dela
Položaj radničke klase u Engleskoj,
Stuttgart 1892.

[O nekim osobenostima ekonomskog i političkog razvoja Engleske^[280]]

Postepeni mirni politički razvoj, kao u Engleskoj, dovodi zbog većitih kompromisa do protivrečnog stanja, koje se u određenim granicama može podnositi zbog pretežnih prednosti, ali čija logička nepodnošljivost priređuje razumskom mišljenju teške muke. Zbog toga sve »državotvorne« stranke osećaju potrebu za teorijskim prikriivanjem, čak pravdanjem, što se, naravno, može postići samo sofizmima, izvrtanjima, ili bar sumnjivim smicalicama. Tako se u političkoj oblasti gaji literatura koja ponavlja sve bedno licemerstvo i lažljivost teološke apologetike i presađuje na logičko tlo teološke intelektualne poroke. Čak i sami konzervativci đubre, zasejavaju u obrađuju tlo specifično liberalnog licemerja. To čini običnog čoveka prijemčivim za argument teološke apologetike: šta smeta ako činjenice ispričane u Jevandeljima i dogme Novog zaveta jedne drugima protivreče? Zar to treba da znači da nisu istinite? Pa engleski ustav sadrži još mnogo više protivrečnosti i uprkos tome postoji, što znači da je istinit!

Odsustvo kriza posle 1868. prouzrokovano je i proširenjem svetskog tržišta, koje je omogućilo investiranje viška engleskog, odnosno evropskog kapitala u saobraćaj, i dr. u *celom svetu*, kao i u masu privrednih *grana*. Zbog toga je postala nemoguća kriza kao rezultat preterane špekulacije železnicama, bankama itd. ili specijalnim američkim investicijama, ili *indijskim* poslovima, ili od pre tri godine *industrijskim* poslovima, ali su moguće male krize, kao argentinska^[281]. A sve to dokazuje da se priprema jedna *džinovska kriza*.

Napisano 12. septembra 1892.

Objavljuje se prema: K. Marx-F. Engels, *Werke*,
Bd. 22, Dietz Verlag, Berlin 1974, str. 331.

[Nacionalnom komitetu Španske socijalističke radničke partije^[283]]

Dragi drugovi!

Kongres engleskih tredjuniona, koji je održan u Glazgovu, doneo je na svojoj sednici od 8. septembra rezoluciju, koju socijalisti evropskog kontinenta teško da će moći ćutke da prihvate.

Ciriški komitet, kojemu je, shodno zaključcima Briselskog kongresa od 1891, stavljeno u dužnost da pripremi sledeći kongres Internacionale godine 1893, uputio je kongresu tredjuniona pismeni poziv. Uprkos ponovljenom traženju od strane sekretara Saveza plinskih radnika, druga Willa Thorna, to pismo nije pročitano na kongresu za tri dana zasedanja, tako da kongres nije imao prilike da se izjasni o pozivu Ciriškog komiteta.

Najzad je Matkin predložio rezoluciju, kojom Parliamentary Committee of the Trades Union Congress-u^[288] treba da se stavi u dužnost da sazove internacionalni kongres koji bi rešavao o zakonitom i internacionalnom uvođenju osmočasovnog radnog dana i da o ovome donese odluku.

Drugovi Parnell (učesnik Pariskog kongresa 1889) i Quelch su odgovorili da su za 1893. godinu već sazvana dva internacionalna radnička kongresa — jedan u Ciriu, drugi u Čikagu^[284] — da je ciriški provizorni komitet pozvao kongres tredjuniona da učestvuje na tom kongresu, i da bi trebalo prihvatiti poziv iz Ciriha umesto da se sazove treći kongres.

Zastupnici starih, konzervativnih tredjuniona prigovorili su tome da nisu engleski tredjunioni sazvali kongrese u Cirihi i Čikago, da su radnici Kontinenta u poređenju s engleskim radnicima loše organizovani, slabi i nemoćni, da Englezi ne moraju na sebe da uzimaju odgovornost za sve besmislene teorije (wild theories) socijalizma na Kontinentu itd. itd. Tek tada je pročitao poziv našeg Ciriškog komiteta.

Najzad je poziv Ciriškog komiteta odbijen sa 189 glasova prema 97 i prihvaćen predlog da se »neodložno« sazove internacionalni kongres koji treba da rešava o zakonskom i internacionalnom uvođenju osmočasovnog radnog dana i o ovome donese odluku.

Obe ove rezolucije su uvreda organizovanom socijalističkom proletarijatu na celom evropskom kontinentu. Nadajmo se da će napredniji

elementi engleskog proletarijata, koji po svom *osećanju* već jesu socijalisti ali zasada se još plaše tog *imena* pa su dozvolili da stari konzervativci izvrše prepad na njih, da će, dakle, ovi pametniji i odlučniji elementi na sledećem kongresu umeti da poprave počinjenu grešku.

Međutim, bilo bi potrebno da radnici na Kontinentu brane svoje dostojanstvo protiv pogrda koje sadrže pomenute rezolucije. Ja sam svoje prijatelje u Francuskoj i Nemačkoj obavestio o događajima u Glazgovu i nadam se da će se složiti u pogledu linije svog daljeg postupanja, kojeg se sada valja držati; pošto će francuski drugovi kroz koji dan održati svoj kongres u Marseju^[285], oni mogu tredjunionima odande uputiti prvi odgovor.

Kao nekadašnji sekretar za Španiju u Generalnom veću Internacionale slavne uspomene, smatram na svaki način svojom dužnošću da obavestim španski nacionalni komitet o događaju koji španske drugove ne pogđa manje nego drugove drugih zemalja.

Pozdrav i socijalna revolucija!

Napisano 16. septembra 1892.

Prema fotokopiji rukopisnog koncepta.

Prevod sa španskog

Američki predsednički izbori ^[286]

Starim svetom vladao je fatum, heimarmene, neotklonjiva tajanstvena sudbina. Tako su Grci i Rimljani nazivali nedokučivu svesmoćnu silu koja je osujećivala sva ljudska htenja i stremljenja, koja je sva ljudska dela dovodila do rezultata koji su bili sasvim drukčiji od nameravanih, onu neodoljivu silu koja se od tada naziva providenje, predodređenje, itd. Ta misteriozna sila je postepeno dobijala opipljiv oblik, i to zahvaljujući vladavini buržoazije i kapitala, prvoj klasnoj vladavini koja je želela da shvati uzroke i uslove svog postojanja i koja je time otvorila vrata saznanju o neizbežnosti svoje sopstvene predstojeće propasti. Sudbina, providenje — sada znamo — to su privredni uslovi u kojima se proizvodi i vrši razmena, a njih danas objedinjuje *svetsko tržište*.

Značaj američkih predsedničkih izbora je u tome što su oni prvorazredni događaj za svetsko tržište.

Pre četiri godine štampao sam u Bostonu na engleskom, i u Štutgartu na nemačkom, raspravu o zaštitnoj carini i slobodnoj trgovini¹. U njoj sam dokazivao da je industrijski monopol Engleske nespovij sa ekonomskim razvojem ostalih kulturnih zemalja; da su zaštitne carine koje su u Americi uvedene posle građanskog rata svedočile o volji Amerikanaca da stresu jaram tog monopola; da je zahvaljujući ogromnim prirodnim bogatstvima i intelektualnoj i moralnoj obdarenosti američke rase taj cilj danas već postignut i da su zaštitne carine u Americi, kao i u Nemačkoj, počele da sputavaju razvoj industrije. A zatim sam dodao: ako Amerika uvede slobodnu trgovinu, za deset godina će potući Englesku na svetskom tržištu.

Predsednički izbori 8. novembra 1892. otvorili su put uvođenju slobodne trgovine. Zaštitne carine u obliku koji je uveo MacKinley postale su nepodnošljive stege; besmisleno povećanje cena svih uvezenih sirovina i životnih namirnica, koje je imalo povratno dejstvo i na cene mnogih domaćih proizvoda, zatvorilo je velikim delom svetsko tržište američkoj industriji, dok je u isto vreme domaće tržište

¹ Vidi u tomu 32. ovog izdanja, str. 294-306.

postalo već preusko za proizvode američke industrije. I stvarno, poslednjih godina zaštitne carine su služile samo za to da dovedu do propasti malih proizvođača pod pritiskom velikih, ujedinjenih u kartele i trustove, dakle da organizovanim monopolima izruče tržište za izrabljivanje, a time i potrošački deo nacije. Amerika se ove trajne unutrašnje industrijske krize, prouzrokovane zaštitnim carinama, može osloboditi samo otvaranjem prema svetskom tržištu i emancipacijom od zaštitnih carina, bar u sadašnjem besmislenom obliku. Da je rešena da to učini, pokazuje potpuni preokret javnog mnjenja koji se pokazao na sadašnjim izborima. Kada se jednom učvrsti na svetskom tržištu, Amerika će — kao i Engleska, ali i *pod uticajem* Engleske — biti prisiljena da nezadrživo napreduje putem slobodne trgovine.

A tada ćemo doživeti industrijsku borbu kakve dosada nije bilo. Engleski proizvodi, pre svega tekstilna i železna roba, moraću se na svim tržištima boriti protiv američkih, ali će na kraju biti poraženi. Već sada američke pamučne i lanene tkanine potiskuju engleske. Hoćete li da znate ko je prouzrokovao čudo što su radnici pamučne industrije Lankašira za ciglu godinu postali, od ljutih neprijatelja, oduševljene pristalice zakonski regulisanog osmočasovnog radnog dana? Pogledajte u časopisu »Die Neue Zeit«, br. 2 od oktobra o. g., str. 56, pa ćete moći da vidite kako su američki pamučni i laneni proizvodi potiskivali korak po korak engleske sa domaćeg tržišta, kako posle 1881. uvoz iz Engleske nikad više nije dostigao uvoz iz Amerike, a 1891. engleski uvoz je iznosio svega trećinu američkog.^[287] A Kina je, pored Indije, glavno tržište za ove tkanine.

To je dokaz više da se sada na izmaku veka pomeraju svi odnosi. Prenesite težište tekstilne i industrije gvožđa iz Engleske u Ameriku, i Engleska će postati druga Holandija, zemlja čija buržoazija živi od minule veličine, a čiji proletarijat vene ili će se reorganizovati na socijalističkoj osnovi. Prvo nije moguće, jer engleski proletarijat tako nešto neće prihvatiti, budući da je suviše brojnan i razvijen. Ostaje, dakle, samo druga mogućnost. *Obaranje zaštitnih carina u Americi znači konačnu pobedu socijalizma u Engleskoj.*

A Nemačka? Da li će Nemačka, koja je već 1878. zauzela značajno mesto na svetskom tržištu, koje zbog svoje nerazumne politike zaštitnih carina sada korak po korak gubi — da li će ona nastaviti da, oporezivanjem sirovina i životnih namirnica, sebi i dalje tvrdoglavo zatvara put na svetsko tržište, čak i s obzirom na američku konkurenciju, koja će ubuduće sasvim drukčije nastupati nego do sada engleska? Da li će nemačka buržoazija imati razuma i hrabrosti da sledi primer koji daje Amerika, ili će, pasivna kao dosad, čekati da nadmoćna američka industrija silom razbija kartel junkera i krupnih fabrikanta za očuvanje politike zaštitnih carina?^[28] I da li će konačno vlada i buržoazija uvideti da je izabran veoma nezgoda trenutak da se, upravo sada, ekonomske snage Nemačke opterećuju novim ogromnim vojnim izdacima umesto da se prihvati industrijsko takmičenje s najmlađom

i najsnažnijom nacijom sveta, koja je u toku malog broja godina lako otplatila svoj ogromni ratni dug i čija vlada ne zna šta da radi sa poreskim prihodima?

Nemačka buržoazija ima — možda poslednji put — mogućnost da konačno učini jedno veliko delo. Možemo se kladiti na sto prema jedan, da je ona i suviše ograničena i plašljiva da bi je iskoristila za nešto drugo osim kao dokaz da je definitivno odigrala svoju ulogu.

Naslov originala

Die amerikanische Präsidentenwahl

Napisano između

9. i 15. novembra 1892.

Prvi put objavljeno u listu »Vorwärts«,
br. 269 od 16. novembra 1892.

Marx, Heinrich Karl^[288],

rođen je u Trijeru 5. maja 1818. kao sin advokata i kasnijeg pravnog savetnika Heinricha Marxa, koji je, kao što se vidi iz sinovljeve krštenice, 1824. prešao s porodicom iz jevrejstva na protestantizam. Posle završenog osnovnog obrazovanja u trijerskoj gimnaziji Karl Marx je studirao od 1835. u Bonu, zatim u Berlinu, najpre pravo, a onda filozofiju, a promovisan je u Jeni 1841. za doktora filozofije disertacijom o Epikurovoj filozofiji^[289]. Iste godine preselio se u Bon da tamo habilitira za docenta, ali prepreke koje je vlada stavljala na put njegovom prijatelju *Brunu Baueru*, tamošnjem docentu teologije, i koje su se svršile udaljavanjem Bauera s univerziteta, brzo su mu pokazale da za njega nema mesta na pruskoj visokoj školi. — U isto vreme, mladohegelovski nadahnuti mlađi elementi rajnske radikalne buržoazije, u sporazumu s liberalnim vođama *Camphausenom* i *Hansemanom*, dali su inicijativu za osnivanje velikog opozicionog lista u Kelnu; Marx i Bauer bili su takode pozvani na saradnju kao sposobni glavni saradnici. Dozvola — neophodna u to vreme — dobijena je u tišini okolišnim putem, i tako se 1. januara 1842. pojavio list »*Rheinische Zeitung*«. Marx je iz Bona pisao za novi list veće članke; najvažniji su bili: kritika debatâ rajnskog pokrajinskog landtaga, jedan rad o položaju vinogradara u oblasti Mozel, i drugi rad o krađi drva i zakonodavstvu koje se na nju odnosi.^[290] Oktobra 1842. preuzeo je rukovođenje listom i prešao u Keln. Otada je list dobio oštro opozicioni karakter. No rukovođenje je bilo tako vešto da je vlada teško mogla doskočiti ovoj vrsti štampe, uprkos dvostrukoj, a kasnije i trostrukoj cenzuri (najpre običan cenzor, pa onda pokrajinski poglavar i, napokon, neki iz Berlina ad hoc¹ poslani g. von Saint-Paul), te je stoga odlučila da zabrani dalje izlaženje lista sa 1. aprilom 1843. godine. Marxovo istupanje iz redakcije toga dana bila je cena kojom je plaćeno odlaganje ovog roka, ali je tri meseca kasnije list ipak konačno zabranjen.^[291]

Marx je tada odlučio da ode u Pariz, kuda je nameravao da pođe i *Arnold Ruge* posle zabrane časopisa »*Deutsche Jahrbücher*«^[292],

¹ jedino u tu svrhu

do čega je došlo otprilike u isto vreme. Ali pre toga Marx se u Krojcnahu oženio sa Jenny von Westphalen, drugaricom iz detinjstva, s kojom je bio veren od početka svojih univerzitetskih studija. Mladi par došao je u jesen 1843. u Pariz, gde su Marx i Ruge izdavali časopis »Deutsch-Fransösische Jahrbücher«, od koga je izašla samo prva sveska^[293]; dalje izdavanje obustavljeno je delimično zbog prevelikih teškoća pri tajnom rasturanju u Nemačkoj, a delimično i zbog principijelnih neslaganja između redaktora, do kojih je vrlo brzo došlo. Ruge je ostao u vodama Hegelove filozofije i političkog radikalizma, Marx se dao na studij političke ekonomije, francuskih socijalista i istorije Francuske. Rezultat je bio njegov prelazak socijalizmu. U septembru 1844. došao je Fr. Engels na nekoliko dana Marxu u Pariz; njih dvojica počeli su da se dopisuju od vremena zajedničkog rada na časopisu »Deutsch-Fransösische Jahrbücher« i od tada datira njihova saradnja, koja je prestala tek Marxovom smrću. Njen prvi plod bio je polemički spis protiv *Bruna Bauera*, s kojim su se, u procesu raspadanja Hegelove škole, takođe principijelno razišli: *Sveta porodica. Protiv B[runa] Bauera i drugova*, Frankfurt na Majni 1845.¹

Marx je pomagao u uređivanju jednog malog nemačkog nedeljnog lista koji je izlazio u Parizu pod imenom »Vorwärts!«^[294] i koji je jetko ismejivao bedu tadašnjeg nemačkog apsolutizma i pseudokonstitucionalizma. To je dalo povoda pruskoj vladi da od Guizot-ove vlade zahteva proterivanje Marxa iz Francuske. Zahtevu je bilo udovoljeno; početkom 1845. Marx se preselio u Brisel, kamo je ubrzo posle toga došao i Engels. Tu je Marx objavio *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon*, Bruxelles et Paris 1847, zatim: *Discours sur la question du libre échange*. Bruxelles 1848.² Osim toga, pisao je s vremena na vreme članke za »Deutsche-Brüsseler-Zeitung«.^[295] U januaru 1848. napisao je zajedno sa Engelsom *Manifest Komunističke partije*, po nalogu Centralnog komiteta Saveza komunističkih društava kome su Marx i Engels pristupili u proleće 1847.^[296] *Manifest* je otada izašao u bezbrojnim autorizovanim i neautorizovanim nemačkim izdanjima i preveden je gotovo na sve evropske jezike.

Kada je izbila februarska revolucija 1848. i izazvala i u Brislu pokrete naroda, Marx je bio uhapšen i proteran iz Belgije; privremena vlada francuske republike pozvala ga je, međutim, da opet dođe u Pariz, i tako se on tamo vratio.

U Parizu je najpre zajedno s prijateljima istupio protiv igrarije legijama, koja je većini u novoj vladi davala u ruke zgodno sredstvo da se otarasi stranih radnika koji su joj »postali teret«. Bilo je jasno da ovako u po bela dana organizirane belgijske, nemačke i druge legije mogu preći granicu samo tako da padnu u dobro pripremljenu klopku, kako

¹ Vidi u 5. tomu ovog izdanja, str. 1 - 185. — ² Vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 51-144 i 364 - 375.

je stvarno i bilo. Marx i ostali rukovodioci Saveza komunista pribavili su za četiri stotine nezaposlenih Nemaca istu pomoć za put kakvu su dobili i legionari, tako da su se oni takođe mogli vratiti u Nemačku.

U aprilu je Marx pošao u Keln, a 1. juna pojavio se tamo pod njegovim rukovodstvom list »Neue Rheinische Zeitung«^[115], koji je poslednji put izašao 19. maja naredne godine; urednicima je tada zapretila opasnost da budu uhapšeni na osnovu sudskog naloga ili prote-rani kao ne-Prusi. Upravo ta sudbina snašla je Marxa, koji je u toku svog briselskog perioda istupio iz pruskog državljanstva. Za vreme izlaženja novina dvaput je odgovarao pred porotnicima, 7. februara 1849. zbog štamparske krivice, a 8. februara zbog pozivanja na oružani otpor protiv vlade (za vreme uskraćivanja plaćanja poreza, novembra 1848); oba puta bio je oslobođen optužbe.^[297]

Kada je list ugušen, Marx ponovo odlazi u Pariz, ali je posle demonstracija 13. juna^[298] stavljen pred izbor: da bude interniran u Bretanju, ili da ponovo okrene leđa Francuskoj. Razume se da je izabrao ovo drugo i pošao u London, gde se tada definitivno i nastanio.

U Londonu je izdavao »Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Ökonomische Revue«, Hamburg 1850, od kojih je izašlo 6 sveski.^[299] Njegov glavni rad u njima jeste: *1848. do 1849.*, prikaz uzroka i unutrašnje veze događaja tih godina, poglavito u Francuskoj; zatim (zajedno s Engelsom) recenzije i politički pregledi. Posle prvog rada ubrzo je sledio kao nastavak: *Osamnaesti brimer Louis-a Bonaparte*, New York 1852, ponovo izdan u Hamburgu 1869. i 1885.¹ Veliki komunistički proces u Kelnu dao je povoda za još jednu brošuru: *Otkrića o kelnskom komunističkom procesu*, Boston 1853, najnovije izdanje Zürich 1885.² Od 1852. Marx je bio londonski dopisnik lista »New York Tribune«^[300] i u neku ruku njen dugogodišnji urednik za Evropu. Neki članci su potpisani njegovim imenom, a neki su objavljeni kao uvodnici; to nisu obični dopisi, već izlaganja političke i ekonomske situacije pojedinih evropskih zemalja koja se zasnivaju na temeljitim izučavanjima i često obuhvataju čitav niz članaka. Vojne članke, među kojima i one o krimskom ratu, indijskom ustanku itd. pisao je Engels. Neki od Marxovih članaka o lordu Palmerstonu^[301] štampani su u Londonu kao brošure. Ova saradnja u »Tribuni« prestala je tek s američkim građanskim ratom.

Godina 1859. zaplela je Marxa, s jedne strane, u polemiku s Karlom Vogtom, koja je proizašla iz italijanskog rata i koja se završila Marxovom knjigom *Gospodin Vogt*, London 1860³. S druge strane, donela je prvi plod njegovih dugogodišnjih ekonomskih studija u Britanskom muzeju u obliku prve sveske: *Prilog kritici političke ekonomije*, Berlin 1859.⁴ Ali tek što je ova pva sveska izašla, Marx je otkrio da s

¹ Vidi u 11. tomu ovog izdanja. — ² Isto. — ³ Vidi u 17. tomu ovog izdanja. — ⁴ Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

detaljnim izvođenjem osnovnih misli sledećih sveski još nije potpuno načisto; najbolji dokaz za to je rukopis koji se sačuvao.^[302] Počeo je, dakle, opet početka, i tako se, umesto onog nastavka, pojavio tek 1867: *Kapital. Prva knjiga: Proces proizvodnje kapitala*, Hamburg 1867.¹

Dok je izrađivao sva tri toma *Kapitala* — drugi i treći tom bar u nacrtu — Marx je, najzad, ponovo našao priliku za praktičnu delatnost u radničkom svetu. Godine 1864. osnovano je Međunarodno udruženje radnika. Mnogi su, osobito Francuzi, prisvajali sebi slavu da važe kao osnivači tog Udruženja. Samo po sebi se razume da tako nešto ne može da osnuje pojedinac. Ali jedno je sigurno: među svim učesnicima bio je samo jedan koji je bio načisto šta je trebalo da se čini i šta je trebalo da se osnuje. To je bio čovek koji je još 1848. bacio u svet poklič: Proleterii svih zemalja, ujedinite se!

Pri osnivanju Internacionale pokušao je i Giuseppe Mazzini da elemente koji su se našli na okupu pridobije i iskoristi za svoju mističnu konspiratorsku demokratiju Dio e popolo². Ali nacrt statuta i inauguralne adrese, predložene u njegovo ime, bio je odbačen u korist onog koji je sastavio Marx^[303], i otada je rukovođenje Internacionalom bilo osigurano Marxu. On je pisao sve proglose Generalnog veća, pa i *Gradanski rat u Francuskoj*³, objavljen posle pada Pariske komune i preveden na većinu evropskih jezika.

Ovde nije mesto da izložimo istorijat Internacionale. Dovoljno je reći da je Marxu pošlo za rukom da sastavi Statut, s principijelnim obrazloženjem, u okviru kojega su mogli složno da saraduju francuski prudonisti, nemački komunisti i engleski neosindikalisti, i da harmonija organizacije ne bude ničim ometana dok se nisu pojavili ljudi koji su posle toga pokušavali da ometu svaki radnički pokret, anarhisti pod Bakunjinom. Razume se da je snaga Udruženja bila jedino u dotle neviđenom pokušaju ujedinjenja evropskog i američkog proletarijata; nikakvih drugih sredstava osim moralnih Generalno veće nije imalo, čak ni novčanih sredstava; umesto famoznim »milionima Internacionale«, raspolagalo je većinom samo dugovima. Doista se nikad nije sa tako malo novca učinilo tako mnogo.

Posle Komune Internacionala je u Evropi bila onemogućena. U dotadašnjoj formi nastavljati borbu protiv vlada i protiv buržoazije, jednako uznemirene u svim zemljama, stajalo bi ogromnih žrtava. A uz to — borba u samom Udruženju protiv anarhista i prudonističkih elemenata koji su im naginjali. Le jeu ne valait pas la chandelle.⁴ Zato je Marx, kada je na Haškom kongresu bila izvojevana formalna pobeda nad anarhistima,^[304] predložio da se Generalno veće premesti u Njujork. Time se obezbeđivalo dalje postojanje Udruženja za slučaj da promenjene prilike izazovu potrebu da se ono ponovo vrati u Evropu. Ali kada su takve prilike nastale, raniji oblik bio je već zastareo; pokret je daleko prerastao staru Internacionalu.

¹ Vidi 21. tom ovog izdanja. — ² Bog i narod — ³ Vidi u 28. tomu ovog izdanja. — ⁴ Stvar nije bila vredna truda.

Travaux écrits

- 1) De la décadence de la civilisation antique
- 2) Histoire de la France, sous le règne de Louis le Grand, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 3) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 4) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 5) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 6) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 7) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 8) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 9) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 10) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 11) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 12) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 13) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 14) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 15) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 16) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 17) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 18) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 19) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 20) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 21) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 22) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714
- 23) Essai sur la décadence de la civilisation antique, par l'abbé de Saint-Pierre, 1714

Spisak Marxovih radova koji je napravio Engels⁽³⁰⁵⁾

Otada je Marx stajao po strani od javne agitacije, ali zato nije bio manje aktivan u evropskom i američkom radničkom pokretu. Bio je u prepisci sa gotovo svim vođama u raznim zemljama, koji su od njega, ako je ikako bilo moguće, u važnim slučajevima lično tražili savet; postao je sve više traženi i uvek spremni savetnik borbenog proletarijata. A uz sve to Marx je opet mogao da se posveti svome studiju, čije se polje u međuvremenu neobično proširilo. Kod čoveka koji je svaki predmet ispitivao do njegovog istorijskog postanka i do njegovih preduslova, iskrsavali su, razume se, iz svakog pojedinog pitanja celi nizovi novih pitanja. Studirao je praistoriju, agronomiju, ruske i američke agrarne odnose, geologiju itd., uglavnom zato da bi izradio odeljak III knjige *Kapitala* o zemljišnoj renti s takvom potpunošću na kakvu se dotle nije ni pomišljalo. Pored svih germanskih i romanskih jezika, koje je s lakoćom čitao, učio je još i staroslavenski, ruski i srpski. Na žalost, sve češće poboljevanje sprečilo ga je da tako sakupljeni materijal iskoristi. Drugog decembra 1881. umrla mu je žena¹, 9. januara 1883. najstarija kći², a 14. marta iste godine blago je u svojoj naslonjači zauvek usnuo i on.

Većina Marxovih biografija objavljenih u štampi vrvi od grešaka. Autentična je samo biografija objavljena u Brackeovom »Narodnom kalendaru« za 1878. u Braunšvajgu (od Engelsa).^[304]

Ovo što sledi je najpotpuniji mogući spisak Marxovih dela, objavljenih u štampi:

»Rheinische Zeitung«, Keln 1842: članci o debatama rajnskog pokrajinskog landtaga, o položaju seoskih vinogradara na Mozelu, o krađi drva; uvodnici oktobar-decembar 1842. — »Deutsch-Französische Jahrbücher«, A. Rugea i K. Marxa, Paris 1844: *Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod; Prilog jevrejskom pitanju* ... — K. Marx i F. Engels, *Sveta porodica, Protiv Bruna Bauera i drugova*, Frankfurt n. M. 1845. — Manji članci (anonimni) u pariskom »Vorwärts«-u, 1844. — Razni članci, anonimni i potpisani, u »Deutsche-Brüsseler-Zeitung«, Brisel 1846 - 47. — *Beda filozofije. Odgovor na Filozofiju bede gospodina Proudhona*, Brisel i Pariz 1847. Na nemačkom: Štuttgart 2. izd. 1892. Na španskom: Madrid 1892. — *Govor o slobodnoj trgovini*, Brisel 1848. Na engleskom: Boston 1889. Nemački u nemačkom izdanju *Bede filozofije*. — Sa F. Engelsom: *Manifest Komunističke partije*, London 1848. Poslednje nemačko izdanje: London 1890; preveden gotovo na sve evropske jezike. — Članci u »Neue Rheinische Zeitung«, uvodnici itd., Keln 1848 - 49. Od njih je više puta separatno štampan: *Najamni rad i kapital*, poslednje izdanje Berlin 1892, izašao na ruskom, poljskom, italijanskom, francuskom. — *Dva politička procesa*, Keln 1849 (dva Marxova odbrambena govora). — »Neue Rheinische Zeitung, Revue«. Hamburg 1850. Šest sveski. U njima od Marxa: 1848. do 1849. — S Engelsom napisao: recenzije i

¹ Jenny Marx — ² Jenny Longuet

mesečni pregled. — *Osamnaesti brimer Louis-a Bonaparte*, Njujork 1852. Treće izdanje Hamburg 1889. Izašlo i na francuskom. — *Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu*, Bazel 1852 (tiraž zaplenjen). Boston 1853. Poslednje izdanje Cirihi 1885. — Članci u »New-York Tribune« 1853. do 1860. Među njima su neki o Palmerstonu — prošireni — izašli u Londonu 1856. kao brošure. »Free Press«, Šefild, jun 1856. i London do aprila 1857: *Otkrića o istoriji diplomatije u 18. veku* (o neprekidnoj zainteresiranoj zavisnosti engleskih vigovskih ministara od Rusije)^[306]. »Das Volk«, London 1859: Članci o diplomatskoj istoriji italijanskog rata 1859^[307]. — *Prilog kritici političke ekonomije*, 1. sveska, Berlin 1859. Na poljskom 1890. — *Gospodin Vogt*, London 1860. — *Inauguralna adresa Međunarodnog udruženja radnika*, London 1864; dalje, sve publikacije Generalnog veća, uključujući *Gradanski rat u Francuskoj*, London 1871. (Poslednje nemačko izdanje: Berlin 1892; izašlo takođe na francuskom, italijanskom i španskom.) *Kapital, kritika političke ekonomije*, Knjiga prva, Hamburg 1867; poslednje, 4. izdanje: 1892. Izašlo na ruskom, francuskom, engleskom, poljskom i danskom jeziku. — *Isto*, Knjiga druga, Hamburg, 1885, drugo izdanje u štampi. Izašlo na ruskom jeziku. Treća knjiga izaći će 1893.

London

Friedrich Engels

Naslov originala *Marx, Heinrich Karl*

Napisano 1892.

Objavljeno u »Handwörterbuch der Staatswissenschaften«, sv. IV, stubac 1130—1133, Jena 1892.

[Uredništvu lista »Berliner Volks-Tribüne«^[308]]

Niz članaka o »Jurskoj federaciji i Mihailu Bakunjinu« u »Berliner Volks-Tribüne« prisiljava me da kratko odgovorim.

Iako se autor trudi da na prividno objektivnan i nepristrastan način obrađuje temu, on je stvarno prikazuje onako kako je gospoda anarhisti prikazuju i kako bi želeli da bude prikazana. On se, naime, služi veoma obimnim bakunjinističkim materijalom; publikacije protivničke stranke iz Ženeve koristi veoma malo, a publikacije Generalnog veća iz Londona uopšte ne koristi.

Ukazaću na najočiglednije neistine u samo *jednom* članku (X, od 12. novembra).

Nije tačno da je Generalno veće 1871. sazvalo »tajnu« konferenciju u Londonu ^[106] o kojoj

«samo anarhističke sekcije Švajcarske nisu bile obavestene; međutim, one su saznale za tu nameru itd.»

Konferencija je bila upravo onoliko javna i onoliko tajna koliko i bilo koja sednica rukovodstva bilo koje socijaldemokratske partije; ona nije razglášena u novinama i novinski izveštaci nisu pozvani u dvoranu.

Sekcija Jure bila je u otvorenoj pobuni protiv Generalnog veća i nije s njim održavala nikakve službene veze. Nasuprot tome, u Generalnom veću su sedela *dva bakunjinistička anarhista*, dva člana bakunjinističkog tajnog društva, koji su izabrani na predlog »diktatora« Marxa: Robin i Bastelica. Specijalno Robin je posredovao u odnosima sa Jurskom sekcijom, predložio u njeno ime, već u martu 1871, da se održi ista ova konferencija koju su kasnije njeni pripadnici odbacili i, takođe, obavestio Sekciju o sazivanju konferencije. Sve drugo je anarhistička laž.

Konferencija

«koja je trebalo da se okupi kod Marxa... održana... je u Marxovom stanu».

Glupa laž; ona je održana u »Blue Posts«, gostionici u blizini Tottenham Court Road-a, usred tzv. francuske četvrti.

Sastav konferencije je takođe netačno naveden. Isto tako, do razmimoilaženja nije došlo zbog jednog pasusa Statuta, već zbog programskog uvoda. Naime, prvi pariski (prudonistički) lokalni komitet je odgovarajući pasus: »Ekonomsko oslobođenje radničke klase je veliki cilj, kome svaki politički pokret mora da se podredi kao sredstvo« u prevodnju na francuski falsifikovao u:

»veliki cilj, pred kojim svaki politički pokret mora da se povučest⁽³⁰⁹⁾.

Bonapartistička policija je zaplenila akta Ženevskog kongresa⁽⁹²⁾ prilikom njihovog prolaska kroz Francusku i vratila ih tek na intervenciju engleskog Ministarstva spoljnih poslova. Za to vreme je u Ženevi na brzinu ponovo odštampan stari pariski prevod i na osnovu toga su kasnije anarhisti mogli tvrditi da je Ženevski kongres tako zaključio. Ova zbrka je na veliku žalost bakunjinista okončana izdavanjem 1871 — na osnovu naloga koji je isti Ženevski kongres dao Generalnom veću — autentičnog engleskog, francuskog i nemačkog teksta Statuta⁽³¹⁰⁾. Pre- da mnom se nalazi primerak Statuta u koji je Marx uneo promene usvojene na Ženevskom kongresu; one su se ograničavale isključivo na članove Statuta, a uopšte se nisu odnosile na programski uvod.

Dalje, nije tačno da je Londonska konferencija donela odluku da stavi

»anarhistički pokret Jure pod komandu Ženevskog komiteta«.

Tu već počinjem da sumnjam u poštene namere autora. Ako on ume da čita, onda u odluci konferencije može pročitati samo to: 1. da je zaključeno da komitet Jure nema pravo na ime Comité romane¹ (koji je uzurpirao), već da na to ima pravo stari Ženevski komitet; 2. da je Sekcija Jure opomenuta da bi trebalo da se izmiri sa Ženevljanima; 3. da, ukoliko to nije moguće, treba da obrazuje svoju sopstvenu federaciju pod nazivom: Jurska federacija⁽³¹¹⁾. Konferencija, dakle, nije učinila ništa drugo već Ženevljane i Jurašane potpuno prepustila njihovoj sopstvenoj autonomiji.

Toliko. Ili je autor nevinnašce koje sirotom, oklevetanom anarhističkom jagnješčetu veruje sve na reč, ili se on takvim pravi. O onome što ta gospoda nisu našla za shodno da kažu ne zna naš svedok ništa, dakle ništa ni o tome šta je bila pozadina sukoba. Iza javne »Alijanse socijaldemokratije«⁽³¹²⁾, koju je osnovao Bakunjin, krio se tajni savez sa ciljem da omogući anarhistima da preuzmu vlast nad celom Internacionalom. Taj tajni savez bio je veoma raširen u Juri, Italiji i Španiji. Generalno veče je, prvo, iz Španije dobilo dokaze o njegovom postojanju, a onda iz Ženeve statute i druga akta te nevine zavere protiv evropskog radničkog pokreta. Ova akta su razmatrana na Haškom kongresu 1872, koji je Bakunjina i Guillaume-a isključio iz Internaci-

¹ Romanski komitet

- 1/ (Mitl. Mary) Ein solches Kamin, gegen seine Eisen & Kupfer. Von
fürstl. Joseph & Karl Maria, Frankfurt am Main 1844
- 2/ Ein Lage der administrativen Klaffen im Bergbau? Auf eigene Aufforderung & dessen
tiffes Gutten. Leipzig 1845 - 2. Aufl. April 1847.
- 3/ (Mitl. Mary, anonymer) Monograph über die Gewinnverhältnisse der Kohlen 1842
- 4/ Ein Mittel zur Bekämpfung der Gefährlichkeit für die Arbeiter von Mary, bei der in
Prüfung für die Bergbauverwaltung, Berlin, Juni 1848.
- 5/ Alle bei dem Bergbau gewinnlose Güter? Berlin, Juni 1848.
- 6/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Juni 1848.
- 7/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 8/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 9/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 10/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 11/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 12/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 13/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 14/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 15/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 16/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 17/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 18/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 19/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 20/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 21/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 22/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 23/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 24/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 25/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 26/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 27/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 28/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 29/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 30/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.
- 31/ Ein gewisses Mittel zur Bekämpfung der Kohlen-Verunreinigung. Berlin und 4:5. Leipzig, Juni 1848. 10. Aufl.
2. Aufl. Leipzig 1871.

onale^[130]. A sve to, i još mnogo više za ispravljanje ponovo podgrejanog anarhističkog falsifikovanja istorije, može se pročitati u publikaciji izdatoj po nalogu Haškog kongresa: *L'alliance de la Démocratie Socialiste et l'association internationale des Travailleurs*, Londre-Hambourg 1873, koju je na nemačkom izdao Kokosky: *Ein Komplott gegen die Internationale*, Braunschweig, Bracke 1874^[131].

London, 15. novembra 1892.

Friedrich Engels

Objavljeno u listu
«Berliner Volks-Tribüne»,
br. 47 od 19. novembra 1892.

Novootkriveni slučaj grupnog braka^[315]

Zbog poricanja grupnog braka koje je postalo moda kod određenih racionalističkih *etnografa* značajan je sledeći izveštaj koji prevodim iz »Русские ведомости« (Ruske novine) iz Moskve, od 14. oktobra 1892. po starom kalendaru. Ne samo što se u njemu izričito konstatuje postojanje grupnog braka, tj. prava uzajamnih polnih odnosa između jedne grupe muškaraca i jedne grupe žena, već i jedan njegov oblik koji se znatno približava punalua braku Havajaca, dakle najrazvijenijoj i klasičnoj fazi grupnog braka. Dok se tip punalua porodice sastoji od jedne grupe braće (rođene i dalje) koji su oženjeni jednom grupom rođenih i daljih sestara, nalazimo ovdje na ostrvu Sahalinu da je jedan čovek oženjen svim ženama svoje braće i sestrama svoje žene, što gledano sa ženske strane znači da njegova žena ima pravo da slobodno polno opšti s braćom svog muža i s muževima svojih sestara. Razlika od tipičnog oblika panalua braka je, dakle, samo u tome što muževljeva braća i muževi sestara nisu nužno iste osobe.

Dalje treba istaći da se i ovdje potvrđuje ono što sam rekao u *Poreklu porodice*, 4. izdanje str. 28 - 29: da grupni brak ni u kom slučaju ne izgleda onako kako ga zamišlja bordelska mašta našeg čifte; da članovi grupnog braka ne žive javno onim pohotljivim životom koji on vodi potajno, već da se ovaj oblik braka, bar u primerima s kojima se danas još susrećemo, u praksi samo time razlikuje od labavog braka, ili i od mnogoženstva, što običaji dozvoljavaju niz slučajeva polnih odnosa koji inače podležu teškim kaznama¹. Činjenica da praktično vršenje ovih prava postepeno odumire, dokazuje samo to da je ovaj oblik braka u odumiranju, što potvrđuje i to što se on danas može retko naći.

Uostalom, ceo prikaz je interesantan zbog toga što ponovo dokazuje koliko su slične, u osnovi čak istovetne, društvene institucije onih pranaroda koji se nalaze na približno istom stepenu razvoja. Većina onoga što je rečeno za ove mongoloide na Sahalinu važi i za dravidska plemena Indije, za stanovnike ostrva Južnog mora u vreme kada su otkriveni i za američke crvenokošce. Izveštaj glasi:

¹ Vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 42-43.

»Na sednici od 10. oktobra« (po starom, 22. oktobra po novom kalendaru) antropološkog odeljenja Društva prijatelja prirodnih nauka u Moskvi, pročitao je N. A. Jančuk interesantno saopštenje gospodina Šternberga o Giljacima⁽³¹⁸⁾, jednom malo istraživanom plemenu na ostrvu Sahalin, koje se nalazi na kulturnom stepenu divljaštva. Giljaci ne poznaju ni ratarstvo ni grnčarstvo, i uglavnom se hrane lovom i ribolovom, greju vodu u drvenim koritima tako što u njega ubacuju vrelo kamenje, itd. Naročito su interesantne njihove institucije porodice i gena. Giljak naziva ocem ne samo svog rođenog oca, već i svu braću svog oca; žene ove braće i sestre svoje majke sve zajedno majkom. Decu svih ovih „očeva“ i „majki“¹ naziva braćom i sestrama. Ovaj način nazivanja postoji, kao što je poznato, i kod Irokeza⁽³¹⁷⁾ i drugih indijanskih plemena Severne Amerike, kao i kod nekih plemena u Indiji. Međutim, dok kod njih ovaj način nazivanja već duže vremena ne odgovara pravim prilikama, on kod Giljaka služi označavanju *jednog danas još uvek važećeg stanja*. Još i danas *svaki Giljak ima supružansko pravo na žene svoje braće i na sestre svoje žene*; vršenje takvih prava ne smatra se nečim nedozvoljenim. Ovi ostaci grupnog braka na gentilnoj osnovi podsećaju na poznati punalua brak, koji je na Sendvičkim ostrvima postojao još i u prvoj polovini našeg veka. Ovaj oblik porodičnih i gentilnih odnosa čini osnovu celokupnog gentilnog uređenja i društvenog poretka Giljaka.

Gens Giljaka sastoji se od sve — bliže i dalje, stvarne i nominalne — braće njegovog oca², od njihovih očeva i majki (?), od dece njegove braće i njegove sopstvene dece. Shvatljivo je da tako konstituisan gens može da obuhvata ogromno mnoštvo ljudi. Život u gensu teče prema sledećim načelima. Brak unutar gena je bezuslovno zabranjen. Žena jednog umrlog Giljaka pripada, odlukom gena, jednom od njegove rođene ili nominalne braće³. Gens se brine za izdržavanje svih svojih za rad nesposobnih članova. „Kod nas ne postoje siromašni“, rekao je podnosiocu izveštaja jedan Giljak, „ko je u oskudici njega hrani hal (gens)“. Gentilne drugove, dalje, ujedinjuju zajedničke žrtvene i druge svečanosti, zajedničko groblje itd.

Gens garantuje svakom svom članu život i sigurnost od napada ljudi izvan gena; kao sredstvo odmazde važi krvna osveta, ali pod ruskom vlašću ona je u opadanju. Žene su potpuno izuzete iz krvne osvete gena. — U pojedinim, veoma retkim slučajevima gens usvaja i pripadnike drugih gensova. Kao opšte pravilo važi da imovina jednog umrlog ne sme da izade iz gena. U tom pogledu kod Giljaka bukvalno važi poznati propis dvanaest tablica: *Si suos heredes non habet, gentiles familiam habent* — ako nema sopstvenih naslednika, onda neka nasleduju gentilni drugovi⁽³¹⁸⁾. Nijedan važan događaj ne zbiva se u životu Giljaka bez sudelovanja gena. Pre ne tako davnog vremena, pre jedne ili dve generacije, bio je najstariji gentilni drug starešina zajednice, „starosta“ gena; danas se uloga najstarijeg gentilnog druga skoro sasvim ograničava na rukovođenje verskim cere-

¹ u «Русские ведомости»: svih nabrojanih srodnika — ² u «Русские ведомости»: sve braće njegovog oca (svih stepena) (umesto sve — bliže i dalje, stvarne i nominalne — braće njegovog oca) — ³ u «Русские ведомости»: braće (bilo kog stepena) (umesto: rođene i nominalne braće)

monijama. Gensovi su često rasuti po međusobno udaljenim mestima, ali i kada su rastavljeni, gentilni drugovi se sećaju jedni drugih, odlaze u goste jedni drugima uzajamno se pomažu i štite itd. Bez krajnje nužde Giljak nikada ne napušta svoje gentilne drugove ili grobove svog gena. Gentilno biće je utisnulo veoma određen pečat celokupnom duhovnom životu, karakteru, običajima, institucijama Giljaka. Običaj da se sve zajednički razmatra, nužnost da se stalno radi na interesima gentilnih drugova, solidarnost u krvnoj osveti, neophodnost i navika da u velikim šatorima, jurtama žive sa deset ili više sebi jednakih, ukratko — da bude stalno u izvesnom smislu među narodom, sve to je dalo Giljaku društven, govornik karakter. Giljak je vanredno gostoprimitljiv, on voli da počasti goste, a i da sam ide u goste. Lep običaj gostoprimitstva pokazuje se naročito u lošim vremenima. U nesrećnoj godini, kada kod Giljaka nemaju šta da jedu ni on ni njegov pas, on ne pruža ruku za milostinju, već bez straha odlazi u goste i tamo ga često i poduže hrane.

Kod Giljaka skoro i ne postoje zločini iz koristoljublja. Svoje dragocenosti Giljak čuva u jednoj ostavi koja nije nikad zaključana. Giljak je tako osetljiv na sramotu, da čim se dokaže da je izvršio neko sramno delo, odlazi u šumu i veša se. Ubistvo je veoma retko i dešava se skoro samo u nastupu besa, ni u kom slučaju sa gramzivim namerama. U odnosu sa drugima Giljak je pošten, pouzdan i savestan.

Uprkos dugoj potčinjenosti, Mandžurci koji su postali Kinezi, uprkos pogubnom uticaju naseljavanja¹ oblasti Amura, Giljaci su u moralnom pogledu očuvali u sebi mnoge vrline primitivnog plemena. Ali sudbina njihovog društvenog uređenja je neotklonjiva. Još jedna ili dve generacije i Giljaci će na kontinentu postati pravi Rusi i usvojiće sa dobrobitima kulture i njene mane. Giljaci na Sahalinu, manje ili više udaljeni od centara ruskog naseljavanja, imaju izgleda da duže očuvaju svoj iskonski karakter. Ali i kod njih počinje da se oseća uticaj ruskog su sedstva. Oni zbog trgovine dolaze u sela, odlaze na rad u Nikolajevsk, i svaki Giljak koji se sa takvog rada vrati u svoje rodno mesto donosi sa sobom istu atmosferu koju gradski radnik prenosi u svoje rusko selo. Osim toga, rad u gradu, sa njegovom promenljivom srećom, sve više uništava prvobitnu jednakost koja čini glavno obeležje u jednostavnom privrednom životu ovih naroda.

Članak gospodina Štenberga, koji sadrži i obaveštenja o religioznim predstavama i običajima, kao i o njihovim pravnim institucijama, pojavice se u celini u »Etnografskoj reviji« (»Етнографическое обозрение«)^[319].

¹ u »Русские ведомости«: stanovništva koje je lutalo u (umesto: naseljavanja)

[Upravi socijaldemokratske partije Mađarske^[320]]

Cenjani drugovi,

Najlepše zahvaljujem na prijateljskom pozivu da prisustvujem kongresu Mađarske socijaldemokratske partije, kome na žalost ne mogu da se odazovem.

Ne mogu da pošaljem ovu poruku a da ne izrazim duboko žaljenje zbog razdora koji je izbio u vašim redovima. Od mene je daleko pomisao da se mešam u stvari za čije rešenje nisam pozvan, niti sam sposoban za to zbog nedovoljnog poznavanja činjenica. Mogu samo da izrazim želju da kongresu pođe za rukom da izgladi razlike u mišljenjima i* da ukloni opasnost rascepa.

S najboljim željama za uspešan rad kongresa

vaš
Friedrich Engels

Napisano početkom januara 1893.

Objavljuje se prema: Karl Marx — Friedrich Engels, *Werke*, Bd. 22, Dietz Verlag, Berlin 1974, str. 355.

---

* [U rukopisu precrtano:] da mađarskoj Partiji omogući da zadrži tako sposobnog saradnika kao što je to, bez sumnje, drug P. Engelmann

[Najnoviji podvig Pariske policije^[321]]

Pariska buržoaska štampa objavila je s velikom pompom da je policija otkrila jednu krajnje podlu zaveru. Nekoliko »ruskih nihilista« zaverilo se da blagorodnog cara i samodršca svih Rusa otpremi na onaj svet; ali policija je bila budna, »zločinci i atentatori« su uhapšeni, velikodušni otac ruske otadžbine je spašen.

Kada se stvar rasvetlila, ispostavilo se da »ruski nihilisti« samo utoliko zaslužuju to svoje ime što s Rusima nemaju nihil — ništa — zajedničko. Oni su jednostavno Poljaci i njihova je nesreća što su rođeni pod žezlom bačuške iz Petrograda. Ljudi koji su u Parizu živeli veoma mirno i povučeno i koji nisu tako glupi da sklapaju zavere radi vršenja atentata — taj posao danas pametni ljudi prepuštaju policiji. Nužnost da se poljska imena »ruskih nihilista« iznesu pred javnost bila je dovoljna da cela priča o atentatu i zaveri postane neodrživa i za policiju. Ona je morala obavestiti agenciju Havas-Reuter^[322] da će ljudi biti samo proterani iz Francuske.

Čemu sva ta buka? Veoma prosto.

Upravljači oportunističko-radikalne buržoaske republike — ministri, senatori, narodni poslanici — svi skupa su upetljani u panamski skandal^[323], jedni kao podmićeni, drugi zato što su sve znali i prikrivali. Oni smatraju da se javnost dovoljno bavila *ovom* stranom njihove nečiste egzistencije. Oni misle: svet je dovoljno dugo govorio da je zbog naših lopovluka republika izišla na rđav glas. Pokažimo sada da smo u stanju da tu republiku i politički diskreditujemo. Pokažimo da u puzanju pred ruskim carem možemo da pobedimo za više dužina i blaženog Bismarcka. Rusko poslanstvo želi da dobije uvid u papire poljske emigracije; pokažimo našu plamenu želju da mu položimo pred noge sve što želi: ne samo papire, već, uz to, i same Poljake, a ako treba i celu Francusku!

Mi nemamo ništa protiv toga da buržoaska republika sama sebe na taj način upropašćuje. Njeni naslednici već stoje pred vratima: ali ti naslednici neće biti monarhisti koji opet neprekidno kuju zavere, a koji uprkos tome nisu opasni, već će to biti socijalisti. Ali nama je nepodnošljiva glupost sadašnjih vlastodržaca. Oni prosjače naklonost

i milost zvanične Rusije, ližu joj čizme, ponižavaju se pred tom ruskom lopovskom bandom, oni su proizveli ruskog cara za stvarnog vladara Francuske i rukovodioca francuske politike — a taj car je tako nemoćan da je potpuno nesposoban da Francuskoj učini bilo kakvu stvarnu uslugu. Sadašnjazima dokazuje da će u Rusiji vladati glad čitav niz godina; materijalni izvori zemlje su za duže vreme iscrpeni, finansijski položaj je upravo očajan. Nije Rusija potrebna Francuskoj, već, naprotiv, Rusija bi bila potpuno paralizovana bez francuske moralne pomoći. Kada bi ti francuski buržui imali pameti, oni bi svog ruskog saveznika mogli prisiliti da učini sve što se ne plaća novcem i ratom. Umesto toga, oni leže pred njim u prašini i dozvoljavaju da budu iskorišćeni za ciljeve ruske države kako nije dozvolila ni Pruska kada je bila najviše ponižena. A uz to, sami sebi izgledaju lukavi, i ne sluteći kako ih, glupane, ismevaju u Petrogradu.

Paris vaut bien une messe — Pariz vredi jednu misu, rekao je Henri IV kada je prelaskom u katoličanstvo postigao kapitulaciju Pariza. La France vaut bien une Marseillaise — Francuska vredi Marseljezu — rekao je Aleksandar III kada mu je, u trenutku kad je bio napušten i bespomoćan, admiral Gervais položio pred noge Francusku.^[324]

Napisano 10. januara 1893.

Prvi put objavljeno u listu »Vorwärts«,
br. 11 od 13. januara 1893.

[O italijanskoj Panami^[325]]

I

»Italia, Italia, što imaš puno canaglia«, kaže se u jednoj nemačkoj studentskoj pesmi o italijanskim stenicama i buvama. Ali pored šestonoge canaglie postoji tamo i jedna dvonoga, i la bella Italia¹ nastoji da pokaže da je u tom pogledu jednaka sa la belle France² i njenom Panamom^[323], sa čestitom Germanijom, njenom bogobojažljivošću, pobožnim običajima i Velfskim fondom^[326].

Italija štampa papirni novac u šest banaka, dve su toskanske, jedna je napuljska, jedna sicilijanska i dve rimske: Banca Romana i Banca Nazionale. Banknote ovih šest privilegovanih banaka kotiraju kao punovažno platežno sredstvo na osnovu jednog zakona koji je istekao pre nekoliko godina i koji je zatim produžavan iz godine u godinu, sve do 31. decembra 1892, i konačno za tri meseca, do 31. marta.

Već za vreme vlade Crispija dat je 1889. nalog da se ispita poslovanje ovih banaka, kako zbog potrebe obnavljanja dodele ove privilegije, tako i zbog uznemirujućih glasina koje su se širile. Poslovanje Banca Nazionale ispitaio je senator Consiglio, a poslovanje Banca Romana senator Alvisi, pošten čovek, kome je kao stručnjak pridodat jedan sposoban činovnik Ministarstva finansija, Biagini. Šta je Consiglio otkrio, o tome još ništa nije poznato; međutim, jedan primerak Alvisijevo izveštaja sa svim dokazima dospelo je posle njegove smrti u ruke koje se obično nazivaju neovlašćenim i iz toga je nastao Panamino, mala Panama, kako to Italijani nazivaju.

U ono vreme Crispijeva vlada je izveštaj stavila ad acta. Alvisi je stvar nekoliko puta pomenuo u Senatu, pretio skandalom, ali je svaki put dozvolio da ga učutkaju. On je ćutao i onda kada je ministar Miceli, koji je naredio istragu, prilikom sledećeg produžavanja zakona o bankama za godinu dana podneo komisiji Skupštine veoma ulepšan izveštaj o Banca Romana i svesrdno molio svog prijatelja Alvisija da iznošenjem svojih otkrića ne kompromituje kreditni ugled zemlje.

¹ lepa Italija — ² lepom Francuskom

Crispi je pao, a zamenio ga je Rudini; Rudini je pao, a posle njega je došla sadašnja vlada Giolittija. Definitivan zakon o bankama koji je trebalo da reorganizuje banke i produži njihovu privilegiju za 6 godina, lebdelo je još uvek u vazduhu. Niko nije htelo da zagriže u taj opasni mamac. Kao u dečjoj igri »varnica još živi«, žeravica je išla iz ruke u ruku, dok, konačno, 21. decembra neovlašćene ruke nisu surovo ugasile i poslednju varnicu.

Još 6. decembra 1892. Giolitti je podneo predlog zakona o produženju privilegije banaka za šest godina. Ali kao posledica fatalnih glasina koje su se neovlašćeno širile o grubim nepravilnostima u upravljanju bankama, Giolitti je već 21. decembra tražio produženje od samo tri meseca — do 31. marta. Za vreme debate istupio je poslanik Colajanni i, na opšte iznenađenje, pročitao razne delove iz Alvisijevog generalnog izveštaja o Banca Romana i Biaginijevog specijalnog izveštaja o knjigama i stanju blagajne koje je on ispitaio. Tada su izišle na videlo lepe stvari. Izdato je 9 miliona franaka više od zakonom dozvoljenog iznosa banknota; protivno statutima, ali povoljno za guvernera i blagajnika Banke, izmešana je blagajna banke i zlatna rezerva; postojao je portfelj nenaplativih menica; 179 povlašćenih osoba dobilo je iz fondova banke pozajmice u visini od 73 miliona, od toga 19 osoba 33 1/2 miliona; među dužnicima Banke nalazili su se guverner Tanlungo sa više od jednog miliona, predsednik nadzornog odbora, knez Giulio Torlonia sa 4 miliona itd. Colajanni nije naveo druga imena, ali je stavio do znanja da više zna nego što je rekao i tražio je parlamentarnu istragu nad bankama.

Poslanik Gavazzi pročitao je i onaj deo izveštaja prema kome je Banca Romana davala velike pozajmice advokatima, novinarima i političkim ličnostima i da su takvi specijalni klijenti dobili oko 12 miliona, koji se nisu pojavljivali u objavljenim bilansima.

Na to je skočio Miceli, bivši ministar, koji je pod Crispijem naredio istragu. Jedan za drugim skočili su Giolitti, Crispi i Rudini, tri ministra predsednika koji su u svemu učestvovali i proglasili ova otkrića za bajke.

I sa kakvim silnim moralnim negodovanjem su nastupili! Jedan nemački trgovački putnik kome bi se prebacilo da je umesto robe, poručene prema dobrom uzorku, isporučio robu lošeg kvaliteta, ne bi mogao pokazati plemenitiji gnev.

Istog dana, promenili su poslanici za preko 50 000 franaka novčanica Banca Romana i njene akcije (sa nominalnim iznosom od 100 fr.) pale su za 100 franaka. Ali posle herojskih govora ministara, uveče su berzijanci ponovo digli glave. Verovalo se da je skandal ugušen i pokopan.

II

Pa ipak svaka reč od onog što je Colajanni rekao bila je istinita, a to nije bilo ni trećina onog što je izveštaj sadržao. Guverner Tan-

longo, glavni blagajnik Lazzaroni i predsednik nadzornog odbora Torlonia su bez ikakvog ustručavanja sebi odobrili pozajmice do 9 miliona. Bankom se uopšte upravljalo, prema izjavi Tanlonga »lagodno« — patriarcalmente; tako lagodno da su fondovi koji su bili namenjeni za kreditne olakšice trgovini i industriji otišli na loše, praktično nenaplative hipoteke, ili ljudima koji su sa industrijom imali malo veze, i to na menice koje su stalno prolongirane, ili čak na otvorene račune. Tako lagodno da su postepeno u bančine knjige bili upisani kao dužnici skoro svi novinari i ne manje nego *stopedeset poslanika sadašnjeg Predstavničkog doma*, najvećim delom ljudi za koje je bilo opšte poznato da nisu u stanju da plaćaju, ili da žive samo od dugova. Lista ovih dužnika bila je priložena Alvisijevom izveštaju i na njoj su se nalazili, pored samo jednog poslanika desnice, Arbiba, skoro sve nijanse levice sa sumom od 500 000 do 600 000 fr. po glavi. Među njima se nalazio i nosilac jednog u celom svetu visoko poštovanog imena¹, kao i dva sadašnja ministra — Grimaldi i Martini; Grimaldi je čak jedan od pravnih savetnika banke sa godišnjom platom od 25 000 fr. To je već lepa stvar, ali to je bilo 1889, to je bio tek početak, to još nije bio Panamino, to je bio Panaminetto, jedna sasvim, sasvim mala Panama.

Ova i druge stvarčice, među njima naravno i preterane glasine, postepeno su dolazile u javnost, kad je Colajannijev govor jednom dao prvi impuls. Javnost je počela da povlači svoje depozite iz Banca Romana — za nekoliko dana preko 9 od ukupno 14 miliona franaka depozita — i da prima njene novčanice sa nepoverenjem. Vlada je osećala da sada mora delovati. Ono što je, godinama, jedna vlada prebacivala na drugu — regulisanje pitanja banaka i papirnog novca — to je sada trebalo rešiti navrat-nanos. Početkom januara započeti su pregovori o fuziji dve rimske i obe toskanske banke u jedan jedini veliki novčani zavod, a istovremeno vlada je naredila novo ispitivanje u bankama. Banca Nazionale, koja je trebalo da bude jezgro novog zavoda, odbila je, naravno, da na nevideno preuzme grehove Banca Romana; ona je pravila teškoće i činila neke ponude. Ljudi su sve to saznali; nepoverenje je poraslo do panike. Grad Rim je povukao iz Banca Romana svoje potraživanje od preko 500 000 fr. Akcije Banca Romana, koje su posle Colajannijevog govora pale na 670 vredele su 15. januara samo još 504 fr. za 1000 fr. nominalne vrednosti. Na severu zemlje počeli su da odbijaju da primaju novčanice te banke.

U javnost su prodrle još čudnije glasine o rezultatima nove istrage u Banca Romana. Svakako, knez Giulio Torlonia je otplatio svoj dug: 13. januara 4 miliona, 14. daljih — 600 000 fr., a 15. ostatak od 2 miliona. Svakako, guverner Tanlongo i blagajnik Lazzaroni za podmirenje svojih dugova prepisali su Banci svoju celu veliku imovinu. Dabome, »jedna ličnost na veoma visokom položaju« — list »Corriere di Napoli«^[327] je aludirao na kralja² — isplatila je Banci dug ministra

¹ Menotti Garibaldi — ² Umberto I

Grimaldija i članova njegove porodice. Poslanik ustavnih radikala, Fortis, dao je da se objavi da mu je kredit odobren kao pravnom savetniku Banke. Ali šta je to sve značilo u poređenju sa veću da je nova inspekcija otkrila da je Banca Romana, koja je smela da emituje banknote u vrednosti do 70 miliona, *pustila u promet 133 miliona*; da su, da bi se to prikrilo, u Bančine knjige uneti falsifikovani poverioci na iznos od 49 miliona, a da je guverner Tanlongo na običnu priznanicu, datiranu 3. januara 1893, podigao 25 miliona (*«Secolo»*^[328], 21 - 22. januar). Čak se govorkalo da je zlatna rezerva nađena, doduše, u redu, ali samo zato što je baron Michele Lazzaroni, sinovac glavnog blagajnika, jedino u tu svrhu pozajmio na nekoliko dana kod raznih poslovnih prijatelja u Švajcarskoj više miliona u zlatu, s obećanjem da će ih odmah posle istrage vratiti in natura; razume se da će sada biti prilično teško, jer je u međuvremenu vlada stavila zabranu na sve fondove Banca Romana. Sada su otkrića pljuštala sa svih strana, kružila su imena 150 poslanika, sa više ili manje tačnosti i izvesnosti, sada se više nije moglo poricati da su bar poslednje tri vlade znale za celu stvar, da su, za izborne svrhe, redovno i u velikim iznosima bančin novac stavljale na raspolaganje svojim pristalicama, da su pronevere često razmatrane i u ministarskom savetu i da su ih vlade namerno prećutkivale, potpuno svesne odgovornosti koju preuzimaju — dakle odobravale njihovo dalje postojanje.

Kako je bled izgledao, u poređenju s tim, izveštaj Biaginnija koji je sada objavljen u *«Corriere di Napoli»* 19 - 20. januara. Panamino je bio tu.

III

Kriza se više nije mogla izbeći. Od ljudi koji su preko Banke varali, koji su i njene fondove — putem poštenog pozajmljivanja, razume se — razbacivali i tračili, jedan deo je raspolagao javnom vlašću, a drugi nije. Šta je, dakle, bilo jasnije nego da u času kada je svima bio nož pod grlom, prvi deo žrtvuje drugi? Jedan sukriovac je doneo časnu odluku da postane dželat drugome. Isto kao i u Francuskoj. I tamo su Rouvier, Floquet, Freycinet i kompanija žrtvovali iste Lessepse i Fontane, kojima su oni i njihovi pomagači često *«stavljali nož pod grlo»*, kako kaže Charles Lesseps, da bi iz Paname izvukli fondove za političke svrhe. Isto tako su Giolitti i Grimaldi žrtvovali svog prisnog prijatelja Tanlonga, pošto su mu oni i njihovi prethodnici sve dotle izvlačili novac Banke za izborne ciljeve i za štampu, sve dotle dok ništa drugo nije preostalo osim sloma. I kada su Grimaldijevi dugovi otplaćeni na pomenuti tajanstveni način, on je bio taj koji je najglasnije tražio da se Tanlongo uhapsi.

Ali Tanlongo je stari prepredeni Italijan, namazan svim mastima; on nije zeleni novajlija u podvalama kao Charles Lesseps i druge

marionete koje su morale da prave Panamu za Reinach-a i kompaniju. Tanlongo je pobožan čovek, koji je svako jutro u 4 sata išao na misu, gde je zaključivao poslove čije nosioce i posrednike — nemoj me blamirati, moje drago dete⁽³²⁹⁾ — nije hteo da vidi u svojoj Banci. Tanlongo je imao odlične veze s Vatikanom i, navodno, u Vatikanu, koji je za italijansku policiju neprikosnoven, sklonio je kovčežić sa onim dokumentima kojima se obezbedio protiv svojih mogućih prijatelja i zaštitnika, onim koje ne želi da nesmotreno poveri italijanskom pravosuđu. Jer u Italiji, u slučaju Panamina, kao u Francuskoj u slučaju Paname, postoji jaka sumnja da pretresi kuća, koje naređuju pravosudni organi, ponekad služe i zato da dokumenta nestanu, a ne da se pronađu. Tanlongo je smatrao da su neka akta koja ga brane i prikazuju pravo stanje stvari sigurnija u Vatikanu, nego kod istražnog sudije.

Toliko o tome. Čim je vlada zaključila sporazum sa Banca Nazionale, prema kome ova preuzima celu aktivu i pasivu Banca Romane, a akcionarima za svaku akciju od 1000 fr. isplaćuje 450 fr. čim je poverovala da je time postigla da imena političkih dužnika ne budu objavljena, čestiti Tanlongo se uverio da je nezahvalnost nagrada buržoaske politike. Od 16. januara uveče bila je njegova kuća pod prisмотрom, a 19. su on i glavni blagajnik Lazzaroni bili uhapšeni.

To za njega nije došlo neočekivano. Već pre toga rekao je jednom uredniku lista »Parlamento«⁽³³⁰⁾:

»Oni me mogu uhapsiti, ali neka ne gube iz vida da će time odigrati lošu kartu . . . Ako budu hteli da me učine odgovornim za krivicu drugih ljudi, prisiliće me da napravim skandal . . . Hoće da me upropaste? Onda ću izneti u javnost imena onih ljudi koji su od mene tražili milione za milionima. Koliko sam puta rekao: ne mogu da ih dam. Ali jedini odgovor je bio: oni su potrebni (occorrono). A za to imam dokaze . . . Tako je to uvek; što sam više usluga učinio, dobijao sam više udaraca nogom u lice; ali ako padnem, biću u dobrom društvu.«

Kada su starog bolesnog čoveka, koji je dotle držan u pritvoru u njegovoj palati, 25. odveli u zatvor Regina Coeli, on je rekao činovnicima koji su ga pratili: »Idem ali zadržavam pravo da kažem sve što znam; a svojoj porodici: »Oni bi želeli da umrem u zatvoru, ali ja imam još dosta snage da se osvetim.«

Taj čovek ne izgleda kao da će doživeti slom na javnim sudskim raspravama, kao pariski direktori Paname, koji, umesto da činjenice kojima raspolažu i koje deset puta teže terete njihove tužioce, iskoriste da ove smrskaju, ćutanjem preklinju da dobiju blagu presudu. Uprkos tome što pati od kostobolje, listovi ga opisuju kao visokog, koščatog čoveka, »pravog sedamdesetogodišnjeg kirasira«, čija cela prošlost jamči da on zna da je njegov spas samo u žestokoj borbi, u žilavom otporu, i tako će verovatno jednog lepog jutra čuvena cassetta d'oro¹

¹ zlatna kasetta

dospeti iz Vatikana u sudnici, a njena sadržina biti raširena na sudskom stolu. Nazdravlje!

U međuvremenu, istog 25. domovi Parlamenta su ponovo zasjedali i skandal je izbio i tamo. Giolitti je doviknuo svojoj stopedese-torici kao Rouvier svojoj stočtvorici: da nismo uzeli taj novac, vi ne biste sedeli ovde. A to je istina. To isto mogu da kažu Crispi i Rudini. Međutim, time stvar nije završena. Uslediće nova otkrića, kako u parlamentu tako i u sudnici. Kod Panamina, kao i kod Paname, klupko tek počinje da se odmotava.

A šta je pouka priče? Panama i Panamino, kao i Velfski fond dokazuju da se cela današnja buržoaska politika, kako ugodne međusobne svađe buržoaskih stranaka tako i njihov zajednički otpor nadiranju radničke klase, ne mogu voditi bez ogromnih količina novca; da se taj novac upotrebljava u svrhe koje se javno ne mogu priznati i da su vlade zbog tvrdičluka buržoazije, sve više prinuđene da za te svrhe, koje se ne mogu pominjati, obezbede sredstva putevima koji se ne mogu pominjati. »Uzimamo novac tamo gde ga nademo«, kazao je Bismarck, koji mora da se u to razumevao. A šta znači to »tamo gde ga nademo«, upravo smo videli.

Naslov originala

Vom italienischen Panama

Napisano između

25. i 29. januara 1893.

Objavljeno u listu »Vorwärts«,

br. 27, 28 i 29 od 1, 2. i 3. februara 1893.

Italijanskom čitaocu
[Predgovor italijanskom izdanju (1893)
»Manifesta Komunističke partije«] ^[331]

Objavljivanje *Manifesta Komunističke partije* palo je, može se reći, tačno na dan 18. marta 1848, na godišnjicu revolucije u Milanu i Berlinu, koje su značile uzdizanje dveju nacija u centru — s jedne strane, evropskog kontinenta, a s druge strane, Sredozemlja; dveju nacija koje su do tog doba bile oslabljene teritorijalnom rascepkanošću i unutrašnjim razmiricama i, stoga, dospele pod tuđinsku vlast. Dok je Italija bila potčinjena austrijskom caru¹, Nemačka je morala, mada ne tako neposredno, da nosi ne manje osetan jaram cara svih Rusa.² Akcije 18. marta 1848. oslobodile su Italiju i Nemačku ove sramote; ako su obe ove velike nacije, u periodu od 1848. do 1871, obnovljene i u neku ruku sebi samima vraćene, to se dogodilo, kako je Karl Marx rekao, zato što su isti ljudi koji su ugušili revoluciju 1848. protiv svoje volje postali izvršioци njenog testamenta.³

Ova revolucija je svuda bila delo radničke klase; radnička klasa je podigla barikade i stavila svoj život na kocku. Samo su radnici Pariza, kada su oborili vladu, imali izričitu nameru da obore vladavinu buržoazije. Ali ma koliko bili svesni neizbežnog antagonizma koji je postojao između njihove sopstvene klase i buržoazije, ni privredni napredak zemlje, ni duhovni razvitak francuskih radničkih masa nisu dostigli onaj stepen koji bi omogućio preobražaj društva. Stoga je kapitalistička klasa u konačnom ishodu pobrala plodove revolucije. U drugim zemljama, u Italiji, u Nemačkoj, u Austriji, radnici u osnovi nisu radili ništa drugo već dovodili buržoaziju na vlast. Ali ni u jednoj zemlji vladavina buržoazije nije moguća bez nacionalne nezavisnosti. Prema tome, revolucija 1848. morala je povući za sobom jedinstvo i samostalnost onih nacija koje ih dotada nisu imale: Italije, Nemačke, Mađarske; Poljska će se kad dođe vreme ugledati na njih.

¹ Ferdinandu I — ² Nikolaja I — ³ vidi u 16. tomu ovog izdanja, str. 217-219

Dakle, ako revolucija 1848. i nije bila socijalistička revolucija, ona je ovoj ipak utrla put i pripremila teren. Uporedo s elanom koji je buržoaski režim u svim zemljama dao krupnoj industriji, on je u ovih poslednjih 45 godina stvorio, svuda brojna, povezan i jak proletarijat; tako je on stvorio, da upotrebimo izraz iz *Manifesta*, svog sopstvenog grobara. Bez obnove samostalnosti i jedinstva svake nacije nije se moglo ostvariti ni internacionalno ujedinjenje proletarijata, ni mirna, razumna saradnja ovih nacija u postizanju zajedničkih ciljeva. Pokušajte da zamislite zajednički nastup italijanskih, mađarskih, nemačkih, poljskih, ruskih radnika u političkim uslovima perioda pre 1848!

Ovako, borbe iz 1848. godine nisu bile uzaludne; isto tako, nije uzaludno prošlo 45 godina koje nas dele od te revolucionarne etape. Plodovi sazrevaju, i ja samo želim da objavljivanje ovog italijanskog prevoda *Manifesta* bude znamenje pobjede italijanskog proletarijata, isto kao što je objavljivanje originala bilo za međunarodnu revoluciju.

Manifest odaje puno priznanje revolucionarnoj ulozi koju je kapitalizam odigrao u prošlosti. Prva kapitalistička nacija bila je Italija. Završetak feudalnog srednjeg veka i početak moderne kapitalističke ere karakteriše jedna grandiozna ličnost: to je Italijan, Dante, istovremeno poslednji pesnik srednjeg veka i prvi pesnik novog doba. Danas, kao i oko 1300, nastaje nova istorijska era. Da li će nam Italija pokloniti novog Dantea koji će oglasiti čas rođenja ove nove proletherske ere?

London, 1. februara 1893.

Federico Engels

Može li se Evropa razoružati?^[332]

Napisano februara 1893.

Prvi put objavljeno kao serija članaka
u listu »Vorwärts« u sledećim brojevima:

- I u broju 51 od 1. marta 1893.
- II u broju 52 od 2. marta 1893.
- III u broju 53 od 3. marta 1893.
- IV u broju 54 od 4. marta 1893.
- V u broju 55 od 5. marta 1893.
- VI u broju 56 od 7. marta 1893.
- VII u broju 58 od 9. marta 1893.
- VIII u broju 59 od 10. marta 1893.

Objavljeno i kao posebno izdanje u Nirnbergu 1893.

Prema tekstu posebnog izdanja.

Predgovor

Članci koji su ovde ponovo odštampani bili su objavljeni u berlinskom listu »Vorwärts«⁽¹⁾, marta 1893, za vreme debate u Rajhstagu o predlogu vojnog budžeta.

U njima polazimo od pretpostavke koja sve više zadobija opšte priznanje: sistem stajaće vojske doveden je u celoj Evropi do vrhunca na kome će zbog vojnih izdataka ekonomski upropastiti narode, ili će se izroditi u opšti uništavajući rat ukoliko se stajaće vojske blagovremeno ne pretvore u miliciju koja počiva na opštem naoružanju naroda.

Pokušavam da dokažem da je taj preobražaj moguć već danas za današnje vlade, i u današnjoj političkoj situaciji. Polazim od te situacije i za sada predlažem samo takva sredstva koja može prihvatiti svaka današnja vlada, a da ne ugrozi bezbednost svoje zemlje. Pokušavam da utvrdim da s vojnog stanovišta apsolutno nema prepreke za ukidanje stajaćih vojski i da se, ako se te vojske uprkos tome održavaju, to ne čini iz vojnih, već političkih razloga, da, jednom rečju, armije ne treba da štite zemlju toliko od spoljnog, koliko od unutrašnjeg neprijatelja.

Smatram da je postepeno skraćivanje roka vojne službe na osnovu međunarodnog ugovora, što je srž mojih izlaganja, najjednostavniji i najkraći put da se ostvari opšti prelazak od stajaće vojske ka naoružanom narodu organizovanom u miliciju. Modaliteti takvog ugovora bili bi, razume se, različiti, već prema karakteru vlade koja zaključuje ugovor i prema političkoj situaciji u kojoj se on zaključuje. A povoljnije stanje od sadašnjeg teško da je moguće; ako bi se već danas *najviše* dvogodišnji rok vojne službe mogao uzeti za polaznu tačku, već za nekoliko godina možda će se moći izabrati znatno kraći rok.

Ali to što gimnastičko i vojno obrazovanje celokupne muške omladine smatram bitnim uslovom prelaska na novi sistem, potpuno isključuje da se predloženi sistem milicije poistoveti sa bilo kojom postojećom milicijom, na primer, švajcarskom.

I

Već dvadeset i pet godina cela Evropa se naoružava u razmerama koje su do sada nepoznate. Svaka velika država želi da bude ispred druge po svojoj oružanoj sili i spremnosti za rat. Nemačka, Francuska, Rusija se iscrpljuju u naporima da nadmaše jedna drugu. Upravo u ovom trenutku nemačka vlada želi da nametne nemačkom narodu jedno novo silno naprezanje snage za vojne svrhe, da je čak i sadašnji krotki Rajhstag uplašeno ustuknuo. Zar u takvoj situaciji nije nerazumno govoriti o razoružanju?

Ipak, u svim zemljama narodni slojevi koji skoro isključivo daju masu vojnika i koji moraju da plaćaju veći deo poreza, traže razoružanje. A vojni napori su svugda dostigli takav stepen da snage počinju da izdaju — u jednoj zemlji nedostaju regruti, u drugoj novac, a u trećoj i jedno i drugo. Zar nema drugog izlaza iz ovog ćorsokaka osim uništavajućeg rata kakav svet još nije video?

Ja tvrdim: razoružanje, a time i garantovanje mira, moguće je. Ono se štaviše može srazmerno lako sprovesti, a Nemačka, više nego ijedna druga civilizovana zemlja, pozvana je da ga sprovede i ima moć da ga sprovede.

Posle rata 1870/71. konačno je dokazana nadmoć sistema opšte vojne obaveze sa rezervom i domobranstvom^[333] — čak i u njegovom tadanjem zakržljalom pruskom obliku — nad nekadašnjim sistemom regrutovanja sa mogućnošću zamene. Zbog toga su ga, sa manjim ili većim izmenama, prihvatile sve kontinentalne zemlje. To samo po sebi ne bi bila velika šteta. Vojska čiji su glavni oslonac sredovečni oženjeni muškarci po prirodi je manje ofanzivna od vojske Louis-a Napoleona, koja je bila sastavljena i velikim delom zamenjena profesionalnim najamnim vojnicima. Uz to je došlo do aneksije Elzasa i Lotaringije, koja je uticala da Frankfurtski mir^[170] bude za Francusku obična obustava vatre, u istoj meri kao što je Tilzitski mir^[35] bio za Prusku. Tada je počela grozničava trka u naoružanju između Francuske i Nemačke, u koju su postepeno uvučene Rusija, Austrija i Italija.

Počelo se sa produžavanjem roka domobrana. U Francuskoj je teritorijalna vojska dobila rezervu sastavljenu od starijih ljudi, a

u Nemačkoj je ponovo uspostavljen drugi poziv domobrana, pa i poslednja odbrana^[334].

Posle toga povećao se broj pozvanih regruta i time je nastala potreba da se stvore novi kadrovi za obuku; ali i tu je granica skoro, ili sasvim, dostignuta, a u Francuskoj čak i prekoračena. Poslednja godišta koja su regrutovana u francusku vojsku obuhvataju priličan broj mladih ljudi, koji još nisu, ili uopšte nisu, dorasli naporima vojne službe. Engleski oficiri, u ovom pogledu nepristrasni, koji su prisustvovali velikim manevrima 1891. u Šampanji i koji su odali puno, a poneki i oduševljeno priznanje visokom stepenu borbene spreme današnje francuske vojske, jednoglasno su izveštavali da je nesrazmerno velik broj mladih vojnika ostao da leži od iscrpljenosti na marševima i borbenim vežbama. Istina, u Nemačkoj još nismo do kraja iscrpeli sve rezerve ljudi sposobnih za vojnu službu, ali novi predlog vojnog budžeta će i to učiniti. Ukratko, i u tom pogledu stojimo pred iscrpljenjem ljudskih mogućnosti.

Moderna, *revolucionarna* strana pruskog odbrambenog sistema sastoji se upravo u zahtevu da se snaga svakog za vojsku sposobnog čoveka stavi u službu nacionalne odbrane dokle god je sposoban za vojnu službu. A jedina revolucionarna stvar koja se može otkriti u celokupnom vojnom razvoju posle 1870. sastoji se upravo u tome što su države — često i protiv svoje volje — prinuđene da sve više ostvaruju ovaj zahtev, koji se ranije ispunjavao samo u mašti šovinista. Danas se ne može dovoditi u pitanje ni trajanje vojne obaveze, ni regrutovanje svih za vojsku sposobnih mladih ljudi, pogotovo u Nemačkoj, a ponajmanje to može da čini Socijaldemokratska partija, jedina koja je u stanju da i ovaj zahtev u potpunosti ostvari u praksi.

Prema tome, ostaje samo jedna tačka gde potreba za razoružanjem može uspešno da vrši pritisak: trajanje vojne službe pod zastavom. I to je, zaista, Arhimedova tačka: *Medunarodni ugovor velikih sila kontinenta o maksimumu aktivne službe pod zastavom* za sve rodove vojske, što se mene tiče — prvo na dve godine, ali zadržavajući zahtev za neodložnim daljim skraćanjem čim se za to ukaže mogućnost, pri čemu je uvođenje milicije krajnji cilj. A ja tvrdim da je upravo Nemačka u prvom redu pozvana da podnese ovaj predlog i da će Nemačka pre svih imati od toga koristi već samim time što taj predlog postavlja, čak i ako on ne bude prihvaćen.

II

Međunarodno utvrđivanje maksimalnog roka službe pod zastavom podjednako bi pogodilo vojske svih sila. Opšte je uverenje da je u početku rata, u vojskama čije ljudstvo nije omirisalo barut najbolje merilo njegove upotrebljivosti u svim ratnim situacijama, a pre svega za strateški i taktički napad — u okviru određenih granica — dužina aktivne vojne službe. Naši ratnici su 1870. kod Verta i Sedana dovoljno upoznali furia francese¹, juriša na bajonet carske pešadije, koja je prošla kroz dug rok vojne službe, kao i silinu naleta konjice; ali oni su i kod Špiherna, odmah na početku rata, dokazali da mogu da izbace — čak i kad su u manjini — tu istu pešadiju iz jakih položaja^[335]. Dakle, opšte je prihvaćeno: u okviru određenih granica, koje zavise od nacionalnog karaktera, kod trupa koje nisu upoznale rat, dužina roka službe pod zastavom odlučuje o njihovoj opštoj primenljivosti u ratu, a posebno o njihovoj sposobnosti za ofanzivu.

Ako bi uspelo da se maksimalna granica ovog roka međunarodno utvrdi, relativni odnosi borbene spremnosti pojedinih vojski ostali bi približno onakvi kakvi su danas. Ono što jedna izgubi od neposredne upotrebljivosti, to će izgubiti i druge. Koliko je danas isključeno da jedna država napadne drugu, toliko će biti i tada. Razlika između roka aktivne vojne službe, npr. između francuske i nemačke vojske, do sada nije bila presudno značajna; isto tako i kad bi se vojni rok skratio sve bi zavisilo — baš kao i danas — od toga kako se u svakoj od njih koristi ugovoreni rok vojne službe. Uostalom, relativna snaga obe armije bi u potpunosti odgovarala odnosu između stanovništva obe zemlje, jer kad se opšta vojna obaveza zaista ostvari, onda će, kod zemalja sa približno istim nivoom ekonomskog razvoja (na čemu počiva procenat nesposobnih), broj stanovnika predstavljati merilo vojne snage. Tu više nema mesta nekakvim veštinama, kao onim pruskim iz 1813; kajmak je već skinut.

Veoma mnogo zavisi od toga kako se koristi utvrđeni rok vojne službe. U svim vojskama ima ljudi koji bi mogli štošta ispričati kada

---

¹ francuski bes

bi smeli. Naime, besparica je delovala da se svuda jedan deo regruta obučava samo «oskudno», nekoliko meseci. Zbog toga se treba ograničiti na ono što je bitno, odbaciti čitavu gomilu tradicionalnih lakrdija, i tada čovek, na sopstveno iznenađenje, vidi kako je malo vremena potrebno da se od jednog normalno odraslog mladog čoveka napravi vojnik. Koliko to iznenađuje oficire koji izvode obuku sa nemačkom vojnom rezervom za popunjavanje, ispričao je Bebel u Rajhstagu.^[336] U austrijskoj vojsci postoji velik broj oficira koji tvrde da su domobrani koji imaju otprilike podjednako dug rok trajanja službe kao nemačka vojna rezerva za popunjavanje, bolji od linijskih trupa. To nije čudo. Domobranima nedostaje vreme koje se kod linijskih trupa trači zbog nasleđene i zbog toga uvažavane ludorije — upravo zbog toga se vreme kod domobrana ne trači.

Nemačka pravila za obuku pešadije iz 1888. ograničavaju taktičke borbene formacije na najnužnije. Ona, međutim, ne sadrže ništa novo; borbenu sposobnost u svim prestrojavanjima Austrijanci su uveli već posle 1859, formiranje svih bataljonskih kolona jednostavnim spajanjem četiri četne kolone uvedeno je otprilike u isto vreme u Hesens-Darmštatu, gde su morali da se pomire s tim da im Prusi, posle 1866. ponovo zabrane tu racionalnu formaciju^[337]. Uostalom, nova pravila uklanjaju hrpu zastarelih, isto toliko nekorisnih koliko uvažavanih ceremonija, a upravo ja nemam nikakvog povoda da to kritikujem. Naime, ja sam sebi dozvolio luksuz da, posle rata 1870, izradim shemu formacije i kretanja četa i bataljona prema današnjem načinu vođenja rata i veoma sam se začudio kada sam video da je taj komadić «države budućnosti» ostvaren gotovo u svim pojedinostima u odgovarajućim delovima novih pravila.

Ali pravila službe su jedno, a izvođenje nešto drugo. Zatucanost, koja je cvetala u pruskoj vojsci svake mirne epohe, ponovo uvodi, na zadnja vrata, preko parade, traćenje vremena, koje je pravilima ukinuto. Odjednom je obuka za paradu postala apsolutno neophodna kao protivteža neobuzdanosti rasutog borbenog stroja, kao jedino sredstvo za ostvarenje prave discipline itd. itd. To ne znači ništa drugo nego da se red i disciplina mogu uspostaviti samo tako što bi ljudi morali da uvežbavaju potpuno nekorisne stvari. Ukidanje «paradnog koraka» bi oslobodilo čitave nedelje za racionalne vežbe, a osim toga, tada bi strani oficiri mogli da posmatraju nemačke vojne smotre a da pri tome ne moraju da prikrivaju smeh.

Slična zastarela institucija je i straža, koja po starinskim predststavama služi razvijanju inteligencije, a naročito samostalnom razmišljanju ljudi, time što ih uči veštini — ukoliko već ne raspolažu njome — da dva sata na straži ne misle ni na šta. Po sadašnjem opštem običaju da se služba predstraža uvežbava na terenu, čuvanje straže u gradu, gde ima sigurnosnih policija svih vrsta, izgubilo je svaki smisao. Ako se ovo ukine, dobilo bi se dvadeset procenata više vremena za službu vojnika i za sigurnost civila na ulicama.

Postoji zatim gomila vojnika koji pod raznoraznim izgovorima obavljaju što je moguće manje službe: četne zanatlije, posilni itd. I tu bi se ponešto moglo izmeniti.

Da — ali šta sa konjicom? Zar ona ne mora imati duži rok službe? Svakako je poželjno da regruti ne znaju ni da jašu, ni da timare konje. Ali i tu se ponešto može učiniti. Kada bi ishrana konja bila obilnija — pre manevara konji moraju da budu bolje hranjeni kako bi dostigli potrebnu normalnu snagu — i kada bi u svakom eskadronu bilo prekobrojnih konja, vojnici bi mogli više i duže da vežbaju u sedlu, ukoliko, kada bi se ozbiljno pristupilo tome da se kraći vojni rok nadoknadi intenzivnijim bavljenjem bitnim stvarima i uklanjanjem suvišnih stvari, brzo bi se uvidelo da je i to moguće. I za remontsko jahanje, na koje se danas toliko polaže i čiju bezuslovnu nužnost ja priznajem, moći će da se nađu sredstva i putevi. Uostalom, nema prepreka da se u konjici zadrži i proširi sistem trogodišnjih i četvorogodišnjih dobrovoljaca, ili vojnika koji ostaju u vojsci i posle odsluženja vojnog roka — uz odgovarajuće kompenzacije kod služenja u rezervi i kod domobrana, bez čega se tako nešto ne može postići.

Ako se slušaju vojni autoriteti, onda to izgleda drukčije. Onda je sve to apsolutno nemoguće, onda se nijedna stvar ne sme dirati jer će se inače sve srušiti. Međutim, u toku pedeset godina video sam da isti autoriteti proglašavaju danas veliki broj vojnih institucija za nepromenljive i svete, da bi ih sutra bezobzirno odbacili u ostavu za stare stvari; dalje, često sam video da se ono što se u jednoj vojsci uzdiže do neba, u drugoj proglašava za bezvredno; često sam doživeo da se stari i visoko uvaženi i mnogo hvaljeni običaji i institucije pokažu u sudaru s neprijateljem kao glupost; konačno, često sam doživeo da u svakoj vojsci postoji jedna naročita konvencionalna tradicija namenjena nižim činovima, običnim vojnicima i publici, koju viši pretpostavljeni neguju, a kojoj se oficiri koji samostalno misle podsmevaju i koja se u svakom vojnom pohodu raspada — ukoliko, imam toliko istorijskih iskustava da svakom savetujem da bude nepoverljiv prema vojnim »stručnim ocenama«.

III

Čudan je to kontrast: naši viši oficiri su upravo u svojoj struci užasno konzervativni, a danas jedva da je koja oblast tako revolucionarna kao vojna. Između topa kalibra šest funti sa glatkom cevi i haubice kalibra sedam funti s kojom sam u svoje vreme rukovao na Kupfergrabenu^[338] i današnjih topova sa izljebljenom cevi koji se pune pozadi, između tadašnje velikokalibarske puške sa glatkom cevi i današnje petomilimetarske brzometne puške koja se puni pozadi, kao da leže vekovi. A taj razvoj još nije završen; tehnika svakog dana bezobzirno ruši i ono što je tek počelo da se upotrebljava. Ona sada uklanja romantični barutni dim i daje borbi totalno izmenjen, unapred apsolutno nepredvidljiv karakter i tok. Sa takvim nepredvidljivim stvarima se sve više moramo miriti u ovom procesu neprekidnog revolucionisanja tehničke osnove vođenja rata.

Još pre četrdeset godina efikasni domet pešadijske vatre je dopirao do 300 koraka; na toj udaljenosti pojedinac je mogao izdržati ploutin celog bataljona bez opasnosti za sebe, pod pretpostavkom da svi ljudi stvarno gađaju u njega. Vatra poljske artiljerije je već na udaljenosti od 1500 do 1800 koraka bila praktično neefikasna. U nemačko-francuskom ratu efikasan domet puške bio je 600 - 1000 koraka, a topa najviše 3000 - 4000 koraka. Nove, u ratu još neisprobane, malokalibarske puške imaju domet koji se približava dometu topa, njihovo zrno ima četiri do šest puta veću udarnu snagu; brzometna puška daje desetini moć vatre kakvu je ranije imala četa; artiljerija se, istina, ne može pohvaliti sličnim produženjem dometa, ali je zato svoje granate napunila novim eksplozivnim materijalom sa dejstvom koje se ranije nije moglo ni naslutiti; naravno još nije sasvim sigurno ko će morati da izdrži to dejstvo, onaj ko puca, ili onaj na koga se puca.

Usred tog preobražaja celokupnog naoružanja, koji se neprekidno i sve brže ostvaruje, stojimo nasuprot vojnim autoritetima koji su još do pre pet godina učili svoje trupe svim konvencionalnim paradama i izveštačenim kretanjima linijske taktike starog Fritza, na bojnopolju već odavno pokopane, koji su se bezuslovno pridržavali pravila zbog kojih je bitka još uvek mogla da bude izgubljena jer je bilo prostora da se trupe razviju udesno, ali ne i ulevo. Autoriteti koji se do današnjeg

dana ne usuđuju da dirnu sjajnu dugmad i metalne okove na opremi vojnika — koji deluju kao magnet na zrna petomilimetarskih pušaka, koji šalju ulane u borbu sa širokim crvenim trakama preko grudi, a kirasire, doduše — konačno! — bez oklopa, ali u belim mundirima i koji su veoma, veoma teško odlučili da na oltar otadžbine radije žrtvuju — strašno neukusne, ali utoliko pobožnije čuvane — epolete, nego nosioce epoleta.

Čini mi se da nije u interesu nemačkog naroda, ni nemačke vojske, da ovo konzervativno sujeverje i dalje vlada u vojsci usred tehničke revolucije koja je okružava. Potrebne su nam svežije, smelije glave, a morao bih se veoma varati kada njih ne bi dovoljno bilo među našim najsposobnijim oficirima, kada ne bi bilo dovoljno onih koji čeznu da se oslobode rutine i zatucanosti, koje su u ovih dvadeset godina mira ponovo bujno narasle. Ali dok oni ne nađu hrabrosti i priliku da nametnu svoja ubeđenja, dotle ćemo mi koji nismo u vojsci morati da vršimo pritisak i činimo sve što možemo da dokažemo da smo nešto naučili u vojsci.

Gore sam pokušao da dokažem da se već danas može uvesti dvogodišnji rok službe za sve rodove vojske ako vojnici budu učili ono što im je potrebno za rat i budu pošteđeni tradicionalnih antikviteta koji oduzimaju mnogo vremena. Ali već na početku sam rekao da dvogodišnja vojna služba nije krajnji cilj. U stvari radi se o tome da predlog za međunarodno ugovoreni dvogodišnji rok vojne službe bude samo prvi korak ka postepenom daljem skraćivanju vojne službe, prvo na osamnaest meseci, dva leta i jedna zima, zatim na godinu dana, zatim na . . . ? Ovdje već počinje država budućnosti i nepatvoreni sistem milicije, a o tome ćemo dalje govoriti kada to pitanje bude stvarno pokrenuto.

Najvažnije je da stvar bude pokrenuta. Ako se pogleda činjenici u oči da je skraćenje vojnog roka nužnost za privredni opstanak svih zemalja i za očuvanje evropskog mira, onda se nameće saznanje da *težište vojnog obrazovanja treba staviti na vaspitanje omladine.*

Kada sam posle desetogodišnjeg izgnanstva ponovo došao u Rajnsku oblast⁽³³⁹⁾, bio sam prijatno iznenađen kad sam video da su u dvorištima seoskih škola svuda postavljene razboji i vratila. Na žalost, to je bilo sve. Naime, u skladu sa dobrim pruskim običajem sprave su, prema propisima, nabavljene, ali s njihovim korišćenjem je zapinjalo. To je uvek bila druga priča. Da li je mnogo ako se traži da se to konačno uzme ozbiljno? Da se školska omladina svih razreda sistematski i temeljno bavi slobodnom gimnastikom i vežbanjem na spravama u vreme dok su udovi još mladi i elastični, umesto da se kao danas dvadesetogodišnji momci uzalud muče u znoju lica svog — pa i onih koji ih vežbaju — da od rada ukočene kosti, mišići i tetive ponovo učine savitljivim i gipkim? Svaki lekar će vam kazati da od podele rada svaki čovek koji joj je potčinjen zakržljava, da se čitavi nizovi mišića razvijaju na račun drugih i da se to u svakoj pojedinoj grani rada različito ispoljava, da svaki rad izaziva specifično zakržljavanje. Zar onda nije

bezumno da se prvo pusti da ljudi zakržljaju, pa da se tek posle toga u vojsci ponovo ispravljaju i čine pokretnim? Zar je potreban stepen saznanja koji je nedostižan vlastima da bi se shvatilo da se mogu dobiti tri puta bolji vojnici ako se u osnovnoj školi i školi za dalje obrazovanje blagovremeno spreči ovo zakržljavanje?

To je, međutim, samo početak. Mladi mogu u školi sa lakoćom naučiti formiranje i kretanje vojnički zbijenih kolona. Učenik ide po prirodi uspravno, a naročito ako se bavi gimnastikom; kako naši regruti stoje i kako je teško ponekog od njih naučiti da stoji i hoda uspravno, to je video svako za vreme svoje vojne službe. Kretanje u vodu i četi može se uvežbati u svakoj školi, i to sa lakoćom koja nije poznata ni u jednoj vojsci. Ono što je za regrute omrzruta, često nesavladiva teškoća, to je za učenike igra i zabava. Održavanje veza i pravca pri marširanju u vrsti kao i pri zalamanju stroja, koji se kod odraslih regruta tako teško mogu postići, učenici će naučiti u igri čim se počne sistematski vežbati. Ako se dobar deo leta upotrebi za marševe i vežbe na terenu, onda će od toga telo i duh mladih ljudi dobiti isto toliko koliko i vojna blagajna, kojoj će time biti uštedeni čitavi meseci vojne službe. Da su takve vojne šetnje naročito podesne da nauče učenike da rešavaju zadatke vojne službe na terenu, kao i da su u visokom stepenu podesne da razvijaju inteligenciju učenika i da ih osposobe da u relativno kratkom vremenu savladaju specijalnu vojnu obuku, to je praktično dokazao moj stari prijatelj Beust, koji je i sam bio pruski oficir, u svojoj školi u Cirihi. U današnjem složenom stanju vojne veštine ne može se zamisliti prelaz na milicijski sistem bez predvojničke obuke omladine, i upravo u toj oblasti uspešni pokusi Beusta su neobično važni.

A sada mi dozvolite da dirnem u jednu sasvim specifičnu prusku zicu. Životno pitanje pruske države je: šta će biti sa isluženim podoficrom. Do sada su oni upotrebljavani za žandarme, graničare, vratare, pisare i civilne činovnike svih vrsta; ne postoji nijedna žalosna rupa u pruskoj birokratiji koja nije popunjena nekim podoficrom koji ima pravo na zbrinjavanje. Pa dobro: vi ste se do maksimuma trudili da zbrinete podoficire, vi ste ih stavljali na mesta za koja se nesposobni, upotrebljavali ste ih za poslove o kojima uopšte ništa nisu znali. Zar nije već vreme da se konačno skrase u svojoj struci, na mestima o kojima nešto znaju i gde mogu nešto da pruže; neka postanu učitelji u školama, ali ne da podučavaju u čitanju, pisanju i računanju, već u gimnastici i vojnoj obuci; to će i njima i mladima dobro biti. A kada podoficiri budu presadeni iz tajanstva kasarni i nadležnosti vojnih sudova na dnevno svetlo školskog dvorišta i građanskog krivičnog zakonika, onda smem da se opkladam da će naša buntovnička školska omladina prevaspitati i podoficira koji je nekada najviše kinjio vojnike.

IV

Još ćemo razmotriti pitanje da li ima izgleda da takav predlog za opšte, jednako i postepeno skraćivanje vojne službe međunarodnim ugovorima bude prihvaćen. Za sada ćemo da podemo od pretpostavke da je prihvaćen. Da li će on onda biti prenet sa papira u stvarnost, da li će ga svi potpisnici pošteno sprovesti?

Uglavnom, da. Prvo, neko značajnije nepoštovanje ugovora neće se moći prikriti. Drugo, samo stanovništvo će se već pobrinuti za sprovođenje ugovora. Nijedan čovek neće ostati dobrovoljno u kasarni ako ga tamo zadržavaju preko zakonskog roka.

Što se tiče pojedinih zemalja, Austrija i Italija, kao i države drugog i trećeg reda, koje su uvele opštu vojnu obavezu, pozdraviće takav ugovor kao delo koje ih oslobađa velikog tereta i sa zadovoljstvom će ga se bukvalno pridržavati. O Rusiji ćemo govoriti u sledećem poglavlju. A kako stoji stvar sa Francuskom? Francuska je ovde bezuslovno odlučujuća zemlja.

Kada jednom Francuska potpiše i ratifikuje ugovor, ona će ga se, bez sumnje, morati pridržavati. Priznajem da je moguće da revanšističke tendencije, kojih ima u redovima imućnih klasa i u još nesocijalističkom delu radničke klase, trenutno prevagnu i dovedu do direktnog prekoračenja granica ugovora ili, do prekoračenja usled cepidlačkog tumačenja ugovora. Takva prekoračenja ne mogu biti značajna, jer bi Pariz inače radije otkazao ugovor. Ali ako dođe do takvih malih podvala, Nemačka je u srećnom položaju da može velikodušno zažmuriti na jedno oko. Uprkos svim priznanja dostojnim naporima Francuske da onemogući ponavljanje poraza iz 1870, Nemačka je daleko ispred nje, čak dalje nego što se na prvi pogled može videti. Prvo, tu je nadmoćnost Nemačke u broju stanovništva koga je svake godine sve više i koje već sada iznosi preko 12 miliona. Drugo je okolnost da sadašnji vojni sistem postoji u Pruskoj već preko sedamdeset godina, da se stanovništvo s njime srodilo, da su svi njegovi detalji provereni u dugom nizu mobilizacija, da su proživljene i upoznate sve teškoće koje tom prilikom mogu da nastupe, kao i način za njihovo savladavanje — prednosti koje koriste i ostalim delovima nemačke vojske. Nasuprot tome u Francuskoj se tek mora isprobati prva opšta

mobilizacija, i to u uslovima mnogo komplikovanije organizacije za te svrhe. Treće, u Francuskoj je nedemokratska institucija jednogodišnjih dobrovoljaca naišla na nesavladive prepreke; vojnici koji služe tri godine šikanama su isterali iz vojske privilegovane jednogodišnje dobrovoljce. To dokazuje koliko su javna politička svest i političke institucije koje ona trpi u Nemačkoj ispod onih u Francuskoj. Međutim, ono što je sa političkog stanovišta slabost, sa vojničkog je u ovom slučaju prednost. Osim toga, nesumnjivo je da ni u jednoj zemlji u odnosu na celo stanovništvo ne prolazi toliko mladih ljudi kroz srednje i visoke škole kao u Nemačkoj i da insitucija jednogodišnjih dobrovoljaca, iako nedemokratska i politički za osudu, pruža vrhovnoj komandi vanredno sredstvo da većinu tih mladih ljudi, koji su stekli zadovoljavajuće opšte obrazovanje, vojnički obuču za oficirsku službu. Rat 1866. je to prvi put očigledno pokazao, a od tada, naročito posle 1871, skoro je do ekscesa negovana ta strana nemačke ratne sile. Tako su mnogi među nemačkim rezervnim oficirima učinili sve što je u njihovoj moći da svoj stalež načine smešnim, ali, nema sumnje, da oni, posmatrani kao celina, u vojničkom pogledu, čovek protiv čoveka, prevazilaze svoje francuske drugove po oružju, i što je najvažnije, Nemačka ima među svojim rezervistima i domobranima daleko veći procenat ljudi kvalifikovanih za oficirsku službu od bilo koje druge zemlje.

Ovo obilje oficira omogućuje Nemačkoj da u trenutku mobilizacije stavi pod oružje nesrazmerno veći broj već u miru pripremanih novih formacija, nego bilo koja druga zemlja. Prema tvrđenju Richtera (*Freisinnige Zeitung*, 26. novembra 1892⁽³⁴⁰⁾), koje, koliko ja znam, nije demantovano ni u Rajhstagu ni u vojnoj komisiji, svaki nemački pešadijski puk će biti u stanju da u slučaju rata formira jedan mobilni rezervni puk, dva domobranska bataljona i dva dopunska bataljona. Dakle, od svaka tri nemačka bataljona postaje deset, a to znači da od 519 bataljona iz 173 mirovna puka, u slučaju rata postaje 1730 bataljona, u šta nisu uračunati konjanici i artiljerici. A sve to u tako kratkom vremenu koje nijedna druga zemlja ne može ni približno da postigne.

Francuski rezervni oficiri, kao što mi je jedan od njih priznao, daleko su malobrojniji, ali navodno oni su, prema zvaničnim publikacijama, dovoljni da popune kadrove predviđenih novih formacija. Osim toga, taj čovek mi je priznao da polovina tih oficira ne vredi mnogo. Navedene nove formacije, međutim, ni približno ne dostižu ono što je Nemačka u stanju da učini. Pored toga, Francuska bi tada upotrebila sve oficire kojima raspolaže, dok bi ih Nemačka još imala u rezervi.

U svim ranijim ratovima nedostajali su oficiri posle nekoliko meseci borbi. Kod svih drugih zemalja biće to i sada slučaj. Samo je Nemačka neiscrpno bogata oficirima. Zar da se tu Francuzima ne pogleda kroz prste ako njihovi vojnici budu s vremena na vreme vezbali dve do tri nedelje preko ugovorom predviđenog vojnog reka?

V

Sada je na redu Rusija. A tu je, otvoreno govoreći, prilično svejedno ne samo da li će Rusija poštovati ugovor o postepenom skraćanju roka vojne službe, već i to da li će ga i prihvatiti. Mi Rusiju, u odnosu na pitanje koje razmatramo, možemo sasvim zanemariti, i to iz sledećih razloga.

Rusko carstvo ima preko sto miliona ljudi, dakle dvaput više nego Nemačka, ali njegova ofanzivna vojna snaga nije ni približna nemačkoj. Pedeset miliona stanovnika Nemačke sabijeno je na 540 000 kvadratnih kilometara, a najviše 90 do 100 miliona stanovnika Rusije, koje s vojnog gledišta uzimamo u obzir, rasuto je, skromno uzevši, na $3\frac{1}{2}$ miliona kvadratnih kilometara. Prednost Nemaca usled te daleko veće gustine stanovništva znatno je povećana neuporedivo boljom železničkom mrežom. Uprkos tome ostaje činjenica da sto miliona stanovnika mogu, na dugu stazu, dati više vojnika nego pedeset miliona. Kako sada stvari stoje, biće potrebno duže vreme da ruski vojnici stignu, ali sigurno je da će oni na kraju ipak stići. Šta onda?

Vojsku čine ne samo regruti, već i oficiri. A u pogledu oficira, Rusija loše stoji. U Rusiji za oficirski čin dolaze u obzir samo plemstvo i gradska buržoazija; plemstvo je relativno veoma malobrojno, malo ima gradova, a najviše svaki deseti čovek živi u gradu, pri čemu mali broj tih gradova stvarno zaslužuje to ime. Broj srednjih škola i učenika koji ih pohađaju krajnje je mali; gde se, dakle, mogu naći oficiri za toliko ljudstvo?

Dakle, sve ne odgovara svima. Sistem opšte vojne obaveze pretpostavlja određeni stepen ekonomskog i intelektualnog razvoja; tamo gde to nedostaje, sistem može načiniti više štete nego koristi. A to je očigledno slučaj sa Rusijom.

Prvo, potrebno je relativno dugo vreme dok se iz prosečnog ruskog regruta načini obučeni vojnik. Velika hrabrost ruskog vojnika je izvan sumnje. On je bio u svom elementu dokle god je taktička odluka ležala u napadu kompaktnih pešadijskih masa. Celo njegovo životno iskustvo ga je upućivalo na povezivanje s drugovima. Na selu još uvek postoji polukomunistička opština, u gradu zadružni rad artela, svuda »krugovaja poruka«, uzajamna odgovornost drugova; ukratko, takvo

stanje društva, koje, s jedne strane, očigledno pokazuje da je spas jedino u solidarnosti, a s druge strane, koliko je bespomoćno usamljen pojedinac koji zavisi od sopstvene inicijative. Taj karakter su Rusi zadržali i u vojsci; bataljoni se skoro ne mogu razbiti, a ukoliko je veća opasnost, utoliko se ljudstvo čvršće zbija. Ali taj instinkt zbijanja, koji je još u vreme Napoleonovih ratova bio neprocenjive vrednosti i koji je nadoknađivao poneku manje upotrebljivu stranu ruskih vojnika — danas je velika opasnost. Danas su zbijene mase nestale iz borbenih poredaka, danas se radi o tome da se održava povezanost rasutih grupa strelaca u uslovima gde se trupe najrazličitijih sastava međusobno mešaju i gde komanda prelazi često i brzo na oficire koji su većini ljudstva potpuno strani; danas svaki vojnik mora biti u stanju da samostalno uradi ono što se u datom trenutku mora učiniti, a da pri tome ne izgubi povezanost sa celinom. To je povezanost, koja ne počiva na primitivnom instinktu stada ruskih vojnika, već se postiže samo obrazovanjem razuma svakog pojedinca, a za to nalazimo preduslove samo na stupnju višeg, »individualističnijeg« razvoja kulture, kao kod kapitalističkih nacija Zapada. Malokalibarska brzometna puška i bezdimni barut pretvorili su osobinu koja je do sada bila najveća snaga ruske vojske u jednu od njenih najvećih slabosti. Danas će biti potrebno još duže vreme dok ruski regrut ne postane sposoban za borbu, a vojnike Zapada neće moći dostići.

Drugo; gde pronaći sve oficire koji su potrebni da bi se u ratu od tih masa stvorile vojne formacije? Ako Francuska već ima teškoća da nađe dovoljan broj oficira, kako to izgleda tek u Rusiji? U Rusiji, u kojoj obrazovano stanovništvo, iz čijih redova se jedino mogu uzeti dobri oficiri, čini tako nesrazmerno mali procenat od ukupnog broja stanovništva, a u kojoj je uprkos tome čak i najbolje obučeni vojnicima potreban daleko veći procenat oficira nego u drugim vojskama?

I treće: kako će proteći mobilizacija u Rusiji u notorno opštem sistemu pronevera i krađa od strane činovnika, a često i oficira? U svim dosadašnjim ratovima koje je vodila Rusija, odmah se pokazalo da je čak jedan deo stajaće vojske i njene opreme postojao samo na papiru. Kako će tek biti kada rezervisti i opolčenje (domobrani) stupe u vojsku i kada bude trebalo da budu snabdeveni uniformama, oružjem i municijom? Ako u jednoj mobilizaciji ne funkcioniše sve, ako sve nije u pravo vreme na pravom mestu, onda je konfuzija potpuna. A kako može u Rusiji sve besprekorno funkcionisati ako sve ide kroz ruke kradljivih i podmitljivih činovnika? Ruska mobilizacija — to će biti prizor za bogove.

Sve u svemu: Rusima već iz čisto vojničkih razloga možemo dozvoliti da regrutuju koliko hoće vojnika i da ih pod zastavom drže koliko god car hoće. Jer osim trupa koje su već sada pod oružjem, on će teško moći da formira veći broj novih jedinica, a teško da će to biti učinjeno u pravo vreme. Eksperiment sa opštom vojnom obavezom će Rusiju skupo stajati.

A onda, ako dođe do rata, ruska vojska će duž cele granice, od Kovna do Kamenjeca, stajati na sopstvenoj teritoriji među neprijateljima, među Poljacima i Jevrejima, jer caristička vlada je uspela da od Jevreja načini smrtno neprijatelje. Ako Rusija izgubi nekoliko bitaka, bojno polje će biti pomaknuto s Visle na Dvinu i Dnjepar; iza leđa nemačke vojske i pod njenom zaštitom formiraće se vojska poljskih saveznika i to će biti pravedna kazna Pruskoj ako radi sopstvene bezbednosti bude morala da obnovi snažnu Poljsku.

Do sada smo razmatrali samo direktno vojne odnose i našli da u vezi s ovim pitanjem na Rusiju ne moramo obraćati pažnju. To će se još bolje pokazati čim bacimo pogled na opšti ekonomski, a posebno na finansijski položaj Rusije.

VI

Unutrašnje stanje Rusije trenutno je skoro očajno. Oslobođenje seljaka 1861, i s njime delimično kao uzrok, delimično kao posledica, povezani razvoj kapitalističke krupne industrije, bacili su ovu najstabilniju od svih zemalja, *ovu evropsku Kinu*, u ekonomsku i socijalnu revoluciju koja sada nezadrživo ide svojim hodom; a taj hod zasad izaziva pustoš.

Plemstvo je prilikom oslobođenja seljaka dobilo odštetu u državnim obveznicama, koje je najvećom brzinom stračilo. Kada je to završeno, železnice su mu otvorile novo tržište za drvo iz njegovih šuma; ono je seklo i prodavalo drvo i opet divno i radosno živelo dok je trajao tako dobijeni novac. Obradivanje imanja u novim uslovima i sa slobodnim radnicima bilo je najčešće nezadovoljavajuće; nije čudo što je rusko zemljoposedničko plemstvo zaduženo preko svake mere, ako nije već pred bankrotstvom, kao i da se prinosi njegovih imanja pre smanjuju, nego povećavaju.

Seljak je dobio manje zemlje, i najčešće lošiju, nego što je dotada posedovao; uskraćeno mu je pravo da se koristi opštinskim pašnjakom i šumom, a time su potkopane i osnove njegovog uzgoja stoke; porezi su znatno povećani i trebalo je da ih on sam plaća svuda u novcu; tome treba dodati otplate — takođe u novcu — za ukamaćenje i amortizaciju novca za otkup (vykup) koji mu je država pozajmila; ukratko, na pogoršanje njegovog opšteg ekonomskog položaja dodato je iznenadno, nasilno prebacivanje iz naturalne u novčanu privredu, koja bi sama za sebe bila dovoljna da upropasti seljaštvo jedne zemlje. Posledica toga bilo je bujno jačanje izrabljivanja seljaka od strane seoskih vlasnika novca, bogatijih seljaka i birtaša, »mirojeda« (bukvalno: onih koji jedu opštinu) i kulaka (zelenaša). I kao da sve to nije bilo dovoljno, razvila se nova krupna industrija i uništila naturalnu privredu seljaka do kraja. Ne samo da je njena konkurencija potkopala domaću radinost seljaka za njegovu sopstvenu potrebu, već mu je oduzela i tržište za prodaju određenih rukotvorina ili ih je, u najpovoljnijem slučaju, stavila pod vlast kapitalističkog »posrednika-poslodavca« ili, što je još gore, pod vlast njegovog zastupnika. Ruski seljak, s njegovom zastarelom zemljoradnjom i starokomunističkim

uređenjem njegove opštine, tako je naglo doveden u sukob s najrazvijenijim oblikom moderne krupne industrije koja mora sebi nasilno da stvori unutrašnje tržište, odnosno u položaj u kome je morao nepovratno propasti. Ali seljak — to je značilo devet desetina stanovništva Rusije, a propast seljaka bila je istovetna sa bar privremenom — propašću Rusije*.

Pošto je taj proces društvenog preobražaja teкао oko dvadeset godina, pojavili su se i drugi rezultati. Bezobzirna seča šuma uništila je rezervoare vlažnosti tla, zemlja nije upijala vodu posle kiše i topljenja snega, već je voda brzo oticala kroz potoke i reke izazivajući velike poplave; leti su reke postajale plitke i zemlja se presušivala. U mnogim najplodnijim krajevima Rusije nivo vlažnosti zemlje je, prema nekim podacima, opao za čitav metar, tako da ga koreni klasja žitarica više ne mogu dostići i zbog toga se one suše. Nisu, dakle, upropašćeni samo ljudi, već u mnogim krajevima i sama zemlja, bar za jedan ljudski vek.

Ovaj proces propadanja, koji je imao hroničan karakter, učinila je glad iz 1891. akutnim i učinila ga vidljivim za ceo svet. Zbog toga, Rusija posle 1891. ne može da se oslobodi gladi. Loša godina je najvećim delom upropastila poslednje i najvažnije seljačko sredstvo za proizvodnju — stoku — i time dovela zaduženje seljaka do vrhunca, što mora slomiti i poslednje ostatke njihove otpornosti.

U takvoj situaciji, zemlja bi mogla započeti rat samo iz očajanja. Ali i za to nedostaju sredstva. U Rusiji plemstvo živi od dugova, sada i seljak živi od dugova, a pre svega od dugova živi država. Koliko ruska država duguje inostranstvu zna se: preko četiri milijarde maraka. Koliko je dužna u zemlji, ne zna niko; prvo, zato što se ne zna ni iznos podignutih zajmova, ni količina papirnog novca koji je u opticaju; drugo, zato što papirni novac svakog dana menja svoju vrednost. Jedno je, međutim, sigurno. Kredit Rusije u inostranstvu je iscrpen. Četiri milijarde maraka ruskih državnih obveznica su prezasitile zapadnoevropsko tržište novca. Engleska se odavno oslobodila najvećeg dela svojih »Rusa«; Nemačka je to učinila nedavno. Holandija i Francuska su, takođe, pokvarile stomak kupujući ih, kao što se pokazalo prilikom poslednjeg ruskog zajma u Parizu; od 500 miliona franaka samo je 300 moglo da bude realizovano; 200 miliona je ruski ministar finansija morao da uzme natrag od bankara koji su upisivali zajam.^[218] To je bio dokaz da novi ruski zajam nema u narednom vremenu apsolutno nikakvih izgleda čak ni u Francuskoj.

To je položaj zemlje od koje nam, navodno, preti neposredna ratna opasnost, a koja nije u stanju da započne ni jedan rat iz očajanja

---

* O tome sam pisao pre godinu dana u časopisu »Die Neue Zeite«, 1891/92, br. 19, u članku: *Socijalizam u Nemačkoj*¹

¹ Vidi u ovom tomu, str. 207-220

ukoliko mi sami ne budemo tako glupi da joj zato bacimo novac u čeljust.

Teško se može shvatiti neobaveštenost francuske vlade i francuskog *građanskog* javnog mnjenja koje njome vlada. Nije Francuskoj potrebna Rusija — već je mnogo više Rusiji potrebna Francuska. Bez Francuske car bi sa svojom politikom bio izolovan u Evropi i morao bi nemoćno prepustiti da događaji na Zapadu i Balkanu idu svojim tokom. S malo razuma Francuska bi mogla da dobije od Rusije sve što želi. Umesto toga, zvanična Francuska puzi pred carem.

Izvoz žita iz Rusije je već upropašćen jevtinijom američkom konkurencijom. Prema tome, kao glavni izvozni artikl ostaje raž, a nju skoro isključivo kupuje Nemačka. *Čim Nemačka bude jela beli hleb umesto crnog, propašće sadašnja Rusija cara i krupne buržoazije.*

VII

Dovoljno smo kritikovali naše mirne neprijatelje koji su nam susedi. Da vidimo sada kako izgledaju stvari u našoj kući?

Tu moramo odmah da kažemo: postepeno skraćenje roka vojne službe može biti korisno samo ako se jednom za svagda potpuno onemoguću svako *kinjenje* vojnika, koje je poslednjih godina počelo da uzima maha i koje je u vojsci postalo pravilo u većoj meri nego što se to priznaje.

Kinjenje vojnika ide zajedno sa kaplarskim sistemom i paradnim muštranjem; oduvek su bili rašireni u pruskoj vojsci čim se ova za izvesno vreme nađe u miru, a iz Pruske se prenose na Saksoniju, Bavarsku itd. Kinjenje je nasleđeno iz »staropruskih vremena« kada je vojnik bio neki zavrbovani probisvet ili kmet i, zbog toga, morao da trpi bez gundanja svako zlostavljanje i obeščašćenje od strane svog plemićkog oficira. Osiromašeno, propalo i parazitsko plemstvo, koje u krajevima istočno od Elbe nije malobrojno, i danas daje svoj kontingent oficira za najgore kinjenje vojnika, a u tom pogledu se s njim mogu meriti samo naduveni buržujski sinčići koji žele da izigravaju junkere.

Zlostavljanje vojnika u pruskoj vojsci nikada nije sasvim izumrlo. Ranije je ono bilo ređe, blaže i mestimično je imalo i humorističkih crta. Međutim, otkako, s jedne strane, vojnici moraju da savladaju sve više stvari, a s druge strane se nije mislilo na to da se ukine beskorisni starež preživelih i besmislenih taktičkih vežbi, podoficir je sve više dobijao prećutnu punomoć da upotrebi svaki metod obuke koji mu se čini pogodan. S druge strane, zahtev da u kratko vreme svoga kaplarisanja on ovo ili ono dovoljno usadi vojnicima, indirektno ga je prisiljavao na primenu nasilnih sredstava. Tome treba dodati da je pravo vojnika da se žale čista smejurija; zar je onda čudo što je stari omiljeni pruski metod ponovo došao u široku upotrebu svuda gde su vojnici to dozvoljavali. Ja sam ubeđen, naime, da su u pukovima sastavljenim od stanovnika zapadnih delova Nemačke ili velikih gradova vojnici kinje daleko manje nego u pukovima koji su sastavljeni pretežno od naših zemljaka iz krajeva istočno od Elbe.

Sve je to ranije imalo bar neku stvarnu protivtežu. Dok su upotrebljavane puške koje su imale glatku cev i punile se spreda, bilo je lako za vreme vežbi ubaciti kamenčić na patronu u cev puške, tako da se počesto dešavalo da omrznuti pretpostavljeni bude slučajno ubijen. Ponekad je stvar ispadala naopako: znao sam jednog mladića iz Kelna koji je 1849. na ovaj način poginuo od zrna namenjenog njegovom kapetanu. Sada, sa malokalibarskom puškom koja se puni odostrag, to ne ide tako lako i neprimetno; ali zato je statistika samoubistava tačan barometar za ocenu kinjenja vojnika. Bude li u »slučaju ozbiljnosti« upotrebljena bojeva municija, nameće se pitanje neće li stara praksa ponovo naići na pristalice, kao što se u poslednjim ratovima, ovde-onda, navodno i događalo; pobedi to ne bi mnogo doprinelo.^[341]

Izveštaji engleskih oficira se slažu u pohvalama koje su izrazili izuzetno dobrim odnosima između pretpostavljenih i vojnika u francuskoj vojsci koja je 1891. manevrisala u Šampanji. U toj vojsci bile bi zaista nemoguće stvari koje kod nas tako često dospevaju iz kasarne u štampu. Još pre velike revolucije pokušaj da se uvede pruski način batinanja pretrpeo je neuspeh. U najgore doba osvajanja Alžira i Drugog carstva nijedan pretpostavljeni se ne bi usudio da sa francuskim vojnicima radi i deseti deo onog što se pred našim očima radi s nemačkim vojnicima. A danas, posle uvođenja opšte vojne obaveze, ja bih voleo da vidim francuskog podoficira koji bi se usudio da naredi vojnicima da jedan drugog šamaraju ili da jedan drugom pljuju u lice. Kakav prezir moraju da osećaju francuski vojnici prema svojim budućim protivnicima kad čuju i pročitaju šta sve ovi trpe a da ne trepnu. A da vojnici u svakoj francuskoj kasarni to pročitaju i čuju, o tome se vodi računa.

Kod Francuza u vojsci vladaju duh i odnosi između oficira, podoficira i vojnika, kakvi su u Pruskoj vladali od 1813. do 1815, i kakvi su naše vojnike dva puta doveli do Pariza. Kod nas se stanje sve više približava stanju iz 1806, kada je vojnik jedva smatran za čoveka, bio batinan i kinjen, i kada je između njega i oficira bio nepremostivi jaz — a to stanje je dovelo vojsku u Jenu^[36] i francusko zarobljeništvo.

Govori se tako mnogo o odlučujućoj vrednosti moralnih činilaca u ratu. A šta se u miru radi drugo nego da se oni skoro sistematski uništavaju?

VIII

Do sada smo polazili od pretpostavke da će predlog o postepenom, ravnomernom skraćanju vojnog roka i o konačnom prelasku na sistem milicije biti opšte prihvaćen. Ali se, pre svega, postavlja pitanje: da li će on biti prihvaćen?

Pretpostavimo da Nemačka podnese takav predlog prvo Austriji, Italiji i Francuskoj. Austrija će s radošću prihvatiti maksimalni rok vojne službe od dve godine i verovatno će u svojoj praksi ići na još kraći rok. Izgleda da se u austrijskoj vojsci daleko otvorenije nego u nemačkoj govori o povoljnim rezultatima koje je kraći rok službe dao u jednom delu trupa. Tamo mnogi oficiri proglašavaju upravo domobrane, koji služe samo nekoliko meseci, za bolje trupe od linijskih; njihova pozitivna strana je, pre svega, to što se jedan domobranski bataljon, kako su me uveravali, može dovesti u mobilno stanje za 24 sata, dok je linijskom bataljonu za to potrebno više dana. Naravno: kod linijskih trupa niko se ne usuđuje da dirne staro-austrijski pretenciozni javašluk, dok su kod domobrana, gde su sve institucije novostvorene, imali hrabrosti da ga ne uvedu. U svakom slučaju, u Austriji i narod i vlada uzdišu za olakšanjem vojnog tereta, a on se, upravo na osnovu njihovih sopstvenih iskustava, najlakše može postići skraćanjem roka vojne službe.

Italija će ga, takođe, obručke prihvatiti. Nju ratni budžet tako pritiskuje da ona mora brzo naći nekog leka. I tu je skraćenje maksimalnog roka vojne službe najpreči i najjednostavniji put. Dakle, može se reći: ili će se Trojni savez^[342] raspasti, ili se mora prihvatiti put koji se, manje ili više, poklapa s našim predlogom.

Ako Nemačka, oslanjajući se na prihvatanje Austrije i Italije, podnese ovaj predlog francuskoj vladi, onda će ova doći u veoma fatalnu situaciju. Ako ga prihvati, ona uopšte neće pogoršati svoju vojnu situaciju u odnosu na druge zemlje. Naprotiv, dobila bi mogućnost da tu situaciju poboljša. Za Francusku je u izvesnom pogledu nepovoljno to što je opštu vojnu obavezu uvela tek pre 20 godina. Ali taj nepovoljni činilac ima tu prednost što je sve još novo, što su staro-vremenska shvatanja tek nedavno odbačena i što se dalja poboljšanja mogu lako uvoditi a da ne naiđu na žilav otpor zarđalih predrasuda.

Sve vojske su posle *velikih poraza* neobično spremne da uče. Bolje iskorišćavanje međunarodnim ugovorom utvrđenog roka vojne službe moglo bi se u Francuskoj daleko lakše sprovesti nego na drugom mestu, a kako se i školstvo, kao i vojska, nalazi u stanju preobražaja, moći će se tamo daleko brže i lakše nego u drugim zemljama, ostvariti opšte telesno obrazovanje i specijalna predvojnička obuka omladine. To bi značilo da će Francuska ojačati svoj vojni položaj u odnosu na Nemačku. Uprkos tome, moguće je, čak i dosta verovatno, da će šovinistička struja — francuski šovinizam je isto toliko glup kao i nemački — biti dovoljno jaka da obori svaku vladu koja bi tako nešto prihvatila, naročito ako to dolazi iz Nemačke. Uzmimo, dakle, da će Francuska odbiti. Šta onda?

Onda će Nemačka izvući ogromnu korist već iz same činjenice što je podnela predlog. Ne smemo zaboraviti: dvadeset sedam godina Bismarckovog gazdovanja dovelo je Nemačku do toga — s pravom — da je omrznuta u celom inostranstvu. Ni aneksija Danaca iz severnog Šlezviga, ni nepoštovanje, a na kraju i izvrtanje člana Praškog mirovnog ugovora koji se na to odnosio^[343], niti aneksija Elzasa i Lotaringije, niti sitničave mere protiv pruskih Poljaka, nisu imali nikakve veze sa stvaranjem »nacionalnog jedinstva«. Zahvaljujući Bismarcku, Nemačku bije glas da je željna tuđih zemalja. Nemački šovinistički građanin, koji je nemačke Austrijance izbacio iz Nemačke i koji uprkos tome želi bratski da očuva jedinstvenu Nemačku »od Eča do Memela«^[344], koji bi želeo da s nemačkim Rajhom ujedini Holandiju, Flandriju, Švajcarsku i navodno »nemačke« baltičke pokrajine Rusije — taj nemački šoven je Bismarcku pošteno pomogao, i to tako vanredno uspešno da danas niko u Evropi ne veruje »čestitim Nemcima«. Idite kuda hoćete, svuda ćete videti da Francuska uživa simpatije, a da postoji nepoverenje prema Nemačkoj, koja se smatra uzrokom sadašnje ratne opasnosti. To bi sve bilo okončano kad bi Nemačka odlučila da izađe s našim predlogom. Ona bi istupila kao mirotvorac, i to na način koji ne bi ostavljao mesta sumnjama. Ona bi pokazala spremnost da prednjači u delu razoružanja, kako bi i trebalo da učini zemlja koja je dala signal za naoružavanje. Nepoverenje bi se pretvorilo u poverenje, antipatije u simpatiju. Tada bi postala istinitom izreka da je Trojni savez, savez mira, a sam Trojni savez koji je sada samo privid, postao bi stvaran. Celo javno mnjenje Evrope i Amerike bilo bi na strani Nemačke. To bi bilo moralno osvajanje, koje bi obilno nadoknadilo sve vojne nedostatke koji se još mogu naći u našem predlogu.

Nasuprot tome, ako bi Francuska odbacila predlog, dospela bi u isti nepovoljan položaj izazivača sumnji u kome je danas Nemačka. Sada svi vidimo, kazale bi evropske čifte — a oni su najveća velesila — ko hoće mir, a ko rat. I ako bi tada u Francuskoj došla na vlast stvarno ratoborna vladu, ona bi se nalazila u takvom položaju koji bi joj, ako bi imala makar i malo razuma, zabranjivao da započne rat. Bilo šta da preduzme, ona bi stajala pred Evropom kao strana koja

je izazivala i nametnula rat. Time ona ne samo što bi protiv sebe okrenula male i Englesku, već ne bi bila sigurna čak ni u pomoć Rusije, čak ni one tradicionalne pomoći Rusije koja se sastoji u tome da saveznike gurne u rat, a zatim da ih ostavi na cedilu.

Ne zaboravimo: *u sledećem ratu odlučivaće Engleska*. Trojni savez u ratu protiv Rusije i Francuske, kao i Francuska odvojena od Rusije neprijateljskom teritorijom — svi su oni upućeni da neophodni veliki uvoz žita ostvaruju morskim putem. A ovim vlada Engleska neograničeno. Ako ona stavi jednoj strani svoju flotu na raspolaganje, druga će jednostavno biti osuđena na gladovanje, jer će uvoz žita biti presečen. To je izgladnjivanje Pariza^[345], ali u silno uvećanim razmerama — a deo koji gladaje mora kapitulirati; to je sigurno kao što su dva puta dva četiri.

Pa dobro: u sadašnjem trenutku u Engleskoj dominiraju liberalne struje, a engleski liberali gaje značajne simpatije prema Francuskoj. Tome treba dodati da je stari Gladstone prijatelj Rusa. Ako izbije evropski rat, Engleska će ostati neutralna što je moguće duže; ali čak i njena »blagonaklona« neutralnost mogla bi biti u pomenutim okolnostima odlučujuća pomoć jednoj od zaraćenih strana. Ako Nemačka izađe s našim predlogom i ako ga Francuska odbije, onda Nemačka ne samo da će suzbiti sve profrancuske simpatije Engleza, već će za sebe osigurati blagonaklonu neutralnost Engleske. Osim toga, ona će time onemogućiti englesku vladu da se u tom ratu priključi protivnicima Nemačke.

Dakle da zaključimo:

Ili će Francuska prihvatiti predlog, pa će stvarno biti uklonjena ratna opasnost koja proizilazi iz sve većeg naoružavanja, narodi će dobiti mir, a Nemačka slavu što je to započela.

Ili Francuska neće prihvatiti. U tom slučaju će pogoršati svoj položaj u Evropi, i toliko popraviti položaj Nemačke da se ova uopšte neće morati da boji rata i da će moći bez ikakve opasnosti zajedno s njenim saveznicima, koji će tek tada postati pravi saveznici, pristupiti na svoju inicijativu postepenom skraćanju roka vojne službe i pripremanju sistema milicije.

Da li će Nemačka biti dovoljno hrabra da učini spasonosni korak? Ili će sačekati da Francuska, shvativši položaj Rusije, učini prvi korak i pozhnje slavu?

[Nemačkim radnicima povodom 1. Maja 1893]

Čime bih mogao više obradovati nemačke radnike nego izveštajem o predstojećoj prvomajskoj proslavi ovde u Engleskoj, koja će upravo ove godine biti naročito značajna?^[346] Ako Nemačka više nije »pobožna dečja soba« Heinricha Heinea^[347], onda ni Engleska danas više nije uzorna zemlja nemačkih katedarskih propovednika blagosti, zemlja u kojoj poslušni tredjunioni i zakonski napredak vode računa da opojni socijalistički snovi ne uhvate korena. To je sada prošlo za svagda. Radničkoj klasi Engleske, posle njenih slavних borbi i potonjih poraza iz vremena čartista, bilo je mnogo vremena potrebno da se ponovo pokrene. Ali sada je nesumnjivo ponovo u pokretu. Socijalističke organizacije, koje su ovde postojale sve do skoro, nisu prevazilazile razmere običnih sekta, pored kojih su stari tredjunioni stvarno mogli da izgledaju kao velika sila. Odatle su poticala tvrđenja nemačkih univerzitetskih mlakonja da engleski radnici ne žele da ukinu najamni sistem, već da ga samo »oplemene«. Kako stoje stvari danas? U masama radnika sve više se budi svest da njihov spas ne leži toliko u iznudiavanju viših nadnica i kraćeg radnog vremena u borbi sa pojedinim poslodavcima, već u prvom redu u osvajanju političkih prava i parlamenta¹ preko radničke klase koja je organizovana u sopstvenu političku stranku. To se prvi put pokazalo na opštim izborima 1892. Radnici su postigli da tri njihova kandidata budu izabrana u borbi protiv obe stare stranke, a povrh toga, u preko dvadeset izbornih srezova dali su tim strankama da okuse opori ukus njihove dosad nekorišćene moći.^[348] To je neobično podiglo samosvest radnika.

U Engleskoj radnici imaju i na temelju sadašnjeg ograničenog prava glasa apsolutnu većinu bar u 150 izbornih srezova. Bude li usvojena izborna reforma koju je predložila vlada^[349], biće i u 200. Već sada u većini izbornih srezova radnički glasovi odlučuju o ishodu. Šta će tu značiti buđenje klasne svesti radnika, veoma je jasno. Samo ako radnici budu hteli, Engleskom se neće moći vladati protiv njihove volje.

¹ U rukopisu: već u osvajanju parlamenta, političke moći

Ovo buđenje se vidi i u pripremama ovogodišnje prvomajske proslave. Prvi put pregovori u vezi s programom teku glatko, bez svada i ljubomore, s jednodušnim oduševljenjem. Još je važnije: vodstvo je u rukama socijalista i prvi put će proslava imati neosporno socijalistički karakter.

Friedrich Engels

13. marta 1893.

Prema svečanoj prvomajskoj
publikaciji izdavačke kuće
«Vorwärts» od 1. maja 1893.

[Austrijskim radnicima povodom 1. Maja 1893^[350]]

London. Pozvan sam da austrijskim drugovima uputim nekoliko reči u njihovoj prvomajskoj publikaciji. Što bih mogao da im kažem? Kako treba slaviti Prvi maj, pa to oni bolje znaju od mene. To su od početka dokazali. Od 1890. austrijski radnici su pokazivali iz godine u godinu svojoj braći u svim drugim zemljama šta je prava prvomajska proslava u proleterskom duhu. Ni na jednom drugom mestu ona nije bila ni na istoj, niti na približnoj visini.

Zaista, proslava Prvog maja ima u Austriji daleko veći značaj nego u drugim zemljama. U Nemačkoj se 1890. moglo ukazati na upravo održane izbore za Rajhstag, koji su bili tako veličanstvena smotra borbene nemačke radničke klase da je pored nje svaka prvomajska proslava izgledala bleđa. U Francuskoj su prvog maja 1892. bili opštinski izbori, koji su se održavali na osnovu opšteg biračkog prava i koji su radnicima, takođe, doneli velike uspehe^[351]; tada je prvog maja trebalo raditi za stvar proletarijata, a ne slaviti. Ali u Austriji radnici još nemaju prava glasa, a kako stoji s njihovom slobodom štampe, s njihovim pravom da se udružuju i održavaju skupove, o tome je dao obaveštenje, na interpelaciju u Rajhsratu, savetnik ministarstva, baron von Czapka.^[352] Zbog toga su austrijski radnici potpuno u pravu kada pod svim okolnostima insistiraju na svojoj dobro organizovanoj prvomajskoj proslavi. Za radnike drugih zemalja ta je proslava pretežno međunarodna stvar i zbog toga se može desiti da je posebne unutrašnje okolnosti potisnu u drugi plan. Za Austrijance ona nije samo međunarodna, već možda pretežno unutrašnja stvar, i zbog toga ona kod njih stoji bezuslovno i uvek u prvom planu.

Neka proslava i ove godine protekne veličanstveno kao i do sada.

Napisano marta/početkom aprila 1893.

Prema svečanoj prvomajskoj publikaciji u izdanju lista
»Arbeiter-Zeitung«, Beč, 1893.

Češkim drugovima povodom njihove prvomajske proslave - jedna uspomena iz godine 1848^[353]

Karl Marx se tada sreo u Beču^[354] sa češkim knjižarom Boroschem, vođom nemačko-češke frakcije u austrijskoj Narodnoj skupštini.

Borosch se žalio na nacionalne borbe u Češkoj i na navodno fanatično neprijateljstvo Čeha prema Nemcima u Češkoj. Marx ga je upitao gde su tu češki radnici. »To je«, odgovorio je Borosch, »sasvim posebna stvar; čim se radnici pokrenu, onda te borbe prestaju, onda više nema ni govora o Česima ili Nemcima u Češkoj, svi su složni.«

Ono što su radnici u Češkoj obeju nacionalnosti tada samo *osećali*, to danas *znaju*: da je celokupna nacionalna borba moguća samo pod vlašću velikih feudalnih zemljoposjednika i kapitalista, da služi samo produženju ove vlasti, da češki i nemački radnici imaju iste zajedničke interese i da će, čim radnička klasa osvoji političku vlast, biti uklonjeni svi povodi za nacionalne svade. Jer, radnička klasa je internacionalna po svojoj prirodi i to će ponovo dokazati ovog prvog maja.

London

F. E.

Napisano 8. aprila 1893.

Prema K. Marx-F. Engels, Werke,
Bd. 22, Dietz Verlag, Berlin 1974, str. 403.

Uprkos svemu!

[Pozdravna adresa francuskim radnicima povodom 1. maja 1893^[355]]

Možda se varam, ali mi se čini da ove godine 1. maj neće imati dominantnu ulogu u životu međunarodnog proletarijata, kao prethodne tri godine.

Izgleda da će od velikih evropskih zemalja samo Austrija hteti da prvomajsku proslavu zadrži u prvom planu. Tamo radnici, zaista, nemaju drugog sredstva akcije.

Značaj prvog maja zaseniće u ovoj godini — u Francuskoj sigurno, u Nemačkoj vrlo verovatno, u Engleskoj možda, — opšti izbori na kojima će proletarijat biti pozvan da osvoji nove pozicije, i na kojima će ih nesumnjivo i osvojiti.*

Ne treba da nas uzbuđuje ako prvomajska proslava u izvesnom pogledu bude, makar i malo, u senci zbog približavanja izbora. To ni u kom slučaju neće značiti da smo postali slabiji. Naprotiv.

Demonstracije su izvrsna stvar, ali samo onda kada nemamo boljih sredstava za akciju.

Neka buržoazije ne trijumfuje suviše rano.

Videćemo se ponovo kod glasačkih kutija, a kasnije u Burbonskoj palati!^[357]

Friedrich Engels

Naslov originala *Quand même*

Objavljeno u listu »Le Socialiste»
br. 134 od 23. aprila 1893.

Prevod sa francuskog

* [U rukopisu brisano:] U Belgiji jedna nesposobna vlada i kratkovidna buržoazija se neposredno uoči 1. maja igraju vatrom, kao da im je stalo da zapale požar od koga bi planula cela Evropa.^[356]

[Španskim radnicima povodom 1. Maja 1893. ^[358]]

Izgleda da proleterska revolucija remeti sve, čak i hronologiju. Tako, bar u Španiji, 1. maj dolazi posle 2. maja^[359], bez obzira na ono što kalendar pokazuje. Španski radnici su ranije slavili 2. maj, danas oni slave prvi ovoga meseca.

Od 2. maja do 1. maja, postigli smo stvarno velik napredak. A šta se desilo 2. maja 1808? Na jednoj strani — inostrana invazija, na drugoj — narod Madrida*. Izgleda prilično jednostavno. Međutim, situacija je bila vanredno složena. Da bi se borio protiv inostrane invazije i Napoleonove tiranije, španski narod se morao istovremeno boriti protiv francuske revolucije**, a da bi ponovo zadobio svoju nezavisnost, taj isti španski narod je bio prinuđen da uspostavi despotizam fanatičnog idiota Fernanda VII, koga su podržavali plemstvo i kler.

A to isto se dogodilo u Italiji, Nemačkoj, čak i u Francuskoj; Italija i Nemačka mogle su se osloboditi Napoleonovog jarma samo tako što su se bez otpora prepustile monarhističkoj, feudalnoj i klerikalnoj reakciji.

Na taj način ratovi između naroda otežavaju i komplikuju situacije koje su na izgled tako jednostavne i jasne.

Ali napredak od 2. do 1. maja je ogroman! Prvi maj znači jasnu i čistu situaciju; dva tabora koja se očigledno razlikuju i koja su oštro suprotstavljena jedan drugom: na jednoj strani — međunarodni proletarijat koji ide u pobedu pod crvenom zastavom opšteg oslobođenja; na drugoj — imućne i reakcionarne klase svih zemalja, koje su se ujedinile za odbranu svojih izrabljivačkih privilegija. Borba je počela, crvena zastava je razvijena, pobjeda je sigurna — napred!

Napisano aprila 1893.

Prema fotokopiji koncepta u rukopisu.

Prevod sa francuskog

* [U rukopisu brisano:] iza inostrane armije stajao je Napoleon, takozvani predstavnik građanske revolucije, a u stvarnosti despot svojoj zemlji i osvajač prema susjednim narodima. Iza naroda Madrida stajalo je kraljevstvo slaboumih Bourbona, feudalno plemstvo, kler. Čudna zbrka.

** [U rukopisu brisano:] čiji je sin bio Napoleon.

[Uredništvu časopisa »Sozial-demokrat«^[360]]

ДО РЕДАКЦИЈАТА НА СБОРНИКЪ
»СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТЪ«

122, Regent's Park Road, N.W.
London, 9. juna 1893.

Dragi moji drugovi,

Srdačno zahvaljujem na drugom broju vašeg časopisa »Соци-
аль-Демократъ« koji ste mi poslali i pokušavam da vam preko
naslova ovih redova pokažem da bar počinjem da razumevam vaš
jezik. Zahtevi internacionalizma rastu. Do 1848. čovek je mogao
verovati da je učinio dosta ako je donekle razumeo glavne jezike za-
padne i srednje Evrope, ali sada je došlo dotle da je pod svoje stare
dane moram da učim čak i rumunski i bugarski ako želim da pratim
napredovanje socijalizma prema Istoku i Jugoistoku. Ali mi na Zapadu
se zbog toga ne radujemo manje ovim našim jugoistočnim predstražama
na granici Azije, koje su zastavu modernog proletarijata, koju je razvio
Marx, donele do Crnog i Egejskog mora — da je Marx lično mogao
to doživeti! — i koje na primamljivanje i pretnje ruskog carizma od-
govaraju tako što carskim proglasima suprotstavljaju socijalističke
redove ruskih proleterskih prvoboraca. Veoma sam se radovao kada
sam video da ste preveli na bugarski^[361] radove Plehanova.

ДА ЖИВЋЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛНИА СОЦИАЛИЗМЪ!¹

Vaš
F. Engels

Prema: K. Marx-F. Engels, *Werke*, Bd. 22.
Dietz Verlag, Berlin 1974, str. 407.

¹ Živeo međunarodni socijalizam!

[Završni govor na međunarodnom radničkom kongresu u Cirihu^[362]]

Gradani i građanke,

Dozvolite mi da govor (koji je govornik upravo održao na engleskom i francuskom) prenesem na moj voljeni nemački. Neočekivano sjajni doček koji ste mi priredili i koji me je duboko dirnuo, ne primam kao da je upućen samo mojoj ličnosti, već kao saradnik velikog čoveka čija slika visi tamo gore (Marx). Upravo se navršilo pedeset godina kako smo Marx i ja pristupili radničkom pokretu time što smo objavili prve članke u časopisu »Deutsch-Französische Jahrbücher«. Od tadašnjih malih sekti, socijalizam se razvio u moćnu partiju pred kojom drhti ceo zvanični svet. Marx je umro, ali da još živi, ne bi bilo u Evropi i Americi čoveka koji bi sa toliko opravdanog ponosa mogao da se osvrne na svoje životno delo. Setimo se još jedne godišnjice. Godine 1872. je održan poslednji kongres Internacionale.^[130] Na njemu su se dogodile dve stvari. Prvo, potpuni raskid s anarhistima. Da li je to bila suvišna odluka ili ne? Pariski^[92], Briselski^[206] i sadašnji kongres morali su da učine to isto. Drugo, donesena je odluka o prestanku delovanja Internacionale u starom obliku. To je bilo vreme u kome je dostigao vrhunac bes reakcije, koja se opila krvlju slavne Pariske komune. Produžavanje stare Internacionale bi samo vodilo žrtvama koje ne bi bile u srazmeri s rezultatima. Internacionala je zbog toga prenela svoje sedište u Ameriku, tj. povukla se s pozornice. Proletarijatu pojedinih zemalja je prepušteno da se organizuje na sopstveni način. To se dogodilo i sada je Internacionala daleko jača nego ranije. U tom smislu moramo da nastavimo da radimo na zajedničkom tlu. Mi moramo dozvoliti diskusiju da se ne bismo pretvorili u sektu, ali mora se očuvati zajedničko stanovište. Elastična veza, dobrovoljno okupljanje koje podržavaju kongresi, dovoljni su da nam obezbede pobedu, koju nam nijedna sila sveta neće moći oti. Posebnu radost osećam zbog toga što su Englezi ovde zastupljeni u velikom broju, jer oni su bili naši učitelji u organizovanju radnika; ali iako smo mi mnogo naučili od njih, sigurno su i oni videli ponešto novo, od čega će i oni moći da uče.

Putovao sam po Nemačkoj i čuo sam ovde-onda da se poneko žali što je zakon protiv socijalista oboren, jer su borbe sa policijom bile zabavnije. Takve borbe ne može pobediti nijedna policija, nijedna vlada celog sveta.

Na molbu biroa, proglašavam da je kongres zaključen. Živeo međunarodni proletarijat!

(Kongres priređuje burne, dugotrajne ovacije. Prisutni se dižu i stojeći pevaju »Marseljezu«.)

[Govor na socijaldemokratskom skupu u Beču
14. septembra 1893^[363]]

[Novinski izveštaj]

Cenjani drugovi i drugarice,

Ne mogu da napustim ovu salu a da ne iskažem srdačno i duboko osećanje zahvalnosti koje je u meni izazvao nezasluzeni večerašnji doček. Mogu samo da kažem da je, na žalost, moja sudbina da žanjem slavu svog pokojnog prijatelja. U tom smislu primam vaše ovacije. Ako sam za pokret mogao da učinim nešto u toku 50 godina koje sam proveo u njemu, onda ne tražim nikakvu nagradu za to. Najlepša nagrada ste vi! Ima naših ljudi u zatvorima Sibira, u rudnicima zlata Kalifornije, svuda, sve do Australije. Nema nijedne zemlje, nijedne velike države u kojoj socijaldemokratija nije sila s kojom svi moraju da računaju. Sve što se događa u celom svetu, događa se s obzirom na nas. Mi smo velesila koja izaziva strah, od koje više zavisi nego od drugih velesila. Time se ja ponosim! Mi nismo uzalud živeli i možemo se s ponosom i zadovoljstvom osvrnuti na svoj rad. U Nemačkoj su hteli nasilno da uguše pokret i svaki put je socijaldemokratija odgovorila onako kako buržoazija nije očekivala.¹ Svaki novi izbori koji pokazuju siguran i nezadrživ rast socijaldemokratskih glasova ulivaju strah buržoaziji. Ulivaju strah Capriviju, ulivaju strah svim silama. (Burno odobravanje.) Prethodni govornik² primetio je da se u inostranstvu uvek potcenjivao socijaldemokratski pokret. Cenjeni moji drugovi, prošao sam ulicama Beča i gledao čudesno lepe zgrade koje je buržoazija bila tako dobra da izgradi za proletarijat budućnosti (buran smeh), a pokazana mi je i divna zgrada Većnice s arkadama, kojom ste vi tako dostojno ovladali. Otkada ste ovladali Većnicom,

¹ U izveštaju lista «Die Neue Freie Presse» umesto ove rečenice stoji: Vi se sada borite za opšte pravo glasa; ono je jedno od najmoćnijih oružja u rukama proletarijata. Opšte pravo glasa je jedino sredstvo da se brojčano izrazi sila, snaga partije. Tome nas uči istorija Nemačke poslednjih dvadeset godina. — ² Leuthner

više vas niko ne potcenjuje. (Živo odobravanje.). Taj dan je epohalan. Ja sam — tada sam bio u Londonu — video strah engleskih novinskih dopisnika kada su izveštavali da je 9. jula proletarijat ovladao Bečom³⁸⁴, bolje ovladao nego što je njime ikada ovladano. (Gromko, dugotrajno odobravanje i aplauz. Poklici Engelsu koji su se neprekidno obnavljali.)

Objavljeno u listu
»Arbeiter-Zeitungs,
br. 38 od 22. septembra 1893.

[Govor na socijaldemokratskom skupu u Berlinu
22. septembra 1893. ^[365]]

[Novinski izveštaj]

Drugovi i drugarice,

Od srca zahvaljujem na sjajnom i nezasluzenom dočeku koji ste mi priredili. I ovde mogu samo da ponovim ono što sam već rekao u Cirihi i Beču¹: smatram da ovaj prijem nije upućen meni lično, već meni kao saradniku i saborcu Karla Marxa, i u tom smislu ga sa zahvalnošću primam. Vi znate da ja nisam nikakav tribun ni parlamentarac, moj rad je na drugom području, ja najviše radim u sobi za rad, i to perom. Ipak bih hteo da vam uputim nekoliko reči. Prošla je skoro 51 godina otkako sam poslednji put video Berlin.^[366] Od tada se Berlin potpuno izmenio. U to vreme Berlin je bio jedna mala, takozvana »rezidencija«, sa jedva 350 000 stanovnika i živeo je od dvora, plemstva, garnizona i činovništva. Danas je to velika metropola, sa skoro dva miliona stanovnika, koja živi od industrije; danas bi dvor, plemstvo, garnizon i činovnici mogli da potraže drugo mesto stanovanja, a Berlin bi ostao Berlin. Industrijski razvoj Berlina je proizveo još jedan preobražaj. Tada nije bilo ni jednog jedinog socijaldemokrata u Berlinu; nije se čak ni znalo šta je socijaldemokratija; sada, pre nekoliko meseci, održana je smotra berlinske socijaldemokratije i ona je nastupila sa skoro 160 000 glasova^[367], a Berlin od svojih, ukupno šest predstavnika, ima pet socijaldemokratskih poslanika u Rajhstagu. U tom pogledu Berlin stoji na čelu svih evropskih velegradova, on je nadmašio čak i Pariz.

Ali ne samo Berlin, već i sva ostala Nemačka doživela je ovu industrijsku revoluciju. Šesnaest godina ja nisam bio u Nemačkoj.^[368] Kao što znate — vi ste to osetili na sebi samima — ovde je od 1878. vladao zakon protiv socijalista s kojim ste vi srećno izašli na kraj. Dok je zakon bio na snazi, izbegavao sam da dođem u Nemačku da vlastima uštedim trud da me proteraju, što bi se sigurno dogodilo. (Smeh;

¹ Vidi u ovom tomu, str. 344 - 347.

povici: »To bi se sigurno dogodilo!«.) Tako sam se u toku svog dosadašnjeg putovanja mogao osvedočiti kako se veliki preokret ostvario u ekonomskim uslovima Nemačke. Pre jednog ljudskog veka Nemačka je bila ratarska zemlja sa dve trećine seoskog stanovništva; danas je ona industrijska zemlja prvog reda i duž cele Rajne, od holandske do švajcarske granice, nisam video nijedno mestašće na koje se moglo pogledati a da se ne vide fabrički dimnjaci. To u prvom trenutku izgleda da se tiče samo kapitalista. Ali kapitalisti, povećavajući industriju, ne stvaraju samo višak vrednosti, već stvaraju i proletere, razbijaju sitnoburžoasko i sitnoseljačko srednje slojeve, zaoštravaju do maksimuma klasne suprotnosti između buržoazije i proletarijata; a ko stvara proletera, stvara socijaldemokratiju. Buržoazija je prilikom svakih novih izbora za Rajhstag zapanjena nezadrživim rastom broja socijaldemokratskih glasova, ona se pita: otkud to? Kada bi imala malo pameti, morala bi videti da je to njeno sopstveno delo! Tako je došlo do toga da je nemačka socijaldemokratija najjedinstvenija, najkompaktnija i najjača na svetu i da korača iz pobede u pobedu zahvaljujući spokojstvu, disciplini i dobrom raspoloženju s kojim vodi svoje borbe. Drugovi, ubeđen sam da ćete i ubuduće vršiti svoju dužnost i zato završavam poklikom: *Živela međunarodna socijaldemokratija!*

[Nemačkom udruženju za
obrazovanje radnika u Londonu ^[224]]

London, 1. decembra 1893.
122, Regent's Park Road, N. W.

Cenjeni druže,

Molim Vas da upravi i članovima K[omunističkog] r[adničkog]
u[druženja] za o[brazovanje] prenesete moju najiskreniju zahvalnost
što su bili tako ljubazni da se sete moga 73. rođendana. Neka Udruže-
nje cveta još mnogo godina i uvek drži visoko uzdignutu staru crvenu
zastavu, koju je ono prvo razvilo ovde u Engleskoj!

S iskrenim pozdravom
F. Engels

[Međunarodnom kongresu studenata
socijalista^[369]]

London, 19. decembra 1893.

Dragi građani,

Zahvaljujem na Vašem ljubaznom pozivu da prisustvujem Kongresu studenata socijalista i veoma žalim što njime ne mogu da se koristim, jer sam sprečen hitnim i važnim poslovima. Moram se stoga ograničiti na to da Vašem kongresu poželim sav uspeh koji on zaslužuje. Neka Vaši napori uspeju da među studentima razviju svest da upravo iz njihovih redova treba da izađe onaj intelektualni proletarijat koji je pozvan da zajedno sa svojom braćom, manuelnim radnicima, odigra značajnu ulogu u revoluciji koja se približava.

Buržoaskе revolucije prošlosti tražile su od univerziteta samo advokate kao najbolju sirovinu za svoje političare; emancipaciji radničke klase potrebni su, pored toga, lekari, inženjeri, hemičari, agronomi i druge specijalnosti; jer tu se radi ne samo o tome da ona uzme u svoje ruke upravljanje političkom mašinom, već čitavom društvenom proizvodnjom, a za to su, umesto zvučnih fraza, potrebna solidna znanja.

Bratski pozdrav,
F. Engels

Prevod sa francuskog

Predgovor

[brošuri »Članci o međunarodnim temama iz lista ‚Der Volksstaat‘ (1871 - 1875)«^[370]]

Člancima koji su sabrani u ovoj brošuri, pored okolnosti da su svi napisani za list »Der Volksstaat«^[135], zajedničko je i to što se u svima njima razmatraju izvan-nemački, međunarodni problemi.

Prvi: *Opet »gospodin Vogt«*¹ je kraj polemike koju su 1859 - 1860. vodili o italijanskom ratu taj lažni prirodnjak i republikanac, a u stvari vulgarno-liberalni bonapartist i fabrikant knjiga, i Marx. U ovom članku pomenuti gospodin Vogt je konačno okarakterisan kao plaćeni bonapartistički agent, za što je Marx u *Gospodinu Vogtu* 1860², naravno, mogao da iznese samo posredne dokaze.

Drugi članak: *Bakunjinisti na delu*, u kome je prikazana akcija anarhista za vreme ustanka u Španiji 1873, bio je ranije objavljen kao posebna brošura.^[371] Iako je anarhistička karikatura radničkog pokreta odavno prešla svoj vrhunac, ipak su vlade Evrope i Amerike veoma mnogo zainteresovane za njen dalji opstanak i podržavaju je s toliko novca da nismo u mogućnosti da prestanemo da obraćamo pažnju na junačka dela anarhista. Zbog toga ponovo preštamujemo ovaj članak.

Jedan poljski proglas^[372] razmatra jednu stranu odnosa Nemačke s istočnom Evropom koja se danas i suviše često previda, ali koja se ne sme zanemariti ako se želi dati pravilna ocena ovih odnosa.

Kritika *programa blankističkih izbeglica*^[373] iz 1874. upravo sada je posebno zanimljiva, kada je u francuski Poslanički dom, pored predstavnika drugih socijalističkih grupa, ušao i jedan mali broj blankista na čelu s našim prijateljem Vaillant-om^[374]. Blankisti su se, posle povratka u Francusku 1880^[375], jednom odlučno umešali u događaje, i to 1887, na dan poslednjih predsedničkih izbora, posle ostavke Grévyja. Većina Narodne skupštine bila je za Jules-a Ferryja, jednog od najbesramnijih među besramnim ugušiteljima Komune i jednog od najizrazitijih predstavnika oportunističke buržoazije^[376], koja u Francuskoj želi da vlada samo zato da bi izrabljivala nju i njene kolonije.

¹ Vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 246 - 251. — ² Vidi u 17. tomu ovog izdanja, str. 301 - 557.

Tada je u Parizu pripreman ustanak kojim je, u saglasnosti s poslanicima radikala, trebalo da rukovodi opštinsko veće Pariza; vojna organizacija, međutim, bila je u rukama blankista, koji su dali oficire i čiji je vojni rukovodilac, general Komune Eudes, preuzeo komandu i u jednoj kafani, pored gradske kuće, smestio svoj generalštab. Pred ovom pretnjom izbijanja ustanka oportunisti su popustili i izabrali Carnot-a.

I nedavno, za vreme boravka u Parizu gostiju sa ruske flote, slavno se istakao nedeljni list blankista »Le Parti Socialiste«^[377] svojim hrabrim stavom, koji je prkosio svim šovinističkim predrasudama. Ovo držanje nam jemči da će grupa blankista u Poslaničkom domu, pod vođstvom Vaillant-a, doprineti saradnji svih tamo zastupljenih socijalističkih grupa i njihovom ujedinjenju u jednu snažnu socijalističku frakciju.

Čitalac može primetiti da se u svim ovim člancima, bez izuzetka, a naročito u poslednjem, ne nazivam socijaldemokratom, već komunistom. To činim zbog toga što su se tada u raznim zemljama socijaldemokratima nazivali i ljudi koji na svoj barjak nisu ni u kom slučaju stavljali zahtev da sva sredstva za proizvodnju postanu društvena svojina. U Francuskoj se pod socijaldemokratom smatrao demokratski republikanac sa manje ili više postojanim, ali uvek neodređenim simpatijama za radničku klasu, dakle ljudi kao Ledru-Rollin 1848. i prudonistički obojeni »radikalni socijalisti« iz 1874. U Nemačkoj su se lasalovci nazivali socijaldemokratima; ali, iako je većina njih sve više uviđala nužnost podruštvljenja sredstava za proizvodnju, kao jedina javno priznata programska tačka ostale su specifične lasalovske proizvodne zadruge koje bi pomagale država. Za Marxa i mene je stoga bilo potpuno nemoguće da za označavanje našeg specifičnog stanovišta izaberemo tako rastegljiv izraz. Danas stvari stoje drukčije i zbog toga se ta reč može prihvatiti, ma koliko ona bila nepogodna kao naziv za stranku čiji ekonomski program nije samo uopšteno socijalistički, već direktno komunistički, a čiji je krajnji politički cilj prevaziлаženje sveukupne države, a time i demokratije. Međutim, imena pravih političkih stranaka nisu uvek u potpunosti adekvatna; stranka se razvija, ime ostaje.

Poslednji članak: *O društvenim odnosima u Rusiji*, koji je 1875. takođe izašao u posebnom izdanju kao brošura^[378], nije mogao biti preštampan bez jednog, manje ili više, opširnog pogovora¹. Pitanjem budućnosti ruske seljačke opštine bave se više nego ikada ranije svi Rusi koji se brinu za ekonomski razvoj svoje zemlje. Marxovo pismo koje sam citirao² naišlo je među ruskim socijalistima na najrazličitija tumačenja. Sve do nedavno su me, više puta, Rusi u zemlji i u inostranstvu pozivali da iznesem svoje mišljenje o tom pitanju. Ja sam se dugo opirao, jer i suviše dobro znam koliko je nedovoljno moje poznavanje

¹ Vidi u ovom tomu, str. 357 - 368. — ² Isto, str. 365 - 366.

pojediniosti ekonomskog položaja Rusije; kako mogu da okončam treći tom *Kapitala* i da, pored toga, stvarno proučim silnu literaturu u kojoj stara Rusija, kako je to rado govorio Marx, daje popis svoje imovine pred smrt? Pa dobro, postojala je neodložna potreba da se *Društveni odnosi u Rusiji* ponovo štampaju i ta okolnost me nagoni da, kao dopunu onog starog članka, pokušam da izvučem neke zaključke iz istorijski uporednog izučavanja današnjeg ekonomskog položaja Rusije. Ako ovi zaključci ne idu bezuslovno u prilog velike budućnosti ruske opštine, oni, s druge strane, pokušavaju da obrazlože gledište da će raspadanje kapitalizma na Zapadu, koje se približava, dovesti i Rusiju u mogućnost da znatno skрати svoj prolaz kroz kapitalizam koji sada postaje neminovan.

London, 3. januara 1894.

F. Engels

Prema: *Internationales
aus dem »Volksstaats« (1871 - 1875),
Berlin 1894.*

Prethodna napomena (1894)
 [Uz spis »Bakunjinisti na delu. Podsetnik
 o ustanku u Španiji u leto 1873«]^[379]

Za lakše razumevanje ovih zabeležaka neka posluži nekoliko hronoloških podataka.

Devetog februara 1873. kralju Amadeu dosadilo je njegovo špansko kraljevstvo; on se — prvi kralj koji je stupio u štrajk — odrekao prestola. Dvanaestog februara proglašena je republika; odmah zatim izbio je u baskijskim provincijama nov karlistički ustanak.^[380]

Desetog aprila izabrana je Ustavotvorna skupština, koja se sastala početkom juna i koja je 8. juna proglasila federativnu republiku. Jedanaestog juna obrazovana je nova vlada sa Pí y Margallom na čelu. U isto vreme je izabrana komisija za izradu nacrtu novog ustava, pri čemu su mimoideni ekstremni republikanci, takozvani intransigenti¹. Kad je 3. jula taj novi ustav proglašen, intransigenti su našli da se on ne zalaže dovoljno za podelu Španije na »nezavisne kantone« i zato su odmah digli ustanke u provincijama; od 5. do 11. jula odneli su pobedu u Sevilji, Kordobi, Granadi, Malagi, Kadisu, Alkoju, Mursiji, Kartageni, Valensiji itd., i u svakom od tih gradova uspostavili nezavisnu kantonalnu vladu. Osamnaestog jula Pí y Margall podnosi ostavku, a na njegovo mesto dolazi Salmerón, koji na ustanike odmah kreće vojsku. Ustanici su podlegli za nekoliko dana, posle nezatnog otpora. Već 26. jula, zahvaljujući padu Kadisa, vlada je uspostavila svoju vlast u čitavoj Andaluziji, a nekako u isto vreme pokorene su Mursija i Valensija; s nešto energije borila se jedino Valensija.

Držala se samo Kartagena. Ova najveća ratna luka Španije, koja je pala u ruke ustanika zajedno s flotom, imala je s kopnene strane, osim bedema, još i 13 odvojenih forova, i stoga se nije mogla lako osvojiti. A pošto vlada nije htela da razori bazu svoje vlastite flote, »suvereni kanton Kartagena« održao se u životu do 11. januara 1874, kad je najzad i on kapitulirao, jer u stvari ni za šta drugo nije ni bio sposoban.

¹ nepomirljivi

U celom tom sramnom ustanku ovde nas zanimaju samo još sramnija dela bakunjinističkih anarhista; jedino ona su ovde opisana donekle detaljno, da bi savremenicima poslužila kao primer koji opominje.

Napisano početkom januara 1894.

Objavljeno u brošuri
Internationales aus dem »Volksstaat« (1871 - 75),
Berlin 1894.

Pogovor (1894)

[uz spis »O društvenim odnosima u Rusiji«]^[381]

Najpre jedna ispravka: gospodin Tkačov, tačno govoreći, nije bio bakunjinist, tj. anarhist, nego se izdavao za »blankista«. Moja pogreška je bila prirodna, jer se spomenuti gospodin, po tadašnjem ruskom emigrantskom običaju, pred Zapadom solidarisao s čitavom ruskom emigracijom i faktički u svojoj brošuri branio od mojih napada takođe Bakunjina i drugove, i to tako kao da su se ti napadi odnosili na njega lično.

Pogledi na rusku komunističku seljačku opštinu koje je on zastupao nasuprot mojim — bili su u suštini Hercenovi. Taj za revolucionara proglašavani panslavistički beletrist doznao je iz Haxthausenovih *Studien über Russland* da kmetovi na njegovim imanjima ne znaju za privatno zemljišno vlasništvo, nego da oranice i livade s vremena na vreme nanovo raspodeljuju među sobom. Njemu kao beletristu nije bilo potrebno da uči ono što je uskoro zatim postalo opštepoznato — da je zajedničko vlasništvo na zemlju jedan oblik poseda koji upravo izumire, ali koji je u prastaro doba vladao kod Nemaca, Kelta, Indijaca, ukratko kod svih indogermanskih naroda, koji u Indiji postoji još i danas, koji je u Irskoj i Škotskoj tek nedavno silom potisnut, koji u Nemačkoj ovde-onda još može da se nađe i koji je u stvari na izvjesnom stupnju razvitka zajednički svim narodima. Ali kao panslavist, Hercen, koji je u najboljem slučaju bio socijalist samo po frazeologiji, našao je u tome nov izgovor da svoju »svetu« Rusiju i njenu misiju podmlađivanja i prepородivanja prestarelog, preživelog Zapada — ako je potrebno i silom oružja — pokaže nasuprot tom istom trulom Zapadu u još blještavijoj svetlosti. Ono što izlapeli Francuzi i Englezi ne mogu da ostvare nikakvim naporima, Rusi imaju već gotovo kod svoje kuće.

»Sačuvati seljačku opštinu i dati slobodu ličnosti, proširiti seosku i opštinsku samoupravu na gradove i na čitavu državu čuvajući nacionalno jedinstvo — u tome je čitavo pitanje budućnosti Rusije, tj. pitanje iste one socijalne antinomije čije rešenje zaokuplja i pokreće umove Zapada« (Hercen, *Pisma Lintonu*).^[382]

Dakle, političko pitanje moglo bi za Rusiju još i da postoji, »socijalno pitanje« je za Rusiju već rešeno.

S istom lakoćom kao Hercen rešava stvar i njegov sledbenik Tkačov. Ako Tkačov u godini 1875. i nije više mogao tvrditi da je u Rusiji »socijalno pitanje« već rešeno, ipak, po njegovim rečima, ruski seljaci kao rođeni komunisti stoje neizmerno bliže socijalizmu i žive osim toga neizmerno bolje nego siromašni, od boga napušteni zapadnoevropski proleter. Ako su francuski republikanci na osnovu svoje stogodišnje revolucionarne delatnosti smatrali svoj narod za politički izabrani narod, mnogi tadašnji ruski socijalisti proglašavali su Rusiju za socijalno izabrani narod; preporod starog ekonomskog sveta trebalo je da ponikne ne iz borbi zapadnoevropskog proletarijata, nego iz najdublje unutrašnjosti ruskog seljaka. Moj napad bio je uperen protiv tog detinjastog shvatanja.

Ali ruska opština našla je uvažavanje i priznanje među ljudima koji stoje beskrajno više nego Herceni i Tkačovi. Među njima je bio i Nikolaj Černiševski, onaj veliki mislilac kome Rusija duguje tako beskrajno mnogo i čije će polagano usmrćivanje dugogodišnjim zatočenjem među sibirskim Jakutima ostati večita sramna mrlja na imenu Aleksandra II »Oslobodioca«.

Černiševski nije nikad, zbog ruske intelektualne blokade, upoznao Marxova dela; kad se pojavio *Kapital*, on je već dugo sedeo u Srednje-Viljujsku, među Jakutima. Ceo njegov duhovni razvitak morao je proticati u sredini koja je stvorena tom intelektualnom blokadom. Ono što ruska cenzura nije pustila u zemlju, za Rusiju jedva da je postojalo ili uopšte nije postojalo. Stoga, ako se tamo nalaze neke slabosti, neke ograničenosti shvatanja, onda se treba čuditi jedino tome što ih nema više.

I Černiševski vidi u ruskoj seljačkoj opštini sredstvo da se iz postojećeg društvenog oblika dođe do novog razvojnog stupnja koji je, s jedne strane, viši od ruske opštine, a s druge — viši od zapadnoevropskog kapitalističkog društva s njegovim klasnim suprotnostima. I u tome što Rusija poseduje to sredstvo, dok ga Zapad nema, on vidi prednost.

»Uvođenje boljeg društvenog poretka izvanredno je otežano u zapadnoj Evropi bezgraničnim proširenjem prava pojedinca... nije lako odricati se makar i neznatnog dela onog čime si već navikao da se služiš, a na Zapadu je pojedinac već navikao na bezgraničnost privatnih prava. Koristi i potrebi uzajamnih ustupaka može da nauči ljude samo gorko iskustvo i dugo razmišljanje. Na Zapadu je bolji poredak ekonomskih odnosa skopčan sa žrtvama, i zato je njegovo uspostavljanje veoma otežano.

On se protivi navikama engleskog i francuskog seoskog stanovništva.* Ali »ono što u jednoj zemlji predstavlja utopiju, postoji u drugoj kao činjenica... one navike čije unošenje u narodni život Englezu i Francuzu izgleda kao neobično težak posao, postoje kod Rusa kao činjenica njegovog narodnog života... Poredak stvari

Lettres de Frédéric Engels sur la Russie.

БИБЛІОТЕКА СОВРЕМЕННОГО СОЦІАЛІЗМА

Серія II. — Выпуск III.

ФРИДРИХЪ ЭНГЕЛЬСЪ О РОССИИ

---

1) Отвѣтъ П. Н. Ткачеву (1875 г.)

2) Послѣсловіе къ нему (1894 г.)

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО

В. ЗАСУЛИЧЪ

ЖЕНЕВА

Типографія „СОЦІАЛЬ-ДЕМОКРАТА“, Route de Lancy, 6

Naslovna strana brošure

1894

«Friedrich Engels o Rusiji»

do kojeg sad Zapad nastoji da dođe tako teškim i tako dugim putem još uvek postoji kod nas u snažnom narodnom običaju seoskog života . . . Mi vidimo kakvim je žalosnim posledicama urodio na Zapadu gubitak zajedničkog zemljišnog vlasništva i kako zapadne narode staje mnogo muke da vrate ono što su izgubili. Primer Zapada ne sme biti izgubljen za nas« (Černiševski, *Dela*, ženevsko izdanje, V, str. 16 - 19, citirano kod Plehanova, *Naši raznoglasija*, Ženeva 1885).¹⁹⁸³

A o uralskim kozacima, kod kojih je još postojalo zajedničko obrađivanje zemlje sa kasnijom podelom proizvoda među pojedine porodice, on kaže:

»Ako Uralci u sadašnjem svom ustrojstvu dočekaju vreme kad u proizvodnju žita budu uvedene mašine, njima će biti vrlo drago što se sačuvalo ustrojstvo koje omogućava upotrebu takvih mašina koje zahtevaju gospodarstva ogromnih razmera, na stotine desetina« (*ibidem*, str. 135).

Pri tom nikako ne treba zaboraviti da su Uralci sa svojim — iz vojnih obzira (imamo i kasarnski komunizam) od propasti sačuvanim — zajedničkim obrađivanjem zemlje potpuno osamljen slučaj u Rusiji, otprilike kao kod nas na Mozelu *Gehöferschaften* sa svojim povremenim ponovnim podelama. Ostanu li oni pri svom sadašnjem ustrojstvu dok ne sazru za uvođenje mašina, od toga neće oni imati koristi, nego ruski vojni fiskus, čiji su oni sluge.

Bilo kako bilo, postojala je činjenica: u isto vreme dok se u zapadnoj Evropi kapitalističko društvo raspada i dok mu pretila propast od neizbežnih protivrečnosti njegovog vlastitog razvitka, u to isto vreme se u Rusiji otprilike polovina čitave obradive zemlje još nalazi u zajedničkom vlasništvu seljačkih opština. Ako na Zapadu rešenje protivrečnosti putem reorganizacije društva pretpostavlja preuzimanje svih sredstava za proizvodnju, dakle i zemlje, u zajedničko vlasništvo društva, u kakvom odnosu prema tom zajedničkom vlasništvu koje na Zapadu tek treba da se stvori stoji zajedničko vlasništvo koje u Rusiji već, ili, bolje rečeno, još postoji? Zar ono ne može da posluži kao polazna tačka jedne nacionalne akcije koja, preskakanjem celog kapitalističkog perioda, ruski seljački komunizam odmah prevodi u moderno socijalističko zajedničko vlasništvo na sva sredstva za proizvodnju, obogaćujući je svim tehničkim dostignućima kapitalističke ere? Ili, da upotrebim reči kojima Marx u jednom pismu, koje ćemo kasnije citirati¹, rezimira shvatanje Černiševskog: »treba li Rusija najpre da razori seljačku komunu, kao što to zahtevaju liberali, da bi zatim prešla na kapitalistički sistem, ili ona može, naprotiv, ne prošavši muke toga sistema, usvojiti sve njegove plodove, razvijajući dalje svoje vlastite, istorijski date pretpostavke?«

Već samo postavljanje pitanja pokazuje pravac u kome treba tražiti rešenje. Ruska opština postojala je stotinama godina a da iz nje

¹ Vidi u ovom tomu, str. 365 - 366

nikad nije došao impuls da sama iz sebe razvije viši oblik zajedničkog vlasništva, baš kao što to nije bio slučaj ni s nemačkom markom, ni s keltskim klanom, ni s indijskom i drugim opštinama sa primitivno-komunističkim ustanovama. Sve te opštine su u toku vremena, pod uticajem robne proizvodnje i robne razmene između pojedinih porodica i pojedinih lica — koje niču iz njihove vlastite sredine i koje ih postepeno prožimaju — sve više gubile svoj komunistički karakter i pretvarale se u opštine međusobno nezavisnih zemljoposjednika. Ako se, dakle, uopšte može postaviti pitanje da li rusku opštinu čeka druga i bolja sudbina, nije kriva sama ta opština, već jedino okolnost što se ona s relativnom žilavošću održala u jednoj evropskoj zemlji sve do vremena kad je u zapadnoj Evropi ne samo robna proizvodnja uopšte nego i njena najviša i poslednja forma, kapitalistička proizvodnja, došla u protivrečnost sa proizvodnim snagama koje je sama razvila, kad je ona nesposobna da i dalje upravlja tim snagama i kad zbog tih unutrašnjih protivrečnosti i odgovarajućih im klasnih sukoba propada. Već iz ovoga proizilazi da inicijativa za približno takav preobražaj ruske opštine ne može da potekne od nje same, nego samo od industrijskih proletera Zapada. Pobjeda zapadnoevropskog proletarijata nad buržoazijom i s tom pobjedom skupčano zamenjivanje kapitalističke proizvodnje proizvodnjom kojom upravlja društvo — to je neophodan preduslov podizanja ruske opštine na isti stupanj.

U stvari: nigde i nikad agrarni komunizam koji se sačuvao iz gentilnog društva nije iz sebe razvio ništa drugo do svoje vlastito raspadanje. Ruska seljačka opština već je 1861. predstavljala relativno oslabljeni oblik tog komunizma; zajedničko obrađivanje zemlje koje još postoji u pojedinim krajevima Indije i u južnoslovenskoj zadrugi, verovatnoj majci ruske opštine, moralo je da ustupi mesto obrađivanju od strane pojedinih porodica; zajedničko vlasništvo dolazilo je do izražaja samo još prilikom periodičnih ponovnih podela zemlje, koje su u različitim krajevima vršene u vrlo različitim vremenskim razmacima. Trebalo je samo da zamru te periodične ponovne podele ili da budu ukinute odlukom, i pred nama je selo sa parcelnim seljacima.

Ali sama činjenica da se, u vreme dok postoji ruska seljačka opština, kapitalistička proizvodnja u zapadnoj Evropi približava momentu kad će se raspasti, i kad već sama ukazuje na nov oblik proizvodnje, kod kojeg se sredstva za proizvodnju planski upotrebljavaju kao društveno vlasništvo — sama ta činjenica ne može ruskoj opštini uliti snagu da sama iz sebe razvije taj novi društveni oblik. Kako da ruska opština ovlada divovskim proizvodnim snagama kapitalističkog društva kao društvenim vlasništvom i oruđem pre nego što i samo kapitalističko društvo izvrši tu revoluciju; kako da ruska opština pokaže svetu na koji se način krupna industrija vodi za zajednički račun, kad je već svoju zemlju zaboravila obrađivati za zajednički račun?

Doduše, u Rusiji ima dosta ljudi koji tačno poznaju zapadno kapitalističko društvo sa svim njegovim nepomirljivim suprotnostima i

sukobima i koji su načisto i o putu koji vodi iz tog tobožnjeg ćorsokaka. Ali, prvo, tih nekoliko hiljada ljudi koji to shvataju ne žive u opštini, a onih eventualnih pedeset miliona koji u Velikorusiji još žive u uslovima zajedničkog vlasništva zemlje nemaju o tome ni najbledi pojam. Njima su shvatanja tih nekoliko hiljada ljudi u najmanju ruku toliko tuđa i neshvatljiva koliko su engleskim proleterima 1800 - 1840. bili tuđi i neshvatljivi planovi koje je za njihovo spasenje izmišljao Robert Owen. A među radnicima koje je Owen zapošljavao u svojoj fabrici u Nju Lanarku najviše je bilo takvih koji su odrasli u ustanovama i običajima jednog komunističkog gentilnog društva u raspadanju, u keltsko-škotskom klanu. Owen nijednom rečju ne spominje da je kod tih radnika nailazio na veće razumevanje. A zatim, istorijski je nemoguće da niži ekonomski stupanj razvitka treba da reši zagonetke i sukobe koji su ponikli i mogli da poniknu tek na mnogo višem stupnju. Svi oblici gentilne zajednice koji nastaju pre robne proizvodnje i individualne razmene imaju s budućim socijalističkim društvom zajedničko samo to što su izvesni predmeti, sredstva za proizvodnju, u zajedničkom vlasništvu i zajedničkom korišćenju izvesnih grupa. Ali ovo jedno zajedničko svojstvo ne osposobljava niži društveni oblik da iz sebe stvori buduće socijalističko društvo, taj pravi i poslednji proizvod kapitalizma. Svaka data ekonomska formacija mora da rešava vlastite, iz nje same proizašle probleme; hteti rešavati probleme jedne druge, potpuno strane formacije, bilo bi potpuno apsurdno. A to vredi za rusku opštinu isto tako kao i za južnoslovensku zadrugu, za indijsko gentilno domaćinstvo ili za ma koji drugi društveni oblik divljaštva ili varvarstva za koji je karakteristično to da se sredstva za proizvodnju nalaze u zajedničkom posedu.

No zato je ne samo moguće nego i sigurno da će, posle pobede proletarijata i prevođenja sredstava za proizvodnju u zajednički posed kod zapadnoevropskih naroda, zemlje koje su tek krenule putem kapitalističke proizvodnje i koje su još sačuvalе gentilne ustanove ili njihove ostatke imati u ostacima zajedničkog poseda i njima odgovarajućim običajima moćno sredstvo kojim će moći da svoj proces razvitka k socijalističkom društvu znatno skrate i da uštede najveći deo patnji i borbi kroz koje mi u zapadnoj Evropi moramo da prođemo. Za ovo je pak neminovan uslov: primer i aktivna pomoć Zapada, zasad još kapitalističkog. Tek kad kapitalistička privreda bude prevladana u svojoj domovini i u zemljama svog procvata, tek kad zaostale zemlje na tom primeru vide »kako se to radi«, kako se moderne industrijske proizvodne snage kao društveno vlasništvo stavljaju u službu zajednice, tek tada te zaostale zemlje mogu započeti taj skraćeni proces razvitka. No tada i sa sigurnim uspehom. A to vredi za sve zemlje koje se nalaze na dokapitalističkom stupnju razvitka, a ne samo za Rusiju. U Rusiji će to ići relativno najlakše, jer je tamo deo domaćeg stanovništva već usvojio intelektualne rezultate kapitalističkog razvitka, pa će

zbog toga biti moguće da se tamo, u revolucionarno vreme, društveni preobražaj izvrši gotovo istodobno s onim na Zapadu.

To smo već Marx i ja rekli 21. januara 1882. u predgovoru Plehanovljevom ruskom prevodu *Komunističkog manifesta*. Tamo se kaže: »A u Rusiji, naspram vrtloglavog razvitka kapitalizma i tek započetog razvitka buržoaske zemljišne svojine, nalazimo više od polovine zemlje u rukama zajedničkog seljačkog poseda. Sad je pitanje: može li ruska obščina, taj makar i jako potkopani oblik prastarog zajedničkog zemljišnog poseda, preći neposredno u viši oblik komunističke zajedničke svojine? Ili, mora li ona, naprotiv, pre toga proći isti proces raspadanja koji sačinjava istorijski razvitak Zapada?»

Jedini odgovor koji je danas moguće dati na to jeste ovaj: postane li ruska revolucija signal za proletersku revoluciju na Zapadu, tako da jedna drugu dopunjuju, sadašnja ruska zajednička zemljišna svojina može poslužiti kao polazna tačka komunističkog razvitka.¹

Ne treba međutim zaboraviti da je ovo jako raspadanje ruskog zajedničkog vlasništva koje se tu spominje otad znatno napredovalo. Porazi u krimskom ratu pokazali su nužnost brzog industrijskog razvitka za Rusiju. Pre svega, trebalo je izgraditi železnice, a one se u velikim razmerama ne mogu izgraditi bez domaće krupne industrije. Preduslov za ovu bilo je takozvano oslobođenje seljaka; s njim je svanula kapitalistička era za Rusiju, a s njome i era brzog potkopavanja zajedničkog vlasništva na zemlju. Seljacima nametnuta otkupna plaćanja, pored povišenih poreza i istodobnog smanjenja i pogoršanja njima dodeljenog zemljišta, neminovno su bacila seljake u ruke zele-naša, većinom članova seljačke opštine koji su se obogatili. Železnice su mnogim dotad zabačenim krajevima otvorile tržište za njihovo žito, ali su u njih donela i jevtine proizvode krupne industrije i pomoću njih potisle kućnu industriju seljaka, koji su dotle izrađivali slične proizvode delom za sopstvene potrebe, delom za prodaju. Tradicionalni privredni odnosi postali su haotični, nastupio je poremećaj koji svuda prati prelazak naturalne privrede u novčanu, u opštini su se pojavile velike imovinske razlike među pojedinim članovima — siromašniji su postali dužnički robovi bogatih. Ukratko, isti proces koji je u doba pre Solona rastočio atenski gens prodorom novčane privrede* — počeo je da rastače rusku opštinu. Doduše, Solon je jednim revolucionarnim zahvatom u tada još prilično mlado pravo privatne svojine mogao da oslobodi dužničke robove tako što je jednostavno poništio dugove. Ali on više nije mogao da povрати u život staroatenski gens, a tako isto nikakva sila na svetu neće moći da ponovo uspostavi rusku opštinu čim njen poremećaj dostigne izvesnu visinu. Osim toga, ruska vlada je zabranila da se ponovna podela zemlje među članovima opštine

* Vidi Engels, *Poreklo porodice itd.*, 5 izd., Štuttgart 1892, str. 109 - 113.¹

¹ Vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 90 - 93.

vrši češće no jedanput u 12 godina, kako bi se seljak sve više od nje odvikavao i počeo da se smatra privatnim vlasnikom svog nadjela.

U tom smislu Marx se još 1877. izjasnio u jednom pismu upućenom u Rusiju.¹ Neki gospodin Žukovski, onaj isti što sada kao blagajnik Državne banke sankcionira svojim potpisom ruske banknote, napisao je u »Evropskom vesniku« (»Vestnik Jevropy«) nešto o Marxu, na šta mu je jedan drugi pisac² odgovorio u »Otađbinskim zapisima« (»Otečestvennija Zapiski«).^[386] Kao ispravak na taj članak Marx je napisao pismo uredniku »Zapisa«, koji je to pismo, pošto je u prepisu s francuskog originala dugo cirkulisalo po Rusiji, objavio u ruskom prevodu u »Vesniku narodne volje« (»Vestnik Narodnoj volji«), 1886. u Ženevi, a kasnije i u samoj Rusiji.^[386] Pismo je u ruskim krugovima, kao i sve što je poticalo od Marxa, izazvalo veliku pažnju i različita tumačenja, i zato ovde dajem suštinu njegovog sadržaja.

Marx najpre odbacuje shvatanje koje mu se podmeće u »Zapisima« da on deli mišljenje ruskih liberala po kome Rusija nema prečeg posla nego da ukine zajedničko vlasništvo seljaka i da se sunovrati u kapitalizam. On kaže da njegova kratka beleška o Hercenu u dodatku prvom izdanju *Kapitala* ne dokazuje ništa. Ta beleška glasi: »Ako se na evropskom kontinentu uticaj kapitalističke proizvodnje, koji podvira ljudsku rasu . . . bude, kao dosad, razvijao ruku pod ruku s takmičenjem u veličini nacionalne soldateske, državnih dugova, poreza, elegantnog ratovanja itd., onda će podmlađivanje Evrope putem knute i obavezne infuzije kalmičke krvi, što tako ozbiljno proriče polovični Rus, ali potpuni Moskovit Hercen (uzgred rečeno, taj beletrist nije svoja otkrića o »ruskom komunizmu« učinio u Rusiji, nego u delu pruskog vladinog savetnika Haxthausena), na kraju postati neizbežno« (*Kapital*, I, 1. izd., str. 763). — Zatim Marx nastavlja^[387]: ovo mesto »ne može ni u kom slučaju predstavljati ključ za moje poglede na napore« (dalje se u originalu citira na ruskom jeziku) »Rusa da za svoju domovinu nađu put razvitka koji se razlikuje od onog kojim je išla i ide zapadna Evropa« itd. — U pogovoru drugom nemačkom izdanju *Kapitala* govorim o »velikom ruskom naučniku i kritičaru« (Černiševskom) »sa poštovanjem koje on zaslužuje.«³ On je u člancima vrednim pažnje raspravljao o pitanju da li Rusija, kao što zahtevaju liberali, mora početi sa razaranjem seljačke opštine i onda preći na kapitalistički režim, ili može, naprotiv, ne prošavši kroz muke tog sistema, usvojiti sve njegove plodove i razvijati dalje svoje vlastite istorijski date pretpostavke. Černiševski se izjašnjava u ovom drugom smislu.

Ukratko, pošto ne bih hteo da ostavim »nešto za odgonetanje«, govoriću bez uvijanja. Da bih mogao prosuđivati ekonomski razvitak Rusije s punim poznavanjem stvari, učio sam ruski, i zatim godinama studirao službene i druge publikacije koje se na to odnose. Rezultat

¹ Vidi u 30. tomu ovog izdanja. — ² N. K. Mihailovski — ³ Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 21.

do kojeg sam došao je ovaj: *ako Rusija nastavi da ide putem kojim je udarila posle 1861, ona će izgubiti najlepšu šansu koju je istorija ikad pružila jednom narodu, da bi umesto toga prošla kroz sve sudbonosne mene kapitalističkog sistema.*

Zatim Marx tumači neka dalja nerazumevanja njegovog kritičara; jedino mesto koje se odnosi na pitanje koje nas ovde interesuje glasi:

»Šta je mogao moj kritičar izvući iz ove istorijske skice?« (Prikaza prvobitne akumulacije u *Kapitalu*.) »Jedino ovo: ako Rusija teži da postane kapitalistička nacija po zapadnoevropskom uzoru, a poslednjih godina ona se u tom pravcu mnogo trudila — ona neće moći to da postigne a da pre toga dobar deo svojih seljaka ne pretvori u proletere; a kad jednom bude uvučena u vrtlog kapitalističke privrede, ona će morati da se pokori neumoljivim zakonima toga sistema, baš kao i ostali profani narodi. To je sve.«

Tako je pisao Marx 1877. godine. Tada su u Rusiji postojale dve vlade: carska vlada i vlada tajnog izvršnog komiteta (ispolnitel'nyj komitet) zaverenika-terorista.^[388] Moć ove tajne vlade rasla je iz dana u dan. Izgledalo je da neposredno predstoji obaranje carizma; revolucija u Rusiji morala je čitavu evropsku reakciju lišiti njenog najjačeg oružja, njene velike rezervne armije, a time i političkom razvitku Zapada dati nov snažan podsticaj, kao i beskrajno povoljnije uslove delovanja. Nije čudo što je tada Marx savetovao Rusima da se ne žure toliko s jurišem u kapitalizam.

Ruska revolucija nije izbila. Carizam je svladao terorizam, koji mu je za momenat čak ponovo bacio u naručje sve imućne klase, »priatelje reda«. A u toku 17 godina, koliko je prošlo od tog pisma, i kapitalizam i raspadanje seljačke opštine u Rusiji ogromno su napredovali. Kako stoji pitanje danas, 1894?

Kad je posle poraza u krimskom ratu i samoubistva cara Nikolaja stari carski despotizam ostao i dalje neizmenjen, bio je otvoren samo jedan put: što brži prelaz na kapitalističku industriju. Armija je propadala, zbog divovskih dimenzija carstva, u dugim marševima do ratišta; udaljenosti su morale biti uništene mrežom strategijskih železnica. Ali železnice znače kapitalističku industriju i revolucionisanje primitivne zemljoradnje. S jedne strane, proizvod zemljoradnje iz najzabačenijih predela stupa u direktnu vezu sa svetskim tržištem, s druge strane — široka mreža železnica ne može da se gradi i održava u pogonu bez domaće industrije koja dobavlja šine, lokomotive, vagone itd. Ali *jedna* grana krupne industrije ne može se uvesti a da se ne uzme ceo sistem; tekstilna industrija relativno modernog tipa, koja je već ranije uhvatila korene u kraju oko Moskve, Vladimira i na obalama Baltičkog mora, dobila je mogućnosti za nov polet. Železnicama i tvornicama pridružila su se proširenja već postojećih i osnivanja novih banaka; oslobođenje seljaka od kmetstva donelo je slobodu kretanja, a trebalo je očekivati oslobođenje velikog dela tih seljaka i od zemljišnog poseda, koje je uskoro zatim došlo samo od sebe. Time su u kratkom

periodu položeni temelji kapitalističkog načina proizvodnje u Rusiji. Ali to je ujedno bila i sekira udarena u koren ruske seljačke opštine.

Kukati sada nad time ne vredi. Da je posle krimskog rata carski despotizam zamenjen direktnom parlamentarnom vlašću plemstva i birokratije, proces bi možda bio nešto usporen; da je na kormilo došla mlada buržoazija, on bi sigurno bio još i ubrzan. Prema tadašnjem stanju stvari, drugog izbora nije bilo. Pokraj Drugog carstva u Francuskoj, pokraj najsjajnijeg poleta kapitalističke industrije u Engleskoj, od Rusije se zaista nije moglo tražiti da se na bazi seljačke opštine baci na državnosocijalističke eksperimente odozgo. Nešto se moralo dogoditi. Dogodilo se ono što je u tim okolnostima bilo moguće, kao uvek i svuda u zemljama robne proizvodnje, ljudi su radili u većini slučajeva samo upola svesno ili potpuno mehanički i ne znajući šta rade.

Onda je došao nov period revolucije odozgo koji je počela Nemačka, a time i period naglog širenja socijalizma u svim evropskim zemljama. Rusija je uzela učešća u opštem pokretu. Tamo je on — kao što se samo po sebi razume — dobio oblik juriša za obaranje carskog despotizma, za osvajanje intelektualne i političke slobode kretanja za naciju. Verovanje u čudotvornu snagu seljačke opštine, iz koje bi mogao i morao doći socijalni preporod, od kojeg kao što vidimo nije bio sasvim slobodan ni Černiševski — to verovanje je učinilo svoje, povećalo je oduševljenje i energiju herojskih ruskih prvoboraca. S ljudima koji su, njih jedva stotinak na broju, svojim samopregorom i svojim junaštvom doveli apsolutistički carizam dotle da je već morao pomišljati na mogućnost i uslove kapitulacije — s tim ljudima mi se nećemo kavžiti zbog toga što su svoj ruski narod držali za izabrani narod socijalne revolucije. No njihove iluzije ne treba da postanu i naše. Vreme izabranih naroda zauvek je prošlo.

Za vreme te borbe kapitalizam je, međutim, u Rusiji živo napredovao i sve više postizao ono što terorizmu nije uspelo: da dovede carizam do kapitulacije.

Carizmu je trebalo novaca. Ne samo za njegov luksuz na dvoru, za njegovu birokratiju i, pre svega, za njegovu armiju i njegovu spoljnu politiku zasnovanu na korupciji, nego naročito za njegove bedne finansije i njima odgovarajuću glupu politiku železnica. Inostranstvo nije htelo ni moglo da i dalje podmiruje sve careve deficite; morala je da pomogne sama zemlja. Deo železničkih akcija morao se upisati u samoj zemlji, deo zajmova takođe. Prva pobjeda ruske buržoazije sastojala se u železničkim koncesijama, koje su akcionarima donele sve buduće dobitke, a državi natovarile sve buduće gubitke. Zatim su došle subvencije i premije industrijskim preduzećima, zaštitne carine u korist domaće industrije, koje su, na kraju krajeva, uvoz mnogih artikala učinile gotovo nemogućim. Sa svojom bezgraničnom zaduženošću i sa svojim potpuno opotkopenim kreditom u inostranstvu, ruska država ima direktan fiskalni interes u veštačkom razvijanju domaće industrije. Državi stalno treba zlata za plaćanje dužnih kamata inostranstvu.

Ali u Rusiji nema zlata, tamo je u opticaju samo papir. Deo zlata pritiče od propisanog naplaćivanja carine u zlatu, što tu carinu povisuje za oko 50%. Ali najveći deo pritiče od viška izvoza ruskih sirovina nad uvozom stranih industrijskih proizvoda; devize koje potiču od tog viška vlada kupuje u zemlji papirom, a za njih dobija zlato. Ako, dakle, vlada želi da kamate inostranstvu plaća drukčije a ne novim inostranim zajmovima, ona se mora pobrinuti da ruska industrija što pre toliko ojača da bi mogla zadovoljiti sve unutrašnje potrebe. Otuda zahtev da Rusija postane od inostranstva nezavisna, sama sebi dovoljna industrijska zemlja, otuda grčeviti naponi vlade da kapitalistički razvitak Rusije u toku nekoliko godina dovede do kulminacije. Jer ako se to ne dogodi, ne preostaje ništa drugo nego da se posegne u metalne ratne fondove koji leže nagomilani u državnoj banci i državnoj kasi, ili pak — državno bankrotstvo. I u jednom i u drugom slučaju to bi bio kraj ruske spoljne politike.

Jedno je jasno: u takvim okolnostima mlada ruska buržoazija ima državu potpuno u svojoj vlasti. U svim važnim ekonomskim pitanjima država mora postupati po njenoj volji. Ako mlada ruska buržoazija još trpi despotsko samodržavlje cara i njegovih činovnika, to je samo zato što joj ovo samodržavlje, i bez toga ublaženo korumpiranošću birokratije, pruža više garancija nego promene u buržoasko-liberalnom smislu, čije posledice, pri unutrašnjoj situaciji u Rusiji, niko ne može da sagleda. I tako pretvaranje Rusije u kapitalističko-industrijsku zemlju, proletarizacija velikog dela seljaka i propadanje stare komunističke opštine napreduje sve bržim tempom.

Da li je od te opštine spaseno toliko da bi ona u datom slučaju, kao što smo se Marx i ja 1882. godine još nadali, u skladu s preokretom u zapadnoj Evropi mogla postati polazna tačka komunističkog razvitka — na to pitanje ne bih mogao odgovoriti. Sigurno je pak ovo: da bi od te opštine ostao sačuvan neki ostatak, prvi je uslov obaranje carskog despotizma, revolucija u Rusiji. Ta revolucija će istrgnuti ne samo veliku masu nacije, seljake, iz izolovanosti njihovih sela, koja sačinjavaju njihov »mir«, njihov svet, i dovesti ih na veliku pozornicu na kojoj će upoznati spoljni svet, a time i same sebe, svoj vlastiti položaj i sredstva za spas iz sadašnje nevolje, nego će i radničkom pokretu Zapada dati nov podstrek i nove, bolje uslove za borbu, i time ubrzati pobedu modernog industrijskog proletarijata, bez koje današnja Rusija, ni polazeći od opštine, ni polazeći od kapitalizma, ne može da dođe do socijalističkog preobražaja.

Napisano u prvoj polovini januara 1894.

Objavljeno u brošuri

Internationales aus dem »Volksstaate« (1871 - 75),
Berlin 1894.

[Treći tom »Kapitala« Karla Marxa^[389]]

Marxov kapital, treća knjiga, nalazi se sada u štampi i verovatno će moći da se pojavi najkasnije do kraja septembra o. g. Sa držajem ove dugo očekivane treće knjige završava se njen teorijski deo i sada treba očekivati još samo poslednju, četvrtu knjigu, koja će obuhvatiti istorijsko-kritički pregled teorija o višku vrednosti^[390]. Prva knjiga pokazuje kako kapitalist izvlači višak vrednosti radnika, a druga — kako se ovaj višak vrednosti, koji se prvo pojavljuje kao proizvod, realizuje kao novac. U ove prve dve knjige radi se, dakle samo o višku vrednosti dok je još u rukama prvog prisvajачa, industrijskog kapitaliste. Ali on samo delimično ostaje posednik ovog prisvajачa, a kasnije se raspodeljuje na mnoge interesente u obliku trgovačkog profita, preduzimačke dobiti, kamate, zemljišne rente; u trećoj knjizi se iznose zakoni ove raspodele. Ali sa proizvodnjom, cirkulacijom i raspodelom viška vrednosti ceo je njegov životni tok okončan i o njemu nema više šta da se kaže. Pored zakona profitne stope uopšte, u trećoj knjizi se razmatraju: trgovinski kapital (kamatonosni kapital), kredit i banke, zemljišna renta i zemljišna svojina s kojima se, pored tema koje su razmatrane u prve dve knjige, iscrpljuje u naslovu obećana »kritika političke ekonomije«.

Napisano 9. januara 1894.

Objavljeno u listu »Vorwärts«,
br. 9 od 12. januara 1894.

[O sadržini trećeg toma »Kapitala«]

Marxov Kapital, treća knjiga: *Celokupni proces kapitalističke proizvodnje* — pojaviće se, kao što je već najavljeno u listu »Vorwärts«¹, iduće jeseni. Poznato je da se prva knjiga bavila »procesom proizvodnje kapitala«, dok je druga istraživala »prometni proces kapitala«. Treća knjiga će obrađivati *Celokupni proces kapitalističke proizvodnje*. Posebni procesi proizvodnje i cirkulacije neće se, dakle, tu razmatrati svaki za sebe, već u njihovoj povezanosti, kao pretpostavke i delovi jedinstvenog celokupnog procesa kretanja kapitala. To što se svaka od prve dve knjige bavila samo *jednim* od dva glavna vida ovog procesa, činilo ih je nepotpunim u pogledu sadržine, a jednostranim i apstraktnim u pogledu forme. To se naročito ispoljavalo u tome što se u obe višak vrednosti ispitivao samo dotle dok je u rukama prvog prisvajачa, industrijskog kapitaliste; moglo se samo uopšteno ukazati na to da ovaj prvi prisvajач nije nužno, pa čak ni po pravilu, njegov poslednji vlasnik. Ali upravo u raspodeli viška vrednosti na njegove različite interesente: trgovce, pozajmljivače novca, zemljoposjednike itd. najočiglednije se i, tako reći, na površini društva odigrava celokupno kretanje kapitala. Raspodela viška vrednosti, posle njegovog prolaska kroz procese koji su prikazani u prve dve knjige, jeste dakle crvena nit koja se provlači kroz treću knjigu, u kojoj se u pojedinostima dokazuju zakoni ove raspodele: odnos stope viška vrednosti i profitne stope; obrazovanje jedinstvene prosečne profitne stope; tendencija ove prosečne profitne stope da u toku ekonomskog razvoja sve više pada; izdvajanje trgovačkog profita; intervencija zajmovnog kapitala i cepanje profita na kamatu i preduzetničku dobit; na podlozi zajmovnog kapitala izgrađeni kreditni sistem sa njegovim glavnim nosiocima, bankama i krunom njegovih prevara, berzom; nastajanje ekstraprofita i preobražaj ovog ekstraprofita, u određenim slučajevima, u zemljišnu rentu; svojina nad zemljom koja prisvaja ovu rentu; kao rezultat toga ukupna raspodela radom novostvorene proizvedene vrednosti na tri vrste

¹ Vidi u ovom tomu, str. 369.

prihoda: najamninu, profit (uključujući i kamatu), zemljišnu rentu; na kraju primaoci ove tri vrste prihoda: radnici, kapitalisti, zemljoposednici — klase današnjeg društva. Na žalost, Marx nije mogao obraditi ovo poslednje poglavlje o klasama.

Ovaj kratak pregled sadržine dovoljan je da pokaže da su ovde iznesena sva pitanja koja spadaju u ovu materiju, a koja su u prve dve knjige nužno morala da bude ostavljena otvorena.

Napisano 9. januara 1894.

-fe-

Objavljeno u časopisu
»Die Neue Zeits«, br. 16,
12 godište, 1. sveska, 1893 - 1894.

[Buduća italijanska revolucija i socijalistička partija⁽³⁹¹⁾]

Situacija u Italiji je, po mom mišljenju, sledeća:

Buržoazija, koja je došla na vlast u toku i posle nacionalne emancipacije nije znala, a nije ni htela da svoju pobedu dovede do kraja. Reorganizujući nacionalnu proizvodnju prema modernom kapitalističkom modelu, ona nije uništila ostatke feudalizma. Nesposobna da nešto učini da zemlja učestvuje u relativnim i privremenim prednostima kapitalističkog sistema, ona joj je natovarila sve terete, sve rđave strane ovog sistema. Ali to nije bilo dovoljno, ona je svojim prljavim finansijskim prevarama proigrala i poslednji ostatak poštovanja i poverenja.

Radni narod — seljaci, zanatlije, poljoprivredni i industrijski radnici — pritisnut je, s jedne strane, prastarim nevoljama, nasleđenim ne samo iz vremena feudalizma, već čak iz antičkog doba (mezzadria¹; latifundije na jugu, gde stoka potiskuje ljude) a, s druge strane, najnezajajljivijim poreskim sistemom koji je buržoaski režim ikada izmislio. Tu se može zajedno sa Marxom kazati²:... i mi i sav ostali zapad evropskog kontinenta patimo ne samo od razvitka kapitalističke proizvodnje, nego i od njenog nedovoljnog razvitka. Pored modernih nevolja, pritiskuje nas i čitav niz nasleđenih nevolja, koje potiču otuda što još uvek vegetiraju starinski, preživeli načini proizvodnje, praćeni nesavremenim društvenim i političkim odnosima. Ne patimo samo od živih, nego i od mrtvih. *Le mort saisit le vif.*³

Ova situacija vodi u krizu. Svuda u proizvođačkoj masi vri, a ponegde se ona buni. Kuda će nas odvesti ova kriza?

Očigledno, Socijalistička partija je i suviše mlada, a zbog ekonomske situacije suviše slaba da bi se nadala neposrednoj pobedi socijalizma. U ovoj zemlji seosko stanovništvo daleko je brojnije od gradskog; u gradovima je krupna industrija slabo razvijena, pa je i tipični proletarijat malobrojan; većinu čine zanatlije, sitni trgovci i

¹ napoličarstvo — ² Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 14. — ³ Mrtvi sa sobom vuče živog.

deklasirani, masa koja se koleba između sitne buržoazije i proletarijata. Srednjovekovno sitno i srednje građanstvo se raspada i iščezava, to su većinom proleter i sutrašnjice, ali danas oni to još nisu. Ova klasa, dovedena do očajanja, svakodnevno suočena sa ekonomskom propašću, jedina će biti u stanju da da veliku većinu boraca i vođa revolucionarnog pokreta. Njoj će pomagati seljaci, čija teritorijalna rasepkanost i nepismenost onemogućavaju svaku delotvornu inicijativu, ali će oni ipak biti snažni i neophodni saveznici.

U slučaju više ili manje mirno izvojevanog uspeha, doći će do obične promene vlade, »preobraćeni« republikanci^[392], Cavallotti & Co, preuzeće vlast. U slučaju revolucije, nastaće buržoaska republika.

Imajući u vidu ove mogućnosti, kakva će biti uloga Socijalističke partije?

Taktika koja je od 1848. najčešće garantovala uspeh socijalista bila je taktika *Komunističkog manifesta*: Socijalisti »na raznim stupnjevima razvitka, kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije, stalno zastupaju interese celokupnog pokreta... Komunisti se bore za postizanje najbližih ciljeva i interesa radničke klase, ali u sadašnjem pokretu oni ujedno zastupaju i budućnost pokreta¹. Socijalisti aktivno učestvuju u svim razvojnim fazama borbe između dveju klasa, ne gubeći pri tome iz vida da su te faze samo etape koje vode velikom vrhunskom cilju: osvajanju političke vlasti od strane proletarijata, kao sredstva za društveni preobražaj. Njihovo mesto je među borcima za svaku neposrednu korist koju treba izvojevati u interesu radničke klase; oni prihvataju te političke i socijalne uspehe, ali samo kao akontaciju. Stoga oni na svaki progresivni ili revolucionarni pokret gledaju kao na korak napred na njihovom sopstvenom putu; njihov je posebni zadatak da podstiču druge revolucionarne partije, i u slučaju da jedna od ovih partija pobedi, štite interese proletarijata. Ova taktika, koja nikada ne gubi iz vida veliki cilj, štiti socijaliste od razočaranja, koja neizbežno pogađaju druge, manje oštrovide partije — bilo čiste republikance, bilo sentimentalne socijaliste — koji običnu etapu uzimaju za krajnji cilj kretanja napred.

Primenimo to na Italiju.

Pobeda sitne buržoazije, koja je u raspadanju, i seljaka može dovesti do stvaranja vlade pristalica »preobraćenih« republikanaca. To će nam doneti opšte pravo glasa i daleko veću slobodu delovanja (štampe, sastanaka, udruženja, ukidanje ammonizione-a² itd.) — nova značajna oružja koja nisu za preziranje.

Ili će doći do osnivanja građanske republike, sa istim ljudima i nekolicinom macinijevaca. To bi mnogo više proširilo našu slobodu i naše polje delatnosti, bar za trenutak. A buržoaska republika je, prema Marxovim rečima, politički oblik u kome se jedino može odlučiti

¹ Vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 390 i 404. — ² policijskog nadzora

borba između buržoazije i proletarijata.^[393] A da i ne govorimo o dejstvu koje bi to izazvalo u Evropi.

Pobeda sadašnjeg revolucionarnog pokreta može nas samo ojačati i stvoriti za nas povoljniji *ambiente*¹. Učinili bismo, dakle, jednu od najvećih grešaka ako bismo se uzdržali i u našem držanju prema »affini«² strankom ograničili se samo na potpuno negativnu kritiku. Može doći trenutak kada ćemo morati s njima saradivati na pozitivan način. Ko zna kada će doći taj trenutak?

Očigledno nije naš posao da direktno pripremimo pokret koji nije sasvim pokret klase koju mi predstavljamo. Ako radikali i republikanci veruju da je došao trenutak da izađu na ulicu, neka slobodno daju oduška svojoj žestini. Mi smo suviše često bili prevareni velikim obećanjima ove gospode, da bismo ponovo dozvolili da upadnemo u zamku. Ne treba da nas dirnu ni njihove zavere, ni njihove izjave. Ako smo dužni da pomažemo svaki *istiniti* narodni pokret, mi smo isto tako dužni da ne žrtvujemo besciljno jedva stvoreno jezgro naše proleterске partije, da ne dopustimo da proletarijat bude desetkovan u sterilnim lokalnim ustancima.

Ako je, nasuprot tome, pokret zaista nacionalan, naši ljudi će biti tamo i neće uopšte biti potrebno da ih neko tamo poziva. Naše učešće u takvom pokretu se podrazumeva. Ali, treba da bude jasno, i mi ćemo morati otvoreno da izjavimo, da mi učestvujemo kao *nezavisna partija* u trenutnom savezništvu sa radikalima i republikancima, ali potpuno različiti od njih; da se u slučaju pobede ne zanosimo iluzijama o rezultatima borbe; da će ovaj rezultat, daleko od toga da nas zadovolji, biti za nas samo osvojena etapa koja će poslužiti kao nova operaciona baza za dalja osvajanja; da će se na dan pobede naši putevi razići, da ćemo od toga dana prema novoj vladi obrazovati *novu opoziciju*, ali ne reakcionarnu već naprednu, krajnje levu opoziciju, koja će napredovati novim osvajanjima preko zadobijenog terena.

Možda će nam posle zajedničke pobede ponuditi nekoliko mesta u novoj vladi — ali uvek tako da ostanemo u *manjini*. **To je najveća opasnost.** Posle februara 1848. francuski demokratski socijalisti (oni iz »Réforme«^[394], Ledru-Rollin, Louis Blanc, Flocon, itd.), pogrešili su što su prihvatili takve položaje. Kao manjina u vladi, dobrovoljno su podelili odgovornost za sva sramna dela i izdaje koje je izglasala i počinila većina čistih republikanaca^[209] prema radničkoj klasi; istovremeno, učešće ove gospode u vladi paralisisalo je revolucionarnu akciju radničke klase, koju su oni, navodno predstavljali.

U svemu ovome izražavam samo svoje lično mišljenje, jer sam za to zamoljen, i to činim s najvećom suzdržljivošću. Što se tiče opšte taktike, njenu efikasnost isprobao sam u toku celog svog života; ona

¹ atmosferu — ² »srodnom«

me nikad nije izneverila. Ali što se tiče njene primene na sadašnje uslove u Italiji, to je druga stvar i o tome treba odlučiti na licu mesta, i to treba da učine oni koji se nalaze u središtu događaja.

Napisano 26. januara 1894.
Objavljuje se prema fotokopiji rukopisa.

Prevod sa francuskog

[Četvrtom austrijskom kongresu^[395]]

London, 22. marta 1894.

Najsrdalnije zahvaljujem austrijskom kongresu na pozivnici koju mi je tako ljubazno poslao. Na žalost, sprečen sam da je lično koristim. Zato okupljenim delegatima partije šaljem svoje najiskrenije i najtoplije želje za uspešan tok njihovog rada.

Ovogodišnji kongres ima da ispuni naročito važne zadatke. U Austriji treba izvojevati opšte pravo glasa, oružje koje u rukama klasno svesnog radništva dalje i sigurnije pogađa od malokalibarske brzometne puške u rukama izvežbanih vojnika. Vladajuće klase — feudalno plemstvo i buržoazija — opiru se svim snagama protiv izdavanja ovog oružja radnicima. Borba će biti dugotrajna i žestoka. Ali ako radnici pokažu političku razboritost, strpljenje i izdržljivost, jednodušnost i disciplinu, kojima dosada već duguju tako mnoge lepe uspehe, konačna pobjeda im ne može izmaći. Na njihovoj strani se bori celokupna istorijska, ekonomska i politička nužnost. Pa čak i ako opšte, jednako pravo glasa ne bude izvojevano u prvom naletu, već sada možemo da pozdravimo buduće predstavnike proletarijata u austrijskom Parlamentu.

F. Engels

[Nacionalnom savetu Francuske radničke partije
povodom 23. godišnjice Pariske komune]

London, 18. mart 1894.

Zajedno s vama nazdravljam za skorašnji dolazak internacionalnog 18. marta, koji će obezbediti trijumf proletarijata i time ukinuti klasne antagonizme i borbe među narodima i ostvariti mir i sreću u civilizovanim zemljama.

Engels

Prevod sa francuskog

[Glavnom odboru Mađarske socijaldemokratske
partije povodom trećeg kongresa^[396]]

London, 15. maja 1894.

Cenjani drugovi,

Vaš prijateljski poziv da prisustvujem Vašem kongresu primio sam 8. o. m. Na žalost, nisam se dobro osećao i to me je sprečilo da Vam odmah odgovorim, tako da Vam danas mogu samo naknadno izraziti svoju zahvalnost i poželeti uspeh u Vašem radu.

Sa najvećim interesovanjem sam pratio poslednja zbivanja u Mađarskoj*. U Mađarskoj, kao i u drugim zemljama, kapital sve više ovladava celokupnom nacionalnom proizvodnjom. On ne samo što stvara novu industriju, već sebi potčinjava i poljoprivredu, obara njene tradicionalne metode, uništava nezavisnog seljaka i cepa seosko stanovništvo na ** veleposednike i kapitalističke špekulante na jednoj strani, i mnogobrojne siromašne proletere na drugoj. Koliko je ova revolucija kapitala napredovala u Mađarskoj, to smo videli nedavno u Hodmezevašarhelju.^[397] Kroz tu kapitalističku revoluciju mora svako da prođe. Ona donosi masama naroda neizrecive patnje, ali ona jedina stvara uslove koji omogućuju novi društveni poredak, i ljude i žene koji će imati snagu i volju da ostvare to novo bolje društvo.

S iskrenim pozdravom

F. Engels

Objavljeno u listu »Arbeiterpresse«,
br. 20 od 18. maja 1894.

* [U rukopisu precrtano:] Ona pokazuju neodoljivu silu s kojom kapital postaje svuda gospodar nacionalne proizvodnje, i to ne samo u oblasti industrije već i u poljoprivredi, ovoj za istočnu Evropu najvažnijoj delatnosti.

** [U rukopisu ubačeno:] malobrojne

Prilog istoriji ranog hrišćanstva^[398]

Napisano između 19. juna i 16. jula 1894.
Prema: »Die Neue Zeit«, br. 1 i 2, 13. godište,
1. sveska, 1894 - 1895.

I

Istorija ranog hrišćanstva pokazuje zanimljive dodirne tačke s modernim radničkim pokretom. Kao i moderni radnički pokret, hrišćanstvo je prvobitno bilo pokret ugnjetenih: ono se najpre pojavilo kao religija robova i oslobođenika, siromaha i bespravnih naroda koje je Rim podjarmio ili rasejao. I hrišćanstvo i radnički socijalizam propovedaju oslobođenje od robovanja i bede; hrišćanstvo propoveda oslobođenje u životu posle smrti, na nebu, a socijalizam u životu na ovom svetu, u preobražaju društva. I jedan i drugi su progonjeni i izloženi hajci, njihove pristalice su stavljene izvan zakona, ili pod vanredne zakone, jedni kao neprijatelji ljudskog roda, drugi kao neprijatelji države, neprijatelji vere, porodice, društvenog poretka. I uprkos svim progonima, čak i direktno pomognuti tim progonima, oni pobedonosno, nezadrživo napreduju. Trista godina posle svog postanka hrišćanstvo je priznata državna religija Rimske Imperije, a socijalizam je za nepunih šezdeset godina osvojio položaj koji mu apsolutno garantuje pobeđu.

Prema tome, kad se g. profesor Anton Menger u svom *Pravu na pun proizvod rada* čudi zašto u uslovima ogromne centralizacije zemljišnog poseda za vreme rimskih careva i beskrajnih patnji tadašnje radničke klase, koja se gotovo isključivo sastojala od robova, »posle pada Zapadnog Rimskog Carstva nije nastupio socijalizam«^[399] — onda on ne vidi da je taj »socijalizam«, ukoliko je tada bio moguć, u stvari postojao, čak i došao na vlast — u hrišćanstvu. Samo što to hrišćanstvo, kao što, prema istorijskim preduslovima, nikako drukčije nije ni moglo da bude, nije htelo da ostvari socijalni preobražaj na ovom svetu, nego na onom, na nebu, u večnom životu posle smrti, u »hiljadugodišnjem carstvu« koje neposredno predstoji.

Poređenje ove dve istorijske pojave nametalo se već u srednjem veku, u prvim ustancima ugnjetenih seljaka i, naročito, gradskih plebejaca. Ti ustanci, kao i svi masovni pokreti srednjeg veka, nužno su nosili religioznu masku, pojavljivali se kao pokreti za preporod

ranog hrišćanstva i njegovo spasavanje od dubokog izrođavanja;* ali redovno su se iza religiozne egzaltacije skrivali vrlo opipljivi svetovni interesi. Najlepše se to ispoljilo u organizaciji čeških taborićana pod slavnim Janom Žiškom⁴⁰¹; ta crta se provlači i kroz čitav srednji vek, dok nije posle nemačkog seljačkog rata postepeno iščezla, da bi se ponovo pojavila kod radnika-komunista posle 1830. Francuski revolucionarni komunisti, a još više Weitling i njegove pristalice, pozivaju se na rano hrišćanstvo mnogo pre nego što je Ernest Renan rekao: Ako hoćete da dobijete predstavu o prvim hrišćanskim opštinama, pogledajte neku mesnu sekciju Međunarodnog udruženja radnika.

Francuski beletrist, koji je napisao crkveno-istorijski roman *Origines du Christianisme*, služeći se nemačkom kritikom *Biblije* na način koji je besprimeran čak i u savremenoj žurnalistici, nije ni sam znao koliko ima istine u gore navedenim rečima. Voleo bih da vidim nekog starog »člana Internacionale« koji može da čita, na primer, takozvanu drugu poslanicu Pavla Korinćanima, a da mu se bar u jednom pogledu ne pozlede stare rane. Čitavom poslanicom, počevši od osme glave, odjekuje većito i — ah — tako dobro poznata jadikovka: les cotisations ne rentrent pas — uložiti ne stižu. Koliko bi revnosnih propagandista šezdesetih godina piscu te poslanice, ma ko on bio, s dubokim razumevanjem steglo ruku i šapnulo: dakle i tebi se to događalo! I mi bismo imali štošta da kažemo o tome — i naše Udru-

---

* Čudna suprotnost tome su verski ustanci muhamedanskog sveta, naročito u Africi. Islam je vera skrojena prema orijentalcima, posebno Arapima, i to, s jedne strane, prema gradovima koji se bave trgovinom i zanatom a s druge strane, prema nomadskim beduinima. To je klica iz koje se razvijaju periodični sukobi. Gradovi se bogate, postaju raskošni, nemarni u poštovanju »zakona«. Siromašni beduini se strogo pridržavaju zakona zbog svog siromaštva, oni sa zavišću i požudom gledaju na to bogatstvo i uživanje. Zatim se okupljaju oko jednog proroka, jednog mehdija¹, da bi otpadnike kaznili, ponovo uspostavili poštovanje obrednih zakona i pravu veru i da bi kao nagradu dobili blago otpadnika. Razume se, posle sto godina nalaze se tačno na istom mestu gde su se i otpadnici nalazili, opet se javlja potreba da se vera pročisti, pojavljuje se drugi mehdī i igra počinje ponovo. Tako je to bilo od osvajačkih pohoda afričkih Almoravida i Almohada na Španiju do poslednjeg mehdija iz Kartuma, koji je tako uspešno prkosio Englezima⁴⁰⁰. Tako ili slično događalo se s ustanicima u Persiji i drugim muhamedanskim zemljama. To su sve pokreti obučeni u religiozno ruho, a nastali iz ekonomskih uzroka; ali i kad pobeđe, ostavljaju da i dalje netaknuti žive stari ekonomski uslovi. Sve ostaje po starom i sukobi i dalje periodično nastaju. Nasuprot tome, u narodnim ustancima hrišćanskog Zapada versko prerašavanje služi samo kao zastava i maska za napad na zastareli ekonomski poredak, on se na kraju ruši, nastaje novi, svet kreće napred.

---

¹ mesije, spasitelja

ženje obilovalo je Korinćanima — ti ulozi koji nisu stizali, koji su lepršali tamo amo pred našim tantalovskim pogledima ne dajući se uhvatiti — upravo to su i bili oni čuveni »milioni Internacionale«!

Jedan od naših najboljih izvora o prvim hrišćanima je Lukijan iz Samosate, Voltaire klasičnog starog doba, koji se prema svakoj vrsti religioznog sujeverja odnosio podjednako skeptički i koji zbog toga nije imao ni pagansko-religioznih, ni političkih razloga da hrišćane tretira drukčije nego ma koju drugu versku zajednicu. Naprotiv, on im se svima ruga zbog njihovog sujeverja, poklonicima Jupitera jednako kao i poklonicima Hrista; s njegovog vulgarno-racionalističkog gledišta jedna vrsta sujeverja je jednako apsurdna kao i druga. Ovaj u svakom slučaju nepristrasni svedok ispričao nam je, između ostalog, i životopis jednog pustolova, nekog Peregrina, koji se zvao Protej, rodom iz Parija na Helespontu. Pomenuti Peregrin debitovao je u mladosti u Armeniji jednom preljubom, bio je uhvaćen na delu, i po običajima zemlje trebalo je da bude kamenovan. Srećno umakavši, ugušio je u Pariju svoga oca i morao da beži.

»I tada se dogodi — citiram po Schottovom prevodu⁽⁴⁰²⁾ — da je upoznao čudnovatu mudrost hrišćana, s čijim se sveštenicima i književnicima družio u Palestini. I za kratko vreme doterao je dotle da su njegovi učitelji izgledali prema njemu kao deca. Postao je prorok, starešina opštine, učitelj u sinagogi, ukratko — sve i svja: on je tumačio njihove spise i sam ih je pisao u velikom broju, tako da su oni naposletku počeli da u njemu gledaju više biće, obračali se njemu da im daje zakone i imenovali ga za svog poglavara (episkopa) . . . S tog razloga* (tj. kao hrišćanina) »vlasti su Proteja jednom uhapsile i bacile ga u zatvor . . . Dok je tako ležao u okovima, pokušavali su hrišćani, kojima se njegovo zatočeništvo činilo velikom nesrećom, sve moguće da ga oslobode. A kada im to nije pošlo za rukom, oni s neobičnom pažnjom počеше da ga neguju kako su samo mogli. Već u praskozorje, starice, udovice i sirotice nestrpljivo su čekale pred kapijom njegovog zatvora; ugledniji hrišćani su čak potkupljivali stražare i provodili cele noći kod njega, donosili sobom hranu, čitali kod njega svoje svete knjige, ukratko — ljubljeni Peregrin (tako se još tada zvao) bio je za njih u najmanju ruku drugi Sokrat. Čak iz nekih maloazijskih gradova dolazili su izaslanici hrišćanskih opština da mu pruže ruku pomoći, da ga teše i da budu njegovi branitelji pred sudom. Neverovatno je kako se ti ljudi svugde brzo našu pri ruci kada se neka stvar tiče njihove opštine; oni tada ne štede ni truda ni troškova. Na taj način i Pergrinu pristizaaše novac sa svih strana, tako da mu je zatvor postao izvor obilnog prihoda. Ti jadni ljudi su naime, sami sebe ubedili da će im telo i duša biti besmrtni i da će živeti večno; otud i dolazi da preziru smrt i da mnogi od njih čak dragovoljno idu u smrt. Zatim, njihov najugledniji zakonodavac uspeo je da ih ubedi da su svi oni između sebe braća čim su se preobratili, to jest odrekli grčkih bogova, privoleli da se klanjaju onome na krst pribijenom sofistu i da žive po njegovim propisima. Zato oni preziru sva spoljna dobra bez razlike i poseduju ih zajednički — učenje koje su primili na veru, bez ispitivanja i dokaza. Ako im pak dode spretan varalica koji ume ukavo da se služi okolnostima, njemu može poći za rukom da za kratko vreme

postane bogat čovek i da se u sebi smeje tim prostodušnim budalama. Uostalom tadašnji prefekt Sirije pustio je Peregrina na slobodu.»

Posle opisa nekoliko daljih pustolovina, nastavlja se:

»Sada je naš čovek pošao drugi put (iz Parija) u skitnju, pri čemu mu je novac za put potpuno zamenjivala dobrodušnost hrišćana, koji su ga svuda pratili i koji nisu dopuštali da ma u čemu oskudeva. Neko vreme se hranio na taj način. Ali kada se ogrešio i o zakone hrišćana — verovatno su ga videli da jede nešto što je kod njih zabranjeno — isključili su ga iz svoje zajednice.»

Kada čitam ovo mesto kod Lukijana, naviru mi uspomene iz mladosti. Tu je pre svega »prorok Albrecht«, koji je tamo negde od 1840. godine nekoliko godina u bukvalnom smislu reči ugrožavao Weitlingove komunističke opštine⁽⁴⁰³⁾ u Švajcarskoj — krupan, jak čovek s dugom bradom, koji je prepešačio celu Švajcarsku tražeći slušaoce za svoje tajanstveno novo jevanđelje koje će spasti svet — ali, koji je uostalom, čini se, bio prilično bezazlen smušenjaka i koji je uskoro umro. Tu je njegov manje bezazleni naslednik »dr« Georg Kuhlmann iz Holštajna, koji je iskoristio vreme dok je Weitling sedeo u zatvoru da opštine francuske Švajcarske obrati *svome* jevanđelju, i to povremeno s toliko sreće da je čak obrlatio najoštroumnijeg, ali i najnesigurnijeg među njima, Augusta Beckera. Taj Kuhlmann im je držao predavanja koja su 1845. objavljena u Ženevi pod naslovom: *Die Neue Welt, oder das Reich des Geistes auf Erden Verkündigung*. U uvodu koji su redigovale njegove pristalice (verovatno August Becker) kaže se:

»Nije bilo čoveka kroz čija bi usta mogli da progovore svi naši jadi i sve naše čežnje i nadanja, jednom rečju sve što našu epohu potresa u dubini njenog bića... Taj čovek, koga naše doba čeka — pojavio se. To je dr Georg Kuhlmann iz Holštajna. On se pojavio s učenjem o novom svetu ili o carstvu duha u stvarnosti.«⁽⁴⁰⁴⁾

Ne treba da dodajem da to učenje o novom svetu nije ništa drugo nego najordinarnije sentimentalisanje dato u napola biblijskoj frazeologiji à la Lamennais i izloženo s proročkom drskošću. Ali to nije smetalo dobrim vajtlingovcima da tog varalicu nose na rukama, isto kao što su azijski hrišćani nosili Peregrina. Ti ljudi, koji su inače bili nastrojani arhidemokratski i do krajnjih granica egalitarski, tako da su se prema svakom učitelju, novinaru, uopšte ne-zanatliji, odnosili s neodoljivim podozrenjem kao prema »učenom čoveku« koji bi hteo da ih eksploatiše, dozvolili su da im melodramski opremljeni Kuhlmann sugerise da će u »novom svetu« najmudriji, to jest Kuhlmann, regulisati raspodelu dobara i da učenici zato već sada, u starom svetu, treba da tom mudracu nose pune pregršti blaga, a sami da se zadovoljavaju mrvicama. Tako je Peregrin-Kuhlmann živeo izvrsno i u punom zadovoljstvu na račun opština — dok je to išlo. Dugo, dakako, nije išlo; sve veće gundanje sumnjala i skeptika, i opasnost progona

koja je dolazila od vlade kantona Waadt-a, učinili su kraj »carstvu duha« u Lozani; Kuhlmann je iščezao.

Svako ko iz iskustva poznaje evropski radnički pokret u njegovim počecima, moći će da se seti desetina sličnih primera. Danas su takvi ekstremni slučajevi, bar u većim centrima, postali nemogući, ali u zabačenim krajevima, gde pokret zadobija novi teren, takav mali Peregrin može još uvek računati na privremen i delimičan uspeh. I kao što se u radničku partiju u svim zemljama guraju svi elementi koji od zvaničnog sveta nemaju šta da očekuju, ili koji su u njemu odigrali svoje — protivnici pelcovanja, apstinenti, vegetarijanci, antivivisekcionisti, homeopati, propovednici slobodnih opština⁽⁴⁰⁵⁾ čije su se opštine rasturile, sastavljači novih teorija o postanku sveta, pronalazači koji nemaju uspeha ili su propali, žrtve stvarnih ili tobožnjih nepravdi koje birokratija predstavlja kao »drske kverulante«, poštene budale i nepoštene varalice — tako je bilo i sa prvim hrišćanima. Svi elementi koje je proces raspadanja starog sveta oslobodio, to jest bacio na ulicu, došli su, jedan za drugim, u privlačnu sferu hrišćanstva kao jedinog elementa koji se odupro tom procesu raspadanja — jer je i sam bio njegov nužni proizvod — i koji se zato održao i razvijao, dok su drugi elementi bili efemerni. Nije bilo zanesenosti, ludosti ili prevare koja ne bi prodirala u mlade hrišćanske opštine, koja ne bi, bar u pojednim mestima, privremeno našla otvorene uši i ljude sklone da veruju. Kao i naše prve komunističke radničke opštine, tako su i prvi hrišćani bili besprimerno lakoverni u pogledu stvari koje su im išle u račun, i mi baš nismo sigurni da od »velikog broja spisa« koje je Peregrin napisao za hrišćanstvo nije neki fragmenat zalutao i u naš Novi zavet.

II

Nemačka kritika *Biblije*, dosad jedina naučna osnova našeg poznavanja istorije ranog hrišćanstva, tekla je u dva pravca.

Jedan pravac je *tibingenska škola*^[406], kojoj, šire uzevši, treba pribrojiti i D. F. Strauša. U kritičkom istraživanju ona ide toliko daleko, koliko može da ide *teološka* škola. Ona priznaje da četiri jevanđelja nisu izveštaji očevidaca, već naknadne prerade izgubljenih spisa i da su od poslanica koje se pripisuju apostolu Pavlu autentične najviše četiri, itd. Ona otklanja iz istorijske priče sva čuda i sve protivrečnosti kao neprihvatljive, ali pokušava da od preostalog »spase što se spasti može«, pri čemu jasno ispoljava svoj karakter teološke škole. Time je ona omogućila Renanu, koji se većinom oslanja na nju, da primenjujući istu metodu »spase« još više i da nam pored mnogih vrlo sumnjivih novozavetnih priča, pokuša da nametne, kao istorijski potvrđene, još i masu drugih legendi o mučenicima. U svakom slučaju, sve što tibingenska škola u Novom zavetu odbacuje kao neistorijsko ili podmetnuto, za nauku može da važi kao definitivno odstranjeno.

Drugi pravac zastupa samo jedan čovek — *Bruno Bauer*.^[407] Njegova velika zasluga sastoji se ne samo u bespoštednoj kritici jevanđelja i poslanica apostolskih, nego i u tome što se on prvi ozbiljno latio istraživanja, ne samo jevrejskih i grčko-aleksandrijskih, nego i čisto grčkih i grčko-rimskih elemenata, koji su hrišćanstvu tek otvorili put do svetske religije. Bajka da je hrišćanstvo nastalo odmah u gotovom obliku iz jevrejstva i da je iz Palestine osvojilo svet svojom uglavnom ustaljenom dogmatikom i etikom — postala je posle Bruna Bauera nemoguća; ona može da vegetira još samo na teološkim fakultetima i kod ljudi koji hoće da »narodu sačuvaju religiju«, makar i na račun nauke. Ogroman ideo koji aleksandrijska Filonova škola i grčko-rimska vulgarna filozofija — platoniska i naročito stoička^[408] — imaju u hrišćanstvu, koje je pod Konstantinom postalo državna religija, ni izdaleka još nije utvrđen u svim pojedinostima, ali je postojanje tog udela dokazano, i to je pretežno zasluga Bruna Bauera; on je udario temelj dokazu da hrišćanstvo nije uvezeno spolja, iz Judeje, u rimsko-grčki svet i njemu nametnuto, nego da je ono, baš kao svetska religija, pravi proizvod tog sveta. Naravno, Bauer se, kao i svi ljudi koji

se bore protiv ukorenjenih predrasuda, u tom radu mnogo prebacio. Da bi i književnim dokumentima utvrdio uticaj Filona i, naročito, Seneka na hrišćanstvo u njegovom začetku i da bi novozavetne pisce formalno prikazao kao plagijatore tih filozofa, Bauer je morao da nastanak nove religije pomeri za pola veka unapred, da odbaci suprotne izveštaje rimskih istoričara i, uopšte, da sebi dozvoli velike slobode u izlaganju istorije. Po Baueru, hrišćanstvo kao takvo nastaje tek pod flavijskim carevima, novozavetna literatura tek pod Hadrijanom, Antoninom i Markom Aurelijem. Time kod Bauera iščezava i svaka istorijska pozadina za novozavetne priče o Isusu i njegovim učenicima; one se pretvaraju u legende u kojima se unutrašnje razvojne faze i duhovne borbe prvih opština prenose na, više ili manje, izmišljene osobe. Po Baueru, zavičaj nove religije nisu Galileja i Jerusalem, već Aleksandrija i Rim.

Dok nam je, dakle, tibingenska škola u neosporenom ostatku novozavetne istorije i literature dala krajnji maksimum onoga s čime se nauka danas može miriti kao sa spornim, Bruno Bauer nam daje maksimum onoga što ona u tome može da osporava. Stvarna istina je između tih granica. Da li se ona može utvrditi današnjim sredstvima — izgleda veoma sumnjivo. Novi nalazi, naročito u Rimu i na Istoku, pre svega u Egiptu, doprineće tome mnogo više nego sva kritika.

U Novom zavetu imamo, međutim, jednu jedinu knjigu kojoj se vreme kada je napisana može utvrditi gotovo u mesece tačno, koja je morala biti napisana između juna 67. godine i januara ili aprila 68. godine^[409]; dakle, knjiga koja pripada najranijoj hrišćanskoj epohi i koja nam odražava njene predstave s najnaivnijom vernošću i na odgovarajućem idiomatskom jeziku, pa je zato, po mom mišljenju, za utvrđivanje prave suštine ranog hrišćanstva mnogo važnija nego ceo ostali, u svojoj sadašnjoj redakciji daleko kasniji, Novi zavet. Ta knjiga je takozvano *Otkrovenje Jovanovo*, a kako je ta prividno najnejasnija knjiga čitave *Biblije*, zahvaljujući nemačkoj kritici, danas postala najrazumljivija i najprovidnija, hteo bih da o tome obavestim svoje čitaoce.

Dovoljno je da samo zavirimo u tu knjigu, pa da se osvedočimo koliko je bio egzaltiran ne samo pisac, nego i »sredina« u kojoj se on kretao. Naše »otkrovenje« nije jedino u svojoj vrsti i u svom vremenu. Od 164. godine pre naše ere, kada je napisana prva od sačuvanih knjiga, takozvana knjiga proroka Danila, do otprilike 250. godine nove ere, približnom datumu Komodijanovih *Karmina*, Renan nabrja najmanje petnaest sačuvanih klasičnih »apokalipsa«, ne računajući kasnije imitacije. (Renana navodim zato što je njegova knjiga izvan stručnih krugova najpoznatija i najpristupačnija.) To je bilo vreme kad je čak u Rimu i Grčkoj, a još mnogo više u Maloj Aziji, Siriji i Egiptu, apsolutno nekritička mešavina najgrubljeg sujeverja najrazličitijih naroda primana bez ikakvog ispitivanja i dopunjavana blagočastivom prevarom i direktnim šarlatanstvom; kada su čuda, ekstaze, vizije, privedjenja,

predviđanja budućnosti, alhemija, kabala^[410] i druge tajne čarolije igrale prvu ulogu. To je bila atmosfera u kojoj je nastalo rano hrišćanstvo, i to među klasom ljudi koja je više od ma koje druge bila prijemčiva za te fantazije o natprirodnim stvarima. Za vreme drugog veka hrišćanske ere, hrišćanski gnosticici^[411] u Egiptu su se, kao što dokazuju, između ostalog, i lajdenski papirusi, mnogo bavili alhemijom i u svoja učenja uvodili alhemističke predstave. A haldejski i jevrejski mathematici¹ koji su, kako piše Tacit, bili dvaput, pod Klaudijem i ponovo pod Vitelijem, proterani iz Rima zbog magije^[412], bavili su se baš takvom geometrijom kakvu ćemo otkriti u središnjoj tački *Otkrovenja Jovanova*.

Ovome treba dodati i sledeće. Sve apokalipse prisvajaju sebi pravo da obmanjuju svoje čitaoce. Njih su, po pravilu, ne samo napisali sasvim drugi — većinom mnogo pozniji — pisci od onih koji se navode, npr. knjigu Danilovu, knjigu Enohovu, pa Jezdrinu, Baruhovu, Judinu apokalipsu itd., Sibilinske knjige^[413], nego te apokalipse i prorokuju, što se tiče njihovog glavnog sadržaja, o stvarima koje su se davno dogodile i koje su stvarnom piscu odlično poznate. Tako pisac knjige Danilove, godine 164, malo pre smrti Antioha Epifana, stavlja u usta Danilu, koji je tobože živio za vreme Nebukadnezara, predskazivanje uspona i pada persijske i makedonske i uspona rimske svetske imperije, da bi ovim dokazom svoje proročanske moći čitaoca učinio prijemčivim za završno proročanstvo: da će narod Izraela izdržati sve patnje i naposljetku pobediti. Kada bi, dakle, *Otkrovenje Jovanovo* zaista bilo delo pisca koji se u njemu navodi, ono bi bilo jedini izuzetak u čitavoj apokaliptičkoj literaturi.

Jovan, koji se navodi kao pisac, bio je svakako vrlo ugledan čovek među maloazijskim hrišćanima. To pokazuje ton poslanica za sedam opština. Može biti da je to apostol Jovan, čije istorijsko postojanje nije doduše potpuno potvrđeno, ali je ipak vrlo verovatno. I, ukoliko bi taj apostol zaista bio pisac, utoliko bolje za naše gledište. To bi bila najbolja potvrda da je hrišćanstvo ove knjige stvarno, pravo rano hrišćanstvo. Uzgred na napomenemo samo još i to da *Otkrovenje*, kao što je dokazano, ne potiče od istog pisca od kojeg i jevandjelje, ili tri poslanice koje se takođe pripisuju Jovanu.

Otkrovenje se sastoji od niza vizija. U prvoj viziji pojavljuje se Hristos, odeven kao prvosveštenik, hodajući među sedam svećnjaka, koji predstavljaju sedam azijskih opština, i diktira »Jovanu« pisma svakom od sedam »andela« tih opština. Već ovde, u samom početku, oštro se ispoljava razlika između *ovog* hrišćanstva i svetske religije Konstantinovog doba kako ju je formulisao Nikejski sabor^[414]. Trojstvo je ne samo nepoznato, već je ovde nemoguće. Umesto kasnijeg, *jednog* svetog duha imamo ovde »sedam duhova božijih« koji su iskon-

¹ kabalistički predskazivači

struisali rabini iz Isaije XI, 2. Hristos je sin božiji, prvi i poslednji, alfa i omega, ali on sam nije bog, niti jednak bogu, nego je, naprotiv, »početak stvaranja božijega«, dakle jedna odvajkada postojeća, ali podređena emanacija boga, slično kao i pomenutih sedam duhova. U glavi XV, 3 mučenici pevaju na nebu »pesmu Mojsija, sluge božijega i pesmu jagnjeta« u slavu boga. Ovde je, dakle, Hristos, ne samo podređen bogu, nego je čak u izvesnom pogledu stavljen u isti red s Mojsijem. Hristos je razapet u Jerusalimu (XI, 8), ali je uskrsnuo (1,5 [i] 18), on je »jagnje« koje je žrtvovano za grehe sveta i čijom su krvlju pred bogom iskupljeni vernici svakoga naroda i jezika. Ovde imamo osnovnu predstavu koja je ranom hrišćanstvu omogućila da se razvije u svet-sku religiju. Kod svih tadašnjih religija semita i Evropljana susrećemo se sa shvatanjem da se bogovi, uvređeni ljudskim postupcima, mogu umilostiviti žrtvama; prva revolucionarna (od Filonove škole pozajmljena) osnovna predstava o hrišćanstvu bila je da su jednom velikom, dobrovoljnom žrtvom posrednika jednom zauvek iskupljeni gresi svih vremena i ljudi — za sve vernike. Usled toga je otpala potreba svih daljih žrtava, a time i osnova ogromnog broja verskih obreda; sloboda od obreda, koji otežavaju ili zabranjuju odnose s inovercima, bila je pak prvi uslov jedne svetske religije. No uprkos tome, navika žrtvovanja toliko je ušla u narodne običaje da je katolicizam — koji je primio tako mnogo paganskog — našao za shodno da se toj činjenici prilagodi uvođenjem makar i simbolične misne žrtve. — Dogmi o nasleđenom grehu nema u pomenutoj knjizi ni najmanjeg traga.

Ali najkarakterističnije je u tim poslanicama, kao i u čitavoj knjizi, to što piscu nigde i nikad ne pada na pamet da sebe i svoje jednovernike nazove drukčije nego — *Jevreji*. Sektama u Smirni i Filadelfiji, da koje udara, prebacuje: »govore da su Jevreji, a nisu nego zbornica sotonina«; o onima u Pergamu kaže se: drže nauku Valaama, koji učiše Valaka da položi sablazan *pred sinovima Izrailja* da jedu žrtve idolske i da se kurvaju. Dakle, ovde nemamo posla sa svesnim hrišćanima, nego s ljudima koji se izdaju za Jevreje; njihovo jevrejstvo je, razume se, nov razvojni stepen pređašnjeg jevrejstva, ali baš zato i jedino pravo jevrejstvo. Zato sa pojavom svetih pred prestolom božijim dolazi najpre 144 000 Jevreja, po 12 000 od svakog plemena, a tek onda bezbrojna masa pagana koji su se preobratali u ovo obnovljeno jevrejstvo. Eto koliko je malo naš pisac u 69. godini hrišćanske ere bio svestan toga da predstavlja sasvim novu fazu religioznog razvoja, koji je trebalo da postane jedan od najrevolucionarnijih elemenata u istoriji ljudskog duha.

Vidimo, dakle, da je tadašnje hrišćanstvo, koje još nije bilo svesno sebe, različito od kasnije, dogmatski utvrđene svetske religije Nikejskog sabora, kao nebo od zemlje; prvo se u drugome ne može ni prepoznati. Tu ne postoji ni dogmatika, ni etika kasnijeg hrišćanstva; ali zato postoji osećanje da se vodi borba protiv čitavog sveta i da će se ta borba završiti pobedom; postoji borbenost i vera u pobjedu, koje su

se kod današnjih hrišćana potpuno izgubile i koje se u naše vreme nalaze samo na drugom polu društva, kod socijalista.

U stvari, borba protiv sveta koji je početka nadmoćan, i istovremena borba novatora između sebe, zajedničke su jednima, i drugima, prvim hrišćanima, kao i socijalistima. Ni jedan ni drugi veliki pokret nisu stvorili vođe i proroci — mada i kod jednog i kod drugog susrećemo dosta proroka — i jedan i drugi su masovni pokreti. A masovni pokreti su u početku nužno konfuzni; konfuzni, jer se svako mišljenje masa najpre kreće u protivrečnostima, nejasnostima i nedoslednostima, ali konfuzni baš i zbog uloge koju proroci u početku još u njima igraju. Konfuzija se ispoljava i u tome što se stvaraju brojne sekte koje se između sebe bore, u najmanju ruku s istom žestinom kao i protiv zajedničkog spoljnog neprijatelja. Tako je bilo u ranom hrišćanstvu, tako je bilo u prvo vreme socijalističkog pokreta, ma koliko da je to žalostilo dobronamerne poštenjakoviće koji su propovedali jedinstvo kad nikakvo jedinstvo nije bilo moguće.

Da li je Internacionalu ujedinjavala jedinstvena dogma? Ne, naprotiv. Tu su bili komunisti francuske tradicije od pre 1848, a i ovi opet raznih nijansa; komunisti Weitlingove škole i zatim drugi, iz obnovljenog Saveza komunista; prudonovci, koji su preovlađivali u Francuskoj i Belgiji; blankisti; nemačka radnička partija; najzad baku-njinistički anarhisti, koji su u jednom trenutku preovladali u Španiji i Italiji — a to su bile samo glavne grupe. Trebalo je da prođe četvrt veka od osnivanja Internacionale dok se konačno i svugde nije moglo izvršiti razdvajanje od anarhista i uspostaviti jedinstvo bar u najopštijim ekonomskim gledištima. I to sa našim saobraćajnim sredstvima, železnicama, telegrafima, džinovskim industrijskim gradovima, štampom, organizovanim narodnim zborovima.

Prvi hrišćani bili su isto tako pocepani na bezbrojne sekte, a to cepanje baš je i služilo kao sredstvo da se iznudi diskusija i tako izvojuje poznije jedinstvo. Već u ovom našem nesumnjivo najstarijem hrišćanskom dokumentu susrećemo te sekte, i naš pisac udara na njih s istom nepomirljivom žestinom kao i na veliki grešni svet napolju. To su, pre svega, nikolaiti u Efesu i Pergamu; oni koji govore da su Jevreji, a nisu nego sinagoga sotonina, u Smirni i Filadelfiji; pristalice nauke lažnog proroka zvanog Valaama u Pergamu; oni koji govore da su apostoli, a nisu — u Efesu; najzad pristalice lažne proročice zvane Jesavela — u Tijatiru. Nešto podrobnije o tim sektama ne doznajemo, samo se za sledbenike Valaama i Jesavele kaže da jedu žrtve idolske i da se kurvaju. Bilo je pokušaja da se svih ovih pet sekti shvate kao hrišćani koji slede Pavla, a sve ove poslanice kao poslanice protiv Pavla, lažnog apostola, takozvanog Valaama i »Nikole«. Argumente u tom pravcu, ne mnogo ubedljive, nalazimo skupljene kod Renana, *Saint-Paul*, Pariz 1869, str. 303 - 305, 367 - 370. Svi oni se svode na to da poslanice objašnjavaju na osnovu *Dela apostolskih* i takozvanih epistola Pavlovih, tj. spisa koji su, bar u svojoj sadašnjoj verziji, naj-

manje šezdeset godina mladi od *Otkrovenja* i čiji su odgovarajući čiji-njениčki podaci ne samo vrlo sumnjivi, nego i međusobno potpuno protivrečni. Odsudno je, međutim, da naš autor nije mogao doći na ideju da jednu istu sektu obeleži sa pet raznih naziva, štaviše, za Efes sa dva (lažni apostoli i nikolaiti), a za Pergam takođe sa dva (valaamovci i nikolaiti), i to svaki put izričito kao dve različite sekte. Pri tome ne poričemo verovatnoću da su se među tim sektama nalazili i elementi koje bismo danas označili kao pristalice Pavla.

U oba slučaja gde je rečeno nešto pobliže, optužba se svodi na jedenje žrtava idolskih i kurvarenje, dve tačke o kojima su se Jevreji — kako stari tako i hrišćanski — većito prepirali s paganima koji su prešli u jevrejsku veru. Meso od paganskih žrtava iznosilo se ne samo na svečanim gozabama, gde je odbijanje ponudjenog moglo da izgleda nepristojno ili čak da bude i opasno, nego se i prodavalo na pijacama, gde se na njemu nije uvek moglo videti da li je košer ili nije. Pod kurvanjem podrazumevali su ti isti Jevreji ne samo vanbračni polni odnos, nego i onaj brak koji je zbog stepena srodstva po jevrejskom zakonu zabranjen, ili pak brak između Jevreja i pagana; to je smisao koji se obično daje toj reči u *Delima apostolskim* XV, 20 i 29. Ali naš Jovan je imao svoje poglede i na polni odnos koji je ortodoksnim Jevrejima bio dozvoljen. U XIV, 4 on govori o 144 000 Jevreja na nebesima: «Ovo su oni koji se ne opoganiše sa ženama, jer su nevini.» I stvarno, u nebu našeg Jovana nema ni jedne jedine žene. On dakle pripada pravcu, čestom i u drugim spisima ranog hrišćanstva, koji uopšte polni odnos smatra grešnim. Ako se pak setimo još i toga da on naziva Rim velikom kurvom s kojom se carevi zemaljski kurvaše i koje ona napoji vinom kurvarenja svojega, a trgovci zemaljski obogatiše se od bogatstva slasti njezine, onda tu reč u poslanicama nikako ne možemo uzeti u uskom smislu, koji bi htela da joj da teološka apologetika kako bi na taj način iščeprkala potvrdu za ostala mesta iz Novog zaveta. Naprotiv. Ova mesta u poslanicama očigledno ukazuju na pojavu koja je zajednička svim vremenima duboke uzburkanosti: kao i sve stare spone, tako se potresaju i tradicionalni okovi polnog odnosa. I u prvim vekovima hrišćanstva pojavljivala se, pored askeze koja umrtvljuje putenost, dosta često i tendencija da se hrišćanska sloboda proširi do, više ili manje, nesputanog odnosa između muškarca i žene. Isto je bilo i s modernim socijalističkim pokretom. Kakvo je strašno užasavanje izazvala tridesetih godina u tadašnjoj Nemačkoj, toj »čednoj dečjoj sobi«⁽³⁴⁷⁾ sen-simonistička »réhabilitation de la chair«¹, koja je na nemački prevedena kao »Wiedereinsetzung des Fleisches«! A najviše su se užasavali oni — tada vladajući — otmeni staleži (klase onda još nisu kod nas postojale), koji ni u Berlinu ni na svojim seoskim imanjima nisu mogli da žive bez stalno ponavljane rehabilitacije svoje puti! A tek da su ti dobri ljudi znali Fourier-a, koji puti stavlja u izgled još i sasvim

¹ rehabilitacija puti

drukčije slobode! Savlađivanjem utopizma, te ekstravagancije su ustupile mesto racionalnijoj i, u stvari, daleko radikalnijoj koncepciji, a otkako se Nemačka iz Heineove čedne dečje sobe razvila u centralno područje socijalističkog pokreta, ljudi se smeju tom licemernom užasavanju čednog otmenog sveta.

To je ceo dogmatski sadržaj poslanica. Što se tiče ostalog, one podstiču drugove na revnosnu propagandu, na smelo i ponosno ispovedanje svoje vere pred licem protivnikâ, na neumornu borbu protiv spoljnih i unutrašnjih neprijatelja — i ukoliko je reč o tome, njih bi isto tako mogao napisati i neki proročanski nadahnut entuzijast iz Internacionale.

III

Poslanice su samo uvod u pravu temu Jovanovog obraćanja na sedam maloazijskih opština, a preko njih ostalom reformisanom jevrejstvu godine 69, iz kojeg se kasnije razvilo hrišćanstvo. Time ulazimo u pravu svetinju nad svetinjama ranog hrišćanstva.

Od kakvih su se ljudi regrutovali prvi hrišćani? Poglavitito od »umornih i natovarenih«, pripadnika najnižih slojeva naroda, kao što i dolikuje revolucionarnom elementu. A od kog elementa su se sastojali ti slojevi? U gradovima — od propalih slobodnih ljudi svakojakog soja, slično mean whites¹ južnih robovlasničkih država i evropskim dangubama i pustolovima kolonijalnih i kineskih primorskih gradova, zatim od oslobođenika i, naročito, od robova; na latifundijama Italije, Sicilije, Afrike — od robova; u seoskim okruzima provincija od sitnih seljaka koji su sve više padali u dužničko ropstvo. Neki zajednički put oslobođenju svih tih elemenata apsolutno nije postojao. Za sve njih raj je, kao nešto izgubljeno, bio iza njih; za propalog slobodnog čoveka negdašnja polis, grad i država u isto vreme, u kojoj su njegovi preci živeli kao slobodni građani; za zarobljenog roba vreme slobode pre podjarmljenja i ropstva; za sitnog seljaka uništeno gentilno društvo i zajednička svojina zemlje. Sve je to srušila nivelišuća gvozdena pesnica rimskog osvajača. Najveća društvena grupa do koje se uzdiglo antičko doba bilo je pleme i savez srodnih plemena; kod varvara pleme je bilo organizovano po rodovima, kod Grka i Italaca, koji su osnovali gradove, polis je obuhvatala jedno pleme ili više srodnih plemena. Filip i Aleksandar su dali helenskom poluostrvu političko jedinstvo, ali zato još nije došlo do stvaranja grčke nacije. Nacije su postale moguće tek sa propašću rimskog svetskog gospodstva. Ono je jednom zauvek učinilo kraj malim savezima; vojna vlast, rimsko pravosuđe, aparat za uterivanje poreza, potpuno su razbili tradicionalnu unutrašnju organizaciju. Gubitku nezavisnosti i osobene organizacije pridružilo se nasilno pljačkanje od strane vojnih i civilnih vlasti, koje su podjarmljenima najpre njihovo blago otele, a onda im ga pozajmljivale uz zelenašku kamatu, kako bi mogli da plaćaju nove ucene. Poreski pritisak

¹ siromašnim belcima

i njime izazvana potreba za novcem u krajevima čiste ili preovlađujuće naturalne privrede bacali su seljake sve dublje u dužničko ropstvo zelenašima, stvarali velike razlike u imovini, obogaćivali bogate, a potpuno osiromašivali siromašne. Svaki otpor pojedinih malih plemena ili gradova ogromnoj Rimskoj Imperiji bio je beznađežan. Pa gde je tu bio izlaz, spas za zasužnjene, ugnjetene i osiromašene, zajednički izlaz za sve te različite grupe ljudi s tuđim, ili čak suprotnim interesima? Ipak se takav izlaz morao da nađe ako je sve njih trebalo da obuhvati jedan jedini veliki revolucionarni pokret.

Taj izlaz se našao. Ali ne na ovom svetu. Prema tadašnjem stanju stvari on je mogao da bude samo religiozni izlaz. I tada se otvorio jedan novi svet. Život duše i posle smrti tela postepeno je svuda u rimskom svetu postao priznata dogma. U sve širem krugu se prihvatila neka vrsta nagrađivanja i kažnjavanja pokojnikove duše za dela počinjena na zemlji. S nagrađivanjem je, dabome, stvar išla poteže; antičko doba bilo je i suviše stihijski materijalističko da zemaljskom životu ne bi pridavalo beskrajno veću vrednost nego životu u carstvu seni; štaviše, Grci su život posle smrti smatrali za nesreću. Onda je došlo hrišćanstvo, ozbiljno shvatilo nagradu i kaznu na onome svetu, stvorilo nebo i pakao — i izlaz, koji umorne i natovarene vodi iz ove zemaljske doline suza u večni raj, bio je nađen. I stvarno, samo sa perspektivom nagrade na onome svetu bilo je moguće da se stoičko-filonsko odricanje od sveta i askeza učine osnovnim etičkim principom nove svetske religije, koja je imala da oduševi ugnjetene narodne mase.

Taj nebeski raj ne otvara se vernicima odmah posle smrti. Videćemo da se carstvo božije, čija je prestonica novi Jerusalim, osvaja i otvara tek posle žestokih borbi sa snagama pakla. Ali u predstavi prvih hrišćana te borbe su blisko predstojale. Naš Jovan naziva svoju knjigu odmah u početku otkrovenjem onog što će »skoro biti«; odmah zatim u stihu 3 hvali: »Blago onome koji čita i onima koji slušaju reči proroštva i drže što je napisano u njemu: jer je vreme blizu«; Hristos naređuje da se opštini u Filadelfiji napiše: »Evo doći ću brzo«. A u poslednjoj glavi anđeo kaže da je pokazao Jovanu »šta će biti skoro« i zapoveda mu: »Ne zapečati reči proroštva knjige ove, jer je vreme blizu«, a sam Hristos kaže dvaput, u stihu 12 i 20: »Doći ću skoro«. Dalje izlaganje pokazae nam kako je dugo taj dolazak očekivan.

Apokaliptičke vizije koje nam pisac sada iznosi potpuno su, i većinom doslovno, uzete iz ranijih uzora. Delom iz klasičnih proroka Starog zaveta, naročito iz Jezekilja, delom od kasnijih, po ugledu na knjigu Danilovu sastavljenih jevrejskih apokalipsa, naročito iz tada delom već napisane knjige Enohove. Kritika je u svim pojedinostima utvrdila odakle je naš Jovan uzeo svaku pojedinu sliku, svako preteče znamenje, svaku na neznabožačko čovečanstvo sručenu nevolju, ukoliko — sav materijal svoje knjige; tako da Jovan pokazuje ne samo osobito siromaštvo duha, nego i pruža dokaz da svoje tobožnje ekstaze i prividenja nije čak ni u mašti doživio onako kako ih opisuje.

Tok tih prividenja je ukratko ovaj. Najpre Jovan vidi boga gde sedi na svom prestolu držeći u ruci knjigu zapečaćenu sa sedam pečata, a pred njim — zaklano ali, opet, živo jagnje (Hrista), koje je dostojno da otvori pečate njezine. Pri otvaranju pečata prikazuju se svakojaka strašna znamenja. Pri petome vide Jovan nad božijim oltarom duše mučenika Hristovih, pobijenih za reč božiju, i one povikaše glasno, govoreći: Dokle, gospodaru sveti i istiniti, ne sudiš i ne kaješ krvi naše na onima što žive na zemlji? Posle toga im dadoše bele haljine i rečeno im bi da počinu još malo dok ne bude pobijeno još više mučenika. — Dakle, ovde još nema ni govora o »religiji ljubavi«, ne kaže se: Ljubite neprijatelje svoje, blagosiljajte one koji vas kunu itd., ovde se propoveda neskrivena osveta zdrava i časna osveta progoniteljima hrišćana. I tako u čitavoj knjizi. Što se kriza više približava, što gušće pljušte s neba zla i kazne, s većom radošću javlja naš Jovan da velika masa ljudi još neće da se pokaje za svoje grehe, da nad njima moraju zazviždati novi bičevi božiji, da ih Hristos mora pāsti s palicom gvozdenom i gaziti kacu vina srdnje i gneva boga svedržitelja, ali da su bezbožnici ostali okoreli u srcima svojim. To je ono prirodno, od svakog licemera slobodno osećanje da se bije bitka i da je — à la guerre comme à la guerre¹. — Kod sedmog pečata pojavljuju se sedam anđela s trubama; svaki put kad jedan od njih zatrubi pokazuju se nova strašna znamenja. Posle sedme trube dolazi na pozornicu sedam novih anđela sa sedam čaša gneva božijeg koje se izlivaju na zemlju; opet nova zla i kazne, u stvari najvećim delom zamorno ponavljanje onog što je već više puta rečeno. Onda se pojavljuje žena, velika kurva Vavilon, koja u skerletnoj haljini sedi na vodama, pijana od krvi svetaca i mučenika Isusovih — to je veliki grad na sedam brežuljaka koji ima carstvo nad svim carevima zemaljskim. Ona sedi na zveri sa sedam glava i deset rogora. Sedam glava, to su sedam brežuljaka, a i sedam »careva«. Od tih careva pet je njih palo, i jedan jest, a sedmi još nije došao; posle sedmog ponovo dolazi jedan od petorice prvih, koji je bio ranjen na smrt, ali se rana isceli. Taj će vladati zemljom 42 meseca ili 3¹/₂ godine (polovina nedelje od 7 godina), progoniće vernike do smrti, i bezbožništvo će zavladatai. A onda dolazi veliki odlučni boj, sveci i mučenici biće osvećeni razaranjem velike kurve Vavilona i svih njenih pristalica, tj. velike mase ljudi; davo će biti bačen u bezdan i tamo zatvoren na hiljadu godina, za koje vreme će carovati Hristos s mučenicima koji su ustali iz mrtvih. Ali posle hiljadu godina davo će biti opet oslobođen i biće opet nova velika bitka duhova, u kojoj će on biti konačno pobeden. Tada dolazi drugo vaskrsenje, kada će se probuditi i ostali mrtvaci i pojaviti pred sudom božijim (pazite — ne Hristovim), a vernici će ući u novo nebo, novu zemlju i nov Jerusalem radi života večnoga.

Pošto je čitava ova stvar građena isključivo jevrejsko-prehrišćanskim materijalom, ona pruža gotovo samo čisto jevrejske predstave.

¹ u ratu kao u ratu

Otkad je narodu Izraela počelo da na ovom svetu ide rđavo, od asirskog i vavilonskog sužanjstva, od razaranja oba carstva, Izraela i Judeje, do robovanja Seleukidima, dakle od Isaije do Danila, uvek se u nevolji prorokuje da će doći spasitelj. Već se kod Danila XII, 1 - 3 nalazi proročanstvo o silasku Mihaila, anđela čuvara Jevreja, koji će ih izbaviti iz velike nevolje; mnogi mrtvi će ustati, postoji neka vrsta strašnog suda, i učitelji koji narod privode pravdi sjaće kao zvezde vazda i doveka. Hrišćanski je samo oštro naglašavanje bliskog carstva Hristova i slave vaskrslih vernika, naročito mučenika.

Za objašnjenje ovog proročanstva, ukoliko se odnosi na tadašnje događaje, zahvaljujemo nemačkoj kritici, naročito Ewaldu, Lückeju i Ferdinandu Benaryju. Preko Renana, ono je postalo pristupačno i neteološkim krugovima. Da velika kurva Vavilon znači Rim, grad na sedam brežuljaka, već smo videli. O zveri na kojoj sedi kaže se u XVII, 9 - 11:

«Sedam glava (zvijeri), to su sedam gora na kojima žena sedi. I jesu sedam careva. Pet je njih palo, i jedan jest, a drugi još nije došao; i kad dođe za malo će ostati. I zver koja beše i nije, i ona je osmi, i jest od sedmorice i u propast ide».

Prema tome, zver je rimska imperija, predstavljena uzastopce sa sedam careva, od kojih je jedan bio ranjen na smrt i više ne vlada, ali se izleo i dolazi opet da bi kao osmi ostvario carstvo huljenja na boga. I dano joj bi

«da se bije sa svetima, i da ih pobedi; i pokloniše joj se svi koji žive na zemlji kojima imena nisu zapisana u životnoj knjizi jagnjeta, koje je zaklano od postanja sveta; i učini sve, male i velike, bogate i siromašne, slobodnjake i robove, te im dade žig na desnoj ruci njihovoj ili na čelima njihovima, da niko ne može kupiti ni prodati, osim ko ima žig ili ime zveri, ili broj imena njezina. Ovde je mudrost. Ko ima um neka izračuna broj zveri: jer je broj čovekov i broj njezin šest stotina i šezdeset i šest». (XIII, 7 - 18).

Konstatovaćemo samo da se ovde pominje bojkot, kao jedno od sredstava koje rimska imperija primenjuje protiv hrišćana — dakle, očigledno pronalazak davola — i preći ćemo na pitanje ko je taj rimski car koji je već jednom ranije vladao, bio ranjen na smrt i uklonjen, a koji će, kao osmi po redu, doći ponovo i igrati ulogu Antihrista.

Od Avgusta, kao prvog, imamo 2. Tiberija, 3. Kaligulu, 4. Klau-dija, 5. Nerona, 6. Galbu. «Pet je njih palo, i jedan jest». Dakle, Neron je već pao, Galba jest. Galba je vladao od 9. juna 68. do 15. januara 69. Ali odmah posle njegovog dolaska na presto pobunile su se legije na Rajni pod Vitelijem, dok su u drugim provincijama druge vojskovođe pripremale vojničke ustanke. U samom Rimu pobunili su se pretorijanci, ubili Galbu i proglasili za cara Otona.

Iz ovog proizilazi da je naše *Otkrovenje* pisano za vreme Galbe. Verovatno pod kraj njegovog vladanja. Ili najkasnije za vreme tromeseč-

ne (do 15. aprila 69) vladavina Otona, »sedmog«. A ko je osmi, koji beše i nije? To će nam pokazati broj 666.

Među semitima — Haldejcima i Jevrejima — bila je tada u modi magijska veština koja se zasnivala na dvojakom značenju slova. Od nekih trista godina pre naše ere hebrejska slova upotrebljavala su se i kao brojni znaci: a=1, b=2, g=3, d=4 itd. Kabalistički gatar sabirali su brojne vrednosti slova nekog imena i pokušavali da iz dobijenog zbira proriču, na primer tako, što su gradili reči ili grupe reči sa jednakom brojnou vrednošću, na osnovu kojih bi izvodili zaključke o budućnosti nosioca imena. Tim istim jezikom brojki izražavane su takođe tajne reči i slično. Ova veština nazvana je grčkom rečju gematriah, geometrija; Haldejci, koji su se njome bavili u vidu zanata i koje Tacit zove mathematici, bili su najpre pod Klaudijem, a zatim ponovo pod Vitelijem proterani iz Rima, verovatno zbog »težih skandala«.

Baš putem ovakve matematike nastao je i naš broj 666. Iza njega se krije ime jednog od prvih pet rimskih careva. Osim broja 666, Irenej^[415] je, krajem drugog veka, znao još i varijantu — 616, koja je svakako nastala u vreme kad je zagonetka tog broja mnogima još bila poznata. Ako nađeno rešenje bude podjednako odgovaralo i jednom i drugom broju, onda će njegova tačnost biti dokazana.

Ovo rešenje našao je Ferdinand Benary u Berlinu. Ime je Neron. Broj se zasniva na נרון קסר, (*Neron Kesar*), talmudom i palmirskim natpisima zasvedočenom hebrejskom pisanju grčkog Neron Kaisar, car Neron, kao što je glasilo natpis na Neronovom kovanom novcu u istočnoj polovini imperije. Naime: n (nun)=50, r (reš)=200, v (vav) mesto o=6; n (nun)=50, k (kof)=100, s (sameh)=60, i r (reš)=200, zbir=666. Ako uzmemo kao osnovu latinsko pisanje Nero Caesar, otpada drugo nun=50, i imamo 666 minus 50=616, Irenejevu varijantu.

Za vreme Galbe stvarno su čitavo Rimsko Carstvo zahvatili iznenađni neredi. Sam Galba je na čelu španskih i galskih legija maršovao protiv Rima da zbaci Nerona; Neron je pobegao i naredio jednom oslobođeniku da ga ubije. Ali protiv Galbe kovali su zaveru ne samo pretorijanci u Rimu, nego i vrhovni komandanti provincija; svuda su se javljali novi pretendenti na presto i pripremali se da sa svojim legijama udare na glavni grad. Izgledalo je da je imperija ostavljena na milost i nemilost unutrašnjem ratu, izgledalo je da njen pad predstoji neposredno. A uz to se širio glas, naročito na Istoku, da Neron nije mrtav, već samo ranjen, da je pobegao Parćanima i da će s vojskom doći preko Eufrata i otpočeti novu i još krvaviju vladavinu terora. Takvim vestima su naročito bile zaplašene Aheja i Azija. I upravo nekako u to vreme kada je pisano *Otkrovenje*, pojavio se lažni Neron, koji se s prilično velikim brojem pristalica nastanio blizu Patmosa u Maloj Aziji, na ostrvu Kitnos u Jegejskom moru (današnjoj Termiji), dok nije, još pod Otonom, bio ubijen. Zar je onda čudo što se među hrišćanima, protiv kojih je Neron otpočeo prve velike progone,

proširilo mišljenje da se on vraća kao Antihrist, a da je njegov povratak, i s njim nužno skopčani i još odlučniji pokušaj krvavog istrebljenja nove sekte, predznak i predigra ponovnog dolaksa Hristovog, velike pobedonosne borbe protiv snaga paklenih i hiljadugodišnjeg carstva koje će »skoro« nastati, zbog čega mučenici radosno idu u smrt?

Hrišćanska i hrišćanstvom zadahnutu literatura prva dva veka pokazuje dosta znakova da je tajna broja 666 tada bila mnogima poznata. Razume se, Irenej je više nije znao, ali je znao, kao što znaju i mnogi drugi do kraja trećeg veka, da se pod apokaliptičkom zveri podrazumeva Neron koji se vraća. Zatim se gubi i taj trag i naš spis se podvrgava fantastičnom tumačenju pravovernih proroka; ja sam i sâm kao dete poznavao stare ljude koji su propast sveta i strašni sud očekivali, prema starom Johannu Albrechtu Bengelu, u godini 1836. Proročanstvo se ispunito, i to tačno te godine. Samo što strašni sud nije pogodilo grešni svet, nego pobožne tumače *Otkrovenja*. Jer 1836. godine našao je F. Benary ključ za broj 666 i time svemu tom vraćanju na osnovu brojeva, toj novoj gematriah, zauvek učinio kraj.

Što se tiče carstva nebeskog, koje je rezervisano za vernike, naš Jovan može dati samo vrlo površan opis. Novi Jerusalem ima, za tadašnje pojmove, prilično velike dimenzije; to je kvadrat sa stranom od 12 000 stadija=2227 km, obuhvata, dakle, površinu od nekih pet miliona kvadratnih kilometara, a to je više od polovine Sjedinjenih Država Amerike, i sagrađen je od samog zlata i dragog kamenja. U njemu stanuje bog među svojim, svetli im mesto sunca, i nema smrti ni jada i bola; reka vode života teče kroz grad, a na njenim obalama raste drveće života koje rađa dvanaest rodova dajući svakog meseca svoj rod; i lišće od drveta »bejaše za isceljivanje narodima« (po Renanovom mišljenju, to je neka vrsta lekovitog čaja, *L'Antechrist*, p. 542). Sveti žive u njemu večno.

Takvo je bilo hrišćanstvo, koliko ga mi poznajemo, u Maloj Aziji, svom glavnom sedištu oko 68. godine. Nikakvog traga trojstvu — naprotiv, pred nama je stari jedini i nedeljivi Jehova kasnog jevrejstva kada se od jevrejskog nacionalnog boga uzdigao do jedinog i isključivog najvišeg boga na nebu i na zemlji, kada pretenduje na vlast nad svim narodima, obećava milost obraćenima i nemilosrdno uništava nepokorne, veran antičkom: *parcere subjectis ac debellare superbos*¹. Stoga na strašnome sudu sudi sam taj bog, a ne, kao što opisuju kasnija jevanđelja i poslanice, Hristos. Prema persijskom učenju o emanaciji, koje je kasno jevrejstvo usvojilo, Hristos jagne oduvek izlazi od boga, od kojega izlaze — ali su po rangu niži — »sedam duhova božijih«, koji za svoje postojanje zahvaljuju pogrešnom razumevanju jednog poetskog mesta (Isaija XI, 2). Oni nisu bog, niti su jednaki bogu, nego su mu potčinjeni. Jagne samo sebe prinosi kao žrtvu ispaštanja za grehe sveta i za ovo dobija na nebu izrično povišenje ranga, jer mu

¹ pokorenima praštati, a ohole ratom uništiti

se ta njegova dobrovoljna žrtva životom u čitavoj knjizi ocenjuje kao vanredan podvig, a ne kao nešto što nužno izlazi iz dubine njegovog bića. Razume se da postoji i čitav nebeski dvor: starešine, heruvimi, anđeli i sveci. Monoteizam je, da bi postao religija, morao odvajkada činiti ustupke politeizmu, još od Zendaveste⁽⁴¹⁶⁾. Kod Jevreja otpadništvo i prelaženje paganskim čulnim bogovima traje hronično, a posle egzila nebeski dvor, po persijskom uzoru⁽⁴¹⁷⁾, još više prilagođava religiju narodnoj fantaziji. Pa i hrišćanstvo, čak i tada kada je umesto večno sebi jednakog, krutog jevrejskog boga stavilo diferenciranog u sebi, tajanstvenog trojednog boga, moglo je kod narodnih masa potisnuti kult starih bogova samo kultom svetaca; isto je tako, po rečima Fallmerayera, Jupiterov kult na Peloponezu, u Majni, u Arkadiji, izumro tek tamo u devetom stoleću (*Geschichte der Halbinsel Morea*, I, p. 227) Tek moderna buržoaska epoha i njen protestantizam ponovo odstranjuje svece i uzimaju najzad ozbiljno diferencirani monoteizam.

Naš spis ne poznaje ni učenje o nasleđenom grehu ni o čišćenju verom. Vera tih borbenih prvih opština je sasvim druge vrste nego vera kasnije pobedonosne crkve: pored jagnjetove žrtve ispaštanja njen osnovni sadržaj je bliski ponovni dolazak Hrista i hiljadugodišnje carstvo koje će skoro da nastupi, a ono na čemu se ta vera jedino proverava — to je aktivna propaganda, neprekidna borba protiv spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja, ponosno i vedro ispovedanje revolucionarnog gledišta pred paganskim sudijama, mučenička smrt s verom u sigurnu pobedu.

Videli smo da pisac još apsolutno ne zna da je nešto drugo nego Jevrejin. Stoga nigde u čitavoj knjizi nema govora o krštenju, a i mnoge druge stvari ukazuju da je krštenje institucija drugog perioda hrišćanstva. Sto četrdeset četiri hiljade vernika-Jevreja »zapečaćuju se«, ne krste se. O svetima na nebu i vernicima na zemlji kaže se da su sprali grehe svoje, da opraše haljine svoje i ubeliše u krvi jagnjetovoj; o vodi krštenja nema govora. I oba proroka koja prethode dolasku Antihrista (glava XI) ne krštavaju se, a prema 19, 10 svedočanstvo Isusovo nije krštenje, nego duh proroštva. U svim tim zgodama bilo bi prirodno pominjati krštenje ako se ono tada već primenjivalo; prema tome, gotovo s apsolutnom sigurnošću smemo zaključiti da naš pisac nije znao za krštenje, da se krštenje pojavilo tek kada su se hrišćani definitivno odvojili od Jevreja.

Autor ne zna ni za drugu, kasniju svetu tajnu — pričešće. Kada u Lutherovom tekstu Hristos obećava svakom Tijatircu koji istraje u veri da će ući k njemu i »s njime večerati«, to izaziva pogrešnu predstavu. U grčkom tekstu stoji *deipnêsô*, večeraću (s njime), a engleska *Biblija* daje to sasvim tačno: »I shall *sup* with him«. O tajnoj večeri, čak ni kao o nekoj daći, ovde apsolutno nema ni govora.

Da je naša knjiga, sa svojim tako originalno potvrđenim datumom — 68. ili 69. godine — najstarija u čitavoj hrišćanskoj literaturi, ne može biti nikakve sumnje. Nijedna druga nije pisana tako varvarskim

jezikom koji vrvi od hebreizama, nemogućih konstrukcija i gramatičkih pogrešaka. Tako se u glavi I, 4 kaže doslovno:

«Blagodat vam i mir od bivstvujućeg i koji beše i dolazeći».

Da su jevanđelja i dela apostolska pozne prerade spisa koji su sad izgubljeni, čije se slabo istorijsko jezgro, obavijeno legendom, danas više ne može prepoznati, da čak nekoliko takozvanih »autentičnih«, po Brunu Baueru, apostolskih poslanica predstavljaju ili poznije spise, ili u najboljem slučaju dodacima i umetanjima izmenjene prerade starijih dela nepoznatih autora¹, poriču samo profesionalni teolozi ili drugi zainteresovani istoričari. Utoliko je važnije što ovde imamo knjigu čije je vreme pisanja utvrđeno gotovo tačno u mesec, knjigu koja nam pokazuje hrišćanstvo u njegovoj najnerazvijenijoj formi, u formi u kojoj ono prema dogmatici i mitologiji potpuno izgrađene državne religije četvrtog veka stoji otprilike kao još neustaljena mitologija Tacitovih Germana prema mitologiji Ede⁽⁴¹⁸⁾ koja se formirala pod uticajem hrišćanskih i antičkih elemenata. Klica svetske religije je već ovde, ali ta klica ima još podjednako u sebi hiljadu razvojnih mogućnosti, koje su se ostvarile u bezbrojnim kasnijim sektama. I baš zato nam je najstariji spomenik iz procesa nastajanja hrišćanstva naročito dragocen, jer nam u svojoj čistoti daje ono što je jevrejstvo — pod jakim aleksandrijskim uticajem — unelo u hrišćanstvo. Sve ono kasnije — to je zapadni, grčko-rimski dodatak. Samo posredstvom monoteističke jevrejske religije mogao se monoteizam kasnije grčke vulgarnе filozofije dočepati religiozne forme, u kojoj je jedino i mogao da ovlada masama. Kada je to posredstvo nađeno, on je mogao da postane svetska religija samo u grčko-rimskom svetu i putem svog daljeg razvijanja u idejnom materijalu, koji je pomoću njega osvojio, i putem stanjanja s tim materijalom.

---

¹ U autorizovanom prevodu koji je objavio časopis «Le Devenir social», ovaj deo rečenice glasi: tri ili četiri apostolske poslanice koje tibingenska škola još smatra autentičnim nisu ništa drugo do spisi poznije epohe, kao što dokazuje Bruno Bauer u svojoj iscrpnoj analizi.

[Engleskim socijalističkim i radničkim organizacijama^[419]]

Dragi drugovi¹,

Izvršni savet Španske socijalističke radničke partije ovlastio me je da engleskim socijalističkim i radničkim organizacijama saopštim da imenovana Španska socijalistička partija namerava da 29. avgusta i sledećih dana održi u Madridu svoj četvrti godišnji kongres i da bi se veoma radovala kada bi tim povodom dobila od engleskih prijatelja — na španskom ili francuskom — nekoliko redaka sa čestitkama, koje bi trebalo uputiti na donju adresu.

Kako je kongres tredjuniona u Belfastu 1893^[420] prihvatanjem rezolucije koja traži socijalizaciju svih sredstava za proizvodnju i razmenu postao deo međunarodnog socijalističkog pokreta, smatram svojom dužnošću da i njegov organ — Parlamentarni komitet kongresa tredjuniona — stavim na spisak organizacija kojima se ovaj poziv upućuje.²

Poziv se upućuje

Ligi za zakonski osmočasovni radni dan,

Socijaldemokratskoj federaciji,

Nezavisnoj laburističkoj partiji,

Fabijevskom društvu,

Parlamentarnom komitetu kongresa tredjuniona

Savezu radnika industrije gasa i opštih radnika.^[421]

S poštovanjem Vaš

Pablo Iglesias Hernan Cortés 8 principal, Madrid

F. E.

Napisano 6. avgusta 1894.

Objavljuje se prema fotokopiji rukopisnog koncepta.

Prevod s engleskog

¹ U rukopisnoj varijanti upućenoj sekretaru Fabijevskog društva: Dragi gospodine — ² U rukopisnom konceptu je ovaj pasus stavljen u uglastu zagradu; u rukopisnoj varijanti upućenoj sekretaru Fabijevskog društva pasus je izostavljen

[Trećem kongresu Socijalističke partije
italijanskih trudbenika]

[Pismo Dell'Avalleu^[422]]

Eastbourne, 6 [septembra 1894]

Dragi građanine,¹

. . . Ali iako ne mogu da lično uzmem učešća na Vašem kongresu, šaljem Vam ipak svoje najbolje želje za uspeh Vašeg rada u interesu internacionalnog socijalizma.

Italijanski socijalisti su podvrgnuti nečuvenom vanrednom zakonu^[423], koji će mu bez sumnje doneti nekoliko godina teških stradanja. No, i drugi su morali da prođu kroz slična iskušenja.

Posle pada Pariske komune građanska reakcija u Francuskoj se opijala krvlju proletarijata — a rezultat: 50 socijalističkih poslanika u francuskom parlamentu.

U Nemačkoj je Bismarck socijaliste za 12 dugih godina stavio van zakona, ali socijalisti su najzad zbrisali vanredni zakon, oterali Bismarcka i sada su najmoćnija partija u državi.

To što su ostvarili francuski i nemački radnici, ostvariće i italijanski radnici. Tamo gde Thiers, Mac-Mahon, i Bismarck nisu imali uspeha, sigurno neće uspeti ni jedan Crispi. Pobeda je Vaša!²

Neka živi internacionalni revolucionarni socijalizam!

Sa bratskim pozdravom
Federico Engels

Objavljeno u listu

»Lotta di classe«,

br. 38 od 22 - 23. septembra 1894.

Prevod s italijanskog

---

¹ U rukopisu slede rečenice: Vaše pismo od 30. avgusta nije me zateklo u Londonu: poslato je ovamo za mnom — to je razlog što moj odgovor kasni, a što duboko žalim. Zahvaljujem se Vama lično i italijanskim socijalistima, koje Vi predstavljate, za poziv koji ste mi ljubazno uputili. Na žalost, nije mi moguće da ga iskoristim. — ² u rukopisu: naša

[Pozdravna adresa socijalistima Sicilije^[424]]

Pozdrav i dug život Vašim novinama, organu socijalističkih radnika, pozdrav Vašoj partiji, koja se reorganizuje!¹

Priroda je od Sicilije napravila zemaljski raj; to je za ljudsko društvo pocepano u protivničke klase bio dovoljan razlog da od nje napravi pakao.

Grčko-rimska antika je radi iskorišćavanja velikih zemljišnih imanja i rudnika darivala Siciliju ropstvom.

Srednji vek je ropstvo zamenio kmetstvom i feudalizmom.

Moderna epoha, koja tvrdi da je razbila te okove, izmenila je u stvari samo njihov oblik. Ona je stare oblike robovanja ne samo sačuvala nego im je dodala još jedan novi oblik iskorišćavanja, najsvirepiji, najnemilosrdniji od svih — kapitalističko iskorišćavanje.

Antički² pesnici Sicilije, Teokrit i Moshos, opevali su idilični život robova pastira, svojih savremenika. Bili su to van sumnje poetični snovi. Ali gde je taj moderni poeta koji bi bio drzak da opeva idilični život »slobodnih« radnika današnje Sicilije? Zar seljaci tog ostrva ne bi bili srećni kada bi svoje parcele mogli da obrađuju čak pod teškim uslovima rimskog sistema napoličarstva? Dotle je doveo kapitalistički sistem: Slobodni ljudi žale za ropstvom prošlosti!

Ali neka se nadahnu svežom hrabrošću. Zora novog i boljeg društva blistavo se rađa za potlačene klase svih zemalja. I svuda potlačeni zbijaju svoje redove; svuda, preko granica, preko raznih jezika, pružaju jedan drugom ruku. Uobličava se vojska internacionalnog proletarijata, i blisko novo stoleće dovedeće ga do pobeđe!

F. Engels

London

Napisano 26. septembra 1894.

Objavljeno u listu »Critica Sociale«,
br. 16 od 16. avgusta 1895.

Prevod s italijanskog

¹ U rukopisu ova rečenica glasi: Pozdrav i dug život organu socijalističkih radnika, koji tek što je opet ugledao svetlost dana! — ² U rukopisu: stari grčki.

Međunarodni socijalizam i italijanski socijalizam^[425]

Uredništvu lista »Critica Sociale«

U trenutku kada mladu italijansku socijalističku partiju pogađaju udarci najnasilniji reakcije vlade, moramo mi, socijalisti s one strane Alpa, pokušati da joj pružimo pomoć. Protiv raspuštanja sekcija i društava ne možemo ništa da uradimo, ali možda naše izjave neće biti sasvim beskorisne nasuprot mržnjom zadojenim i bestidnim klevetama jedne poluzvanične i podmićene štampe.

Ta štampa prebacuje italijanskim socijalistima da se pretvaraju da se bave marksističkom propagandom¹ da bi pod tom maskom sakrili potpuno drukčiju politiku, politiku koja proklamuje »klasnu borbu« (koja »bi nas odvela natrag u srednji vek«) i smjera da obrazuje političku partiju čiji je cilj »osvajanje državne vlasti«, dok se socijalističke partije drugih zemalja, naročito nemački socijalisti, »ne bave politikom, ne napadaju postojeći oblik režima«, najzad, dakle, nisu ništa drugo do bezazlene dobričine, sa kojima se može malo poterati šega!

Ako se u ovom pitanju uopšte tera šega, onda svakako sa italijanskom javnošću. Niko se ne bi usudio da joj servira takve gluposti kada kod nje ne bi pretpostavljao potpuno neznanje o onome što se u svetu dešava. Ako italijanski socijalisti »klasnu borbu« proklamuju vladajućim faktorom u društvu u kome živimo, ako se konstituišu u »političku partiju koja sebi postavlja za cilj da osvoji državnu vlast i da vodi narodne poslove«, onda se apsolutno bave marksističkom propagandom u pravom smislu reči, onda oni tačno slede putokaz koji je označen u delu *Manifest Komunističke partije*, koje smo Marx i ja izdali 1848. godine; oni onda čine upravo ono isto što čine socijalističke partije u Francuskoj, Belgiji, Švajcarskoj² i Španiji, a pre svega u Nemačkoj. Nema ni jedne jedine među ovim partijama koja ne teži osvajanju političke vlasti kao što to čine i druge partije, konzervativci, liberali, republikanci itd. itd.

Što se tiče »klasne borbe«, ona nas vodi natrag ne samo u »srednji vek«, nego i u unutrašnje sukobe starog veka: Atine, Sparte, Rima.

¹ U rukopisu umetnuto: po uzoru na nemačke socijaliste — ² U rukopisu nedostaje: Švajcarskoj

Svi ti sukobi bili su klasne borbe. Od vremena raspadanja prvobitne zajednice borba između raznih klasa od kojih je društvo sastavljeno, uvek je bila pokretna snaga istorijskog napretka. Ta borba će da iščezne tek zajedno sa samim tim klasama, to jest posle pobeđe socijalizma. Do tog dana će klase što stoje jedna protiv druge, proletarijat, buržoazija, zemljoposedničko plemstvo¹, nastaviti da se međusobno bore, ma šta govorila poluzvanična italijanska štampa.

Uostalom, Italija mora da izdrži istu probu koju je morala da izdrži Nemačka u toku dvanaest godina vanrednog zakonodavstva. Nemačka² je odnela pobeđu nad Bismarckom; socijalistička Italija izaći će na kraj sa Crispijem³.

London, 27. oktobra 1894.

Federico Engels

Objavljeno u listu

«Critica Sociale»,

br. 21 od 1. novembra 1894.

Prevod s italijanskog

---

¹ U rukopisu nedostaje: proletarijat, buržoazija, zemljoposedničko plemstvo — ² U rukopisu umetnuto: socijalistička — ³ U rukopisu rečenica glasi: Nemci su pobedili Bismarcka, Italijani će izaći na kraj sa Crispijem.

[Pismo uredništvu lista »Vorwärts«]

Prema izveštajima partijske štampe, drug Vollmar se, u debati o poljoprivredi na Frankfurtskom partijskom kongresu pozvao na odluke kongresa francuskih socijalista u Nantu^[426], »koje su naišle na izričito odobravanje Friedricha Engelsa«. Prema listu »Vorwärts« od 10. novembra, to tvrđenje širi i protivnička štampa^[427]. Zbog toga sam prinuđen da izjavim da se tu radi o zabuni i da je Vollmar morao biti sasvim pogrešno informisan o mojim gledištima.

Koliko se sećam, u vezi sa Nantskim programom pisao sam u Francusku samo dva puta. Prvo, *pre* kongresa, kao odgovor na pitanje jednog francuskog druga¹, napisao sam: razvoj kapitalizma nepovratno uništava sitnoseljački zemljišni posed. Naša je partija toga svesna, ali nema nikakvog povoda da svojom akcijom još i posebno ubrzava taj proces. Na pravilno izabrane mere koje neminovnu propast sitnih seljaka treba da učine manje bolnom, ne može se dakle načelno ništa prigovoriti; međutim, ako se ide dalje, ako se sitni seljak želi trajno održati, onda se, po mom mišljenju, teži nečemu što je ekonomski nemoguće, žrtvuje se načelo, postaje se reakcionaran.

Drugi put, *posle* kongresa, ograničio sam se na pretpostavku da će naši francuski prijatelji biti sami u socijalističkom svetu sa svojim pokušajima da ovekoveče ne samo sitnoseljačkog sopstvenika, već i sitnog zakupca koji izrabljuje tuđi rad.

Dakle, ako sam se o tom pitanju uopšte izjašnjavao, onda sam izjavio suprotno od onoga kako je obavešten Vollmar.

Pošto sam već upleten u ovu stvar, teško da ću moći iz nje ponovo izaći a da se jasno ne izrazim. Ja, dakle, nameravam da časopisu »Die Neue Zeit« stavim na raspolaganje jedan kratak članak u kome bih izneo i obrazložio svoj stav².

London, 12. novembra 1894.

F. Engels

Objavljeno u listu »Vorwärts«,
br. 268 od 16. novembra 1894.

---

¹ Očigledno Paula Lafargue-a — ² Vidi u ovom tomu, str. 407 - 426.

Seljačko pitanje u Francuskoj
i Nemačkoj^[428]

Napisano između 15. i 22. novembra 1894.
Prema časopisu »Die Neue Zeit«
br. 10, God. 13.
I sveska, 1894 - 1895.

Buržoaskе i reakcionarne stranke neobično se čude što sad na jedanput i svuda kod socijalista dolazi na dnevni red seljačko pitanje. Trebalo bi, u stvari, da se čude što se to nije dogodilo već mnogo pre. Od Irske do Sicilije, od Andaluzije do Rusije i Bugarske, seljak je veoma bitan faktor stanovništva, proizvodnje i političke snage. Izuzetak su samo dve oblasti Zapadne Evrope. U Velikoj Britaniji, u užem smislu, krupni zemljoposed i krupna zemljoradnja potpuno su istisnuli seljaka koji živi od svog gazdinstva; u Pruskoj, istočno od Elbe, već je nekoliko vekova u toku isti proces, pa se i tamo seljak sve više odstranjuje ili bar ekonomski i politički potiskuje u pozadinu.

Kao faktor političke snage seljak se dosad ispoljava u većini slučajeva samo svojom apatijom, koja ima korene u izolovanosti seoskog života. Ta apatija velike mase stanovništva je najjače uporište ne samo parlamentarne korupcije u Parizu i Rimu, nego i ruskog despotizma. Ali ta apatija nije nesavladiva. Posle pojave radničkog pokreta, buržujima u Zapadnoj Evropi, naročito tamo gde preovlađuje seljačko usitnjeno vlasništvo, nije bilo baš teško da socijalističke radnike učine u seljačkoj mašti sumnjivima kao *partageux*, kao »pristalice deljenja« i da ih omrznu kao lenje i pohlepne varošane koji bacaju oko na seljačko vlasništvo. Nejasne socijalističke težnje februarske revolucije od 1848. godine brzo su bile uklonjene s puta pomoću reakcionarnih glasačkih listića francuskih seljaka; seljak koji je hteo da ga ostave na miru, izvukao je iz riznice svojih uspomena legendu o seljačkom caru Napoleonu i stvorio Drugo carstvo. Svi znamo koliko je stajao francuski narod ovaj seljački podvig; od njegovih posledica trpi još i danas.

Ali se mnogo štošta promenilo. Razvitak kapitalističkog oblika proizvodnje presekao je životni nerv sitnog gazdinstva u poljoprivredi; ono neodoljivo nazaduje i propada. Konkurencija Severne i Južne Amerike i Indije preplavila je evropsko tržište jevtinim žitom, toliko jevtinim da mu nijedan domaći proizvođač ne može da konkuriše. Krupnom zemljoposedniku i sitnom seljaku podjednako lebdi pred očima propast. A kako su i jedan i drugi zemljoposednici i seoski žitelji, krupni zemljoposednik se nameće kao prvoborac za interes sitnog seljaka, a sitni seljak — uopšte uzevši — prihvata tog prvoborca.

Na Zapadu je za to vreme izrasla snažna socijalistička radnička partija. Neodredene slutnje i težnje iz vremena februarske revolucije

postale su određenije, šire i dublje, pretvorile su se u program koji odgovara svim zahtevima nauke, s određenim, opipljivim zahtevima; te zahteve zastupa u nemačkom, u francuskom, u belgijskom parlamentu sve veći broj socijalističkih poslanika. Osvajanje političke vlasti od strane socijalističke partije primaklo se već prilično blizu. Ali, da bi osvojila političku vlast, ta partija mora najpre poći iz grada na selo, mora postati snaga na selu. Socijalistička partija, koja se od drugih partija razlikuje jasnim shvatanjem veze ekonomskih uzroka s političkim posledicama, koja je stoga odavno opazila da se pod ovčijom kožom krije vučji lik krupnog zemljoposjednika koji se nameće za prijatelja seljaku — sme li ta partija da seljaka, osuđenog na propast, mirno ostavi u rukama njegovih lažnih zaštitnika sve dok se on iz pasivnog protivnika industrijskih radnika ne pretvori u aktivnog? I eto nas već usred seljačkog pitanja.

I

Seosko stanovništvo kojem mi možemo da se obratimo, sastoji se od vrlo različitih sastavnih delova, a ti sastavni delovi su opet u pojedinim krajevima vrlo različiti.

Na zapadu Nemačke, kao i u Francuskoj i Belgiji, dominira sitna proizvodnja parcelnih seljaka koji su u većini vlasnici, a u manjem broju slučajeva zakupci svojih komada zemlje.

Na severozapadu — u donjoj Saksoniji i Šlezvig-Holštajnu — preovlađuju krupni i srednji seljaci, koji ne mogu da izlaze na kraj bez slugu i sluškinja, čak i nadničara. Isto je tako u jednom delu Bavarske.

U Pruskoj, istočno od Elbe i u Meklenburgu, imamo oblast krupnog zemljoposeda i krupne proizvodnje s mladima, poljoprivrednim radnicima i nadničarima, a ovde-onda sitne i srednje seljake u relativno malom broju, koji stalno opada.

U srednjoj Nemačkoj nalazimo sve oblike proizvodnje i poseda u raznim proporcijama, drukčijim u svakom mestu, bez određenog preovlađivanja jednih ili drugih oblika na nekoj većoj površini.

Osim toga, ima krajeva razne veličine u kojima vlastita, ili pod zakup uzeta oranica, nije dovoljna da se na njoj prehrani porodica, već služi samo kao podloga za neku kućnu radinost, obezbeđujući toj radinosti inače neshvatljivo niske nadnice, koje njenim proizvodima, i pored sve inostrane konkurencije, omogućavaju stalnu produ.

Koje od tih podvrsta seoskog stanovništva mogu biti pridobijene za socijaldemokratsku partiju? Mi razmatramo to pitanje, razume se, samo u njegovim opštim crtama; mi izdvajamo samo oštro izražene forme; za uzimanje u obzir prelaznih stepena i mešovitog seoskog stanovništva nedostaje nam prostora.

Počnimo sa sitnim seljakom. On je za Zapadnu Evropu, ne samo najvažniji od svih seljaka uopšte, nego nam je za čitavo pitanje kritičan slučaj. Ako smo načisto s našim stavom prema sitnom seljaku, onda imamo dovoljno uporište za određivanje našeg stava prema ostalim sastavnim delovima seoskog stanovništva.

Pod sitnim seljakom podrazumevamo ovde vlasnika ili zakupca, naročito vlasnika, jednog komadića zemlje — ne većeg od onog koji on sa svojom porodicom, po pravilu, može da obradi i ne manje

od onog koji prehranjuje porodicu. Dakle, taj sitni seljak je, kao i sitni zanatlija, radnik, koji se od modernog proletera razlikuje po tome što još poseduje svoja sredstva za rad; dakle, ostatak jednog načina proizvodnje koji pripada prošlosti. Od svog pretka — kmeta, podložnika, ili u sasvim izuzetnim slučajevima i slobodnog seljaka koji je obavezan da daje dažbine i da ide na rabotu — on se razlikuje u trojkom pogledu. Prvo, po tome što ga je francuska revolucija oslobodila od feudalnih tereta i službi koje je bio dužan da čini spahiji i dala mu u većini slučajeva, bar na levoj obali Rajne, njegovo seljačko dobro u slobodno vlasništvo. — Drugo, po tome što je izgubio zaštitu i učešće u samoupravnoj seoskoj zajednici, a time i svoj udeo u pravu na korišćenje ranijom zajedničkom zemljom. Zajedničke zemlje su ga lišili, izigravši ga, delom bivši feudalni gospodar, delom prosvetiteljsko-rimskopravno-birokratsko zakonodavstvo, pa je tako sitni seljak izgubio mogućnost da ishranjuje svoju tegleću stoku bez kupovanja stočne hrane. U ekonomskom pogledu gubitak prava na zajedničku zemlju nije ni blizu izravan ukidanjem feudalnih tereta, i broj seljaka koji ne mogu da drže vlastitu tegleću stoku neprestano raste. — Treće, današnji seljak se razlikuje [od kmeta] po tome što je ostao bez polovine svoje ranije proizvođačke delatnosti. Ranije je on sa svojom porodicom izrađivao, od sirovina koje je sam proizveo, najveći deo potrebnih mu industrijskih proizvoda; preostali deo potreba podmirivali su susedi u selu koji su se, pored zemljoradnje, bavili zanatom i kojima se većinom plaćalo drugim proizvodima i protivuslugama. Porodica, a još više selo, bila je sama sebi dovoljna, proizvodila je gotovo sve što joj je bilo potrebno. To je bila skoro čista prirodna privreda; novac gotovo i nije bio potreban. Kapitalistička proizvodnja je tome učinila kraj putem novčane privrede i krupne industrije. Ali ako je korišćenje zajedničke zemlje bilo jedan od osnovnih uslova opstanka seljaka, uzgredna industrijska delatnost bila je drugi uslov. Tako seljak pada sve niže. Porezi, nerodica, deobe među naslednicima i sudski procesi gone jednog seljaka za drugim zelenašu, zaduženost postaje sve opštnija i za svakog pojedinog seljaka sve teža — ukratko, naš sitni seljak, kao i svaki ostatak preživelog načina proizvodnje, neopozivo je osuđen na propast. On je budući proleter.

Kao takav trebalo bi da rado sluša socijalističku propagandu. Ali neki put ga u tome još sprečava njegova duboko usađena navika na vlasništvo. Ukoliko mu borba za njegov ugroženi komadić zemlje postaje teža, utoliko se on grčevitije hvata za nju i utoliko više vidi u socijaldemokrati, koji govori o predaji zemljišne svojine u ruke čitavog društva, podjednako opasnog neprijatelja kao i u zelenašu i advokatu. Kako da socijaldemokratija savlada tu predrasudu? Šta ona može da pruži sitnom seljaku koji propada, a da ne izneveri samu sebe?

Ovde imamo praktično uporište u agrarnom programu francuskih socijalista marksističkog pravca. Taj program je utoliko vredniji pažnje što dolazi iz klasične zemlje sitne seljačke privrede.

Na marsejskom kongresu 1892. usvojen je prvi agrarni program partije.^[429] On zahteva za seoske *radnike-bezemljaše* (tj. nadničare i sluge): minimalnu nadnicu koju utvrđuju strukovni savezi i opštinska veća; seoske sudove dobrih ljudi u kojima će polovinu članova sačinjavati radnici; zabranu prodaje opštinske zemlje i davanje državne zemlje u zakup opštinama, koje će i svoju i zakupljenu zemlju davati pod zakup asocijacijama porodica seoskih radnika-bezemljaša radi zajedničkog obrađivanja; uz zabranu upotrebe rada najamnih radnika i uz kontrolu opštine; penzije za starce i invalide koje se namiruju iz specijalnog poreza na krupno zemljišno vlasništvo.

Za *sitne seljake*, među kojima se ovde posebno još uzimaju u obzir i zakupci, zahteva se: nabavljanje poljoprivrednih mašina od strane opštine radi davanja na uslugu seljacima po ceni koštanja; stvaranje seljačkih zadruga za kupovanje gnojiva, cevi za drenažu, semena itd. i za prodaju proizvoda; ukidanje poreza na prenos vlasništva zemlje ako vrednost ne prelazi 500 franaka; arbitražne komisije, po irskom uzoru, za snižavanje preterano visokih zakupnina i za odštetu ranijim zakupcima i napoličarima (*métayers*) na ime povećanja vrednosti zemljišne parcele do koga je došlo usled njihovog truda; ukidanje člana 2102 Code civil¹, koji vlasniku zemlje daje pravo zaloga na žetvu, i ukidanje prava poverilaca da plene žito na zeleno; utvrđivanje onog dela oruđa, žetve, semena, gnojiva, tegleće stoke, ukratko svega što je seljaku neophodno potrebno za vođenje gazdinstva, koji ne može da se pleni; revizija odavno zastarelog opšteg zemljišnog katastra, a dok se to ne izvrši — lokalna revizija u svakoj opštini; najzad, besplatna nastava u poljoprivrednim produžnim školama i poljoprivredne ogledne stanice.

Kao što se vidi, zahtevi koji se postavljaju u interesu seljaka — oni koji se postavljaju u interesu radnika ovde nas se zasad ne tiču — ne idu daleko. Deo njih je u drugim zemljama već ostvaren. Zakupački arbitražni sudovi pozivaju se izričito na irski uzor. Seljačke zadruge već postoje u porajnskim oblastima. Revizija katastra je u čitavoj Zapadnoj Evropi stalna pobožna želja svih liberala, čak i birokrata. I ostale tačke mogle bi se ostvariti a da postojećem kapitalističkom poretku ne bude nanesena neka bitna šteta. Ovo govorim prosto radi karakterisanja programa; ja mu te stvari ne zameram, — naprotiv.

S tim programom partija je kod seljaka najrazličitijih predela Francuske postigla takve rezultate da je — apetit dolazi s jelom — smatrala za potrebno da se još više prilagodi ukusu seljaka. Osećalo se, dakako, da se stupilo na opasno tle. Kako da se pomogne seljaku, ne seljaku kao budućem proleteru, nego kao sadašnjem seljaku posedniku, a da se ne naruše osnovni principi opšteg socijalističkog programa? Da bi se predupredio taj prigovor, stavljeno je ispred novih praktičnih predloga teorijsko obrazloženje, koje pokušava da dokaže da princip

¹ Građanskog zakonika

socijalizma traži da se sitno seljačko vlasništvo štiti od propasti koju donosi kapitalistički način proizvodnje, iako je samim autorima obrazloženja potpuno jasno da je ta propast neizbežna. Pogledajmo izbliže obrazloženje kao i zahteve koji su usvojeni u septembru ove godine na kongresu u Nantu.

Obrazloženje počinje ovako:

»Uzimajući u obzir da prema tekstu opšteg programa partije proizvođači mogu biti slobodni samo ukoliko poseduju sredstva za proizvodnju;

uzimajući u obzir da su u oblasti industrije ta sredstva za proizvodnju dostigla već takav stepen kapitalističke centralizacije da mogu biti vraćena proizvođačima samo u kolektivnoj ili društvenoj formi; da to, međutim — bar u današnjoj Francuskoj — nipošto nije slučaj u oblasti poljoprivrede, gde se sredstvo za proizvodnju, naime zemlja, još u vrlo mnogim mestima nalazi u rukama pojedinih proizvođača kao individualni posed;

uzimajući u obzir da, iako je ovo stanje za koje je karakteristično parcelno vlasništvo neminovno osuđeno na propast (est fatalement appelé à disparaître), socijalizam ipak nije pozvan da ubrzava tu propast, jer se njegov zadatak ne sastoji u tome da vlasništvo razdvaja od rada, nego naprotiv, da spoji u istim rukama oba ova faktora svake proizvodnje, čije razdvajanje ima za posledicu ropstvo i bedu radnika koji je pretvoren u proletera;

uzimajući u obzir da sve dok je, s jedne strane, dužnost socijalizma da poljoprivredne proletere ponovo vrati — u kolektivnoj ili društvenoj formi — u posed velikih imanja, posle eksproprijacije sadašnjih dokonih vlasnika, dotle je, s druge strane, njegova isto toliko kategorička dužnost da seljake koji sami obrađuju zemlju održi u posedu njihovih komadića zemlje nasuprot fiskusu, zelenašu i presezanjima novonastalih krupnih zemljovlasnika;

uzimajući u obzir da je celishodno da se ta zaštita proširi na proizvođače koji pod imenom zakupca ili napoličara (métayers) obrađuju tuđu zemlju i koji su, ako eksploatišu nadničare, na to u izvesnoj meri prisiljeni eksploatacijom kojoj su i sami izloženi —

radnička partija — koja, suprotno od anarhista, za preobražaj društvenog poretka ne računa na povećanje i proširenje bede, nego oslobođenje rada i društva uopšte učekuje samo od organizacije i zajedničkih napora radnika gradova i sela, od njihovog uzimanja u ruke kako vlade, tako i zakonodavstva — usvojila je sledeći agrarni program, da bi na taj način sve elemente seoske proizvodnje i sve vrste delatnosti, koje pod raznim pravnim osnovima obrađuju nacionalno tle, ujedinila u istoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja: feudalnosti zemljoposeda.⁽⁴³⁰⁾

Da vidimo sada ovo »obrazloženje« izbliže.

Pre svega, stav francuskog programa koji kaže da sloboda proizvođača pretpostavlja posedovanje sredstava za proizvodnju, treba dopuniti stavovima koji dolaze odmah iza njega — da je posedovanje sredstava za proizvodnju moguće samo u dve forme: ili u formi individualnog poseda, koja za proizvođače nikad i nigde nije postojala kao opšta forma i koju progres industrije svakog dana sve više onemogućava, ili pak u formi kolektivnog poseda, tj. u formi za koju je razvi-

tak samog kapitalističkog društva već stvorio materijalne i intelektualne pretpostavke; dakle, da *kolektivno* uzimanje u posed sredstava za proizvodnju treba izvojevati svim sredstvima koja proletarijatu stoje na raspolaganju.

Dakle, kolektivni posed sredstava za proizvodnju postavlja se ovde kao jedini glavni cilj koji treba da bude postignut. On se postavlja ne samo za industriju, gde je teren već pripremljen, nego uopšte, dakle i za poljoprivredu. Individualni posed nije, kako kaže program, nigde i nikad važio kao opšti za sve proizvođače; baš zato, i zato što ga industrijski napredak ionako uklanja, socijalizam nije zainteresovan za njegovo održanje, već za njegovo uklanjanje; jer onde gde postoji i ukoliko postoji individualni posed, on onemogućava kolektivni posed. Ako se već pozivamo na program, onda se pozivajmo na ceo program, koji znatno modifikuje stav citiran u Nantu time što u njemu izrečenu opštu istorijsku istinu stavlja u zavisnost od uslova pod kojima ona danas jedino i može ostati istina u Zapadnoj Evropi i Severnoj Americi.

Posedovanje sredstava za proizvodnju od strane pojedinih proizvođača ne daje danas tim proizvođačima više nikakvu stvarnu slobodu. Zanatstvo u gradovima je već upropašćeno, u velegradovima, kao što je London, ono je čak sasvim iščezlo, zamenjeno krupnom industrijom, znojnim sistemom¹ i bednim fušerima koji žive od bankrotstva. Sitni seljak koji živi od svoga rada niti je u sigurnom posedu svog komadića zemlje, niti je slobodan. On, kao i njegova kuća, njegovo dvorište, njegovih nekoliko njiva pripadaju zelenašu; njegova egzistencija je nesigurnija od egzistencije proleterâ, koji bar s vremena na vreme doživljavaju mirne dane, što se izmučenom dužničkom robu ne događa nikad. Uklonite član 2102 Građanskog zakonika, obezbedite seljaku zakonom deo inventara, stoke itd., na koji ne može da se stavi zabrana, i vi ga svejedno nećete spasti od bezizlazne situacije u kojoj mora sam »dobrovoljno«² prodavati svoju stoku, u kojoj mora telo i dušu zapisati zelenašu, srećan što je dobio kratko odlaganje roka. Vaš pokušaj da zaštitite sitnog seljaka u njegovom vlasništvu ne štiti njegovu slobodu, nego samo naročitu formu njegovog ropstva; on mu produžuje položaj u kome ne može ni da živi, ni da umre; pozivanje na prvi pasus vašeg programa je ovde, prema tome, potpuno neumesno.

U obrazloženju se veli da se u današnjoj Francuskoj sredstvo za proizvodnju, naime zemlja, još u vrlo mnogim mestima nalazi u rukama pojedinih proizvođača kao individualni posed i da zadatak socijalizma nije da vlasništvo rastavlja od rada, nego, naprotiv, da oba ova faktora svake proizvodnje spoji u istim rukama. — Ovako opšte formulisano, ovo poslednje, kao što smo već nagovestili, nikako nije zadatak socijalizma; naprotiv, njegov zadatak je samo predaja sredstava za proizvodnju proizvođačima u *kolektivni posed*. Čim ovo izgubimo iz vida,

¹ Vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 486 - 487.

gornji stav nas zavodi na pogrešnu misao da je socijalizam pozvan da sadašnje fiktivno vlasništvo, koje seljak ima na svoju njivu, pretvori u stvarno, dakle sitnog zakupca u vlasnika, a zaduženog vlasnika u vlasnika bez dugova. Socijalizam je, doduše, zainteresovan za to da ta fiktivnost seljačkog vlasništva iščezne, ali ne da iščezne na ovakav način.

U svakom slučaju, otišlo se tako daleko da je u obrazloženju programa bilo moguće bez okolišenja izjaviti da je dužnost socijalizma, i to njegova kategorička dužnost, da

»seljake koji sami obrađuju zemlju održi u posedu njihovih komadića zemlje nasuprot fiskusu, zelenašu i presezanjima novonastalih krupnih zemljovlasnika«.

Obrazloženje time stavlja socijalizmu u kategoričku dužnost da izvrši nešto što je u prethodnom pasusu proglasilo za nemoguće. Ono mu nalaže da »održi« parcelno vlasništvo seljaka, iako samo kaže da je to vlasništvo »neminovno osuđeno na propast«. Fiskus, zelenaš i novonastali krupni zemljovlasnici — šta su oni drugo do oruđa pomoću kojih kapitalistička proizvodnja ostvaruje tu neizbežnu propast? Kojim sredstvima treba »socijalizam« da štiti seljaka protiv toga trojedinstva, videćemo niže.

Ali u svome vlasništvu treba da bude zaštićen ne samo sitni seljak. Isto tako je

»celishodno da se ta zaštita proširi na proizvođače koji pod imenom zakupca ili napoličara (métayers) obrađuju tuđu zemlju i koji su, ako eksploatišu nadničare, na to u izvesnoj meri prisiljeni eksploatacijom kojoj su i sami izloženi.«

Ovde već dolazimo na sasvim posebno područje. Socijalizam se sasvim specijalno okreće protiv eksploatacije najamnog rada. A ovde se proglašava da je kategorička dužnost socijalizma da štiti francuske zakupce kada ovi »eksploatišu nadničare« — doslovno tako! I to zato što su na to u izvesnoj meri prisiljeni »eksploatacijom kojoj su i sami izloženi«!

Kako je lako i prijatno kotrljati se niza stranu kad si već jedanput na strmoj ravni! Ako sad dođe nemački krupni i srednji seljak i zamoli francuske socijaliste da kod nemačkog partijskog rukovodstva porade na tome da ga nemačka socijaldemokratska partija štiti pri eksploataciji njegovih sluga i sluškinja, pa se kod toga pozove na »eksploataciju kojoj su i sami izloženi« od strane zelenaša, poreznika, špekulanata žitom i trgovaca stokom, — šta će mu oni odgovoriti? A ko im jamči da im i naši krupni agrarci neće poslati grofa Kanitza (koji je takođe podneo jedan predlog sličan njihovom — da uvoz žita pređe u ruke države) i tako isto zamoliti socijalističku zaštitu za svoje eksploatacisanje poljoprivrednog radnika, pozivajući se na »eksploataciju kojoj su i sami izloženi« od strane berze, zelenaša i špekulanata žitom?

Ovde treba odmah reći da naši francuski prijatelji nikako ne misle tako loše kao što bi moglo da izgleda. Gorepomenuti pasus treba u

stvari da se odnosi samo na jedan sasvim specijalan slučaj, naime ovaj: Na severu Francuske, kao i u našim oblastima gajenja šećerne repe, daje se seljacima u zakup zemlja na kojoj moraju gajiti šećernu repu pod vrlo teškim uslovima; oni moraju da prodaju repu određenoj fabrici po ceni koju ta fabrika odredi, moraju da kupe određeno seme, da upotrebe određenu količinu gnojiva, a pored svega toga ih prilikom isporuke šećerne repe bezočno varaju. Sve ovo je dobro poznato i nama u Nemačkoj. Ali kad se već htelo tu vrstu seljaka uzeti pod svoju zaštitu, onda je to trebalo reći direktno i izričito. Ovakav kakav jest, u svojoj beskrajno uopštenoj formulaciji, taj pasus je direktno narušavanje ne samo francuskog programa nego i osnovnog principa socijalizma uopšte, i njegovi sastavljači neće smeti da se žale ako ova nemarna redakcija bude s najrazličitijih strana iskorišćena suprotno njihovoj nameri.

Isto se tako mogu pogrešno tumačiti završne reči obrazloženja, po kojima socijalistička radnička partija ima za zadatak da ujedini »sve elemente seoske proizvodnje i sve vrste delatnosti koje pod raznim pravnim osnovima obrađuju nacionalno tle, u istoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja: feudalnosti zemljoposeda«.

Ja poričem baš to da je zadatak socijalističke radničke partije ma koje zemlje da prima u svoje krilo, osim seoskih proletera i sitnih seljaka, još i srednje i krupne seljake, ili čak zakupce velikih imanja, kapitalističke uzgajae stoke i druge kapitalističke obrađivače nacionalnog tla. Neka feudalnost zemljoposeda izgleda svima njima kao zajednički neprijatelj. Mi možemo u izvesnim pitanjima ići zajedno s njima, boriti se za određene ciljeve neko vreme na njihovoj strani. Ali u našoj partiji, mada su nam doduše potrebni pojedinci iz svake društvene klase, apsolutno nam nisu potrebne nikakve interesne grupe kapitalistâ, srednje buržoazije ili srednjeg seljaštva. Ni ovde se nije tako rđavo mislilo kao što izgleda; na sve to sastavljači očigledno nisu pomišljali; ali, na žalost, strast za uopštavanjem ih je zavela, i neka se ne čude ako ih hvataju za reč.

Iza obrazloženja dolaze novi dodaci samom programu. Oni pokazuju istu površnost redakcije kao i obrazloženje.

Član po kome opštine treba da nabavljaju poljoprivredne mašine i da ih daju seljacima na poslugu po ceni koštanja menja se u tom smislu da, prvo, opštine dobijaju za tu svrhu državnu pomoć u novcu, a drugo, sitnim seljacima daju mašine na raspolaganje besplatno. Ova dalja koncesija zacelo neće mnogo pomoći sitnim seljacima, čije njive i način vođenja gazdinstva dopuštaju samo neznatnu upotrebu mašina, da dođu na zelenu granu.

Dalje:

«Zamena svih postojećih posrednih i neposrednih poreza jednim jednim progresivnim porezom na sve dohotke koji prelaze 3000 franaka.»

Sličan zahtev nalazi se već godinama u gotovo svakom socijal-demokratskom programu. Ali da se on postavlja specijalno u interesu sitnih seljaka — to je novo i to samo dokazuje kako je slabo izračunat njegov domet. Uzmimo Englesku. Državni budžet iznosi tamo 99 miliona funti sterlinga. Od toga se 13,5 do 14 miliona pribavlja porezom na dohodak, ostalih 76 miliona u manjem delu oporezivanjem preduzeće (pošta, telegraf, taksene marke), a u kudikamo većem delu porezom na artikle masovne potrošnje, stalnim otkidanjem u sitnim, neprimetnim iznosima — koji, kada se saberu daju milione — od dohodaka svih građana, poglavito siromašnijih. U današnjem društvu jedva je i moguće da se državni rashodi pokrivaju na drugi način. Pretpostavimo da se u Engleskoj svih 90 miliona podmiruje putem neposrednog poreza na dohotke koji premašuju 120 funti sterlinga (3000 franaka). Prosečna godišnja akumulacija, godišnji porast ukupnog nacionalnog bogatstva, iznosila je 1865 - 1875, po Giffenu, 240 miliona funti sterlinga. Recimo da ona sad iznosi 300 miliona godišnje; porez od 90 miliona progutao bi gotovo trećinu celiokupne akumulacije. Drugim rečima, tako nešto ne može da preduzme nijedna vlada osim socijalističke; a kad socijalisti budu na kormilu, oni će morati da sprovedu takve stvari uz koje ova poreska reforma figurira samo kao trenutna, sasvim neznatan predujam, pri čemu će se sitnim seljcima otvoriti sasvim druge perspektive.

Čini se da sastavljači programa i sami uvidaju da će seljaci na tu poresku reformu morati dugo da čekaju, pa im zato stavljaju »dotle« (en attendant) u izgled:

»Ukidanje zemljarine za sve seljake koji žive od svog rada i smanjenje toga poreza za sve hipotekom opterećene zemlje.«

Druga polovina ovog zahteva može se odnositi samo na *veća* seljačka dobra nego što ih može obraditi sama porodica, pa je prema tome opet zaštita onih seljaka koji »eksploatišu nadničare«.

Dalje:

»Sloboda lova i ribolova bez ikakvih ograničenja osim čuvanja divljači, ribe i useva.«

Ovo zvuči vrlo popularno, ali drugi deo rečenice ukida prvi. Koliko zečeva, jarebica, štuka i šarana otpada već danas u čitavom seoskom ataru na jednu seljačku porodicu? Da li toliko da bi svaki seljak mogao loviti ili pecati više nego *jedan* dan u godini?

»Smanjenje zakonske i običajne kamatne stope« —

dakle, obnovljeni zakoni protiv zelenaštva, obnovljen pokušaj da se uvede jedna policijska mera koja je u toku dve hiljade godina uvek i svuda krahirala. Ako sitni seljak dođe u situaciju u kojoj je za njega manje zlo da ode zelenašu, onda će zelenaš uvek naći sredstava da ga isisa, a da pri tome ne dođe pod udar zakona protiv zelenaštva. Ta

mera bi mogla u najboljem slučaju služiti za umirenje seljaka, ali koristi mu ne nosi nikakve; naprotiv, ona mu otežava kredit baš onda kada mu je najpotrebniji.

«Besplatna lekarska pomoć i davanje lekova po ceni koštanja» —

to ni u kom slučaju nije specijalna mera za zaštitu seljaka; nemački program ide dalje i zahteva i besplatne lekove.

«Odšteta porodicama rezervista za vreme vojne vežbe» —

već postoji, iako u sasvim nedovoljnom obliku, u Nemačkoj i Austriji, i takođe nije specijalno seljački zahtev.

«Sniženje prevozne tarife za gnojivo, poljoprivredne mašine i proizvode» —

u Nemačkoj je u principu sprovedeno, i to uglavnom u interesu — krupnih zemljoposjednika.

«Neodložni pripremni radovi na stvaranju jednog plana javnih radova u svrhu melioracije zemljišta i unapređenja poljoprivredne proizvodnje» —

sve ovo ne izlazi iz oblasti neodređenosti i lepih obećanja i takođe je u interesu, pre svega, krupnog zemljoposeda.

Ukratko, posle sveg snažnog teorijskog razmaha obrazloženja, praktični predlozi novog agrarnog programa ne objašnjavaju nam ni malo kako će francuska radnička partija izvesti to da sitne seljake održi u posedu njihovog parcelnog vlasništva, koje je, prema njenim vlastitim rečima, osuđeno na propast.

II

U jednoj tački naši francuski drugovi imaju bezuslovno pravo: *protiv* sitnog seljaka nije u Francuskoj moguć nijedan trajan prevrat. Meni se samo čini da oni, da bi prišli seljaku, nisu polugu stavili onde gde treba.

Kako se čini, oni polaze od težnje da pridobiju sitnog seljaka od danas do sutra, po mogućnosti već za naredne opšte izbore. Oni se mogu nadati da će to postići samo putem veoma smelih opštih obećanja, a da bi za njih našli opravdanja, prinuđeni su da se posluže još mnogo smelijim teorijskim obrazloženjima. Ako pogledamo izblize, videćemo da ta opšta obećanja protivreče sebi samima (obećanje da će održati jedno stanje za koje su sami izjavili da je neminovno osuđeno na propast) i da su pojedine mere ili potpuno neefikasne (zakoni o zeleništvu), ili da su to opšti radnički zahtevi ili zahtevi koji idu na ruku i krupnom zemljoposеду ili, najzad, zahtevi koji za sitnog seljaka jedva da imaju neki značaj; i tako čisto praktični deo programa sam ispravlja pogrešan razmah u početku, a velike reči obrazloženja, koje izgledaju opasne, svodi na stvarno bezazlenu meru.

Kažimo otvoreno: uzimajući u obzir predrasude koje izviru iz čitavog njihovog ekonomskog položaja, iz njihovog vaspitanja, njihovog izolovanog načina života, a koje pothranjuju buržoaska štampa i krupni zemljoposednici, mi možemo masu sitnih seljaka pridobiti od danas do sutra jedino tako da im obećamo nešto što sami znamo da ne možemo da održimo. Mi im moramo obećati ne samo da ćemo po svaku cenu štititi njihov posed protiv svih ekonomskih snaga koje na nj navaljuju, već i da ćemo ga osloboditi od onih tereta koji ga već sada tište: da ćemo zakupca pretvoriti u slobodnog vlasnika, a da ćemo vlasniku koji grca pod hipotekom platiti njegove dugove. Kada bismo to i mogli, mi bismo opet bili onde odakle se današnje stanje nužno razvija iznova. Mi seljaka ne bismo oslobodili, mi bismo mu pribavili samo kratko odlaganje onoga što ima da dođe.

Ali nama i nije u interesu da seljaka pridobijemo do danas do sutra, pa da nam on, kada ne održimo obećanje od sutra na prekosutra, opet okrene leđa. Seljak koji od nas očekuje da mu ovekovečimo njegovo parcelno vlasništvo nije nam potreban kao član partije, kao što nam

nije potreban ni sitni zanatlija koji hoće da se ovekoveči kao majstor. Takvim je ljudima mesto među antisemitima. Neka idu k njima, neka od njih uzimaju obećanja da će im spasti njihovo sitno gazdinstvo; kad tamo doznaju kakav je značaj tih bleštavih fraza i kakve melodije gude antisemitske gusle, onda će oni sve više uviđati da smo mi, koji malo obećavamo i tražimo spasenje u sasvim drugom pravcu — da smo mi ipak pouzdaniji ljudi. Kada bi Francuzi imali, kao što mi imamo, bučnu antisemitsku demagogiju, teško da bi učinili nantsku pogrešku.

Kakav je naš stav prema sitnom seljaštvu? I kako ćemo morati da postupimo s njime onoga dana kada državna vlast pripadne nama?

Prvo, apsolutno je pravilan stav francuskog programa da mi predviđamo neminovnu propast sitnog seljaka, ali da nipošto nismo pozvani da tu propast ubrzavamo našim zahtavima.

Drugo, isto tako je očigledno da onda kada budemo u posedu državne vlasti nećemo moći ni da pomislimo da sitne seljake nasilno eksproprišemo (svejedno da li s odštetom ili bez odštete), kao što ćemo morati da učinimo s krupnim zemljoposjednicima. Naš zadatak u odnosu na sitnog seljaka sastoji se pre svega u tome da njegovu privatno gazdinstvo i privatni posed prevedemo u zadrudni, ali ne silom, nego primerom i pružanjem društvene pomoći za tu svrhu. A tada ćemo, svakako, imati dovoljno sredstava da sitnom seljaku stavimo u izgled preimućstva koja mu već sad moraju biti jasna.

Još pre gotovo dvadeset godina danski socijalisti, koji u svojoj zemlji imaju samo *jedan* grad u pravom smislu reči, Kopenhagen, pa su, prema tome, izvan njega upućeni gotovo samo na propagandu među seljacima, istakli su slične planove. Seljaci jednoga sela ili parohije — u Danskoj ima mnogo zasebnih velikih majura — trebalo bi da svoju zemlju sastave u jedno veliko imanje, da je obrađuju za zajednički račun, a prinos da dele srazmerno uloženom zemljištu, novcu i radu. U Danskoj ima sitni posed samo sporednu ulogu. Ako ovu ideju primenimo na neku oblast sa parcelnim zemljoposedom, videćemo da sjedinjavanjem parcela i vođenjem krupnog gazdinstva na celokupnoj njihovoj površini jedan deo dotad zaposlene radne snage postaje suvišan; u toj uštedi rada je i jedno od glavnih preimućstava krupnog gazdinstva. Za tu radnu snagu može se naći zaposlenje na dva načina: ili će se seljačkoj zadrugi staviti na raspolaganje novi kompleksi zemlje iz susednih velikih poseda, ili će im se pribaviti sredstva i mogućnost za uzgrednu industrijsku delatnost, po mogućnosti i pretežno za vlastitu upotrebu. U oba slučaja one će biti stavljene u bolji ekonomski položaj i u isto vreme će opštem društvenom rukovodstvu biti obezbeđen uticaj koji je potreban da se seljačke zadruge postepeno prevedu u višu formu i da se prava i dužnosti, kako zadruge u celini tako i njenih pojedinih članova, izjednače s pravima i dužnostima ostalih grana velike zajednice. Kako će to da se izvede u pojedinostima, u svakom specijalnom slučaju, zavisice od okolnosti datog slučaja i od okolnosti

pod kojima ćemo osvojiti javnu vlast. Možda ćemo tako moći da tim zadrugama pružimo još i druge koristi: preuzimanje njihovog celokupnog hipotekarnog duga od strane nacionalne banke, uz veliko sniženje kamate, predujmove iz društvenih sredstava za organizovanje krupne proizvodnje (predujmove koji se ne moraju, ni obavezno ni prvenstveno sastojati u novcu, nego u potrebnim proizvodima: mašinama, veštačkom gnojivu, itd.) i još druge.

Glavna stvar u svemu tome jeste i ostaje da seljacima jasno pokažemo da im mi možemo spasti, održati njihov posed, kuću i zemlju, jedino tako što ćemo ga pretvoriti u zadružni posed i zadružnu proizvodnju. Individualno gazdinstvo, uslovljeno individualnim posedom, upravo i jeste ono što seljake goni u propast. Budu li insistirali na individualnoj proizvodnji, oni će neizbežno ostati bez kuće i poseda, a kapitalistička krupna proizvodnja potisnuće zastareli način proizvodnje. Tako stoje stvari. I sada dolazimo mi i pružamo seljacima mogućnost da sami uvedu krupnu proizvodnju, ne za račun kapitalista, nego za svoj vlastiti zajednički račun. A zar je nemoguće objasniti seljacima da je to u njihovom vlastitom interesu, da je to njihovo jedino sredstvo spasa?

Mi ne možemo — ni sad, niti bilo kad — obećati parcelnim seljacima održanje individualnog vlasništva i individualnog gazdinstva pred nadmoćnošću kapitalističke proizvodnje. Mi im možemo jedino obećati da nećemo protiv njihove volje nasilno zadirati u njihove odnose vlasništva. Mi se možemo, dalje, založiti za to da se borba kapitalista i krupnih zemljoposjednika protiv sitnih seljaka već sada vodi sa što manje nezakonitih sredstava i da se po mogućnosti spreči direktna pljačka i prevara kakve se sada dešavaju često i prečesto. Ovo će polaziti za rukom samo u izuzetnim slučajevima. U razvijenom kapitalističkom načinu proizvodnje niko ne zna gde prestaje čestitost, a gde počinje prevara. Ali uvek će postojati znatna razlika u tome da li javna vlast stoji na strani varalice ili na strani prevarenog. A mi stojimo odlučno na strani sitnog seljaka, mi ćemo preduzeti sve što god bude ikako moguće da njegovu sudbinu učinimo snošljivijom, da mu olakšamo prelazak u zadrugu, ako se on za to odluči, i čak da mu omogućimo, ako ne bude mogao da odmah donese odluku, da na svojoj parceli dobije produženi rok za razmišljanje. Mi ćemo to učiniti ne samo zbog toga što smatramo da sitni seljak koji živi od svoga rada virtuelno pripada nama, nego što je to i u direktnom interesu partije. Ukoliko bude veći broj seljaka kojima ćemo uštedeti stvarni pad u proletarijat, koje ćemo još kao seljake moći da pridobijemo za sebe, utoliko će se društveni preobražaj izvršiti brže i lakše. Nama ne odgovara da s tim preobražajem čekamo dok se kapitalistička proizvodnja ne razvije svuda do svojih krajnjih konsekvencija, dok i poslednji sitni zanatlija i poslednji sitni seljak ne padne kao žrtva kapitalističke krupne proizvodnje. Materijalne žrtve koje će u tom smislu, u interesu seljaka, morati da se daju iz javnih sredstava mogu s gledišta kapitalističke ekonomike

izgledati samo kao bačen novac, ali one su, uprkos tome, odlično uložene novac, jer će možda da uštede desetostruki iznos u rashodima za društvenu reorganizaciju u celini. U tom smislu možemo, dakle, sa seljacima postupati vrlo liberalno. Ovdje nije mesto da se upuštamo u pojedinstvo, da iznosimo određene predloge u tom pravcu; ovdje možemo da govorimo samo o opštim i osnovnim linijama.

Prema tome, mi ne možemo, ne samo partiji već ni sitnim seljacima učiniti goru uslugu nego da im dajemo obećanja koja pobudjuju čak i samu pomisao da namercavamo trajno održati parcelu svojim. To bi značilo seljacima direktno zatvoriti put njihovom oslobodenju, a partiju dovesti na nivo trivijalnog antisemitizma. Naprotiv. Dužnost je naše partije da seljacima nepristano predočava apsolutnu bezizlaznost njihovog položaja dokle god vlada kapitalizam, apsolutnu nemogućnost da im se sačuva parcelno vlasništvo kao takvo, apsolutnu sigurnost da će kapitalistička krupna proizvodnja pregaziti njihovo bespomoćno, zastarelo sitno gazdinstvo, kao železnički voz ručna kolica. Budemo li to činili, postupaćemo u skladu s neizbežnim ekonomskim razvikom, a taj razvatak će sitnim seljacima sigurno otvoriti uši za naše reči.

Uostalom, ne mogu da ostavim ovu temu a da ne izrazim uverenje da i sastavljači nantskog programa imaju u suštini iste poglede kao i ja. Oni su i suviše pronijivlivi da ne bi znali da i ono zemljište koje se sad nalazi u parcelnom vlasništvu mora precizno i zadržati u posedu. Oni sami priznaju da je parcelno vlasništvo osuđeno da nestane. Referat Nacionalnog veća na kongresu u Nantu, koji je sastavio Lafargue, potpuno potvrđuje to mišljenje. On je na nemačkom objavljen u berlinskom listu »Sozialdemokrat« od 18. oktobra ove godine. Već same protivrečnosti u načinu izražavanja nantskog programa ođaju da ono što sastavljači stvarno kažu nije ono što žele da kažu. Ako njih ne razumeju i ako njihove izjave zloupotrebljavaju, kako se to u stvari već i dogodilo, onda su oni za to, dabome, sami krivi. U svakom slučaju, oni će morati svoj program pobliže da objasne, a prvi naredni francuski kongres moraće ga temeljito revidirati.

Predimo sada na krupnije seljake. Ovdje vidimo, uglavnom usled doobe nasledstva, ali i usled zaduženja i prinudne prodaje zemlje, čitavo šarenilo prelaznih stupnjeva, od parcelnog seljaka do krupnog seljaka koji drži ceo stari posed, i čak više od toga. Tamo gde srednji seljak živi među parcelnim seljacima, on se od njih ne razlikuje bitno po svojim interesima i shvatanjima; on zna iz vlastitog iskustva koliko je njemu sličnih već dospelo među sitne seljake. Ali tamo gde preovlađuju srednji i krupni seljaci i gde vodenje gazdinstva uopšte zahteva pomoć slugu i sluškinja, tamo stvar stoji sasvim drukčije. Radnička partija mora, naravno, u prvom redu da se zauzima za najamne radnike, dakle za sluge, sluškinje i nadničare; već samim tim ona ne može da daje seljacima nikakva obećanja koja uključuju dalje postojanje i najamnog ropstva radnika. Ali, dokle god krupni i srednji seljaci i najamnog ropstva radnika, oni ne mogu da izlaze na kraj bez najamnih

radnika. Ako je, dakle, davanje nade parcelnim seljcima u njihovo trajno postojanje kao parcelnih seljaka s naše strane prosto glupost, pokušaj da krupnim i srednjim seljcima obećamo to isto već bi se direktno graničio sa izdajom.

Ovde opet imamo paralelu sa gradskim zanatlijama. Oni su, dođuše, već više propali nego seljaci, ali ipak još ima i takvih koji pored šegrta zapošljavaju i kalfe, ili kod kojih šegrtri rade posao kalfi. Oni od tih zanatlija koji hoće da se ovekoveče kao takvi, neka idu antisemitima, dok se ne uvere da im ni tamo nema pomoći. Ostali, koji uviđaju neizbežnost propasti njihovog načina proizvodnje, neka dođu k nama, ali neka takođe budu spremni da u budućnosti dele sudbinu koja čeka sve ostale radnike. Isto je i s krupnim i srednjim seljcima. Nas, naravno, više interesuju njihove sluge, sluškinje i nadničari, nego oni sami. Ako ti seljaci hoće da im se garantuje da će njihovo gazdinstvo i dalje postojati, onda im to apsolutno ne možemo pružiti. Njihovo mesto je kod antisemita, u Seljačkom savezu i sličnim strankama koje nalaze zadovoljstvo u tome da sve obećaju, a ništa ne ispune. Mi znamo ekonomsku istinu da će i krupni i srednji seljak neizostavno podleći konkurenciji kapitalističkog gazdinstva i jevtinoj prekookeanskoj proizvodnji žita, kao što to dokazuje sve veća zaduženost i svuda приметно propadanje i tih seljaka. Mi protiv toga propadanja ne možemo da učinimo ništa, nego da i ovde preporučimo združivanje poseda u zadružna gazdinstva, u kojima se najamni rad sve više odstranjuje, i vrši priprema za postepeno pretvaranje u ravnopravnu granu velike nacionalne proizvodne zadruge. Ako ti seljaci uvide neizbežnost propasti svog sadašnjeg načina proizvodnje, ako odatle izvuku potrebne zaključke, neka dođu k nama, a naša će dužnost biti da i njima, koliko god možemo, olakšamo prelazak na nov način proizvodnje. U protivnom slučaju mi ih moramo prepustiti njihovoj sudbini i obratiti se njihovim najamnim radnicima, kod kojih ćemo zacelo naići na odziv. Nasilne eksproprijacije mi ćemo se, verovatno, odreći i ovde, a u ostalim stvarima moći ćemo računati na to da će ekonomski razvitak i ove tvrde glave opametiti.

Sasvim jednostavno stoji stvar samo kod krupnog zemljoposeda. Ovde imamo neprikriveno kapitalističko gazdinstvo, i tu ne važe nikakve skrupule. Pred nama je masa seoskog proletarijata, i naš je zadatak jasan. Čim naša partija bude u posedu državne vlasti, ona će krupnog zemljoposednika morati prosto naprosto da ekspropriše kao i fabrikante u industriji. Da li će se ta eksproprijacija izvršiti s odštetom ili bez odštete, to većinom neće zavisiti od nas, nego od okolnosti pod kojima ćemo doći u posed vlasti, a naročito od držanja same gospode krupnih zemljoposednika. Mi nipošto ne smatramo da je odšteta nedopuštena u svim okolnostima; Marx mi je — i kako često! — iznosio svoje mišljenje da bismo najjevtinije prošli kada bismo celu tu bandu mogli da isplatimo. Ali o tome nećemo ovde govoriti. Velika imanja, koja će na taj način biti vraćena zajednici, moraćemo da prepustimo

na iskorišćavanje, pod kontrolom zajednice, poljoprivrednim radnicima koji ih već sada obrađuju i koji će imati da se organizuju u zadruge. Pod kojim modalitetima, o tome sad ne možemo još reći ništa određeno. U svakom slučaju ovde je pretvaranje kapitalističkog gazdinstva u društveno već sasvim pripremljeno i može da se izvrši prekonoc, baš kao i, na primer, kod fabrike gospodina Kruppa ili gospodina von Stumma. A primer tih poljoprivrednih zadruga ubediće u preimućstva zadružnog gazdinstva i poslednje parcelne seljake, koji će se možda još opirari, a zacelo i mnoge krupne seljake.

Ovde, dakle, možemo seoskim proleterima otvoriti perspektivu, koja je isto tako sjajna kao i ona koja se otvara pred industrijskim radnikom. I zato je pridobijanje poljoprivrednih radnika u Pruskoj, istočno od Elbe, za nas samo pitanje vremena, i to veoma kratkog. A kad budemo imali te poljoprivedane radnike, odmah će u celoj Nemačkoj dunuti drugi vetar. Stvarno polukmetstvo poljoprivrednih radnika istočno od Elbe je glavni temelj gospodstva pruskih junkera, a time i specifične pruske hegemonije u Nemačkoj. Baš junkeri, istočno od Elbe, koji sve više padaju u dugove, osiromašuju i žive parazitski na državni i privatni trošak, i baš zbog toga se sve grčevitije hvataju za svoju vlast; oni su stvorili i održavaju specifično pruski karakter birokratije, kao i oficirskog kora u armiji; njihova nadmenost, ograničenost i arogancija učinili su da je nemačko carstvo pruske nacije — i pored sve očiglednosti da je ono momentano neizbežno kao sada jedino ostvarljiv oblik nacionalnog jedinstva — kod kuće, toliko omrznuo a u inostranstvu, uprkos svim blistavim poredama, toliko malo poštovano. Moć tih junkera zasniva se na tome što oni u zatvorenom području sedam staroruskih pokrajina — dakle u, otprilike, jednoj trećini celog državnog područja — raspolazu zemljišnim posedom koji ovde povlači za sobom i društvenu i političku moć, i to raspolazu ne samo zemljišnim posedom nego, pomoću fabrike šećera i pecara, i najznačajnijim industrijama toga područja. Ni krupni zemljoposednici ostale Nemačke, ni krupni industrijalci, nisu u tako povoljnom položaju: ni jedni ni drugi ne raspolazu zatvorenim kraljevstvom. I jedni i drugi su razbacani na velikom prostoru i vode konkurentnu borbu, kako među sobom tako i s drugim društvenim elementima koji ih okružuju, za društvenu i političku hegemoniju. Ali ova prevlast pruskih junkera sve više gubi svoju ekonomsku osnovu. Zaduženost i osiromašenje i ovde se nezadrživo šire, uprkos svoj državnoj pomoći (a od vremena Friedricha II ta pomoć ulazi u svaki normalni junkerski budžet); samo faktično polukmetstvo, sankcionisano zakonodavstvom i običajem, i njime uslovljena mogućnost bezgranične eksploatacije poljoprivrednih radnika održavaju još nekako nad vodom junkerstvo koje tone. Bacite seme socijaldemokratije među te radnike, dajte im hrabrosti i zbijte ih u borbu za njihova prava — i junkerskom gospodstvu biće kraj. Velika reakcionarna snaga, koja za Nemačku predstavlja isti varvarski i zavojevački element kao i ruski carizam za celu Evro-

pu, splasnuće kao probušeni mehur. »Odabrani pukovi« pruske armije postaće socijaldemokratski, i time će se izvršiti pomeranje moći koja nosi u svom krilu čitav prevrat. Zato je pridobijanje poljoprivrednih radnika istočno od Elbe kudikamo važnije nego pridobijanje zapadnonemačkih sitnih seljaka, ili čak južnonemačkih srednjih seljaka. Tu, u Pruskoj istočno od Elbe, leži naše odlučujuće bojište, i zato će vlada i junkeri preduzeti sve da nam onamo spreče pristup. I ako dođe — kao što nam prete — do novih nasilnih mera za sprečavanje širenja naše partije, onda će se to dogoditi u prvom redu zato da se poljoprivredni proletarijat istočno od Elbe ogradi od naše propagande. Nama je to svejedno. Mi ćemo ga ipak osvojiti.

[Uz četvrti tom »Kapitala« Karla Marxa^[431]]

U oglasu koji je o ovome objavio list »Vorwärts« kaže se da ćemo se verovatno morati odreći izdanja četvrtog toma, koji je trebalo da sadrži istoriju teorije, jer

sem malog broja beleški nije se našao nikakav pripremni rad za završni tom njegovog dela.

Nadamo se da se »Vorwärts« u ovome donekle vara. Bar nam Fr. Engels u predgovoru drugom tomu *Kapitala* daje malo utešnije obaveštenje. Prema njemu, rukopis *Prilog kritici političke ekonomije* iz godine 1861 - 1863, koji obuhvata 1472 stranice kvart-formata, sadrži na str. 220 do 972 odeljak: »Teorije o višku vrednosti«, o kome Engels kaže: »Ovaj odeljak sadrži *iscrpnu kritičku istoriju jezgra političke ekonomije, teorije viška vrednosti* . . . Uzimam na sebe da kritički deo ovog rukopisa, pošto izostavim mnogobrojna mesta već rešena s II i III knjigom, objavim kao *IV knjigu »Kapitala«*¹.

Napisano 22. novembra 1894.

Objavljeno u časopisu »Die Neue Zeit«,
br. 9, 13. godište, I sveska, 1894 - 1895.

---

¹ Vidi u 22. tomu ovog izdanja, str. 10.

[Nemačkom udruženju
za obrazovanje radnika u Londonu^[224]]

London, 6. decembra 1894.
41, Regent's Park Road, N. W.

Poštovani druže,

Molim Vas da prenesete Udruženju moju zahvalnost za prijateljske čestitke koje su mi upućene povodom mog rođendana. Nadam se da će Udruženje, koje je pre 4 godine napunilo pola veka, izgurati 74 godine kao i ja, a da će tada imati još dovoljno snage i mladalačkog poleta da napuni i čitav vek.

Primate iskrene pozdrave od Vašeg
Fr. Engelsa

Objavljuje se prema
K. Marx-F. Engels, *Werke*,
Bd. 22, Dietz Verlag,
Berlin 1974, str. 507.

[Pozdravna adresa austrijskim radnicima
povodom svakodnevnog izlaženja lista
»Arbeiter-Zeitung«^[432]]

Prvi dnevni list označava svuda epohalan uspeh u životu jedne partije, naročito jedne radničke partije! To je prvi položaj sa koga se, bar u oblasti štampe, ona može boriti jednakim oružjem kao i njen neprijatelj. Ovaj položaj ste osvojili; sada je na redu drugi: opšte pravo glasa, parlament. I to ćete, takođe, postići ako političko stanje koje je sve povoljnije iskoristite sa istom umešnošću kao što ste to činili poslednjih petnaest meseci; ako budete umeli da pravovremeno odlučno delate, ali, kao što je to često nužno, i da pravovremeno čekate, to jest da pustite okolnosti da delaju za Vas.

Sreća i uspeh dnevnom listu »Arbeiter-Zeitung«!

London, 27. decembra 1894.

Objavljeno u listu »Arbeiter-Zeitung«,
br. 1 od 1. januara 1895.

Uvod

[Za »Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850«
Karla Marxa (1895)^[433]]

Ovaj rad, koji se ponovo izdaje, bio je Marxov prvi pokušaj da na osnovu svog materijalističkog shvatanja objasni jedan period istorije, polazeći od datog ekonomskog položaja. U *Komunističkom manifestu* ta teorija bila je primenjena u opštim linijama na čitavu noviju istoriju; u člancima u časopisu »Neue Rheinische Zeitung« Marx i ja smo je stalno koristili za objašnjavanje savremenih političkih događaja. Ovde se pak radilo o tome da se na jednom višegodišnjem, za celu Evropu kako kritičnom tako i tipičnom periodu razvitka dokaže unutrašnja uzročna veza i, prema tome, da se, po piščevoj koncepciji, politički događaji svedu u poslednjoj instanciji na delovanje ekonomskih uzroka.

Pri prosuđivanju događaja i nizova događaja iz savremene istorije nikad se neće moći da dođe do *poslednjih* ekonomskih uzroka. Još i dan-danas, kad odgovarajuća stručna štampa pruža tako bogat materijal, čak ni u Engleskoj neće biti moguće iz dana u dan tako pratiti kretanje industrije i trgovine na svetskom tržištu i promene koje se vrše u metodima proizvodnje da bi se za koji bilo moment mogao izvući opšti zaključak iz tih višestruko isprepletenih i stalno promenljivih činilaca, od kojih, osim toga, najvažniji mahom dugo deluju skriveno pre nego što iznenada i nasilno izbiju na površinu. Jasna slika ekonomske istorije nekog perioda nikad se ne može dobiti u isto vreme sa samim događajima, ona se može dobiti tek naknadno, pošto je građa prikupljena i proverena. Statistika je tu neophodno pomoćno sredstvo, a ona uvek kaska za događajima. Zato kad razmatramo tekuće događaje, moramo suviše često da taj faktor, i to najpresudniji, uzimamo kao konstantan, a ekonomski položaj kakav se zatekao u početku — kao dat za ceo period i nepromenljiv, ili moramo uzimati u obzir samo takve promene tog položaja koje proističu iz potpuno očiglednih događaja, pa su, prema tome, takođe potpuno očigledne. Stoga se materijalistički metod mora ovde suviše često ograničavati na to da političke sukobe

svodi na borbu interesa zatečenih društvenih klasa i delova klasa koje je stvorio ekonomski razvitak, a da pojedine političke stranke pokaže kao više ili manje adekvatan politički izraz tih istih klasa i delova klasa.

Samo se po sebi razume da to neizbežno zanemarivanje istovremenih promena u ekonomskom položaju, toj pravoj osnovici svih procesa koji se ispituju, mora biti izvor pogrešaka. Ali svi uslovi za davanje jednog opšteg prikaza savremene istorije neizbežno sadrže u sebi izvore pogrešaka, što, međutim, nikog ne sprečava da piše istoriju savremenih događaja.

Kada se Marx latio tog posla, pomenuti izvor pogrešaka bio je u još većoj meri neizbežan. Pratiti za vreme revolucije 1848 - 1849. ekonomske promene koje su se zbivale u to isto vreme, ili čak imati o njima pregled, bilo je prosto nemoguće. Tako isto za vreme prvih meseci izgnanstva u Londonu, u jesen i zimu 1849 - 1850. A baš u to vreme je Marx počeo svoj rad. Ali i pored tih nepovoljnih okolnosti, on je, zahvaljujući svom tačnom poznavanju kako ekonomskog položaja Francuske pre februarske revolucije tako i političke istorije te zemlje posle februarske revolucije, mogao dati prikaz događaja koji otkriva njihovu unutrašnju vezu na način koji je i posle ostao nenadmašen, prikaz koji je sjajno izdržao dvostruku probu koju je izvršio kasnije sam Marx.

Do prve probe došlo je na taj način što je Marx od proleća 1850. ponovo dobio vremena za ekonomska izučavanja i počeo pre svega sa ekonomskom istorijom poslednjih deset godina. Time mu je iz samih činjenica postalo potpuno jasno ono što je dotle zaključivao, na osnovu nepotpunog materijala, upola aprioristički: da je zapravo svetska trgovinska kriza 1847. bila mati februarske i martovske revolucije, i da je industrijski prosperitet, koji je malo-pomalo opet nastupio od sredine 1848, a 1849. i 1850. došao do punog procvata, bio pokretačka snaga evropske reakcije koja je ponovo bila ojačala. To je bilo od odlučujućeg značaja. Dok iz tri prva članka (koji su izašli u januarskoj, februarskoj i martovskoj svesci časopisa »N[eue] R[heinische] Z[ei]tung]. Politisch-Ökonomische Revue«, Hamburg, 1850) još izbija očekivanje skorog novog poleta revolucionarne energije, istorijski pregled koji smo napisali Marx i ja u poslednjem, u jesen 1850. izišlom dvobroju (maj-oktobar) kida jednom zauvek s tim iluzijama. »Nova revolucija moguća je samo kao posledica nove krize. Ali ona je i isto toliko neminovna, kao i ova.«^[434] Ali to je bila i jedina bitna izmena koju smo morali izvršiti. Što se tiče datih tumačenja događaja u ranijim člancima, što se tiče uzročnih veza utvrđenih u njima, apsolutno nije imalo šta da se menja, što dokazuje nastavak izlaganja od 10. marta do u jesen 1850, koji je dat u istom pregledu. Zato sam taj nastavak uneo kao četvrti članak u sadašnje izdanje.

Druga proba bila je još teža. Odmah posle državnog udara Louis-a Bonaparte od 2. decembra 1851. obradio je Marx iznova istoriju

Francuske od februara 1848. do ovog događaja, koji je za neko vreme završio revolucionarni period (*Osammaesti brimer Louis-a Bonaparte*. III Auflage, Hamburg, Meißner, 1885¹). U toj brošuri se, iako kraće, ponovo obrađuje period koji je prikazan u ovom spisu. Uporedite taj drugi prikaz, pisan u svetlosti odlučujućeg događaja koji se desio više od godinu dana docnije, s ovim, pa ćete videti da je pisac imao veoma malo šta da izmeni.

Ono što ovom spisu daje sasvim naročit značaj jeste okolnost što on prvi put izriče formulu u kojoj radničke partije svih zemalja sveta jednoglasno ukratko rezimiraju svoj zahtev ekonomskog preobražaja: prisvajanje sredstava za proizvodnju od strane društva. U drugoj glavi, povodom »prava na rad«, koje se tamo označuje kao »prva nezgrapna formula u kojoj se rezimiraju revolucionarni zahtevi proletarijata«, kaže se: »... ali iza prava na rad stoji vlast nad kapitalom, iza vlasti nad kapitalom — *prisvajanje sredstava za proizvodnju*, njihovo potčinjavanje udruženoj radničkoj klasi, dakle ukidanje najamnog rada, kapitala i njihovog međusobnog odnosa«². Tu je, dakle, prvi put formulisani stav po kome se moderni radnički socijalizam oštro razlikuje kako od svih raznih nijansa feudalističkog, buržoaskog, sitnoburžoaskog itd. socijalizma, tako i od konfuzne zajednice dobara utopijskog i samoniklog radničkog komunizma. Kada je Marx kasnije proširio tu formulu i na prisvajanje sredstava za razmenu, to proširenje, koje se, uostalom, posle *Komunističkog manifesta* razumevalo samo po sebi, predstavljalo je samo zaključak iz osnovne postavke. Neki mudraci u Engleskoj dodali su tome nedavno da se i »sredstva raspodele« moraju predati društvu. Toj gospodi će biti teško da kažu koja su to ekonomska sredstva raspodele koja se razlikuju od sredstava za proizvodnju i sredstava za razmenu, sem ako ne misle na *politička* sredstva raspodele: poreze, sirotinjsku pomoć, uključujući i saksenvaldsku⁽⁴³⁵⁾ i druge dotacije. Ali, prvo, ta sredstva raspodele već sad su u posedu zajednice, države ili opštine, a drugo, baš njih i hoćemo da ukinemo.

Kad je buknula februarska revolucija, svi smo se mi, sa svojim predstavama o uslovima i toku revolucionarnog pokreta, nalazili pod uticajem dotadašnjeg istorijskog iskustva, naročito iskustva Francuske. Baš ovo drugo je igralo glavnu ulogu u čitavoj evropskoj istoriji od 1789, i ono je i sada dalo signal za opšti prevrat. Zato je bilo potpuno prirodno i neizbežno što su naše predstave o prirodi i toku »socijalne« revolucije, revolucije proletarijata, proklamovane februara 1848. u Parizu, bile jako obojene sećanjima na uzore iz 1789 - 1830. Kad je potom pariski ustanak naišao na odjek u pobedonosnim ustancima Beča, Milana, Berlina, kad je cela Evropa sve do ruske granice bila

¹ Vidi u 11. tomu ovog izdanja, str. 87 - 168. — ² Vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 36 - 37.

zahvaćena pokretom; kad se zatim, u junu bila u Parizu prva velika bitka za vlast između proletarijata i buržoazije; kad je buržoaziji svih zemalja čak i njena pobjeda toliko potresla da se ona ponovo bacila u naručje tek oborene monarhističko-feudalne reakcije — onda nije pod tadašnjim uslovima moglo za nas biti nikakve sumnje da je otpočela velika odlučujuća borba, da se ona mora rešiti u toku jednog jedinog, dugog revolucionarnog perioda punog promena, a da se može svršiti samo definitivnom pobjedom proletarijata.

Posle poraza od 1849. mi nikako nismo delili iluzije vulgarne demokratije, koja se grupisala oko budućih privremenih vlada in partibus^[436]. Ona je računala na blisku i definitivnu pobjedu «naroda» nad «tiranima»; a mi — na dugu borbu, posle uklanjanja «tirana», među suprotnim elementima koji se kriju u tom samom narodu. Vulgarna demokratija očekivala je iz dana u dan ponovnu eksploziju; mi smo još u jesen 1850. izjavili da je, u najmanju ruku, završena *prva* etapa revolucionarnog perioda i da se ne može ništa očekivati pre izbivanja nove svetske ekonomske krize. Zato smo bili žigosani kao izdajnici revolucije, i to od onih istih ljudi koji su kasnije gotovo svi bez izuzetka sklopili mir s Bismarckom, ukoliko je Bismarck smatrao da se vredi njima baviti.

Ali istorija je pokazala da ni mi nismo bili u pravu, da je gledište koje smo tada zastupali bilo iluzija. Istorija je otišla još dalje: ona je razorila ne samo našu tadašnju zabludu, nego je totalno izmenila i uslove pod kojima se proletarijat mora boriti. Način borbe iz 1848. danas je u svakom pogledu zastareo, i ta tačka zaslužuje da je ovom prilikom pobliže ispitamo.

Sve dosadašnje revolucije svodile su se na potiskivanje vladavine jedne određene klase vladavinom druge; ali sve dosadašnje vladajuće klase bile su samo sićušne manjine u poređenju s podvlašćenom narodnom masom. Na taj način, jedna vladajuća manjina bila je obarana, druga manjina dokopavala se mesto nje državnog kormila i prekrajala državne institucije prema svojim interesima. Bila je to svaki put ona grupa manjine koja je na datom nivou ekonomskog razvitka bila sposobna i pozvana da vlada, i baš zato, i samo zato se dešavalo da je podvlašćena većina ili učestvovala u prevratu na strani te grupe, ili se mirila s prevratom. Ali ako ne gledamo na konkretnu sadržinu svakog pojedinog slučaja, zajednički oblik svih tih revolucija bio je taj da su sve one bile revolucije manjine. Čak kad je većina i učestvovala u njima, ona je radila — svesno ili nesvesno — samo u korist manjine; ali baš zbog toga, ili čak prosto zbog pasivnog, bezotpornog držanja većine, izgledalo je da je manjina predstavnik celog naroda.

Posle prvog velikog uspeha, pobedonosna manjina se redovno cepala; jedna polovina bila je zadovoljna postignutim, druga je htela da ide još dalje i postavljala nove zahteve, koji su bar delimice, bili i u stvarnom ili u prividnom interesu širokih narodnih masa. Ovi radikalniji zahtevi su u pojedinim slučajevima i ostvarivani, ali često

samo za vrlo kratko vreme: umerenija stranka opet bi nadvladala, ono što je najzad bilo postignuto propadalo je potpuno ili delimično; pobedeni su tada vikali o izdajstvu ili su poraz pripisivali slučaju. Ali u stvarnosti većinom je bivalo ovako: tekovine prve pobede bile su obezbeđene tek drugom pobedom radikalnije stranke; čim je to bilo postignuto, a time i ono što je u datom momentu bilo nužno, radikali i njihovi uspesi nestajali su s pozornice.

Sve revolucije novijeg vremena, počev od velike engleske revolucije 17. veka, pokazivale su te crte, koje su izgledale nerazdvojne od svake revolucionarne borbe. Izgledalo je da su one primenjive i u borbi proletarijata za njegovo oslobođenje, utoliko pre što su se baš 1848. mogli na prste izbrojati ljudi koji su bar donekle shvatali u kom pravcu treba tražiti to oslobođenje. Čak i u Parizu je samim proleterskim masama i posle pobede bilo apsolutno nejasno kojim putem treba da udare. A ipak je pokret bio tu, instinktivan, spontan, nezadrživ. Zar upravo to nije bila situacija u kojoj je revolucija morala uspeti, vođena, doduše, od strane manjine, ali ovog puta ne u interesu manjine, nego u istinskom interesu većine? Ako su se u svim dužim revolucionarnim periodima široke narodne mase tako lako pridobijale već samim primamljivim obećanjima manjina koje su gurale napred, zar su one mogle biti manje pristupačne za ideje koje su bile najverniji odraz njihovog ekonomskog položaja, koje nisu bile ništa drugo nego jasan, racionalan izraz njihovih potreba, koje one same još nisu bile shvatile, već su ih samo neodređeno osećale? Istina, to revolucionarno raspoloženje masa gotovo je uvek, mahom vrlo brzo, smenjivao zamor ili čak zaokret na suprotnu stranu, čim bi nestalo iluzije i nastupilo razočaranje. Ali ovdje se nije radilo o praznim obećanjima, nego o sprovođenju istinskih interesa velike većine, interesa koji doduše, toj velikoj većini tada nisu bili nikako jasni, ali koji su joj uskoro morali postati dovoljno jasni, u toku praktičnog sprovođenja, na osnovu ubedljive očiglednosti. I kad je sada, kao što je Marx pokazao u trećem članku, u proleće 1850. razvitak buržoaske republike, koja je nastala iz »socijalne« revolucije od 1848, koncentrisao stvarnu vlast u ruke krupne buržoazije, uz to još monarhistički nastrojene, a sve druge društvene klase, seljaštvo i sitnu buržoaziju, grupisao oko proletarijata, tako da je pri zajedničkoj pobedi, i posle nje, odlučujući faktor morao postati iskustvom poučeni proletarijat, a ne one — zar tu nisu bili svi izgledi da se revolucija manjine pretvori u revoluciju većine?

Istorija je pokazala da ni mi, ni svi oni koji su mislili slično, nismo bili u pravu. Ona je jasno pokazala da stanje ekonomskog razvitka na Kontinentu tada još ni izdaleka nije bilo zrelo za uklanjanje kapitalističke proizvodnje; ona je to dokazala ekonomskom revolucijom koja je, posle 1848, zahvatila ceo Kontinent i tek tada stvarno ukorenila krupnu industriju u Francuskoj, Austriji, Mađarskoj, Poljskoj, i nedavno u Rusiji, a od Nemačke učinila upravo industrijsku zemlju prvog reda — sve to na kapitalističkoj osnovi, koja je 1848. bila, dakle, još vrlo sposob-

na da se širi. A baš ta industrijska revolucija je svuda stvorila jasnoću u klasnim odnosima, uklonila mnoštvo prelaznih oblika koji su poticali iz manufakturnog perioda, a u Istočnoj Evropi čak i iz esnafskog zanatstva, stvorila stvarnu buržoaziju i stvarni krupnoindustrijski proletarijat i gurnula ih u prvi plan društvenog razvitka. Time se borba tih dveju velikih klasa, koja je 1848, osim u Engleskoj, postojala samo u Parizu i možda još u nekim velikim industrijskim centrima, tek proširila na celu Evropu i dostigla takvu intenzivnost, kakva se 1848. nije mogla još ni zamisliti. Tada — mnoga nejasna jevandelja sekta sa svojim panacejama¹, danas — jedna opštepriznata, kristalno jasna Marxova teorija, koja oštro formuliše konačne ciljeve borbe; tada — mase razdvojene i različite po lokalnoj i nacionalnoj pripadnosti, povezane samo osećanjem zajedničkih patnji, nerazvijene, bespomoćno rastrzane između oduševljenja i očajanja, danas — jedna velika internacionalna armija socijalista, koja nezadrživo korača napred i iz dana u dan raste brojem, organizacijom, disciplinom, svešću i uverenošću u pobedu. Kada čak ta moćna armija proletarijata još uvek nije postigla cilj, kad ona, daleko od toga izvojuje pobedu jednom velikom bitkom, mora polako, u teškoj, žilavoj borbi napredovati od pozicije do pozicije, onda to dokazuje jedanput zauvek koliko je 1848. bilo nemoguće postići socijalni preobražaj prostim prepadom.

Buržoazija, pocepana u dve dinastičko-monarhističke frakcije [168], ali koja je pre svega tražila mir i sigurnost za svoje novčane poslove; nasuprot njoj doduše pobeđeni, ali još uvek preteći proletarijat, oko koga su se sve više grupisali sitna buržoazija i seljaštvo — stalna opasnost od eksplozije, koja uza sve to nije davala apsolutno nikakve nade u konačno rešenje — to je bila situacija kao stvorena za državni udar trećeg, pseudodemokratskog pretendenta — Louis-a Bonaparte. Pomoću vojske, on je 2. decembra 1851. učinio kraj zategnutoj situaciji i osigurao Evropi unutrašnji mir da bi je zato usrećio novom erom ratova.^[437] Period revolucija odozdo bio je za neko vreme završen; došao je period revolucija odozgo.

Vraćanje na carstvo 1851. pružilo je novi dokaz o nezrelosti proleterskih težnji onog vremena. Ali baš ono je trebalo da stvori uslove pod kojima su te težnje morale sazrevati. Unutrašnji mir osigurao je puni razvitak novog industrijskog poleta; potreba da se vojsci da posla i da se revolucionarna strujanja skrenu prema inostranstvu izazvala je ratove, u kojima je Bonaparta, pod izgovorom da se bori za »princip nacionalnosti«^[16], pokušavao da se dočepa aneksija za Francusku. Njegov podražavalac Bismarck usvojio je tu istu politiku za Prusku; on je izvršio svoj državni udar, svoju revoluciju odozgo, 1866, u odnosu na Nemački savez i Austriju, a tako isto i u odnosu na prusku skupštinu, koja je bila u sukobu s vladom. Ali Evropa je bila odveć mala za dva Bonaparta, i tako je ironija istorije htela da je Bismarck srušio Bonapartu, i da je pruski kralj Wilhelm stvorio ne samo malonemačku

carevinu nego i francusku republiku. A opšti rezultat je bio taj da su u Evropi samostalnost i unutrašnje jedinstvo velikih nacija, s jedinim izuzetkom Poljske, postali činjenica. Dakako, u okviru relativno skromnih granica — ali ipak dovoljno širokih da nacionalni zapleti nisu više predstavljali bitnu prepreku za proces razvitka radničke klase. Grobarni revolucije od 1848. postali su izvršioци njenog testamenta. A pored njih se već preteći dizao naslednik 1848, proletarijat, u *Internacionalni*.

Posle rata od 1870 - 1871. nestaje Bonaparte s pozornice i Bismarckova misija je ispunjena, tako da on sad opet može da spadne na običnog junkera. Ali završetak tog perioda je Pariska komuna. Podmukli Thiers-ov pokušaj da pariskoj Nacionalnoj gardi ukrade njene topove izazvao je pobedonosni ustanak. Opet se pokazalo da u Parizu nije više moguća nikakva druga revolucija nego proleterska. Posle pobeđe vlast je sasvim neosporno, sama od sebe pala u krilo radničkoj klasi. I još jedanput se pokazalo kako još ni tada, dvadeset godina posle perioda koji se opisuje u ovom spisu, ta vlast radničke klase nije bila moguća. S jedne strane, Francuska je ostavila Pariz na cedilu i pasivno posmatrala kako on krvari pod kuršumima Mac-Mahona; s druge strane, Komuna se trošila u jalovoj borbi dveju partija na koje je bila podeljena: blankista (većina) i prudonista (manjina), od kojih ni jedni ni drugi nisu znali šta je trebalo raditi. Laka pobeđa od 1871. ostala je isto tako jalova kao i prepad od 1848.

Mislilo se da je zajedno s Pariskom komunom i borbeni proletarijat konačno sahranjen. Ali baš naprotiv, od Komune i od francusko-pruskog rata datira njegov najsnažniji polet. Uključivanje svega za oružje sposobnog stanovništva u armije koje broje milione vojnika, vatreno oružje, granate i eksplozivi s dosad nečuvenim dejstvom — sve je to stvorilo potpuni prevrat u celokupnom ratovanju; taj prevrat je, s jedne strane, učinio nagli kraj bonapartističkom periodu ratova i osigurao miran industrijski razvitak, onemogućujući svaki drugi rat osim svetskog rata s nečuvenim strahotama i apsolutno neizvesnim ishodom. S druge strane, taj prevrat je, usled rashoda koji su rasli geometrijskom progresijom, prouzrokovao neverovatan porast poreza, i time naterao siromašnije klase naroda u naručje socijalizma. Aneksija Elzas-Lotaringije, neposredni uzrok divlje konkurencije u naoružanju, mogla je da razdraži šovinizam francuske i nemačke buržoazije jedan protiv drugog; ali za radnike obeju zemalja ona je postala nova karika koja ih spaja. A godišnjica Pariske komune postala je prvi opšti praznik celokupnog proletarijata.

Rat od 1870 - 1871. i poraz Komune preneli su, kako je predskazao Marx, težište evropskog radničkog pokreta zasad sa Francuske na Nemačku. Francuskoj su, razume se, bile potrebne godine dok se oporavila od puštanja krvi u maju 1871. U Nemačkoj, naprotiv, gde se sve brže razvijala industrija, koja je pod kišom francuskih milijardi⁽⁴⁹⁸⁾ upravo bujala, rasla je još brže i upornije socijaldemokratija. Zah-

valjujući umešnosti s kojom su nemački radnici koristili opšte pravo glasa, uvedeno 1866, ceo svet može jasno da iz neospornih cifara vidi zapanjujući porast partije. Godine 1871 - 102 000, 1874 - 352 000, 1877 - 493 000 socijaldemokratskih glasova. Zatim je došlo visoko priznanje tih uspeha od strane vlasti, u vidu zakona protiv socijalista; partija je bila privremeno razbijena, broj glasova je pao 1881. na 312 000. Ali to je brzo savladano, i sad je, pod pritiskom izuzetnog zakona, bez štampe, bez legalne organizacije, bez prava zbora i udruživanja, sad je tek počelo brzo širenje: 1884 - 550 000, 1887 - 763 000, 1890 - 1 427 000 glasova. Tu je ruka države klonula. Zakon protiv socijalista je iščezao, broj socijalističkih glasova popeo se na 1 787 000, na preko četvrtinu svih predatih glasova. Vlada i vladajuće klase iscrpile su sva svoja sredstva — bez koristi, bez svrhe, bez uspeha. Vlasti su, počev od noćnog čuvara pa do kancelara, morale primiti — i to od prezrenih radnika! — otopljive dokaze svoje nemoći — i ti dokazi brojali su se na milione. Država je zapala u ćorsokak, radnici su tek bili na početku svog puta.

A nemački radnici — osim što su svojoj stvari poslužili u prvom redu samim svojim postojanjem kao najjača, najdisciplinovanija, najbrže rastuća socijalistička partija — poslužili su toj stvari uveliko još i time što su dali svojim drugovima svih zemalja novo oružje — jedno od najoštrijih — pokazavši im kako se treba koristiti opštim pravom glasa.

Opšte pravo glasa već je odavno postojalo u Francuskoj, ali je steklo lošu reputaciju usled zloupotrebe koju je s njime vršila bonapartistička vlada. Posle Komune nije bilo radničke partije da se njim posluži. I u Španiji je ono postojalo od vremena republike^[439], ali u Španiji je apstinencija na izborima oduvek bila pravilo svake ozbiljne opozicione partije. Švajcarska iskustva s opštim pravom glasa takođe nisu mogla nimalo obodriti jednu radničku partiju. Revolucionarni radnici romanskih zemalja bili su se navikli da na pravo glasa gledaju kao na zamku, kao na sredstvo vladine prevare. U Nemačkoj je bilo drukčije. Još je *Komunistički manifest* proklamovao izvojevanje opšteg prava glasa, demokratije, kao jedan od prvih i najvažnijih zadataka borbenog proletarijata, i Lassalle je preuzeo tu tačku. Kad je Bismarck bio prinuđen da uvede to opšte pravo glasa kao jedino sredstvo da zainteresuje narodne mase za svoje planove, naši radnici su odmah prišli stvari ozbiljno i poslali Augusta Bebela u prvi ustavotvorni Rajhstag. I od tog dana oni su se koristili pravom glasa na način koji im se hiljadostruko isplatio i koji je služio kao uzor radnicima svih zemalja. Oni su pravo glasa, kako se kaže u francuskom marksističkom programu, transformé, de moyen de duperie qu'il a été jusqu'ici, en instrument d'émancipation — pretvorili iz sredstva prevare, što je ono bilo dosad, u oruđe oslobođenja.^[440] I da opšte pravo glasa nije donelo nikakve druge koristi osim što nam je dozvoljavalo da se svake tri godine prebrojimo; što je, zahvaljujući redovno konstatovanom,

neočekivano brzom porastu broja glasova, u jednakoj meri jačalo i pouzdanost radnika u pobedu i strah protivnika, i tako postalo naše najbolje sredstvo za propagandu; što nas je tačno obaveštavalo o našoj vlastitoj snazi, kao i o snazi svih protivničkih stranaka, i time nam davala merilo, kome nema ravna, za proporcioniranje naših akcija, očuvalo nas kako od neblagovremene malodušnosti tako i od neblagovremene lude hrabrosti — da je to bila jedina korist koju imamo od prava glasa, samo to bi već bilo više nego dovoljno. Ali ono je učinilo još mnogo više. Ono nam je u izbornoj agitaciji dalo jedinstveno sredstvo da dodemo u kontakt s narodnim masama tamo gde nas one još slabo poznaju, da nateramo sve stranke da pred celim narodom brane svoja shvatanja i svoje postupke od naših napada; i uz to ono je otvorilo našim predstavnicima u Rajhstagu pristup na govornicu, s koje su mogli, sa sasvim drugim autoritetom i slobodom nego u štampi i na zborovima, da govore kako svojim protivnicima u parlamentu, tako i masama napolju. Šta je koristio vladi i buržoaziji njihov zakon protiv socijalista kad su ga izborna agitacija i socijalistički govori u Rajhstagu stalno kršili?

Ali s tim uspešnim korišćenjem opšteg prava glasa stupio je u akciju sasvim nov način borbe proletarijata, i on se brzo dalje izgrađivao. Pokazalo se da državne institucije u kojima se organizuje vladavina buržoazije pružaju radničkoj klasi i druge mogućnosti za borbu protiv tih istih državnih institucija. Radnici su počeli učestvovati na izborima za pojedine zemaljske skupštine, opštinska veća, arbitražne sudove za radne sporove, počeli su da se bore s buržoazijom oko svakog mesta pri čijem je popunjavanju učestvovao u glasanju dovoljan deo proletarijata. I tako se desilo da su buržoazija i vlada došle dotle da se daleko više boje legalne nego ilegalne akcije radničke partije, više njenog uspeha na izborima nego uspeha u pobuni.

Jer i tu su se uslovi borbe bitno izmenili. Pobuna starog stila, ulična borba s barikadama, koja je do 1848. svuda konačno odlučivala, znatno je zastarela.

Ne stvarajmo sebi nikakve iluzije o tome: stvarna pobjeda ustanka nad vojskom u uličnoj borbi, pobjeda kakva se postiže u borbi između dve vojske, ide u red najvećih retkosti. Pa i ustanici su isto tako retko s tim računali. Njima je bilo stalo samo do toga da se trupe pokolebaju moralnim uticajima, koji u borbi između vojski dveju zaraćenih zemalja ne igraju nikakvu ili igraju mnogo manju ulogu. Ako se u tome uspe, trupe otkazuju poslušnost ili komandanti gube glavu, i ustanak pobeđuje. Ako se to ne postigne pokazuje se, čak ako je vojska i u manjini, nadmoćnost boljeg naoružanja i bolje obučenosti, jedinstvenog rukovodstva, planske upotrebe borbenih snaga i discipline. Najviše što ustanak može da postigne u čisto taktičkoj akciji jeste pravilno podizanje i odbrana pojedine barikade. Uzajamno pomaganje, raspored odnosno upotreba rezervi, ukratko — koordiniranje i kombinovanje pojedinih odreda, što je neophodno već pri odbrani jedne gradske četvrti, a

kamoli čitavog velikog grada, postiže se samo u vrlo malom stepenu, a većinom se uopšte ne može ni postići; koncentracija borbenih snaga na odlučujućem mestu otpada tu sama po sebi. Pasivna odbrana je samim tim pretežan oblik borbe; napad se vrši tu i tamo samo izuzetno, kao slučajan prepad i napad s boka; po pravilu, on se ograničava na zaposedanje položaja koje su napustile trupe pri povlačenju. Uz to, vojska raspolaze i artiljerijom i potpuno opremljenim i obučanim inženjerskim trupama, borbenim sredstvima koja ustanicima gotovo u svim slučajevima potpuno nedostaju. Stoga nije nikakvo čudo što su se i one borbe na barikadama koje su vođene s najvećim heroizmom — Pariz juna 1848, Beč oktobra 1848, Drezden maja 1849 — svršavale porazom ustanika čim su komandanti trupa koje napadaju, nesputavani nikakvim političkim obzirima, počeli da delaju s čisto vojničkog gledišta, a njihovi vojnici ostali pouzdani.

Mnogobrojni uspesi ustanika pre 1848. objašnjavaju se vrlo različitim uzrocima. U Parizu je jula 1830. i februara 1848, kao i u većini španskih uličnih borbi, između ustanika i vojske stajala građanska garda, koja je ili direktno prešla na stranu ustanika, ili mlitavim, neodlučnim držanjem pokolebala i trupe, i koja je, osim toga, ustanku liferovala oružje. Onde gde je ta građanska garda od samog početka istupala protiv ustanika, kao juna 1848. u Parizu, ustanak je bio i pobeđen. U Berlinu je 1848. pobeđio narod, delom zahvaljujući znatnom porastu novih borbenih snaga noću i ujutro 19. [marta], delom usled iscrpenosti i lošeg snabdevanja vojske, a delom, najzad, i zato što je komanda već bila popustila. Ali u svim slučajevima pobeda je bila izvojevana zato što su trupe otkazale poslušnost, zato što je komandantima ponestalo odlučnosti ili zato što su im bile vezane ruke.

Prema tome, čak i u klasično doba uličnih borbi delovala je barikada više moralno nego materijalno. Ona je bila sredstvo da se uzdrma čvrstina vojske. Ako se održala dok je to postignuto, pobeda je bila izvojevana; a ako se to nije postiglo, bitka je bila izgubljena. <To je glavna tačka koju moramo imati u vidu i kad ispitujemo šanse eventualnih budućih uličnih borbi.>¹

Te šanse² su još 1849. bile prilično slabe. Buržoazija je svuda prešla na stranu vlade, predstavnici »obrazovanja i svojine« pozdravljali su i čašćavali vojsku koja je marširala protiv ustanika. Barikada je izgubila svoju čar; vojnik nije više video iza nje »narod«, nego buntovnike, smutljivce, pljačkaše, pristalice deljenja imovine, šljam društva; oficiri su tokom vremena dobro savladali taktiku ulične borbe, oni više nisu marširali pravo i bez zaštite na improvizovani grudobran, nego su ga zaobilazili preko vrtova, dvorišta i kuća. A to je sad polazilo za rukom, uz nešto malo umešnosti, u devet slučajeva od deset.

¹ Šiljaste zagrade označavaju delove teksta koji su s obzirom na cenzuru bili precrtani — ² (2. redakcija:) Šanse su uostalom

A od tada se još mnogo toga promenilo, i to sve u korist vojske. Ako su se veliki gradovi znatno povećavali, vojske su se povećavale još više. Pariz i Berlin nisu od 1848. porasli za četiri puta, ali njegovi garnizoni povećali su se više nego četvorostruko. Ti garnizoni mogu se, zahvaljujući železnicama, u roku od 24 sata više nego udvostručiti, a u roku od 48 sati pretvoriti u ogromne armije. Naoružanje te ogromno pojačane vojske postalo je neuporedivo efikasnije. Godine 1848 — glatka perkusiona puška nabijača; danas — ostraguša malog kalibra s magacinom, koja bje četiri puta dalje, deset puta preciznije i deset puta brže od prve. Onda — masivna artiljerijska dulad i karteći relativno slabog dejstva; danas perkusione granate, od kojih je jedna dovoljna da razori najbolju barikadu. Onda — pionirski pijuk za probijanje zida, danas dinamička patrona.

Na strani ustanika, naprotiv, svi su se uslovi pogoršali. Ustanak kome bi bili naklonjeni svi slojevi naroda teško da će se ponoviti; u klasnoj borbi jamačno se nikad neće svi srednji slojevi tako isključivo grupisati oko proletarijata da bi stranka reakcije, koja se okuplja oko buržoazije, gotovo iščezla. »Narod« će, dakle, uvek izaći podeljen, te će tako nedostajati ona snažna poluga koja je 1848. bila tako efikasna. Ako na strani ustanika bude¹ više ljudi koji su služili vojsku, biće ih teže naoružati. Lovačke i luksuzne puške iz trgovine oružjem — čak ako ih policija pre toga i ne učini neupotrebljivim skidanjem jednog dela zatvarača — ne mogu se ni u borbi izbliza ni izdaleka meriti s vojnikovom brzometkom. Do 1848. mogao je svako sam praviti municiju od baruta i olova, a danas su meci za svaku pušku različiti i samo su u jednome svuda isti — što su složeni proizvod krupne industrije, i što se, dakle, ne mogu ex tempore² napraviti, tako da je, prema tome, većina pušaka neupotrebljiva dok nema municije koja je specijalno za njih napravljena. I najzad, četvrti velikih gradova koje su podignute od 1848. naovamo, sa svojim dugim, pravim i širokim ulicama su kao stvorene za dejstvo novih topova i pušaka. Lud bi bio svaki onaj revolucionar koji bi za borbu na barikadama sam izabrao nove radničke četvrti u severnom i istočnom delu Berlina.

<Znači li to da ubuduće ulična borba neće više igrati nikakvu ulogu? Nipošto. To znači samo da su uslovi posle 1848. postali daleko nepovoljniji za borce, civile, a daleko povoljniji za vojsku. U budućoj uličnoj borbi može se, dakle, pobediti samo ako taj nepovoljni odnos bude uravnotežen drugim momentima. Zato će ulična borba biti ređa u početku velike revolucije nego u njenom daljem toku, i moraće se voditi s većim snagama. A te snage će, kao što je bilo i u toku čitave velike francuske revolucije, i 4. septembra i 31. oktobra 1870. u Parizu^[441], dati prednost otvorenom napadu pred pasivnom taktikom barikada.>

¹ (2. redakcija:) Čak ako bi na strani ustanika bilo — ² odmah

Da li sad čitalac shvata zbog čega vladajuće sile¹ žele da nas namame pravo onamo gde puca puška i seče sablja? Zašto nas danas optužuju za kukavičluk što ne želimo da odmah idemo na ulicu, znajući unapred da nas čeka poraz? Zašto nas tako usrdno preklinju da već jednom odigramo ulogu topovske hrane?

Ta gospoda sasvim uzalud traće svoje molbe i svoje provokacije. Tako glupi mi nismo. Isto tako bi mogli da u budućem ratu traže od svog neprijatelja da postroji svoje trupe u liniju, kao u doba starog Fritza, ili u kolone od čitavih divizija, kao kod Vagrama ili Vaterloa^[442], i to s puškom kremenjačom u ruci. Ako su se promenili uslovi za rat između naroda, ništa manje se nisu izmenili ni uslovi za klasnu borbu. Vreme iznenadnih prepada, revolucijâ koje su izvodile male svesne manjine na čelu nesvesnih masa — prošlo je. Tamo gde se radi o potpunom preobražaju društvene organizacije, tamo mase moraju same uzeti učešća, one same moraju shvatiti o čemu se radi, za šta zalažu svoje živote². Tome nas je naučila istorija poslednjih pedeset godina. Ali da bi mase razumele šta treba da se čini, za to je potreban je dug istrajan rad, i taj rad mi sad i vršimo, i to s uspehom koji protivnike dovodi do očajanja.

I u romanskim zemljama se sve više uvida da se stara taktika mora revidirati. Svuda se podražava nemački primer iskorišćavanja prava glasa, osvajanja svih nama pristupačnih mesta, <svuda je metod nepripremljenog napada potisnut u pozadinu>. U Francuskoj, gde je tlo preko sto godina podrivano nizom revolucija, gde nema nijedne stranke koja ne bi imala svog udela u zaverama, ustancima i svim ostalim revolucionarnim akcijama; u Francuskoj, gde usled toga vladina vojska nikako nije sigurna, i gde su prilike uopšte kudikamo povoljnije za ustanak nego u Nemačkoj — čak i u Francuskoj socijalisti sve više uviđaju da oni mogu izvojevati trajnu pobedu samo ako pre toga pridobiju veliku masu naroda, tj. u ovom slučaju seljaka. Spori propagandni rad i parlamentarna delatnost i ovde su priznati kao prvi zadatak partije. Uspeši nisu izostali. Ne samo da je osvojen ceo niz opštinskih veća; u parlamentu sedi pedeset socijalista, i ti su već srušili tri vlade i jednog predsednika republike. U Belgiji su radnici prošle godine izvojevali pravo glasa^[356] i pobedili u četvrtini izbornih okruga. U Švajcarskoj, u Italiji, u Danskoj, čak u Bugarskoj i u Rumuniji, socijalisti su predstavljeni u parlamentima. U Austriji se sve partije slažu u tome da nam se pristup u Rajhsrat ne može duže uskraćivati. Doći ćemo tamo, to je sigurno, sporno je samo još — na koja vrata. Čak i u Rusiji, ako se tamo sastane čuveni Zemski sabor^[443] — ona nacionalna skupština kojoj se mladi Nikolaj tako uzaludno protivi — možemo sa sigurnošću računati na to da ćemo i tamo biti predstavljeni.

Samo se po sebi razume da se time naši drugovi u inostranstvu ni u kom slučaju ne odriču svog prava na revoluciju. Pravo na revolu-

¹ (2. redakcija:) klase — ² (2. redakcija:) za šta treba da se zalažu

ciju je uopšte jedino stvarno »istorijsko pravo«, jedino pravo na kojem su zasnovane sve moderne države bez izuzetka, ne isključujući ni Meklenburg, čija se plemićka revolucija završila 1755. »ugovorom o nasledstvu«⁽⁴⁴⁴⁾, tom još i danas važećom slavnom poveljom priznanja feudalizma. Pravo na revoluciju toliko je čvrsto ušlo u opštu svest da čak general von Boguslawski jedino iz tog narodnog prava izvodi pravo na državni udar koje traži za svog cara.

Ma šta se dogodilo u drugim zemljama, nemačka socijaldemokracija ima naročit položaj i, prema tome, bar zasad i naročit zadatak. Dva miliona birača koje ona šalje izbornim kutijama, pored mladih ljudi i žena koji stoje iza njih bez prava glasa, čine najbrojniju, najkompaktniju masu, odlučujući »udarni odred« internacionalne proleterске armije. Ta masa već sada čini preko četvrtinu datih glasova, i ona, kao što pokazuju dopunski izbori za Rajhstag, izbori za zemaljske skupštine pojedinih država, izbori za opštinska veća i za arbitražne sudove za radne sporove — neprestano raste. Ona raste tako spontano, tako neprekidno, tako neodoljivo i u isti mah tako mirno kao neki prirodni proces. Svi vladini pokušaji da to spreči pokazali su se nemoćni. Na 2 $\frac{1}{4}$ miliona birača možemo računati već danas. Bude li tako i ubuduće, osvojicemo do kraja ovog veka veći deo srednjih slojeva društva, situ buržoaziju, sitne seljake, i razvićemo se u odlučujuću silu u zemlji, pred kojom se sve ostale sile moraju prikloniti, htele to one ili ne htele. Stalno održavati taj porast, dok on sam po sebi ne preraste preko glave današnjem¹ sistemu vladavine (ne uništiti taj iz dana u dan sve jači udarni odred u avangardnim borbama, nego ga sačuvati nedirnutog do odlučujućeg dana) — to je naš glavni zadatak. Ima samo jedno sredstvo koje bi stalni porast socijalističkih borbenih snaga u Nemačkoj moglo za trenutak zadržati i čak za izvesno vreme baciti unazad: sukob velikih razmera s vojskom, prolivanje krvi kao 1871. u Parizu. S vremenom mi bismo i to savladali. Partija koja broji milione ne može se zbrisati s lica zemlje. Za to nisu dovoljne ni sve brzometke Evrope i Amerike. Ali normalni razvitak bi bio usporen (udarni odred nam ne bi možda u kritičnom momentu stajao na raspolaganju), do ulične bitke² došlo bi docnije, ona bi bila odgođena i skopčana s težim žrtvama.

Ironija svetske istorije postavlja sve na glavu. Mi, »revolucionari«, »prevratnici«, mi napredujemo kudikamo bolje služeći se zakonitim sredstvima nego nezakonitim sredstvima i prevratom. Stranke reda, kako one sebe nazivaju, propadaju od zakonitog stanja koje su same stvorile. One očajnički vapiju zajedno s Odilonom Barrot-om: la légalité nous tue, legalnost nas ubija⁽²¹⁴⁾, dok mi pak, služeći se tom legalnošću, dobijamo čvrste mišice i rumene obraze i izgledamo kao život večni. I ako *mi* ne budemo toliko ljudi da se, njima za volju, damo nate-

¹ (2. redakcija:) vladajućem — ² (redakcija:) odluke

ratu na uličnu borbu, njima neće najzad ostati ništa drugo nego da same naruše tu fatalnu legalnost.

Zasad one prave nove zakone protiv prevrata. Opet je sve postavljeno na glavu. Zar ti današnji fanatični protivnici prevrata nisu i sami jučerašnji prevratnici? Zar smo možda *mi* izazvali građanski rat od 1866? Zar smo *mi* proterali hanoverskog kralja, hesenskog izbornog kneza i nasauskog vojvodu iz njihovih zakonitih naslednih zemalja i anektirali^[445] te nasledne zemlje? I ti prevratnici Nemačkog saveza i triju kruna po milosti božjoj žale se na prevrat? Quis tulerit Gracchos de seditione querentes?¹ Ko će dozvoliti Bismarckovim poklonicima da grde prevrat?

Neka oni, međutim, sprovode svoje predloge zakona protiv prevrata, neka ih učine još surovijima, neka pretvaraju ceo krivični zakonik u harmoniku, oni neće postići ništa nego nov dokaz svoje nemoći. Za ozbiljan napad na socijaldemokratiju moraće da se posluže i svim drugim sredstvima. Da bi ozbiljno ugrozili socijaldemokratski prevrat, koji trenutno živi² od toga što se pridržava zakona, oni mogu doskočiti samo prevratom od strane Stranke reda, prevratom koji ne može da živi ne narušavajući zakone. Gospodin Rößler, pruski birokrat, i gospodin von Boguslawski, pruski general, pokazali su im jedini put kojim se radnicima, koji se sad više ne daju namamiti na uličnu borbu, možda još može doskočiti. Kršenje ustava, diktatura, vraćanje apsolutizma, regis voluntas suprema lex!³ Samo hrabro, gospodo, tu ne pomaže naklapanja, tu treba delati!

Ali ne zaboravite da je Nemački Rajh, kao sve male države, i uopšte, sve moderne države, *produkt ugovora*; ugovora, prvo, vladara među sobom, drugo, vladara s narodom. Ako jedna strana prekrši ugovor, pada ceo ugovor, ni druga strana nije u tom slučaju ničim vezana. <Bismarck nam je 1866. to lepo pokazao. Ako vi pogazite ustav, socijaldemokratija će imati slobodne ruke, ona može da prema vama čini ili ne čini šta joj je volja. Ali šta će ona tada uraditi — teško da će vam to danas otkriti.>

Bilo je to skoro tačno pre 1600 godina. Tada je po Rimskom Carstvu vršljala takođe jedna opasna stranka prevrata. Ona je potkopavala religiju i sve osnove države; ona je otvoreno poricala da je careva volja najviši zakon, ona je bila bez domovine, internacionalna, ona se širila preko svih provincija od Galije do Azije i preko državnih granica. Ona je dugo rila podzemno, u tajnosti; ali ona se već duže vreme osećala dosta jakom da izađe na svetlo dana. Ta stranka prevrata, poznata pod imenom hrišćana, bila je takođe snažno zastupljena u vojsci; čitave legije bile su hrišćanske. Kad su ih slali da prisustvuju žrtvenim ceremonijama paganske državne crkve, da tamo odaju voj-

¹ Ko bi dozvolio Gracima da se žale na pobunu? (Juvenal: *Satire*, II, 24)
— ² (2. redakcija:) kome upravo sada toliko prija — ³ kraljeva volja — najviši zakon!

ničku počast, prevratnički vojnici bili su toliko drski da su u znak protesta stavljali na šlemove naročiti znak — krst. Čak su i uobičajena kasarska kinjenja od strane starešine bila uzaludna. Car Dioklecijan nije više mogao mirno gledati kako se u njegovoj vojsci potkopavaju red, poslušnost i disciplina. On je preduzeo energične mere, dok još nije bilo kasno. Doneo je jedan zakon protiv socijalista, htediti reći hrišćana. Skupovi prevratnika bili su zabranjeni, njihove prostorije zatvorene, ili čak porušene, hrišćanski znaci, krst itd., bili su zabranjeni, kao crvene džepne maramice u Saksoniji. Hrišćanima je oduzeto pravo da budu u državnoj službi, nisu smeli biti čak ni kaplari. Kako tada još nije bilo sudija tako dobro dresiranih da uzimaju u obzir »ugled ličnosti«, kao što ih pretpostavlja predlog zakona protiv prevrata^[446] koji je podneo gospodin von Köller, hrišćanima su jednostavno zabranili da pred sudom traže svoje pravo. Ali ni taj izuzetni zakon nije nimalo pomogao. Hrišćani su ga, za bruku, skidali sa zidova, kažu čak da su u Nikomediji upalili caru palatu nad glavom. Tada se on osvetio velikim progonom hrišćana godine 303. nove ere. Taj progon je bio poslednji svoje vrste. I on je bio toliko uspešan da se vojska sedamnaest godina kasnije sastojala pretežno od hrišćana, a sledeći autokrat čitavog Rimskog Carstva, Konstantin, koga su popovi nazvali Velikom, proglasio je hrišćanstvo za državnu religiju.

London, 6. marta 1895.

F. Engels

Prvi put objavljeno (skraćeno) u časopisu
»Die Neue Zeit«, 1895, i u zasebnom
izdanju Marxovog rada *Klase borbe*
u *Francuskoj 1848 - 1850*, Berlin 1895.

[Upravi Nemačkog udruženja za obrazovanje
radnika u Londonu^[224]]

11. marta 1895.

41, Regent's Park Road, N. W.

Poštovani druže,

Žao mi je što ovog puta neću moći da učestvujem na vašoj martovskoj proslavi. Zbog povremenog vraćanja jedne inače beznačajne bolesti, koja se kod mene s vremena na vreme pojavljuje i koja se može izlečiti samo apsolutnim mirovanjem, vezan sam opet nekoliko nedelja za kuću. Nadam se i želim da moje odsustvo ne umanji uspeh vaše proslave.

Primitite najlepše pozdrave

Vaš
F. Engels

[Komitetu nezavisne laburističke partije^[447]]

Mnogo zahvaljujem Komitetu za prijateljski poziv, ali, na žalost, ne mogu ga prihvatiti, jer mi je lekar, upravo sada, zabranio posećivanja priredbi svake vrste. Pošto bi ulaznica mogla nekome drugome koristiti, dozvolite mi da vam je vratim.

Napisano u drugoj polovini aprila 1895.

Objavljuje se prema fotokopiji rukopisa.

Prevod s engleskog

PRILOZI

[Intervju Friedricha Engelsa
dopisniku lista »L'Eclair« 1. aprila 1892^[448]]

Gospodin Engels, neprijatelj intervjuja, bio je tako dobar da nama za ljubav napravi izuzetak i da nam saopšti svoje utiske.

»Šta mislite«, pitali smo ga, »o nedavnim atentatima u Parizu koje su izvršili anarhisti?«

»U tome vidim samo delo agenata provokatora, plaćenih da pokušaju da obeščaste partije u kojima igraju izvesnu ulogu. Vlada je jako zainteresovana za ove eksplozije koje istovremeno služe i interesima buržoazije uopšte, i izvesnih političkih grupa posebno. Time se u stvari želi da zastraši narod, da se organizuje teror i tako izazove intervencija reakcije.

Isti metod nedavno je upotrebljen u Nemačkoj za vreme »berlinskih nemira«^[449]. Opravdano možemo smatrati da su i tu umešani policijski prsti. Sigurno je da je prvog dana tih tobožnjih socijalističkih demonstracija nekoliko naših bilo umešano u pokret, ali naši zavedeni drugovi su ubrzo uvideli pravi karakter demonstracije i odmah su se povukli.

Dokaz je to što je nekoliko radnji koje su pripadale poznatim socijalistima bilo opljačkano. Sudski proces uhapšenim pobunjenicima pokazao je da su vođi bili antisemiti koji su pokušavali da iskoriste glad nekoliko nesrećnika i da ih navedu da viču: »Dole Jevreji!«

U Italiji, isti sistem na procesu protiv Ciprianija i drugih anarhista. I tu je rad agenata provokatora bio otkriven pred porotnim sudom.

Ali to ne uspeva svugde. U Parizu, našla su se, jedan ili dvojica bednika, koji su igrali igru policije, ali niko, izuzev same policije, ne može tvrditi da oni pripadaju socijalističkoj partiji«.

Ruska diplomatija

»Ne bojite li se da će svi ovi unutrašnji potresi dovesti do toga da vlade potraže izlaz u evropskom ratu? Na primer, vaš car Wilhelm . . .«

»Ne. Želim da car Wilhelm živi dugo za najveće dobro nemačkih socijalista«, rekao je, smejući se F. Engels. »Uostalom, ja ne verujem da rat neposredno predstoji«.

»Nije li savez Rusije i Francuske izazvao kod Vas kakvu zbrinutost u tom pogledu?»

»Ne. Prošle godine u Rusiji je možda bilo izvesnih agresivnih želja. Demonstracija u Kronštatu^[217], vrlo očigledan pokušaj carističke Rusije da se približi republikanskoj Francuskoj, mogla je izgledati sumnjiva. Koncentracije trupa na granici mogle su takođe da prouzrokuju izvesnu uznemirenost. Ali danas to je potpuno druga stvar.

Izgleda da je Rusija stvarno želela da pođe u rat koji nije mogla da vodi. U ovom trenutku, ona ima da savlada opasnijeg neprijatelja od svih ostalih: glad.

Radnička biblioteka

Ova nevolja nije rezultat prolazne oskudice zbog klimatske ili neke druge nepogode: to je plod nove organizacije ruskog društva.

Posle krimskog rata, u kome su čitavi pukovi vojske izgubljeni u snegu, stanje se dosta izmenilo. Ovaj rat obeležava početak velike krize u ruskoj istoriji. Kada je poraz bio potpun, kad se nemoć Rusije jasno ispoljila pred čitavom Evropom i kad je car Nikolaj, očajan, uvideo žalosno stanje u kome se našlo njegovo carstvo, nije oklevao da se otruje. Stoga se Aleksandar II, došavši na presto, našao u obavezi da nešto pokuša da bi popravio užasno stanje u kome se nalazila njegova zemlja.

Uzroci gladi u Rusiji

Tada je car započeo oslobađanje kmetova, koje je poslužilo kao izgovor za novu podelu zemlje između plemstva i seljaka. Plemstvu je data bolja zemlja, a uz to i vode i šume. Seljacima je dodeljena zemlja lošijeg kvaliteta, a uz to, podela je izvršena na nezadovoljavajući način i za otkupnu sumu koju je trebalo isplatiti u anuitetima tokom 49 godina! Šta se desilo?

Seljaci nisu mogli da plate dažbine državi i bili su primorani da pozajmljuju novac; imali su suviše mnogo da umru, a suviše malo da žive. Banda *kulaka* (pozajmljivača novca) okomila se na ove zemljoradnike i malo-pomalo oni su se toliko zadužili da su izgubili svaku nadu da će se ikada osloboditi dugova. Kada zelenaši nisu više hteli da daju predujmove, seljaci su bili primorani da prodaju svoju žetvu da bi obezbedili novac, i oni su prodavali ne samo žito potrebno za njihovu ishranu već i žito neophodno za setvu, tako da su buduće žetve bile ugrožene.

U ovakvim uslovima, prva rdava žetva je morala dovesti do prave gladi. A glad je došla, i sa svoje strane zadala poslednji udarac poljoprivrednoj proizvodnji Rusije. Seljak koji više nije mogao da hrani svoju stoku bio je stvarno primoran da je ubije ili proda. A bez domaćih životinja nije se mogla ni obrađivati, ni đubriti zemlja. Tako je poljoprivredna proizvodnja paralisana za dugi niz godina.

Oslobađanje seljaka bilo je samo jedna strana ekonomske revolucije koja je u Rusiji bila u toku; druga strana bilo je veštačko stvaranje

industrijske buržoazije koja je trebalo da posluži kao međuklasa. Da bi se to brže postiglo, uspostavljen je ceo sistem zabrana koji je favorizovao i razvijao rusku industriju na izuzetan način; ali kako ova industrija nije mogla da izvozi, bilo joj je potrebno unutrašnje tržište. Međutim, ruski seljak ne kupuje gotovo ništa, jer je naviknut da sam sve pravi: kuću, alat, odelo, itd.; čak je doskora proizvodio predmete od drveta, gvožđa i kože koje je prodavao po vašarima. Ali kad su seljaku oduzeli drvo dajući šumu zemljoposjednicima, seoska industrija dovedena je u krizu. Fabrička industrija ju je dokrajčila i seljaci su morali u njoj da traže spas. Ali u trenutku kad je trebalo da ta industrija trjumfuje, glad joj je zadala smrtonosni udarac. Seljaci nisu od nje mogli ništa kupovati i propast jednih dovela je do propasti drugih.

Ekonomska i vojna situacija

»Da li će Rusiju, prema Vašem mišljenju, njena ekonomska situacija sprečiti da misli na rat?«

»Da. Ne preterujem kad kažem da slika francuskog seljaka koju su Vauban i Boisguilbert napravili u 17. veku može da se primeni na ruskog seljaka, koji je danas primoran da jede travu. Prelazak iz feudalnog u buržoaski režim u Francuskoj nije bio bez potresa; u Rusiji, on je prouzrokovao krizu koja preti da iz sadašnjeg akutnog stanja pređe u hronično. Zbog svega toga Rusi u ovom trenutku misle više kako će jesti nego kako će se tući.«

»Poslednji ruski zajam...«

»Upravo sam Vam o njemu hteo da govorim. To je ogroman neuspeh. Francuska buržoazija, koja vrlo rado govori o revanšu, nije toliko patriotska da bi odrešila svoje kese. Careva vlada tražila je dvadeset miliona funti sterlinga; dobila je samo dvanaest...«

»Rečeno je da su Rothschildi doprineli neuspehu ovog zajma kako bi osvetili istovernike svoje koje ruska vlada progoni?«

»Dosta sam napadao Rothschilde, pa sam sad spreman da ih branim od tvrdnje da su tako glupi. Rothschildi su se brinuli samo za svoje interese kao bankari, interese koji su se sastojali u tome da se ostvari što više poslova, da se iskoristi što veći broj lakovernih ljudi, i to je sve.«

»Ukratko, Vi ne verujete u moć Rusije?«

»Rusija, snažna u defanzivi, nije snažna za napad ni na moru ni na suvu. Pokazao sam Vam da joj njena ekonomska situacija ne dozvoljava da se upusti u opasne i skupe poduhvate. Ako posmatramo njenu vojnu organizaciju, videćemo da ni sa te strane ona nije opasna.

U slučaju rata ona ne bi mogla poslati na front više vojnika nego što ih sada ima pod oružjem. Njene rezerve postoje samo na papiru, i ako ona može da ima na hiljade vojnika, njoj nedostaju rezervni oficiri koji bi mogli da ih uključe u vojsku. Odakle da ih uzme? Iz kojih krugova?

U Nemačkoj imamo rezervnih oficira 50% više nego što nam je potrebno. Zar u tom pogledu ne bi i Francuska bila relativno slabija?», rekao nam je naš sagovornik.

Šaka Francuska

«Nikako», odgovorili smo. «U Francuskoj, nemamo mnogo oficira, ali kadrovi osnovnih trupa su popunjeni.»

«To mi se sviđa», rekao nam je gospodin Engels. «Ne želim da vidim nemačku armiju tako snažnu da može da osvoji čitavu Evropu. Da bismo postigli naš cilj, oslobodilačkom pokretu evropske radničke klase potrebna je snažna Francuska, koja je sama svoj gospodar, isto kao i Nemačka, koja bi imala iste prednosti. Vaš veliki zemljak Saint-Simon prvi je proklamovao potrebu saveza Francuske, Engleske i Nemačke, kao prvog uslova mira u Evropi. To bi bio pravi »trojni savez«. [124]

«Dopustite da Vam na kraju kažemo da ste nam dali prilično mračnu sliku stanja u Rusiji.»

«Nikako. Hoćete li da čujete jednu anegdodu? Vi znate da je bilo odlučeno da se kao pomoć izgladnelim ruskim seljacima pošalje žito sa Kavkaza, gde ga je bilo i suviše. Dati su odgovarajući nalozi; žito je bilo skupljeno u velikoj količini i bili su poslani vagoni da ga prevezu. Dogodilo se, međutim, da su prazni vagoni poslani u tako velikom broju da je nastalo zakrčenje: žito je bilo pored vagona, a vagoni nisu mogli da podu. Kad je car¹ za to saznao, spopao ga je užasan bes i on pošalje jednog generala na lice mesta. Vojnik je napravio mnogo buke, izjavio da će sve biti dobro, ali uspeo je da pošalje samo nekoliko vozova: veći deo žita istrulio je tamo gde je i ležao. Šta bi se tek desilo u slučaju mobilizacije? Rusija nema dovoljno železnčkih pruga, a njeni oficiri ne umeju da iskoriste čak ni postojeće.»

Pitanje Elzas-Lotaringije

«Još jedno pitanje: a Elzas-Lotaringija, uzrok svih nesuglasica? Zar Vi ne verujete u mirno rešenje koje bi istovremeno zadovoljilo i Francusku i Nemačku?»

¹ Aleksandar III

»Nadam se da će nemačka socijalistička partija biti na vlasti kroz desetak godina. Njena prva briga biće da omogući stanovnicima Elzas-Lotaringije da sami odlučuju o svojoj političkoj budućnosti. Prema tome, pitanje će biti rešeno tako da se ni jedan jedini francuski vojnik ne pokrene. Nasuprot tome, rat između Nemačke i Francuske biće jedini način da se spreči dolazak socijalista na vlast. A ako Francuska i Rusija, kao saveznici, napadnu Nemačku, ova poslednja će do krajnosti braniti svoju nacionalnu egzistenciju, za koju su nemački socijalisti više zainteresovani nego buržoazija. Socijalisti će se boriti, dakle, do poslednjeg čoveka i neće oklevati da pribegnu i revolucionarnim sredstvima koje je Francuska upotrebila 1793.«

Objavljeno u listu »L'Eclair»
6. aprila 1892.

Prevod sa francuskog

[Intervju Friedricha Engelsa
dopisniku lista »Le Figaro« 8. maja 1893^[450]]

Pošto se upoznao sa ciljem moje posete, Engels je odmah rekao:

»Nemačka ulazi u jednu od najozbiljnijih faza svoje istorije, ali odmah da Vam kažem da mi socijalisti nemamo čega da se bojimo zbog te situacije; naprotiv, mi ćemo iz nje izvući velike prednosti. Zahvaljujući pre svega našoj agitaciji odbijeni su vojni krediti.^[451] Razne stranke u parlamentu nisu mogle da nas ignorišu, a još manje vlada koja dobro zna da smo njen najopasniji protivnik. Kada se u Nemačkoj saznalo za vladinu odluku da traži nove vojne kredite, narod je bio ogorčen i na glasanje Centra i radikala^[452] sigurno je uticao pritisak javnog mnjenja.«

»Vidite«, dodao je Engels, dajući svojim rečima posebnu težinu, »u Nemačkoj narod kaže: *Dosta nam je vojnika! Treba jednom prestati s tim!*«

»A novi Rajhstag, gospodine Engels?«

»U trenutku u kome Vam govorim, izgleda mi da će sledeći Rajhstag biti još manje sklon da odobri kredite nego prethodni. Međutim, svestan sam toga da novoizabrani, koji imaju pet godina zakonodavnog rada pred sobom, mogu prihvatiti pregovore s vladom, koja će sa malo *blagog pritiska* podneti na glasanje neki kompromisni predlog. U slučaju da Rajhstag odbije kredite, što je verovatno, moraće se pribeći ponovnom raspuštanju, što bi, po mom uverenju, imalo za posledicu izbor Rajhstaga koji će se još više opirati da prihvati predlog vlade. Tada bi sukob bio tako zaoštren, da bi se postavilo pitanje ko ima vlast — parlament ili car. To bi bilo ponavljanje sukoba između Bismarcka i pruskog poslaničkog doma 1864, koji se završio austrijskim ratom.«^[200]

Svojim odgovorom Friedrich Engels me je naveo da mu ukažem na dve eventualnosti o kojima je već diskutovala evropska štampa: o državnom udaru Wilhelma II unutar zemlje, i o vojnom napadu napulju.

»Državni udar danas«, živo mi je odgovorio moj sagovornik, »nije više tako lak kao nekada. Godine 1864. za vreme sukoba Bismarcka i pruskog poslaničkog doma Pruska je bila centralistička država, dok je Nemačka danas federalna država. Centralna vlada bi i suviše stavila na kocku ako bi pokušala državni udar. Da bi bila sigurna da može izvršiti državni udar, bila bi joj potrebna *jednodušna saglasnost* svih vlada. Ako *jedna* od njih ne bi pristala na državni udar, bila bi razrešena obaveze prema Carstvu, a to bi značilo raspad federalne države. Ali ni to nije sve. Federalni ustav je jedini garant koje male države imaju protiv nadmoći Pruske; ako ga same ne budu poštovala, predaće se vezanih ruku i nogu samovolji centralne vlasti. Da li je verovatno da će se Bavarska toga odreći? Nije. A da bih kratko rezimirao, reći ću Vam ovo: da bi se u Nemačkoj izvršio državni udar, trebalo bi da car na svojoj strani ima narod — a on ga nema — ili sve federalne vlade, *a on ih sve neće nikad imati.*«

Pošto me poslednja Engelsova izjava nije ubedila, insistirao sam na toj mogućnosti državnog udara unutar zemlje.

»Ah!« odgovori on, »pa ne kažem ja da ono što bih nazvao *revolucijom odozgo* nije opasno za budućnost. Bebel i više naših prijatelja već su rekli da predviđaju napad na opšte pravo glasa.«

»Da li biste u tom slučaju na nasilje odgovorili nasiljem?«

»Ne bismo bili tako ljudi da upadnemo u klopku koju nam vlada postavlja, jer nemačka vlada ništa ne želi više nego pobunu da bi mogla da nas uništi. Vrlo dobro poznajemo sadašnje stanje naših snaga i vladinih snaga da bismo se lakomisleno upustili u takvu stvar. Uostalom, da li bi se Wilhelm II usudio da *potpuno* ukine opšte pravo glasa? Ja u to ne verujem. Možda će podići starosnu granicu za sticanje biračkog prava i darovati nam *revidirano i korigovano* opšte pravo glasa« (izgovorivši ove reči, Engels se počeo smejeti), »s kojim sada Belgija stiče iskustvo.«^[356]

»Zar se ne plašite masovnih hapšenja opozicionih poslanika?«

»Oh!« uzviknu Engels, »niko u Nemačkoj ne smatra da je tako nešto moguće. Ima nekih vlada, Bavarska na primer, koje se nikad ne bi složile da sankcionišu tako očiglednu povredu ustava. Ne gubite iz vida da su Ustav Rajha i Rajhstag za male države jedino oružje koje ih štiti da ih pruska vlada ne apsorbuje.«

Prešli smo zatim na pretpostavku o vojnom napadu napolju. Engels je daleko od toga da bude pesimista.

»Svakako«, reče on, »iznenada može da izbije rat. Ali ko bi se danas usudio da preuzme odgovornost da ga izazove, izuzev možda Rusije, čija teritorija, zbog svog ogromnog prostranstva, ne može biti zauzeta?«

... Pa ipak ... U ovom trenutku Rusija se još nalazi u takvoj situaciji da ne bi mogla izdržati ni četiri nedelje rata ukoliko ne bi dobila novac iz inostranstva.«

Ovde se moj sagovornik za trenutak zaustavio, a zatim je rekao s jedva suzdržanim gnevom:

»Zaista, ne shvatam francusku vladu. Rusiji je potrebna Francuska, a ne Francuskoj Rusija. Rusija je upropašćena, zemlja je iscrpena. Kad bi francuska vlada shvatila kakva je stvarna situacija, mogla bi od Rusije dobiti sve što zaželi ... sve ... sve izuzev novca i efikasne vojne pomoći. Bez Francuske, Rusija bi bila izolovana, potpuno izolovana ... i neka mi ne govore o vojnoj moći Rusa! Setite se turskog rata? Bez Rumuna, Rusi su bili nemoćni pred Plevnom^[75] ... Ne, što više razmišljam, sve manje verujem u rat. Njegovi izgledi su danas tako neizvesni! Armije su stavljene u potpuno nove uslove koji obaraju svaki proračun. Postoje puške koje izbacuju deset metaka u minutu, čiji domet dostiže domet topova i čiji projektili imaju nečuvenu udarnu snagu. Postoje melinitne i roburitne granate. Sva ova strahovita razorna oruđa nikada nisu isprobana u ratu. Mi, dakle, uopšte ne znamo kakav će efekat imati ta revolucija naoružanja na taktiku i moral vojnika.

Ako Wilhelm II bude želeo da se baci u rat, u svom generalštabu će naići na otpor; oni će omogućiti da *shvati* velike rizike rata. U vreme Napoleona III moglo je biti lokalnih ratova; danas bi rat bio opšti i *Evropa bi bila u vlasti Engleske*, jer Engleska može po svojoj volji da mori gladu jednu ili drugu zaraćenu stranu. Ni Nemačka ni Francuska ne proizvode dovoljno žita: one su primorane da ga uvoze iz inostranstva. One se snabdevaju upravo u Rusiji. Ako bi Nemačka bila u ratu s Rusijom, ne bi dobila ni jedan hektolitar žita. S druge strane, Francuska bi bila odsečena od ruskog žita Centralnom Evropom koja bi ušla u rat protiv nje. Ostao bi, dakle, otvoren još samo morski put. A more, u vreme rata, bilo bi više nego ikad u vlasti Engleza. Engleskoj vladi, zahvaljujući zajmovima koje je odobrila pomorskim kompanijama koje obavljaju različite prekomorske usluge, stoji na raspolaganju i brodovi koji su sagrađeni *pod njenom kontrolom*; tako da bi u slučaju objave rata Engleska imala, osim svoje moćne flote, pedeset do šezdeset krstarica, čiji bi zadatak bio da spreče da snabdevanje stiže onoj ili onim zaraćenim stranama protiv kojih bi se ona izjasnila. A ako ostane neutralna, ona bi još uvek bila vrhovni arbitar situacije. Dok bi se zaraćene strane iscrpljivale u borbama, ona bi u pogodnom momentu mogla da postavi svoje uslove za mir. Uostalom, budite mirni u pogledu mogućnosti da Wilhelm II izazove rat. Nemački car je mnogo izgubio od svoje prvobitne žestine...«

Ostalo mi je da gospodinu Engelsu postavim još jedno značajno pitanje: kakvi su izgledi nemačkih socijalista na predstojećim izborima?

»Ubeđen sam«, odgovorio je on na ovo pitanje, »da ćemo dobiti sedam stotina hiljada do milion glasova više nego na izborima 1890. Prikupićemo, dakle, ukupno dva miliona i četvrt, ako ne dva i po miliona glasova. Ali broj osvojenih mandata neće odgovarati broju glasova... Da su mandati bili pravedno raspodeljeni, mi bismo već u prethodnom Rajhstagu imali, posle izbora koji su nam dali milion i po glasova, osamdeset poslanika umesto trideset šest. Od osnivanja Rajha, kad su utvrđeni izborni okruzi, raspored stanovništva je izmenjen na našu štetu. Pravilo koje je važilo kod utvrđivanja izbornih okruga bilo je sledeće: jedan poslanik na 100 000 stanovnika. Ali, Berlin, koji je imao samo šest poslanika, ima sada više od milion i po stanovnika. Trebalo bi da sada Berlin ima 16 poslanika. Drugi primer: Keln, koji sada ima 250 000 stanovnika ima samo jednog poslanika.«

»Da li će socijalistička partija istaći kandidate u svim izbornim okruzima?«

»Da, imaćemo kandidate u svih 400 okruga. Stalo nam je do toga da imamo pregled naših snaga.«

»A koji je vaš konačni cilj, vas nemačkih socijalista?«

Gospodin Engels me je nekoliko trenutaka gledao, a onda reče:

»Ali mi nemamo krajnjeg cilja. Mi smo *evolucionisti*, nemamo nameru da čovečanstvu dajemo konačne zakone. Unapred fiksirana mišljenja o organizaciji društva budućnosti do u detalje? Od toga nećete kod nas naći ni traga. Bićemo zadovoljni kada stavimo sredstva za proizvodnju u ruke zajednice, a znamo da je to nemoguće pod sadašnjom monarhističkom i federalnom vladom.«

Dozvolio sam sebi da primetim da izgleda da je još daleko vreme kada će nemački socijalisti biti u stanju da primene svoju teoriju.

»Ne tako daleko kao što Vi mislite«, odgovorio je g. Engels. »Za mene je blizu vreme kada će naša stranka biti pozvana da uzme vlast u svoje ruke... Krajem ovog veka Vi ćete možda videti da se to dešava.

Pogledajte samo broj naših pristalica od početka naših parlamentarnih borbi! Prilikom svakih izbora beležimo konstantan porast. Što se mene tiče, ubeđen sam da bismo, da je poslednji Rajhstag imao svoj zakonski rok trajanja, tj. da su izbori održani 1895, skupili tri i po miliona glasova. Jer u Nemačkoj ima deset miliona birača, od kojih glasa oko sedam miliona. Ako tri i po miliona, od sedam miliona glasača, daje glas socijalistima, Nemački Rajh ne može i dalje postojati u sadašnjem obliku. I... ne zaboravite ovo — što je vrlo važno — broj naših birača pokazuje nam broj naših pristalica u vojsci. Pošto već milion i po od deset miliona birača, a to je skoro svaki sedmi stanovnik, glasa za nas, možemo računati da na šest vojnika dolazi jedan naš.

Kad budemo imali tri i po miliona glasova — što nije suviše daleko — imaćemo polovinu vojske na našoj strani.«

Pošto sam izrazio sumnju u vernost socijalističkih vojnika svojim principima u slučaju revolucije, g. Engels je doslovno izjavio sledeće:

»Onoga dana kada budemo u većini dogodiće se kod nas na svestan način ono što je francuska armija činila instinktivno kad nije pucala na narod. Da, bilo šta da kažu zaplašeni buržuiji, možemo da izračunamo trenutak kad ćemo imati većinu stanovništva na našoj strani; naše ideje se svuda šire, među profesorima, lekarima, advokatima jednako kao i među radnicima. Ako sutra treba da preuzmemo upravljanje državnim poslovima, biće nam potrebni inženjeri, hemičari, agronomi. E, pa lepo, ubeđen sam da je već sada dobar broj na našoj strani. Za pet ili deset godina imaćemo ih više nego što će nam biti potrebno.«

Posle ovih, krajnje optimističkih reči, napustio sam g. Engelsa.

Objavljeno u listu

»Le Figaro« 13. maja 1893.

Prevod sa francuskog

[Intervju Friedricha Engelsa
dopisniku lista »The Daily Chronicle« krajem
juna 1893^[453]]

... Posetio sam gospodina Engelsa u njegovoj kući u Regent's Park Road-u i našao ga, naravno, oduševljenog rezultatima izbora za nemački Rajhstag.

»Mi imamo deset poslaničkih mesta više nego dosad«, — odgovorio je on na moje pitanje. »U prvom krugu izbora dobili smo 24 poslanička mesta, a od naših 85 ljudi koji su ostali za drugi krug izabrano je 20. Mi smo osvojili šesnaest novih poslaničkih mesta, a od dosadašnjih izgubili šest, tako da smo stvarno osvojili deset novih poslaničkih mesta. Od šest poslaničkih mesta u Berlinu, pet su naša.«

»Koliki je ukupan broj glasova koje ste dobili?«

»To ćemo saznati tek kad se sastane Rajhstag i kad budu podneti izborni izveštaji, ali može se računati sa oko 2 000 000 glasova. Godine 1890. dobili smo 1 427 000 glasova. A morate imati na umu da su to čisto socijalistički glasovi! Sve stranke su se udružile protiv nas, s izuzetkom malog dela Narodne stranke, koja je neka vrsta radikalno-republikanske stranke.^[464] Mi smo istakli 391 kandidata i odbili smo da pravimo pogodbe sa bilo kojom drugom strankom. Da smo hteli da učinimo tako nešto, mogli smo dobiti dvadeset ili trideset poslaničkih mesta više, ali mi smo dosledno odbijali svaki kompromis i upravo to je ono što čini naš položaj tako jakim. Njedan od naših ljudi nije obavezan da podržava bilo koju stranku ili bilo koju meru, izuzev programa naše sopstvene partije.«

»U stvari, vaših 2 000 000 birača moralo je da vam donese više poslaničkih mesta?«

»To je rezultat nepravilne raspodele poslaničkih mesta. Kada je Rajhstag prvi put stvoren, pretpostavljali smo da ćemo imati jednake izborne okruge sa jednim poslanikom na svakih 100 000 stanovnika, ali prvobitne greške, porast stanovništva, kao i njegovo seljakanje doveli su do toga da je broj birača u raznim izbornim okruzima veoma

nejednak. To nam nanosi veliku štetu. Uzmite slučaj sa Liebknechtovim poslaničkim mestom u Berlinu: On je dobio 51 000 glasova u izbornom okrugu sa oko 500 000 stanovnika.«

»A šta je bilo sa onih šest poslaničkih mesta koja ste izgubili?«

»Svako od ovih poslaničkih mesta je povezano sa okolnostima koje objašnjavaju njegov gubitak. Godine 1890. smo na Bremen uvek gledali kao na srećan slučaj. U Libeku su, kao što sam upravo čuo od Bebela, mnogi radnici odsutni; da su izbori bili u zimu, zadržali bismo to poslaničko mesto. Dakle, morate imati na umu da trgovinske depresije nas više pogađaju nego Vas i da smo morali da se borimo protiv ogorčenog neprijateljstva svakog poslodavca. Iako su izbori tajni, zainteresovani ljudi su našli sredstva i puteve da izigraju tajnost izbora. Mi ne bismo ispunjavanjem jednog izbornog listića kao vi u Engleskoj, već glasačkim ceduljama koje svaki birač donosi sa sobom. Osim toga, trgovinska depresija i epidemija kolere 1892. su prisilile mnoge radnike da prime javnu pomoć što ukida njihovo izborno pravo u trajanju od godine dana.

Ali ja se više ponosim našim porazima nego našim poredama«, nastavio je gospodin Engels. »U izbornom okrugu Drezden — okolina dobili smo samo 100 glasova manje od izabranog kandidata koji je dobio glasove svih ostalih stranaka i to pri ukupnom broju glasova od 32 000. U Otenzenu je naš kandidat dobio 500 glasova manje od izabranog poslanika, koji je imao istu takvu podršku, pri ukupnom broju glasova od 27 000. U Štutgartu je naš kandidat dobio 13 315 glasova — samo 128 manje od izabranog poslanika. U Libeku smo zaostali za samo 154 glasa, pri ukupnom broju glasova od 19 000. A to su kao što sam već rekao, sve socijalistički glasovi, nasuprot koliciji svih drugih stranaka.«

»Hoćete li mi reći šta je vaš politički program?«

»Naš program je gotovo identičan s programom Social Democratic Federation^[99] u Engleskoj, iako je naša politika sasvim drukčija.«

»Pretpostavljam da je sličnija politici Fabian Society^[421].«

»Ne, sigurno ne«, odgovorio je gospodin Engels vrlo živo. »Ja smatram da je Fabian Society samo filijala Liberalne stranke. Ono teži socijalnoj obnovi koja bi se izvela samo onim sredstvima koja ta Stranka odobrava. Mi smo u opoziciji prema svim drugim političkim strankama i borićemo se protiv svih njih. Engleska Social Democratic Federation je samo mala sekta i tako se ponaša. Ona je jedno ekskluzivno udruženje. Ona nije umela da preuzme vođstvo celokupnog radničkog pokreta i da ga usmeri socijalizmu. Ona je marksizam pretvorila u ortodoksiju. Tako je ona tražila od John-a Burnsa da prilikom štrajka dokera istakne crvenu zastavu, iako bi takva mera upropastila ceo pokret, i umesto da pridobije dokere, oterala bi ih u

zagrljaj kapitalista. Tako nešto mi ne činimo. Ipak je naš program čisto socijalistički. Naš prvi zahtev je socijalizacija svih sredstava i instrumenata proizvodnje. Doduše, mi primamo sve što nam bilo koja vlada daje, ali samo kao akontaciju za koju nismo dužni nikakvu zahvalnost. Mi uvek glasamo protiv vojnog budžeta i protiv svakog zahteva za novac ili za ljude za vojsku. U izbornim okruzima u kojima nismo imali kandidata u drugom krugu izbora, pozvali smo naše pristalice da glasaju samo za one kandidate koji su se obavezali da će istupati protiv vojnog zakona, protiv svakog povećanja poreza i svakog ograničavanja prava naroda.«

»Kakvo će dejstvo imati izbori na nemačku politiku?«

»Vojni zakon će biti proguran.^[465] Opozicija se nalazi pred potpunim slomom. Mi smo sada jedina stvarna i masovna opozicija. Nacional-liberali su se pridružili konzervativcima. Slobodoumna stranka se pocepala na dva dela, a izbori su je skoro uništili. Katolici i male frakcije neće se usuditi da idu na novo raspuštanje Rajhstaga i oni će pre popustiti nego pružati otpor.«

»Predimo sada na evropsku politiku. Kako će, prema Vašem mišljenju na nju uticati izbori?«

»Ako bude izglasan vojni zakon, Francuska i Rusija će očigledno morati nešto učiniti u istom pravcu. Francuska je već sada obuhvatila vojskom celokupno svoje muško stanovništvo, čak i ljude koji su fizički nesposobni, ali će se bez sumnje, baviti usavršavanjem svoje vojske kao mašinerije rata. Rusija će naići na teškoće u traženju oficira. Austrija i Nemačka će se, naravno, udružiti.«

»Prema tome, izgledi za mir u Evropi su prilično rdavi?«

»Naravno, bilo kakva sitnica može da izazove sukob, ali ja ne verujem da vladari ovih zemalja žele rat. Tačnost gađanja i domet novi brzometnih oružja, kao i uvođenje bezdimnog baruta, predstavljaju takvu revoluciju u načinu vođenja rata, da niko ne može predvideti koja će bojna taktika biti pravilna u ovim novim uslovima. To bi bio skok u neizvesno. A vojske koje će u budućnosti stajati jedna protiv druge biće tako ogromne da će u poređenju sa sledećim ratom svi prethodni biti dečja igra.«

»Kakav će, prema Vašem mišljenju, biti uticaj Socijaldemokratske partije u Evropi?«

»Mi smo, razume se, za mir. Mi smo uvek protestovali protiv aneksije Elzasa i Lotaringije, a posle Sedana, Marx i ja sastavili smo jednu adresu Internacionale¹ u kojoj smo ukazivali na to da između nemačkog naroda i Francuske Republike na postoji sukob, u kojoj

¹ Vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 219 - 225.

smo zahtevali mir uz časne uslove i tačno ukazali na ono što se kasnije i dogodilo — da će ova aneksija oterati Francusku u zagrljaj Rusije i biti stalna pretnja miru u Evropi. Naša partija je u Rajhstagu uvek zahtevala da se stanovnicima Elzasa i Lotaringije pruži prilika da odluče o svojoj budućoj sudbini: da li hoće da se ponovo ujedine sa Francuskom, da ostanu u Nemačkoj, da se priključe Švajcarskoj, ili da postanu nezavisni.«

»Prema tome, Vi računate da će u ne tako dalekom vremenu doći do ‚Ujedinjenih Država Evrope‘?«

»Sigurno. Sve teče u tom pravcu. Naše se ideje šire u svakoj zemlji Evrope. Ovdje je «(on je dohvatio jednu debelu svesku)» naš novi časopis za Rumuniju. Sličan imamo za Bugarsku. Radnici sveta brzo uče da treba da se ujedine.«

»Da li možete da mi navedete neke brojke koje ilustruju porast socijalizma u Nemačkoj?«

Na to je gospodin Engels izvadio brižljivo izrađen dijagram, u kome je bio ubeležen broj glasova svake partije, prilikom svih izbora koji su održani od vremena konstituisanja Rajhstaga u svom sadašnjem sastavu.

»Godine 1871«, rekao je on, »dobili smo 500 000 glasova; 1881. zbog oštine Zakona protiv socijalista samo 300 000; 1884. 550 000, a 1890. 1 437 000. Ovog puta dobili smo više od 2 000 000 glasova.«

»Čime objašnjavate ovaj začuđujući porast?«

»Pretežno ekonomskim uzrocima. Mi smo u Nemačkoj posle 1860. prošli kroz tako veliku industrijsku revoluciju sa svim njenim lošim propratnim pojavama, kao vi u Engleskoj od 1760. do 1810. Vaši preduzetnici to dobro znaju. Dalje, sadašnja trgovinska depresija je našu industrijski mladu zemlju pogodila više nego vašu, staru industrijsku zemlju. Zbog toga je pritisak na radnike bio veći. Kad kažem radnike, mislim na ljude svih klasa koji rade. Mali trgovac koga upropašćuje veliko preduzeće, nameštenik, zanatlija, radnik u gradu i na selu, svi oni počinju da osećaju pritisak našeg sadašnjeg kapitalističkog sistema. Mi im pokazujemo naučno obrazloženi izlaz, a kako svi oni umeju da čitaju i da samostalno misle, brzo dolaze do pravilnih zaključaka i pridružuju se našim redovima. Naša organizacija je izvanredna, ona izaziva divljenje i očajanje naših protivnika. Ona je postala vanredna zahvaljujući Bismarckovom Zakonu protiv socijalista, koji je bio vrlo sličan vašim izuzetnim zakonima u Irskoj. Dalje, naše vojno obrazovanje i disciplina su od neprocenjive vrednosti. Svih 240 000 birača Hamburga dobilo je naše izborne proglose i literaturu za četvrt časa. Prošle godine su čak vlasti ovog grada apelovale na nas da im pomognemo prilikom razošiljanja uputstava za borbu protiv kolere.«

«Vi se, dakle, nadate da ćete uskoro videti — što svako sa radoznalošću očekuje da vidi — socijalističku vladu na vlasti.»

«Zašto ne? Ako naša Partija i dalje nastavi da raste kao do sada, između 1900. i 1910, imaćemo većinu. A kad se to dogodi, možete biti sigurni da nam neće nedostajti ni ideja, ni ljudi, da ih izvedemo. A Vaš narod će u to vreme, pretpostavljam, imati vladu u kojoj će gospodin Sidney Webb osedeti pokušavajući da prodre u Liberalnu stranku. Mi ne verujemo u prodor građanskih stranaka. Mi prođiremo u narod.»

Napomene i registri

Napomene

¹ Ovaj članak je Engels napisao pod neposrednim utiskom velike pobude Socijaldemokratske partije Nemačke u prvom krugu izbora za Rajhstag 20. februara 1890. Na tim izborima partija je dobila 20 sedišta u Rajhstagu (prvi izveštaji su govorili o 21). Prvog marta održani su užih izbori u onim izbornim srezovima u kojima prilikom prvih izbora nijedan kandidat nije dobio apsolutnu većinu. Prilikom ovih užih izbora Socijaldemokratska partija je osvojila novih 15 sedišta. Engels je saznao za rezultate užih izbora tek pošto je napisao ovaj članak. Socijaldemokrati su u oba kruga dobili ukupno 1 427 298 glasova i osvojili 35 sedišta u Rajhstagu.

«Newcastle Daily Chronicle» je objavio ovaj Engelsov članak pod naslovom «Nemački socijaldemokrati» sa sledećom uvodnom beleškom redakcije: «Ovaj članak dobili smo od jednog od najuticajnijih članova nemačke Socijalističke partije. Zahvaljujući njegovoj dugogodišnjoj povezanosti s tom partijom, njegovim ličnim poznanstvom sa Karlom Marxom i socijalističkim vođama uopšte, autor je u punoj meri, čak možda i više nego bilo ko drugi, pozvan da tumači njena gledišta.»

Članak je ubrzo preštampan u listu «Berliner Volksblatt», 6. aprila 1890, pod naslovom «Jedan članak Friedricha Engelsa». Uredništvo je u uvodnoj napomeni ukazalo da je, «s obzirom na stanje u nemačkoj štampi» za vreme Zakona protiv socijalista, moralo da ublaži pojedine Engelseve obrte i izraze.

«Newcastle Daily Chronicle» — engleski dnevni list koji je izlazio od 1858 (pod ovim naslovom od 1862) do 1922. — «Berliner Volksblatt» — socijaldemokratski dnevni list, osnovan 1884. Na osnovu odluke partijskog kongresa u Hale 1890. list je od 1891. izlazio kao centralni organ Socijaldemokratske partije Nemačke pod nazivom «Vorwärts. Berliner Volksblatt». Glavni urednik je postao Wilhelm Liebknecht. Engels je saradivao u listu, ispravljao greške i kolebanja uredništva i pomagao u vođenju borbe protiv oportunizma. 3 315

² Vanredni zakon — (zakon protiv socijalista, tj. «Zakon protiv opasnih nastojanja socijaldemokratije») je, na inicijativu Bismarcka i uz podršku većine Rajhstaga, izglasao 19. oktobra 1878. i stupio na snagu 21. oktobra. Time je Bismarck postigao da «socijaldemokratija bude stavljena van zakona. Radničke novine, više od pedeset na broju, bile su ugušene, radnička udruženja zabranjena, klubovi zatvoreni, njihov novac konfiskovan, radničke skupove je policija rasturala, a kao kruna svega u nizu građova i okruga je proglašeno opasno stanje...» (vidi Friedrich Engels, *Bismarck i Nemačka radnička partija*, 30. tom ovog izdanja). Počela su hapšenja i masovna proterivanja. Uprkos ovim represalijama Socijaldemokratska radnička partija je nastavila da radi ilegalno. Njoj je uspeo da, uz aktivnu pomoć Marxa i Engelsa, savlada kako oportunističke, tako i «ultraleve» tendencije u svojim redovima, da poveže ilegalni rad sa mogućnostima legalne borbe i da tako proširi svoj uticaj na mase. Pritisak radničke klase konačno je primorao da se 1. oktobra 1890. ukine ovaj vanredni zakon. 3

³ »Der Sozialdemokrat« — centralni organ nemačke socijaldemokratije, izlazio za vreme Zakona protiv socijalista od septembra 1879. do septembra 1888. u Cirihi i od oktobra 1888. do 27. septembra 1890. u Londonu. Redakcijom je 1879/80. rukovodio Georg von Vollmar, a od 1881. do 1890. Eduard Bernstein. Marx i Engels su kritikovali greške i kolebanja lista i pomagali da u njegovim stupcima prevlada marksistička, proleterska linija, tako da je list odigrao vrlo značajnu ulogu u širenju marksizma u redovima nemačkog radničkog pokreta. Engels je saradivao u listu sve vreme njegovog izlaženja. 3 266

⁴ Nacionalno-liberalna stranka (Nationalliberale Partei), predstavnik nemačke, u prvom redu pruske buržoazije, osnovana je u jesen 1866. posle cepanja građanske Progressivne stranke. U ime materijalnih interesa buržoazije, nacionalno-liberalni su napustili zahtev za političkom vladavinom ove klase i svoj glavni cilj su videli u ujedinjenju nemačkih država pod pruskim vodstvom. Njihova politika je odražavala kapitulaciju nemačke liberalne buržoazije pred Bismarckom. Posle ujedinjenja Nemačke, Nacionalno-liberalna stranka je, konačno, postala stranka krupne buržoazije, pre svega industrijskih magnata. U unutrašnjoj politici nacionalni liberali su postajali sve pokorniji, pri čemu su, stvarno napuštali svoje ranije liberalne zahteve.

Centar (Zentrum) — politička stranka katolika u kojoj su se u leto 1870. okupili katolički poslanici pruskog predstavničkog doma i koja se posle izbora za Rajhstag 1871. konstituisala i u Rajhstagu (mesta poslanika stranke Centra nalazila su se u sredini sala u kojima su održavana zasедanja). Stranka Centra je, po pravilu, zauzimala poziciju između glavnih grupacija, tj. ona je lavirala između vladi vernih stranaka i levih opozicionih frakcija u Rajhstagu. Ona je okupljala rane socijalne slojeve pod zastavom katoličanstva — katoličkog sveštenstvo, junkere, buržoaziju, delove seljaštva, pretežno iz malih i srednjih država zapadne i jugozapadne Nemačke — i podržavala je njihove separatističke i antipruske tendencije. Centar je bio opozicija Bismarckovoj vladi, ali je i pored toga glasio za njene mere protiv socijalističkog i radničkog pokreta. Engels je dao iscrpne karakteristike Centra u svome spisu *Uloga sile u istoriji* (vidi u 32. tomu ovog izdanja), kao i u članku *Šta sada* (vidi u ovom tomu, str. 6-9).

Konzervativna stranka (Konservative Partei), bila je stranka pruskih junckera, vojne kamarile, vrhova birokratije i luteranskog sveštenstva. Ona je poticala od krajnjeg desnog krila monarhističke frakcije u pruskoj narodnoj skupštini iz 1848. Konzervativci su se zalagali za očuvanje feudalnih ostataka i reakcionarnog političkog sistema. Njihova politika je bila prožeta duhom šovinizma željnog rata i militarizma. Posle obrazovanja Severnonemačkog Saveza i u prvim godinama posle osnivanja Rajha, ona je istupala kao desna opozicija protiv vlade Bismarcka, jer se plašila da će Bismarckova politika dozvoliti da se Pruska »rastvori« u Nemačkoj. Ali već 1866. od konzervativaca se odvojila tzv. *Slobodna konzervativna stranka* (Freikonservative Partei, zvana i Stranka Rajha) koja je zastupala interese krupnih zemljoposjednika i jednog dela industrijskih magnata. Ona je bezrezervno podržavala politiku Bismarcka. 4

⁵ Wilhelm II izdao je ova dva ukaza 4. februara 1890, kratko vreme pre izbora za Rajhstag. Trebalo je da posluže vladi u izbornoj borbi protiv socijaldemokratije.

Prvim ukazom car je nalagao kancelaru Rajha da se obrati pojedinim evropskim državama sa predlogom za sazivanje jedne međunarodne konferencije na kojoj bi se razmatralo stvaranje jedinstvenog radničkog zakonodavstva. Ta konferencija je održana u Berlinu marta 1890. Na njoj su, pored nemačkih predstavnika, učestvovali predstavnici vlada Engleske, Francuske, Austro-Ugarske, Italije i drugih zemalja. Konferencija je usvojila zaključke o zabrani dečjeg rada do 12 godina, o skraćanju radnog vremena za omladinu i žene i dr. Međutim, učesnici Konferencije nisu bili obavezni da ispunе njene zaključke.

U drugom ukazu upućenom ministrima javnih radova, trgovine i zanatstva car je izrazio želju da se preispita postojeće radničko zakonodavstvo da bi se, tobože, poboljšao položaj radnika u državnim i privatnim preduzećima.

Objavljivanje ova dva ukaza svedočilo je da su Bismarckove metode borbe protiv radničkog pokreta pretežno kaznenim merama pretrpele neuspeh. Vladajuće klase Nemačke su sada pokušavale da porast radničkog pokreta zaustave pojačanom socijalnom demagogijom i elastičnijom primenom tradicionalne politike kolača i biča. 4

- ⁶ *Deus ex machina* (Bog iz mašine) — pojavljivanje bogova na sceni antičkog pozorišta pomoću posebne mašinerije. Bogovi su se mešali u dramske zaplete i rešavali ih. To je naročito primenjivao grčki tragičar Evripid; u opštoj upotrebi izraz za neočekivano, veštačko, na izgled hotimično rešavanje zapleta. 4
- ⁷ Članak *Šta sada?* napisao je Engels isto kao i članak *Nemački izbori 1890*, povodom prvog kruga izbora za Rajhstag, koji su održani 20. februara 1890 (vidi napomenu 1). Posle objavljivanja u listu »Sozialdemokrat« članak je odštampan i u bečkom listu »Arbeiter-Zeitung« br. 11 od 14. marta 1890. Poslednji pasus članka pojavio se u listu »Berliner Volksblatt« br. 61 od 13. marta 1890. kao kratka beleška pod naslovom »Friedrich Engels o sadašnjem stanju«.
- »Arbeiter-Zeitung« — organ austrijske socijaldemokratije izlazio je u Beču od 1889. do 1893, jednom nedeljno, 1894. dvaput nedeljno, a od 1. januara 1895. svakodnevno. Urednik je bio Victor Adler. Devedesetih godina list je objavio više Engelsovih članaka; njegovi saradnici bili su i August Bebel, Eleanor Marx-Aveling i drugi vođi radničkog pokreta. 6
- ⁸ *Kartel* — probizmarkovski blok dveju konzervativnih stranaka — Konzervativne i Slobodne konzervativne — i Nacionalno-liberalne, obrazovan pošto je Bismarck raspustio Rajhstag, januara 1887. Kartel je pobedio na izborima februara 1887. i stekao dominantan položaj u Rajhstagu (220 mandata). Oslanjajući se na ovaj blok Bismarck je proturio više reakcionarnih zakona koji su bili u interesu junkera i krupne buržoazije (uvođenje zaštitnih carina, povišenje niza poreza i dr.). Međutim, Bismarck ipak nije postigao ponovno produženje Vanrednog zakona protiv socijalista, koji je isticao 1890. Zaoštravanje protivrečnosti između stranaka kartela i izborni poraz 1890 (Kartel je dobio samo 132 mandata), doveli su do njegovog raspada. 6 283
- ⁹ *Nemačka slobodoumna stranka* (Deutschfreisinnige Partei), obrazovana je 1884. spajanjem Progressivne stranke i levog krila nacional-liberala. Ova stranka je zastupala interese srednje buržoazije i sitnoburžoaskih slojeva i bila je u opoziciji prema Bismarckovoj vladi. Jedan od njenih vođa bio je i poslanik Rajhstaga Eugen Richter. 6
- ¹⁰ *Velfi* — Nemačko-hanoverska stranka prava, obrazovana 1866. posle prisajedinjenja Hanovera Pruskoj, po hanoverskoj dinastiji Welfa. Cilj Stranke bio je da vrati prava hanoverskoj kraljevskoj kući i da uspostavi autonomiju Hanovera u Nemačkom Rajhu. Pošto nije imala dovoljan broj poslanika da bi obrazovala samostalnu frakciju, bila je povezana sa strankom Centra.
- Male nacionalne frakcije u nemačkom Rajhstagu, među njima Elzašani i Poljaci, koje su kao nacionalne manjine bile nezadovoljne vladinom politikom nacionalnog ugnjetavanja, podržavale su u Rajhstagu velike opozicione stranke i u više navrata istupale u bloku sa strankom Centra. 7
- ¹¹ Engels aludira na »Kulturkampf« koji je Bismarckova vlada vodila sedamdesetih godina 19. veka. Ova politika, vođena pod zastavom borbe za svetovnu kulturu — otuda naziv »Kulturkampf«, koji su skovali građanski liberali — bila je usmerena protiv katoličke crkve i stranke Centra, koje su podržavale separatističke i antipruske tendencije. Bismarck, koji je na početku sukoba

sa katoličkom crkvom, u maju 1872, izjavio u Rajhstagu: «Mi nećemo ići u Kanosu», morao je krajem sedamdesetih godina, kada mu je bila potrebna podrška katoličke stranke Centra u borbi, pre svega protiv radničkog pokreta i rastućeg uticaja Socijalističke radničke partije Nemačke, da povuče skoro sve za vreme sukoba usvojene antikatoličke zakone i natera na povlačenje vodeće predstavnike antikatoličke politike. Ustupci koje je Bismarck učinio klerikalnim krugovima i Papi Leonu XIII od 1878. do 1887. bili su ravni priznanju potpunog neuspeha «Kulturkampf».

Izraz «Ići u Kanosu» potekao je od skrušenog hodočašća nemačkog cara Heinricha IV u Kanosu (severna Italija) godine 1077, gde je na kolenima molio Papu Grgura VII za opozivanje svoje ekskomunikacije. 7

¹² Delfijsko proročanstvo proreкло je kralju Krezu: Prede li Krez Halis, razoriće jedno veliko carstvo. U ratu protiv Kira ovo proročanstvo se ispunilo tako što je propalo Krezovo sopstveno carstvo. 8

¹³ Engels je ovaj rad napisao povodom zaoštavanja međunarodne situacije u Evropi krajem osamdesetih, početkom devedesetih godina 19. veka i porasta ratne opasnosti izazvane stvaranjem dvaju vojno-političkih blokova — Trojnog saveza (Nemačke, Austro-Ugarske i Italije) i francusko-ruskog saveza.

Prva glava (objavljena pod naslovom *Spoljna politika ruskog carizma*) odštampana je prvi put u časopisu «Sozial-Demokrat», sveska I. februara 1890. Završetak rada pojavio se u drugoj svesci časopisa, koja je izašla avgusta 1890. Originalni nemački tekst (prve dve glave) objavljen je u aprilskom broju časopisa «Neue Zeit», 1890. U objavljenom tekstu bilo je, međutim, izmena koje je redakcija izvršila bez Engelsovog znanja. Tim izmenama uredništvo je htelo da ublaži Engelsove ocene o vladajućim krugovima u Rusiji i Pruskoj, o predstavnicima dinastije Hohenzollern itd. Engels je to saznao tek kada je primio prvu svesku časopisa «Sozial-Demokrat» (krajem marta 1890), i uporedio prevod članka s nemačkim tekstom. U pismima Kautskom, uredniku časopisa «Neue Zeit» i izdavaču Dietzu, 1. aprila 1890, Engels je protestovao protiv redakcijskih izmena njegovog teksta i zahtevao da se prva glava ponovo odštampa prema originalu. U majskom broju časopisa «Neue Zeit» objavljene su ove glave, zajedno sa trećom, bez ikakvih izmena. U napomeni uz ovo drugo objavljivanje, uredništvo je napisalo: «Kod štampanja I i II glave u aprilskoj svesci časopisa «Neue Zeit» nesporazumom su se potkrala neka odstupanja od originala, koja bitno utiču na karakter članka. Naši čitaoci će nam biti sigurno zahvalni što umesto ispravki pojedinih mesta reprodukujemo članak u prvobitnom obliku. Sadašnja sveska ga objavljuje u celini.» Na kraju rada navedeno je kada je on završen: «London, kraj februara 1890.»

Na engleskom jeziku rad je izašao u aprilskom i majskom broju časopisa «Time» 1890. Prilikom prevodenja članka za ovaj časopis, Engels je na više mesta izmenio i dopunio tekst. Prema sadržini nekih od ovih izmena u drugoj i trećoj glavi izgleda da je Engels ove dve glave preveo za «Time» tek posle februara 1890, najverovatnije u martu.

Rad je još za Engelsova života dobio veliki publicitet. Izdat je kao zasebna publikacija na poljskom jeziku 1893; izašao je u rumunskom časopisu «Contemporanul», br. 7, 1890; francuski časopis «L'idée Nouvelle» doneo je prve dve glave 5. septembra 1890. I u bugarskom organu «Balkanskaja Zora» rad je objavljen od 21. februara do 3. marta 1891.

Završni deo rada, koji se odnosi na stanje u Evropi, objavljen je kao zaseban članak u listovima «Die Nordwacht», br. 28 od 13. jula 1890. i «Der Wähler», br. 113 od 1. jula 1890.

Za osnovu teksta ovog izdanja uzeta je verzija objavljena u majskom broju časopisa «Neue Zeit». Ona je upoređena sa engleskim prevodom u časopisu «Time». Na odstupanja, odnosno dopune engleskog teksta ukazano je u beleškama ispod teksta.

«Sozial-Demokrat» — marksistički, literarno-politički časopis na ruskom jeziku, koji je od 1890. do 1892. izdavala grupa «Oslobodjenje rada» najpre u Londonu, a zatim u Zenevi. Časopis je izlazio neredovno; ukupno su izašla četiri broja. U redakciji su bili V. I. Zasulič, G. V. Plehanov i P. B. Akseljrod.

«Die Neue Zeit» — teorijski časopis nemačke socijaldemokratije; izlazio u Štutgartu od 1883. do oktobra 1890. mesečno, a od tada do jeseni 1923. — dva puta nedeljno. Urednik časopisa je od 1883. do oktobra 1917. bio Karl Kautsky, a od oktobra 1917. do jeseni 1923. Heinrich Cunow. U vremenu od 1885. do 1894. Engels je napisao niz članaka za «Die Neue Zeit», stalno pomagao uredništvu savetima i kritikovao ga kada su se u njegovim izdanjima javljala odstupanja od marksizma. «Die Neue Zeit» je znatno doprineo propagandi marksizma i borbi protiv oportunitizma, ali u popularizaciji i daljem razvoju marksističke teorije o državi i revoluciji, naročito posle Engelseve smrti, nije bio na visini svojih zadataka. Uoči i za vreme prvog svetskog rata časopis je zauzimao centrističku poziciju i time podržavao socijal-šovinističko krilo partije.

«The Times» — engleski mesečni časopis socijalističkog pravca, koji je izlazio od 1879. do 1891. u Londonu. 11

- 14 U Rusiji je 1874. učinjen pokušaj da se mesto vrbovanja regruta uvede opšta vojna obaveza. Zakon o opštoj vojnoj obavezi koji je stupio na snagu 1. januara 1874. nametao je skoro celokupnom muškom stanovništvu Rusije između 21. i 43. godine obavezu služenja u regularnoj vojsci, rezervi ili narodnoj odbrani. Iz opšte vojne obaveze bilo je izuzeto stanovništvo Srednje Azije, Kazahstana i neki narodi iz Sibira, iz oblasti duž Volge i dalekove Severa. Ovaj sistem je trebalo da posluži pretvaranju ruske armije u masovnu armiju građanskog tipa. Međutim, u uslovima feudalno-apsolutističkog sistema carističke Rusije, staleške privilegije su ometale praktično sprovođenje opšte vojne obaveze. 16
- 15 Rat 1813 - 1815 — ratovi šeste (1813/14) i sedme (1815) koalicije evropskih država protiv Napoleonove Francuske. U ratu 1813/14. ruske trupe su činile više od trećine savezničkih armija (Rusije, Austrije, Pruske i još nekih država). One su igrale značajnu ulogu u oslobađanju Nemačke od Napoleonove vladavine i u razbijanju Napoleonovih trupa na francuskom tlu, što je dovelo do sloma Prvog carstva. 16
- 16 Pojmom «Princip nacionalnosti» Engels karakteriše politiku carske Rusije prema Poljskoj u 18. veku. Ovaj pojam su formulisali bonapartistički krugovi Drugog carstva u vezi s njihovom osvajačkom politikom i spoljnopolitičkim avanturama, a služio je i drugim velikim silama za maskiranje osvajačkih planova. «Princip nacionalnosti», koji nije imao ničeg zajedničkog s pravom nacije na samoopredeljenje, trebalo je u stvari da rasplamsa nacionalne sukobe i da nacionalne pokrete, naročito pokrete malih nacija, pretvori u oruđe kontrarevolucionarne politike suparničkih velikih sila. Marx je raskrinkao bonapartistički «princip nacionalnosti» u svom pamfletu *Gospodin Vogt* (vidi u 17. tomu ovog izdanja), a Engels u seriji članaka *Zašto je radničkoj klasi stalo do Poljske?* (vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 125 - 132). 17
- 17 Velika kneževina Litvanija nastala je početkom 13. veka. Od sredine 13. do početka 15. veka dospela su ukrajinske, beloruske i zapadno-ruske oblasti pod vladavinu litvanskih kneževa. Prilikom potčinjavanja ovih oblasti, litvanski feudalci su iskoristili njihovu oslabiljenost usled tatarsko-mongolske najezde, feudalne rascjepkanosti i razjedinjenosti, kao i težnju stanovništva za ujedinjenjem, radi odbrane od mongolskih osvajača.
- Prvi pokušaj ujedinjenja Poljske i Litvanije izvršen je 1385, kada je između dve države stvorena Krakovska unija, čiji je glavni zadatak bila zajednička odbrana od sve veće agresivnosti Nemačkog viteškog reda. U toj uniji bile su

ujedinjene Litvanija i Poljska. Do sredine 15. veka Unija se nekoliko puta raspadala, ali je uvek obnovljana. Postepeno se pretvorila iz odbrambenog saveza u savez poljskih i litvanskih feudalaca protiv ukrajinskog i beloruskog naroda. Godine 1567. obrazovana je Lublinska unija, posle koje su se Poljska i Litvanija konsolidovale u jednu državu pod nazivom »Rzeczpospolita«. Litvanija je sačuvala svoju autonomiju. 17

- 18 *unijati* — sa rimokatoličkom crkvom ujedinjeni pravoslavni (grčko-katolički) hrišćani. Ujedinjenje (unija) je proglašeno na crkvenom koncilu u Brestu 1569, u skladu sa zahtevima poljskih feudalaca i katoličkog sveštenstva, u prvom redu jezuita. Prema Brestskoj uniji moralo je pravoslavno stanovništvo Rzeczpospolite (vidi napomenu 17) priznati vrhovnu vlast pape i prihvatiti glavne dogme katoličanstva, a zadržalo je ritualne obrede pravoslavne crkve. Unija je bila oruđe za učvršćenje vlasti poljskih velmoža i šljahtića nad stanovništvom Ukrajine i Belorusije. Visoko sveštenstvo i viši feudalni sloj Ukrajine i Belorusije podržavali su Uniju. Nasuprot tome, narodne mase su je odbačivale; borba protiv unijatstva bila je jedna od lozinki njihove oslobodilačke borbe. 17

- 19 *liberum veto* (slobodno prevedeno: zabranjujem) — načelo jednoglasnosti pri likom donošenja odluka sejma, koje je u Poljskoj važilo od 16. do 18. veka. Prema ovom načelu bio je dovoljan veto jednog člana skupštine staleža da bi se sprečilo usvajanje neke odluke. Ovo načelo, pored izbornosti poljskih kraljeva, bilo je jedna od osnova poljskog »Ustava« i trebalo je da služi učvršćenju položaja poljskih velikaša i šljahte na užtrb kraljevske vlasti. 18

- 20 *Vestfalski mir* — naziv dvaju mirovnih ugovora kojima je 1648. okončan tridesetogodišnji rat: u Osnabriku je zaključen ugovor između nemačkog cara, nemačkih kneževa i Švedana a u Minsteru ugovor između nemačkog cara i Francuske. Na osnovu sporazuma između sila pobeđnica Švedske i Francuske, i nemačkih knezova, Nemačka je izgubila znatan deo svoje teritorije. Švedani su dobili Prednju Pomeraniju i ušće Odre sa Štetinom, ostrva Rigen, Uzedom i Volin, kao i Vizmar i biskupije Bremen i Verder. Francuska je dobila Gornji i Donji Elzas, izuzev Strazbura i deset drugih gradova. Potvrđena su prava Francuske na tri biskupije: Mec, Tul i Verden. Nemački kneževi su priznati kao suvereni vladari i dobili su pravo da nezavisno od nemačkog cara zaključuju spoljnopolitičke ugovore i sporazume. Vestfalski mir je učvrstio političku rascepanost Nemačke.

Ocenu posledica tridesetogodišnjeg rata i Vestfalskog mira za Nemačku dao je Engels u svojim radovima *Razno o Nemačkoj i Marka* (vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 477 - 483 i u 30. tomu). 18

- 21 *Testament Petra Velikog* — verovatno krivotvoren spis, koji su zapadnoevropski političari i publicisti koristili u svojoj antiruskoj propagandi. Već 1797. se tvrdilo da takav »testament« postoji. U 1812. Francuz Lesur izneo je takvu verziju u knjizi »Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIXe siècle«. U toj knjizi bila je izložena sadržina navodnog testamenta. 18

- 22 *Sedmogodišnji rat (1756 - 1763)* bio je rat između dve koalicije evropskih država: englesko-pruske koalicije, s jedne strane, i francusko-rusko-austrijske, s druge. Uzroci rata bile su suprotnosti interesa feudalno-apsolutističkih sila Evrope (Pruska, Austrija, Rusija, Francuska), kao i borba za vlast nad kolonijama između Francuske i Engleske. Oružane borbe, pored pomorskog rata, vođene su u Evropi i engleskim i francuskim kolonijama u Americi i Aziji. Posle više pobjeda Friedricha II nad Austrijom i Francuskom na početku rata (1756/57), usledili su uspesi ruskih trupa u Pruskoj (1757 - 1760). Pruska je bila na ivici poraza. Promena spoljnopolitičkog kursa Rusije posle smrti carice Jelisavete

5. januara 1762. i dolaska na presto Petra III, koji je s Pruskom zaključio mir, dala je Pruskoj mogućnost da okonča rat i sa Austrijom. Sedmogodišnji rat je okončan 1763. Pariskim i Hubertusburškim mirom. Francuska je Pariskim mirom bila prinuđena da Engleskoj ustupi svoje najveće kolonije (Kanadu, kao i skoro sve posede u Istočnoj Indiji i dr.), što je dovelo do jačanja Engleske kao kolonijalne i pomorske sile. Hubertusburški mir uspostavio je predratne granice Pruske, Austrije, i Saksonije. 20
- ²³ Na dan 31. marta 1764. potpisan je u Petrogradu prusko-ruski ugovor o uzajamnoj pomoći, čiji je rok važenja bio 8. godina. Ugovorne strane uzajamno su garantovale nepovredivost svojih teritorija, vojnu i finansijsku pomoć u slučaju da jedna od njih bude napadnuta, kao i uspostavljanje trgovinskih odnosa od obostranog interesa. U tajnim članovima ugovora, obe strane obavezale su se da ne dopuste nikakvu izmenu poljskog i švedskog ustava. Jednim posebnim tajnim članom Pruska se obavezala da će podržati kandidata za poljski presto koga predloži Rusija. U ugovoru su se ispoljile težnje Rusije i Pruske da spreče dalje jačanje austrijskog i francuskog uticaja u Poljskoj. 20
- ²⁴ *Prva deoba Poljske*, koju su izvršile Pruska, Austrija i Rusija usledila je 1772. Prema ugovorima o deobi, koji su 5. avgusta 1772. potpisani u Petrogradu, Austriji i Pruskoj jedan deo zapadnoukrajinskih i matičnih poljskih oblasti. Austrija je prigrabila Galiciju, Pruska Varmiju i deo Pomeranije, Kujavije i Velikopoljske (severozapadni deo nekadašnje poljske države). Rusiji su pripali poljski deo Livonije (Livlandije) i jedan deo Istočne Belorusije. 20
- ²⁵ Takozvano *načelo legitimnosti* istakla je na Bečkom kongresu 1814/15. francuska diplomatija, koju je predstavljao Talleyrand. Ovo načelo dovelo je u Evropi do uspostavljanja »zakonitih«
dinastija koje su bile oborene u toku francuske revolucije i Napoleonovih ratova. 21
- ²⁶ *Rat za bavarsko nasleđe 1778/79*, vođen između Pruske i Saksonije, s jedne, i Austrije, s druge strane, posle smrti izbornog kneza Maximiliana Josepha za posed Bavorske, bio je posledica sukoba između Austrije i Pruske za vodeću ulogu u Nemačkoj. Rat je završen mirom u Tešenu. Prema odredbama mirovnog ugovora Pruskoj i Austriji su pripali neki delovi bavorske teritorije; Saksonija je dobila novčanu odštetu. Bavarski presto je dodeljen izbornom knezu od Pfalca. Tešenski mir je potvrdio više mirovnih ugovora koji su već ranije zaključeni između nemačkih država, počevši od Vestfalskog mira 1648. pa do Hubertusburškog mira 1763. Rusija, koja je u početku posredovala između zaraćenih strana, proglašena je posebnim članom ugovora, zajedno sa Francuskom, za garanta ugovora. 21
- ²⁷ Radi se o dva rusko-turska rata, od 1768. do 1774. i 1787-1792, iz kojih je Rusija izašla kao pobednik. 21
- ²⁸ Katarina II je 11. marta 1780. objavila *Deklaraciju o oružanoj neutralnosti*. U njoj je proglasila pravo neutralnih brodova da se na moru oružjem suprotstave napadima zaraćenih država, dalje, pravo neutralnih država na slobodnu trgovinu sa zaraćenim stranama, kao i načelo nepovredivosti neprijateljske imovine ako je pod neutralnom zastavom, kao i punovažnost blokade samo u slučaju da je ulaz u blokiranu luku stvarno zatvoren ratnim brodovima. Ova deklaracija je bila osnova konvencije koju je Rusija zaključila sa više država. Deklaraciji su u godinama 1780. do 1783. pristupile Danska, Švedska, Holandija, Pruska, Austrija, Portugalija i Kraljevina obe Sicilije.
- Ova načela oružane neutralnosti činila su kasnije osnovu »Deklaracije o načelima međunarodnog pomorskog prava«, koju su 16. aprila 1856. potpisali predstavnici Austrije, Francuske, Engleske, Pruske, Rusije, Sardinije i Turske. Deklaracija je dodata Pariskom mirovnom ugovoru (vidi napomenu 61), koji su učesnici u krimskom ratu (1853-1856) potpisali 30. marta 1856. 21

- ²⁹ Druga deoba Poljske izvršena je 1793, a treća 1795. One su bile rezultat osvajačke politike Austrije, Pruske i Rusije prema Poljskoj. Deobe su bile istovremeno sredstvo za suzbijanje poljskog nacionalnog pokreta. Prilikom druge deobe Poljske Rusiji je pripao jedan deo Belorusije i deo Ukrajine desno od Dnjeptra; Pruska je prigrabila Dancig, Torunj i deo Velikopoljske. Austrija nije učestvovala u drugoj deobi.
- Prilikom treće deobe Poljske Rusija je dobila Kurlandiju, litvanska i zapadna beloruska područja, kao i deo Volinije. Austrija je dobila deo Malopoljske sa Lublinom i Krakovom. Jezgro Poljske sa Varšavom pripalo je Pruskoj. Posle treće deobe, Poljska sve do 20. veka nije postojala kao samostalna država. 22
- ³⁰ Misli se na prvu koaliciju apsolutističkih feudalnih država Evrope protiv revolucionarne Francuske. Februara 1792. zaključile su Pruska i Austrija, uz aktivnu podršku Engleske i Rusije, vojni savez kojim su započele vojnu intervenciju u Francuskoj. Posle narodnog ustanka 10. avgusta 1792. i pogubljenja Louis-a XVI januara 1793, Engleska, Holandija, Španija, Napulj, Sardinija, kao i niz malih nemačkih i italijanskih država, otvoreno su se priključile antifrancuskoj koaliciji. Prvi rat koalicije protiv Francuske trajao je do 1797. 22
- ³¹ Na inicijativu švedskog kralja Gustava III došlo je u leto 1783. do susreta između njega i Katarine II u Frederikshamnu. Gustav je hteo da ispita Katarinine namere u pogledu Turske i Krima, kao i njen stav prema planovima Švedske da osvoji Norvešku. Katarina II je sa svoje strane težila približavanju Švedskoj zbog pripremanja rata protiv Turske. 22
- ³² *Mir u Linevilu* zaključen je između Austrije i Francuske 9. februara 1801. posle poraza druge antifrancuske koalicije. Mirovni ugovor je priznao proširenje francuskih granica do koga je došlo u ratovima protiv prve i druge koalicije, i potvrdio pripajanje leve obale Rajne, Belgije i Luksemburga — Francuskoj. Mir je, nadalje, sankcionisao francusku vlast nad državama stvorenim u godinama 1795 - 1798 (Batalvijska, Helvetska, Ligurska i Cisalpinska Republika). 23
- ³³ *Na osnovu glavnog zaključka deputacije Rajha* (komisije sastavljene od predstavnika nemačkih država koju je izabrao Rajhstag u Regensburgu oktobra 1801) od 25. februara 1803. prestao je da postoji jedan broj zapadnonemačkih malih država. Njihove teritorije su pripale većim nemačkim državama, čije je posede na levoj obali Rajne prigrabila Francuska posle okončanja ratova protiv prve i druge koalicije (vidi napomenu 32). Prestalo je da postoji 112 nemačkih država (skoro svi crkveni posedi i gradovi Rajha) sa stanovništvom od 3 miliona ljudi. Njihove oblasti su velikim delom pripale Bavarskoj, Virtembergu i Badenu, kao i Pruskoj, državama potpuno zavisnim od Francuske. Glavnim zaključkom deputacije Rajha samo su sprovedeni zaključci jednog tajnog sporazuma između Rusije i Francuske zaključenog oktobra 1801, prema kome je trebalo da teritorijalni problemi u oblasti Rajne budu regulisani u skladu sa interesima Francuske. 23
- ³⁴ Bitka kod *Austerlica* 2. decembra 1805. između rusko-austrijskih (treća koalicija) i francuskih trupa završila se pobedom Napoleona I. Posle ovog poraza Austrija je istupila iz treće koalicije i zaključila s Napoleonom mir u Bratislavi. Rusija i Engleska su nastavile bobra i 1806. obrazovale novu, četvrtu koaliciju protiv Napoleonove Francuske.
- Rajnski savez* — savez država Južne i Zapadne Nemačke koji je stvoren jula 1806. pod protektoratom Napoleona I. Stvaranje takvog, političko-vojnog bloka u Nemačkoj pošlo je Napoleonu za rukom zahvaljujući njegovoj pobedi nad Austrijom 1805. Posle obrazovanja Rajnskog saveza prestalo je da postoji Sveto Rimsko Carstvo Nemačke Nacije. U Savez je najpre bilo učlanjeno 16

država, a kasnije su se priključile sve nemačke države, s izuzetkom Pruske i Austrije. Članice Rajnskog saveza bile su stvarno vazali Napoleonove Francuske. Trupe ovih država učestvovala su u Napoleonovim osvajačkim pohodima, između ostalog, i protiv Rusije 1812. Savez se raspao 1813. posle poraza Napoleonove vojske u Nemačkoj. 24

- ³⁵ Nabrojane su neke bitke iz rata četvrte koalicije protiv Napoleonove Francuske 1806/1807. Četvrtoj koaliciji su pripadale Engleska, Rusija, Švedska i Pruska, koja je jula 1806. zaključila s Rusijom tajni savez za borbu protiv Napoleona.

Do bitke kod *Jene* došlo je 14. oktobra 1806. između francuske vojske, pod Napoleonovim zapovedništvom, i pruskih trupa. Bitka je okončana porazom pruske vojske i kapitulacijom Pruske.

Bitka kod *Prosiš-Ajlaua* (u Istočnoj Pruskoj) 7. i 8. februara 1807. između francuskih i ruskih trupa bila je jedna od najkrvavijih bitaka u ratu četvrte koalicije protiv Francuske. Obe strane su pretrpele teške gubitke, a Napoleon nije postigao odlučnu pobjedu.

Bitka kod *Fridlanda* (u Istočnoj Pruskoj) 14. jula 1807. između francuskih i ruskih trupa okončana je pobjedom Napoleonove vojske.

Tilzitski mir — mirovni ugovori koji su od 7. do 9. jula 1807. zaključeni između Napoleonove Francuske i učesnika četvrte koalicije, Rusije i Pruske, pošto su one pretrpele poraz u ratu. Pruska je izgubila značajan deo svoje teritorije, uključujući sve posede levo od Elbe. Rusija nije pretrpela nikakve gubitke, već je čak dobila okrug Bjalistok koji je prešao iz pruskog u ruski posed. Aleksandar I morao je međutim priznati francuska osvajanja u Nemačkoj, i teritorijalne promene koje je Napoleon tamo izvršio, kao i Napoleonov suverenitet nad Jonskim ostrvima. Osim toga, on se morao saglasiti sa obrazovanjem Varšavskog vojvodstva, koje je postalo područje za prikupljanje francuskih trupa na granicama Rusije, a i s time da se Rusija priključi blokadi protiv Engleske (kontinentalna blokada). Između Rusije i Napoleonove Francuske zaključen je ugovor o napadu i odbrani uperen protiv Engleske. Zato je Napoleon obećao Rusiji slobodu akcije prema Turskoj i Švedskoj. 24 316 333

- ³⁶ Za vreme rusko-švedskog rata 1808/1809. ruska vojska pod komandom Barelay de Tolly-ja prešla je u zimu 1809. preko leda Botnijskog zaliva. Upad ruskih trupa na švedsku teritoriju ubrzao je stvaranje zavere švedskog plemstva protiv kralja Gustava IV, sa ciljem da se ograniči kraljeva moć u interesu aristokratske oligarhije. Marta 1809. oboren je Gustav IV, a ubrzo zatim njegov stric vojvoda Karl od Södermanlanda postao je kralj pod imenom Karl XIII. Septembra 1809. Švedska je morala da zaključi mir sa Rusijom u Fredrikshamnu i da joj ustupi Finsku. 24
- ³⁷ Avgusta 1812. došlo je u Abou (ili Turku) do susreta između Aleksandra I i švedskog prestolonaslednika Karla Johanna (Bernadotte-a). Rusko-švedski ugovor zaključen tom prilikom bio je ratni savez ove dve države protiv Napoleonove Francuske. Ovim ugovorom Rusija se obavezala da pruži Švedskoj vojnu pomoć protiv Danske ako ova ne bude htela ustupiti Norvešku švedskom kralju. Švedska se obavezala da podrži teritorijalne pretenzije cara, naročito u odnosu na Varšavsko vojvodstvo potčinjeno Napoleonu. 24
- ³⁸ Od 27. septembra do 14. oktobra 1808. došlo je do susreta između Napoleona I i Aleksandra I u *Erfurtu*. Napoleon je bio uznemiren porastom narodnooslobodilačkih pokreta u zemljama koje je potčinio, naročito u Španiji. On se plašio napada Austrije i računao, u slučaju rata sa Austrijom, na podršku Aleksandra I. Zato mu je obećao da će podržati ruske pretenzije u Moldaviji i Vlaškoj. Iako su pregovori okončani tajnom konvencijom koja je for-

malno obnovila francusko-ruski savez zaključen 1807. u Tilzitu, Aleksandar je odbio da aktivno podrži Napoleona u borbi protiv Austrije. Za vreme francusko-austrijskog rata 1809. Rusija se ograničila na okupaciju Galicije, ali nije preduzimala nikakve vojne akcije protiv Austrije. 24

- ⁹⁹ Rusko-turski rat je počeo 1806. i trajao (sa prekidom od 1807. do 1809) do 1812. Do rata je došlo zbog zaoštrenih rusko-turskih odnosa. Ruske trupe su nanele turskoj vojsci više teških poraza na evropskom i kavkaskom bojištu. Rat je okončan bukureškim mirom 28. maja 1812. Ovim mirovnim ugovorom Rusija je dobila Besarabiju do Pruta, više transkavkaskih oblasti i pravo na trgovačku plovidbu Dunavom. Ugovor je potvrdio ranije sporazume između Rusije i Turske, kojima su Moldavskoj i Vlaškoj priznata prava na autonomiju.

Vojna pobjeda Rusije objektivno je pomogla i oslobodilačkom pokretu balkanskih naroda protiv turske vlasti. Uspeh ruskih trupa na Balkanu bio je velika podrška srpskom nacionalnom ustanku u godinama od 1804. do 1813, koji je bio veoma značajan u istoriji vekovne oslobodilačke borbe srpskog naroda protiv vladavine turskih feudalnih gospodara. Posle proterivanja Turaka 1811. Srbi su počeli da izgrađuju svoju samoupravu. Bukureški mirovni ugovor 1812. obavezivao je Tursku da prizna Srbiji autonomiju u poslovima unutrašnje uprave. Kada je Napoleonova vojska 1813. upala u Rusiju, sultan je prekršio ugovor i poslao kaznenu ekspediciju protiv Srbije koja je tamo prolazno uspostavila tursku vlast. Posle ponovljenog, pobedonosnog ustanka 1815, uz diplomatsku pomoć Rusije, Srbi su ponovo zbacili turski jaram. Posle rusko-turskog rata 1828/29. Turska je morala posebnim fermanom (ukazom) da prizna autonomiju Srbije. 24

- ¹⁰ *Kontinentalni sistem* — kontinentalna blokada koju je Napoleon I proglasio 1806. protiv Engleske. Blokadam se zemljama evropskog kontinenta onemogućavalo da trguju s Engleskom. Pristupanje Rusije kontinentalnom sistemu usledilo je na osnovu jednog tajnog člana Tilzitskog ugovora, sklopljenog 1807. 24

- ¹¹ *Bitka kod Lajpciga* od 16. do 19. oktobra 1813. bila je odlučujuća bitka trupa šeste koalicije evropskih država (Rusije, Austrije, Pruske, Švedske) protiv Napoleonove Francuske. Pobjeda savezničkih trupa u »bici naroda« kod Lajpciga bila je presudna za ishod pohoda 1813. u korist saveznika; ona je dovela do raspada Rajnskog saveza i do oslobađanja Nemačke od Napoleonove vlasti. 25

- ¹² Na *Bečkom kongresu* 1814/15, posle poraza Napoleonove Francuske, evropski monarsi i njihovi ministri okupili su se da bi, nasuprot težnjama naroda za nacionalnim ujedinjenjem i nezavisnošću, ponovo uspostavili »legitimne« monarhije. Poljska je ponovo podeljena između Austrije, Pruske i Rusije. Prema odluci Bečkog kongresa 9. juna 1815. najveći deo Varšavskog velikog vojvodstva — koje je stvorio Napoleon I tilzitskim mirom 1807. pripao je Rusiji kao kraljevina Poljska (ili kongresna Poljska). 25

- ¹³ »*Sveta alijansa*« bio je savez kontrarevolucionarnih sila protiv svih naprednih pokreta u Evropi. Nju su, na inicijativu Aleksandra I, obrazovali Napoleonovi pobednici 26. septembra 1815, a priključile su joj se, pored Austrije i Pruske, skoro sve evropske države. Monarsi su se obavezali na međusobnu podršku u gušenju revolucija bez obzira gde bi izbile. 26

- ¹⁴ U proleće 1821. u Grčkoj je izbio ustanak koji je ubrzo postao masovan. Narodna skupština sazvana u Epidaurusu proglasila je 1. januara 1822. nezavisnost Grčke i donela Ustav. Pošto turski sultan nije mogao da uguši grčki ustanak bez tuđe pomoći, zamolio je pomoć od svog vazala egipatskog keđiva (vicekralja) Mehmed-Alija. Trupe Mehmed-Alija, pod komandom Ibrahim-paše, upale su 1825. u Moreju (Peloponez) i zverski postupile sa grčkim stanovništvom. Sile Svete alijanse, naročito caristička Rusija, u početku su od-

- lučno osuđivale ustanak. Ali mogućnost da ovu borbu iskoriste za jačanje svog uticaja na jugu Balkanskog poluostrva navela je Englesku, Rusiju i Francusku da priznaju Grčku kao zaračenu stranu i ukažu joj vojnu pomoć. Za izvojevanje nezavisnosti Grčke presudni značaj imala je pobjeda Rusije u rusko-turskom ratu 1828/29. Turska je bila prinuđena da prizna Grčku kao samostalnu državu. Vladajući krugovi evropskih velikih sila nametnuli su, međutim, 1832. grčkom narodu monarhistički poredak. 27
- ⁴⁵ Građanske revolucije u Španiji (1820 - 1823), Kraljevini Napulj (1820/21), kao i u Pijemontu, i nacionalnooslobodilačke pokrete u ovim zemljama ugušila je Sveta alijansa, koja je u Španiju poslala francuske, a u Italiju austrijske trupe. 27
- ⁴⁶ *Karbonari* (ugljari) — tajno političko društvo, koje je nastalo u Italiji 1806, a dvadesetih godina 19. veka proširilo se i u Francusku. Italijanski karbonari, koji su okupljali predstavnike gradske buržoazije, dela plemstva koje se poburžujilo, oficirskih krugova, malogradanskih slojeva i seljaštva, zalagali su se za nacionalno ujedinjenje i nezavisnost Italije i za slobodarske reforme u državi. Francuski karbonari, kojima su pripadali predstavnici različitih političkih pravaca, borili su se za obaranje burbonske monarhije. 27
- ⁴⁷ Navode se kongresi Svete alijanse (vidi napomenu 43) koji su održani u *Ahenu* 1818, *Tropau* i *Ljubljani* 1820/21. i u *Veroni* 1822. Cilj ovih kongresa bilo je gušenje građanskih revolucija i nacionalnooslobodilačkih pokreta evropskih zemalja. 27
- ⁴⁸ U bici kod *Navarina* (danas Pulos, grad i luka u Grčkoj) ujedinjena tursko-egipatska flota bila je poražena od ujedinjenih engleskih, francuskih i ruskih eskadri pod komandom engleskog admirala E. Codringtona. Evropske sile su poslale svoje eskadre u grčke vode da bi vojnom intervencijom rešile rat između Turske i grčkih ustanika. Bitka je započela posle odbijanja turske komande da obustavi nasilje nad grčkim stanovništvom i završila se potpunim uništenjem tursko-egipatske flote; ona je ubrzala izbijanje rusko-turskog rata 1828/29, koji se završio povoljno za Rusiju. 28
- ⁴⁹ Misli se na *Feđrenski mir* koji je zaključen 14. septembra 1829. između Turske i Rusije, posle pobjedonosnog rata 1828/29. Prema ugovoru, Rusija je dobila deltu Dunava sa ostrvima i znatan deo istočne obale Crnog mora južno od ušća Kubana. Turska je morala da prizna autonomiju Moldavije i Vlaške, kao i njihovo pravo da samostalno biraju gospodare. Rusija je garantovala ovu autonomiju, a to je bilo jednako stvaranju protektorata cara nad kneževinama. Osim toga, Turska je morala da prizna Grčku kao nezavisnu državu, koja je s Turskom bila povezana samo plaćanjem godišnjeg nameta sultanu, a isto tako da poštuje sve ranije ugovore o autonomiji Srbije i da posebnim fermanom pribavi zakonsku snagu toj autonomiji. 29
- ⁵⁰ *Juljska revolucija* — narod Pariza svojom pobjedom nad kraljevskim trupama oborio je 29. jula 1830. dinastiju Bourbona u Francuskoj. Na vlast je došao takozvani kralj-građanin Louis-Philippe. 29
- ⁵¹ *Poljski ustanak 1830/31.* — počeo je 29. novembra 1830. kao vojna pobuna u Varšavi, ali je zatim dobio karakter narodnog ustanka kojim su proterane ruske trupe. Kapitulantska politika poljskog plemstva u vladi i u vojsci, koje je rukovodilo ustankom, sprečila je učesće narodnih masa u nacionalnooslobodilačkoj borbi. U ono vreme, poljsko plemstvo je imalo pretenzije prema ukrajinskim i beloruskim područjima. Pošto građansko-demokratski krugovi nisu uspjeli da postignu ukidanje kmetstva, seljaci nisu dovoljno podržavali ustanak. Vojne operacije, započete februara 1831, završile su se kapitulacijom poljske vlade

- i predajom Varšave 8. septembra 1831. ruskoj vojsci. Uprkos porazu, poljski ustanak je odigrao značajnu ulogu u oslobodilačkoj borbi poljskog naroda i imao je snažan međunarodni odjek. 29
- 52 *Ugovor u Unkjar-Iskelesiju* zaključen je između Rusije i Turske 8. jula 1833. Potpisivanju ugovora prethodilo je iskrcavanje ruskih trupa kod mesta Unkjar-Iskelesi u oblasti Bosfora. Ove trupe su poslate u Tursku da bi sultanu pružile pomoć protiv vojske pobunjenog vicekralja Egipta Mehmed-Alija, koja je ugrožavala glavni grad Turske. Maja 1833. došlo je, posredovanjem Engleske i Francuske, do mira između sultana i Mehmed-Alija koji je dobio Siriju i Palestinu. Iako je neposredna opasnost po sultana otklonjena, ruska diplomatija je uspjela da iskoristi zategnutu situaciju i prisustvo ruskih trupa u Turskoj i navede sultana da zaključi defanzivni savez s Rusijom. Tako je došlo do zaključenja ugovora u Unkjar-Iskelesiju, koji je ovaj defanzivni savez učinio pravosnažnim jednom tajnom klauzulom u kojoj se Turska obavezivala da ne propusti kroz moreuze nikakve strane ratne brodove izuzev ruskih. Jedan član potvrđivao je Jedrenski ugovor i druge rusko-turske sporazume. Rok važenja ugovora utvrđen je na osam godina. 29
- 53 Tursko-egipatskim ratom 1839 - 1841. zaoštrile su se protivrečnosti između Engleske i Francuske. Francuska je potajno podržavala kediva (vicekralja) Egipta, Mehmed-Alija. Engleska, koja se plašila jednostrane intervencije Rusije u korist sultana, a istovremeno htela da izoluje Francusku, ostvarila je kolektivno nastupanje zapadnih sila u cilju vojne podrške sultanu. Rusija, Engleska, Austrija, Pruska i Turska potpisale su 15. jula 1840. Londonsku konvenciju o vojnoj pomoći sultanu protiv vicekralja Egipta, Mehmed-Alija. Ova konvencija je zaključena bez Francuske, koja je podržavala Mehmed-Alija. Ona je dovela do spoljnopolitičke izolacije Francuske i izazvala opasnost evropske koalicije protiv Francuske, koja je zbog toga bila prinuđena da otkáže podršku vicekralju Egipta, što je značilo težak poraz francuske politike na Bliskom istoku. Mehmed-Ali se morao, zbog vojne intervencije Engleske i Austrije, odreći svojih poseda izvan Egipta i potčiniti se vlasti sultana. 29
- 54 *Règlement organique* iz 1831 — prvi ustav Dunavskih kneževina (Moldavije i Vlaške) koje su na osnovu mirovnog ugovora u Jedrenu 14. septembra 1829, sklopljenog po završetku rusko-turskog rata 1828/29, zaposle ruske trupe. P. D. Kiseljev, poglavar ovih kneževina izradio je projekt ovog ustava. Prema *Règlementu* zakonodavna vlast je u svakoj kneževini pripala skupštini koju su birali zemljoposednici, a izvršna vlast je prenetna na »gospodare« koje su doživotno birali predstavnici zemljoposednika, sveštenstva i građova. Raniji feudalni poredak, uključujući kuluk, zadržan je. Politička moć je koncentrisana u rukama zemljoposednika. Istovremeno, *Règlement* je uveo niz građanskih reformi: ukinute su unutrašnje carinske barijere, uvedena je sloboda trgovine, sud je odvojen od uprave, seljacima je dozvoljeno da menjaju zemljoposednika, ukinuta su mučenja. Za vreme revolucije 1848. *Règlement organique* je ukinut. Ocenu *Règlementa* daje Marx u prvom tomu *Kapitala* (vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 212 - 214). 29
- 55 U prvom engleskom izdanju prvog toma *Kapitala* (London 1887) na koje Engels ukazuje podela na glave ne podudara se sa podelom u nemačkim izdanjima. 29
- 56 »*Portfolio*« — skraćena oznaka za zbirku diplomatskih dokumenata i grade koju je David Urquhart izdao u Londonu. Serija »The Portfolio or a collection of state papers« pojavila se 1835 - 1837; nova serija pojavila se 1843 - 1845. pod naslovom »The Portfolio — diplomatic reviews«. 30
- 57 Ukazuje se na građansku revoluciju 1848. u Moldaviji i Vlaškoj. U toku ove revolucije razvio se u Dunavskim kneževinama široki pokret narodnih masa

za potpuno oslobođenje od zavisnosti od turskog carstva, za ukidanje kmetstva i drugih prepreka koje su kočile razvoj kapitalizma. Revoluciju je ugušila unutrašnja reakcija, zajedno sa intervencionističkim trupama Turske i Rusije. 30

- ⁵⁸ Oktobra 1850. održani su u Varšavi, posredstvom cara Nikolaja I, pregovori između Pruske i Austrije za regulisanje austrijsko-pruskih odnosa, koji su bili zaoštrjeni posle revolucije 1848/49. Austrija je težila uspostavljanju Nemačkog saveza, stvorenog na Bečkom kongresu, koji se, međutim, za vreme revolucije stvarno raspao. Nasuprot tome, Pruska se nadala da će stvaranjem nemačke unije učvrstiti svoju hegemoniju u Nemačkoj. Nikolaj I, koji je bio protiv jačanja Pruske a za očuvanje feudalne rasepkanosti Nemačke, nastupio je u Varšavi kao arbitar u sukobu između Austrije i Pruske i pokazao da odlučno podržava Austriju. 30
- ⁵⁹ U Londonu su 8. maja 1852. predstavnici Rusije, Austrije, Engleske, Francuske, Pruske, Švedske, Norveške i Danske potpisali ugovor o redosledu nasleđa danske monarhije. Osnova ugovora bio je protokol, koji su u Londonu 2. avgusta 1850. usvojili isti učesnici (izuzev Pruske) o nedeljivosti poseda danske kruna, uključujući i vojvodstva Šlezvig i Holštajn, koja su istovremeno pripadala Nemačkom savezu. Time je postavljena prepreka težnjama nemačkog stanovništva ovih vojvodstava da se odvoje od Danske i ujedine s Nemačkom. Iako je ugovor iz 1852. priznavao vojvodstvima pravo na samoupravu, ona su ipak ostala pod vlašću danske kruna. Za naslednika danskog kralja Frederika VII koji nije imao dece, proglašen je princ Christian od Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburga (kasnije kralj Kristian IX). 30
- ⁶⁰ *d'étonner le monde par la grandeur de son ingratitude* (iznenaditi svet veličinom svoje nezahvalnosti) — izreka pripisivana austrijskom predsedniku vlade i ministru spoljnih poslova Schwarzenbergu. 31
- ⁶¹ Tridesetog marta 1856. potpisali su predstavnici Francuske, Engleske, Austrije, Sardinije, Pruske, kao i Turske, s jedne, i Rusije, s druge strane, Pariski mirovni ugovor, kojim je okončan krimski rat 1853-1856. Rusija, koja je rat izgubila, morala je da ustupi ušće Dunava i deo južne Besarabije, da se odrekne protektorata nad Dunavskim kneževinama, kao i uloge zaštitnika hrišćanskih podanika Turske, da se saglasi sa neutralizacijom Crnog mora (Crno more je otvoreno trgovačkim brodovima svih nacija, njegove vode i luke su zatvorene za sve ratne brodove s izuzetkom od po 10 malih ratnih brodova na paru, odnosno ratnih jedrenjaka za Rusiju i Tursku, a obema zemljama zabranjena je izgradnja arsenala na njegovim obalama); Rusiji su vraćeni Sevastopolj i drugi gradovi koje su zaposeli saveznici, ali je za uzvrat ona morala vratiti Turskoj Kars. Engleska i Austrija nisu mogle da potpuno ostvare svoje agresivne namere prema Rusiji na Pariskom kongresu. Na ishod pregovora uticali su: junačka odbrana Sevastopolja, poraz turske vojske na kavkaskom bojištu, neuspesi saveznika na Baltičkom moru, kao i činjenica da je ruska diplomatija vešto iskoristila englesko-francuske suprotnosti. 32
- ⁶² *La Russie ne boude pas, elle se recueille* (Rusija se ne ljuti, ona se pribira) — Ove reči upotrebio je Gorčakov u jednoj cirkularnoj depeši 21. avgusta 1856. upućenoj ruskim diplomatskim predstavništvima u inostranstvu, gde je utvrdio pravac spoljne politike Rusije povodom njegovog imenovanja za ministra spoljnih poslova 1856. 32
- ⁶³ O »Deklaraciji o načelima međunarodnog pomorskog prava« koja je priključena Pariskom ugovoru o miru vidi u napomeni 28.
Približavanje Francuske i Rusije na Pariskom kongresu dovelo je na inicijativu Napoleona III do zaključenja tajnog ugovora između Rusije i Francuske 3. marta 1859. U njemu se car Aleksandar II obavezao da će diplomatskim sredstvima podržati pripreme Napoleona III za vojno potčinjavanje Austrije,

kao i da će u slučaju rata stacionirati ruske trupe na austrijskoj granici da bi ve-
zao deo austrijske vojske na Istoku. Napoleon III je sa svoje strane, u skladu sa
duhom ugovora, pružao podršku politici Rusije na Balkanu. 33

- 64 Pošto je obezbedio podršku Aleksandra II, Napoleon III je započeo godine
1859, zajedno sa Kraljevinom Sardinijom (Pijemontom) rat protiv Austrije. Napo-
leon III, koji je težio da prigrabi italijanske oblasti i da uspešnim «lokal-
nim» ratom učvrsti bonapartistički režim u Francuskoj, vodio je ovaj rat pod
zastavom «oslobođenja». Prave namere Napoleona III otkrio je Giuseppe Maz-
zini u svom manifestu «Rat» koji je Marx, u svom radu *Mazzinijev manifest*
(vidi u 16. tomu ovog izdanja, str. 175 - 180) iscrpno citirao.

Italijanska krupna buržoazija i liberalno plemstvo nadali su se da će ovim
ratom ostvariti ujedinjenje Italije pod vlašću savojske dinastije, koja je vlada-
dala u Pijemontu, bez učešća narodnih masa. Zaplašen razmerama nacionalno-
oslobodilačkog pokreta protiv austrijskog ugnjetavanja Italije, težeći da održi
političku rasepkanost Italije i iz straha od vojnih komplikacija u slučaju
nastavljanja rata, Napoleon III je posle nekoliko pobeda francusko-pijemont-
skih trupa zaključio, iza leđa Sardinije, separatan mir s Austrijom 11. jula
u Vilafranki. Rat je doneo Francuskoj savoju sa Nicom; Lombardija je uje-
dinjena sa Sardinijom.

Međutim, nasuprot dinastičkoj politici vladajućih krugova Pijemonta i
intrigama francuskih bonapartista, u Italiji se razvila 1860. nacionalnooslobodilačka borba za ujedinjenje zemlje. Herojske vojne akcije Garibaldijevih do-
brovoljaca na Siciliji i u Napulju, koje su podržavali široki slojevi naroda,
dovele su do obaranja dinastije Bourbona u ovim oblastima, do ujedinjenja
južne Italije s Pijemontom 1861. i do stvaranja Kraljevine Italije 1861. Vene-
cija je do 1866. ostala pod austrijskom vlašću. Zauzimanjem Rima od strane
italijanskih trupa 1870. dovršeno je ujedinjenje Italije. 33

- 65 Za vreme nacionalnooslobodilačkog ustanka u Poljskoj 1863/1864. Bismarckova
vlada je pružila pomoć ruskoj vladi u gušenju ustanka. Time je htela da
spreči širenje ustanka na poljske oblasti u posedu Pruske i da obezbedi podršku
Rusije za ujedinjenje Nemačke pod pruskom hegemonijom. Februara 1863.
na inicijativu Bismarcka, Rusija i Pruska su potpisale konvenciju o zajedničkim
vojnim operacijama protiv ustanika. Nemačka buržoazija koja se plašila ozbilj-
nih sukoba sa zapadnim silama odbacila je ovaj savez. Ona je tražila da Pruska
bude neutralna, ali, s druge strane, nije bila spremna da podržava borbu
poljskog naroda protiv ruske okupacije, za stvaranje slobodne poljske nacio-
nalne države. Ona je radije prihvatila održavanje pruske vlasti nad delovima
poljskih zemalja (tzv. Veliko vojvodstvo Poznanj), nego savez s revolucionarno-
demokratskim snagama poljskog naroda. Samo dosledni predstavnici nemačkog
proletarijata, pre svega Marx i Engels, zalagali su se za slobodnu demokratsku
nacionalnu državu Poljsku, koja bi bila saveznik ujedinjene demokratske Ne-
mačke kao i za dobrosusedske odnose između obeju država. 33
- 66 Posle pobede Pruske i Austrije 1864. u ratu protiv Danske, vojvodstva
Šlezvig i Holštajn postala su zajednički posed Austrije i Pruske, a posle
prusko-austrijskog rata 1866. pripojena su Pruskoj. 33
- 67 «*Dada molodjecz*» («ujka junačina») — uobičajeni uzvik Aleksandra II kada je
od pruskog kralja Wilhelma primao telegrafске vesti o pobedama. (Engelsova
napomena u listu «Time».) 33
- 68 Prema preliminarnom miru, koji je posle nemačko-francuskog rata zaključen
26. februara 1871. u Versaju, Francuska je morala ustupiti Nemačkom car-
stvu Elzas i istočni deo Lotaringije. Uslovi ovog mira su potvrđeni mirovnim
ugovorom koji je potpisan u Frankfurtu na Majni, 10. maja 1871. Mirovni
ugovor je otežao uslove pod kojima je Francuska morala da isplati kontri-

bucije Nemačkoj i produžila okupaciju francuske teritorije od strane nemačkih trupa. U stvari, to je bila cena pomoći koju je Bismarck pružio versajskoj vladi da uguši Parisku komunu. Frankfurtski mir je bio pljačka Francuske i učinio je neizbežnim buduću ratni sukob između Francuske i Nemačke. 34

- ⁶⁹ Preliminarni mirovni ugovor u *San-Stefanu* zaključile su Rusija i Turska 3. marta 1878. posle rusko-turskog rata 1877/1878, iz koga je Rusija izašla kao pobednik. Ovaj ugovor, koji je ojačao uticaj Rusije na Balkanu, izazvao je oštre proteste Engleske i Austro-Ugarske, koje je potajno podržavala i Nemačka. Diplomatski pritisak i vojne pretnje prisilile su Rusiju da iznese ugovor na preispitivanje pred Međunarodni kongres koji je zasedao od 13. juna do 13. jula 1878. u Berlinu. Na ovom kongresu su učestvovali predstavnici Rusije, Nemačke, Austro-Ugarske, Francuske, Engleske, Italije i Turske. Rezultat kongresa bilo je zaključenje Berlinskog mira, kojim su temeljno izmenjeni uslovi ugovora iz *San-Stefana* na štetu Rusije i slovenskih naroda Balkana. Sanstefanskim ugovorom predviđena teritorija autonomne Bugarske smanjena je za više od polovine; od južne Bugarske stvorena je autonomna pokrajina Istočna Rumelija, koja je i dalje trebalo da ostane pod vlašću sultana. Teritorija Crne Gore je takođe znatno smanjena. Berlinski mir je potvrdio Sanstefanskim preliminarnim mirom predviđeno vraćanje Rusiji dela Besarabije koji je od nje odvojen 1856. i sankcionisao je aneksiju Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske. Engleska je još uoči kongresa zauzela Kipar. Odluke Berlinskog kongresa dovele su do nove međunarodne zategnutosti na Balkanu i povećale ratnu opasnost. 34
- ⁷⁰ Reč je o četvorouglu tvrđava Silistrija—Ruščuk—Šumla—Varna na bugarskom tlu. U ovoj oblasti bile su koncentrisane glavne snage turske vojske na početku rusko-turskog rata 1877/1878. 34
- ⁷¹ *«la clef de notre maison»* («ključ naše kuće») — reči Aleksandra I koje je upotrebio 1808. u razgovoru sa francuskim ambasadorom Caulaincourt-om. 35
- ⁷² Veliki narodni ustanak u Indiji (1857 - 1859) protiv engleske kolonijalne vladavine izbio je u proleće 1857. u redovima takozvanih sepoja, jedinica bengalske armije, sastavljenih od Indijaca, i zahvatio je najveće pokrajine severne i centralne Indije. Glavna pokretna snaga ustanka bili su seljaci i siromašne zanatlije iz gradova. Ustanak koji su vodili lokalni feudalci pretrpeo je neuspeh pre svega zbog toga što ustanici nisu imali jedinstveno vodstvo i zajednički plan akcije. To je bilo uslovljeno feudalnom rascepkanošću Indije, raznorodnim etničkim sastavom njenog stanovništva i podeljenošću indijskog naroda na kaste. Važnu ulogu odigrala je i vojno-tehnička nadmoć Engleza. 35
- ⁷³ Novembra 1839. počeo je pod komandom generala Perovskog pohod na osvajanje kanata Hiva. Ruske trupe, koje su brojale 5000 ljudi, nisu bile pripremljene za teške uslove zimskog pohoda kroz pustinjske stepe; zbog gladi, hladnoće i bolesti one su izgubile polovinu ljudstva i morale su se, iako nisu stigle do Hiva, vratiti februara 1840. u Orenburg, u polaznu tačku ovoga pohoda. 35
- ⁷⁴ U godinama 1886. do 1889. u Francuskoj se rasplamsala šovinistička kampanja vezana za ime generala Boulanger-a. Bulanzisti su koristili nezadovoljstvo narodnih masa politikom građanskih republikanaca i razvili šovinističku i revanšističku agitaciju za pripremanje državnog udara koji bi uspostavio monarhiju u Francuskoj. Engels je okarakterisao bulanzizam kao jednu vrstu bonapartizma. On je ukazivao na opasnost koju ovaj predstavlja i pozivao francuske socijaliste da razobličie demagoške i revanšističke parole Boulanger-a i njegovih pristalica. 36
- ⁷⁵ Severnobugarski grad Plevru zauzele su decembra 1877. savezničke rusko-rumunske armije posle teških borbi s turskim trupama u rusko-turskom ratu 1877/1878. 36

- ⁷⁶ Cislajtanski deo carevine — deo Austro-Ugarske koji je obuhvatao Austriju, Češku, Moravsku, Galiciju, Bukovinu i druge zemlje. Translajtaniya je obuhvatala kraljevinu Ugarsku, uključujući Transilvaniju, Hrvatsku, Slavoniju i dr. Svoj naziv ove oblasti su dobile po reci Lajti koja je posle pretvaranja Austrijske Carevine u Austro-Ugarsku monarhiju 1867. bila granica između ova dva dela. 37
- ⁷⁷ Američki novinar George Kennan napisao je posle svog putovanja kroz Sibir 1885 - 1886. seriju članaka »Siberia and the Exile System« koja je objavljena od 1888. do 1890. u njujorškom časopisu »The Century Illustrated Monthly Magazine«. 37
- ⁷⁸ Godine 1864. u Rusiji su uvedena zemstva, organi ograničene lokalne samouprave. Međutim, već 1866. počela je carska vlada sistematski da potiskuje zemstva, što je naročito pojačano osamdesetih godina, kada je reakcija preduzela krvave represalije protiv revolucionarnog pokreta. 38
- ⁷⁹ Engels ima u vidu jedan deo Moltkeovog govora u Rajhstagu 16. februara 1874. U tom govoru Moltke je morao priznati da je Nemcima »posle njihovih srećnih ratova svuda porastao ugled, ali da nigde nisu zadobili ljubav«. U svom članku *Vojni zakon Nemačke* (vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 404 - 410) Engels je uzeo ovu izreku kao povod da demaskira agresivnu spoljnu politiku Nemačkog Carstva. 38
- ⁸⁰ Ovim pismom Engels je odgovorio austrijskom bankarskom namešteniku Isidoru Ehrenfreundu, koji mu je 21. marta 1890. pisao da je među članovima Kluba nameštenika bečkih banaka i kreditnih zavoda, kome je pripadao kao i u nekim delovima bečkog stanovništva veoma raširen antisemitizam i da se ispoljava u propagandi protiv jevrejskog kapitala. Engelsov odgovor Ehrenfreundu bio je objavljen u listu »Arbeiter-Zeitung« sa sledećom privedbom uredništva: »Jedva da je potrebno odobrenje da odštampamo ovo pismo uz obostranu autorizaciju pisca i onog kome je upućeno«. Ime lica kome je pismo upućeno nije navedeno.
- Engelsovo pismo je odštampano i u listu »Berliner Volksblatt«, broj 109 od 13. maja 1890. i u minhenskom socijalpolitičkom nedeljnom listu »Recht auf Arbeit« br. 315 od 28. maja 1890. 42
- ⁸¹ Engels ima u vidu sledeće štrajkove jevrejskih radnika: štrajk krojača i krznara avgusta-septembra 1889, štrajk pekara novembra 1889. i štrajk obućarskih radnika marta-aprila 1890. Ovim štrajkovima radnici su postigli da njihovi zahtevi budu prihvaćeni. Krojači, krznari i pekari su postigli uvođenje desetočasovnog radnog dana, umesto dotadašnjeg četrnaesto- i šesnaestochasovnog, a obućarski radnici prihvatanje zahteva da se ukine rad kod kuće i da poslodavci treba da obezbede odgovarajuće radne prostorije. Pored toga fabrikanti su se morali saglasiti sa zahtevom obućarskih radnika za uvođenjem arbitražnog suda za radne sporove. 43
- ⁸² »Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt« — literarni nedeljni list malograđanstva; izlazio od 1853. do 1903. u Lajpcigu, a od 1903. do 1943. u Berlinu. 43
- ⁸³ Ovaj predgovor napisao je Engels za četvrto autorizovano nemačko izdanje *Komunističkog manifesta* (tekst *Manifesta* nalazi se u 7. tomu ovog izdanja, str. 377 - 405), koje je objavljeno u Londonu maja 1890, u seriji »Socijaldemokratska biblioteka«. U četvrtom nemačkom izdanju objavljen je takođe Marxov i Engelsov predgovor za nemačko izdanje *Manifesta* iz 1872. (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 477 - 478) i Engelsov predgovor za nemačko izdanje *Manifesta* 1883 (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 481). Deo novog Engelsovog predgovora objavljen je kao uvodni članak u časopisu »Sozialdemokrat«, broj 33.

- od 16. avgusta 1890, pod naslovom *Novo izdanje Komunističkog manifesta*, a preštampan je i kao uvodni članak u listu »Arbeiter-Zeitung«, br. 48 od 28. novembra 1890. povodom Engelsovog sedamdesetog rođendana. Četvrto izdanje *Manifesta* je poslednje autorizovano izdanje. 44
- ⁸⁴ U pogovoru uz *Društvene odnose u Rusiji* (vidi u ovom tomu, str. 357 - 368), koji je napisao 1894, Engels kaže da je Plehanov prevodilac ruskog izdanja *Manifesta* objavljenog 1882. U novijem izdanju *Manifesta* (1900) i sam Plehanov ukazuje da je on autor pomenutog prevoda.
Izgubljeni nemački original predgovora koji su Engels i Marx napisali za drugo rusko izdanje 1882. nađen je i čuva se u arhivu Instituta marksizma-lenjinizma u Moskvi. Prevod tog originala objavljen je u 30. tomu ovog izdanja, Taj prevod samo neznatno odstupa od ovog Engelsovog ponovnog prevoda sa ruskog. 44
- ⁸⁵ »*Kolokol*« — ruski revolucionarno-demokratski list koji su od 1857. do 1865. izdavali u Londonu, a zatim u Ženevi, A. I. Hercen i N. P. Ogarjov na ruskom jeziku, a 1868/1869. na francuskom jeziku s ruskim priložima, u izdanju »Vol'naja ruskaja tipografija«, koju je osnovao Hercen.
Prvi ruski prevod *Manifesta Komunističke partije* objavljen je u Ženevi 1869. u izdanju »Vol'naja ruskaja tipografija«. 44
- ⁸⁶ Posle ubistva cara Aleksandra II koje su izvršili članovi »narodne volje« (tajna organizacija narodnjaka) 13. marta 1881, sa'rio se njegov sledbenik Aleksandar III iz straha od mogućih novih terorističkih akcija izvršnog komiteta »Narodne volje« u Gatčinu (zamak u istoimenom mestu jugozapadno od današnjeg Lenjingrada). 47
- ⁸⁷ Francuski prevod *Manifesta Komunističke partije* Laure Lafargue objavljen je u »*Le Socialiste*« od 29. avgusta do 7. novembra 1885, a odštampan je i kao dodatak u Mermeix-ovom »*La France socialiste*«, Pariz 1886.
»*Le Socialiste*« — nedeljni list koji je osnovao Jules Guesde 1885. do 1902. bio je organ francuske Radničke partije; od 1902. do 1905. organ Socijalističke partije Francuske; a od 1905. organ Francuske socijalističke partije. Osamdesetih i devedesetih godina u listu su saradivali Friedrich Engels, Paul Lafargue i G. V. Plehanov. 47
- ⁸⁸ Španski prevod *Manifesta* izlazio je u »*El Socialista*« od jula do avgusta 1886. Iste godine objavljen je i kao brošura pod naslovom koji je dao Engels.
»*El Socialista*« — organ Španske socijalističke radničke partije. Izlazio je u Madridu od 1885. 47
- ⁸⁹ Proces komunistima u Kelnu (od 4. oktobra do 12. novembra 1852) bio je proces koji je inscenirala pruska vlada. Na sud je izvedeno 11 članova prve međunarodne komunističke organizacije, Saveza komunista (1847 - 1852), koji su optuženi za »veleizdaju«. Za optužnicu je posluzio »originalni zapisnik« sa sednica centralne uprave koji su isfabrikovali pruski policijski agenti, kao i drugi falsifikati i dokumenti koje je policija ukrala iz avanturističke frakcije Willich-Schapper, koja je isključena iz Saveza komunista. Sedam optuženih je pomoću falsifikovanih dokumenata i na osnovu lažnog svedočenja osuđeno na tvrdavski zatvor u trajanju od tri do šest godina. Marx i Engels su u članku *Nedavno suđenje komunistima u Kelnu* (vidi u 11. tomu ovog izdanja, str. 328 - 332) kao i u spisu *Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu* (isti tom, str. 333 - 388) razgoltili provokacije inicijatora ovog procesa i podle metode koje je pruska policijska država upotrebila protiv međunarodnog radničkog pokreta. 48
- ⁹⁰ Engels citira iz govora Bevana, predsednika veća tredjuniona grada Svensi koji je on održao na godišnjem kongresu tredjuniona u tom gradu 1887.

Izveštaj o tom govoru objavljen je u nedeljnom listu »The Commonweal« 17. septembra 1887. 48

⁹¹ Ovu lozinku i teorijsko načelo isticali su Marx i Engels posle četrdesetih godina 19. veka u većem broju radova. Ova formulacija načela skoro potpuno odgovara onoj koja je upotrebljena u Statutu Međunarodnog udruženja radnika (vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 10 i u 28. tomu, str. 353). 49

⁹² *Ženevski kongres I internacionale* (Međunarodnog udruženja radnika) održan je od 3. do 8. septembra 1866. Kongresu je prisustvovalo 60 delegata, koji su bili predstavnici centralnog veća raznih sekcija Internacionale i radničkih udruženja Engleske, Francuske, Nemačke i Švajcarske. Kongresu je predsedavao Hermann Jung. Kao zvanični izveštaj centralnog veća pročitane su Marxove *Instrukcije delegatima privremenog Centralnog veća za pojedina pitanja* (vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 154-161). Prudonisti, koji su na kongresu imali više od jedne trećine glasova pripremili su protiv *Instrukcija* poseban spis u kome su razradili program za sve tačke dnevnog reda. Ipak je najveći deo pitanja rešen u duhu pristalica Centralnog veća. Kongres je usvojio šest od devet tačaka *Upustva* kao rezolucije: o međunarodnom povezivanju napora (u borbi protiv kapitala), ograničavanju radnog dana na osam sati, o dečjem i ženskom radu, kooperativama, sindikalnim savezima i o armijama. Ženevski kongres je potvrdio Statut i Organizaciona pravila Međunarodnog udruženja radnika.

Pariski radnički kongres — međunarodni socijalistički radnički kongres, održan je u Parizu od 14. do 20. jula 1889, i bio je, u stvari, osnivački kongres II internacionale. Kongresu je prethodila uporna borba koju su marksisti pod Engelsovim neposrednim rukovodstvom vodili protiv francuskih oportunističkih, posibilista i njihovih pristalica u engleskoj socijaldemokratskoj federaciji (vidi napomenu 99). Oportunisti su pokušali da pripremanje kongresa uzmu u svoje ruke i da preuzmu vodeću ulogu i na taj način da spreče osnivanje novog međunarodnog ujedinjenja socijalističkih i radničkih organizacija na marksističkoj osnovi. Prilikom sazivanja kongresa marksisti su imali odlučujući uticaj. Kongres je otvoren 14. jula 1889, na dan stogodišnjice juriša na Bastilju. Kongresu je prisustvovalo oko 400 delegata iz 20 zemalja Evrope i Amerike. Posibilisti su, pošto su propali njihovi pokušaji, sazvali istog dana u Parizu jedan protivkongres. Kongresu posibilista prisustvovala je samo mali broj delegata iz inostranstva, koji su uz to bili uglavnom samo fiktivni predstavnici.

Međunarodni socijalistički radnički kongres prihvatio je izveštaje predstavnika socijalističkih partija o radničkom pokretu u njihovim zemljama, razradio je osnovu međunarodnog radnog zakonodavstva, postavio zahtev da se ozakoni osmočasovni radni dan. Kongres je istakao neophodnost da se proletarijat politički organizuje i bori za ostvarenje političkih zahteva radnika. On se izjasnio u prilog ukidanja stajače vojske i, umesto toga, predložio je opšte naoružanje naroda. Dalji, vanredno važan zaključak kongresa upućen je radnicima svih zemalja, da svake godine 1. maj slave kao međunarodni praznik radničke klase. Kongres je uglavnom prihvatio u svim pitanjima koja su bila na diskusiji zaključke na marksističkoj osnovi. Anarhisti, koji su pokušali da nametnu Kongresu svoj stav, pretrpeli su poraz. 49 294 344

⁹³ Godine 1890. socijalističke partije i radničke organizacije proslavile su prvi put 1. maj kao međunarodni praznik trudenika, u skladu s odlukom Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa u Parizu 1889 vidi napomenu 92). Organizovane su masovne demonstracije i mitinzi, kao što je zaključeno u Parizu, pod parolom borbe za osmočasovni radni dan. Prvomajska proslava u Londonu bila je neposredan povod Engelsu da napiše ovaj članak. Uprkos svim pokušajima reformističkih vođa tredjuniona i engleskog reformiste Hyndmana da preuzmu vodstvo demonstracije i da je izvedu pod pomirljivim parolama, prvomajska proslava je pokazala spremnost mnogih londonskih radnika da se

bore za revolucionarne socijalističke zahteve; reformiste je sledio samo jedan mali deo radnika iz redova takozvane radničke aristokratije. Glavnina učesnika — oko 200 000 ljudi — demonstrirala je pod parolama koje su proglasili engleski marksisti. Najveću ulogu u demonstraciji odigrali su londonski radnici industrije gasa i dokeri, koji su osamdesetih godina prvi započeli borbu za stvaranje novih masovnih sindikata, kao i za uvođenje osmočasovnog radnog dana. Na mitingu u Hyde Parku, kojim je završena demonstracija, učestvovali su i Engels. Govorili su istaknuti predstavnici međunarodnog radničkog pokreta, kao Eleanor Marx-Aveling, Eduard Aveling, Paul Lafargue, kao i predstavnik ruskih revolucionarnih emigranata Kravčinski (Stepnjak) i dr.

Engelsov članak je objavljen i u listu »Der Wähler«, br. 85 od 29. maja 1890, a bez prvog dela, koji se odnosi na 1. maj u Austriji, i u listu »Berliner Volksblatt« br. 123 od 31. maja 1890. 50

- ⁹⁴ *Strukovno udruženje radnika gasa i opštih manualnih radnika* (Gas Workers' and General Labourers' Union) bilo je u istoriji engleskog radničkog pokreta prvi tredjunion nekvalifikovanih radnika. Osnovano je krajem marta — početkom aprila 1889, kada je štrajkački pokret bio u porastu. U organizovanju i vođenju udruženja istaknutu ulogu igrali su Eleanor Marx-Aveling i Eduard Aveling. Udruženje je postavilo zahtev za uvođenje osmočasovnog radnog vremena. Pod pretnjom štrajka, direktori kompanija gasa bili su 1. jula 1889. prinudeni da se saglase s uvođenjem osmočasovnog radnog dana u svim pogonima gasa u Londonu. Za kratko vreme udruženje je steklo veliki uticaj na široke slojeve radnika. Za godinu dana porastao je broj njegovih članova na 100 000. Udruženje je aktivno učestvovalo u pripremi i sprovođenju štrajka londonskih dokera 1889. godine.

Štrajk dokera koji je održan od 12. avgusta do 14. septembra 1889. u Londonu bio je jedan od najvećih događaja u engleskom radničkom pokretu krajem 19. veka. On je obuhvatio 30 000 dokera i preko 30 000 radnika drugih struka; bili su to većinom nekvalifikovani i neorganizovani radnici. Oni su svojim nepokolebljivim stavom i organizovanošću ostvarili zahteve za povećanjem nadnica i poboljšanjem radnih uslova. Štrajkačkom fondu je priloženo oko 50 000 funti sterlinga, od toga 30 000 samo iz Australije. Štrajk je doprineo tešnjem okupljanju radničke klase. Stvoreni su: Udruženje dokera i udruženja drugih struka kojima je pripadao veliki broj nekvalifikovanih radnika. Broj članova tredjuniona se povećao za više od dva puta — sa oko 860 000 u 1889. na blizu dva miliona 1890. 50

- ⁹⁵ *Radikalni klubovi* — u drugoj polovini 19. veka naziv za radikalno-demokratska udruženja koja su bila pod uticajem liberalne stranke i, u većini slučajeva, u izvesnoj meri s njom povezana. Sastojala su se pretežno od radnika i bila, po pravilu, pod rukovodstvom pripadnika liberalne buržoazije. Klubovi su vršili određen uticaj na engleski proletarijat. Krajem osamdesetih godina 19. veka porastao je broj ovih klubova zahvaljujući usponu engleskog radničkog pokreta. Postali su važan rasadnik socijalističkih ideja. 51

- ⁹⁶ Aluzija na držanje Hyndmana za vreme masovne demonstracije 13. novembra 1887. na Trafalgar Square-u u Londonu, koju su organizovali engleski socijalisti. Između demonstranata i policije koja je silom htela da spreči prilaz učesnika na trg, došlo je do teških sukoba, u kojima je nekoliko stotina ljudi teško povređeno, a troje je podleglo povredama. Više organizatora mitinga bilo je uhapšeno. Za vreme tih događaja, koji su ušli u istoriju engleskog radničkog pokreta kao »krvava nedelja«, Hyndman se kukavički krio. 51

- ⁹⁷ *Štrajk u Silvertown-u*, maloj četvrti na krajnjem istoku Londona, počeo je sredinom septembra i trajao do decembra 1889. Obuhvatio je radnice fabrike kablova i radnice iz proizvodnje gume. Štrajkačice, njih oko 3000, zahtevale su veće nadnice za rad po akordu i za rad na sat, bolje plaćanje prekovre-

menog rada i rada na praznike, kao i bolje nagradivanje dečijeg rada. Među najaktivnijim vodama štrajka bila je Eleanor Marx-Aveling. Za vreme štrajka ona je organizovala udruženje mladih radnica. Radnice su poražene u ovom štrajku, koji je trajao gotovo tri meseca, jer im je nedostajala podrška drugih tredjuniona. 51

⁹⁸ Od decembra 1889. do februara 1890. štrajkovali su radnici gasa u južnom delu Londona, jer se poslodavci nisu pridržavali ranije zaključenih sporazuma o uvođenju osmočasovnog radnog dana, povećanju nadnica i isključivom zapošljavanju članova strukovnog udruženja dokera, kao i opadanje štrajkačkog pokreta koje je počelo 1890, bili su uzroci neuspeha štrajka. Osmočasovni radni dan je u preduzećima gasa ponovo ukinut. 51

⁹⁹ *Social Democratic Federation* (Socijaldemokratska federacija) — engleska socijalistička organizacija koja je osnovana avgusta 1884. i objedinjavala najrazličitije socijalističke elemente, pretežno iz kruga inteligencije. Vodstvo federacije bilo je dugo u rukama reformista, pre svega Hyndmana, koji je vodio oportunističku i sektašku politiku. Grupa revolucionarnih marksista (Eleanor Marx-Aveling, Eduard Aveling, Tom Mann i dr.) koja je pristupila Federaciji, borila se protiv Hyndmanove linije, za uspostavljanje tesnih veza sa radničkim masama. Pošto je u jesen 1884. došlo do cepanja Federacije i pošto su predstavnici levog krila obrazovali samostalnu organizaciju — Socijalističku ligu — porastao je uticaj oportunističke u Federaciji. S druge strane, revolucionarni elementi koji su bili nezadovoljni oportunističkim rukovodstvom sve su više zbijali svoje redove.

Posibilisti — oportunistička struja unutar Francuske radničke partije pod vodstvom Brousse-a, Malona i drugih, koja je nastala posle rasepa Francuske radničke partije 1882. Vođi ove struje proglasili su reformističko načelo: težiti onome što je «moguće» («possible»), od čega je izveden naziv posibilisti. (Opširnije o tome vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 421, 427 i 434 - 437.) 52

¹⁰⁰ *Mančesterstvo, mančesterska škola* — ekonomsko učenje koje su zastupali engleski građani ideolozi u prvoj polovini 19. veka. Predstavnici slobodne trgovine, pristalice ovog pravca, obrazovali su takozvanu Mančestersku stranku, stranku engleske industrijske buržoazije. Oni su se zalagali za slobodu trgovine, za nemešanje države u privredni život zemlje, za neograničeno izrabljivanje radničke klase. Centar njihove agitacije bio je Mančester. Na čelu pokreta su bila dva fabrikanta tekstila, Cobden i Bright. Šezdesetih godina pristalice slobodne trgovine formirala su levo krilo Liberalne stranke u Engleskoj.

Kad Engels govori o *mančesterstvu starih tredjuniona*, on misli na građansko-reformistički karakter njihove delatnosti. Vođiovih tredjuniona težili su da svedu zadatke proletarijata na ekonomsku borbu za ograničenje radnog dana, za povišenje nadnica i za izvesne promene zakonodavstva o zaštiti radnika, čime su skretali pažnju proletarijata sa klasnih ciljeva radničkog pokreta. Oni su istupali protiv političke borbe radničke klase i propovedali pomirenja i klasni mir sa buržoazijom. 53

¹⁰¹ Aluzija na ustanak u Badenu i Pflcu za odbranu državnog ustava od maja do jula 1849, u kome je i Engels učestvovao. (Podrobnije u Engelsovom radu *Kampanja za državni ustav*, u 10. tomu ovog izdanja, str. 91 - 164.) 54

¹⁰² Uredništvo lista «*Sächsishe Arbeiter-Zeitung*» bilo je jedno vreme u rukama «Mladih», opozicione grupe unutar Socijaldemokratske partije Nemačke. «Mladi» su istupali protiv linije socijaldemokratskog vodstva i zbog toga su njihovi članovi uredništva krajem avgusta 1890. bili smenjeni. U oproštajnom članku oni su na demagoški način pokušali da svoje smenivanje prikažu kao navodnu

posledicu jačanja »sitnoburžoaskog parlamentarnog socijalizma« u partiji i da bezobzirno iskoriste Engelson autoritet za svoje ciljeve. Ogorčeni Engels je na to odlučio da »Mladima« očita javnu lekciju. Ovaj nacrt je ostao nedovršen. Engelson konačni odgovor (vidi u ovom tomu, str. 57 - 58) objavljen je u listu »Der Sozialdemokrat«, br. 37 od 13. septembra 1890. On je odigrao značajnu ulogu u kritici pozicije »Mladih«. Odgovor je objavljen kao prilog listu »Berliner Volksblatt«, br. 214 od 14. septembra 1890, u listu »Sächsische Arbeiter-Zeitung«, br. 112 od 17. septembra 1890. i u bečkom listu »Arbeiter-Zeitung«, br. 38 od 19. septembra 1890.

»Mladi« — malogradanska, poluanarhistička opoziciona grupa unutar nemačke socijaldemokratije, koja se konačno oformila 1890. Jezgro ove grupe bili su studenti i mladi književnici (odatle potiče njeno ime), koji su pretendovali na ulogu teoretičara i vođa partije. Vodi »Mladih« bili su Paul Ernst, Paul Kampffmeyer, Hans Müller, Bruno Wille i drugi. »Mladi« su ignorisali činjenicu da su posle obaranja Zakona protiv socijalista nastali novi uslovi za delovanje partije. Oni su negirali nužnost korišćenja legalnih oblika borbe i zahtevali su da se partija odrekne svake parlamentarne delatnosti. Optuživali su partiju i njeno vodstvo da brani interese sitne buržoazije, da sledi oportunistički kurs i da krši demokratiju u partiji. Erfurtski kongres Socijaldemokratske partije Nemačke isključio je, oktobra 1891, jedan deo vođa ove opozicije iz partije.

»Sächsische Arbeiter-Zeitung« — socijaldemokratski dnevni list 1890. do 1908. u Drezdenu. 55

- ¹⁰³ Aprila 1890. socijaldemokratska frakcija u Rajhstagu obratila se povodom predstojećeg 1. maja nemačkim radnicima pismom koje je objavljeno u listu »Berliner Volksblatt« od 15. aprila 1890. Tim pismom je vodstvo partije odgovorilo na proglaš »Mladih« da se 1. maj učini danom opšte obustave rada. Pismo je ukazivalo na opasnost koju je takav zahtev krio u sebi u uslovima dok je Zakon protiv socijalista još bio na snazi, kao i u situaciji koja je nastala posle izbora 20. februara 1890. Trebalo je računati s provokacijama vladajućih krugova koji su na izborima pretrpeli poraz i bili spremni da iskoriste svaki mogući povod za razbijanje Socijaldemokratske partije. Pismo je pozivalo radnike da ne daju povoda provokacijama i da 1. maj proslave mirnim demonstracijama. 55
- ¹⁰⁴ U Hamburgu je, od maja do jula 1890. održan štrajk građevinskih radnika, koji su tražili uvođenje devetčasovnog radnog dana i povišenje nadnica. Štrajk, koji su radnici započeli u nepovoljnom trenutku, završen je porazom. Preduzimači su ipak bili prinuđeni da odstupe od svog zahteva da radnici ne smeju pripadati ni jednom sindikatu. 55
- ¹⁰⁵ *Londonška konferencija Prve internacionale* (Međunarodnog udruženja radnika) održana je od 17. do 23. septembra 1871. Zbog izbijanja nemačko-francuskog rata i progona kojima su članovi Internacionale bili izloženi za vreme građanskog rata u Francuskoj, a naročito posle gušenja Pariske komune, većina federacija iz različitih zemalja izjasnila se za odlaganje ovog redovnog kongresa Internacionale. Međutim, borba protiv bakunjinista i drugih sekaških elemenata, koji su postali aktivni, kao i drugi neodložni zadaci zahtevali su sazivanje konferencije predstavnika Internacionale iz svih zemalja, naročito da bi se donele kolektivne odluke koje bi trebalo da doprinesu ideološkom i organizacionom učvršćenju Internacionale. Generalno veće se na inicijativu Marxa i Engelsa bavilo sazivanjem konferencije već u toku samog rata, posle 2. avgusta 1870. Realne mogućnosti za nju su, međutim, bile date tek u leto 1871.

S obzirom na političku situaciju u kojoj je konferencija održana, broj delegata bio je relativno mali. Učestvovala su 22 delegata s punim i 10 delegata sa savetodavnim pravom glasa. Zemlje koje nisu mogle poslati

delegat predstavljali su njihovi dopisni sekretari: Marx — Nemačku, Engels — Italiju. Ukupno je održano 9 zatvorenih sednica konferencije. Izveštaji nisu objavljeni, a odluke su objavljene u novembru i decembru 1871.

Londonska konferencija započela je važnu etapu borbe Marxa i Engelsa za stvaranje proleterse partije. Ona je usvojila zaključak o »Političkoj delatnosti radničke klase« u kome je nužnost stvaranja samostalne proleterse partije formulisana kao jedno od osnovnih načela međunarodnog radničkog pokreta. Haški kongres Internacionale (1872) odlučio je da preuzme najvažniji deo ovog zaključka u Opšti statut Međunarodnog udruženja radnika. U nizu zaključaka konferencije utvrđena su važna taktička i organizaciona načela proleterse partije i zadat je udarac sektaštvu i reformizmu. Londonska konferencija je protekla u znaku nepomirljive borbe Marxa i Engelsa i njihovih pristalica protiv bakunjizma. Ona je odigrala značajnu ulogu u pobedi načela proleterse partijnosti nad anarhističkim oportunistom. 56

- ¹⁰⁶ Krajem 1884. Bismarck je u interesu formiranja nemačke kolonijalne politike zatražio da Rajhstag odobri godišnju subvenciju za uvođenje novih parobrodarskih linija za istočnu Aziju, Australiju i Afriku. Ovaj zahtev vlade izazvao je razmimoilaženja u socijaldemokratskoj frakciji u Rajhstagu. Levo krilo, predvođeno Augustom Bebelom i Wilhelmom Liebknechtom, istupilo je, prema Engelsovom uputstvu, protiv davanja podrške vladinom zahtevu. Oportunistički nastrojena većina frakcije sa Dietzom, Frohme-om, Grillenbergerom i drugim nameravala je da glasa za subvencije i da se pri tome pozove na značaj razvoja međunarodnih odnosa. Pod pritiskom većine, socijaldemokratska frakcija je usvojila odluku da se u pitanju subvencija ne radi o načelnom pitanju u strogom smislu reči. Odluka je dozvoljavala svakom članu frakcije da glasa prema sopstvenom nahođenju. Istovremeno je ukazano na nameru većine socijaldemokratskih podanika da glasaju za subvencije.

Većina članova partije odlučno je osuđivala oportunističko držanje desnog krila frakcije, a Engels je svom snagom podržavao i usmeravao borbu centralnog organa partije »Sozialdemokrat«-a protiv oportunistu. U toku polemike oportunisti su više puta pokušavali da okrive uredništvo lista »Sozialdemokrat« za nastale razlike u mišljenjima i da prisile list da obustavi svoju kritiku. Zbog oštre kritike iz redova partije, većina frakcija bila je prinuđena da, za vreme debate u Rajhstagu, izmeni svoj stav prema vladinom nacrtu i da svoju saglasnost uslovi prihvatanjem nekoliko amandmana frakcije. Pošto je Rajhstag sve njene zahteve odbacio, svi članovi socijaldemokratske frakcije glasali su protiv vladinog projekta. 56

- ¹⁰⁷ Ovim radom Engels je skicirao taktičku liniju marksista u pripremanju Briselskog kongresa Druge internacionale. Rad je odgovor na pismo francuskog socijaliste Charles-a Bonnier-a od 9. septembra 1890, koji je Engelsa obavestio o oportunističkom kolebanju belgijskih socijalista.

Glavne misli iz ovog odgovora Bonnier-u Engels je izneo i u pismima Lafargue-u, 15. septembra 1890, i Sorgeu 27. septembra 1890. Iz tih pisama proizilazi da je ovaj odgovor bio namenjen vodećim predstavnicima marksističkih partija i da nije trebalo da bude objavljen. Engelsova uputstva su pomogla marksistima Francuske i drugih zemalja, da osujete intrige oportunističkih elemenata i da Međunarodni socijalistički radnički kongres u Briselu 1891. sazovu i održe na marksističkoj osnovi. 59

- ¹⁰⁸ Kongres engleskih tredjuniona u Liverpulu održan je od 1. do 6. septembra 1890. Na njemu je učestvovalo 460 delegata, koji su predstavljali više od 1,4 miliona članova sindikata. Na kongresu je prvi put prisustvovao značajan broj predstavnika novih tredjuniona, koji su bili pod izvesnim uticajem engleskih socijalista.

Uprkos otporu vođa starih tredjuniona, kongres je prihvatio rezoluciju u kojoj se tražilo zakonsko uvođenje osmočasovnog radnog dana. Kongres je zauzeo stav da tredjunioni treba da učestvuju u delatnosti međunarodnih radničkih udruženja. Doneta je odluka da se pošalju delegati na Međunarodni radnički kongres u Brisel. 59

- ¹⁰⁹ Ukazivanje na dva pamfleta: 1. «Međunarodni radnički kongres 1889. Odgovor listu „Justice» koji je objavljen u Londonu, marta 1889, kao brošura na engleskom jeziku, i u listu «Sozialdemokrat», br. 13 i 14 od 30. marta i 6. aprila 1889 (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 421 - 429); 2. «Međunarodni radnički kongres 1889. II. Odgovor na „Manifest Socijaldemokratske federacije» koji je izdat u Londonu juna 1889. kao brošura na engleskom jeziku (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 433 - 447). Jedan odlomak objavio je «Sozialdemokrat» u br. 24 od 15. juna 1889. U tim pamfletima, koje je napisao urednik lista «Sozialdemokrat» Bernstein na inicijativu i u redakciji Engelsa, otkrivene su intrige posibilista i vođa Socijaldemokratske federacije (vidi napomenu 99) povodom sazivanja Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa u Parizu. 59
- ¹¹⁰ *Međunarodna konferencija socijalista u Hagu* održana je 28. februara 1889. Na njoj su učestvovali predstavnici socijalističkih pokreta Nemačke, Francuske, Belgije, Holandije i Švajcarske. Konferenciju su, na predlog Engelsa, sazvali predstavnici socijaldemokratske frakcije u nemačkom Rajhstagu da bi se utvrdili uslovi za sazivanje Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa u Parizu. Posibilisti su odbili da učestvuju na konferenciji iako su primili poziv i, naravno, nisu prihvatili njene odluke. Haška konferencija je utvrdila prava, datum i dnevni red kongresa (bliže o odlukama konferencije vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 425 /426). 60
- ¹¹¹ *Kolektivisti* — naziv pristalica marksizma sedamdesetih i osamdesetih godina 19. veka u francuskom socijalističkom pokretu, koji su se zalagali za ukidanje privatne svojine na sredstva za proizvodnju i za aktivno učešće radničke klase u političkoj borbi. Na njihovom čelu stajali su Jules Guesde i Paul Lafargue (zbog toga su francuski marksisti nazivani «gedisti»). Posle osnivanja Radničke partije (1879) došlo je u njenim redovima do oštre ideološke borbe, koja je 1882. dovela do cepanja partije na marksiste-gediste i posibiliste (vidi napomenu 99). Marksisti su se i dalje nazivali Radničkom partijom. 60
- ¹¹² *Danski «revolucionari»* — revolucionarna manjina Socijaldemokratske partije Danske, na čelu sa Trierom i Petersenom, koja se okupljala oko lista «Arbejderens». «Revolucionari» su istupali protiv reformističke politike oportunističkog krila partije i borili se za revolucionarnu partiju proletarijata. Kada ih je reformistička većina isključila iz partije, osnovali su 1889. sopstvenu organizaciju, koja se, međutim, zbog sektaških grešaka njenih vođa, nije mogla razviti u revolucionarnu masovnu partiju. 60
- ¹¹³ *Danski «reformisti»* — reformistička većina Socijaldemokratske partije Danske, koje je odbacivala revolucionarnu klasnu borbu proletarijata i na prvo mesto stavljala borbu za reforme. 61
- ¹¹⁴ Dvadeset sedmog septembra 1890. prestao je da izlazi list «Der Sozialdemokrat» pošto je ispunio svoju neobično značajnu ulogu za vreme Zakona protiv socijalista. Tim povodom Engels je napisao ovo pismo, koje je objavljeno i u austrijskom časopisu «Sozialdemokratische Monatsschrift», br. 9 od 30. septembra 1890. Oktobra 1890. pojavilo se u italijanskom prevodu, u listu «La Giustizia». Bez dva prva pasusa, objavljeno je i u listu «Berliner Volksblatt», br. 230 od 3. oktobra 1890. 63

¹¹⁵ »*Neue Rheinische Zeitung — Organ der Demokratie*« — dnevni list koji je pod uredništvom Karla Marxa izlazio od 1. juna 1848. do 19. maja 1849. u Kelnu. Članovi uredništva bili su Friedrich Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath i Heinrich Bürgers.

Kao organ borbe proleterskog krila demokratije, list »*Neue Rheinische Zeitung*« postao je vaspitač narodnih masa u borbi protiv kontrarevolucije. Uvodne članke, koji su bili putokaz u najvažnijim pitanjima nemačke i evropske revolucije, pisali su, po pravilu, Marx i Engels.

Odlučno i nepomirljivo držanje lista »*Neue Rheinische Zeitung*«, njegov borbeni internacionalizam, njegova politička demaskiranja, izazvali su već u prvim mesecima njegovog izlaženja besnu mržnju feudalno-monarhističke i građansko-liberalne štampe, kao i progone pruske vlade, koji su se posle kontrarevolucionarnog prevrata u Pruskoj, novembra/decembra 1848, još više pojačali.

Uprkos svim progonima i policijskim šikanama, list »*Neue Rheinische Zeitung*« je hrabro branio interese revolucionarne demokratije, a time i interese proletarijata. Maja 1849, kada je kontrarevolucija prešla u opšti napad, pruska vlada, pošto je Marxu već uskratila državljanstvo, izdala je naredenje da se on protera iz Pruske. Njegovo proterivanje i represalije protiv drugih urednika prisilili su uredništvo da obustavi izdavanje lista. Poslednji broj (br. 301 od 19. maja 1849) odštampan je crvenom bojom. U svom oproštajnom proglasu radnicima Kelna, urednici su izjavili: »Njihova poslednja reč će svuda i uvek biti: *emancipacija radničke klase!*« 63 287

¹¹⁶ Kongres Socijalističke radničke partije Nemačke u Videnu (Švajcarska) održan je od 20. do 23. avgusta 1880. Na kongresu je učestvovalo 56 delegata. To je prvi ilegalni kongres nemačke socijaldemokratije pod uslovima Zakona protiv socijalista. Sazivanje kongresa je svedočilo da su se vođi partije oslobodili zbuđenosti i izvesnih kolebanja koja su bila izazvana naglom promenom uslova partijske borbe. Ono je, dalje, bilo dokaz da se pod uticajem članstva počela da probija revolucionarna linija partije nasuprot desnim oportunističkim i anarhističkim tendencijama.

Na kongresu su u razmatranu sledeća pitanja: stanje u partiji, položaj socijaldemokratskih poslanika u Rajhstagu, program i organizacija partije, njena štampa, učešće na izborima, odnosi partije s radničkim partijama drugih zemalja, itd. Zaključci usvojeni na kongresu bili su veoma značajni za dalji razvoj i učvršćenje partije. Kongres je osudio držanje anarhističkih elemenata pod vodstvom Mosta i Hasselmana, koji su poricali nužnost korišćenja legalnih mogućnosti borbe, parlamenta i slično, i krenuli putem otvorenog raskida s partijom. Istovremeno, kongres je, uz opoziciju desnih, zaključio da izmeni II stav programa usvojenog 1875. u Goti: iz prvobitne formulacije da će partija ostvariti svoje ciljeve »svim zakonitim sredstvima« izbačena je reč »zakonitim«. Time je priznata nužnost povezivanja legalnih i ilegalnih oblika borbe. Na kongresu je list »*Der Sozialdemokrat*« potvrđen kao zvanični organ partije.

Marxova i Engelsova principijelna kritika uperena protiv svih pojava oportunističke u nemačkoj socijaldemokratiji uticala je na rad kongresa i doprinela da su neki vođi partije napustili svoje pomirljivo držanje prema oportunistima. Uz neposrednu Engelsovu pomoć »*Sozialdemokrat*« se pretvorio u revolucionarni organ nemačke socijaldemokratije. 63

¹¹⁷ Drugog aprila 1885. objavljeno je u listu »*Sozialdemokrat*« saopštenje socijaldemokratske frakcije u Rajhstagu povodom razmimoilaženja između većine frakcije i uredništva o pitanju parobrodarskih subvencija (vidi napomenu 106). U saopštenju se kaže da uredništvo »*Sozialdemokrat*«-a nema pravo da u listu kritikuje delatnost frakcije. Principijelna kritika koju je »*Sozialdemokrat*« vršio nad oportunističkim stavom većine frakcije u pitanju parobrodarskih subvencija

označena je kao neosnovan napad. Posle objavljivanja ovog saopštenja uredništvo »Sozialdemokrat«-a dobilo je brojna pisma od članova partije iz Nemačke, pa i izvan nje. U protestnim rezolucijama, koje su u mnogim mestima bile usvojene na sastancima socijaldemokratskih organizacija, članstvo se odlučno izjasnilo protiv oportunističkog stava većine socijaldemokratske frakcije i njenih napada na list. Frakcijska većina morala je da popusti. U zajedničkoj izjavi uredništva »Sozialdemokrat«-a i socijaldemokratske frakcije u Rajhstagu, koja je objavljena 23. aprila 1885. u listu, rečeno je da svaki pokušaj gušenja kritike znači kršenje načela partije i potresa njene osnove. Time je većina socijaldemokratske frakcije odustala od svoga ranijeg saopštenja. 64

¹¹⁸ Aprila 1888. Švajcarsko savezno veće je, na traženje nemačkih vlasti, proteralo iz zemlje više članova i saradnika redakcije lista »Sozialdemokrat«; među njima Bernsteina i Mottelera. Izdavanje lista preneto je u London, gde je on nastavio da izlazi od 1. oktobra 1888. 64

¹¹⁹ »Volksstimme« — socijaldemokratski dnevni list, izlazio od 1890. do 1933. u Magdeburgu. 66

¹²⁰ Članak »Epigoni marksizma« objavio je Hermann Bahr u časopisu »Freie Bühne«, sveska 17, od 28. maja 1890, kao odgovor na članak Paula Ernsta »Žensko pitanje i socijalno pitanje«, objavljen u svesci 15 od 14. maja 1890. istog časopisa. Paul Ernst je 31. maja 1890. poslao Engelsu jedan primerak članka, zajedno sa svojim pismom.

»Freie Bühne für modernes Leben« — književni časopis koji je pod tim nazivom izlazio u Berlinu od 1890. do 1893. nedeljno, od 1892. mesečno, a od januara 1894. časopis je izlazio pod nazivom »Neue deutsche Rundschau«. 66

¹²¹ Članak Paula Ernsta koji Engels kritikuje odštampan je u listu »Berliner Volks-Tribüne« 9. avgusta.

»Berliner Volks-Tribüne« — socijalnopolitički, nedeljni list socijaldemokrata, koji je bio blizak poluanarhističkoj grupi »Mladi«, izlazio je od 1887. do 1892. 69

¹²² Engels ovde parafrazira izraz *veselo i radostan rat* koji je prvi put upotrebio reakcionarni istoričar i publicist Heinrich Leo u listu »Volksblatt für Stadt und Land«, br. 61 u junu 1853. Ovaj su izraz narednih godina upotrebljavali i militaristički i šovinistički krugovi. 69

¹²³ Ovo pismo je Engelsov odgovor na čestitku koju mu je Nacionalni savet Francuske radničke partije uputio povodom sedamdesetog rođendana. Čestitka koja je, sa Lafargue-ovim potpisom, objavljena u listu »Le Socialiste«, br. 14 od 25. decembra 1890, glasila je:

»Dragi građanine,

Vama, čoveku koji je, zajedno s Marxom, teoretičar međunarodnog socijalističkog pokreta koji će uskoro postići svoje ciljeve, čoveku koji je sačuvalov vatreno srce i mladalački duh, želimo još mnoge godine u životu da biste, kao novi Mojsije, mogli da vidite kako proletarijat stupa u obećanu zemlju komunizma!»

Engelsov odgovor je objavljen i na nemačkom jeziku u listu »Berliner Volksblatt« (br. 303 od 30. decembra 1890). 72

¹²⁴ Engels ukazuje na dva dela koja je napisao Saint-Simon zajedno sa svojim učenicom Thierryjem: »De la réorganisation de la société européenne ou de la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant a chacun son indépendance nationale«, Paris 1814, i »Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815«, Paris 1815. 72 452

- ¹²⁵ Ovim pismom Engels je odgovorio na čestitke koje su mu povodom sedamdesetog rođendana uputila uredništva listova »Arbeiter-Wochen-Chronik« i »Népszava«, 26. novembra 1890. Istovremeno, Engels je zahvalio na pozivu da prisustvuje kongresu mađarskih socijaldemokrata koji je bio zakazan za 7. i 8. decembar 1890. Engelsovo pozdravno pismo pročitano je na otvaranju kongresa. Pismo je objavljeno u listu »Arbeiter-Wochen-Chronik«, kao i u listu »Népszava« (br. 50 od 14 decembra 1890) na mađarskom jeziku; pored toga, objavljeno je u »Protokolu mađarske socijaldemokratije u Budimpešti od 7. do 8. decembra 1890«, Budimpešta 1891, i u listu »Berliner Volksblatt«, br. 292 od 14. decembra 1890.

»Arbeiter-Wochen-Chronik« — socijalistički nedeljni list koji je pod tim nazivom izlazio od 1873. do 1890. u Budimpešti; organ mađarske socijaldemokratije; od januara 1891. do 1894. izlazio je pod nazivom »Arbeiter-presse«.

»Népszava« — socijalistički nedeljni list osnovan 1872. u Budimpešti; od 1890. organ Socijaldemokratske partije Mađarske. 73

- ¹²⁶ U Budimpešti je 7. i 8. decembra održan kongres mađarske socijal demokratije koji je predstavljao značajan događaj u istoriji mađarskog socijalističkog i radničkog pokreta. Kongresu je prisustvovao 121 delegat — 87 iz Budimpešte i 34 iz unutrašnjosti. Kongres je dao ocenu stanja u radničkom pokretu u Mađarskoj, i bavio se političkom situacijom i političkim pravima radnika. On je zauzeo stav o pitanjima zaštite radnika, utvrdio je držanje radnika prema socijalnim reformama, razmatrao položaj poljoprivrednih radnika i sindikalnog pokreta. Kongres je, nadalje, usvojio Deklaraciju koja se zasnivala na glavnim tezama Programa austrijske socijaldemokratije, usvojenog na kongresu u Hainfeldu 1888 (vidi napomenu 194). 73

- ¹²⁷ Ovaj predgovor Engels je napisao prilikom objavljivanja Marxovog spisa *Kritika Gotskog programa* (vidi u 30. tomu ovog izdanja). Objavljivanjem ovog rada Engels je hteo da se suprotstavi oportunističkim elementima u nemačkoj socijaldemokratiji. To je bilo potrebno, jer je Partija stajala pred zadatkom da raspravlja o nacrtu novog programa Partije koji je trebalo da bude usvojen na Erfurtskom kongresu. Da bi mogao da objavi *Kritiku Gotskog programa*, Engels je morao da savlada izvestan otpor vođa nemačke socijaldemokratije. Neznatna skraćena i ublažavanje najoštrijih izraza Engels je izvršio u stvari zbog stava izdavača časopisa »Neue Zeit«, Dietza, i urednika časopisa, Kautskog. Objavljeni rad je s blagonaklonošću primila socijaldemokratska frakcija Rajhs-taga, kao i redakcija lista »Vorwärts«. Istovremeno su, međutim, Marxov rad, kao što je Engels i predviđao, s odobravanjem pozdravili kako Partija, tako i socijalisti ostalih zemalja, kao programski dokument čitavog međunarodnog socijalističkog pokreta.

Do kraja Engelsova života *Kritika Gotskog programa*, s Engelsovim predgovorom, nije ponovo izdavana. Potpuni tekst *Kritike Gotskog programa* u prvobitnoj verziji prema Marxovom rukopisu objavljen je u 30. tomu ovog izdanja.) 74

- ¹²⁸ Na Kongresu ujedinjenja u Goti, od 22. do 27. maja 1875, došlo je do ujedinjenja oba pravca nemačkog radničkog pokreta — Socijaldemokratske radničke partije (ajzenahovaca), koju su predvodili August Bebel i Wilhelm Liebknecht, i lasalovskog Opšteg nemačkog radničkog saveza. Time je partija nemačke radničke klase konačno dobila opštenacionalni karakter. Ujedinjena partija se do 1890. zvala Socijalistička radnička partija Nemačke. U nacrtu programa ujedinjene partije, podnetom na kongresu ujedinjenja u Goti bilo je, međutim, ozbiljnih slabosti i principijelnih koncesija lasalovstvu. Jedan od autora nacarta bio je Wilhelm Liebknecht, koji je u ovom pitanju zauzimao pomirljiv stav. Marx i Engels su odobravali osnivanje jedinstvene socijalističke partije u Nemačkoj, ali su istupili protiv ideološkog kompromisa s lasalovcima i podržli

su oštroj kritici pogrešne teze nacrt programa. Uprkos toj kritici, nacrt je na kongresu usvojen sa nebitnim promenama. 74 211 244

¹²⁹ Prvi kongres nemačke socijaldemokratije posle ukidanja zakona o socijalistima održan je od 12. do 18. oktobra 1890. u Haleu. Na njemu je doneta odluka, po predlogu Wilhelma Liebknechta, da se do sledećeg kongresa, koji je trebalo da se održi u Erfurtu, izradi nacrt novog programa i da se objavi tri meseca pre kongresa, kako bi se o njemu mogle izjasniti lokalne partijske organizacije i štampa. Kongres je usvojio novi organizacioni statut Partije, koji je bio na snazi do majnškog kongresa 1900. 74 99

¹³⁰ Haški kongres I internacionale (Međunarodnog udruženja radnika) održan je od 2. do 7. septembra 1872. godine. On je po svom sastavu bio najrepresentativniji od svih kongresa I internacionale. Na njemu je učestvovalo 65 delegata iz 15 nacionalnih organizacija. Marx i Engels su lično rukovodili radom Kongresa. Na tom Kongresu je okončana višegodišnja borba Marxa i Engelsa, kao i njihovih pristalica, protiv svih oblika malograđanskog sektaštva u radničkom pokretu. Podrivačka delatnost anarhista je bila osuđena, a njihovi vođi isključeni iz I internacionale. Zaključci Haškog kongresa bili su temelj budućeg stvaranja samostalnih političkih partija radničke klase u različitim zemljama. Delatnosti I internacionale je u velikoj meri ubrzala proces rasta nemačkog radničkog pokreta. 75 205 288 344

¹³¹ Neposredan povod za pisanje ovog rada bilo je objavljivanje brošure Luja Brentana «Moja polemika sa Karlom Marxom». Istovremeno s pojavom brošure, Brentano je objavio njen uvodni deo i u listu «Deutsches Wochenblatt» (vidi takođe napomenu 162). Odmah posle toga u istom listu objavljena je beleška, koja je trebalo da dokaže «ispravnost» Brentana pomoću citata iz pisama gospodina Gladstone-a, upućenih Brentanu. U tim pismima radilo se o jednom citatu iz Gladstone-ovog govora pred Donjim domom 16. aprila 1863, za koji je Brentano tvrdio da ga je Marx falsifikovao.

Brentanovi napisi imali su za cilj da nastave s klevetničkom kampanjom protiv Marxa, koju je Brentano započeo 1872. anonimno, a koju je posle Marxove smrti podržavao engleski buržoaski ekonomista Sedley Taylor. Da bi razotkrio pokušaj ovih građanskih ideologa da Marxa kao naučnika omalovaže i diskredituju, a i da bi osporio njihove «teorije», Engels je odlučio da se više puta u novinama suprotstavi Brentanu i njegovim istomišljenicima. U isto vreme nameravao je da povede borbu protiv dogmi «katedarskih socijalista» (Brentano se ubrajao među njihove vodeće predstavnike) o navodnom poboljšanju položaja radničke klase.

Odmah posle objavljivanja beleške sa citatima iz Gladstone-ovih pisama u listu «Deutsches Wochenblatt» (vidi u ovom tomu, str. 156), Engels objavljuje u decembru 1890. odgovor u listu «Die Neue Zeit» (jedan od priloga Engelseve brošure nalazi se takođe u ovom tomu, str. 156/157), a u aprilu 1891. celokupno delo.

U odeljku «Dokumenti» Engels objavljuje sav materijal koji se odnosi na Marxovu polemiku s Brentanom i na polemiku Eleanor Marx sa Taylorom, kao i svoje sopstvene priloge tom pitanju. Pojedini dokumenti koji su u tom delu sadržani već su objavljeni i u drugim tomovima ovog izdanja. U ovaj tom uneseni su prema rasporedu i redosledu materijala u Engelsevoj brošuri.

Katedarski socijalizam — pravac buržoaske ideologije, uglavnom političke ekonomije, nastao u Nemačkoj od sedamdesetih do devedesetih godina 19. veka. Katedarski socijalisti, pre svega liberalni profesori, propagirali su sa katedara univerziteta, pod plaštom socijalizma, buržoasko-reformističke teorije. Katedarski socijalizam (u njegove predstavnike ubrajaju se Adolph Wagner, Gustav Schmoller, Lujo Brentano, Werner Sombart i drugi), izražavao je bojazan vladajućih klasa od širenja marksizma i porasta radničkog pokreta, kao i težnju buržoaskih ideologa da pronađu nove puteve za odvratanje radnika od klasne

- borbe. Oni su tvrdili da država stoji iznad klasa i da je navodno u stanju da izmiri protivničke klase, da usavrši kapitalizam pomoću socijalnih reformi i da tako postepeno uvede socijalizam, ne dirajući u interese kapitalista. Program katedarskog socijalizma sastojao se u stvaranju radničkog osiguranja, sprovođenju nekih mera iz oblasti fabričkog zakonodavstva itd. A to je značilo odricanje od svake klasne borbe. 77 260
- ¹³² »Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage« — organ nemačkih krupnih industrijalaca i katedarskih socijalista, osnovan 1871; izlazio u Berlinu do 1876. 79
- ¹³³ »The Times« — najveći engleski dnevnik konzervativnog pravca. Osnovan je 1. januara 1785. u Londonu, pod imenom »Daily Universal Register«; od 1. januara 1788. nosi ime »The Times«. 79
- ¹³⁴ Vidi Friedrich Engels, *Položaj radničke klase u Engleskoj* (u 4. tomu ovog izdanja); Karl Marx, *Beda filozofije* (u 7. tomu ovog izdanja); Karl Marx, *Kapital*, tom prvi (21. tom ovog izdanja) kao i Engelsove članke *Pravična nadnica za pravičan rad*, *Sistem nadnica*, *Sindikati* (vidi u 30. tomu ovog izdanja) koje je napisao maja 1881. za sindikalni nedeljnik časopis u Londonu, »The Labour Standard«. 79
- ¹³⁵ »Der Volksstaat« — organ Socijaldemokratske radničke partije (ajzenahovaca); izlazio u Lajpcigu od 2. oktobra 1869. do 29. septembra 1876 (u početku dvaput nedeljno, od jula 1873. triput). List je izražavao poglede revolucionarne struje u nemačkom radničkom pokretu. Zbog svog hrabrog revolucionarnog držanja bio je izložen stalnim progonima policije i vlade. Sastav redakcije često je menjan zbog hapšenja urednika; opšte uredništvo ostalo je ipak u rukama Wilhelma Liebknechta. Veliki uticaj na karakter lista vršio je i August Bebel, direktor izdavačke kuće »Der Volksstaat«.
- Marx i Engels bili su saradnici lista »Der Volksstaat« od njegova osnivanja. Pomagali su redakciji i svojom kritikom doprineli da list dosledno zadrži svoju revolucionarnu liniju. Bez obzira na pojedine slabosti i greške, »Der Volksstaat« je bio jedan od najboljih radničkih listova sedamdesetih godina. 81
- ¹³⁶ »The Fortnightly Review« — engleski časopis za istoriju, filozofiju i književnost. Osnovana ga je 1865. jedna grupa buržoaskih radikala. Zato je on sledio liberalnu liniju. Pod gornjim naslovom list je izlazio u Londonu do 1934. 82
- ¹³⁷ Vidi »Hansard's Parliamentary Debates«, Vol. 170, London 1863, str. 244. 82
- ¹³⁸ »The Morning Star« — dnevnik, izlazio u Londonu od 1856. do 1869. kao organ pokreta slobodne trgovine. 85
- ¹³⁹ »The Morning Advertiser« — dnevnik, od 1794. izlazi u Londonu; šezdesetih godina 19. veka bio je organ radikalne buržoazije. 85
- ¹⁴⁰ »The Daily Telegraph« — prvobitno liberalni, a od osamdesetih godina 19. veka konzervativni dnevnik; u Londonu izlazio pod ovim imenom od 1855. do 1937; od 1937, nakon spajanja s listom »The Morning Post« (vidi napomenu 142), izlazi pod imenom »Daily Telegraph and Morning Post«. 86
- ¹⁴¹ »The Morning Herald« — dnevnik konzervativnog pravca, izlazio u Londonu od 1780. do 1869. 87
- ¹⁴² »The Morning Post« — dnevnik konzervativnog pravca, izlazio u Londonu od 1772. do 1937. Sredinom 19. veka bio je organ desnog krila vigovaca, čiji su se predstavnici grupisali oko Palmerstona. 87
- ¹⁴³ »The Daily News« — liberalni dnevnik, organ industrijske buržoazije; pod tim naslovom izlazio u Londonu od 1846. do 1930. 87

- ¹⁴⁴ »The Standard« — dnevnik konzervativnog pravca, osnovan 1827. u Londonu. 87
- ¹⁴⁵ »Report from the select committee on mines; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered by the House of Commons, to be printed, 23 July 1866.« 109
- ¹⁴⁶ Ovaj izvod slaže se uglavnom s tekstom četvrtog izdanja prve knjige *Kapitala* (upoređi u 21. tomu ovog izdanja, str. 576 - 578), s izuzetkom nekoliko napomena koje je Engels u četvrtom izdanju izmenio u odnosu na treće. Treće izdanje prve knjige *Kapitala* izašlo je 1883. u Hamburgu. 114
- ¹⁴⁷ Registrar General (glavni statističar, matičar) — u Engleskoj naziv za upravnika opšte matičarske službe. U njegovu kompetenciju spadao je ceo sistem registrovanja rođenih, umrlih i venčanih. Pored toga ova služba je svake desete godine vršila popis stanovništva. 114
- ¹⁴⁸ Ovaj citat naveden ovde i na drugim mestima nije od Molière-a, već od njegovog savremenika Boileau-a («Satire», Osmo satira). 116
- ¹⁴⁹ Marxov odgovor bio je objavljen u listu »Der Volksstaat« pod naslovom Uredništva lista »Der Volksstaat« (upoređi u 30. tomu ovog izdanja). 118
- ¹⁵⁰ »England and America. A comparison of the social and political state of both nations«, London 1833. Delo je objavljeno anonimno. 120
- ¹⁵¹ Ovde Engels citira iz Vergilijeve *Eneide*, treće pevanje, Ahatove reči i njegovih pratilaca u trenutku kad su ugledali davno priželjkivanu obalu Italije. 121
- ¹⁵² *Izmišljotina Laskerčića protiv Bebela* — Na sednici Nemačke skupštine, 8 novembra 1871, nacionalno-liberalni poslanik Lasker izjavio je u svojoj polemici protiv Bebela, da će nemačke radnike, ukoliko im padne na pamet da slede primer pariskih komunara, »čestiti i sopstvenički građani na mrtvo premlatiti tojagama«. Govornik ipak nije odlučio da ovu formulaciju objavi, pa je u stenografskom izveštaju umesto »na mrtvo premlatiti tojagama« stajalo »sopstvenom snagom potčiniti«. Bebel je otkrio taj falsifikat i Lasker je među radnicima postao meta poruge. Zbog niskog rasta dobio je nadimak »Laskerchen« (Laskerčić). 121
- ¹⁵³ Schiller, *Reči vere*. 121
- ¹⁵⁴ Marxov drugi odgovor bio je objavljen u »Volksstaat«-u pod naslovom *Uredništvo lista »Der Volksstaat«* (upoređi u 30. tomu ovog izdanja). 126
- ¹⁵⁵ Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Dublin 1776. 126
- ¹⁵⁶ Ovde i nadalje Marx citira prvu knjigu *Kapitala* (vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 576 - 578). 127
- ¹⁵⁷ Časopis »Saturday Review«, br. 785 od 12. novembra 1870, objavio je članak pod naslovom *Gospodin Beesly i Međunarodno udruženje radnika*, ali bez potpisa.
»Saturday Review« (»The Saturday Review of Politics, Literature, Science, and Art«) — konzervativni nedeljnik, izlazio u Londonu od 1855. do 1938.
- ¹⁵⁸ Odgovor Eleanor Marx bio je objavljen u rubrici »Saopštenje o međunarodnom pokretu narodnih masa« pod naslovom *Engleska*. Eleanor Marx je napisala u prethodnoj napomeni sledeće:
»Ima tako mnogo da se piše o socijalističkom pokretu u Engleskoj da sam se prosto dovučila da li da upotrebim ove stupce za izlaganje jedne lične

teme. Pošto nemam nikakve druge mogućnosti da opovrgnem jednu veoma ozbiljnu optužbu, koja je bila uperena protiv moga oca, nadam se da će mi čitaoci časopisa 'To-Day' oprostiti što ću se o tome ovde izjasniti. Prošle godine, 29. novembra, objavljeno je u 'Times'-u pismo gospodina Sedleya Taylora, u kome se ponavlja stara kleveta, prema kojoj je moj otac, navodno, svesno falsifikovao citat jednog mesta iz govora gospodina Gladstone-a, prilagodavajući ga tako svojoj nameri.

Nikada nije bilo čoveka koji je tako klevetan kao što je klevetan moj otac, ali njegovi klevetnici zasluživali su, po pravilu, samo prezir i bili su nedostojni odgovora. U ovom specijalnom slučaju moj otac je odgovorio svom anonimnom tužitelju, jer se to navodno, pogrešno citirano mesto nalazilo u *Inauguralnoj adresi Međunarodnog udruženja radnika*.

Kada sam pročitala pismo gospodina Taylora, u kome se stara priča ponovo podgrejava, odmah sam pisala 'Times'-u. Toliko često sam čitala u engleskim novinama o 'Fairness' engleske štampe da ni u jednom trenutku nisam posumnjala u to da će moj odgovor biti objavljen, isto kao i optužba gospodina Taylora. Dani su prolazili, a moje pismo nije bilo objavljivano. Pošto sam još uvek bila mišljena da čak i 'Times' može da bude pravičan kada su u pitanju lične stvari, ponovo sam pisala Glavnom uredniku. Opet bez uspeha. Posle toga sam se obratila listu 'Daily News' koji sam sve do sada smatrala veoma pristojnim listom. Ali očigledno je da živi profesori mogu bez kazne da gaze po mrtvom lavu, a liberalni 'Daily News' nije mogao da ide tako daleko u svom liberalizmu da objavi moje pismo. Zbog toga objavljujem, kako pismo gospodina Taylora, tako i moj sopstveni odgovor. (Vidi 'To-Day', br. 2, Vol. I, 1884, str. 150 - 153.)

'To-Day' — mesečnik socijalističkog pravca; izlazio u Londonu od aprila 1883. do juna 1889; do jula 1884, kada je H. M. Hyndman postao urednik časopisa, bila je Eleanor Marx odgovorni urednik rubrike 'Saopštenja o međunarodnom pokretu narodnih masa'. 137

- ¹⁵⁹ Drugi odgovor Eleanor Marx kao i odgovor Sedleya Taylora bili su objavljeni u časopisu 'To-Day', u rubrici 'Korespondencija', pod naslovom *Dr. Marx and Mr. Gladstone's Budgetspeech of 1863* (vidi 'To-Day', br. 3, Vol. I, 1884, str. 228 - 235). 140
- ¹⁶⁰ Reč je o knjizi Richarda Jonesa *Text-book of lectures on the political economy of nations*, Hertford 1852, koju Marx citira u 22. glavi prve knjige *Kapitala* (vidi u 21. tomu ovog izdanja, str. 527). Citat i podatak o knjizi su tačni. 145
- ¹⁶¹ Ovde je Engels preinačio reči hvalisavca Falstafa, koji je pričao kako se sam borio protiv pedeset lica (Shakespeare, *Henri Četvrti*, prvi deo, drugi čin, scena četvrta). 148
- ¹⁶² 'Deutsches Wochenblatt' — nedeljni list konzervativnog smera, izlazio u Berlinu od aprila 1888. do septembra 1900. 156
- ¹⁶³ Engels je ovaj članak napisao između 4. i 13. decembra 1890, pošto je dobio od Wilhelma Liebknechta primerak nedeljnika 'Deutsches Wochenblatt' od 4. decembra 1890. Engels je svoj odgovor poslao 13. decembra Kautskom s molbom da ga objavi u sledećem broju časopisa 'Die Neue Zeite'. 156
- ¹⁶⁴ Za vreme predsedničkih izbora u Francuskoj početkom decembra 1887. u Parizu su održane masovne demonstracije i zborovi radnika, a demokratske snage su istupile protiv kandidature za predsednika, bivšeg predsednika vlade Jules-a Ferryja, zvanog Tong-Kinez po tome što je osamdesetih godina 19. veka organizovao ekspedicije za kolonijalno osvajanje Tunisa, Madagaskara i Tongkinga. Ferryja su istakli za kandidata umereni buržoaski republikanci, takozvani oportunisti, a imao je i podršku monarhista. Pod pritiskom naroda

on je morao povući kandidaturu posle prvih izbora na kojima je dobio neznatnu većinu glasova. U svom pismu Lafargue-u, 5. decembra 1887, Engels je Ferryjev poraz na izborima nazvao pobedom naroda «nad ujedinjenim monarhistima i oportunistima».

U Rajhstagu je 27. i 28. februara raspravljano o članu državnog ustava koji se odnosio na tzv. nagrađivanje podoficira. Sredstva koja su za to tražena kancelar Caprivi je opravdavao potrebom da se učvrste podoficirski korpusi u vojsci, jer je posle ukidanja Zakona protiv socijalista porastao uticaj socijaldemokratije u vojsci. Uz pomoć glasova Centra, konzervativaca i nacional-liberala, Rajhstag je za ovu svrhu odobrio 62% od sume koju je predviđala vlada. 158

- ¹⁶⁵ Ovaj uvod Engels je napisao za treće, jubilarno nemačko izdanje Marxovog rada *Gradanski rat u Francuskoj* (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 253 - 293), koje je 1891. objavila izdavačka kuća «Vorwärts» povodom dvadesetogodišnjice Pariske komune. Engels je u uvodu istakao istorijski značaj iskustava Pariske komune i Marxovog teorijskog uopštavanja tih iskustava. On je napisao niz dopuna koje su se odnosile na istoriju Pariske komune, posebno na delatnost blankista i prudonista u Komuni. U jubilarno izdanje Engels je uneo i Prvu i Drugu adresu Generalnog veća Međunarodnog udruženja radnika o francusko-pruskom ratu, koje je napisao Marx (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 3 - 8 i 219 - 225). Naredna posebna izdanja *Gradanskog rata u Francuskoj*, na raznim jezicima većinom su izlazila s Engelsovim uvodom.

Uvod je, pre pojave zasebnog izdanja, objavljen uz Engelsovu saglasnost u časopisu «Die Neue Zeit», br. 28, 9. godište, 2. sv. 1890 - 1891, pod naslovom *O gradanskom ratu u Francuskoj*. Tom prilikom redakcija je samovoljno izmenila tekst poslednjeg odeljka u kome je formulacija «socijaldemokratski filistar», upotrebljena u rukopisu, zamenjena rečima «nemački filistar». Kao što se vidi iz pisma urednika lista «Vorwärts», Richarda Fischera, 17. marta 1891, upućenog Engelsu, Engels je odobrio ovu izmenu. Ali, pošto on očigledno nije dozvoljavao različite varijante u istovremenim publikacijama svog rada, on je i u posebnom izdanju zadržao izmenjenu formulaciju. 160

- ¹⁶⁶ *Progon demagoga* — Posle rata protiv Napoleonove Francuske, počeli su progoni opozicionog pokreta u redovima nemačke inteligencije. Mnogi članovi nemačkih studentskih udruženja, nastalih još za vreme rata protiv Napoleona, istupali su posle bečkog kongresa protiv reakcionog poretka u nemačkim državama, organizovali političke demonstracije na kojima su postavljani zahtevi za ujedinjenje Nemačke. Ubistvo pristalice Svete alijanse, carskog špijuna Kotzebua, koje je izvršio student Sand 1819, poslužilo je kao povod za represalije protiv «demagoga», kako su nazvani učesnici ovog opozicionarskog pokreta u odlukama karlsbadске konferencije ministara nemačkih država, održane u avgustu 1819.

Zakon o izuzeću — vidi napomenu 2. 160

- ¹⁶⁷ *parlamentarna opozicija* — grupa u skupštinskim domovima Francuske za vreme Julske monarhije (1830 - 1848) koju je predvodio Odilon Barrot. Pripadnici ove grupe su izražavali politička shvatanja liberalnih krugova industrijske i trgovačke buržoazije i zalagali se za sprovođenje umerene reforme izbora. Oni su u reformi videli sredstvo da se predupredi revolucija i da dinastiju Orléan održe na vlasti. 161

- ¹⁶⁸ *dinastičke partije* — legitimisti, orleanisti i bonapartisti.

Legitimisti — pristalice starije legitimne grane Burbonske dinastije, koja je u Francuskoj bila na vlasti od 1589. do 1793. i za vreme restauracije (1814 - 1830); zastupali su interese naslednih krupnih zemljoposjednika.

Orleanisti (i filipisti) — pristalice dinastije Orléan, koja je vladala u Francuskoj za vreme Julske monarhije (1830 - 1848). Orleanisti su zastupali interese finansijske aristokratije i krupne industrijske buržoazije.

Za vreme Druge republike (1848 - 1851) obe monarhističke frakcije su bile jezgro udružene konzervativne Stranke reda.

Bonapartisti — Bonapartine pristalice, koje su se 1871. organizovale u partiju. 162 435

- ¹⁶⁹ Kod Sedana se 1. i 2. septembra odigrala jedna od presudnih bitaka nemačko-francuskog rata, koja se završila slomom francuskih regularnih trupa. Prema uslovima kapitulacije, koju je 2. septembra 1870. potpisala francuska Vrhovna komanda, palo je u zarobljeništvo više od 80 000 vojnika, oficira i generala, zajedno sa Napoleonom III. Od 5. septembra 1870. do 19. marta 1871. Napoleon III je bio interniran u Wilhelmshöhe, dvorcu pruskih kraljeva u blizini Kasela. 163 214
- ¹⁷⁰ Misli se na preliminarni mir zaključen u Versaju 26. februara 1871. između Thiers-a i Jules-a Favre-a kao i Bismarcka i predstavnika južnih nemačkih država, koji je utvrđivao da Francuska ustupa Elzas i istočni deo Lotaringije Nemačkoj i plaća kao ratnu odštetu 5 milijardi franaka. Do isplate odštete trebalo je da Nemačka drži jedan deo Francuske pod okupacijom. Najzad, mir je zaključen 10. maja 1871. u Frankfurtu na Majni. 163 316
- ¹⁷¹ Iz izveštaja izborne komisije o izborima za Komunu, objavljenom u br. 90 lista «Journal Officiel de la République française», Pariz, 31. marta 1871. «Journal Officiel de la République française» — zvanični organ Pariske komune, izlazio je od 20. marta do 24. maja 1871. u Parizu; list je zadržao ime vladinog lista Francuske Republike koji je izdavan u Parizu od 5. septembra 1870. Jedino je broj od 30. marta nosio naslov «Journal Officiel de la Commune de Paris». Za vreme Pariske komune izlazio je organ Thiers-ove vlade u Versaju, takođe pod naslovom «Journal Officiel de la République française». 164
- ¹⁷² Engels ovde očigledno prenosi sadržaj uputstva delegata za prosvetu, Edouard-a Vaillant-a, za vreme Pariske komune, koje je objavljeno u «Journal Officiel de la République française», br. 132 od 12. maja 1871. 164
- ¹⁷³ *Zid komunara* — jedan od zidova pariskog groblja Per-Lašez koji je 27. maja 1871. hrabro branilo dve stotine komunara Republikanske federacije Nacionalne garde (nazvanih i federalcima), i pored kojeg su, kad su bili savladani od strane versajaca, svi streljani po presudi prekog suda. 165
- ¹⁷⁴ Proudhon, *Idée générale de la révolution au XIXe siècle*. Kritiku shvatanja izloženih u ovom radu dao je Marx u svom pismu Engelsu 8. avgusta 1851 (vidi u 34. tomu ovog izdanja, str. 322-329 i Engels u svojim kritičkim primedbama o gorepomenutoj Proudhonovoj knjizi. Prvo izdanje Proudhonovog dela je izašlo 1851. u Parizu. 167
- ¹⁷⁵ Ukazivanje na Hegelovo delo *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*. 168
- ¹⁷⁶ Ovim pismom Engels odgovara na pismo španskog socijaliste Joséa Mese od 2. marta 1891, u kome ga ovaj moli da Nacionalnom komitetu Španske socijalističke partije radnika dozvoli da objavi Marxovu *Bedu filozofije* (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 51 - 144) u španskom prevodu Joséa Mese. Mesa je počeo da prevodi ovo delo još 1872. Izvodi iz ovog Marxovog rada na španskom jeziku prvi put su objavljeni u listu «La Emancipación», organu madridske sekcije Prve internacionale, br. 44 od 13. aprila, kao i u br. 68 od 5. i br. 69 od 13. oktobra 1872. Rad na prevodenju Mesa je nastavio sedamdesetih i osamdesetih godina. Međutim, objavljivanje ove knjige u Španiji bilo je moguće tek početkom devedesetih godina.

U pismu Engelsu 8. aprila 1891, u kome Mesa potvrđuje prijem Engelsovog odgovora koji se odnosio na špansko izdanje *Bede filozofije*, on ističe da je ovaj Marxov rad izvanredno značajan za borbu protiv prudonističkih ideja kojima se služe buržoaske partije da bi radnike zavele pseudosocijalističkim frazama; on je takođe značajan i za borbu protiv anarhizma.

Ovo Engelsovo pismo je štampano kao predgovor španskom izdanju *Bede filozofije*, koje je izašlo u leto 1891. u Madridu.

Prevod se oslanja na predgovor španskom izdanju, upoređen sa Engelsovim rukopisom.

Špansko izdanje *Bede filozofije* sadrži kao dodatak program Partije usvojen na prvom kongresu Španske socijalističke partije radnika u Barceloni 1888. 170

- ¹⁷⁷ Ovim pismom je Engels odgovorio na pismo Organizacionog komiteta međunarodnog mitinga za prava rada koji je bio sazvan za 12. april 1891. u Milanu. Komitet je obrazovan na inicijativu demokratskih organizacija Milana. Njegovi članovi su bili istaknuti predstavnici socijalističkog i radničkog pokreta Italije. U nastojanju da mitingu dâ međunarodni karakter, komitet je poslao socijalističkim i radničkim organizacijama raznih zemalja, među njima i Socijaldemokratskoj partiji Nemačke i Francuskoj radničkoj partiji, kao i mnogim vođama međunarodnog socijalističkog pokreta, zvaničan poziv da učestvuju na mitingu ili da mu pošalju pismene izjave solidarnosti. Komitet je poslao Engelsu pored zvaničnog poziva i jedno posebno pismo (2. aprila 1891) u kome je rečeno:

«Vi ste jedan od najpoznatijih boraca u ovoj bici između slobode i tlačanja. Vi ste jedan od najistaknutijih predstavnika socijalizma, kako u Nemačkoj tako i u Engleskoj, i jedno Vaše pismo, u kome biste izrazili solidarnost s našim mitingom, izvršilo bi velik uticaj na celokupni radni narod. Ali Vaše prisustvo u Milanu 12. aprila imalo bi još većeg uticaja kako na Vaše zemljake tako i na naše drugove iz drugih zemalja, a naročito ako bismo se smeli nadati da ćete održati govor u odbranu slobode i nezavisnosti radnika.» 171

- ¹⁷⁸ Engels je 1871. i 1872. bio dopisni sekretar Generalnog veća Prve internacionale Međunarodnog udruženja radnika za Italiju, a 1873. predstavnik Generalnog veća za Italiju. 171

- ¹⁷⁹ Ovaj uvod Engels je napisao za novo izdanje Marxovog rada *Najamni rad i kapital* (vidi u 9. tomu ovog izdanja, str. 332 - 352), koje je on redigovao i koje je izašlo 1891. u Berlinu. Za početak uvoda Engels je potpuno preuzeo prethodnu napomenu koju je napisao za prethodno izdanje (1884) ovog Marxovog rada (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 142). Da bi se među radnicima propagiralo Marxovo ekonomsko učenje, ova brošura je, s Engelsovim uvodom, izdata u velikom tiražu.

Uvod je bio široko rasprostranjen u socijalističkoj i radničkoj štampi i objavljuvan kao samostalan članak. Pre objavljivanja brošure on je štampan u prilogu lista «Vorwärts», br. 109 od 13. maja 1891, pod naslovom *Najamni rad i kapital*. S izvesnim skraćenjima on je izašao u listu «Freiheit», br. 22 od 30. maja 1891; u italijanskom časopisu «Critica Sociale», br. 10 od 10. jula 1891; u listu «Le Socialiste» br. 44 od 22. jula 1891; u almanahu francuskog socijalističkog časopisa «Question sociale», godine 1892, kao i u drugim glasilima.

Uvod je dat i u svim kasnijim izdanjima *Najamnog rada i kapitala* koja su se zasnivala na nemačkom izdanju od 1891, i objavljen je na mnogim jezicima sveta. 172

- ¹⁸⁰ *Nemačko radničko udruženje* u Briselu osnovali su Marx i Engels krajem avgusta 1847. s ciljem da se politički obrazuju nemački radnici koji su živeli u Belgiji i da se upoznaju sa idejama naučnog komunizma. Pod rukovodstvom Marxa, Engelsa i njihovih saboraca ono se razvilo u legalni centar nemačkih

revolucionarnih radnika u Belgiji. Nemačko radničko udruženje je bilo stalno u direktnoj vezi sa flamanskim i valonskim udruženjima radnika. Najnapredniji članovi su pristupili briselskoj opštini Saveza komunista. Udruženje je igralo značajnu ulogu u osnivanju briselske *Association démocratique*. Odmah posle februarske revolucije 1848. u Francuskoj, pošto je belgijska policija pohapsila i proterala većinu članova Nemačkog radničkog udruženja, ono je prestalo s radom. 172

- ¹⁸¹ Ruske trupe su 1849. umarširale u Mađarsku da bi ugušile buržoasku revoluciju i da bi ponovo vratile na vlast dinastiju Habsburga. Ustanci za odbranu državnog ustava (koji je usvojila frankfurtska Nacionalna skupština 28. marta 1849, a koji je, međutim, odbacila većina nemačkih vlada) predstavljali su poslednju etapu nedovršene buržoasko-demokratske revolucije 1848/1849. u Nemačkoj. U maju i junu 1849. došlo je u Rajnskoj oblasti, Drezdenu, Badenu i Falačkoj do oružanih borbi narodnih masa. Ustanci nisu dobili nikakvu podršku od frankfurtske Nacionalne skupštine. Pobune su imale izolovan i spontan karakter i bile su surovo ugušene sredinom jula 1849. Ocenu ovih ustanaka dao je Engels u radovima *Nemačka kampanja za državni ustav* (vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 91 - 164) i *Revolucija i kontrarevolucija u Nemačkoj* (vidi u 11. tomu ovog izdanja, str. 3 - 85). 172
- ¹⁸² Kasnije je u Marxovoj rukopisnoj zaostavštini otkriven rukopis skice za pripremu poslednjeg ili nekog od poslednjih predavanja o temi »Najamni rad i kapital«, pod naslovom *Najamnina*, i na čijem se omotu nalazi primedba »Brüssel, Dezember 1847« (vidi u 9. tomu ovog izdanja, str. 441 - 458). Ovaj rukopis po sadržaju delimično dopunjava nezavršeni Marxov spis *Najamni rad i kapital*. Na nemačkom jeziku on je prvi put objavljen u časopisu »Unter dem Banner des Marxismus«, I. Jahrg., Heft 1, Mart 1925. Završni delovi *Najamnog rada i kapitala*, prerađeni za štampu, nisu nađeni među Marxovim rukopisima. 172
- ¹⁸³ Majski praznik je u nekim zemljama (Engleska, Nemačka) proslavljan prve nedelje posle 1. maja, koja je 1891. pala 3. maja. Prvih dana maja godine 1891. održane su u mnogim gradovima Engleske, Austrije, Nemačke, Francuske, Rusije, Italije i drugih zemalja demonstracije i zborovi radnika. 178
- ¹⁸⁴ Engelsov rad *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* (vidi u 30. tomu ovog izdanja), prvi put je na francuskom jeziku objavljen 1880. u časopisu »Revue socialiste«. Prvo nemačko izdanje je objavljeno u izdanju »Sozialdemokrat«-a u Hottingen-Cirihu, marta 1883 (na naslovnoj strani stavljena je 1882. godina). Drugo i treće nemačko izdanje ovog spisa pojavilo se 1883. kod istog izdavača. Četvrto izdanje bilo je poslednje nemačko izdanje za Engelsova života. U dodatku ovog izdanja, kao i u prethodnim nemačkim izdanjima štampan je i Engelsov rad *Marka* (vidi u 30. tomu ovog izdanja). 179
- ¹⁸⁵ Prvobitni tekst *Razvitka socijalizma od utopije do nauke* ima za osnovu odgovarajuće glave iz *Anti-Dühringa* pa su tek u četvrto izdanje uneseni dodaci o kojima Engels govori.) 179
- ¹⁸⁶ Engelsov predgovor četvrtom izdanju njegove knjige *Poreklo porodice, privatne svojine i države* (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 21 - 140) objavljen je s njegovom saglasnošću već pre pojave 4. izdanja u časopisu »Die Neue Zeite«, br. 41, 9. godište, 2. sv, 1890 - 1891, pod naslovom: *O praistoriji porodice (Bachofen, McLennan, Morgan)*.
Poslednje izdanje knjige koje je Engels pripremio objavljeno je novembra 1891. u Štutgartu.
Ovaj tekst se zasniva na 4. izdanju; upoređen je sa tekstom iz časopisa »Die Neue Zeite«. 180

- ¹⁸⁷ Frédéric Engels, *L'origine de la famille, de la propriété privée et de l'état*. Traduction française par Henri Ravé, Paris 1893. 180
- ¹⁸⁸ Eshil, *Eumenide*, iz trilogije *Orestija*. 182
- ¹⁸⁹ Engels citira knjigu Johna Fergusona McLennana *Studies in ancient history comprising a reprint of «Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies»*, London and New-York 1886, p. 124 - 125. McLennanov rad *Primitive marriage* najpre je objavljen 1865. u Edinburgu kao zasebno izdanje. Prvo izdanje *Studies in ancient history* (u kojoj je doštampan rad *Primitive marriage*) objavljen je 1876. u Londonu. I ostalo što Engels pominje je iz ovog izdanja (vidi nap. 192). 184
- ¹⁹⁰ *Magari* — ranije pleme, danas narodnost u zapadnom Nepal. 184
- ¹⁹¹ Engels je avgusta-septembra 1888, zajedno sa Edwardom Avelingom, Eleanor Marx-Aveling i Carlom Schorlemmerom putovao u Sjedinjene Američke Države i Kanadu. O Engelsovim utiscima s puta vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 378 - 379. 187 265
- ¹⁹² John Fergusón McLennan, *Studies in ancient history*, London 1876, str. 333. 188
- ¹⁹³ Engels je ovom pozdravnom adresom odgovorio na poziv da prisustvuje Drugom kongresu Socijaldemokratske radničke partije Austrije, koji mu je preneo Victor Adler u svom pismu od 22. juna 1891.
- Drugi kongres Socijaldemokratske radničke partije Austrije održan je od 28. do 30. juna 1891. u Beču. U njegovom radu učestvovala su 193 delegata. Na Kongresu su razmatrana sledeća pitanja: delatnost partije, pokret za opšte, jednako i direktno pravo glasa, proslava 1. maja, učešće partije u radu međunarodnog socijalističkog kongresa u Briselu 1891, stanje i ciljevi sindikalne organizacije, dalji tok tzv. socijalne reforme u Austriji i dr. Centralni organ partije, «Arbeiter-Zeitung», konstatovao je u uvodniku *Naš kongres u Beču* 3. jula 1891, da austrijska socijaldemokratija može da bude zadovoljna svojim kongresom, na kome se vidljivo ispoljio međunarodni karakter partije i jasnost i jedinstvenost u pitanjima taktike. Diskusija na Kongresu vodila se u duhu Programa, usvojenog na Prvom kongresu u Hajnfeldu 1888. 189*
- ¹⁹⁴ U *Hajnfeldu* (Donja Austrija) održan je, od 30. decembra 1888. do 1. januara 1889, kongres ujedinjenja, na kome su 73 delegata predstavljala socijaliste skoro svih delova Austrije. Na kongresu, koji je bio veoma značajan za dalji razvoj socijalističkog pokreta u Austriji, ujedinili su se «radikali» i «umereni» u Socijaldemokratsku radničku partiju Austrije. Hajnfeldska «Deklaracija o načelima», koja se, u suštini, zasnivala na tezama *Manifesta Komunističke partije*, usvojena je kao program. «Deklaracija o načelima» postavila je partiji zadatak da politički organizuje proletarijat i podstiče razvoj njegove klasne svesti, da vodi borbu za podrštavljenje sredstava za proizvodnju, za oslobođenje svih trudbenika od ekonomske zavisnosti, za uklanjanje njihove političke obespravljenosti, za podizanje njihovog nivoa obrazovanja i dr. «Deklaracija o načelima» proglasila je načelo proleterskog internacionalizma za jednu od osnova organizacije i delatnosti partije. U isto vreme, «Deklaracija o načelima» imala je i niz ozbiljnih nedostataka. U njoj je zaobideno pitanje diktature proletarijata, nedostajao je zahtev za uklanjanje monarhije i uvođenje republike, a nije dotaknuto ni agrarno pitanje, čije je rešenje bilo veoma značajno za razvikat radničkog pokreta u Austriji. 189
- ¹⁹⁵ Misli se na ukidanje vanrednih zakona koje su reakcionarne vlade Nemačke (o vanrednom zakonu u Nemačkoj vidi napomenu 2) i Austro-Ugarske izdale protiv socijalističkog pokreta.
- Vanredni zakoni protiv socijalista u Austriji, kao i tzv. Zakon protiv anarhista, objavljeni su 1884. Na osnovu ovih zakona radničke organizacije i njihova

štampa bili su izloženi policijskim progonima i zabranama, a njihovi vodi su proterivani. Međutim, juna 1891. vlada Taaffea je, pod pritiskom sve jačeg štrajkačkog pokreta i masovnih akcija austrijskih radnika, 1. maja 1890. i 1891. bila prinuđena da ukine vanredne zakone i Zakon protiv anarhista. 189.

- ¹⁹⁶ Ovaj rad je primer Engelsovog nepomirljivog stava protiv oportunitizma i borbe za revolucionarni marksistički program nemačke socijaldemokratije. Nacrt programa Socijaldemokratske partije Nemačke Engels je dobio preko Richarda Fischera zajedno s pismom od 18. juna 1891, poslatim u ime Predsedništva Partije. Iz pisma proizilazi da je Predsedništvo na više sednica diskutovalo o ovom nacrtu, koji su u stvari napisali Bebel i Liebknecht, i konačno zaključilo da se pošalje Engelsu i drugim vodećim predstavnicima socijalističkog i radničkog pokreta.

Kao što Engels piše Kautskom 29. juna 1891, on je ovaj nacrt podvrgao iscrpnoj kritičkoj analizi. Imao je nameru da oštro napadne uvodne predloge za razmišljanje, ali to nije mogao da učini za kratko vreme koje mu je bilo na raspolaganju, već je samo napisao skice pojedinih teza (vidi Prilog uz deo I u ovom tomu, str. 203/204). Engels je oštrije kritikovao političke zahteve nacarta. Upravo taj deo mu je, po njegovim rečima, dao priliku «da udari po pomirljivom oportunitizmu... i po sveže-pobožno-veselo-slobodnom, »urastanju« stare svinjarije u socijalističko društvo». Engelseve kritičke primedbe, kao i objavljivanje Marxove *Kritike Gotskog programa* (vidi nap. 127) koje je usledilo na njegovo insistiranje, snažno su uticali na dalju diskusiju i prerađu nacarta programa.

Iz nacarta programa (vidi nap. 197) koji je Predsedništvo Partije objavilo u listu »Vorwärts« 4. jula 1891, ubrzo posle prijema Engelsovih primedaba može se videti koliko se vodilo računa o Engelsovim primedbama. U njemu su pod uticajem Engelseve kritike izvršene uglavnom izmene predloga za razmišljanje i nekih ekonomskih zahteva. Politički zahtevi su, uprkos Engelsevoj kritici, u suštini ostali neizmenjeni. U njima nije bilo ni pomena o osvajanju političke vlasti od strane proletarijata, o demokratskoj republici, o promeni državnog poretka u Nemačkoj i o nužnosti borbe protiv ostataka feudalizma i apsolutizma.

Posle objavljivanja zvaničnog nacarta programa počela je diskusija u partijskim organizacijama, u listu »Vorwärts« i u časopisu »Die Neue Zeit«, pri čemu su dati samo neki predlozi i izmene, a predlagani su novi nacrti programa. I redakcija časopisa »Die Neue Zeit« predložila je novi nacrt programa koji je napisao Kautsky. Iz Engelsovog pisma Kautskom od 28. septembra i Bebelu od 29. septembra 1891. vidi se da je Engels uputio niz kritičkih primedaba nacrtu redakcije »Die Neue Zeit«, ali ga je sveukupno smatrao boljim od zvaničnog nacarta, i složio se s Bebelom da se ovaj nacrt podrži na erfurtskom kongresu.

Za ispitivanje podnetih nacarta i predloga obrazovana je komisija za program pod predsedništvom Wilhelma Liebknechta. Ona je izradila konačan nacrt programa, koji je za osnovu imao nacrt redakcije časopisa »Die Neue Zeit«. Ona je uzela u obzir i mnoge Engelseve primedbe, upućene na prvobitni nacrt programa.

Nacrt koji je sačinila komisija stavljen je na diskusiju na erfurtskom kongresu Socijaldemokratske partije Nemačke, održanom od 14. do 21. oktobra 1891. Referat o ovom pitanju podneo je Wilhelm Liebknecht. O rezultatima erfurtskog kongresa, čiji je program u suštini bio marksistički, pisao je Engels u svom pismu Sorgeu 24. oktobra 1891: »Mi imamo satisfakciju u tome što je Marxova kritika potpuno prodrla.«

U poređenju sa Gotskim programom erfurtski program je bio veliki korak napred. Iz programa Partije su otklonjene reformističke i lasalovske dogme i jasnije su formulisani politički i ekonomski zahtevi.

Engelsov rad *Prilog kritici nacarta socijaldemokratskog programa iz 1891.* rukovodstvo nemačke socijaldemokratije dugo nije htelo da objavi. On je

objavljen tek 1901. u časopisu »Die Neue Zeit«. U prethodnoj napomeni redakcija ukazuje na to da se Engelsov rukopis nalazio u literarnoj zaostavštini Wilhelma Liebknechta. 191

- ¹⁹⁷ Rukopisna varijanta nacrtu programa, koju je Predsedništvo Socijaldemokratske partije Nemačke poslalo Engelsu, i koju je Engels podvrgao kritičkoj analizi nije do sada pronađena. Donosimo varijantu nacrtu koju je Predsedništvo Partije objavilo u listu »Vorwärts«, br. 153 od 4. jula 1891, u kojoj su uzete u obzir Engelsove primedbe i predlozi. Da bi se olakšalo upoređivanje nekih Engelsovih kritičkih primedaba, u I delu su u uglastim zagradama obeleženi odeljci.

»Nacrt programa Socijaldemokratske partije Nemačke«

[Odeljak 1] Odvajanje radnika od sredstava za rad — zemlja, rudnici, jame, majdani, mašine i alati, saobraćajna sredstva — a čiji je prelaz u isključivi posed jednog dela članova društva doveo do rasepa društva na dve klase, radnu i posedničku.

[Odeljak 2] U rukama svojih prisvajča društvena sredstva za rad su postala sredstva za eksploataciju. Time izazvano ekonomsko potčinjavanje radnika prisvajčima sredstava za rad, tj. izvora života, osnova je ropstva u svakom obliku: socijalne bede, duhovnog zakržljavanja, političke zavisnosti.

[Odeljak 3] Pod vladavinom ove eksploatacije sve većom brzinom se nagomilava bogatstvo, koje su stvorili eksploatisani, u rukama eksploatatora — kapitalista i veleposednika. Raspodela sredstava za proizvodnju između eksploatatora i eksploatisanih postaje sve više nejednaka, sve više raste broj proletera i sve nesigurnija postaje njihova egzistencija, sve je brojnija armija nezaposlenih radnika, sve su oštrije klasne protivrečnosti, sve je ogorčenja klasna borba koja moderno društvo deli na dva neprijateljska tabora, i to je zajedničko svojstvo svih industrijskih zemalja.

[Odeljak 4] Odsustvo plana, koje je u prirodi kapitalističke proizvodnje, stvara sve dugotrajnije krize i zastoje u radu koji još više pogoršavaju položaj radnika, upropašćivanjem gradskih i seoskih srednjih slojeva — sitne buržoazije i sitnih seljaka — proširuje jaz između posjednika i onih koji su bez ičega, opštu nesigurnost čine normalnim stanjem društva i pružaju dokaz da je klasa prisvajča društvenih sredstava za rad izgubila smisao i sposobnost za pravedno i političko rukovođenje.

[Odeljak 5] Učiniti kraj ovakvom stanju, koje iz dana u dan postaje sve nepodnošljivije, uklanjanjem njegovih uzroka i postići oslobodenje radničke klase, cilj je i zadatak socijaldemokratije.

[Odeljak 6] Socijaldemokratska partija Nemačke, prema tome, namerava da pretvori sredstva rada — zemlju, rudnike, jame, mašine i alate, saobraćajna sredstva — u zajedničku svojinu društva i da pretvori kapitalističku proizvodnju u socijalističku proizvodnju; a to je pretvaranje za koje je materijalne i duhovne uslove stvorilo samo kapitalističko društvo — i dalje ih stvara — i jedino se njime ostvaruje oslobodenje radničke klase, a time i oslobodenje svih članova društva bez izuzetka.

[Odeljak 7; u tekstu koji je koristio Engels odeljak 9] — Socijaldemokratska partija nema ničeg zajedničkog sa takozvanim državnim socijalizmom, sistemom podržavljenja u fiskalne svrhe, koji na mesto privatnih preduzetnika postavlja državu i time sjedinjuje u jednoj ruci situ ekonomske eksploatacije i političkog ugnjetavanja radnika.

[Odeljak 8; u tekstu koji je koristio Engels odeljak 7] Oslobodenje radničke klase može biti samo delo same radničke klase, jer je zajednički cilj svih ostalih klasa i partija na tlu kapitalizma da, uprkos sukobu interesa, očuvaju i ojačaju osnove sadašnjeg društva.

[Odeljak 9; u tekstu koji je koristio Engels odeljak 8] Interesi radničke klase u svim zemljama s kapitalističkim načinom proizvodnje jednaki su; sa širenjem svetskog saobraćaja i proizvodnje za svetsko tržište položaj radnika

jedne zemlje postaje sve zavisniji od položaja radnika u ostalim zemljama; otuda oslobođenje radničke klase nije nacionalni, nego socijalni zadatak, u kome podjednako učestvuju radnici svih kulturnih zemalja. U ovom saznanju Socijaldemokratska partija Nemačke se oseća i proglašava *jedinstvenom* sa klasnosvesnim radnicima svih ostalih zemalja.

[Odeljak 10] Socijaldemokratska partija se ne bori za nove klasne privilegije i povlastice, već za ukidanje klasne vladavine i samih klasa, i za jednaka prava i jednake dužnosti svih bez obzira na rod i poreklo. U ovoj borbi za oslobođenje socijaldemokratije se, kao predstavnica ne samo najamnih radnika već svih eksploatisanih i potlačenih, zalaže za sve zahteve, mere i uredbe prikladne za poboljšanje položaja naroda uopšte i radničke klase posebno.

Socijaldemokratska partija Nemačke se stoga sada zalaže za sledeće zahteve:

1. Opšte, jednako, direktno izorno pravo i pravo glasa s tajnim glasanjem za državljane Rajha starije od 21 godine, bez obzira na pol, na svim izborima i glasanjima. Uvođenje proporcionalnog izbornog sistema. Da se odredi da se izbori i glasanje održavaju nedeljom ili praznikom. Naknadu za izabrane predstavnike.

2. Direktno učešće naroda u zakonodavstvu putem prava na podnošenje i odbacivanje predloga. Samostalna uprava naroda u Rajhu, državi, pokrajini i opštini. Godišnje odobravanje poreza, pravo na odbijanje plaćanja poreza.

3. Odlučivanje o ratu i miru preko izabраниh predstavnika naroda. Ustanovljenje međunarodnog arbitražnog suda.

4. Ukidanje svih zakona kojima se ograničava ili guši slobodno izražavanje mišljenja i pravo zbora i dogovora.

5. Ukidanje svih davanja iz javnih sredstava za crkvene i verske svrhe. Crkvene i verske zajednice smatrati privatnim udruženjima.

6. Svetovnost škola. Obavezna posećivanja javnih, narodnih škola. Besplatnost nastave i nastavnih sredstava u svim javnim prosvetnim ustanovama.

7. Obuka za opštu odbranu. Narodna odbrana umesto stajaće vojske.

8. Besplatno pravosuđe i pravna pomoć. Sudstvo u rukama sudija koje je izabrao narod.

9. Besplatne lekarske usluge i lekovi.

10. Progresivni porez na dohodak, kapital i nasleđe za podmirenje svih javnih rashoda, ukoliko njih treba pokrivati porezom. Ukidanje svih indirektnih poreza, carina i ostalih privredno-političkih mera kojima se interesi zajednice podređuju interesima povlašćene manjine.

Za pomoć radničkoj klasi Socijaldemokratska partija Nemačke zahteva:

1. Efikasno nacionalno i međunarodno zaštitno zakonodavstvo radnika na sledećim osnovama:

a) Utvrđivanje normalnog radnog dana na najviše osam časova.

b) Zabrana industrijskog rada za decu ispod 14 godina.

c) Zabrana noćnog rada, izuzev za one industrijske grane koje po svojoj prirodi iziskuju noćni rad — bilo iz tehničkih razloga, bilo za opštu dobrobit.

d) Neprekidan odmor za svakog radnika od najmanje 36 časova svake nedelje.

e) Zabrana trak-sistema.

2. Nadzor nad svim industrijskim preduzećima i regulisanje radnih odnosa u gradu i selu preko državnog biroa rada, okružnih biroa rada i komora rada.

3. Izjednačenje poljoprivrednih radnika i posluge sa industrijskim radnicima. Ukidanje uredbe o posluzi.

4. Garantovanje prava udruživanja.

5. Prelazak celokupnog radničkog osiguranja u ruke države s odlučujućim učešćem radnika u upravi. 193

¹⁹⁸ Misli se na program Socijalističke radničke partije Nemačke, usvojen 1875. na kongresu ujedinjenja u Goti. Kritičku ocenu nacrtu ovog programa, koji je s neznatnim izmenama prihvaćen u Goti, dao je Marx u svojoj *Kritici*

Gotskog programa, a Engels u pismu Bebelu, 18/28. marta 1875 (vidi u 30. tomu ovog izdanja). 193

¹⁹⁹ «Opšti statut i Organizaciona pravila Međunarodnog udruženja radnika» (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 360 - 362). 194

²⁰⁰ *Ustav iz 1850.* usvojen je posle revizije ustava koji je oktroisao kralj Friedrich Wilhelm IV i koji je stupio na snagu posle kontrarevolucionarnog državnog udara i ukidanja pruske Narodne skupštine 5. decembra 1848. S namerom, da se uklone ostaci demokratskih tekovina, koje su sadržane u ovom sasvim antidemokratskom ustavu, kralj je u aprilu 1849. ukinuo donji dom i 30. maja 1849. proglasio novi zakon o izborima, kojim je uveden troklasni sistem izbora. Ovaj sistem se zasnivao na visokom imovinskom cenzusu i nejednakoj zastupljenosti raznih slojeva stanovništva. Oslanjajući se na podaničku većinu novog poslaničkog doma, koji je izabran na osnovu ovog zakona, kralj je postigao usvajanje novog ustava, kojim su još više istaknuti reakcionarni principi oktroisanog ustava iz 1848. Gornji dom, koji su uglavnom sačinjavali predstavnici plemstva, i dalje je postojao. Ovlašćenja poslaničkog doma Pruskog landtaga bila su krajnje ograničena; on je bio lišen zakonodavne inicijative. Ministre je imenovao kralj i odgovarali su samo njemu. Ustav je dao pravo vladi da u slučajevima veleizdaje obrazuje poseban sud. Pruski ustav iz 1850. ostao je na snazi i posle osnivanja Nemačkog Rajha (1871).

Takozvani *ustavni konflikt* nastao je šezdesetih godina između pruske vlade i liberalne većine poslaničkog doma Pruskog landtaga. Već u februaru 1860. većina poslaničkog doma je odbila da da saglasnost na plan o reorganizaciji vojske koji je podneo ministar rata von Roon. Međutim, vladi je uskoro buržoazija odobrila sredstva «za dalju ratnu pripravnost i povećanu borbenu spremnost vojske», što je predstavljalo početak ostvarenja predviđene reorganizacije. U martu 1862. liberalna većina doma je odbila da odobri vojne izdatke, zbog čega je vlada raspustila landtag i raspisala nove izbore. Krajem septembra 1862. došlo je do obrazovanja Kontrarevolucionarne Bismarckove vlade, koja je u oktobru iste godine ponovo raspustila landtag i do kraja sprovela reformu vojske, i za ovu izdala sredstva bez odobrenja landtaga. U januaru 1864. poslanički dom je odbio kredit od 12 miliona talira koji je Bismarck tražio u vezi s pripremama za rat protiv Danske, na osnovu čega je 25. januara zatvoren landtag. Isto tako 1865. i početkom 1866. poslanički dom je odbio zakonske predloge o vojsci. Konflikt je izglađen tek u drugoj polovini 1866. godine, kada je pruska buržoazija kapitulirala pred Bismarckom posle pobeđe Pruske nad Austrijom.

Ustav Nemačkog Rajha, usvojen 16. aprila 1871, zasnivao se na ustavu Severnonemačkog saveza od 17. aprila 1867, zajedno sa izmenama koje su u ustav unete novembra 1870. na osnovu sporazuma o pristupanju južnonemačkih država (Baden, Hesen, Bavarska i Virmtemberg), Severnonemačkom savezu (vidi i nap. 202). Ustav Rajha je obezbedio hegemoniju Pruske u Nemačkoj i učvrstio reakcionarne principe državnog poretka. Zakonodavna ovlašćenja Rajhstaga bila su krajnje ograničena. Zakoni koje je on donosio stupali su na snagu tek pošto bi ih odobrilo po sastavu reakcionarno Savezno veće i potvrdio car. Car i državni kancelar, koji nije zavisio od Rajhstaga, imali su ogromne prerogative. U ustavu su zadržani ostaci partikularizma i privilegija pojedinih nemačkih malih država. 198 454

²⁰¹ Socijaldemokratski poslanik Kayser je 1879, uz saglasnost cele socijaldemokratske parlamentarne frakcije, održao govor u Rajhstagu u kome je branio zakonski predlog vlade o tarifi zaštitnih carina. Ovim zakonskim predlogom vlada je izašla u susret interesima krupnih industrijalaca i zemljoposednika, a radnicima je predlog mogao samo naneti štetu. Marx i Engels su najoštrije osudili Kayserov stav i odobrili otpor nekih vođa socijaldemokratije prema Kayseru.

O *mančesterstvu* vidi napomenu 100. 199

- ²⁰² Ukazivanje na *zadržana prava* južnonemačkih država, uglavnom Bavorske i Virtemberga, koja su fiksirana u sporazumima o njihovom pristupanju Severnonemačkom savezu u novembru 1870. i potvrđena ustavom Rajha aprila 1870. Bavsarska i Virtemberg su, između ostalog, zadržali pravo na posebno oporezivanje piva i rakije, obezbedili pravo na posebnu upravu u poštama i telegrafima. Pored toga, Bavsarska je zadržala pravo na sopstvenu upravu nad vojskom i železnicama. Od predstavnika Bavsarske, Virtemberga i Saksonije, u Bundestagu je obrazovan poseban odbor za spoljne poslove, koji je imao pravo veta. 200
- ²⁰³ Misli se na diktaturu Napoleona Bonaparte, koji se posle državnog udara 18. brimera (9. novembra) 1799. proglasio za Prvog konzula. Državnim udarom je završen proces buržoaske kontrarevolucije u Francuskoj. Napoleonov režim je ukinuo republikanski poredak, ustanovljen u Francuskoj 10. avgusta 1792. U Francuskoj je 1804. zvanično ustanovljeno carstvo, a Napoleon proglašen za cara Francuske. Mnoge birokratske institucije prvog carstva su, bez obzira na promenu režima, ostale da postoje i u trećoj republici, koja je ustanovljena septembra 1870. 201
- ²⁰⁴ Ukazivanje na program Francuske radničke partije koji je usvojen novembra 1880. na kongresu u Avru. U maju 1880. Jules Guesde, jedan od vođa francuskih socijalista, došao je u London, gde je zajedno s Marxom, Engelsom i Lafargue-om izradio nacrt programa. U svom pismu Bernsteinu od 25. oktobra 1881. Engels ukazuje na to da je Marx diktirao teorijski uvod programa Guesde-u u pero. »Zatim se raspravljalo o preostalom sadržaju«, piše Engels, »mi smo nešto zadržali, a ostalo izbacili«.
- Uvod u program Francuske radničke partije, koji je napisao Marx, vidi u 30. tomu ovog izdanja. 202
- ²⁰⁵ Program Šparske socijalističke partije radnika, o kome je ovde reč, usvojen je na kongresu u Barseloni 1888. 202
- ²⁰⁶ Ovaj članak je jedno Engelsovo pismo Lafargue-u od 2. septembra 1891, koje je s neznatnim skraćenjima i uredničkim promenama objavljeno u listu »Le Socialiste«, br. 51 od 12. septembra 1891. U nemačkom prevodu članak se pojavio u listu »Vorwärts« br. 216 od 16. septembra 1891, u rubrici »Politički pregled«. Loš prevod naveo je Engelsa da u pismu Bebelu od 1. oktobra 1891. izrazi svoje nezadovoljstvo.
- Drugi međunarodni socijalistički radnički kongres* održan je od 16. do 22. avgusta 1891. u Briselu. Njemu je prethodila oštra borba između marksista i oportunističkih elemenata, koji su ponovo bili pokušali da pripreme kongresa uzmu u svoje ruke (vidi i napomenu 107). Zahvaljujući energičnoj delatnosti Engelsa, koji je rukovodio borbom marksista, posibilstima nije pošlo za rukom da razbiju međunarodno jedinstvo radnika. Briselski kongres, na kome je učestvovalo znatno više od 300 delegata iz mnogih zemalja Evrope i SAD, bio je prema svom sastavu, uglavnom, marksistički orijentisan. Za vreme diskusije o rezultatu provere mandata usvojena je većinom glasova odluka da se anarhistima koji su došli na kongres ne dozvoli učešće u njegovom radu. Kongresu su prisustvovali predstavnici engleskih tredjuniona, što je Engels ocenio kao veoma pozitivnu činjenicu.
- Na dnevnom redu kongresa nalazila su se, pre svega, pitanja zakonodavstva o zaštiti radnika, štrajka i bojkota, kao i militarizma.
- Engels u svom pismu razmatra rezoluciju kongresa o zakonodavstvu o zaštiti radnika (mesta koja je naveo uzeo je iz uvodnog i završnog dela te rezolucije) kao i rezoluciju o štrajku i bojkotu. U prvoj rezoluciji upućen je apel radnicima celog sveta da ujedine svoje snage u borbi protiv kapitalista, a t i r c e i i a c i n i c i m a j u p o l i t i č k a p r a v a , d a i h i s k o r i s t e z a o s l o b o d e n j e o d n a j a m -

nog ropstva. U drugoj rezoluciji kongres je preporučivao radnicima da primene štrajk i bojkot kao sredstvo borbe. U rezoluciji se naglašava da su sindikalne organizacije bezuslovno potrebne radnicima.

U središtu pažnje kongresa bilo je pitanje odnosa radničke klase prema militarizmu. U govorima Wilhelma Liebknechta i Vaillant-a kao i u rezoluciji koju je predložio Liebknecht, iznesena je tvrdnja da je militarizam nužan rezultat kapitalizma, da samo izgradnja socijalističkog društvenog poretka može okončati militarizam i doneti narodima mir, i da su jedino socijalisti prava stranka mira. Međutim, u rezoluciji nisu utvrđeni nikakvi konkretni zadaci i sredstva u borbi protiv ratne opasnosti. Rezolucija se završavala s nešto neodređenim pozivom radnicima svih zemalja da energično protestuju protiv ratnih priprema i vojnih saveza i da ubrzaju trijumf socijalizma jačanjem i učvršćivanjem međunarodne organizacije proletarijata.

Holandski delegat Womela Nieuwenhuis, vođa poluanarhističkih elemenata Druge internacionale, izjasnio se protiv Liebknechtove rezolucije. On je podneo rezoluciju sa zahtevom da socijalisti svih zemalja, u slučaju rata, pozovu svoje narode na generalni štrajk. Kongres nije odobrio anarhističku frazeologiju Nieuwenhuisa. Velika većina delegata glasala je za Liebknechtovu rezoluciju.

Zaključci Briselskog kongresa bili su veoma značajni za međunarodni radnički pokret i Engels ih je ocenio kao načelnu i taktičku pobjedu marksista. 205 344

²⁰⁷ »Ruraux« (sitni seoski plemići, poslanici zemljoposjednici) — prezriv naziv za većinu reakcionarne francuske Nacionalne skupštine iz 1871, koji je ovde Engels primenjivao na nemačke junkere. 206

²⁰⁸ Članak *Socijalizam u Nemačkoj* bio je u svojoj prvobitnoj verziji namenjen godišnjaku »Almanach du Parti Ouvrier pour 1892«. Prema jednoj najavi u listu »Le Socialiste« od 26. septembra 1891. postojala je namera da se u »Almanach«-u iznese pregled stanja socijalističkog pokreta u 1891. u nizu zemalja: Belgiji, Nemačkoj, Engleskoj, Austriji, Rumuniji i Španiji. Kao autor članka o socijalističkom pokretu u Nemačkoj najavljen je Engels. Već 23. septembra 1891. Laura Lafargue se obratila, po nalogu vodstva Francuske radničke partije, Engelsu s molbom da napiše taj članak za »Almanach«; istovremeno mu je saopštila da su temu članka predložili Jules Guesde i Paul Lafargue. Ova molba je Engelsu bila povod da, kako je sam rekao, razmotri pitanje kako francuski i nemački socijalisti treba da se odnose prema pretećoj ratnoj opasnosti. Kada je Engels poslao Lauri Lafargue gotov članak, zamolio ju je pismom, 22. oktobra 1891, da članak uruči vodstvu partije i da mu saopšti njihovo mišljenje. Kao što proizilazi iz pisma Paula Lafargue-a Engelsu od 24. oktobra 1891, članak je naišao na puno odobravanje vodstva Francuske radničke partije i bio je uključen u »Almanach« koji se pojavio početkom decembra 1891.

Neposredno posle objavljivanja članka, Engels ga je preveo na nemački za časopis »Die Neue Zeit«, dodavši mu mali uvod i završni deo. Članak je mnogo preštampan i preveden u radničkoj i socijalističkoj štampi. Prva dva dela objavljena su, u prevodu sa francuskog, u italijanskom časopisu »Critica Sociale« (vidi napomenu 241), br. 2 i 3 od 16. januara i 1. februara 1892. — prvi deo pod redakcijskim naslovom »Neizbežna pobjeda socijalizma u Nemačkoj« i drugi, pod naslovom »Nemačka socijalistička partija i mir«. Završni deo članka (u prevodu s nemačkog i s malim skraćenjima) pojavio se u br. 7 istog časopisa 1. aprila 1892, pod naslovom »Glad u Rusiji, njeni uzroci i značaj«. Iste godine pojavilo se i posebno izdanje celog članka, u italijanskom prevodu Martignettia.

Poljski časopis »Przedświt«, koji je izlazio u Londonu, doneo je članak u prevodu s nemačkog u brojevima 33 i 34 od 13. i 20. februara 1892. Časopis »Critica Sociale« koji je izlazio u Jašiju, objavio ga je — bez uvoda — u

brojevima 2 i 3 od januara i februara 1892. na rumunskom jeziku. Iste godine, pojavio se rad preveden na engleski i u SAD.

Prvi ruski prevod ovog Engelsovog rada objavljen je hektografski 1892 - 1893; 1906. izdat je, u prevodu s nemačkog, kao brošura u Petrogradu i Kijevu. Srpskohrvatski prevod je rađen prema tekstu iz časopisa »Die Neue Zeit«, a upoređen je s tekstom godišnjaka »Almanach du Parti Ouvrier«.

»Almanach du Parti Ouvrier« — socijalistički godišnjak koji je izlazio u Lilu od 1892. do 1894, kao i 1896. u redakciji Jules-a Guesde-a i Paula Lafargue-a. 207

- ²⁰⁹ *Čisti (ili trobojni) republikanci* — stranka umerenih građanskih republikanaca koji su se oslanjali na industrijsku buržoaziju i s njom povezani deo francuske liberalne inteligencije. Njihov organ je bio »Le National«, koji je izlazio od 1830. do 1851. u Parizu; glavni urednik lista je bio Armand Marrast. *Organizacija rada (Organisation du travail)* — knjiga Louis-a Blanca-a u kojoj je on izneo svoj malograđansko-socijalistički program; prvo izdanje knjige pojavilo se 1840. u Parizu. 210 374
- ²¹⁰ Ukazivanje na Socijaldemokratsku radničku partiju (ajzenahovaca). Osnovana je na kongresu nemačkih socijaldemokrata koji je održan u Ajzenahu od 7. do 8. avgusta 1869. i na kome su učestvovali takođe predstavnici austrijske i švajcarske socijaldemokratije. Program usvojen na osnivačkom kongresu polazio je, uprkos nekim nezrelim i netačnim tezama, u suštini od načela marksizma. Obrazovanjem »Stranke Ajzenahovaca« položen je kamen temeljac za buduću revolucionarnu partiju nemačke radničke klase. 210
- ²¹¹ Vodstvo Socijaldemokratske partije Nemačke donelo je 1891. odluku da izda sabrana dela Ferdinanda Lassalle-a. 211
- ²¹² *Opšte pravo glasa* uvedeno je u državama Severnonemačkog saveza 1867. 211
- ²¹³ *Vendée* (Vandeja) — u vreme Francuske revolucije jedna od privredno i politički najzaostalijih pokrajina Francuske i središte kontrarevolucionarnih rojalističkih ustanaka. 212
- ²¹⁴ Engels upotrebljava izreku Odilona Barrot-a, konzervativnog političara Druge Republike u Francuskoj. Barrot je doslovno rekao: »La légalité nous tue« (»Zakonitost nas ubija«) i time izrazio nameru francuske reakcije, krajem 1848. i početkom 1849, da isprovocira narodni ustanak da bi ga mogla ugušiti i uspostaviti monarhiju. 212 442
- ²¹⁵ Engels parafrazira reči jednog oficira francuske garde u bici kod Fontenoa (11. marta 1745), za vreme rata za austrijsko nasleđe (1740 - 1748), u kojoj je francuska vojska pobedila savezničke (engleske, hanoverske, nizozemske i austrijske) trupe. Kada se englesko-nizozemsko-hanoverska pešadija, za vreme bitke, sudarila sa francuskom gardom, taj oficir je uzviknuo: »Pucajte prvo vi, gospodo Englezi!« 213
- ²¹⁶ Misli se na odbrambenu borbu trupa francuske republike protiv upada armije kontrarevolucionarne evropske koalicije (Engleska, Austrija, Pruska i druge države) godine 1793, za vreme francuske revolucije. 217
- ²¹⁷ *Šampanjski zanos iz Kronštata* — Julu 1891. u Kronštatu je svečano dočekanu jedna eskadra francuske flote; taj prijem se pretvorio u otvorenu demonstraciju zblizavanja između carističke Rusije i Francuske. Istovremeno su vođeni diplomatski pregovori koji su se završili potpisivanjem francusko-ruskog sporazuma avgusta 1892. Tim sporazumom Francuska i Rusija su se obavezale da se uzajamno konsultuju o međunarodnoj politici i da preduzimaju zajedničke

- vojne akcije u slučaju napada na jednu od njih. Taj sporazum je bio važna etapa u pripremi francusko-ruskog saveza iz 1893. 217 450
- ²¹⁸ Septembra 1891. Rusija je tražila od Francuske troprocentni zajam u visini od 125 miliona zlatnih rubalja (500 miliona franaka). U početku je raspisivanje zajma imalo velik uspeh — upisano je 7 i po puta više od traženog iznosa. Međutim, zbog naglog pada kursa ruskih vrednosnih papira na evropskim berzama, usled zaoštavanja ekonomske situacije u Rusiji, zbog gladi 1891, počeli su upisivači zajma da odbijaju da prime obveznice zajma. Da bi sprečila potpuni slom zajma, ruska vlada je morala da kupi jedan deo obveznica. Zajam je na kraju realizovan sa oko 96 miliona rubalja. 218
- ²¹⁹ O agrarnoj reformi koja je u 19. veku sprovedena u Pruskoj, kao i o ukidanju kmetstva «odozgo» — koje je u suštini bilo pljačkanje seljaka u korist junjera — vidi Engelsov rad *Prilog istoriji pruskih seljaka* (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 196 - 204). 219
- ²²⁰ Poziv da prisustvuje proslavi desetogodišnjice lista «Volksfreund», koja je bila pripremana za 22. novembar 1891. u Brnu, primio je Engels u jednom pismu koje mu je uredništvo uputilo početkom novembra 1891. Proslavu, kojoj su organizatori hteli da daju karakter političke demonstracije protiv reakcionarnih austrijskih zakona o štampi, zabranile su policijske vlasti.
«Volksfreund» — organ Socijaldemokratske radničke partije Austrije osnovan je 1881. u Brnu. 221
- ²²¹ *Mladočesi* — liberalna stranka koja je zastupala interese češke industrijske buržoazije i malogradanskih slojeva grada i sela. Mladočesi, koji su prvobitno bili levo krilo Nacionalne stranke, odvojili su se 1874. od konzervativnih staročeha i osnovali samostalnu stranku. Mladočesi su devedesetih godina postali vodeća građanska stranka. Oni su hteli da preobrazu Austro-Ugarsku u trojnu austrijsko-madarsko-češku monarhiju i da učvrste ekonomske i političke pozicije češke buržoazije na račun nemačke buržoazije. 221
- ²²² Misli se na dopis u listu «The Daily Chronicle» od 17. novembra 1891. pod naslovom «Slučaj gospodina Lafargue»-a.
«The Daily Chronicle» — engleski liberalni list, koji je izlazio u Londonu od 1855 (pod ovim naslovom od 1877) do 1930. 222
- ²²³ O progonima Lafargue-a i Marxovih kćeri od strane francuskih vlasti u avgustu 1871, za vreme njihovog boravka u planinskom lečilištu Banjer-d-Lišon, vidi Marxovo pismo Dana-u, uredniku američkog lista «The Sun» od 25. avgusta 1871. i pismo Marxove kćeri Jenny izdavaču nedeljnog lista «Woodhull Claflin's Weekly» od septembra 1871 (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 324 - 326 i 535 - 543). 223
- ²²⁴ *Komunističko udruženje za obrazovanje radnika* (Nemačko udruženje za obrazovanje radnika u Londonu) osnovali su 7. februara 1840. Karl Schapper, Joseph Moll, Heinrich Bauer i drugi članovi Saveza pravednih s namerom da politički prosveduju radnike i da među njima propagiraju socijalističke ideje. Vodeću ulogu u Udruženju imali su članovi tajnog Saveza pravednih, a kasnije mesne organizacije Saveza komunista. Iz njega su izašli mnogi članovi Saveza komunista koji su narednih godina postali ugledni funkcioneri radničkog pokreta. Godine 1847. i 1849/1850. u delatnosti Udruženja su aktivno učestvovali Marx i Engels. Sedamnaestog septembra 1850. Marx, Engels i nekoliko njihovih saboraca istupili su iz Udruženja, jer je ono u borbi između većine u Centralnoj upravi Saveza komunista, koju su predvodili Marx i Engels, i sektaške manjine, koja je naginjala avanturističkoj taktici (Willich, Schapper), stalo na stranu ove poslednje. Krajem pedesetih godina, Marx i Engels su

- ponovo počeli da učestvuju u delatnosti Udruženja za obrazovanje radnika. Godine 1918. engleska vlada je raspustila Udruženje. 224 350 428 445
- 225 Ovaj predgovor Engels je napisao za englesko izdanje svoje knjige *Položaj radničke klase u Engleskoj* (vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 107 - 327), koje je izašlo 1892. u Londonu. Autorizovani engleski prevod ove knjige prvi put je objavljen 1887. u Njujorku, a onda je 1892. ponovo izdat za engleske čitaoce. Osim neznatnih redakcijskih izmena i nekih skraćena, glavni deo predgovora je dodatak, koji je Engels napisao 1886. za američko izdanje knjige (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 207 - 211) i Engelsov članak *Engleska 1845. i 1885. godine* (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 156 - 161), koji je unet u tekst ovog dodatka. Zaključni deo predgovora napisao je Engels specijalno za englesko izdanje od 1892. 225
- 226 *Zakoni o žitu*, kojima su utvrđene visoke uvozne carine za žito i ograničen odnosno zabranjen uvoz žita, uvedeni su u Engleskoj 1815. u interesu krupnih zemljoposjednika, lendlordova. Borba između industrijske buržoazije i veleposjednika je završena 1846. usvajanjem zakona o ukidanju zakona o žitu. Ove mere i izvesno smanjenje životnih troškova zbog opadanja cena žitu doveli su do snižavanja najamnina i povećanja profita buržoazije. Ukidanje zakona o žitu bilo je težak udarac veleposjednicima i doprinelo je ubrzanju razvitka kapitalizma u Engleskoj. 226 268
- 227 *Truck-sistem* — sistem isplaćivanja pomoću robe. Ocenu ovog sistema dao je Engels u svom delu *Položaj radničke klase u Engleskoj* (vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 243/244). Godine 1831. izdat je zakon kojim je zabranjena primena ovog sistema. Mnogi fabrikanti se ipak nisu pridržavali ovog zakona i primenjivali su i dalje stari sistem.
Zakon o desetočasovnom radnom danu, koji se odnosio samo na omladinu i radnice, usvojio je engleski parlament 8. juna 1847. 226 268
- 228 «*Mala Irska*» (*Little Ireland*) — radnička četvrt u južnom delu Mančestera koja je bila nastanjena uglavnom Ircima; opširan opis ove četvrti dao je Engels u svom radu *Položaj radničke klase u Engleskoj* (vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 158 - 159).
«*Seven Dials*» — radnička četvrt u centru Londona. 227 269
- 229 Vidi «*Report of the Royal Commission on the housing of the working classes. England and Wales*», 1885. 227 270
- 230 *Cottage-sistem* — sistem fabričkih radničkih stanova pomoću kojih su kapitalisti nametali radnicima kmetske uslove. Kirija za sve stanove se već prilikom obračuna oduzimala od najamnine (vidi takode u 4. tomu ovog izdanja, str. 245/246). 228
- 231 Reč je o štrajku više od 10 000 rudara u državi Pensilvaniji (SAD), koji je trajao od 22. januara do 26. februara 1886. Kao rezultat štrajka delimično su ispunjeni zahtevi radnika na visokim pećima i koksarama za povišenje najamnine i poboljšanje uslova za rad.
O štrajku rudara u severnoj Engleskoj 1844 (vidi u 4. tomu ovog izdanja, str. 295 - 299). 228 270
- 232 Prvo englesko izdanje prvog toma *Kapitala*, koji su preveli Samuel Moore i Edward Aveling, a Engels redigovao, objavljeno je 1887. u Londonu. 228 246
- 233 «*The Commonweal*» — engleski nedeljnik časopis; izlazio je od 1885. do 1891. i od 1893. do 1894. u Londonu; organ Socijalističke lige. Engels je 1885. i 1886. objavio nekoliko članaka u njemu. 229 271

- ²³⁴ Vidi «The Quarterly Review», Vol. 71, London 1843, str. 273. 229 272
- ²³⁵ *Narodna povelja* (people's charter) — dokument u kome su izneseni zahtevi čartista. Objavljen je 8. maja 1838. kao nacrt zakona koji je trebalo podneti parlamentu. Zahtevi su bili: 1. opšte pravo glasa (za muškarce preko 21 godine starosti); 2. godišnji izbori za parlament; 3. tajno glasanje; 4. ujednačavanje izbornih okruga; 5. ukidanje imovinskog cenzusa za kandidate na izborima za parlament; 6. dnevnicke za članove parlamenta. Tri peticije čartista, u kojima je zahtevano usvajanje Narodne povelje, podnete su parlamentu, ali ih je on odbio (1839, 1842. i 1849). 229 257 272
- ²³⁶ Za 10. april 1848. čartisti su u Londonu zakazali masovne demonstracije koje su imale da krenu prema parlamentu da bi se podnela treća peticija kojom je zahtevano usvajanje Narodne povelje. Vlada je zabranila demonstracije; bile su okupljene i policija i vojska da bi ih sprečile. Vođe čartista, od kojih su se neki kolebali, odlučili su da se odreknu demonstracija i sugerišu demonstrantima da se razidu. Reakcija je iskoristila neuspeh demonstracija protiv radnika i za represalije protiv čartista. 230 272
- ²³⁷ Misli se na *Reformbill* (zakon o reformi izbora), koji je Donji dom usvojio 1831, a Gornji dom konačno potvrdio 7. juna 1832. Reforma, upućena protiv političkog monopola zemljišne i finansijske aristokratije, uklonila je najgore feudalne ostatke u engleskom izbornom pravu i omogućila ulazak u parlament predstavnicima industrijske buržoazije. Liberalna buržoazija je izdala proletarijat i sitnu buržoaziju, glavne snage u borbi za reformu i oni nisu dobili pravo glasa. 230 257 272
- ²³⁸ Pod pritiskom masovnog pokreta radnika u Engleskoj je 1867. sprovedena druga reforma parlamenta. Generalno veće Međunarodnog udruženja radnika aktivno je učestvovalo u ovom pokretu. Prema novom zakonu smanjen je imovinski cenzus za birače u grofovijama; za zakupce on je sada iznosio 12 funti sterlinga godišnje. Pravo glasa u gradovima su dobili vlasnici i zakupci kuća, kao i zakupci stanova koji su u jednom mestu živeli više od godinu dana i plaćali zakupninu najmanje 10 funti sterlinga. Ovom reformom broj birača se više nego udvostručio.
- Pod pritiskom naroda u seoskim okruzima sprovedena je 1884. treća reforma izbora. Seoski okruzi su time dobili izbornu pravo pod istim uslovima kao i gradski 1867. Znatni slojevi stanovništva, seoski proletarijat, gradska sirotinja kao i žene, ostali su i posle treće reforme izbora bez prava glasa. Tajno glasanje je uvedeno 1872. 231 259 273
- ²³⁹ *Istočni kraj Londona* (East End) — istočna strana Londona pretežno nastanjena radništvom i drugim siromašnim slojevima društva. 232 274
- ²⁴⁰ Vidi «Report of the fifty-third meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Southport in September 1883», London 1884. str. 608/609.
- British Association for the Advancement of Science* osnovano je 1831. i postoji i danas u Engleskoj; građa dogišnjih skupština društva je objavljivana u vidu izveštaja. 233 275
- ²⁴¹ Ovim člankom Engels je odgovorio na kritiku italijanskog buržoaskog filozofa i političara Giovannija Bovio-a koju je ovaj napisao protiv prvog dela Engelsovog rada *Socijalizam u Nemačkoj* (vidi i nap. 208). Prvi deo ovoga rada bio je objavljen u časopisu «Critica Sociale», br. 2 od 16. januara 1892, kao prevod francuskog teksta koji je bio objavljen u godišnjaku «Almanach du Parti Ouvrier pour 1892». Drugog februara 1892. poslao je Filippo Turati uredniku časopisa «Critica Sociale» članak Bovioa, objavljen u listu «La Tribuna», Englesu i molio ga da napiše odgovor. Engels je napisao odgovor na francuskom i

poslao ga zajedno s jednim pismom Turatiju, 6. februara 1892. Italijanski prevod ovog odgovora koji je pripremio Turati, a Engels odobrio, pojavio se u časopisu «*Critica Sociale*», br. 4 od 16. februara 1892, i preštampan je u nizu italijanskih listova.

«*Critica Sociale*» — italijanski časopis, teorijski organ Socijalističke partije izlazio je pod tim nazivom od 1891. do 1926. polumesečno u Milanu; njegov urednik je bio Filippo Turati. Devedesetih godina 19. veka časopis je objavljivao radove Marxa i Engelsa i odigrao veliku ulogu u širenju marksizma u Italiji.

«*La Tribuna*» — italijanski liberalni dnevni list, izlazio u Rimu od 1883. 236

- ²¹² Engels je ovaj predgovor napisao na nemačkom jeziku za poljsko izdanje *Manifesta Komunističke partije* (vidi u 7. tomu ovog izdanja), koje je izašlo 1892. u Londonu. Ovo izdanje su pripremili poljski emigranti i objavljeno je u izdanju časopisa «*Przedświt*». Izdavač ga je označio kao drugo izdanje, jer je prethodno izdanje, u prevodu poljskog socijaliste Piekarskog, izašlo 1883. u Ženevi. Prvi poljski prevod, na koji Marx i Engels ukazuju u predgovoru nemačkom izdanju *Manifesta* od 1872, objavljen je već 1848. u Londonu (vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 79). Pošto je Engels poslao predgovor izdavaču časopisa «*Przedświt*», pisao je 11. februara 1892. Stanislawu Mendelsonu da bi želeo da savlada poljski jezik i da temeljno studira razvitak radničkog pokreta u Poljskoj, tako da za sledeće poljsko izdanje *Manifesta* može da napiše iscrpan predgovor.

«*Przedświt*» — poljski socijalistički časopis koji je od 1881. do 1918. izlazio u Ženevi i Londonu. Časopis je još pre štampanja *Manifesta* objavio Engelsov predgovor (27. februara 1892). 239

- ²⁴³ *Kongresna Poljska* — deo Poljske, koji je pod zvaničnim imenom Kraljevina Poljska prema odlukama bečkog kongresa 1814/1815. pripao Rusiji. 239

- ²⁴⁴ Ovaj tekst se zasniva na tekstu iz lista «*Le Socialiste*», a upoređen je s Engelsovom skicom u rukopisu. 241

- ²⁴⁵ Narod Pariza je, 14. jula 1792, na juriš zauzeo Bastilju; toga dana počela je francuska revolucija.

Dvadesetdrugi septembar 1792. je prvi dan Francuske republike, koju je 21. septembra proglasio Konvent. Taj dan je određen i za prvi dan novog revolucionarnog kalendara koji je uveo Konvent 1793. 241

- ²⁴⁶ Drugo nemačko izdanje, iz 1892, Marxovog dela *Beda Filozofije. Odgovor na «Filozofiju bedes gospodina Proudhona* (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 51 - 144) je preštampano prvo nemačko izdanje iz 1885. s manjim izmenama, o kojima nas Engels obaveštava u ovoj prethodnoj napomeni. U izdanju iz 1892. objavljen je Engelsov predgovor prvom nemačkom izdanju *Bede filozofije* (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 143 - 153) kao i — kao dodatak — Marxov *Govor o slobodnoj trgovini* (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 364 - 375) i Marxov članak *O P.* — *Ź. Proudhonu* (vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 20 - 26). 243

- ²⁴⁷ Kako Engels ukazuje u ovoj prethodnoj napomeni, on je u drugom nemačkom izdanju *Bede filozofije*, 1892, ime Hopkins zamenio sa Hodgskin, koje je Marx naveo u prvom francuskom izdanju, 1847. U 7. tomu ovog izdanja dato je, prema Marxovom podatku iz izdanja od 1847, ime Hopkins, jer su dvadesetih godina objavljivani ekonomski spisi kako Thomasa Hopkinsa tako i Thomasa Hodgskina, a Marx u svom delu nije tačno naveo naslov spisa koje pominje.

Tvrđenje austrijskog buržoaskog ekonomiste Antona Mengera (vidi i nap. 248) da je Marx pogrešno zamenio Hodgskina sa Johnom Hopkinsom (pseudonim za M.r.e Marcet), nije tačno. 243

- ²⁴⁸ U prvom francuskom izdanju *Bede filozofije* pogrešno je navedena 1827. umesto 1824. kao godina objavljivanja Thompsonovog dela *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness*. Ova štamparska greška prenetá je i u prvo nemačko izdanje, 1885. Napadi, koje je buržoaski ekonomista Anton Menger izvršio na Marxa i Engelsa u svom spisu *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung* (Štuttgart 1886), odnose se i na ovu pogrešno ođštampanu godinu. U polemičkom članku Engelsa i Kautskog *Juristički socijalizam* (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 402 - 418), uperenog protiv Mengera, opovrgnute su Mengerove klevete. 248
- ²⁴⁹ Englesko izdanje Engelsovog spisa *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* (vidi u 30. tomu ovog izdanja), za koje je Engels napisao ovaj uvod, izašlo je 1892. u Londonu, pod naslovom «Socialism utopian and scientific», u prevodu Edwarda Avelinga. Kao dodatak, Engels je u ovaj rad uneo i svoj članak *Marxa*, napisan 1882 (vidi u 30. tomu ovog izdanja).
- Zbog njegovog značaja, Engels je ovaj uvod 1892. preveo na nemački. On je objavljen u časopisu «Die Neue Zeit» pod naslovom *O istorijskom materijalizmu*, u br. 1 i 2, 11. godište, 1. sv., 1892 - 1893. Tom prilikom redakcija je isputila prvih sedam odeljaka, jer oni — kao što je utvrđeno u jednoj redakcijskoj napomeni — sadrže beleške koje su poznate nemačkom čitaocu, ali za njega nisu interesantni. Za ovaj tom je ponovo pregledan prevod prvih sedam odeljaka, a onaj deo koji je objavljen u časopisu «Die Neue Zeit», upoređen je s engleskim izdanjem iz 1892.
- Pojedini delovi uvoda su objavljeni na francuskom u listu «Le Socialiste», br. 115, 116 i 118, od 4, 11. i 25. decembra 1892. i u br. 119 i 120 od 1. i 9. januara 1893. Uvod je takode — bez prvih osam odeljaka — objavljen na bugarskom jeziku, u časopisu «Socijal-Demokrat», br. 3, 1892. 244
- ²⁵⁰ Engelsov rad *Prekrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring (Anti-Dühring)* (vidi u 31. tomu ovog izdanja) izlazio je kao serija članaka delimično u glavnom delu lista, a delimično u priložima lista «Vorwärts», u periodu od 1. januara do 11. maja 1877, od 27. jula do 30. decembra 1877, kao i od 5. maja do 7. jula 1878. Prvo samostalno izdanje cele knjige s Engelsovim predgovorom objavljeno je sredinom jula 1878. u Lajpcigu, pod naslovom *Prekrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring. Filozofija. Politička ekonomija. Socijalizam*.
- «Vorwärts» — centralni organ socijaldemokratije Nemačke. Prema odluci Gotskog kongresa «Vorwärts» je izlazio umesto listova «Der Volksstaat» (organa ajzenahovaca) i «Neuer Sozial-Demokrat» (organa lasalovaca) od 1. oktobra 1876. u Lajpcigu. Posle stupanja na snagu zakona protiv socijalista (vidi napomenu 2) «Vorwärts» je prekinuo izlaženje 27. oktobra 1878. 245
- ²⁵¹ Friedrich Engels, *Socialisme utopique et socialisme scientifique*, Paris 1880. Brošura se sastoji od 1. glave «Uvoda», od 1. i 2. glave trećeg odeljka («Socijalizam») *Anti-Dühringa*, pri čemu su izvršene razne dopune i neke izmene teksta. Naslov *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* dat je prvom nemačkom izdanju, koje je objavljeno 1883. 245
- ²⁵² *Nominalisti* — predstavnici nominalizma, pravca u srednjovekovnoj filozofiji, po kome su opšti pojmovi samo prosta imena (lat. nomina) koja čovek pripisuje realno postojećim pojedinačnim pojavama. Nominalisti su pojam shvatili kao proizvod ljudskog mišljenja i osporavali shvatanje srednjovekovnih «realista», koji su tvrdili da opšti pojmovi realno postoje kao prauzori i duhovni izvori stvari, predstavljajući predmet kao primaran, a pojam kao sekundaran. U tom smislu nominalizam je prvi izraz materijalizma u srednjem veku. 246
- ²⁵³ *Homeomerije* — prema učenju starog grčkog materijalističkog filozofa Anaksagore, najsitniji kvalitativno odredljivi delići materije, koji su beskrajno deljivi.

Anaksagora je zastupao mišljenje da su homeomerije prauzrok svakog bića i da iz njihovog povezivanja proističe celokupna raznolikost pojedinačnih stvari. 246

254 J. Locke, *An essay concerning human understanding*; prvo izdanje objavljeno 1690. u Londonu. 248

255 *Deizam* — religiozno-filozofsko učenje koje je priznavalo boga kao tvorca sveta, ali mu je odricalo svako delovanje na dalji progresivan razvitak sveta. U borbi protiv crkvenih dogmi koje su vladale u feudalizmu, deizam je bio progresivan stav. Deisti su, između ostalog, kritikovali srednjovekovne verske predstave i crkvene dogme, i razobličavali parazitizam sveštenstva. Posebno je izražen kod Voltaire-a i Rousseaua.

U tekstu uvoda koji je Engels preveo na nemački i koji je objavljen u časopisu »Die Neue Zeit«, kao i u samom engleskom uvodu, stoji umesto »deizam«, reč »teizam«. I u Marxovom i Engelsevom delu *Sveta porodica ili kritika kritičke kritike. Protiv Bruna Bauera i drugova* (vidi u 5. tomu ovog izdanja), koje je objavljeno 1845. i koje Engels citira u svom uvodu, stoji u formulaciji Bauerovog citata koju su Marx i Engels dali »teizam«, dok u listu »Allgemeine Literatur-Zeitung« (koji je objavio Bauerov članak), na odgovarajućem mestu stoji »deizam«. Očigledno da je prilikom izdavanja *Svete porodice* 1845. na tom mestu učinjena štamparska greška. Da je u pitanju štamparska greška, očigledno pokazuje činjenica da teizam *nije*, kako se to ovde kaže, »jedan zgodan i udoban način da se otarasi religije«, nego podržava, čuva i unapređuje religiozno mišljenje. Teizam, ne samo što priznaje postojanje ličnog boga, već nasuprot deizmu zastupa stanovište da je ovaj lični bog tvorca, pokrovitelj i upravljač sveta. 248

256 Reč je o prvoj međunarodnoj trgovačkoj i industrijskoj izložbi, koja je održana u Londonu od maja do oktobra 1851. 248

257 *Vojska spasa* — konzervativna, religiozno-filantropska organizacija, koju je 1865. osnovao metodistički propovednik William Booth u Engleskoj i koja je kasnije svoju delatnost proširila i na druge zemlje (naziv »Vojska spasa« je dobila 1880. kada je reorganizovana po uzoru na vojsku). Buržoazija je Vojski spasa davala znatnu pomoć da bi radnike odvratila od klasne borbe. Vojska spasa je razvila široku religioznu propagandu i stvorila razvijenu mrežu ustanova za društveno staranje. Pojedini propovednici ove organizacije su pribegavali socijalnoj demagogiji i prividnoj osudi egoizma bogatih. 249

258 Goethe, *Faust*, I deo, Faustova soba. 249

259 Ocenu ustanka nemačkog plemstva (1522/1523) i iscrpnu analizu nemačkog seljačkog rata (1524/1525) dao je Engels u svom radu *Nemački seljaci rat* (vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 275 - 348). 252

260 »*Slavna revolucija*« (Glorious Revolution) — u engleskoj buržoaskoj istoriji uobičajeni naziv za državni prevrat 1688, kojim je u Engleskoj svrgnuta dinastija Stuart, a Wiliam III Oranski preuzeo kraljevsku vlast. Politički sistem koji je proizašao iz toga, imao je formu buržoaske konstitucionalne monarhije i temeljio se na kompromisu između nove zemljišne aristokratije i finansijske buržoazije. 253

261 *Rat dveju ruža* (1455 - 1485) — rat između predstavnika dva engleska plemićka roda koja su se borila za presto: kuće York, na čijem je grbu bila bela ruža, i kuće Lancaster, koja je na štitu imala crvenu ružu. Oko kuće York su bili grupisani krupni feudalski sa ekonomski razvijenijeg juga, viteštvo i gradska buržoazija; kuću Lancaster je potpomagala feudalna aristokratija severnih grofovija. Rat je vođen do skoro potpunog uništenja starih plemićkih rodova

- i završen je time što je na vlast došla nova dinastija Tudora, koja je u Engleskoj zavela apsolutizam. 253
- ²⁶² »*puer robustus sed malitiosus*« (snažan, ali opak momak) — izraz koji je Hobbes upotrebio u predgovoru svom delu *De Cive*, koje je napisao 1642. u Parizu i koje je prvobitno rastureno u rukopisu, a tek 1647. objavljeno u Amsterdamu. 255
- ²⁶³ *Kartezijanstvo* — učenje pristalica francuskog filozofa 17. veka Renéa Descartes-a (lat. Cartesius). 255
- ²⁶⁴ U »*Deklaraciji o pravima čoveka i građanina*«, koju je Ustavotvorna skupština usvojila 1789, postavljeni su politički principi novog buržoaskog poretka. Deklaracija je uneta u francuski ustav 1791; na osnovu nje je izrađena jakobinska »*Deklaracija o pravima čoveka i građanina*« od 1793. Ova deklaracija bila je osnova prvog republikanskog ustava Francuske, koji je usvojio nacionalni Konvent 1793. 255
- ²⁶⁵ *Code civil des Français* — francuski građanski zakonik iz 1804, koji je 1807. ponovo prihvaćen kao *Code Napoléon*. Ovaj buržoaski zakonik je Francuska uvela i u osvojene delove zapadne i južne Nemačke. U Rajnskoj oblasti on je ostao na snazi i posle ujedinjenja sa Pruskom. *Code Napoléon* je u znatnoj meri zadržao tekovine francuske revolucije i ostao na tlu formalne buržoaske jednakosti. 255
- ²⁶⁶ Francuska revolucija je kod radikalnih slojeva sitne buržoazije i buržoaske inteligencije Engleske probudila žive simpatije. Pristalce francuske revolucije okupljene uglavnom oko »*Londonskog dopisničkog društva*«, kao i dopisničkih društava drugih velikih gradova Engleske, propagirale su revolucionarne ideje i zahtevale uvođenje opšteg prava glasa i drugih demokratskih reformi. Među organizatorima i učesnicima nalazili su se i predstavnici radničke klase. Dopisnička društva su bila izložena represalijama od strane engleske oligarhije. 256
- ²⁶⁷ Pod pritiskom masovnog pokreta radnika 1824. engleski parlament je bio prinuđen da usvoji zakon kojim je ukinuta zabrana radničkih udruženja (tredjuniona). Ali već 1825. parlament je usvojio zakon o radničkim udruženjima, kojim je, istina, potvrđeno ukidanje zabrane tredjuniona, ali je istovremeno znatno ograničena njihova delatnost. Naročito je agitacija među radnicima za pristupanje u udruženja i za učešće u štrajkovima nazivana »*prinudom*« i »*nasiljem*« i tretirana kao krivični prestup. 257
- ²⁶⁸ *Partija protiv zakona o žitu* (Liga protiv zakona o žitu) — udruženje pristalica slobodne trgovine koje su 1838. osnovali u Mančesteru fabrikanti Cobden i Bright. Tzv. zakoni o žitu, koji su imali za cilj ograničenje odnosno zabranu uvoza žita iz inostranstva, uvedeni su u Engleskoj 1815. u interesu veleposednika, lendlordova. Liga je postavila zahtev da se uvede potpuno slobodna trgovina te se borila protiv zakona o žitu kako bi se smanjila nominalna najamnina radnika i oslabili ekonomski i politički položaj zemljišne aristokratije. U svojoj borbi protiv veleposednika Liga je pokušala da iskoristi radničke mase ali upravo u vreme kada su napredni radnici Engleske stupili na put samostalnog političkog radničkog pokreta (čartizma). Borba između industrijske buržoazije i zemljišne aristokratije završila se 1846. usvajanjem predloga o ukidanju zakona o žitu. 257
- ²⁶⁹ *brat Jonathan* — ironičan nadimak koji su Englezi dali Severnoamerikancima za vreme rata za nezavisnost severnoameričkih kolonija Engleske (1775 - 1783). *Revivalizam* — pravac u protestantskoj crkvi koji je nastao u Engleskoj u prvoj polovini 18. veka i brzo se raširio i na Severnu Ameriku. Njegove pristalice su nastojale da preko propovednika i obrazovanjem novih zajednica vernika učvrste i prošire uticaj hrišćanske religije. 257

- ²⁷⁰ Ukazivanje na reformu parlamenta od 1867, koju je sprovela konzervativna vlada Derby-Disraeli (vidi nap. 238). 259
- ²⁷¹ *Ritualizam* (rasprostranjeni naziv za pjuzeizam, koji je dobio ime po teologu Puseyu sa univerziteta u Oksfordu) — pravac u anglikanskoj crkvi, nastao tridesetih godina 19. veka. Njegovi pobornici su propovedali ponovno uvođenje katoličkih rituala (otuda i njihovo ime) i nekih dogmi katolicizma u anglikansku crkvu. 260
- ²⁷² Upućivanje na rad Luja Brentana *Die Arbeitergilden der Gegenwart*, 2. tom, Lajpcig 1872. Brentano je u njemu engleske tredjunione ocenio kao uzorne organizacije radničke klase koje pružaju mogućnost da se u okvirima kapitalizma postigne bitno poboljšanje položaja radnika i oslobodi od kapitalističke eksploatacije. Brentano i drugi katedarski socijalisti (vidi nap. 131) tvrdili su da dobro organizovan sindikat čini suvišnim političku borbu i političku partiju radničke klase. U svom spisu *Brentano protiv Marxa* Engels je razotkrio netačnost ovih tvrdnji i njihov klasni sadržaj. 261
- ²⁷³ Treći kongres Socijaldemokratske radničke partije Austrije trebalo je da se održi 17. aprila 1892. u Lincu. Međutim, 2. aprila vlasti su zabranile održavanje kongresa u ovom gradu; on je odgođen za 5. juni 1892, u Beču. Uprkos tome što je austrijska vlada, koja je time htela da poremeti pripreme, krajem maja ukinula zabranu, kongres je ipak održan od 5. do 9. juna 1892. u Beču. On je preispitao taktička i organizaciona pitanja socijalističkog pokreta Austrije i usvojio Statut i dopune Programa partije. 263
- ²⁷⁴ Ovaj nekrolog Engels je napisao za list »Vorwärts«, koji ga je objavio u prilogu 3. jula 1892. Osim toga, objavljen je u broju 29. bečkog lista »Arbeiter-Zeitung«, 15. jula 1892, i u bugarskom časopisu »Dens«, sveska 7, 1892. 264
- ²⁷⁵ *Owens College* — jedan deo Victoria-univerziteta koji je osnovan 1851. iz jednog za to određenog legata trgovca Johna Owensa u Mančesteru. 264
- ²⁷⁶ Engels je, zajedno sa Schorlemmerom, od 1. do 26. jula 1890. putovao u Norvešku, sve do Severnog rta. Krajem jula, početkom avgusta 1891. proveli su nekoliko dana na ostrvu Vajt, odakle su hteli da pođu u Škotsku i Irsku. Međutim, Schorlemmer, zbog svog zdravstvenog stanja nije mogao putovati; Engels je pošao na to putovanje septembra 1891. zajedno sa svojom nećakom Mary Ellen Roscher i svojom sekretaricom Louisom Kautsky. 265
- ²⁷⁷ Glavni deo predgovora drugom nemačkom izdanju *Položaja radničke klase u Engleskoj* (vidi u 4. tomu ovog izdanja) čini — izuzev nekih redakcijskih izmena — Engelsov nemački prevod predgovora engleskom izdanju ovog dela iz 1892 (vidi u ovom tomu, str. 225-235). Članak *Engleska 1845. i 1885. godine* sadržan u predgovoru engleskom izdanju, Engels je takođe uneo i u nemački predgovor; on je ovaj odeljak dao u svojoj nemačkoj varijanti, koja je objavljena još 1885. u časopisu »Die Neue Zeite«, br. 6, 4. godište, 1885. Završni deo predgovora Engels je napisao specijalno za nemačko izdanje. 267
- ²⁷⁸ Radi se o dodatku američkom izdanju *Položaja radničke klase u Engleskoj*, koji je prvobitno bio zamišljen kao predgovor američkom izdanju (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 207 - 211), ali ga je Engels, zatim, zamenio drugim predgovorom, u kome se bavio američkim radničkim pokretom (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 275 - 281). 267
- ²⁷⁹ U vezi sa stogodišnjicom proglašenja nezavisnosti Sjedinjenih Američkih Država, u Filadelfiji je 10. maja 1876. otvorena šesta industrijska svetska izložba. Među 40 zemalja, koje su tamo izlagale, bila je zastupljena i Nemačka. Za predsednika nemačkog žirija imenovan je direktor industrijske akademije u Berlinu, profesor Franz Reuleaux, koji je bio prinuđen da u prvom od svojih

- «Pisama iz Filadelfije», upućenih listu «National Zeitung» (od 2. juna 1876) izjavi: «Naši proizvodi u daleko najvećem broju izloženih predmeta stoje ispod proizvoda drugih narodnosti... Kao kvintesencija svih napada stoji presuda: Osnovni princip nemačke industrije je „jevtino i loše“. Ovo tvrđenje je izazvalo mnogobrojne polemike u štampi. Naročito je list «Volksstaat», od jula do septembra 1876, doneo o tome niz članaka. Ovaj događaj Engels je nazvao «industrijska Jena», aludirajući na poraz pruske vojske u ratu protiv Napoleona u bici kod Jene oktobra 1806. 268
- ²⁶⁰ Ove kratke fragmente Engels je, očigledno, napisao u vezi s radom na drugom nemačkom izdanju svog dela *Položaj radničke klase u Engleskoj*. 279
- ²⁶¹ Engels ukazuje na finansijsku krizu koja je izbila u Argentini 1889/1890. i imala kao posledicu paniku na tržištu novca, inflaciju i masovna bankrotstva. Ova kriza je bila izraz svetske privredne krize 1890. i delovala je i na druge zemlje, naročito Englesku, koja je u Argentini investirala značajan kapital. Kriza 1889/1890. pojačala je privrednu zavisnost Argentine od evropskog finansijskog kapitala. 279
- ²⁶² Ovo pismo je Engels napisao posle kongresa engleskih tredjuniona, koji je održan od 5. do 10. septembra 1892. u Glazgovu i koji je u jednoj rezoluciji odbio poziv na treći Međunarodni socijalistički kongres radnika u Cirihi, upućen od pripremnog komiteta za organizaciju ovog kongresa. Umesto toga, kongres tredjuniona je doneo odluku da treba sazvati međunarodni kongres o pitanju osmočasovnog radnog dana. Ove rezolucije su bile ponovni pokušaj — u ovom slučaju reformističkog rukovodstva starih tredjuniona — da razbiju treći kongres Druge internacionale, koji su organizovali marksisti, i da pocepaju međunarodni radnički pokret. Engels je odlučno istupio protiv razbijačke delatnosti rukovodstva engleskih tredjuniona. On je slična pisma poslao u Nemačku, Austriju i Francusku. U njima je preporučio socijalističkim partijama da otvoreno osude manevar engleskih tredjunionista.
- U odgovoru, 2. oktobra 1892, Nacionalni komitet Španske socijalističke radničke partije saopštava Engelsu da će protestovati protiv postupka engleskih tredjuniona. On je potvrdio svoju saglasnost s odlukama prethodnih kongresa Druge internacionale, održanim u Parizu i Briselu. 280
- ²⁶³ *Parliamentary Committee of the Trades Union Congress* (Parlamentarni komitet kongresa tredjuniona) — izvršni organ britanskog sindikalnog kongresa ujedinjenja, održanog krajem šezdesetih godina; od 1871. on je biran svake godine na kongresima tredjuniona i u periodu između dva kongresa smatran je rukovodećim centrom tredjuniona. Komitet je isticao kandidate tredjuniona za parlament, podržavao zakonske predloge podnete u interesu tredjuniona i pripremao redovne kongrese. U komitetu su imali nadmoć reformistički elementi, koji su svoju politiku sprovodili u duhu starog tredjunionizma i oslanjali su se na radničku aristokratiju. Godine 1921. parlamentarni komitet je zamenjen Generalnim većem britanskog kongresa tredjuniona. 280
- ²⁶⁴ U Čikagu je decembra 1893. održan kongres Američke federacije radnika (American Federation of Labor). U jednoj odluci kongres je priznao nužnost političkog delovanja radničke klase i usvojio je program sa zahtevom za zakonsko uvođenje osmočasovnog radnog dana. Usvajanje ovih odluka svedočilo je o povećanom uticaju progresivnih snaga u američkim sindikatima. 280
- ²⁶⁵ U *Marseju* je od 19. do 23. septembra 1892. zasedao nacionalni kongres sindikata. Pored pitanja o proslavi 1. maja, rada žena i dece u industriji, kongres je, između ostalog, raspravljao i o odluci kongresa engleskih tredjuniona, održanog u Glazgovu. U jednoj rezoluciji on je odbio učešće na međunarodnom kongresu o pitanju osmočasovnog radnog dana koji su planirali tredjunioni. Umesto

toga, on se izjasnio za slanje predstavnika na Međunarodni socijalistički kongres radnika u Cirihiu.

Od 24. do 28. septembra iste godine u Marseju je održan kongres Francuske radničke partije (vidi napomenu 429), koji je doneo sličnu odluku. 281

- ²⁸⁶ Ovaj članak Engels je napisao između 9. i 15. novembra 1892, posle dolaska na vlast demokratske stranke u SAD. Demokrat Cleveland pobedio je na predsedničkim izborima 8. novembra 1892. republikanca Harrisona. Engels se nadao da će promena predsednika u SAD dovesti do ukidanja MacKinleyeve zaštitne carine usvojene 1890, koja je doneta za obezbeđenje visokih profita kapitalista, u prvom redu monopolskih udruženja. Zbog nje su vanredno povećane carinske stope na uvoz industrijskih proizvoda u SAD. To je dovelo do porasta cena predmeta masovne potrošnje i do pogoršanja položaja radničke klase. Demokrati, koji su za vreme izborne kampanje istupali protiv MacKinleyeve carine, uveli su 1894. nove carine koje su, istina, snizile carinske stope iz 1890, ali su, isto tako, imale izrazito protekcionistički karakter.
- Članak *Američki predsednički izbori* odštampan je i u listu «Der Wähler», Lajpcig br. 270, od 21. novembra 1892. i u bečkom listu «Arbeiter-Zeitung» br. 48, od 25. novembra 1892. 282
- ²⁸⁷ Engels misli na belešku «Američka tekstilna industrija na kineskom tržištu» koja je objavljena u časopisu «Die Neue Zeit», br. 2, 11. godina, 1. sveska, Stuttgart 1892/1893. 283
- ²⁸⁸ Ovu biografiju Engels je napisao za «Handwörterbuch der Staatswissenschaften», tom 4, koji je objavljen u Jeni 1892. To je učinio na molbu Ludwiga Elstera, jednog od izdavača rečnika. Biografija je objavljena i u berlinskom listu «Vorwärts» 29. januara 1893. Povodom desetogodišnjice Marxove smrti ona je pod naslovom *Karl Marx' Lebensgang* preštampana u bečkom listu «Arbeiter-Zeitung», br. 11 od 17. marta 1893. i u br. 3 bugarskog časopisa «Socijal-demokrat», 1893.
- Datumi navedeni u članku su provereni i u nekim slučajevima ispravljani. 285
- ²⁸⁹ Karl Marx, *Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode*. Marx je studirao u Berlinu i studije završio 1841. ovom disertacijom, koja je prihvaćena u Jeni, u njegovom odsustvu. 285
- ²⁹⁰ Radi se o Marxovim člancima *Debate Šeste rajnske skupštine* (prvi članak). *Debate o slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini i Debate Šeste rajnske skupštine* (treći članak). *Debate povodom zakona o kradi drva*, kao i članak *Opravljanje dopisnika sa Mozela* (vidi u 1. tomu ovog izdanja, str. 198 - 240, 271 - 303; 352 - 375).
- «Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe» dnevni list, izlazio od 1. januara 1842. do 31. marta 1843. u Kelnu. List su osnovali predstavnici rajnske buržoazije, koja je bila u opoziciji prema pruskom apsolutizmu, a privučeni su na saradnju i neki mladohegelovci. Od aprila 1842. Karl Marx je bio saradnik lista, a od oktobra iste godine njegov glavni urednik. List je objavljivao članke Marxa i Engelsa. Pod Marxovom redakcijom list je počeo da zauzima još izrazitije revolucionarno-demokratske stavove. Vlada je za list «Rheinische Zeitung» zavela posebno oštru cenzuru i najzad ga zabranila. 285
- ²⁹¹ Pruska vlada je 19. januara 1843. izdala naredbu kojom je zabranjeno izlaženje lista «Rheinische Zeitung» od 1. aprila, a list je dotle bio podvrgnut posebno oštroj cenzuri. Akcionari lista su insistirali da se napusti oštar opozicioni smer da bi se postiglo ukidanje zabrane. Marx je zbog toga bio prinuđen da istupi iz redakcije. Osamnaestog marta 1843. izašlo je obaveštenje

- o Marxovom istupanju iz redakcije. Uprkos Marxovom povlačenju list je morao, 31. marta 1843, da obustavi izlaženje. 285
- ²⁹² »*Deutsche Jahrbücher*« — skraćeni naziv za literarno-filozofski časopis mladohegelovaca koji je izlazio od januara 1838. do juna 1841. pod naslovom »Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst«, a od jula 1841. do januara 1843. pod naslovom »Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst« u Lajpcigu. Do juna 1841. časopis su uređivali Ruge i Echtermeyer u Haleu, a od jula 1841. uređivao ga je Ruge u Drezdenu. Januara 1843. saksionska vlada je zabranila »Deutsche Jahrbücher«, a odlukom Bundestaga ova zabrana je proširena na celu Nemačku. 285
- ²⁹³ »*Deutsch-Französischen Jahrbücher*« — časopis u redakciji Karla Marxa i Arnolda Rugea, koji je, na nemačkom jeziku, izlazio u Parizu. Objavljen je samo kao prvi dvobroj, februara 1844; u njemu su bili spisi Karla Marxa: *Prilog jevrejskom pitanju i Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod*; zatim radovi Friedricha Engelsa: *Nacrt za kritiku političke ekonomije i Položaj Engleske. Past and Present* by Thomas Carlyle. London 1843. (vidi u 3. tomu ovog izdanja, str. 125 - 160, i u 4. tomu, str. 24 - 64). 286
- ²⁹⁴ »*Vorwärts!*« — nemački list, izlazio je od januara do decembra 1844. dva puta nedeljno u Parizu. Marx i Engels su pisali za njega. Od leta 1844. Marx je saradivao u redakciji; pod Marxovim uticajem list je počeo da dobija komunistički karakter. Pošto je Marx kritikovao reakcionarne prilike u Pruskoj na zahtev pruske vlade Guizot-ova vlada je izdala naredbu o proterivanju Marxa i nekih drugih saradnika iz Francuske; list »*Vorwärts*« je zbog toga prestao da izlazi. 286
- ²⁹⁵ »*Deutsche-Brüsseler-Zeitung*« — list koji su osnovali nemački politički emigranti u Briselu, izlazio je od 3. januara 1847. do februara 1848, dva puta nedeljno. Pravec lista je prvobitno odredio njegov izdavač i urednik Adalbert von Bornstedt, malograđanski demokrat, koji je pokušao da izmiri razna stremljenja radikalnog i demokratskog tabora. List je, međutim, pod uticajem Marxa, Engelsa i njihovih saboraca, od leta 1847. postajao sve više glasilo revolucionarno-demokratskih i komunističkih ideja. Od septembra 1847. Marx i Engels su postali stalni saradnici lista i neposredno su uticali na njegov pravac; poslednjih meseci 1847. oni su faktički uzeli list u svoje ruke. Pod njihovim uticajem list je postao organ revolucionarne partije proletarijata koju su oni obrazovali — Savezu komunista. Marx je u njemu objavio članke *Komunizam lista »Rheinischer Beobachter«, Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral. Prilog kulturnoj istoriji Nemačke, Protiv Karla Heinzena od Karla Marxa* (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 151 - 164 i 269 - 292) i druge. U listu su štampani i Engelsovi članci: *Nemački komunizam u stihovima i prozi, Komunisti i Karl Heizen, Pokreti 1847. godine, Početak kraja u Austriji* (vidi u 7. tomu ovog izdanja, str. 165 - 198, 251 - 264 i 406 - 419) i drugi. 286
- ²⁹⁶ *Savez komunista* je bio prva međunarodna komunistička organizacija proletarijata, prva samostalna revolucionarna partija, nastala na tlu naučnog komunizma. Pre osnivanja Saveza komunista Marx i Engels su imali da obave krupan posao ideološkog, političkog i organizacionog povezivanja socijalista i naprednih radnika raznih zemalja i da savladaju uticaj ideja utopijskog i sitnoburžoaskog socijalizma na članove Saveza pravednih — organizacije koja je prethodila Savezu komunista. Pošto se londonsko rukovodstvo Saveza pravednih verovalo u snagu Marxovih i Engelsovih pogleda, predložilo im je, krajem januara 1847, da pristupe Savezu, da izvrše njegovu reorganizaciju i izrade program koji bi se zasnivao na principima koje su proklamovali. Marx i Engels su se s time saglasili. (O istoriji Saveza komunista vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 169 - 183). 286

- ²⁹⁷ Proces protiv lista «*Neue Rheinische Zeitung*» održan je 7. februara 1849. Pred porotni sud u Kelnu su izvedeni Karl Marx, kao glavni urednik, Friedrich Engels, kao saradnik, i Hermann Korff kao odgovorni izdavač (žirant) lista. Njima je prebačeno što su u članku *Hapšenja*, objavljenom u br. 35 lista od 5. jula 1848 (vidi u 8. tomu ovog izdanja, str. 143 - 145) bile uvrede i klevete na adresu predstavnika pruskih vlasti i žandarma. Marxov i Engelsov govor na ovom procesu vidi u 9. tomu ovog izdanja, str. 185 - 194 i 194 - 198.
- U procesu protiv Rajnskog okružnog odbora demokrata 8. februara 1849. Marx je, kao član Odbora, optužen za podsticanje na ustanak; on je, zajedno sa Karlom Schapperom i advokatom Schneiderom II, potpisao apel Odbora, 18. novembra 1848. za odbijanje plaćanja poreza (vidi u 9. tomu ovog izdanja, str. 30). Marxov govor na ovom procesu vidi u 9. tomu ovog izdanja, str. 199 - 212. 287
- ²⁹⁸ Sitnoburžoaska partija montanjara je 13. juna 1849. iz protesta zbog slanja francuskih trupa u Italiju za gušenje revolucije organizovala mirne demonstracije u Parizu. Prema članu V francuskog ustava bilo je zabranjeno da francuske trupe istupe protiv slobode drugih naroda. Neuspeh ovih demonstracija, koje je rasterala vojska, bio je očigledno poraz sitnoburžoaskih demokrata u Francuskoj. Posle 13. juna počele su represalije protiv demokrata, među njima i protiv stranaca. 287
- ²⁹⁹ «*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*» — časopis koji su decembra 1849. osnovali Marx i Engels i izdavali ga do novembra 1850. On je bio teorijski i politički organ Saveza komunista, nastavak kelnskog lista «*Neue Rheinische Zeitung*», koji su Marx i Engels izdavali za vreme revolucije 1848/1849. Od marta do novembra 1850. objavljeno je ukupno šest svezaka; od toga poslednja kao dvobroj 5/6. Časopis je redigovan u Londonu, a štampan u Hamburgu. Na omotu je bio naveden i Njujork, zato što su Marx i Engels računali s njegovim rasturanjem među nemačkim emigrantima u Americi. Najveći deo materijala (članke, revije, književne kritike, vidi u 10. tomu ovog izdanja) pisali su Marx i Engels, i njihovi saborci — Wilhelm Wolff, Joseph Weydemeyer i Johann Georg Eccarius. Od spisa osnivača naučnog socijalizma časopis je objavio, između ostalih, i sledeće: *Klasne borbe u Francuskoj 1848. do 1850.* od Marxa, i Engelsove radove *Nemačka kampanja za državni ustav* i *Nemački seljački rat* (vidi u 10. tomu ovog izdanja), kao i mnoge druge radove u kojima se svodi bilans revolucije 1848/1849. i dalje razvija teorija i taktika revolucionarne partije proletarijata. Zbog policijskih represalija u Nemačkoj i nedostatka finansijskih sredstava redakcija je bila prinudena da obustavi izlaženje časopisa. 287
- ³⁰⁰ «*New-York Daily Tribune*» — američki list, izlazio je od 1841. do 1924. Do sredine pedesetih godina bio je organ levog krila američkih vigovaca, a posle toga organ Republikanske stranke; četrdesetih i pedesetih godina list je bio progresivno orijentisan i istupao je protiv ropstva. Marxova saradnja u listu je počela avgusta 1851. i trajala je do marta 1862. Veliki broj članaka za list «*New-York Daily Tribune*» napisao je Engels na Marxovu molbu. Početkom američkog građanskog rata prekinuta je saradnja između lista «*New-York Daily Tribune*» i Marxa zato što je u redakciji lista bilo sve više pristalica kompromisa sa robovlasničkim državama i što je list napustio svoje progresivne pozicije. 287
- ³⁰¹ Marxova serija članaka *Lord Palmerston* je, pored toga, objavljena i u engleskom čarističkom časopisu «*The People's Paper*» (vidi u 12. tomu ovog izdanja, str. 287-339). 287
- ³⁰² Engels misli na Marxov ekonomski rukopis iz 1861 - 1863. *Teorije o višku vrednosti*. U ovom izdanju *Teorije* su izašle kao 24, 25. i 26. tom. 286

- ³⁰³ Diskusije o programskim dokumentima Međunarodnog udruženja radnika vođene su u Privremenom komitetu, koji je izabran na skupštini u St. Martin's Hallu u Londonu 28. septembra 1864, kao i u komisiji za izradu programskih dokumenata Udruženja koju je obrazovao ovaj komitet. Na prvoj sednici komisije, 8. oktobra 1864, Mazzini je pokušao preko svog pristalice Luigia Wolffa, koji je bio član komiteta, da nametne statut italijanskih radničkih udruženja, izraden na bazi buržoaske demokratije i konspirativnih principa, kao programski dokument. Na sednici Privremenog komiteta od 18. oktobra Marx se prvi put upoznao sa sadržajem ovog dokumenta i podvrgao ga temeljnoj kritici. Na osnovu toga je dokument vraćen nazad komisiji, koja je, sa svoje strane, 20. oktobra poverila Marxu ovaj posao. Ona je 27. oktobra odobrila dva njegova potpuno nova dokumenta — deklaraciju koju je Marx nazvao *Inauguralna adresa Međunarodnog udruženja radnika* i *Privremeni statut Međunarodnog udruženja radnika* (vidi u 27. tomu ovog izdanja, str. 3 - 9 i 10 - 12). Komitet je 1. novembra 1864. jednoglasno usvojio Adresu i Statut i konstituisao se kao vodeći organ Udruženja (Centralno veće; od 1866. Generalno veće). 288
- ³⁰⁴ Friedrich Engels, *Karl Marx* (vidi u 30. tomu ovog izdanja).
 »*Volks-Kalender*« — socijaldemokratski godišnjak, izdavan u Braunšvajgu od 1875. do 1879; glavni urednik i izdavač bio je Wilhelm Bracke. 291
- ³⁰⁵ Dešifracija rukopisnog spiska dela Karla Marxa, koji je Engels sastavio u toku rada na članku *Karl Marx*; (datumi su ispravljjeni)

Marxova dela

1. Doktordissertation über Epikurs Philosophie.
[Doktorska disertacija o Epikurovoj filozofiji].
2. Artikel über Rhein[ishen] Prov[inzial]- Landtag. Holzdiebstahl und Moselbauern in »Rhein[ische] Zeitung« 1842.
(Članci o rajnskom oblasnom landtagu. Krađa drva i mozelski seljaci u »Rheinische Zeitung« 1842.)
3. do, in »Deutsch-Franz[ösische] Jahrbücher«: »Ein[leitung] zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie« und »Judenfrage«, 1844.
[Isto u »Deutsch-Französische Jahrbücher«: »Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod. i »Prilog jevrejskom pitanju«, 1844.
4. mit F. Engels, »Die heilige Familie«, Frankfurt a.M. 1845.
[sa F. Engelsom, »Sveta porodica«, Frankfurt na Majni, 1845].
5. Kleinigkeiten im Pariser »Vorwärts!« 1844.
[Sitnice u pariskom listu »Vorwärts!« 1844].
6. Aufsätze in der »Deutschen Brüss[eler] Zeitung« 1846 - 1847.
[Članci u listu »Deutsche Brüsseler Zeitung«, 1846 - 1847].
7. »Misère de la philosophie, réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon«, Bruxelles und Paris, 1847.
[»Beda filozofije, odgovor na filozofiju bede gospodina Proudhona«, Brisel i Pariz 1847].
8. »Discours sur le libre échange«, Bruxelles 1848.
[»Rasprava o slobodnoj trgovini«, Brisel 1848].
9. mit F. Engels, »Manifest der Kommunistischen Partei«, London 1848. In alle Sp[rachen] übersetzt.
[sa F. Engelsom, »Manifest Komunističke partije«, London 1848. Preveden na sve jezike].
10. Aufsätze in der »N[eu]en Rh[einischen] Z[eit]ung. [Organ der Demokratie]«. Leitartikel etc. »Lohnarbeit und Kapital«. [Članci u listu »Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. Uvodnici itd. »Najamni rad i kapital«]

11. Zwei Verteidigungsreden in »Zwei polit[ische] Prozesse«, Köln 1849. [Dva odbrambena govora u »Dva politička procesa«, Keln 1849.]
  12. in »N[eue] Rh[einische] Z[eitung]. [Politisch-ökonomische] Revue«, H[am]b[ur]g 1850: »1848 - 49« (f[ran]z[ösische] Feb[ruar] rev[olution]) und mit Engels, Kritiken und Monatsrevue. [U »Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue«, Hamburg 1850: »1848 - 49« (francuska februar-ska revolucija) i zajedno sa Engelsom, kritike i mesečne revije.]
  13. »Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte«, New York 1852 (3. Aufl. H[am]b[ur]g 18[5]5), f[ran]z[ösische], 1891. [»18. brimer Louisa Bonaparte«, Njujork 1852 (3. izdanje Hamburg 1885), francusko 1891.]
  14. »Enthüllungen über den Kölner Komm[unisten-] Prozess«, Boston 1853 (Hott[ingen] - Zürich 1885). [»Otkrića o kelnskom komunističkom procesu«, Boston 1853; (Hotingen - Cirihih 1885)].
  15. Artikel in der »N[ew-] J[ork Daily] Tribune« 1852 - 61. Davon einige über Palmerston (vermehrt in London als Pamphlete gedruckt [1853/54] 1856/57). [Članci u listu »New-York Daily Tribune« 1852 - 61. Od toga neki o Palmerstonu (povećan u pamfletu, štampanom u Londonu 1853/54, 1856/57)]
  16. »Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century« in »Free Press« (Sheffield 28. Juni 1856 bis London 1. April 1857) . [»Otkrića o istoriji diplomatije 18. veka« u listu »Free Press« (Šefild 28. juna 1856 do 1. aprila 1857. London)].
  17. Aufsätze über diplomatische Verhandlungen vor und während des Krieges 1859. in »Das Volk«, London 1859. [Članci o diplomatskim pregovorima, pre i za vreme rata 1859. u listu »Das Volk«, London 1859].
  18. »Zur Kritik der politischen Oekonomie«. 1. Heft, Berlin 1859. [»Prilog kritici političke ekonomije«. 1. sveska, Berlin 1859]
  19. »Herr Vogt«, London 1860. [»Gospodin Vogt«, London 1860].
  20. Inaugural-Adresse der Internat[ionale] 1864 und alle Publikationen des G[eneral-] R[ates] bis incl. »The Civil War in France« 1871. In fast alle europ[äische] Sprachen übersetzt. [Inauguralna adresa Internacionalne 1864. i sve publikacije Generalnog veća do uključujući »Građanski rat u Francuskoj« 1871. Prevedeno skoro na sve evropske jezike.]
  21. »Das Kapital. Kritik der pol[itischen] Oek[onomie]«. I. Buch, H[am]b[ur]g, 1867. 4. Auflage 1890. Russisch, f[ran]z[ösische], engl[isch] übers[etzt]. [»Kapital, Kritika političke ekonomije«. I knjiga, Hamburg 1867. 4. izdanje 1890. Prevedeno na ruski, francuski, engleski.]
  22. (posthum) »Das Kapital«, II. Band (Buch II). Herausg. von F. Engels. Hamburg 188[5], 2^e Aufl. 1893 in der Presse. [(posthumno) »Kapital«, II tom (knjiga II). Izdao F. Engels, Hamburg 1885, 2. izdanje 1893. u štampi.]
  23. Hamburg do III Band (III. Buch) do. do. wird 1893. erscheinen. [Hamburg, isto III tom (III knjiga) isto će biti objavljeno 1893.] 289
- ³⁰⁶ Marxov nezavršeni uvod u delo o istoriji diplomatije Engleske i Rusije u 18. veku, koje je planirao, prvi put je objavljeno od juna 1856. do aprila 1857. u listu »Scheffield Free Press« i u londonskom listu »The Free Press« pod naslovom *Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century*. Marxova kći Eleanor Aveling je ovaj uvod izdala kao knjigu 1899. u Londonu, pod naslovom *Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century*.
 »The Free Press« je izlazio od 1855. do 1865. u Londonu, a »The Sheffield Free Press« od 1851. do 1857. u Šefildu; građanski listovi, koje je izdavao

Urquhart sa svojim pristalicama. 292

- ³⁰⁷ Marxovi članci o istoriji diplomatije italijanskog rata izlazili su (od juna do avgusta 1859) u br. 8, 10 i 13 - 16 nedeljnog lista »Was Volk« (vidi u 16. tomu ovog izdanja, str. 197-199, 217-219 i 246-260).

»Das Volk« — nedeljni list koji je na nemačkom jeziku izlazio od 7. maja do 20. avgusta 1859. u Londonu. Bio je zvanični organ Nemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu; uređivao ga je nemački publicist i demokrat Elard Biscamp. Od broja 2. Marx je nezvanično saradivao u listu stalnim pružanjem saveta i pomoći, redigovanjem članaka, organizovanjem akcija za pomoć itd. U br. 6 od 11. juna 1859. redakcija je zvanično dala obaveštenje o saradnji Marxa, Engelsa, Freiligratha, Wilhelma Wolffa i Heinricha Heisea. Od tog trenutka Marx je stvarno bio urednik lista, koji je sve više postajao organ proleterskih revolucionara. Početkom jula Marx je preuzeo celokupno rukovođenje listom.

List »Das Volk« je podržavao revolucionarnu teoriju i taktiku koju su Marx i Engels zastupali, raspravljao o klasnoj borbi proletarijata i nepomirljivo se suprotstavljao sitnoburžoaskoj ideologiji. List je analizirao događaje u italijanskom ratu 1859. i pitanje ujedinjenja Nemačke i Italije, razotkrivao reakcionarnu spoljnu politiku velikih evropskih sila i vodio doslednu borbu protiv bonapartizma i njegovih otvorenih i prikrivenih pristalica. Ukupno je izašlo 16 brojeva. Redakcija je 20. avgusta 1859. obustavila izlaženje lista zbog nedostatka novčanih sredstava. 292

- ³⁰⁸ Ovu izjavu Engels je napisao povodom niza članaka »Jurska federacija i Mihail Bakunjin«, koji su objavljeni u listu »Berliner Volks-Tribüne«. U ovim člancima je, na osnovu bakunjinističkog materijala, pogrešno prikazana istorija organizacije Prve internacionale u Švajcarskoj, i učinjen pokušaj da se opravda razbijacka delatnost bakunjinista, naročito bakunjinističke Jurske federacije (ova se na kongresu u La Šo-de-fonu od 4. do 6. aprila 1870. otepcila od sekcija Internacionale u romanskoj Švajcarskoj). Osim toga, u ovim člancima bili su oklevetani Generalno veće Internacionale, Marx i njegovi saborci, a naročito Johann Philipp Becker. Naročito mnogo iskrivljavanja istorijske istine bilo je u desetom članku koji je objavljen 12. novembra 1892. Engels je odlučio da odgovori, ne sačekavši objavljivanje cele serije članaka. On je svoju izjavu poslao Bebelu u Berlin da je ovaj dostavi uredništvu »Berliner Volks-Tribüne«. Engels je u svom pismu od 15. novembra 1892. zamolio Bebelu da se postara da izjava bude objavljena u prvom narednom broju lista, jer se nije moglo »dopustiti da ove laži dalje slobodno kruže«.

Engelsova izjava je objavljena 19. novembra 1892. u listu »Berliner Volks-Tribüne«. Dvadeset četvrtog decembra 1892, na kraju trinaestog članka, objavljen je odgovor autora serije, švajcarskog socijaliste, Louis-a Héritier-a. U svom odgovoru, kao i u jednom pismu, upućenom Engelsu 25. decembra 1892, Héritier je pokušao da pobije optužbu da je krivotvorio istoriju Prve internacionale. U svom odgovoru od 12. januara 1893. Engels je obesnažio pokušaj Héritier-a da izbegne odgovornost za krivotvorenje činjenica i njihovo prikazivanje u duhu bakunjinizma. Naglasio je da neće dozvoliti krivotvorenje istorije Prve internacionale. 293

- ³⁰⁹ Citat iz francuskog prevoda Privremenog statuta Međunarodnog udruženja radnika, objavljenog 1866; prevodilac je bio desni prudonist Tolain. 294

- ³¹⁰ *Opšti statut i Organizaciona pravila Međunarodnog udruženja radnika*, vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 360 - 372. 294

- ³¹¹ Engels reprodukuje sadržaj »Odluka Londonske konferencije o razmiricama u romanskoj Švajcarskoj« koje su objavljene 1871 (vidi u 28. tomu ovog izdanja, str. 341 - 348). 294

- ³¹² *Alijansu socijalističke demokratije* osnovao je Mihail Bakunjin, oktobra 1868. u Ženevi, kao međunarodnu organizaciju anarhista. U svom programu Alijansa je proklamovala, pre svega, tzv. izjednačavanje klasa i uništenje svih oblika države. Alijansa je negirala organizovanu borbu radničke klase za osvajanje političke vlasti. Ovaj malograđanski, anarhistički program naišao je na podršku u industrijski slabo razvijenim krajevima Italije, Švajcarske, Španije i nekih drugih zemalja.

Godine 1868. i 1869. Alijansa je zamolila Generalno veće da je primi u Međunarodno udruženje radnika, sa čime se Generalno veće saglasilo 1869, ali pod uslovom da se Alijansa raspusti kao samostalna međunarodna organizacija. Uprkos tome, članovi Alijanse su i posle prijema, faktički, zadržali svoju međunarodnu organizaciju i borili su se, predvođeni Bakunjinom, protiv Generalnog veća s ciljem da ovladaju Međunarodnim udruženjem radnika. Posle pada Pariske komune anarhisti su pojačali svoje akcije protiv Generalnog veća. Bakunjin i njegove pristalice su oštro napadali marksističku teoriju države, a naročito diktaturu proletarijata, jačanje samostalne radničke partije i princip demokratskog centralizma.

Marx, Engels i Generalno veće Međunarodnog udruženja radnika odlučno su se borili protiv Alijanse i demaskirali je kao sektu koja je neprijateljski nastrojena prema radničkom pokretu.

Septembra 1872. Haški kongres Prve internacionale je odlučio, sa nadmoćnom većinom glasova, da isključi vođe Alijanse Bakunjina i Guillaume-a iz svojih redova. 294

- ³¹³ Rad Marxa i Engelsa *L'Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs* objavljen je u nemačkom prevodu pod naslovom *Ein Complot gegen die Internationale Arbeiter-Association* (vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 273 - 380). Engels je sudelovao u redigovanju prevoda. 297

- ³¹⁴ Dešifrovanje spiska rukopisa Engelsovih dela; ovaj spisak Engels je očigledno prvi put sastavio 1889. Kasnije — verovatno krajem 1892. — on ga je dopunio. Neka nova izdanja radova, pomenutih u prvom delu, koja su objavljena između 1889. i 1892. nisu navedena; datumi su ispravljani:

- (mit Karl Marx). Die heilige Familie. Gegen Bruno Bauer und Konsorten. Von Friedrich Engels und Karl Marx, Frankfurt a. M. 1845.
[(sa Karlom Marxom) «Sveta porodica. Protiv Bruna Bauera i drugova». Od Friedricha Engelsa i Karla Marxa, Frankfurt na Majni 1845.]
- «Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen», Leipzig 1845. Englisch N[ew] York 1887.
[«Položaj radničke klase u Engleskoj. Na osnovu sopstvenih posmatranja i autentičnih izvora», Lajpcig 1845. Englesko izdanje, Njujork 1887.]
- (Mit K. Marx, anonym) «Manifest der Kommunistischen Partei», London 1848. In alle Sprachen übersetzt.
[(sa K. Marxom, anonimno) «Manifest Komunističke partije», London 1848. Preveden na sve jezike.]
- Mitredaktion resp. Chefredaktion für Vertretung von Marx bei der «Neuen Rheinischen Zeitung [Organ der Demokratie]». Köln, 1. Juni 1848 - 19. Mai 1849.
[Koredaktor, odnosno glavni urednik kao zamenik Marxa kod lista «Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie». Keln, 1. juna 1848 - 19. maja 1849.]
- Ditto bei der «Neuen Rheinischen Zeitung. [Politisch-ökonomische] Revue», Hamburg 1850.
[isto kod lista «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue», Hamburg 1850.]
- «Die preussische Militärfrage und die deutsche Arbeiter partei», Hamburg 1856.
[«Prusko vojno pitanje i nemačka radnička partija», Hamburg 1856.]

7. »Der deutsche Bauernkrieg«. Abdruck aus Nr. 5[1/6 der »Neuen Rheinischen Zeitung. Politisch-ökonomische Revue«, Leipzig, Genossenschaftsbuchdr[uckerei]. 1. Aufl. [1850], 2. Aufl. [1870], 3. Aufl. 1875.
[»Nemački seljački rate. Preštampano iz br. 5/6 lista »Neue Rheinische Zeitung Politisch-ökonomische Revue«, Lajpcig. Sindikalna štamparija. 1. izdanje 1850, 2. izdanje 1870, 3. izdanje 1875.]
8. »Zur Wohnungsfrage«. 3 Hefte Abdr[uck] aus dem »Volksstaat«. 1. Aufl. Leipzig. G[enossenschafts]b[uch]dr[uckerei] 1872. 2. Aufl. Zürich. V[olks]b[uch]h[an]dl[un]g 1887.
[»O stambenom pitanju«. 3 sveske preštampano iz lista »Volksstaat«, 1. izdanje Lajpcig. Sindikalna štamparija 1872. 2. izdanje Ciri, Narodna knjižara 1887.]
9. »Soziales aus Russland«. Abdr[uck] aus d[em] »Volksstaat«. Leipzig. G[enossenschafts] buchdr[uckerei] 1875.
[»Socijalno iz Rusije« Preštampano iz lista »Volksstaat«. Lajpcig. Sindikalna štamparija 1875.]
10. [»Preussischer Schnaps im Deutschen Reichstag«. —→ 1876.
[»Pruska rakija i nemački Rajhstag«, —→ 1876.]
11. »Die Bakunisten an der Arbeit. Denkschrift über den [letzten] Aufstand in Spanien«. Abdruck aus dem »Volksstaat«. Leipzig. G[enossenschafts]buchdr[uckerei] 1874.
[»Bakunjinisti na delu. Spomenica o poslednjem ustanku u Španiji«. Preštampano iz lista »Volksstaat«. Lajpcig. Sindikalna štamparija] 1874.
12. »Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft«, Abdr[uck] aus dem »Volksstaat« resp. »Vorwärts«. 1. Aufl. Leipzig. G[enossenschafts]buchdr[uckerei] 1878. 2. Aufl. Zürich. Volksbuchh[an]dl[un]g, 1886.
[»Prekrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring«. Preštampano iz lista »Volksstaat« odn. »Vorwärts«. 1. izdanje Lajpcig. Sindikalna štamparija 1878. 2. izdanje Ciri, Narodna knjižara, 1886.]
13. »Die Entwicklung des Sozialismus von der utopie zur Wissenschaft«. 1. Aufl. 2. und 3. Aufl. alle 1883, Zürich, Volksbuchh[an]dl[un]g. (Franz[ösisch], russ[isch], poln[isch], ital[ienisch], span[isch], rumän[isch], dän[isch], holländ[isch].)
[»Razvitak socijalizma od utopije do nauke«. 1. izdanje, 2. i 3. sva 1883. Ciri, Narodna knjižara. (Francuski, ruski, poljski, italijanski, španski, rumunski, danski, holandski.)
14. »Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Im Anschluß an Lewis H. Morgans Forschungen«. Zürich, V[olks]b[uch]h[an]dl[un]g 1884.
[»Poreklo porodice, privatne svojine i države. U vezi sa istraživanjima Lewis H. Morgana. Ciri, Narodna knjižara 1884. 2. Aufl. Stuttg[art]. Dietz [1886]. 3. [Aufl.] in Vorbereitung, (ital[ienisch], rumän[isch], dän[isch], fran[zösisch] in Arbeit). 2. izdanje Stutgart. Dietz 1886. 3. izdanje u pripremi (italijanski, rumunski, danski, francuski u radu.)
15. »Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie«. Abdr[uck] aus »Neue Zeit«, Stuttgart, Dietz 1888.
[»Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije«. Preštampano iz časopisa »Neue Zeit«, Stutgart, Dietz 1888.]
4. (Anonym) »Po und Rhein«. Berlin, F. Duncker 1859.
[(anonimno) »Po i Rajna«, Berlin, F. Duncker 1859.]
5. (Anonym) »Savoyen, Nizza und der Rhein«, Berlin, Behrend 1860.
[(anonimno) »Savoja, Nica i Rajna«, Berlin, Behrend 1860.]
16. »In Sachen Brentano c[ontra] Marx wegen angebl[icher] Zitatfälschung«. H[an]dl[un]g 1891.
[Brentano contra Marx zbog tobožnjeg falsifikovanja citata, Hamburg 1871.]
Vorrede und Einleitung zu:

[Predgovori i uvodi za:]

1. K. Marx, »Das Kapital«, I, 3. Aufl. [18]83 und 4. Aufl. 18[90] (gegen L. Brentano).
[K. Marx, »Kapital«, I, 3. izdanje 1883. i 4. izdanje 1890. (protiv L. Brentana)]
2. K. Marx, »Das Kapital«, II. Vorrede (gegen Rodbertus) [18]85.
[K. Marx, »Kapital«, II. predgovor (protiv Rodbertusa) 1885.]
3. K. Marx, »Das Elend der Philos[ophie]. Antwort auf Proudhons Philosophie des Elends«. Deutsch von E. Bernatein und K. Kautsky Stuttgart, Dietz [18]85. Vorwort, gegen Rodbertus)
[K. Marx »Beda filozofije. Odgovor na Proudhonovu filozofiju bede«. Prevod na nemački E. Bernstein i K. Kautsky, Štutgart, Dietz 1885. (Predgovor, protiv Rodbertusa.)]
4. »Karl Marx vor den Kölner Geschwornen« 1849. Neuer Abdruck aus der N[eu]en Rh[einischen] Z[eitung]. Organ der Demokratie [18]49. Zürich. V[erlag] Hot[tingen] 1885. (Vorwort.)
[»Karl Marx pred kelnskim porotnicima« 1849. Novo izdanje iz »Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie« 1849. Ciriš. Izdanje Hotingen 1885. (Predgovor.)]
5. K. Marx, »Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln«. Neuer Abdruck. Zürich, V[olks]b[uchhandlung] 1885. (Einleitung »Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten«.)
[K. Marx, »Otkrića o kelnskom komunističkom procesu«. Novo izdanje. Ciriš, Narodna knjižara 1885. (Uvod »O istoriji Saveza komunista«.)]
6. W. Wolff, »Die schlesische Milliarde«. Abdr[uck] aus »N[eu]e Rh[einische] Z[eitung]. Organ der Demokratie«. 1849. Zürich, V[olks]b[uchhandlung] [18]90 (Einleitung: Biogr[aphie] von W. Wolff und »Zur Geschichte der preussischen Bauern«.)
[W. Wolff, »Šleske milijarde. Preštampano iz lista »Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie«, 1849. Ciriš, Narodna knjižara 1890. (Uvod: biografija W. Wolffa i »O istoriji pruskih seljaka«.)]
7. S. Borkheim, »Zur Erinnerung an die d[eutschen] Mordspatriten [...]«. Zürich, V[olks]b[uch]h[an]dlung 1888. (Einleitung: Biogr[aphie] S. B[orkheim]s.)
[S. Borkheim, »O uspomeni na nemačke lažne patriote . . .«, Ciriš, Narodna knjižara 1888. (Uvod: biografija S. Borkheima.)]
1. K. Marx, »Capital. A critical analysis of capitalist production«. Translated from the 3rd German edition by S. Moore and E. Aveling, edited by F. Engels. London, Sonnenschein 1887. (Durchsicht und Vorwort.)
[K. Marx, »Kapital. Kritička analiza kapitalističke proizvodnje«. Prema 3. nemačkom izdanju preveli S. Moore i E. Aveling, izdao F. Engels, London, Sonnenschein 1887. (Pregled i predgovor.)]
2. K. Marx, »Free Trade. A speech deliv[er]ed in Brussels 1848«. Translated by F. K.-Wischnewetzky. Boston 1889. (Vorwort über Freihandel, deutsch in »Neue Zeit«.)
[K. Marx, »Slobodna trgovina. Govor održan u Briselu 1848«. Prevela F. K.-Wischnewetzky. Boston 1889. (Predgovor o slobodnoj trgovini, nemački u »Neue Zeit«.)]
3. Engels. »The condition of the working [—] class in England in 1848«. Translated by F. K.-Wischnewetzky, New-York, Lorell 1887 (Vorrede und Appendix redigiert) letzterer erschien separat: »The Working class movement in America«, deutsch: »Die Arb[eiter] bewegung in Amerika, 1887, N[eu] York, aufgedruckt London, Reeves 1887. Deutsch auch in »Neue Zeits«.
[Engels. Položaj radničke klase u Engleskoj 1848. Prevela F. K.-Wischnewetzky, Njujork, Lorell 1887 (Predgovor i redigovan dodatak) poslednji izašao zasebno: »Pokret radničke klase u Americi«, nemački: »Radnički

pokret u Americi 1887, Njujork, štampano u Londonu, Reeves 1887. Nemački i u »Neue Zeite«.]

Zweite Aufl. London, Sonnenschein 1892. (z. Zt. neue Vorrede.)

[Drugo izdanje, London, Sonnenschein 1892 (sada novi predgovor).]

Nur in der »N[eue] Zeite«:

[Samo u »Neue Zeite«:]

»Die auswärtige Politik des russ[ischen] Zarentums«, Mai 1890 (Russisch in »Социаль-Демократ[ъ]«, London 1890, I und II, englisch in »Time«, April und Mai 1890, französisch in »Idée nouvelle«, rumänisch in »Contemporanul«, Mai/Juni 1890.

[»Spoljna politika ruskog carstva, maj 1890 (Ruski u »Социаль-Демократ[ъ]«, London 1890, I i II, engleski u »Time«, april i maj 1890, francuski u »Idée nouvelle«, rumunski u »Contemporanul«, maj/juni 1890.)

4. »Socialism utopian and scientific«, L[ondon] 2 E.

[»Utopijski i naučni socijalizam«, London 2. izdanje]. 295

- ³¹⁵ Kao izvor za ovaj članak Engels je koristio izveštaj ruskog etnografa Lava Jakovljeviča Šternberga, objavljen u listu »Русские Ведомости«, br. 284 od 14. oktobra 1892, o rezultatima proučavanja načina života i društvenog uređenja sahalinskih Giljaka (Nivha). Engels je ovaj izveštaj, sa neznatnim odstupanjima od originala — precizirao je neka mesta — skoro u potpunosti preuzeo u svoj članak.

»Русские Ведомости« — organ liberalnih zemljoposjednika i buržoazije, izlazio u Moskvi od 1863. do 1867. tri puta nedeljno, a od 1868. do 1918. dnevno. 298

- ³¹⁶ *Giljaci* — raniji naziv za Nivhe, narod koji živi u oblasti ušća reke Amura, kao i u severnom i srednjem delu ostrva Sahalina. 299

- ³¹⁷ *Irokezi* — grupa indijanskih plemena Severne Amerike. Njoj su pripadala jezički srodna plemena koja su živela u oblasti jezera Iri i Ontario duž reke Sv. Lorenca i u južnom delu Apalačijskih planina. Pet njihovih plemena su obrazovali čuveni vojno-politički Irokeški savez. 299

- ³¹⁸ *Zakoni dvanaest tablica* su najstariji spomenik rimskog prava; oni su formulisani sredinom 5. veka pre naše ere, posle borbe plebejaca protiv patricija, i zamenili su običajno pravo koje je do tada važilo u Rimu. Zakoni, urezani na dvanaest bronzanih tablica, odražavaju imovinsku diferencijaciju unutar rimskog društva, razvoj ropstva i obrazovanje robovlasničke države. 299

- ³¹⁹ »Этнографическое обозрение« — ruski časopis koji je izdavalo etnografsko odeljenje Društva prijatelja prirodnih nauka, antropologije i etnografije Moskovskog univerziteta od 1889. do 1916; izlazio je četiri puta godišnje.

Šternbergov članak »Сахалинские Гиляки« objavljen je 1893. u br. 2. časopisa. 300

- ³²⁰ Pismo je Engels napisao kao odgovor na poziv da prisustvuje Drugom kongresu Socijaldemokratske partije Mađarske, koji mu je rukovodstvo stranke uputilo krajem decembra 1872. preko uredništva lista »Arbeiterpresse«.

Drugi kongres Socijaldemokratske partije Mađarske održan je od 6. do 8. januara 1873. u Budimpešti. Pre kongresa i za vreme njega vodila se borba između oportunističkog krila partije koje je predvodila uprava Opšte radničke bolesničke blagajne i revolucionarnog krila, na čelu sa Paulom Engelmannom. Oportunisti, koji su iskoristili svoj uticaj na većinu članova partije, na zanatlije i kvalifikovane radnike, postigli su da kongres potvrdi odluku koju su oni doneli decembra 1892, da se Engelmann i njegove pristalice isključe iz partije. Engelmann je neopravdano okrivljen da je zloupotrebio partijski novac i da se ogrešio o njena demokratska načela. Da bi prikriili svoj postupak prema predstavnicima revolucionarnog krila partije, oportunisti su na Kongresu i u partijskom izveštaju, upućenom Međunarodnom socijalističkom radničkom kongresu u Cirihu 1893, prikazali ovu borbu kao lične razlike u mišljenjima.

Oportunističko vodstvo Socijaldemokratske partije Mađarske zatajilo je kongresu Engelsovo pozdravno pismo, u kome se on zalagao za mirno uklanjanje razlika u mišljenjima. Pismo nije objavljeno ni u partijskoj štampi. 301

- 321 Ovaj članak Engels je napisao povodom hapšenja poljskih emigranata u Francuskoj koji su optuženi da su pripremali atentat na Aleksandra III. Čim je poljska socialistkinja Marija Mendelson obavestila Engelsa o hapšenju, on je odmah počeo da brani uhapšene poljske socijaliste tako što je otkrio saradnju Francuske i carističke policije. Članak je objavljen u br. 11 lista «Vorwärts», 13. januara 1893, u rubrici «Politički pregled» bez potpisa, sa sledećom uvodnom napomenom uredništva: «O najnovijem podvigu francuske policije, koji smo već juče ukratko komentarisali, piše nam se sa najkompetentnije strane». 302

- 322 *Havas-Reuter* — francuska novinska agencija koju je 1835. osnovao pariski trgovac Charles Louis Havas i engleski telegrafski biro, koji je osnovao 1849. Paul Julius von Reuter. 302

- 323 *Panamski skandal* — korupcionaška afera u koju su bili umešani visoki francuski državnici, činovnici, kao i štampa. Inženjer i poslovni čovek F. Lesseps osnovao je u Francuskoj 1879. akcionarsko društvo koje je trebalo da finansira prokopavanje Panamskog kanala. Krajem 1888. društvo je doživelo slom, što je imalo za posledicu propast velikog broja sitnih akcionara i mnoga bankrotstva. Kasnije, u toku 1892, postalo je poznato da je društvo u cilju prikriivanja svog pravog finansijskog stanja, zloupotrebljavajući sredstva koja su uplatili akcionari, plaćalo visoke sume mita između ostalih i bivšim predsednicima francuske vlade Freycinet-u, Rouvier-u, Floquet-u, kao i drugim ličnostima na visokim položajima. Građansko pravosuđe je zataškalo panamski skandal i ograničilo se na to da osudi glavnu ličnost društva, Lessepsa, kao i neke drugorazredne ličnosti. Od toga vremena su se rečju «Panama» označavale velike prevare.

Engels naziva francusku republiku «oportunističko-radikalnom». On pod tim podrazumeva dve velike građanske vladajuće stranke u Francuskoj — umerene građanske republikance (tzv. oportuniste), koji su zastupali interese krupne buržoazije, i radikale, parlamentarnu frakciju koja se otepcila od «oportunističke». Radikali su zastupali neke građansko-demokratske zahteve koje su građanski republikanci stvarno napustili. Godine 1901. obrazovana je Radikalna stranka koja je zastupala, uglavnom, interese srednjih slojeva i sitne buržoazije. 302

- 324 Engels misli na posetu francuske eskadre pod komandom admirala Gervaisa Kronštatu, jula 1891. (Vidi napomenu 217.) 303

- 325 Ovaj članak Engels je napisao povodom debate koja je vođena u decembru 1892. i januaru 1893. u italijanskom Parlamentu o zloupotrebama u «Banca Romana». Povod za debatu bio je govor poslanika Colajannia. Skandalozne afere koje su u toku debate izišle na videlo — u koje su bili umešani neki državnici, mnogi članovi Parlamenta, advokati, novinari i privatne ličnosti — nazvane su «panamino» (mala Panama). Prilikom pisanja članka Engels je koristio građu (parlamentarne izveštaje i štampu) koje mu je slao italijanski filosof i socijalista Antonio Labriola, s kojim se on u to vreme dopisivao. S obzirom da su italijanske vlasti nadzirale tu prepisku, Engels je objavio članak anonimno, jer bi njegov potpis, kao što je primetio u pismu Liebknechtu 29. januara 1893, morao «navesti ljude u Rimu na trag mog italijanskog izvora». 304

- 326 *Velfski fond* — fond obrazovan iz sekvestrirane imovine bivše hanoverske kraljevske kuće, kojim je raspolagao Bismarck i koji je on upotrebljavao za podmićivanje štampe. 304

- ³²⁷ »*Il Corriere di Napoli*« — italijanski umereno-liberalni dnevni list, izlazio od 1888. 306
- ³²⁸ »*Il Secolo*« — italijanski radikalni dnevni list, izlazio od 1866. u Milanu. 307
- ³²⁹ Izmenjeni citat iz Heineovog »Povratka kući«. 308
- ³³⁰ »*Il Parlamento*« — italijanski umereno-liberalni list izlazio od 1853. u Torinu. 308
- ³³¹ Odazivajući se molbi Turatija, Engels je napisao ovaj predgovor na francuskom jeziku za italijansko posebno izdanje *Manifesta Komunističke partije*, koje je objavljeno u Milanu 1893, u izdanju časopisa »*Critica Sociale*«, u prevodu Pompea Bettinija. Predgovor je na italijanski preveo Turati. U knjizi je objavljen i Engelsov predgovor za četvrto autorizovano nemačko izdanje *Manifesta* 1890, koji je Engels takođe poslao 1893. na Turatijevu molbu. 310
- ³³² Ovaj rad Engels je napisao februara 1893. povodom debate u Rajhstagu o vladinom zakonskom predlogu vojnog budžeta. Cilj predloga bio je da se znatno ojača vojska i da se dobiju dodatna novčana sredstva za vojne svrhe. Visoki iznosi koji su traženi izazvali su nezadovoljstvo širokih slojeva stanovništva i naveli su čak i neke građanske stranke da ustanu protiv predloga. Maja 1893. većinom glasova u Rajhstagu predlog je odbačen. Posle raspuštanja Rajhstaga, maja 1893, i novih izbora, novi Rajhstag je u julu usvojio jedan sličan predlog.
- Neposredni povod za ovaj rad bila je Bebelova pismena molba da se Engels izjasni o stavu koji bi trebalo da zauzme socijaldemokratska frakcija u Rajhstagu u ovom pitanju. Engels je pismom od 24. februara 1893. predložio Bebelu da se rad objavi u listu »Vorwärts«, u nizu članaka, što je prihvaćeno. Krajem marta 1893. rad je izašao u posebnoj publikaciji, sa Engelsovim predgovorom. Osim toga, rad je objavljen u socijaldemokratskom listu »*Der Wähler*« u br. 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72 i 74 od 20, 21, 23, 24, 25, 27, 28. i 30. marta 1893. U redakcijskoj napomeni istaknuto je da list objavljuje Engelsov članak zbog opšteg interesovanja. 313
- ³³³ Domobranstvo (Landwehr) — od 1814. sastavni deo pruske kopnene vojske. Domobranstvo je nastalo 1813. u Pruskoj, kao samostalan, miliciji sličan, oblik odbrane protiv Napoleonovih trupa, a obuhvatalo je starija godišta vojnih obveznika koji su prošli kroz službu u stajaćoj vojsci i rezervi. U mirno doba izvodene su samo vežbe pojedinih delova Landwehr-a. Za vreme rata, domobrani prvog poziva (vojni obveznici od 26. do 32. godine života) popunjavali su operativnu vojsku, a domobrani drugog poziva (vojni obveznici od 32. do 40. godine života) upotrebljavani su za garnizonsku i okupacionu službu. Posle nemačko-francuskog rata, rezerva je u mnogim zemljama, naročito Austro-Ugarskoj, organizovana po uzoru na pruski Landwehr. 316
- ³³⁴ *Teritorijalna vojska* — od 1872. sastavni deo francuske vojske; nastala je za vreme nemačko-francuskog rata. Njen zadatak je bio garnizonska i stražarska služba u pozadini. Teritorijalna vojska je obuhvatila one vojne obveznike starijih godišta koji su prošli kroz stajaću vojsku i rezervu. Rok službe u teritorijalnoj vojsci iznosio je 6 godina (pre 1892. 9 godina) i 6 godina u njenoj rezervi.
- Poslednja odbrana* (Landsturm) — vojna formacija nastala u Pruskoj 1813/14. Prema zakonu od 11. februara 1888. pripadali su joj svi vojni obveznici, od 17 do 45 godina starosti, koji nisu služili u vojsci ili u mornarici. Poslednja odbrana (landsturm) trebalo je da bude mobilisana samo ako se borbe sa neprijateljskim vojskama vode na teritoriji Rajha. Osim toga, ona je mogla da bude korišćena za popunjavanje vojske i mornarice. 317

- 335 *Bitka kod Verta* (Wörth) — 6. avgusta 1870. bila je jedna od prvih velikih bitaka u nemačko-francuskom ratu, a završila se porazom Francuza kojima je komandovao maršal Mac-Mahon.
Bitka kod Sedana — vidi napomenu 169.
 U bici kod *Špiherna* (Spichern), u Lotaringiji, 6. avgusta 1870. porazili su Prusi Drugi korpus francuske vojske, kojim je komandovao general Frossard. U istorijskoj literaturi bitka kod Špiherna se naziva i bitka kod Forbaha (Forbach). 318
- 336 Ukazuje se na Bebelov govor u Rajhstagu 3. februara 1893. o načelima države budućnosti.
Rezervom za popunjavanje nazivan je u pruskoj vojsci, prema vojnom zakonu od 2. maja 1874, onaj deo rezerve koji se sastojao od obveznika kojima je u doba mira iz raznih razloga odgađano služenje redovnog roka. Rezervi za popunjavanje se moglo pripadati dvanaest godina. Rezerva za popunjavanje služila je za popunjavanje vojske u slučaju mobilizacije. 319
- 337 Posle obrazovanja Severnonemačkog saveza 1867, pod vodstvom Pruske, kome su pristupile i oblasti velike kneževine Hesens-Darmštata, pruski vojni sistem proširen je i na Hesens-Darmštata. 319
- 338 Od septembra 1841. do oktobra 1842. Engels je služio svoju vojnu obavezu kao dobrovoljac na jednu godinu u jednom pruskom gardijskom artiljerijskom puku u Berlinu. Kasarna se nalazila u blizini Kupfergrabena. 321
- 339 Engels je, posle smrti svoga oca, krajem marta - početkom aprila 1860. puto-
 vao u Barmen. 322
- 340 Engels ukazuje na članak »Jedna stara smicalica«, objavljen u listu »Freisinnige Zeitung«, 26. novembra 1892, u kome je uredništvo kritikovalo nacrt novog vojnog zakona.
 »Freisinnige Zeitung« — liberalni dnevni list, organ Slobodoumne narodne stranke, izlazio je 1885. do 1918. u Berlinu. 325
- 341 U listu »Vorwärts«, br. 58 od 9. marta 1893, ovaj pasus je izostavljen. Umesto njega, uredništvo je donelo sledeću, u zagradi stavljenu, primedbu: »Engels ovde ukazuje na posledice do kojih je ranije dovelo očajanje maltretiranih vojnika. Mi njegovo izlaganje, ma koliko bilo objektivno ne objavljujemo, jer poznajemo sudsku praksu koja je često u objektivnom saopštavanju činjenica — u znak opomene — pronalazila nameru da se takve činjenice ostvare.«
 Skraćivanje teksta u listu »Vorwärts« koje je uredništvo izvršilo i razlozi koji su za to navedeni svedoče da je ton Engelsovog članka, koji je na ovom mestu bio direktan poziv vojnicima da se odupru nasilju i samovolji, izgledao i suviše revolucionaran. Istu primedbu doneo je i list »Der Wähler«. U posebnom izdanju članka, međutim, oštampam je odeljak koji je uredništvo izbacilo, a primedba uredništva je izostavljena. 333
- 342 *Trojni savez* — agresivni vojno-politički blok kome su pripadale Nemačka, Austro-Ugarska i Italija i koji je bio uperen protiv Francuske i Rusije. On je konačno obrazovan 1882. pristupanjem Italije austrijsko-nemačkom vojnom savezu, koji je sklopljen 1879. Ugovor o Trojnom savezu zaključen je na pet godina 1887. i 1891. obnovljen, a 1902. i 1912. automatski produžen. Formiranje Trojnog saveza bilo je izraz podeljenosti Evrope na dva velika neprijateljska tabora. Stalno zaostravanje suprotnosti između ova dva imperijalistička bloka država odvelo je na kraju do imperijalističkog prvog svetskog rata 1914 - 1918.
 Prilikom izbijanja rata, Italija je istupila iz Trojnog saveza, a 1915. se priključila velikim silama, protivnicima Nemačke i Austro-Ugarske. 334

- ³⁴⁸ *Praškim mirovnim ugovorom*, potpisanim 23. avgusta 1866, završen je prusko-austrijski rat 1866. Austrija, koja je izgubila rat, odustala je od borbe za prevlast u Nemačkoj i saglasila se s obrazovanjem Severnonemačkog saveza pod pruskim vodstvom.
- Prema članu 5. ugovora, austrijska prava u Šlezvig-Holštajnu, koji se od danskog rata 1864. nalazio u zajedničkom posedu Austrije i Pruske, prešla su na Prusku uz klauzulu da severni Šlezvig treba da bude ponovo prisajedinjen Danskoj ako bi se stanovništvo plebiscitom za to izjasnilo. Pruska nije ispunila ovaj uslov ugovora i nije oslobodila severni Šlezvig. Član V. Praškog mirovnog ugovora poništen je 1878. 335
- ³⁴⁴ Parafrazirane reči pesme «Das Lied der Deutschen», koju je 1841. napisao Hoffmann von Fallersleben i koja je u Nemačkoj kasnije kao nacionalna himna zloupotrebljavana u duhu šovinizma. 335
- ³⁴⁵ Ukazivanje na teške uslove snabdevanja pariskog stanovništva. Grad je za vreme nemačko-francuskog rata, od septembra 1870. do januara 1871. opsedala nemačka vojska. 336
- ³⁴⁶ U rukopisnom konceptu ove pozdravne adrese stoji pre ove rečenice sledeći odeljak:
- «U trenutku u kome moram da pošaljem ove redove za nemačku svečanu publikaciju posvećenu Prvom maju u Berlinu, na pomolu je kriza zbog predloga vojnog zakona. Šta će se dogoditi? Ako predlog zakona bude odbačen, Rajhstag će biti raspušten i prvomajskom proslavom će dominirati i baciti je u zasenak izborna borba — i to s punim pravom. Ali, može se prihvatiti opklada, sa pet prema jedan, da će se ipak postići željeni kompromis i da će Rajhstag opstati još dve godine.
- Međutim, mala slučajnost može biti dovoljna da to ipak osujeti. Šta onda mogu ja da kažem nemačkim radnicima povodom njihovog sopstvenog Prvog maja, o kome niko ne zna pod kakvim će se okolnostima slaviti?» 337
- ³⁴⁷ Heinrich Heine, *Zur Beruhigung*. 337 391
- ³⁴⁸ Engleski parlamentarni izbori u leto 1892. završili su se značajnom pobedom radnika. Socijalističke organizacije istakle su veći broj nezavisnih kandidata i uspešno su vodile izbornu kampanju. Trojica od ovih kandidata — Keir Hardie, John Burns i Hohn Havelock Wilson — izabrani su u Parlament. 337
- ³⁴⁹ Engels ima u vidu nacrt zakona o dnevnicama poslanika parlamenta i o biračkim listama. Prema novom zakonu o biračkim listama, svaki birač je trebalo da ima samo jedan glas, a ne više glasova kao do tada (u mestu stanovanja, mestu gde se nalazio njegov posed itd., u skladu sa tada važećim sistemom imovinskog cenzusa). Ove nacrt zakona podnela je liberalna vlada Gladstone-a pod pritiskom birača koji su težili da uklone biračke privilegije vladajućeg buržoasko-aristokratskog sloja. Gornji dom je, međutim, odbacio oba zakonska predloga. 337
- ³⁵⁰ Ovu pozdravnu adresu napisao je Engels na molbu koju mu je uputio odgovorni urednik svečane prvomajske publikacije lista «Arbeiter-Zeitung», Michael Schacherl, 14. januara 1893.
- Uredništvo je pozdravnu adresu objavilo pod naslovom «Pismo Friedricha Engelsa». U svečanoj publikaciji odštampani su, takođe, pozdravi austrijskim radnicima povodom 1. maja i članci o proleterskom prazniku iz pera Marxovih kćeri Laure Lafargue i Eleanor Marx-Aveling, kao i Paula Lafargue-a, Augusta Bebela, Wilhelma Liebknechta, G. V. Plehanova i drugih vodećih ličnosti socijalističkog i radničkog pokreta. 339
- ³⁵¹ Na opštinskim izborima 1892. francuska Radnička partija izvojevala je veliku pobedu i dobila više od 100 000 glasova. 339

- ³⁶² Na sednici austrijskog parlamenta 17. januara 1893. morao je savetnik ministarstva von Czapke, na pitanje socijaldemokratskih poslanika, priznati da su mere lokalnih vlasti, koje su u raznim srezovima Austrije povredile pravo o zborovima i udruženjima, bile nezakonite. 339
- ³⁶³ Ovom pozdravnom adresom Engels je odgovorio na pismo urednika češkog socijaldemokratskog lista Josefa Krapke »Sociální Demokrat«, od marta 1893. On ga je zamolio da za svečanu prvomajsku publikaciju čeških socijaldemokrata napiše kratak prilog. U svečanoj publikaciji objavljeni su i pozdravi češkim radnicima koje su uputili Paul Lafargue, August Bebel i drugi.
- Pozdravna adresa objavljena je u češkom prevodu, u svečanoj prvomajskoj publikaciji, u izdanju lista »Sociální Demokrat«, kao i na nemačkom jeziku, prevedena sa češkog, u bečkom listu »Arbeiter Zeitung«, br. 19 od 12. maja 1893.
- Za tekst sa koga je rađen prevod poslužio je kao osnova, Engelson koncept u rukopisu, upoređen sa prvomajskim spisom lista »Sociální Demokrat«. 340
- ³⁶⁴ Marx je krajem avgusta-početkom septembra 1848. boravio u Beču da bi učvrstio veze s austrijskim demokratskim i radničkim organizacijama i da bi ih podstakao na odlučniju borbu protiv kontrarevolucije u Austriji. Osim toga, on se nadao da će prikupiti sredstva za dalje izdavanje lista »Neue Rheinische Zeitung«. 340
- ³⁶⁵ Tekst lista »Le Socialiste« sa koga je rađen prevod upoređen je sa Engelsonim nacrtom u rukopisu. 341
- ³⁶⁶ Engels misli na borbu za uvođenje opšteg prava glasa u Belgiji, u vremenu od 1890. do 1893. Pod pritiskom masovnih demonstracija i štrajkova koji su izvedeni pod rukovodstvom Radničke partije (Parti ouvrier), parlament je 18. aprila 1893. usvojio zakon o opštem pravu glasa koji je senat potvrdio 29. aprila. Ovaj zakon je, međutim, doneo niz ograničenja u interesu vladajućih klasa. Tako je ograničavao opšte pravo glasa na muškarce preko 25 godina, koji su proveli više od godinu dana u mestu boravka. Osim toga, ozakonjen je sistem da jedno lice može da ima više glasova; na osnovu toga omogućeno je nekim slojevima stanovništva da imaju, u skladu sa imovinom, obrazovanjem i delatnošću u državnoj službi, još po jedan, ili dva glasa više. 341 441 455
- ³⁶⁷ *Burbonska palata* (Palais Bourbon) — zgrada francuskog parlamenta, koja se nalazi na Quai d'Orsay-u u Parizu. 341
- ³⁶⁸ Pozdravnom adresom španskim radnicima Engels je izašao u susret molbi Pabla Iglesiasa, jednog od vođa španskih socijalista, koji mu se aprila 1893. obratio pismom i zamolio ga da povodom 1. maja napiše jedan članak za list »El Socialista«. Engelsona pozdravna adresa objavljena je u listu »El Socialista« 1. maja 1893. 342
- ³⁶⁹ Drugog maja 1808. rasplamsao se u Madridu narodni ustanak protiv francuskih okupatora. Francuske trupe su svirepo ugušile ovaj ustanak, koji je ipak, položio temelje oslobodilačkoj borbi španskog naroda za nezavisnost. 342
- ³⁶⁰ Ovim pismom je Engels odgovorio na pošiljku bugarskog časopisa »Social-demokrat« br. 2 koju mu je 1892. uputio bugarski socijaldemokrat Stojan Nokov, koji je živio u Zenevi. Engelsono pismo je stiglo uredništvu preko Nokova i ono ga je objavilo u bugarskom prevodu u br. 3 časopisa »Socijal-demokrat« 1893. pod naslovom »Pismo Friedricha Engelsa«. Uredništvo je pismu dodalo kraći pogovor u kome je odalo priznanje delatnosti vođa socijalističkog pokreta, u prvom redu Engelsa i navelo neka njegova dela koja su bila veoma značajna za Bugarsku.

«Социаль Демократъ» — bugarski književni časopis koji je 1892/1893. izlazio tromesečno u Sevlijevu. Urednici časopisa bili su studenti Ženevskog univerziteta Slavi Balabanov (Hristov) i Hriste Rakovski, koji su prikupljali građu u Švajcarskoj i slali je izdavaču na štampanje u Bugarsku. U časopisu su objavljeni u bugarskom prevodu i neki radovi Marxa i Engelsa. U br. 3 časopisa odštampani su, pored ovog pisma, i Marxova biografija koju je napisao Engels, jedan deo njegovog uvoda za englesko izdanje *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, kao i treći deo četvrte glave prvog toma *Kapitala*. «Socijal-demokrat» je objavio i neke članke G. V. Plehanova, Paula Lafargue-a i drugih vodećih predstavnika socijalističkog i radničkog pokreta.

Uredništvo časopisa «Socijal-demokrat» pokušavalo je da prenese ideje i metode zapadnoevropskog radničkog pokreta u Bugarsku. Međutim, mnoga teorijska pitanja izdavačima nisu bila jasna i oni su unosili zbrku u neka pitanja marksističke teorije. Pri tome je negativno delovalo i to što je uredništvo bilo odvojeno od društveno-političkog života Bugarske. Časopis «Socijal-demokrat» je istupao protiv marksističke grupe D. I. Blagojeva, koja je vodila borbu za obrazovanje revolucionarne socijaldemokratske partije u Bugarskoj. 343

³⁶¹ U br. 2 časopisa «Socijal-demokrat» iz 1892. odštampani su u bugarskom prevodu radovi G. V. Plehanova «Hegelova filozofija istorije» i «O zadacima socijalista u borbi protiv gladi u Rusiji». 343

³⁶² Na poslednjoj sednici trećeg Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa, 12. avgusta 1893. Engels je bio zamoljen da kao počasni predsednik zaključi rad kongresa. Engelsov govor bio je objavljen u mnogim socijalističkim i radničkim listovima; između ostalog, u listu «Vorwärts», br. 190 od 15. avgusta 1893. i, sa manjim skraćenjima, u bečkom listu «Arbeiter-Zeitung» br. 35 od 1. septembra 1893.

Treći međunarodni socijalistički radnički kongres održan je od 6. do 12. avgusta 1893. u Cirihi. Na njemu je učestvovalo 411 delegata iz 18 zemalja. Znatno jače nego na ranijim kongresima bila je zastupljena engleska delegacija — što je bio dokaz da su pretpeli neuspeh pokušaji vođa starih tređjuniona da spreče učešće engleskih radnika u međunarodnom socijalističkom pokretu. Za vreme priprema i na samom kongresu marksisti su morali da vode ogorčenu borbu protiv anarhista. Uprkos prethodno donetoj odluci da se na kongresu dozvoli prisustvo samo organizacijama koje su priznavale nužnost političke borbe, anarhisti su se pojavili u velikom broju. Oni su prisilili kongres da svoj rad otpočne diskusijom o pitanju šta treba podrazumovati pod «političkom delatnošću». Pokušali su da kongresu nametnu svoje shvatanje da je organizovanje terorističkih akcija politička delatnost. Na Bebelov predlog, kongres je usvojio posebnu dopunu ranije prihvaćenim odlukama o ovom pitanju. Prema toj dopuni politička delatnost je značila iskorišćavanje političkih prava i zakonodavnih tela od strane radničkih partija u interesu proletarijata radi usvajanja političke vlasti. Posle usvajanja ove dopune anarhisti su bili prinuđeni da napuste kongres.

Ciriški kongres je razmatrao, pre svega, pitanja koja su bila povezana s taktikom radničkog pokreta.

U diskusiji o prvomajskoj proslavi delegati su kritikovali držanje Socijaldemokratske partije Nemačke, koja je prvomajsku proslavu odgodila za prvu nedelju u maju i htela da ostane pri toj odluci. Kongres je potvrdio odluku Briselskog kongresa o prvomajskoj proslavi. On je, dalje, usvojio rezoluciju koja je priznavala nužnost povezivanja parlamentarnih i neparlamentarnih oblika borbe. U snažnom isticanju borbe za reforme došli su do izražaja prećenjivanje parlamentarne delatnosti i porast reformističkih raspoloženja u partijama Druge internacionale.

Velika pažnja posvećena je pitanju stava socijaldemokratije prema ratu. Referent o ovom pitanju bio je G. V. Plehanov. Kongres je odbacio anarhi-

stički predlog holandskog delegata Nieuwenhussa, koji je, za slučaj izbijanja rata, zahtevao međunarodni generalni štrajk. Kongres je potvrdio osnovne teze antimilitarističke rezolucije Britenskog kongresa i dopunio ih pozivom radnicima da glasaju protiv svih ratnih kredita. 344

363 Engels, koji se zajedno s Bebelom vratio iz Švajcarske sa Ciriškog kongresa, zadržao se nekoliko dana u Beču. Tim povodom austrijski socijaldemokrati su predčili svečano veče, 11. septembra 1893, prema pisanju lista »Arbeiter-Zeitung« od 15. septembra 1893, prikupio je prisustvovalo je, međutim, daleko veći broj ljudi nego da podrži Engelsa, organizovan je 14. septembra skup na kome su učestvovali Ciriškog kongresa (August Bebel, Victor Adler i drugi) govornici o njegovim rezultatima. Skupu je prisustvovalo 2000 osoba; na kraju je i Engels održao govor.

Izveštaj o tom govoru doneli su listovi »Arbeiter Zeitung«, »Neue Freie Presse«, od 15. septembra 1893, i »Vorwärts«, br. 219. od 17. septembra 1893. 346

364 Radnici Beča demonstrirali su 9. jula 1893. za opšte pravo glasa. Za vreme demonstracije, koju su organizovali austrijski socijaldemokrati i u kojoj je sudelovalo više od 4000 osoba, održano je nekoliko radničkih skupova, među njima i jedan u zgradi Bečke većnice. 347

365 Na povratku iz Švajcarske, Engels se od 16. do 28. septembra 1893. zadržao i u Berlinu. Ode mu je predčen isto tako svečan doček kao i u Beču (vidi napomenu 363). Engels je o tome pisao Sorgen u pismu, od 7. oktobra 1893. Kao što tadasnji izveštaji agencija bečke i berlinske policije pokazuju, Engels je na tom putovanju bio pod stalnom prisustvom policije.

Ovaj govor Engels je održao pred 4000 učesnika svečanog skupa u Berlinu, koji je imao u čast predčen 22. septembra 1893. Engels je 26. septembra bio gost na svečanom banketu na kome je Wilhelm Liebknecht u pozdravnom govoru istakao vanrednu ulogu koju Engels ima u nemačkom radničkom pokretu. Engisov govor je objavljen u listu »Vorwärts« i u bečkom listu »Arbeiter-Zeitung«, br. 40 od 6. oktobra 1893. 348

366 Engels misli na svoj boravak u Berlinu od septembra 1841. do oktobra 1842, kada je bio na odsuzenju jednogodišnje vojne obaveze kao dobrovoljac. 348

367 Na izbornima za Rajhsdag juna 1893. nemačka socijaldemokratija je izvojevala velik uspeh. Engels je dao ocenu rezultata izbora u intervju sa dopisnikom lista »Daily Chronicle« (vidi u ovom tomu, str. 459-463). 348

368 Engels je u drugoj polovini 1876. boravio u Nemačkoj, kada je iz porodičnih razloga putovao u Hajdelberg. 348

369 Ova pozdravna adresa, Engisov odgovor na poziv da prisustvuje međunarodnom kongresu studenata socijalista, objavljena je u listu »L'Étudiant socialiste« (bez prve recenice) u drugom prilogu lista »Vorwärts« br. 41, 18. februara 1894, kao i u bugarskom socijaldemokratskom časopisu »Den«, br. 4-5, 1894. »Mednarodni kongres studenata socijalista«, sazvan na inicijativu jedne grupe studenata socijalista u Zenevi, održan je od 22. do 25. decembra 1893. u Zenevi. Prisustvovalo je 26 delegata jermenskih, belgijskih, bugarskih, nemačkih, francuskih, italijanskih, poljskih, rumunskih, ruskih, i švajcarskih studentskih organizacija. Kongres je raspravljao o učešću intelektualaca u socijalističkom pokretu. Bavio se, između ostalog, i pitanjima antisemitizma, anarhizma i državnog socijalizma. Rezolucije kongresa odgovarale su odlukama Britenskog i Ciriškog kongresa Druge internacionale. Kongres je, dalje, preporečio vodjenje aktivne socijalističke propagande među studentima i doneo odluku da se stvori

- jedan međunarodni sekretarijat u Ženevi kako bi se uspostavile i učvrstile veze između socijalističkih studenata raznih zemalja.
- «*L'Étudiant socialiste*» — socijalistički časopis koji je 1891. osnovan u Briselu; izlazio je dva puta mesečno, najpre kao organ Federacije belgijskih studenata socijalista, a od kraja 1893. kao organ Međunarodnog sekretarijata studenata socijalista. 351
- ³⁷⁰ Ovaj predgovor napisao je Engels za brošuru pod naslovom *Internationales aus dem «Volksstaat»*, Berlin 1894, u koju su ušli neki od članaka o međunarodnim pitanjima, objavljeni u periodu 1871 - 1875. u listu «*Der Volksstaat*». 352
- ³⁷¹ Engelson članak *Bakunjinisti ponovo na delu* objavljen je u nastavcima u listu «*Volksstaat*», br. 105, 106 i 107 od 31. oktobra, 2. i 5. novembra 1873. Neposredno posle toga, izašao je i kao posebna publikacija pod naslovom *Bakunjinisti na delu. Spomenica o ustanku u Španiji u leto 1873. godine*. Rad je 1894. uvršten u brošuru *Internationales aus dem «Volksstaat» (1871 - 1875)* (vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 385 - 398). 352
- ³⁷² Reč je o prvom članku iz serije *Izbeglička literatura*, koja je u listu «*Der Volksstaat*» izlazila u nastavcima od juna 1874. do aprila 1875. Članak je objavljen u «*Volksstaat*»-u br. 69 od 17. juna 1874 (vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 421 - 426). Podnaslov *Jedan poljski proglas* dodao je Engels 1894. prilikom ponovnog objavljivanja članka u brošuri *Članci o međunarodnim temama iz lista «Der Volksstaat» (1871 - 75)*. 352
- ³⁷³ Engels misli na drugi članak iz serije *Izbeglička literatura* koji je izašao u br. 73 lista «*Der Volksstaat*», od 26. juna 1874 (vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 427 - 432). Podnaslov *Program blankističkih komunara-izbeglica* dodao je Engels 1894. prilikom ponovnog objavljivanja članka u brošuri *Članci o međunarodnim temama iz lista «Der Volksstaat» (1871 - 1875)*. 352
- ³⁷⁴ Prilikom izbora za francuski Poslanički dom 20. avgusta i 3. septembra 1893. izabrani su blankisti Vaillant, Baudin, Chauvière i Walter. 352
- ³⁷⁵ Pod pritiskom radničkog i demokratskog pokreta u Francuskoj je 1880. usvojen zakon o amnestiji komunara. Zakon, objavljen 11. jula 1880, dozvoljavao je mnogim komunarima koji su bili prognani ili izbeglice da se vrate u svoju domovinu. 352
- ³⁷⁶ Pod «*oportunističkom buržoazijom*» Engels podrazumeva umerene građanske republikance tzv. oportuniste (vidi i napomenu 323). 352
- ³⁷⁷ «*Le Parti socialiste. Organe du Comité Révolutionnaire Central*» — nedeljni list blankističke partije, izlazio od 1890. do 1898. u Parizu. 353
- ³⁷⁸ O *društvenim odnosima u Rusiji* bio je završni, peti članak u seriji *Izbeglička literatura*; objavljen je u listu «*Der Volksstaat*» br. 43, 44 i 45 od 16, 18. i 21. aprila 1875 (vidi u 29. tomu ovog izdanja, str. 449 - 458) i objavljen je neposredno posle toga kao posebna publikacija s kratkom uvodnom napomenom koju je Engels posebno za to napisao (isto, str. 584 - 586). U brošuri *Članci o međunarodnim temama iz lista «Der Volksstaat» (1871 - 1875)* Engels je uneo, kako taj članak, tako i uvodnu napomenu. 353
- ³⁷⁹ Prethodnu napomenu uz spis *Bakunjinisti na delu* (vidi napomenu 371) Engels je napisao prilikom ponovnog objavljivanja tog članka u brošuri *Internationales aus dem «Volksstaat» (1871 - 1875)* (vidi napomenu 370). Prilikom ponovnog izdanja Engels je izvršio neke redaktorske ispravke u tekstu i dao članku podnaslov *Podsetnik o ustanku u Španiji u leto 1873*.
- Tekst «prethodne napomene» sadrži izvesne netačnosti kod datiranja događaja. Tako, republika je u Španiji proglašena 11. februara 1873, a izbori za ustavotvorni kongres održani su 10. maja 1873. 355

- ³⁸⁰ *Karlistički ustanak* — dinastički rat (1833 - 1840), koji je vodila jedna reakcionarna klerikalističko-apsolutistička grupacija u Španiji, karlisti, koja je stajala na strani pretendenta na španski presto, Don Carlosa, brata Fernanda VII. Karlisti su se oslanjali na vojsku, katoličko sveštenstvo, jedan deo zemljoposjednika i zaostalo seljaštvo nekih oblasti. Ovaj građanski rat pretvorio se u borbu između feudalno-katoličkih i građansko-liberalnih elemenata i doprineo je izbijanju treće građanske revolucije 1834 - 1843. Za vreme političke krize i zaoštavanja klasne borbe 1872. karlisti su ponovo postali aktivni i to je dovelo do novog građanskog rata, koji je okončan tek oko 1876. 355
- ³⁸¹ *Pogovor uz spis O društvenim odnosima u Rusiji* napisao je Engels prilikom ponovnog objavljivanja toga rada u brošuri *Internationales aus dem »Volksstaat« (1871 - 1875)*. U predgovoru brošuri Engels je objasnio zašto je napisao ovaj opširni pogovor (vidi u ovom tomu, str. 352 - 354).
Pogovor je na ruskom jeziku, zajedno sa ruskim prevodom članka *O društvenim odnosima u Rusiji*, objavljen prvi put 1894. u brošuri Фридрих Энгельс о России koju je izdala grupa »Oslobođenje rada«. Prevod je, u sporazumu sa Engelsom, pripremila Vera Zasulič, a predgovor napisao G. V. Plehanov. 357
- ³⁸² Pisma W. Lintonu, izdavaču časopisa »The English Republic«, napisao je Hecsen januara-februara 1854. Ona su prvi put objavljena u trećoj svesci toga časopisa na engleskom jeziku. Engels citira iz trećeg Hecsenovog pisma Lintonu prema ženevskom izdanju knjige Наши разногласия G. V. Plehanova (1885).
Potpuni tekst Hecsenovih pisama Lintonu nalazi se u sabranim delima Hecsenca. 357
- ³⁸³ Engels citira kritički članak N. G. Černiševskog *Заметки о журналах, који је први пут објављен 1857. у бр. 5 часописа »Современник«*. Dalje niže, Engels citira drugi članak Černiševskog: *Исследования о внутренних опношениях народной жизни и в особенности сельских учреждения России. А. Гакстгаузена, који је први пут објављен 1857. у бр. 7 часописа »Современник«*. Oba članka se nalaze u 5. tomu *Děla Černiševskog*, koji je objavljen pod naslovom *Об общинном владении землею Женева 1879. U Plehanovljevoj knjizi Наши разногласия Женева 1885, nalazi se ovaj citat na str. 16 - 17, a drugi, niže navedeni citat na strani 15. 361*
- ³⁸⁴ Engels citira predgovor drugom ruskom izdanju *Manifesta Komunističke partije* iz 1882, pri čemu on dotično mesto predgovora sa ruskom prevoda G. V. Plehanova prevodi natrag na nemački, tako da se ovaj citat nešto razlikuje od odgovarajućeg teksta nemačkog rukopisnog originala predgovora (vidi u 30. tomu ovog izdanja). 364
- ³⁸⁵ Žukovski je 1877. napisao članak *Karl Marx i njegova knjiga o kapitalu*, koji je izašao u časopisu »Вестник Европы« br. 9 iz 1877. N. K. Mihailovski, jedan od ideologa narodnjaka, odgovorio je na to člankom *Karl Marx pred sudom gospodina J. Žukovskog*, koji je objavljen u časopisu »Отечественные записки«, br. 10 iz 1877.
»Вестник Европы« — istorijsko-politički i književni mesečnik liberalnog pravca; izlazio je 1866. do 1918. u Petrogradu. Članci objavljeni u časopisu bili su orijentisani protiv marksista. Urednik i izdavač bio je do 1908. M. M. Stasjulevič.
»Отечественные Записки« — literarno-politički časopis; izašao prvi put 1820. u Petrogradu; od 1839. bio je jedan od najboljih naprednih časopisa onog vremena. Član uredništva je, pored ostalih, bio i V. G. Bjelinski; u časopisu je saradivao i Hecsen. Posle izlaska Bjelinskog iz uredništva (1846), značaj časopisa »Отечественные записки« počeo je da opada. Godine 1868. preuzeli

su vođenje lista N. A. Njekrasov i M. J. Saltikov-Ščedrin i u to vreme okupili revolucionarnu demokratsku inteligenciju oko njega. To je bio nov period procvata časopisa. Posle smrti Njekrasova (1877), on je postao glasilo narodnjaka.

Časopis je bio izložen stalnom pritisku cenzure. Aprila 1884. caristička vlada ga je zabranila. 365

- ³⁸⁶ Marx je napisao pismo uredniku časopisa «Отечественные записки» ubrzo posle izlaska članka N. K. Mihailovskog *Karl Marx pred sudom gospodina J. Žukovskog* (vidi napomenu 385), ali nije poslao ovo pismo. Engels ga je našao posle Marxove smrti među njegovim papirima, napravio nekoliko prepisa i poslao jedan od njih, sa propratnim pismom od 6. marta 1884, u Ženevu, Veri Zasulić iz grupe «Oslobodenje rada».

Prevedeno na ruski, pismo je objavljeno 1886. u br. 5. časopisa «Вестник народной воли», a oktobra 1888. u časopisu «Юридический вестник». Nemački prevod je izašao u časopisu «Der Sozialdemokrat» 3. juna 1887. 365

- ³⁸⁷ Sledeći odlomci su citirani, s neznatnim odstupanjima, iz Marxovog pisma uredniku časopisa «Отечественные записки» od novembra 1887 (vidi u 30. tomu ovog izdanja). 365

- ³⁸⁸ Engels očigledno misli na vodeće organe narodnjačkih organizacija «Земля боля» (jesen 1876 - jesen 1879) i «Народная Воля» (avgust 1879 - mart 1881), «Народная Воля» je proglašavala teror kao glavni metod političke borbe. 366

- ³⁸⁹ Treći tom *Marxovog Kapitala* pojavio se u jesen 1894. u Hamburgu. Prirdivanje Marxovog rukopisa trećeg toma za objavljivanje iziskivalo je od Engelsa više napora i vremena nego što je on prvobitno pretpostavljao. O tome on opširnije govori u svom predgovoru od 4. oktobra 1894 (vidi u 23. tomu ovog izdanja). O obimnom i naporom Engelsovom radu na izdavanju drugog i, naročito, trećeg toma *Kapitala* pisao je Lenjin: «Zaista, ta dva toma *Kapitala* delo su obojice: Marxa i Engelsa» (V. I. Lenjin, *Dela*, tom 2, Beograd 1973, str. 20).

Sa trećim tomom *Kapitala* bilo je — s izuzetkom *Teorija o višku vrednosti* (vidi napomenu 390) — okončano izdavanje svih teorijskih delova Marxovog životnog dela. Nemački i međunarodni radnički pokret dobio je time veliku pomoć teorijskog i političko-praktičnog značaja. 369

- ³⁹⁰ Engels nije mogao ostvariti svoju nameru da Marxove *Teorije o višku vrednosti*, prema rukopisu iz 1861 - 1863, izda kao četvrti tom *Kapitala*. *Teorije o višku vrednosti*, izdao je Karl Kautsky u godinama 1905 - 1910, ali u ovom izdanju bilo je mnogo proizvoljnih odstupanja, bacivanja građe i ispuštanja. Novo izdanje *Teorija o višku vrednosti*, prema Marxovom planu i u skladu s rasporedom građe u rukopisu, pripremio je i u vremenu od 1954. do 1961. na ruskom jeziku u tri toma izdao Institut marksizma-lenjinizma pri CK KPSS u Moskvi. U izdanju na srpskohrvatskom jeziku *Teorije o višku vrednosti* objavljene su kao 24, 25. i 26. tom. 369

- ³⁹¹ Filippo Turati i Anna Kulišova, vodi Socijalističke partije italijanskih radbenika, zamolili su Engelsa pismom od 19. januara 1894. da se izjasni o pitanju taktike partije s obzirom da je u zemlji sazrevala revolucionarna kriza. Na to je Engels napisao na francuskom jeziku ovaj članak, koji je Turati preveo na italijanski i koji je zatim objavljen u časopisu «Critica Sociale», br. 3 od 1. februara 1894, kao pismo Engelsa Turatiju pod naslovom uredništva *Buduća italijanska revolucija i Socijalistička partija*. Turatijev prevod na nekoliko mesta odstupa od Engelsovog rukopisa.

Članak je objavljen, pored toga, u nedeljnom listu «Sozialdemokrat», br. 24 od 12. jula 1894, pod naslovom «Friedrich Engels o položaju u Italiji».

Engelsovo pismo na jeziku originala (francuskom) objavljeno je prvi put u časopisu »Annali«, Anno primo, 1958, u izdanju milanskog Instituta Feltrinelli. Tekst u ovom izdanju pripremljen je na osnovu Engelsovog rukopisa.

»Der Sozialdemokrat« — organ Socijaldemokratske partije Nemačke, nedeljni list, izlazio je od 1894. do 1895. u Berlinu. 372

³⁰² »preobraćeni« republikanci — naziv za italijanske radikale koje je predvodio Felice Cavallotti koji su zastupali interese sitne i srednje buržoazije. Oni su u više navrata zaključivali sporazume sa socijalistima. 373

³⁰³ Karl Marx, *Osamnaesti brimer Louis-a Bonaparte* (vidi u 11. tomu ovog izdanja, str. 97). 374

³⁰⁴ »La Réforme« — francuski dnevni list, organ sitnoburžoaskih demokrata i republikanaca, kao i sitnoburžoaskih socijalista; izlazio u Parizu od 1843. do 1850. U vremenu od oktobra 1847. do januara 1848. Engels je u tome listu objavio više članaka. 374

³⁰⁵ Četvrti kongres Socijaldemokratske partije Austrije održan je u Beču od 25. do 31. marta 1894. Najvažnija tačka dnevnog reda bila je borba za opšte pravo glasa. Delegati su usvojili rezoluciju u kojoj je rečeno da će se austrijski radnici boriti za opšte pravo glasa svim sredstvima koja im stoje na raspolaganju, uključujući i generalni štrajk. Zaključeno je da se 1. maja i dalje organizuju demonstracije za osmočasovni radni dan, opšte pravo glasa i međunarodno bratimljenje trudenika. Kongres je, osim toga, usvojio nov Statut partije. 376

³⁰⁶ Ovim pismom Engels je odgovorio na poziv da prisustvuje trećem kongresu Socijaldemokratske partije Mađarske koji mu je uputio urednik lista »Arbeiterpresse«, Reisch, pismom od 30. aprila 1894. Engelsov odgovor je stigao sa zakašnjenjem i zbog toga je objavljen u štampi tek po završetku kongresa. On je izašao i u berlinskom listu »Vorwärts« br. 115 od 22. maja 1894. i, u mađarskom prevodu, u listu »Népszava«, br. 20 od 18. maja 1894. Ovde objavljeni tekst zasniva se na tekstu objavljenom u listu »Arbeiterpresse«, upoređenom s Engelsovim konceptom u rukopisu.

Treći kongres Socijaldemokratske partije Mađarske održan je od 13. do 15. maja 1894. u Budimpešti. U to vreme se mađarski radnički pokret nalazio u periodu uspona. Na kongresu su se ujedinile Socijaldemokratska partija i Socijaldemokratska radnička partija. Ovu poslednju je, januara 1894, obrazovalo revolucionarno krilo, isključeno iz Socijaldemokratske partije na Drugom kongresu 1892 (vidi napomenu 320). Ujedinjenje je izvršeno na osnovu revolucionarnih načela. Službenici Opšte radničke bolesničke blagajne, čiji je oportunistički uticaj do tada preovladavao u rukovodstvu partije, istisnuti su. Ipak, polovinu mesta u glavnom odboru ujedinjene partije zauzimali su još uvek predstavnici stare Socijaldemokratske partije, koji su i dalje bili na umerenim pozicijama.

Kao prvenstveni politički zadatak, kongres je istakao borbu za opšte pravo glasa. On je naglasio važnost rada partije u sindikatima, njihov značaj za političko obrazovanje radnika, kao i nužnost saveza između gradskog proletarijata i poljoprivrednih radnika. Pitanje saveza radničke klase sa seljaštvom nije, međutim, raspravljano. 378

³⁰⁷ Mađarski socijaldemokrati vršili su aktivnu propagandu u Hodmezevárfarhelju i okolnom okrugu. Oni su pozivali poljoprivredne radnike i seosku sirotinju, koji su živeli u krajnje teškim uslovima i patili od hronične nezaposlenosti, na odbranu svojih političkih i ekonomskih prava. Formirana je organizacija poljoprivrednih radnika i seoske sirotinje, koja je imala oko 2000 članova. Dvadeset prvog aprila 1894. policija je konfiskovala literaturu organizacije, a 22. aprila uhapsila je radničkog vođu János Szántó-Klovácsa. Istog dana, poli-

cija i vojska su pucali na jednu demonstraciju radnika koji su protestovali protiv hapšenja Szántó-Kovácsa i tražili njegovo puštanje na slobodu. Organizacija poljoprivrednih radnika i seoske sirotinje je raspuštena. Szántó-Kovács i mnoge njegove pristalice osuđeni su na kazne zatvora. 378

- ³⁹⁸ Ovaj rad pripada osnovnim delima naučnog ateizma. On je rezultat dugogodišnjih studija o nastanku i suštini hrišćanstva, za šta se Engels interesovao već od 1841. Svoja shvatanja o ovim pitanjima on je izložio već i u člancima *Bruno Bauer i rano hrišćanstvo* (vidi u 30. tomu ovog izdanja) i *Knjiga otkrovenja* (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 8 - 12).

Rad je napisan za časopis »Die Neue Zeite« i objavljen u br. 1 i 2 13. God., 1. sveska, 1894 - 1895, a u francuskom prevodu Marxove kćeri Laure Lafargue izašao je u časopisu »Le Devenir social«, br. 1 - 2, april/maj 1895.

»Le Devenir sociale« — francuski socijalistički časopis, izlazio je od 1895. do 1898. u Parizu. 379

- ³⁹⁹ Ovu Mengerovu knjigu Engels je podvrgao kritici u radu *Juristički socijalizam* (vidi u 32. tomu ovog izdanja, str. 402 - 418). 381

- ⁴⁰⁰ Nacionalnooslobodilačka borba Nubijaca, Arabljana i drugih plemena Sudana pod vođstvom muslimanskog proroka Mohameda Ahmeda, koji je sebe nazivao »Mahdijem«, tj. »Spasiocem«, počeo je 1881. Ova borba je dostigla vrhunac 1883/1884, kada je bila oslobođena skoro cela teritorija Sudana, koju su još sedamdesetih godina bili zauzeli engleski kolonizatori. Mahdisti su 1885. osvojili glavni grad Kartum. Tokom borbe formirana je samostalna, centralizovana Mahdi-država. Tek 1899. Englezi su uspeali, zbog unutrašnjih slabosti države, izazvanih neprekidnim ratovima i razmiricama među plemenima, i zahvaljujući svom nadmoćnijem vojnom naoružanju, da ponovo osvoje Sudan. 382

- ⁴⁰¹ *Taboričani* — revolucionarno, demokratsko krilo husitskog pokreta, čiji je centar bio Tabor u južnoj Češkoj. Njemu su pripadali seljaci, zanatlije, rudari. Taboričani su istupali protiv svetovne i crkvene hijerarhije i protiv nejednakosti poseda, i zahtevali nacionalnu nezavisnost i demokratsko-republikanski poredak. Taboričani su činili jezgro husitske armije, koja je odbila pet krstaških pohoda koje su protiv Češke organizovali papa i nemački car Sigismund. Samo izdajnički kompromis češkog feudalnog plemstva i buržoazije sa nečeškom feudalnom reakcijom doveo je 1434. do poraza taboričana, a time i do ugušenja husitskog pokreta.

- ⁴⁰² Tekst izvoda koje Engels citira iz Lukijanove satire *Smrt Peregrina* prema Schottovom prevodu ne može se proveriti. On je upoređen s nemačkim prevodom ovog dela od Augusta Paulyja (vidi *Lucians Werke*, tom 12, Stuttgart 1831, str. 1618 - 1620 i 1622). 383

- ⁴⁰³ Aluzija na *Savez pravednih* — tajnu organizaciju nemačkih radnika i zanatlija, koja je nastala u drugoj polovini tridesetih godina 19. veka otcepljenjem najekstremnijih, većinom proleterskih elemenata od buržoasko-demokratskog tajnog Saveza prognanih; Savez pravednih, koji je bio predstupanj kasnijeg Saveza komunista, dobio je kasnije međunarodni karakter. Na političke shvatanja članova Saveza pravednih, koja su odražavala poluzanatlijski karakter nemačkog proletarijata, imao je veliki uticaj Weitlingov utopijski komunizam jednakosti, a kasnije, »istinski« socijalizam, kao i Proudhonov sitnoburžoaski utopizam. O istoriji Saveza pravednih vidi i Marxov polemički spis *Gospodin Vogt* i Engelsov članak *Prilog istoriji Saveza komunista* (vidi u 17. i 32. tomu ovog izdanja). 384

- ⁴⁰⁴ U svom delu *Nemačka ideologija* Marx i Engels su u V glavi raskrinkali Kuhlmannova »proricanja« (vidi u 6. tomu ovog izdanja, str. 444 - 451). 384

- 405 *Slobodne opštine* su obrazovane 1846. i 1847. godine pod uticajem pokreta »prijatelja svetlosti«, religiozne struje koje je nastala 1841. i koja je bila uperena protiv pijetizma, koji je vladao u zvaničnoj protestantskoj crkvi i njemu svojstvenog misticizma i bogomolstva. Ova religiozna opozicija bila je pojavni oblik nezadovoljstva buržoazije četrdesetih godina 19. veka reakcionarnim poretkom u raznim nemačkim državama. Slobodne opštine su se odvojile od zvanične protestantske crkve i 30. marta 1847. dobile pravo na slobodno ispovedanje vere. Slobodne opštine su se 1859. ujedinile sa opštinama nemačkih katolika. 385
- 406 *Tibingenska škola*, — škola za ispitivanje i kritiku *Biblije* koju je u prvoj polovini 19. veka osnovao Ferdinand Christian Baur. Racionalistička kritika jevanđelja od strane pristalica ove škole odlikovala se nedoslednošću i nastojanjima da se izvesni vodeći stavovi *Biblije* dokažu kao istorijski verovatni. Ovi istraživači su protiv svoje volje doprineli potkopavanju autoriteta *Biblije*. 386
- 407 Kritika Novog zaveta je izložena u sledećim radovima Bruna Bauera: *Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes*, Bremen 1840, i *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker*, Bd. 1-2, Leipzig 1841; treći i poslednji tom ovog dela sa podnaslovom *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes* objavljen je 1842. u Braunschvaju. 386
- 408 *Platonova filozofija* — njen osnivač Platon bio je najznačajniji predstavnik antičkog idealizma. Kako učenje o idejama, po kome su pojmovi samo odslikavanje ideja, tako i Platonova filozofija države, služili su klasnim interesima robovlasnika, koji su pokušali da potkopaju robovlasničku demokratiju i točak istorije vrate unazad. Akademija koju je Platon osnovao bila je najznačajnija filozofska institucija antičkog idealizma.
- Stoička filozofija* — najdugotrajnija i najuticajnija škola antičkog sveta, nastala je krajem 4. veka pre n. e. Rani filozofi stoičari su zadržali izvesne materijalističke tendencije. Međutim, sa propašću antičkog robovlasničkog društva ona se pretvorila u jedan od centara reakcionarno-idealističke filozofije. Njihovo etičko učenje je služilo robovlasničkom društvu i ono ga je iskoristilo za sprovođenje svojih ciljeva. Stoičari su proglasili da je vrlina po sebi dovoljna za blaženstvo i da čoveku nisu potrebna nikakva materijalna dobra. Najviši moralni cilj čoveka je potpuno oslobođenje od osećanja zadovoljstva, lakomosti, tuge i straha. U njoj su koreni kasnije hrišćanske askeze. Ovo etičko učenje je imalo jak uticaj na nastanak hrišćanske religije. 386
- 409 Datumi navedeni na ovom mestu su u protivrečnosti s godinom koja je navedena u članku (između juna 68. i januara ili aprila 69) kao moguća za nastanak tzv. Jovanovog otkrovenja. 387
- 410 *Kabala* — judejsko tajno učenje, judejska mistika, nastala između 9. i 13. veka. Knjiga Jeziraha, koja je u kabali korišćena pored spisa Zohar, pravog mističko-kabalističkog spisa, sadrži uglavnom onu simboliku brojeva i reči na koju Engels upućuje. 388
- 411 *Gnostici* — pristalice religiozno-mističkog pravca u periodu ranog hrišćanstva, tj. jednog eklektičkog pravca u filozofiji, koji je objedinjavao neoplatonizam s pitagorejskim i hrišćanskim idejama i koji je pripremio tlo za srednjovekovni opskurantizam. 388
- 412 Tacit, *Anali*, knjiga 12, gl. 52 i *Istorija*, knjiga 2, gl. 62. 388
- 413 *Sibilinske knjige* — zbirka proročanstava, koja je pripisivana jednoj od putujućih »proročica« starog veka (Kumanskoj Sibili). One su imale značajnu ulogu u religioznom životu starog Rima. 388

- ⁴¹⁴ *Nikejski sabor* — prvi svetski sabor hrišćanske crkve Rimskog Carstva, koji je sazvaio car Konstantin I godine 325. u Nikeji (gradu u Maloj Aziji). Sabor je formulisao za sve hrišćane obavezne simbole vere (osnovne teze pravoslavne veroisповesti), čije je nepriznavanje kažnjavano kao državni prekršaj. Odluke sabora su bile izraz tesnog povezivanja crkve i države i pretvaranja hrišćanstva u državnu religiju Rimskog Carstva. 388
- ⁴¹⁵ *Irenäus, Fünf Bücher gegen alle Häresien, oder Entlarvung und Widerlegung der falschen Gnosis*, Buch V, Kop. 28 - 30. 397
- ⁴¹⁶ *Zendavesta* — u 18 - 19. veku došlo je do neispravnog menjanja imena Avesta, svete knjige Zaratustrine religije, rasprostranjene u staroj Persiji, Azerbejdžanu i srednjoj Aziji. Zaratustrina religija se zasnivala na dualističkoj ideji borbe dobra i zla u svetu. Avesta je verovatno nastala između 9. veka pre n. e. i 3 - 4. veka n. e. 399
- ⁴¹⁷ Ukazivanje na tzv. «vavilonsko progonoštvo» (ili «vavilonsko ropštvo») starih Jevreja u 6. veku pre n. e. Do nasilnog useljavanja plemstva, činovnika, trgovaca i zanatlija u Vavilon došlo je posle zauzimanja Jerusalima (587. pre n. e.) i posle konačnog raspada Judejskog Carstva tokom osvajanja vavilonskog vladara Nebukadnezara (586. pre n. e.). Tridesetih godina 6. veka pre n. e. persijski kralj Kir, koji je osvojio Vavilon, omogućio je većini zatočenih Jevreja da se vrate u domovinu. 399
- ⁴¹⁸ *Eda* (Edda) — zbirka mitoloških junačkih saga i pesama skandinavskih naroda. Ona je sačuvana u obliku rukopisa iz 13. veka, koji je 1643. otkrio islandski biskup Sveinsson («starija Eda»), u vidu rasprave o pesništvu Skalda, koju je početkom 13. veka napisao pesnik i hroničar Snorri Sturluson («mlada Eda»). Pesme «Ede» odražavaju skandinavsko društvo u periodu raspada rodovskog poretka i seobe naroda. U njima srećemo ličnosti i fabule iz predanja starih Germana. 400
- ⁴¹⁹ Ovo pismo engleskim socijalističkim i radničkim organizacijama, napisao je Engels na molbu koju mu je uputio Pablo Iglesias, jedan od vođa Španske socijalističke radničke partije, pismom od 27. jula 1894. Analogna pisma Engels je uputio socijaldemokratima Austrije i Nemačke.
- Četvrti kongres Španske socijalističke radničke partije održan je od 29. avgusta do 1. septembra 1894, u Madridu. On je bio važna etapa u organizacionom i ideološkom učvršćenju partije. Kongres je saslušao izveštaj Nacionalnog saveta partije i delegata na Međunarodnom socijalističkom radničkom kongresu u Cirihi (1893), razmotrio pitanje partijske štampe i potvrdio nov statut partije. Kongres je primio mnogobrojne pozdrave od socijalista Engleske, Austrije, Nemačke i drugih zemalja, što je svedočilo o porastu međunarodnih veza partije. 401
- ⁴²⁰ Dvadeset šesti godišnji kongres engleskih tredjuniona održan je od 4. do 9. septembra 1893. u Belfastu. Najvažnije odluke kongresa — usvojene pod pritiskom sve revolucionarnijeg raspoloženja članstva — bile su priznavanje principa «kolektivne svojine nad sredstvima za proizvodnju i raspodelu» (o «sredstvima raspodele» vidi u ovom tomu, str. 432) i zahtev za zakonskim osmočasovnim radnim danom. 401
- ⁴²¹ *Liga za zakonski osmočasovni radni dan* (Legal Eight Hours and International Labour League) osnovala je 1890. grupa engleskih socijalista uz sadejstvo Friedricha Engelsa. Liga je izrasla iz komiteta koji je organizovao prvu englesku prvomajsku proslavu, 1890 (vidi u ovom tomu, str. 50-54). Liga je postavila sebi za cilj borbu za oslobođenje radničke klase, kao i za ostvarenje odluka Pariskog kongresa Druge internacionale. Predstavnici Lige učestvovali su 1893. u osnivanju Independent Labour Party.

Socijaldemokratska federacija (Social Democratic Federation — vidi napomenu 99).

Nezavisnu laburističku partiju (Independent Labour Party) — osnovali su lideri novih tredjuniona 1893. u vreme oživljavanja štrajkova i sve jačeg pokreta radničke klase za samostalnom politikom, nezavisnom od buržoaskih partija. Nezavisnoj laburističkoj partiji pristupili su mnogi članovi starih i novih tredjuniona, predstavnici inteligencije i sitne buržoazije koji su bili pod uticajem fabijevaca. Na čelu partije bio je Keir Hardie. U svom programu partija se zalagala da sva sredstva proizvodnje, raspodele i razmene postanu kolektivna svojina, da se uvede osmočasovni radni dan, zabrani dečji rad, uvede socijalna zaštita, posebno u slučaju nezaposlenosti, i drugo. Engels je pozdravio osnivanje Nezavisne laburističke partije i očekivao da će joj uspeti da izbegne sektaške greške koje je činila Sozial Democratic Federation i postati prava masovna partija proletarijata. Međutim, vodstvo Independent Labour Party je od samog početka bilo na buržoasko-reformističkim pozicijama. Godine 1900. Nezavisna laburistička partija priključila se Laburističkoj partiji (Labour Party).

Fabijevsko društvo (Fabian Society) — engleska reformistička organizacija koju je buržoaska inteligencija osnovala 1884. Njeni lideri su bili Sidney i Beatrice Webb. Ova organizacija je dobila ime po rimskom vojskovođi trećeg veka pre naše ere, Fabiju Maksimu, koji je zbog taktike čekanja i izbegavanja odlučujućih bitaka u ratu protiv Hanibala dobio nadimak Cunctator (oklevalo). Članovi Fabijevskog društva pretežno su pripadali buržoaskoj inteligenciji. Istupali su protiv Marxovog učenja o klasnoj borbi proletarijata i socijalističke revolucije i tvrdili da je moguć prelazak iz kapitalizma u socijalizam putem sitnih reformi i da se društvo može postepeno izmeniti uvođenjem takozvanog opštinskog socijalizma. Godine 1900. Fabijevsko društvo se priključilo Laburističkoj partiji. 401 460

- ⁴²² Ovom pozdravnom adresom Engels je odgovorio na poziv, koji mu je uputio Carlo Dell' Avelle, funkcioner Socijalističke partije italijanskih trudenika na treći kongres ove Partije, u svom pismu od 30. avgusta 1894. Ovaj kongres Partije, zakazan za 7. do 9. septembra 1894. u Imoli, nije održan, jer ga je zabranila policija.

Engelsova pozdravna adresa, kao i pozdravna pisma ostalih vodećih ličnosti socijalističkog pokreta (Paul Lafargue, Pablo Iglesias i dr.), upućena kongresu, pročitani su na sednici Centralnog komiteta Partije, 10. septembra 1894, i objavljeni u listu «Lotta di classe», br. 38 od 22 - 23. septembra 1894.

Socijalistička partija italijanskih trudenika osnovana je 1892. na kongresu u Denovi (gornji naziv je dobila 1893, a od 1895. naziva se Italijanska socijalistička partija). Socijalistička partija italijanskih trudenika odlučno se ogradila od anarhista, i devedesetih godina je aktivno rukovodila, uprkos nekim reformističkim slabostima, masovnim pokretom italijanske radničke klase.

«Lotta di classe» — italijanski nedeljni list, centralni organ Socijalističke partije italijanskih trudenika; izlazio je u Milanu od 1892. do 1898. 402

- ⁴²³ Italijanski parlament je 14. jula 1894. usvojio zakon o vanrednim merama za zaštitu javne bezbednosti. Ovaj zakon, uperen tobož samo protiv anarhista, iskoristila je, međutim, reakcionarna Crispijeva vlada za borbu protiv radničkog pokreta i sve većeg uticaja socijalista. Na osnovu ovog zakona bila je zabranjena Socijalistička partija italijanskih trudenika i druge radničke organizacije, kao i radnički listovi, izvršeni su pretresi kuća i masovna hapšenja, i pokrenuti sudski procesi. Uprkos ovim represalijama, italijanski socijalisti nisu odustali od borbe, i u januaru 1895. je u Parmi ilegalno održan treći kongres Socijalističke partije italijanskih trudenika. 402

- ⁴²⁴ Ovu adresu Engels je napisao na molbu Colnagoa, urednika lista «La Riscossa». U pismu od 18. septembra 1894. Colnago informiše Engelsa da se sicilijanska

socijalistička partija, uprkos najsurovijim progonima, reorganizovala i da će od početka oktobra 1894. ponovo izdavati svoj list »Giustizia Sociale«. U pismu on kaže: »Da li Vam je, naš slavni učitelju, moguće da nam uputite nekoliko reči slaganja i simpatije? Da li ste u mogućnosti da sicilijanskoj socijalističkoj partiji pošaljete pozdravnu adresu, koju bismo mogli objaviti u prvom broju našeg lista? Vaša solidarnost bi nam dala još više snage za borbu protiv buržoazije.«

Engelsova pozdravna adresa je, očigledno zbog cenzure, objavljena tek 30. juna 1895. nedeljnom listu »La Riscossa«, koji je izlazio umesto »Giustizia Sociale«. Nemački prevod iz lista »La Riscossa« — sa izvesnim skraćenjima — objavljen je u listu »Arbeiter-Zeitung«, Beč, br. 208 od 1. avgusta 1895.

Posle Engelsove smrti pozdravna adresa je još jedanput objavljena na italijanskom jeziku u »Critica Sociale«, br. 16 od 16. avgusta 1895. sa redakcijskim naslovom: »Poslednja reč Italiji«, kao i nešto skraćeno u nemačkom prevodu, u listu »Sächsisches Volksblatt«, br. 95 od 13. avgusta 1895, s naslovom »Engelsov poslednji pozdrav radnicima«.

»La Riscossa« — nedeljni list, organ sicilijanske socijalističke partije, izlazio je 1894/1895. u Palermu. 403

- ⁴²⁵ U pismu od 24. oktobra 1894. Filippo Turati je po nalogu rukovodstva Socijalističke partije italijanskih trudbenika zamolio Engelsa da za list »Critica sociale« napiše jedan članak. U njemu je trebalo raskrinkati klevete o italijanskim socijalistima koje je nameravala da širi buržoaska italijanska štampa da bi opravdala represalije vlade uperene protiv socijalista.

Engelsovo pismo je izašlo u »Critica sociale«, br. 21 od 1. novembra 1894, sa redakcijskim naslovom »Međunarodni socijalizam i italijanski socijalizam«. U jednoj fusnoti redakcije uz pismo kaže se: »Ovo pismo, koje nam je poslao vodeći predstavnik svih socijalističkih partija sveta, posvećeno je glupim izmišljotinama kupljene ili potkupljene italijanske štampe.« Nemački prevod ovog pisma je kratko nakon ovoga objavljen u bečkom listu »Arbeiter-Zeitung« br. 89 od 6. novembra 1894, kao dopis sa naslovom *Bedna izvrđavanja i lagarije*. »Vorwärts« je takode objavio nemački prevod ovog pisma u broju 263 od 10. novembra 1894. kao dopis sa naslovom *Italija*. 404

- ⁴²⁶ U *Frankfurtu na Majni* održan je od 21. do 27. oktobra 1894. kongres Socijalističke partije Nemačke. Izveštaj o najvažnijoj tački dnevnog reda, o agrarnom pitanju, podneo je von Vollmar, vođa bavarskih socijaldemokrata. On je zahtevao da se u program, koji je trebalo da bude izrađen, unesu tačke koje nisu bile u interesu samo radnog seljaštva, već i izrabljivačkih slojeva na selu. Iako je više delegata govorilo protiv ovih zahteva, kongres se nije dovoljno borio protiv Vollmarovih desno-oportunističkih shvatanja. Imenovana je jedna komisija koja je trebalo da izradi nacrt agrarnog programa kao dopunu Programa partije. Kongres je primio i izveštaje predstavnštva partije i njene frakcije u Rajhstagu.

Kongres je raspravljao i o ulozi trustova i drugih krupnokapitalističkih oblika udruživanja, kao i o proslavi Prvog maja 1895.

U *Nantu* je od 14. do 16. oktobra 1894. održan Dvanaesti kongres francuske radničke partije. On je održan u trenutku kada je seljački pokret u zemlji bio u usponu, kada je reakcija prelazila u napad, dok su se razlike u mišljenjima unutar francuskog socijalističkog pokreta zaoštravale. Kongres je utvrdio da je ojačala borba radnika protiv »zakona protiv zločinaca« iz 1893/1894, koji su bili upravljani protiv socijalista. On se razgraničio sa anarhistima, čiji su atentati poslužili reakciji kao dobrodošao povod za izdavanje ovih zakona. Najvažnija odluka bilo je prihvatanje jednog načelnog dela za agrarni program partija i unošenje niza konkretnih zahteva u taj program. Kritičku ocenu agrarnog programa iz Nanta dao je Engels u radu *Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj* (vidi u ovom tomu, str. 407 - 426). 406

- 427 Upućivanje na članak *Nochmals der Parteitag*, koji je objavio »Vorwärts« u br. 263 od 10. novembra 1894. U njemu je dat odgovor listu »Kölnische Volks-Zeitung«, koji je Vollmarovo oportunističko izlaganje o agrarnom pitanju na frankfurtskom kongresu iskoristio za klevetničke napade na nemačku socijal-demokratiju. 406
- 428 *Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj* je najznačajniji dokument marksizma o agrarnom pitanju. Ovaj rad je Engels napisao za časopis »Die Neue Zeit«. Neposredni povod za to su bile Vollmarove oportunističke izjave o agrarnom pitanju, pre svega, njegov izveštaj o agrarnoj rezoluciji na frankfurtskom kongresu Socijaldemokratske partije Nemačke, 25. oktobra 1894 (vidi nap. 426). Prilikom obrazlaganja mera koje je predložio, Vollmar se pozivao na agrarni program francuskih socijalista, koji je, kao što je on tvrdio, naišao na Engelsovo izričito odobravanje. Engels, koji je još ranije hteo da istupi protiv sličnih tvrdnji (vidi u ovom tomu. str. 406), smatrao je neophodnim da u jednom posebnom članku izloži revolucionarno, proletersko stanovište o seljačkom pitanju.
- Engelsov članak je bio udarac za oportunizam. U Socijaldemokratskoj partiji Nemačke je, pod uticajem Engelsove kritike, pre breslavskog kongresa (6 - 12. oktobra 1895) i na samom kongresu, osuđeno oportunističko stanovište o agrarnom pitanju koje je zastupao von Vollmar. Međutim, kasnije su oportunističke tendencije sve više jačale u partijama Druge internacionale. Marksistički princip o povezivanju radničke klase sa seljaštvom, koji je Engels izložio, nije uziman u obzir i prihvaćene su vulgarno-reformističke i revizionističke koncepcije o agrarnom pitanju.
- Za Engelsova života *Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj* je preštampano u poljskom časopisu »Przedświt«, br. 12, 1894, pod naslovom *Seljačko pitanje*. 407
- 429 Deseti kongres Francuske radničke partije održan je u Marseju od 24. do 28. septembra 1892. On se bavio pitanjem položaja i rada Partije, proslavom 1. maja, učešćem na Međunarodnom socijalističkom kongresu radnika u Cirihu 1893. i učešćem na predstojećim izborima za parlament.
- Najvažnija tačka dnevnog reda bio je rad na selu, jer je seljački pokret dobio zamah i Partija je nastojala da prilikom izbora za parlament dobije podršku seljaka. Kongres je usvojio agrarni program sa nizom konkretnih zahteva koji su odgovarali interesima seoskog proletarijata i sitnih seljaka. Međutim, program je imao i izvesnih odstupanja od socijalističkih principa i činio ustupke sitnoburžoaskim tendencijama seljaka i samim interesima imućnijih eksploatatorskih slojeva. Ovi nedostaci, koji su odražavali uticaj oportunizma, produbljeni su obrazloženjem programa i dopunama usvojenim na kongresu Francuske radničke partije u Nantu septembra 1894. 413
- 430 Mesta citirana u ovom članku Engels je očigledno sam preveo sa francuskog iz obrazloženja i dopunskih zahteva agrarnog programa Francuske radničke partije. Zbog toga se ovi citati ne poklapaju doslovno s nemačkim prevodom programa koji je objavljen u listu »Der Sozialdemokrat«, u prilogu br. 38 od 18. oktobra 1894. 414
- 431 Ovom anonimnom beleškom Engels je istupio protiv oglasa redakcije lista »Vorwärts« u br. 266 od 14. novembra 1894. U njemu je, pored obaveštenja o izdavanju trećeg toma *Kapitala*, dat pogrešan podatak o karakteru rukopisa četvrtog toma, a redakcija je neosnovano iznela pretpostavku da će Engels odustati od objavljivanja.
- O sudbini rukopisa *Teorija o višku vrednosti* (četvrtog toma *Kapitala*) vidi nap. 390. 427
- 432 Ovu pozdravnu adresu napisao je Engels kada je bečki »Arbeiter-Zeitung« postao dnevni list (do kraja 1894. on je izlazio samo dva puta nedeljno).

Adresa je iznesena u pismu Adleru i počinje sledećim rečima: »Molim Te prenosi austr. radnicima moje čestitke za njihov dnevni list. Ona je izašla u »Arbeiter-Zeitung« br. 1 od 1. januara 1895. pod naslovom *Dnevni »Arbeiter-Zeitung«* i predstavljena je sledećom redakcijskom napomenom: »Drug Friedrich Engels iz Londona, naš verni prijatelj, zamolio nas je da prenesemo njegove čestitke austrijskim radnicima za njihov dnevni list i zatim nastavlja« (sledi tekst pozdravne adrese). 429

¹³³ Uvod za posebno izdanje *Klasnih borbi u Francuskoj 1848 - 1850* (vidi u 10. tomu ovog izdanja), koje je izašlo u Londonu 1895, napisao je Engels između 14. februara i 6. marta 1895.

Iz jednog pisma koje je Richard Fischer uputio Engelsu 6. marta 1895. vidi se da je Glavni odbor Socijaldemokratske partije Nemačke uporno zahtevao od Engelsa da ublaži i pažljivo formuliše uvod, koji je, po mišljenju partijskog vodstva, bio suviše revolucionaran. Glavni odbor je pri tome upozoravao na opasnost donošenja jednog novog zakona protiv socijalista u Nemačkoj (vlada je decembra 1894. podnela Rajhstagu nacrt jednog takvog predloga, o kome se raspravljalo od januara do aprila 1895. i koji je konačno odbačen maja 1895).

U jednom dosad nepronadenom odgovoru Fischeru, čiji se sadržaj vidi iz Fischerovog pisma Engelsu od 14. marta 1895, Engels kritikuje neodlučan stav partijskog rukovodstva i njegovu nameru da ne dela izvan okvira zakonitog. Međutim, on je bio prinuđen da vodi računa o mišljenju Glavnog odbora Partije i izmeni neke formulacije, kao i da precрта neka politički najoštrija mesta, u kojima je bilo reči o predstojećoj oružanoj borbi proletarijata protiv buržoazije. Prema Engelsonom mišljenju, prvobitni tekst uvoda je time nešto izgubio.

U isto vreme pojedine vođe Socijaldemokratske partije Nemačke su pokušale da Engelsa zbog ovog uvoda predstave kao pristalicu po svaku cenu mirnog puta za preuzimanje vlasti u ruke radničke klase. U listu »Vorwärts«, centralnom organu Partije, objavljen je 30. marta 1895. uvodnik pod naslovom »Wie man heute Revolution macht«. U njemu su, bez Engelsonog znanja, citirani mnogi samovoljno izvučeni izvodi iz njegovog uvoda, koji su imali da stvore utisak da je Engels, kako je on pisao Kautskom 1. aprila 1895, »miroljubivi poštovalac zakonitosti quand même«. U pismu Kautskom od 1. aprila 1895. Engels je naglasio nužnost da se objavi pripremljeni tekst uvoda u časopisu »Die Neue Zeit« da bi se time sprao ovaj sramni utisak. O zloupotrebi publikovanja uvoda u listu »Vorwärts« Engels informiše i Paula Lafargue-a u pismu od 3. aprila 1895.

Nešto pre izlaženja zasebnog izdanja Marxovog spisa, Engelson uvod je na njegovo energično insistiranje objavljen u »Neue Zeit«, XIII Jahrg. 2. Band, Nr. 27 und 28, 1894 - 1895, naravno, sa gore pomenutim precrtavanjima i drugim izmenama, koje je Engels bio prinuđen da izvrši već u tekstu za posebno izdanje zbog stava Glavnog odbora Partije. Posle toga, uvod nije objavljivan u celini ni onda kada više nije pretilo izdavanje novog zakona o socijalistima u Nemačkoj.

Ali i izmenjena verzija, zbog izvršenih precrtavanja, potvrdila je revolucionarni karakter uvoda i bila su potrebna gruba falsifikovanja da bi se ovaj dokumenat mogao tumačiti u reformističkom smislu, kao što su to posle Engelseve smrti činili Bernstein i drugi predstavnici revizionizma i oportunizma. Oni su od čitalaca sakrivali potpuni tekst uvoda — iako im je rukopis stajao na raspolaganju — i prećutkivali činjenicu da je Engels bio prinuđen na pomenuta precrtavanja. Povrh toga, oni su izopačili sadržaj objavljenog teksta i tvrdili da je Engels u svom uvodu, koji su oni izdavali kao njegov politički testament, preispitao svoje ranija shvatanja i da je na kraju života zastupao reformističko stanovište. Revizionisti su time hteli da prikriju svoje odstupanje od marksizma i svoje napade na revolucionarne principe.

Italijanski prevod prema tekstu iz »Neue Zeit« je izašao u »Critica sociale«, br. 9 od 1895. Integralan tekst uvoda je prvi put objavljen 1930. u Sovjetskom Savezu.

Ovaj tekst se zasniva na šifovima zasebnog izdanja iz 1895, upoređenim sa rukopisom. Mesta precrtana u šifovima su obeležena uglastim zagradama. Izmene koje su tu izvršene i koje se tiču sadržaja, nalaze se u fusnotama kao 2. verzija (tj. kao konačna verzija uvoda u zasebnom izdanju od 1895. i u časopisu »Die Neue Zeits«). 430

- 434 Engelsovo ponovno, zasebno izdanje iz 1895. *Klasnih borbi u Francuskoj 1848 - 1850* sadrži kao prve tri glave Marxovu seriju članaka *1848. do 1849. godine* (vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 372). Kao četvrtu glavu ubacio je Engels izvode o Francuskoj iz članka *Pregled, od maja do oktobra [1850]* (vidi u 10. tomu ovog izdanja, str. 356 - 390). Citirana mesta Engels je uneo u ovu glavu (isto). 431
- 435 *Wachsenwald* (Saksonska šuma) pripada posedu Friedrichruh u blizini Hamburga, koji je Wilhelm I poklonio Bismarcku 1871. godine. 432
- 436 *In partibus infidelium* (u zemljama nevernika) — prvobitno dodatak uz titule katoličkih biskupa u dijecezama u nehršćanskim zemljama (titularni biskupi). Ovaj izraz su Marx i Engels često upotrebljavali za razne emigrantske vlade, koje su bez obzira na realnu situaciju u pojedinim zemljama bile obrazovane u inostranstvu. 433
- 437 Pod Napoleonom III Francuska je učestvovala u krimskom pohodu (1854. i 1855), vodila rat protiv Austrije zbog Italije (1859), zajedno s Engleskom učestvovala u ratu protiv Kine (1856 - 1858. i 1860), započela osvajanje Indokine, organizovala ekspediciju na Siriju (1860 - 1861) i Meksiko (1862 - 1867) i, konačno, vodila rat protiv Nemačke (1870 - 1871). 435
- 438 Prema frankfurtskom mirovnom ugovoru od 10. maja 1871 (vidi nap. 170) Francuska je morala da plati Nemačkoj kontribuciju u visini od 5 milijardi franaka. 436
- 439 *Opšte pravo glasa* uvedeno je u Španiji 1868, kada je počela buržoaska revolucija (1868 - 1874). Godine 1873. proglašena je prva španska republika, koja je ukinuta 1874. jednim monarhističkim državnim udarom. 437
- 440 Ova rečenica je uzeta iz Marxovog teorijskog uvoda u program Francuske radničke partije, koji je usvojen 1880. na kongresu u Avru (vidi u 30. tomu ovog izdanja). 437
- 441 Za vreme francusko-pruskog rata 4. septembra 1870. u Parizu je došlo, posle prispeća vesti o porazu francuske vojske kod Sedana (vidi nap. 169) do revolucionarne pobune narodnih masa, koja je dovela do pada Drugog carstva i do proglašenja republike s buržoaskom »vladom nacionalne odbrane«.
- Kada su kapitulacija kod Meca i poraz kod Le Burzea, kao i činjenica da je Thiers po nalogu »vlade nacionalne odbrane« pregovarao sa Prusima, postali poznati, pariski radnici i revolucionarni deo Nacionalne garde podigli su se na ustanak 31. oktobra 1871. Pošto su zaposeli Gradsku većnicu, oni su organizovali organ revolucionarne vlasti, Odbor javnog spasa, pod rukovodstvom Blanquija. Pod pritiskom radnika »vlada nacionalne odbrane« je bila prinuđena da da obećanje da će odstupiti i zakazati za 1. novembar izbore za Komunu. Vlada je, međutim, iskoristila nedovoljnu organizovanost revolucionarnih snaga Pariza i razmimoilaženja između blankista i sitnoburžoasko-demokratskih jakobinaca, koji su vodili ustanak. Ona je prekršila svoje obećanje, ponovo zauzela Gradsku većnicu uz pomoć bataljona Nacionalne garde koji su ostali na njenoj strani, i ponovo uzela vlast u svoje ruke. 440
- 442 Za vreme austrijsko-francuskog rata 1809. francuske trupe pod Napoleonom I, u bici kod Vagrama 5. i 6. jula 1809, pobedile su austrijsku vojsku nadvojvode Karla.

U bici kod *Vaterloa* (Belgija), 18. juna 1815, Napoleonovu vojsku su potukle engleske i holandske trupe pod komandom Wellingtona i pruska vojska pod komandom Blüchera. Bitka kod *Vaterloa* je imala odlučujuću ulogu u pohodu od 1815. Ona je dovela do konačne pobeđe antinapoleonovske koalicije velikih evropskih sila i do propasti Prvog carstva. 441

⁴⁴³ *Zemski sabor* — srednjovekovna opšteruska staleška skupština u 16. i 17. veku. Od 1864. u carskoj Rusiji su postojala predstavništva okruga i gubernija (tzv. zemstva), izabrana krajnje nedemokratskim putem. Ona su služila interesima plemićkih zemljoposjednika i kapitalista. Krajem 19. veka u zemstvima su se javila konstitucionalna stremljenja. Liberalni zemljoposjednici i kapitalisti su pod pritiskom sve jačeg revolucionarnog pokreta zahtevali suvereno narodno predstavništvo.

Car Nikolaj II je, međutim, u svom govoru pred poslanicima zemstva i gradova 17. januara 1895. sve nade na ustav nazvao »besmislenim maštarijama«. 441

⁴⁴⁴ Dugotrajna borba između vojvodske vlasti i plemstva u vojvodstvima Meklenburg-Šverin i Meklenburg-Strelitz završila se 1755. potpisivanjem ustavnog ugovora o nasledstvu u Rostoku, kojim su meklenburškom plemstvu potvrđene ranije slobode i privilegije. Ugovorom o nasledstvu učvršćena je ranija pozicija plemstva u staleškim landtazima i njihovim stalnim organima. Njime je plemstvo postiglo oslobođenje od poreza za polovinu svojih poseda. Porez za trgovinu i zanatstvo, kao i ideo plemstva u državnim rashodima, bili su u njemu tačno utvrđeni. 442

⁴⁴⁵ Kraljevinu Hanover, izbornu kneževinu Hesens-Kasel i veliko vojvodstvo Nasau anektirala je 1866. Pruska, posle pobeđe u prusko-austrijskom ratu. 443

⁴⁴⁶ Petog decembra 1894. von Köller je podneo Rajhstagu predlog novog zakona protiv socijalista; predlog je odbijen 11. maja 1895. 444

⁴⁴⁷ Komitet Nezavisne laburističke partije (vidi napomenu 421) pozvao je pismeno Engelsa 16. aprila 1895. da prisustvuje socijalističkoj prvomajskoj proslavi. 446

⁴⁴⁸ Ovaj intervju Engels je dao dopisniku francuskog lista »L'Éclair« Emile-u Massard-u, 1. aprila 1892. Trećeg aprila, posle pregleda dopisnikovih beležaka, Engels ga je gotovo potpuno preradio. U svom pismu Lauri Lafargue od 4. aprila 1892. Engels tim povodom primećuje da će, u slučaju da redakcija napravi stvarne izmene u tekstu koji je on pregledao, dezavuisati postupak dopisnika. Međutim, iz okolnosti što je intervju preštampano 16. aprila list »Le Socialiste«, organ Francuske radničke partije, može se zaključiti da Engels smatra da se objavljeni tekst najverovatnije sadržajno poklapa s njegovim odgovorima datim dopisniku. U listu »L'Éclair« intervju je objavljen pod naslovom »Anarhija. Intervju s nemačkim socijalistom Engelsom«, a u listu »Le Socialiste« pod naslovom »Mir putem gladovanja« (poslednja dva odeljka su izostavljena).

U ovom izdanju su izostavljeni uvodni i zaključni komentari dopisnika.

»L'Éclair« — buržoaski dnevni list, izlazio u Parizu od 1888. do 1889. pod imenom »Le Peuple«, a od 1889. do 1926. kao »L'Éclair«. 449

⁴⁴⁹ Misli se na nemire zbog nezaposlenosti u Berlinu. od 25. do 27. februara 1892. 449

⁴⁵⁰ Intervju dopisniku francuskog lista »Le Figaro« Engels je dao 8. maja 1893. O tome je on 17. maja 1893. pisao Sorgeu: »Moja shvatanja o nemačkim prilikama možeš videti iz intervjuja u listu »Le Figaro«, koji ti šaljem u ovom pismu. On je, kao i svi intervjuji; u tekstu, tu i tamo, nešto ispušteno, veza ovde-onde prekinuta, ali inače korektno preneto.«

U listu »Le Figaro« intervju je objavljen pod naslovom »Razgovor sa Friedrichom Engelsom«. Pod istim naslovom doneo ga je i »Le Socialiste«, u br. 140 od 20. maja 1893.

»Le Figaro« — konzervativni francuski list, izlazi od 1826. u Parizu, najpre neredovno, od 1854. kao nedeljni, a od 1866. kao dnevni list. 454

- ⁴⁵¹ Predlog zakona o vojsci Rajhstag je odbio 6. maja 1893 (vidi nap. 332). Predlog zakona je predviđao pojačanje vojske u mirnodopskim prilikama za period od 1893. do 1899. za više od 80000 ljudi i odobravanje dodatnih novčanih sredstava za vojne svrhe. Pošto je odbijen i jedan kompromisni predlog, podnet istovremeno, vlada je istog dana raspustila Rajhstag i zakazala nove izbore za jun 1893. 454
- ⁴⁵² Jedan deo Nemačke slobodoumne partije (vidi nap. 9) istupio je protiv vladinog predloga zakona o vojsci. 454
- ⁴⁵³ Friedrich Engels je dopisniku engleskog lista dao ovaj intervju posle velikog uspeha nemačke socijaldemokratije na izborima za Rajhstag juna 1893. Posle objavljivanja u »Daily Chronicle«, intervju je 15. jula 1893. objavljen, u skraćenoj verziji, u br. 148 lista »Le Socialiste«, a 16. jula 1893. pun tekst u br. 14 italijanskog časopisa »Critica Sociale«. 459
- ⁴⁵⁴ Engels misli na *Slobodoumnu narodnu stranku* koja je obrazovana maja 1893. posle rasepa u Nemačkoj slobodoumnoj stranci. Do rasepa je došlo na dan raspuštanja Rajhstaga, 6. maja 1893, zbog razmimoilaženja u mišljenjima u vezi s vojnim zakonom. Jedan deo parlamentarne frakcije ove stranke, predvođen Rickertom i Barth-om počeo je da podržava vladu i obrazovao je novu stranku — Slobodoumni savez. Drugi deo frakcije, pod vodstvom Eugena Richtera, koji je zastupao radikalne elemente unutar stranke, istupio je protiv povećanja vojnih izdataka. Taj deo se posle rasepa nazvao Slobodoumna narodna stranka. 459
- ⁴⁵⁵ Vojni zakon, koji je odbačen maja 1893, podnela je vlada u nešto izmenjenom obliku novom Rajhstagu i ovaj ga je usvojio 15. jula 1893. Time je vlada dobila mogućnost da poveća vojne izdatke i vojni budžet, ali ne kao do tada tek posle 7 godina (kao što je to bilo u sedmogodišnjim zakonima iz 1874, 1880. i 1887), već posle 5 godina (quinquennat). 461

Literatura

I. Dela

- Address and provisional rules of the Working Men's International Association, established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London.* [Adresa i Privremeni statut Međunarodnog udruženja radnika, osnovanog 28. septembra 1864. na javnom skupu u St. Martin's Hallu, Long Acre, London.], [London] 1864 (vidi i nap. 303). 48 49 80 - 84 90 91 95 96 100 105 - 107 113 119 - 121 126 128 129 141 - 143 149 288 292
- Allgemeine Statuten und Verwaltungs-Verordnungen der Internationalen Arbeiter-assoziation. Aml. deutsche Ausg., revidirt durch den Generalrath.* [Opšti statut i Organizaciona pravila Međunarodnog udruženja radnika. Nemačko službeno izdanje koje je revidiralo Generalno veće.] Leipzig [1871] (vidi i nap. 199). 94
- Bachofen, [Johann] [Jakob], *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynakokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur.* [Matrijarhat. Ispitivanje o ginekokratiji u antičkom svetu prema njenoj religioznoj i pravnoj prirodi]. Stuttgart 1861. 181 - 183
- Bauer, Bruno, *Kritik der evangelischen Geschichte des Johannes.* [Kritika jevanđelja po Jovanu.] Bremen 1840 (vidi i nap. 407). 386 387
- *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker.* Bd. 1 - 2. [Kritika sinoptičkih jevanđelja. Tomovi 1 - 2.] Leipzig 1841 (vidi i nap. 407). 386 387
- *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker und des Johannes.* 3. und letzter Bd. [Kritika sinoptičkih jevanđelja i jevanđelja po Jovanu 3. i poslednji tom.] Braunschweig 1842 (vidi i nap. 407). 386 387
- Biblija ili Sveto pismo staroga i novoga zaveta.* 143
- *Stari zavet* 394
- Peta knjiga Mojsijeva. 181
- Knjiga Jezdrina. 388
- Knjiga proroka Isaija. 389 396 398
- Knjiga proroka Jezekilja. 394
- Knjiga proroka Danila. 388 396
- *Novi zavet.* 385 386 387
- Četiri jevanđelja. 394
- Djela apostolska. 390 391
- Poslanica sv. Pavla. 390
- Poslanica sv. Jovana 388
- Otkrivenje sv. Jovana. 387 - 392 394 - 400

Blanc, Louis, *Organisation du travail*. [Organizacija rada], Paris 1841 (vidi i nap. 209). 210

Boileau-Despréaux, Nicolas, *Les satires de Nicolas Boileau-Despréaux*. Hrg. von O. L. B. Wolff. [Satire Nicolas Boileau-Despréaux-a. Izdao O. L. B. Wolff.] Jena 1834. 116 127

Radnička biblioteka

Boisguillebert [Pierre Le Pesant], *Le détail de la France*. In: *Économistes financiers du XVIIIe siècle*. Par Eugène Daire. [Trgovina na malo u Francuskoj. U: »Finansijski ekonomisti 18. veka« od Eugène Daire-a.] Paris 1843. 220 451

Brentano, Lujo, *Meine Polemik mit Karl Marx. Zugleich ein Beitrag zur Frage des Fortschritts der Arbeiterklasse und seiner Ursachen*. [Moja polemika s Marxom. Uz prilog o pitanju napretka radničke klase i njegovim uzrocima.] Berlin 1890. 79 80 85 91 96 97 - 101 149 - 157

Census of England and Wales for the year 1861. [Popis u Engleskoj i Velsu za 1861. godinu.] London 1863. 109 114

Code Civil vidi *Code Napoléon*.

Code Napoléon [Napoleonov zakonik] (vidi i nap. 265). 255 413 415

Commodianus, *Commodiani Carmina* recognovit Ernestus Ludwig. [Commodiani-jeve pesme, autentičnost utvrdio Ernst Ludwig.] Lipsiae 1877. 387

Dühring, Eugen, *Cursus der National-und Socialökonomie einschließlich der Hauptpunkte der Finanzpolitik*. 2., theilw. umgearb. Aufl. [Kurs nacionalne i socijalne ekonomije s glavnim pitanjima finansijske politike. Drugo delimično prerađeno izdanje.] Leipzig 1876. 244

— *Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung*. [Kurs filozofije kao strogo naučnog pogleda na svet i oblikovanja života.] Leipzig 1875. 244

— *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus*. 2., theilw. umgearb. Aufl. [Kritička istorija nacionalne ekonomije i socijalizma. Drugo delimično prerađeno izdanje.] Berlin 1875. 244

Die Edda, die ältere und jüngere nebst den mythischen Erzählungen der Skalda, übersetzt und mit Erläuterungen begleitet von Karl Simrock. [Eda, starija i mlađa s mitskim pričama Skalda, preveo i objašnjenjima propratio Karl Simrock.] Stuttgart i Tübingen 1851 (vidi i nap. 418). 400

Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Nouvelle éd. T. 1 - 28. [Enciklopedija ili rečnik nauka, umetnosti i zanata s objašnjenjima, izradilo društvo književnika. Novo izdanje. Tomovi 1 - 28.] Genève 1777 - 1778. 255

Engels, Friedrich, *Abermals Herr Vogt*. [Opet »Gospodin Vogt«, U: Der Volksstaat, Leipzig, od 10. maja 1871. 352

— *An die Redaktion des »Sozialdemokrat«*. [Uredništvu lista »Sozialdemokrat«.] U: Der Sozialdemokrat, London, od 13. septembra 1890. 68

— *Die Bakunisten an der Arbeit*. [Bakunjinisti na delu.] U: Der Volksstaat, Leipzig, od 31. oktobra, 2. i 5. novembra 1873 (vidi i nap. 371). 352

— *Die Bakunisten an der Arbeit. Denkschrift über den letzten Aufstand in Spanien*. [Bakunjinisti na delu. Spomenica o zadnjem ustanku u Španiji.] [Leipzig] bez god. izdanja (vidi i nap. 371). 352

— *Die Bakunisten an der Arbeit. Denkschrift über den Aufstand in Spanien im Sommer 1873*. [Bakunjinisti na delu. Spomenica o ustanku u Španiji u leto 1873.] U: »Internacionalno iz lista »Volksstaat« (1871 - 75). Berlin 1894 (vidi i nap. 379). 355

- *The condition of the working class in England in 1844, with appendix written 1886, and preface 1887.* Translated by Florence Kelley-Wischnewetzky. [Položaj radničke klase u Engleskoj 1844, sa dodatkom pisanim 1886, i predgovorom iz 1887. Prevod Florence Kelley-Wischnewetzky.] New York (1887)). 225 267 270
- *The condition of the working-class in England in 1844, with preface writtinen 1892.* Translated by Florence Kelley-Wischnewetzky. [Položaj radničke klase u Engleskoj 1844, sa predgovorom napisanim 1892. Prevod Florence Kelley-Wischnewetzky.] London 1892. 267 270 277
- *England in 1845 and in 1885.* [Engleska 1845. i 1885.] U: The Commonweal, London, od 1. marta 1885. 229 - 234 271 - 276
- *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft.* [Razvitak socijalizma od utopije do nauke.] Hottingen-Zürich 1882 [u stvari marta 1883]. 179
- *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* 2. unveränd. Aufl. [Razvitak socijalizma od utopije do nauke. Drugo neizmenjeno izdanje.] Hottingen-Zürich 1883. 179
- *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft.* 3. unveränd Aufl. [Razvitak socijalizma od utopije do nauke. Treće neizmenjeno izdanje.] Hottingen-Zürich 1883. 179 245
- *Familiens, Privatejendommens og Statens Oprindelse, i ti Slutning til Lewis H. Morgan's undersø gelse.* Dansk af Forfatteren gennemgaaet Udgave, besørget af Gerson Trier. [Porodica, privatna svojina i država. Dansko autorizovano izdanje koje je priredio Gerson Trier.] København 1888. 180
- *Flüchtlings-Literatur. I.* [Izbeglička literatura I.] U: Der Volksstaat, Leipzig, od 17. juna 1874 (vidi i nap. 372). 352
- *Flüchtlings-Literatur. II.* [Izbeglička literatura II.] U: Der Volksstaat, Leipzig, od 26. juna 1874 (vidi i nap. 373). 352
- *Flüchtlings-Literatur. III. IV.* [Izbeglička literatura III i IV.] U: Der Volksstaat, Leipzig, od 16, 18. i 21. aprila 1875 (vidi i nap. 378). 353
- *Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft.* 2. Aufl. [Prevrat u nauci koji je izvršio gospodin Eugen Dühring. Drugo izdanje.] Zürich 1886 (vidi i nap. 250). 245
- *Die Lage der arbeitenden Klasse in England.* Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen. [Položaj radničke klase u Engleskoj. Na osnovu sopstvenih posmatranja i autentičnih izvora.] Leipzig 1845. 79 225 227 - 229 267 270 271 272
- *De Ontwikkeling van het Socialisme van Utopie tot Wetenschap.* [Razvitak socijalizma od utopije do nauke.] Gravenhage 1886. 185/186 245
- *Originea familiei, proprietății, private și a statului.* [Poreklo porodice privatne svojine i države.] U: Contemporanul. Iași. septembar 1885—maj 1886. 180
- *L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato.* In relazione alle ricerche di Luigi H. Morgana. Versione riveduta dall'autore di Pasquale Martignetti. [Poreklo porodice, privatne svojine i države. U vezi s istraživanjima Lewisa H. Morgana. Prevod Pasquale Martignetti-ja koji je redigovao autor.] Benevento 1885. 180
- *Развитие научнаго социализма.* Razvitak naučnog socijalizma]. Ženeva 1884. 179 245
- *Soziales aus Rußland.* [O društvenim odnosima u Rusiji.] Leipzig 1875 (vidi i nap. 378). 353 354
- *Socialism utopian and scientific.* Translated by Edward Aveling... With a special introduction by the author. [Utopijski i naučni socijalizam. Prevod Edward Aveling... sa posebnim predgovorom autora.] London 1892. 245 246 251
- *Socialism utopic și socialism știintific.* [Utopijski naučni socijalizam.] Bucuresti 1891. 245

- *Socialisme utopique et socialisme scientifique*. Trad. française par Paul Lafargue. [Utopijski i naučni socijalizam. Na francuski preveo Paul Lafargue.] Paris 1880 (vidi i nap. 251). 245
- *Socialismens Udvikling fra Utopi til Videnskab*. [Razvitak socijalizma od utopije do nauke.] U: Socialistisk Bibliotek. Bd. 1. København 1885. 179 245
- *Il socialismo utopico e il socialismo scientifico*. [Utopijski i naučni socijalizam.] Benevento 1883. 179 245
- *Socialismo utópico y socialismo científico*. [Utopijski i naučni socijalizam Madrid 1886. 179 245
- *Socjalizm utopijny a naukowy*. [Utopijski i naučni socijalizam.] Genève 1882. 245
- *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*. Im Anschluß an Lewis H. Morgan's Forschungen. [Poreklo porodice, privatne svojine i države. U vezi s istraživanjima Lewisa A. Morgana.] Hottingen-Zürich 1884. 180
- *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*. 4. Aufl. [Poreklo porodice, privatne svojine i države. 4. izdanje.] Stuttgart 1892. 298
- *Zur Wohnungsfrage*. Separatdruck aus dem »Volksstaat« von 1872. 2. durchgesehene Aufl. [O stambenom pitanju. Separat iz lista »Volksstaat« od 1872. 2. redigovano izdanje.] Hottingen-Zürich 1887. 66
- Engels, Friedrich, i Karl Marx, *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik*. Gegen Bruno Bauer & Consorten. [Sveta porodica ili kritika kritičke kritike. Protiv Bruna Bauera i drugova.] Frankfurt a. M. 1845. 246 - 248 286 291
- Eshil, Orestija. 182
- Fallmerayer, Jakob Philipp, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*. Th. 1. [Istorija poluostrva Morea u srednjem veku. Prvi deo.] Stuttgart und Tübingen 1830. 399
- Fawcett, Henry, *The economic position of the British labourer*. [Ekonomski položaj britanskog radnika.] Cambridge and London 1865. 116
- Französisches Programm* vidi *Programme électorale des travailleurs socialistes*.
- Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie*. Erg. und erl. ... von R. Höinghaus. [Zakon protiv opšte opasnih težnji socijaldemokratije. Dopunio i redigovao R. Höinghaus.] Berlin 1878 (vidi i nap. 2). 3
- Giraud-Teulon, A[lexis], *Les origines de la famille. Questions sur les antécédents des sociétés patriarcales*. [Poreklo porodice. Pitanja o društvima koja su prethodila patrijarhalnom.] Genève-Paris 1874. 186 188
- Gladstone, W[illiam] E[wart], [Govor u Donjem domu 13. februara 1843.] U: Hansard's Parliamentary Debates. 98 115
- [Govor u Donjem domu 7. aprila 1864.] U: The Times, London, od 8. aprila 1864. 108 115
- Gothaer Programm* vidi *Protokoll des Vereinigungs-Congresses der Sozialdemokraten Deutschlands*
- Gülich, Gustav von, *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unser Zeit*. 5 Bde. [Istorijski prikaz trgovine, zanatstva i poljoprivrede u najznačajnijim trgovačkim zemljama našeg vremena. U pet tomova.] Jena 1830. 18
- Haxthausen, August von, *Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands*. Th. 1 - 2. [Studije o unu-

- rašnjim prilikama, životu naroda i posebno o zemljišnim odnosima u Rusiji Tomovi 1 - 2.] Hannover 1847. Tom 3, Berlin 1852. 357 365
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*. Hrsg. von Eduard Gans. In: Werke, Vollst. Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. 8. [Osnovne crte filozofije prava ili osnovi prirodnog prava i nauke o državi. Izdao Eduard Gans. U: »Dela«. Potpuno izdanje dela pripremlilo Društvo pokojnikovih prijatelja. Tom 8.] Berlin 1833. 168
- Herzen, Alexander, *Briefe an Linton*. [Pisma Lintonu.] (vidi i nap. 382). 357
- Inauguraladresse vidi Address and provisional rules of the Working Men's International Association . . .*
- Die Juraföderation und Michael Bakunin*. [Jurska federacija i Mihail Bakunjin.] U: Berliner Volks-Tribüne od 6, 13. i 20. avgusta, 3. i 17. septembra, 1, 8. i 22. oktobra, 5, 12. i 19. novembra 1892 (vidi i nap. 308). 294
- Juvenalis, *Satire*. 443
- Kautsky, Karl, *Thomas More und seine Utopie*. Mit einer historischen Einleitung. [Thomas More i njegova utopija. S istorijskim uvodom.] Stuttgart 1888. 19
- Kovalevsky, Maxime, *Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété*. [Prikaz porekla i evolucije porodice i svojine.] Stockholm 1890. 245
- Ковалевский, Максимъ, *Первобытное право*. Выпуск 1. Родъ. [Prvobitno pravo. Sveska 1: Rod.] Москва. 1886. 245
- Kuhlmann, Georg, *Die Neue Welt oder das Reich des Geistes auf Erden. Verkündigung*. [Novi svet ili bogatstvo duha na zemlji. Objavljenje.] Genf 1845. 384 385
- Laplace, Pierre-Simon, *Traité de mécanique céleste*. T. 1 - 5. [Rasprava o nebeskoj mehanici. Tomovi 1 - 5.] Paris [1798/99-] 1823. 249
- Lassalle, Ferdinand, *Ferd. Lassalle's Reden und Schriften*. Neue Gesammt-Ausgabe. Mit einer biogr. Einl. hrsg. von E. Bernstein, Bd, 1 - 3. [Govori i spisi Ferd. Lassalle-a. Novo celokupno izdanje. S biografskim uvodom izdao E. Bernstein.] London, tomovi 1 - 3. Berlin 1892 - 1893. 211
- Latham, Robert Gordon, *Descriptive ethnology*. Vol. 1 - 2. [Deskriptivna etnologija. Tomovi 1 - 2.] London 1859. 184
- Lieven [Christofor Andrejewitsch], *Dépêché secrète et confidentielle du comte Lieven*, en date de Londres, le 18/30 octobre 1825. In: Recueil de documents relatifs à la Russie, pour la plupart secrets et inédits, utiles à consulter dans la crise actuelle. [Tajna i poverljiva depeša grofa Livena, datirana u Londonu 18/30. oktobra 1825. U: Zbirka dokumenata o Rusiji, većinom tajnih i neobjavljenih, koje bi bilo korisno konsultovati u aktualnoj krizi.] Paris 1854. 27
- Locke, John, *An essay concerning human understanding*. In four books. [Ogled o ljudskom razumu. U četiri knjige.] London 1710. 248
- Lubbock, John, *The origin of civilisation and the primitive condition of man*. [Poreklo civilizacije i prvobitni uslovi čoveka.] London 1870. 185
- *The origin of civilisation and the primitive condition of man. Mental and social condition of savages*. 4. ed. [Poreklo civilizacije i prvobitni uslovi čoveka. Mentalni i socijalni uslovi divljaštva. 4. izdanje.] London 1882. 186

Lucian [von Samosata], *Der Tod des Peregrinus*. In: Lucian's Werke. Übersetzt von August Pauly. Zwölftes Bändchen. [Peregrinova smrt. U: Lukijanova dela. Preveo August Pauly. Dvanaesta sveska.] Stuttgart 1831. 383/384

Die Marseilleise vidi *Rouget de Lisle*.

- Marx, Karl, *1848 bis 1849*. [1848. i 1849] U: Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue. London, Hamburg und New-York 1850. 287 291 435
- *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. 2. Ausg. [18 brimer Louis-a Bonaparte. Drugo izdanje.] Hamburg 1869. 160 287
- *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*. 3. Aufl. [18 brimer Louis-a Bonaparte. Treće izdanje.] Hamburg 1885. 287 432
- *Der 18te Brumaire des Louis Napoleon*. [18 brimer Louis-a Napoleona.] U: Die Revolution. Eine Zeitschrift in zwanglosen Heften. H. 1. New York 1852. 287 292
- *Der Bürgerkrieg in Frankreich. Adresse des Generalraths der Internationalen Arbeiter-Assoziation an alle Mitglieder in Europa und den Vereinigten Staaten*. Separatabbr. aus dem Volksstaat. [Građanski rat u Francuskoj Adresa Generalnog veća Međunarodnog udruženja radnika svim članovima u Evropi i Sjedinjenim Državama. Separat iz lista «Volksstaat».] Leipzig 1871. 160 161 166 168 288
- *Der Bürgerkrieg in Frankreich. Adresse des Generalraths der Internationalen Arbeiter-Assoziation*. 3. deutsche Aufl. verm. durch die beiden Adressen des Generalraths über den deutsch-französischen Krieg und durch eine Einl. von Friedrich Engels. [Građanski rat u Francuskoj. Adresa Generalnog veća Međunarodnog udruženja radnika. 3. nemačko izdanje prošireno sa dve druge adrese Generalnog veća o francusko-pruskom ratu i uvodom Friedricha Engelsa.] Berlin 1891. 292
- *Capital: a critical analysis of capitalist production*. Transl. from the 3rd German ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1. [Kapital: kritička analiza kapitalističke proizvodnje. S trećeg nemačkog izdanja preveli Samuel Moore i Edward Aveling a izdao Friedrich Engels. Prvi tom.] London 1887. 145 228 246
- *The Civil War in France, Address of the General Council of the International Working-Men's Association*. [Građanski rat u Francuskoj. Adresa Generalnog veća Međunarodnog udruženja radnika.] [London] 1871. 292
- *Discours sur la question du libre échange, prononcé à l'Association Démocratique de Bruxelles*. [Govor o slobodnoj trgovini održan 9. januara 1848. u Demokratskom društvu u Briselu.] Bruxelles 1848. 286 291
- *Le dix-huit Brumaire de Louis Bonaparte*. [18. brimer Louis-a Bonaparte.] Lille 1891. 291
- *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhon's »Philosophie des Elends«*. Mit Vorwort und Noten von Friedrich Engels. 2. Aufl. [Beda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bede« gospodina Proudhona. Sa predgovorom i beleškama Friedricha Engelsa. 2. izdanje.] Stuttgart 1892. 291
- *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozeß zu Köln*. [Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu.] Boston 1853. 287 292
- *Enthüllungen über den Kommunisten-Prozeß zu Köln*. Neuer Abdr. mit Einl. von Friedrich Engels, und Dokumenten. [Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu. Novo izdanje sa uvodom Friedricha Engelsa i dokumentima.] Hottingen-Zürich 1885. 287 292
- *Erste Adresse des Generalrats über den Deutsche-Französischen Krieg* vidi *The General Council* . . .
- *Free Trade*. A speech delivered before the democratic club, Brussels, Belgium, Jan. 9. 1848. With extract from *La Misère de la philosophie*. Translated into English by Florence Kelley Wischnewetzky. With preface by Frederick Engels. [Slobodna trgovina. Govor održan u Demokratskom društvu u Briselu,

- Belgija, 9. januara 1848. S jednim odeljkom iz »Bede filozofije«. Na engleski prevela Florence Kelley Wischnewetzky, uz predgovor Friedricha Engelsa.] Boston 1889. 291
- *The General Council of the International Workingmen's Association on the war.* [Generalno veće Međunarodnog udruženja radnika o ratu.] [London], 23. jula 1870. 160
- *Herr Vogt.* [Gospodin Vogt.] London 1860. 287 292 352
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 1. Buch. 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala.] Hamburg 1867. 29 79 80 84 90 99 100 - 102 106 107 120 126 127 147 174 176 211 246 288 292 358 365 369 370
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala. 2. popravljeno izdanje.] Hamburg 1872. 95 101 142 144 365
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 1 Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 3. verm. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala. 3. prošireno izdanje.] Hamburg 1883. 80 101 146 149 220
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 4. durchges. Aufl. Hrsg. von Friedrich Engels. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala. Četvrto revidirano izdanje. Izdao Friedrich Engels.] Hamburg 1890. 79 80 96 100 101 145 146 156 292
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 2. Buch 2: Der Cirkulationsprocess des Kapitals. Hrsg. von Friedrich Engels. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Drugi tom. Knjiga 2: Prometni proces kapitala. Izdao Friedrich Engels.] Hamburg 1885. 288 292 369 370
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 3. Buch 3: Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion. Hrsg. von Friedrich Engels. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Treći tom. Knjiga 3: Celokupni proces kapitalističke proizvodnje. Izdao Friedrich Engels.] Hamburg 1894. 221 288 291 292 354 369 370
- *Lohnarbeit und Kapital.* Separat-Abdruck aus der »Neuen Rheinischen Zeitung« vom Jahre 1849. [Najamni rad i kapital. Separat iz lista »Neue Rheinische Zeitung« od 1849.] Hottingen-Zürich 1884. 172
- *Lohnarbeit und Kapital.* Separat-Abdruck aus der »Neuen Rheinischen Zeitung« vom Jahre 1849. Mit einer Einleitung von Friedrich Engels. [Najamni rad i kapital. Separat iz lista »Neue Rheinische Zeitung« od 1849. Sa uvodom Friedricha Engelsa.] Berlin 1891. 172 173 291
- *Misère de la philosophie.* Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. [Beda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bede« gospodina Proudhona.] Paris-Bruxelles 1847. 79 170 286 291
- *Miseria de la filosofía.* Contestación à la filosofía de la miseria de Proudhon. Versión española, precedida de una carta de Federico Engels. [Beda filozofije. Odgovor na »Filozofiju bede« gospodina Proudhona. Španski prevod s uvodnom beleškom Friedricha Engelsa.] Madrid 1891. 170 291
- *Revelations of the Diplomatic History of the 18th century.* [Otkrića o diplomatskoj istoriji 18. veka.] (vidi i nap. 306). 292
- *Second Address of the General Council of the International Working-Men's Association on the war.* [Druga adresa Generalnog veća Međunarodnog udruženja radnika o ratu.] London, 9. septembra 1870. 34 160 161 214 461
- *Zur Judenfrage.* [Prilog jevrejskom pitanju.] U: Deutsch-Französische Jahrbücher, Paris 1844, 291
- *Zur Kritik der Hegel'schen Rechts-Philosophie.* Einleitung. [Prilog kritici Hegelove filozofije prava. Uvod.] U: Deutsch-Französische Jahrbücher, Paris 1844. 291

- *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*. Erstes Heft. [Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska.] Berlin 1859. 172 174 287 292
- Marx, Karl, i Friedrich Engels, *L'Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs*. Rapport et documents publiés par ordre du Congrès International de la Haye [Alijansa socijalističke demokratije i Međunarodno udruženje radnika. Izveštaj o radotama Bakunjina i Alijansa socijalističke demokratije, napisan po nalogu haškog kongresa u Hagu.] Londres, Hambourg 1873 (vidi i nap. 313). 297
- *Ein Complot gegen die Internationale Arbeiter-Association*. Im Auftrage des Haager Congresses verfaßter Bericht über das Treiben Bakunin's und der Allianz der socialistischen Demokratie. [Zavera protiv Međunarodnog udruženja radnika. Izveštaj o radotama Bakunjina i Alijansa socijalističke demokratije, napisan po nalogu haškog kongresa.] Braunschweig 1874 (vidi i nap. 313) 297
- *Das Kommunistische Manifest*. Neue Ausgabe mit einem Vorwort der Verfasser. [Komunistički manifest. Novo izdanje s predgovorom autora.] Leipzig 1872. 48
- *Das Kommunistische Manifest*. 3. autor. dtsh. Ausg. Mit Vorworten der Verfasser. [Komunistički manifest. 3. autorizovano nemačko izdanje s predgovorima autora.] Hottingen-Zürich 1883. 44
- *Das Kommunistische Manifest*. 4. autor. dtsh. Ausg. Mit einem neuen Vorwort von Friedrich Engels. [Komunistički manifest. 4 autorizovano nemačko izdanje s novim predgovorom Friedricha Engelsa.] London 1890. 291
- *Det kommunistiske Manifest*. [Komunistički manifest.] København 1885. 47
- *Manifest der Kommunistischen Partei*. [Manifest Komunističke partije.] London 1848. 44 48 49 210 236 237 239 245 286 291 310 311 430 432 437
- *Manifest komunistyczny 1847 r.* [Komunistički manifest 1847. godine. Genewa 1883. 47 239 240
- *Manifeste du parti communiste*. [Manifest Komunističke partije.] U: *Le Socialiste*, od avgusta do novembra 1885 (vidi i nap. 87). 47
- *Manifesto of the Communist Party*. Authorized English translation, edited and annotated by Frederick Engels. [Manifest Komunističke partije. Autorizovani engleski prevod izdao i objašnjenjima snabdeo Friedrich Engels.] London 1888. 47
- *Манифестъ Коммунистической партіи*. [Manifest Komunističke partije.] Женева 1882. 44 364
- *Manifiesto del Partido Comunista*. [Manifest Komunističke partije.] Madrid 1886 (vidi i nap. 88). 47
- *Zwei politische Prozesse*. Verhandelt vor den Februar-Assisen in Köln. [Dva politička procesa. Vođena februara meseca pred porotnim sudom u Kelnu.] Köln 1849. 291
- McLennan, John Ferguson, *Studies in ancient history comprising a reprint of Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies*. [Primitivni brak. Istraživanje o poreklu i oblicima otmice prilikom svadbenih ceremonija.] London 1876. 185/186
- *Studies in ancient history comprising a reprint of «Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies»*. A new ed. [Studije iz drevne istorije koje sadrže preštampano delo «Primitive marriage. An inquiry into the origin of the form of capture in marriage ceremonies».] London and New York 1886. 184 185
- Menger, Anton, *Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung*. [Istorijski prikaz prava na pun prinos rada.] Stuttgart 1886 (vidi i nap. 399). 381
- Miscellaneous statistics of the United Kingdom*. (Part VI.) Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. [Mešovita statistika Ujedinjenog

- Kraljevstva. (Šesti deo). Podneto Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naredenju Njenog veličanstva.] London 1866. 115
- Moltke, [Helmuth Karl Bernhard] von, *Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829*. [Rusko-turski rat u evropskoj Turskoj 1828. i 1829.] Berlin 1845. 29
- Morgan, Lewis H[enry], *Ancient society or researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization*. [Pradivljaštvo, ili istraživanja o napretku čovečanstva od divljaštva preko varvarstva do civilizacije.] London 1877. 186
- *League of the ho-dé-no-sau-nee, or Iroquois*. [Liga ho-dé-no-sau-nee ili Irokezi.] Rochester 1851. 184
- *Systems of consanguinity and affinity of the human family*. [Sistem krvnog srodstva i srodničkih odnosa u ljudskoj porodici.] Washington 1871. 185
- *Die Urgesellschaft*. Untersuchungen über den Fortschritt der Menschheit aus der Wildheit durch die Barbarei zur Zivilisation. Aus dem Englischen übertragen von W. Eichhoff unter Mitwirkung von Karl Kautsky. [Pradruštvo. Istraživanja o napretku čovečanstva od divljaštva preko varvarstva do civilizacije. Sa engleskog preveo W. Eichhoff uz saradnju Karla Kautskog.] Stuttgart 1891. 187
- Plechanow, G[orgi Walentinowitsch], *Die sozialpolitischen Zustände Rußlands im Jahre 1890*. [Društveno-političke prilike u Rusiji 1890. godine.] U: Die Neue Zeit. br. 47 - 52, god. 9., 2. tom, 1890/91. 206
- Плехановъ, Георгиу Валентиновичъ, *Наши разногласія*. [Naša razmimoilaženja.] Женева 1885. 358 361
- Pozzo di Borgo [Karl Andreas Ossipowitsch], *Dépêche réservée du général Pozzo di Borgo, en date de Paris du 4/16 Octobre 1825*. In: Recueil de documents relatifs à la Russie, pour la plupart secrets et inédits, utiles à consulter dans la crise actuelle. [Diplomska depeša generala Pozzo di Borga, datirana u Parizu 4/16. oktobra 1825. U: Zbirka dokumenata o Rusiji, većinom tajnih i neobjavljenih, koje bi bilo korisno konsultovati u aktuelnoj krizi.] Paris 1854. 28
- Programm der deutschen Arbeiterpartei*. [Program Nemačke radničke partije.] U: Protokoll des Vereinigungs-Congresses der Sozialdemokraten Deutschlands. Leipzig 1875 (vidi i nap. 198). 74 75 193
- Programme électoral des travailleurs socialistes*. [Izborni program radnika-socijalista.] U: L'Égalité, Paris, od 30 juna 1880 (vidi i nap. 204). 202
- Le Programme du Parti Ouvrier par Jules Guesde et Lafargue*. [Program Radničke partije Jules-a Guesde-a i Lafargue-a.] Paris [1883]. 437
- Programme et Règlement de l'Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste*. [Program i Pravilnik Alijanse međunarodne socijalističke demokratije.] Genève [1886]. 297
- Protokoll des Vereinigungs-Congresses der Sozialdemokraten Deutschlands*. [Zapisnik sa Kongresa ujedinjenja socijaldemokrata Nemačke.] Leipzig 1875. 74 75 193
- Proudhon P[ierre]-J[oseph], *Idée générale de la révolution au XIXe siècle*. (Choix d'études sur la pratique révolutionnaire et industrielle.) Nouv. éd. U: O Euvres complètes. T. 10. [Opšta ideja revolucije u 19. veku. (Izbor studija o revolucionarnoj i industrijskoj praksi.) Novo izdanje. U: Sabrana dela, tom 10.] Paris 1868 (vidi i nap. 174). 167
- Puškin Aleksandar, *Evgenije Onjegin*. Prva knjiga. 24

- Renan, Ernest, *Histoire des origines du christianisme*. Vol. 1 - 8. [Istorija porekla hrišćanstva. Tomovi 1 - 8.] Paris 1863 - 1883. 382 387
- *L'Antechrist*. (Antihrist). U: *Histoire des origines du christianisme*. Tom 4, Paris 1873. 398
- *Saint Paul*. [Sveti Pavle.] U: *Histoire des origines du christianisme*. Tom 3, Paris 1869. 390
- Report from the select committee on mines; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix*. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 July 1866. [Izveštaj posebnog odbora za rudnike; s aktima o radu odbora, zapisnikom o činjeničnom stanju i dodatkom. Štampano po odluci Donjeg doma 23. jula 1866.] 109
- Report of the fifty-third meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Southport in September 1883*. [Izveštaj sa 53. sednice Britanskog udruženja za unapređenje nauke, održane u Sautportu septembra 1883.] London 1884. 233 275
- Report of the Royal Commission on the housing of the working classes*. England and Wales. [Izveštaj Kraljevske komisije o uslovima stanovanja radničke klase. Engleska i Vels.] 1885. 227 270
- Rogers, James E. Thorold, *A history of agriculture and prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the commencement of the continental war (1793)*. Compiled entirely from original and contemporaneous records. Vol. 1. [Istorija poljoprivrede i cena u Engleskoj od prve godine posle saziva Oksfordskog parlamenta (1259) do izbijanja kontinentalnog rata (1793). Sastavljeno isključivo od originalnih i savremenih zapisa. Tom 1.] Oxford 1866. 109
- [Roy, Henry,] *The theory of the exchanges*. The bank charter act of 1844. [Teorija razmene. Zakona o bankama od 1844.] London 1864. 82 85 98 100 101 104 116 119 126 127
- Rouget de Lisle, *Die Marseillaise*. Illustriert von Charlet. Mit einer historischen Einleitung von A. Aulagnier. [Marseljeza. Ilustrovaó Charlet. S istorijskim uvodom A. Aulagnier-a, Leipzig 1848. 217
- Schiller, Friedrich von, *Die Worte des Glaubens*. [Reči vere]. 121
- Statuten der Internationalen Arbeiter-Association vidi Address and provisional rules . . .
- Tacit, *Germania*. 186
- Tsatschoff, Peter, *Offener Brief an Herrn Friedrich Engels, Verfasser der Artikel «Flüchtlings-Literatur» in Nr. 117 und 118 des «Volksstaats», Jg. 1874*. [Otvoreno pismo gospodinu Friedrichu Engelsu, autoru članka «Izbeglička literatura» u br. 117 i 118. lista «Volksstaats», od 1874.] Zürich 1874. 357 358
- Theorie of the Exchanges* vidi [Roy, Henry,] *The theory* . . .
- Thompson, William, *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness*. [Istraživanje načela raspodele bogatstva koja najsigurnije vode ljudskoj sreći.] London 1824. 243
- Tylor, Edward Burnet, *Researches into the early history of mankind anu the development of civilization*. [Istraživanja najranije istorije čovečanstva i razvoja civilizacije.] London 1865. 181

- Vauban [Sébastien le Prêtre de], *Projet d'une dime royale*. In: *Économistes financiers du XVIIIe siècle*. [Projekat kraljevske desetine. U: Finansijski ekonomisti 18. veka.] Paris 1843. 220 451
- Wakefield, Edward Gibbon, *England and America. A comparison of the social and political state of both nations*. Vol. 1 - 2. [Engleska i Amerika. Upoređenje društvenog i političkog stanja ovih dveju nacija. Tomovi 1 - 2.] London 1833. 120 128 129
- Watts, John, *The facts of the cotton famine*. [Činjenice o nestašici pamuka.] London, Manchester 1866. 110

II. Listovi i časopisi

- Almanach du Parti Ouvrier pour 1892*. [Almanah Radničke partije za 1892.] Lille (vidi i nap. 208). 209 217
- Arbeiter-Wochen-Chronik*. [Radnička nedeljna hronika.] Budapest (vidi i nap. 125). 73
- Arbeiter-Zeitung*. [Radničke novine.] Wien (vidi i nap. 7). 429
- Berliner Volksblatt*. [Berlinski narodni list.] (Vidi i nap. 1). 71
- Berliner Volks-Tribüne*. [Berlinska narodna tribina] (vidi i nap. 121). 293
- od 9. avgusta 1890 (Dodatak). 69
- od 6. avgusta 1892. 293
- od 13. avgusta 1892. 293
- od 20. avgusta 1892. 293
- od 3. septembra 1892. 293
- od 17. septembra 1892. 293
- od 1. oktobra 1892. 293
- od 8. oktobra 1892. 293
- od 22. oktobra 1892. 293
- od 5. novembra 1892. 293
- od 12. novembra 1892. 293 294
- od 19. novembra 1892. 293
- Children's employment commission* (1862). Reports, Report I-VI of the Commissioners. London 1863 - 1867. [Komisija za zapošljavanje dece (1862). Izveštaji. Izveštaj članova komisije I-VI. London 1863 - 1867.] 109 110 111
- The Commonweal*. [Zajednica]. London (vidi i nap. 233).
— od 1. marta 1885. 229 271
- Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage*. [Sloga. Časopis za radnička pitanja] Berlin, (vidi i nap. 132). 92 96 97 - 99 127 128 130 148
- od 7. marta 1872. 79 81 91 100 104 117 - 119 121 126 128 129 131 132 137 140 141 146
- od 4. jula 1872. 82 89 90 92 106 121 - 126 127 - 129 141 142
- od 11. jula 1872. 85 147
- od 22. avgusta 1872. 85 86 91 92 93 98 102 107 132 - 135
- Il Corriere di Napoli*. [Napuljski kurir] (vidi i nap. 327).
— od 19 - 20. januara 1893. 306 307
- Critica Sociale*. [Društvena kritika], Milano (vidi i nap. 241). 404
- od 16. januara 1892. 236
- od 1. februara 1892. 237

- The Daily Chronicle* [Dnevna hronika], London (vidi i nap. 222). 222
— od 17. novembra 1891. 223
- The Daily News*. [Dnevne novosti], London (vidi i nap. 143).
— od 17. aprila 1863. 87 105 137
- The Daily Telegraph*. [Dnevni telegraf], London (vidi i nap. 140).
— od 17. aprila 1863. 86 87 105
- Deutsch-Französische Jahrbücher*. Hrsg. von Arnold Ruge und Karl Marx. 1. u. 2. Lfg. [Nemačko-francuski godišnjaci. Izdavači Arnold Ruge i Karl Marx. 1. i 2. sveska], Paris 1844 (vidi i nap. 293). 286 291 344
- Deutsche-Brüsseler-Zeitung*. [Nemačko-briselske novine] (vidi i nap. 295). 286 291
- Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*. [Nemački godišnjaci za nauku i umetnost], Leipzig 1841 - 1843 (vidi i nap. 292). 285
- Deutsches Wochenblatt*. [Nemački nedeljni list], Berlin (vidi i nap. 162).
— od 4. decembra 1890. 102 156
- Этнографическое обозрение*. [Etnografski pregled], Moskva (vidi i nap. 319). 300
- The Fortnightly Review*. [Dvonedeljna revija], London (vidi i nap. 136).
— od 1. novembra 1870. 82 119 127 128
- The Free Press*. [Slobodna štampa], London (vidi i nap. 306). 292
- Freie Bühne für modernes Leben*. [Slobodna tribina za savremeni život], Berlin (vidi i nap. 120).
— od 14. maja 1890. 68
— od 28. maja 1890. 66
- Freisinnige Zeitung*. [Slobodoumne novine], Berlin (vidi i nap. 340).
— od 26. novembra 1892. 325
- Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt*. [Senica. Ilustrovani porodični list.] Leipzig - Berlin (vidi i nap. 82). 43
- Hansard's Parliamentary Debates*. [Hansardove parlamentarne debate], London. 88 95
— Tom 66 . . . London 1843. 98 115
— Tom 170 . . . London 1863. 82 - 85 89 91 94 98 99 102 - 107 120 121 126 130 131 138 141 142 144 146 147 148
— Tom 174 . . . London 1864. 108 116
- Journal Officiel de la République française*. [Zvanični list Francuske Republike. Paris (vidi i nap. 171).
— od 31. marta 1871. 164
— od 12. maja 1871. 164
- Kolokol*. [Zvono], Genève (vidi i nap. 85). 44
- The Morning Advertiser*. [Jutarnje oglasne novine], London (vidi i nap. 139).
— od 17. aprila 1863. 85 - 87 94 104 105 131 138 147
- The Morning Herald*. [Jutarnji glasnik], London (vidi i nap. 141).
— od 17. aprila 1863. 87 104
- The Morning Post*. [Jutarnja pošta], London (vidi i nap. 142).
— od 17. aprila 1863. 87 104
- The Morning Star*. [Jutarnja zvezda], London (vidi i nap. 138).
— od 17. aprila 1863. 85 - 87 94 100 - 102 104 - 106 131 137 138 147

Le National [Nacionalni list], Paris. 210

Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie. [Nove rajnske novine. Organ demokratije]. Köln (vidi i nap. 115). 63 287 291

— od 5. aprila 1849. 172

— od 6. aprila 1849. 172

— od 7. aprila 1849. 172

— od 8. aprila 1849. 172

— od 11. aprila 1849. 172

Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue. H. 1 - 6. [Nove rajnske novine. Političko-ekonomska revija. Sveska 1 - 6]. London, Hamburg i New York 1850 (vidi i nap. 299). 287 291 430

— Sv. 1. 287 291 431

— Sv. 2. 287 291 431 432

— Sv. 3. 287 291 431 434

— Sv. 5/6. 287 291 432

Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. [Novo vreme. Revija za duhovni i javni život]. Stuttgart (vidi i nap. 13). 406

— 3. god. 1885. 272 - 276

— 6. god. 1888. 282

— Br. 13, 9. god., 1. tom, 1890 - 1891. 102 157

— Br. 47 - 52, 9. god. 2. tom, 1890 - 1891. 206

— Br. 19, 10. god. 1. tom, 1891 - 1892. 330

— Br. 2, 11. god. 1. tom, 1892 - 1893. 283

New-York Daily Tribune [Njujorška dnevna tribina] (vidi i nap. 300). 287 292

Ойчечесїевенныя Записки. [Otačbinski zapisi]. St. Petersburg (vidi i nap. 385).

— Br. 10. od oktobra 1877. 365

Il Parlamento. [Parlament]. Torino (vidi i nap. 330). 308

Le Parti socialiste. Organe du Comité Révolutionnaire Central. [Socijalistička partija. Organ Centralnog revolucionarnog komiteta], Paris (vidi i nap. 377). 353

The Portfolio; or, a collection of state papers illustrative of the history of our times. New ed. [Portfel], ili zbirka državnih papira koji ilustruju istoriju našeg doba. Novo izdanje], London [1835 - 1837] (vidi i nap. 56). 30

Public Health. Reports. [Narodno zdravlje. Izveštaji]. 109 113

— Sixth report of the medical officer of the Privy Council. With appendix. 1863. Presented pursuant to act of Parliament. [Šesti izveštaj stručnjaka za zdravstvo Tajnog državnog saveta. Sa dodatkom. 1863. Podnet shodno zakonu Parlamenta.] London 1864. 113 114

— Seventh report . . . with appendix. 1864. Presented pursuant to act of Parliament. [Sedmi izveštaj . . . sa dodatkom. 1864. Podnet shodno zakonu Parlamenta.] London 1865. 109

La Réforme. [Reforma]. Paris (vidi i nap. 394). 374

Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe. [Rajnske novine za politiku, trgovinu i zanatstvo.] Köln (vidi i nap. 290). 285

— od 5. maja 1842. 285 291

— od 8. maja 1842. 285 291

— od 10. maja 1842. 285 291

— od 12. maja 1842. 285 291

— od 15. maja 1842. 285 291

- od 19. maja 1842. 285 291
- od 25. oktobra 1842. 285 291
- od 27. oktobra 1842. 285 291
- od 30. oktobra 1842. 285 291
- od 1. novembra 1842. 285 291
- od 3. novembra 1842. 285 291
- od 15. januara 1843. 285 291
- od 17. januara 1843. 285 291
- od 18. januara 1843. 285 291
- od 19. januara 1843. 285 291
- od 20. januara 1843. 285 291

La Riscossa. [Hrid.] Palermo, (vidi i nap. 424). 403

Русскія Вѣдомости. [Ruske novosti.] (vidi i nap. 315).

- od 14. oktobra 1892. 298 - 300

Sächsische Arbeiter-Zeitung. [Saksonske radničke novine]. Dresden (vidi i nap. 102).

55 57

- od 31. avgusta 1890. 55 57 69

The Saturday Review of Politics, Literature, Science, and Art. [Subotnja revija za politiku, književnost, nauku i umetnost.] London (vidi i nap. 157).

- od 12. novembra 1870. 128

Il Secolo. [Stoleće.] Milano (vidi i nap. 328).

- od 21. januara 1893. 307

- od 22. januara 1893. 307

The Sheffield Free Press [Šefildska slobodna štampa] (vidi i nap. 306). 292

El Socialista. [Socijalist.] Madrid (vidi i nap. 88). 47

Der Sozialdemokrat. [Socijaldemokrat.] Zürich - London (vidi i nap. 3). 3 43 56

57 63 64 65 266

- od 2. aprila 1885. 65

- od 30. aprila 1885. 65

- od 30. marta 1889. 59

- od 6. aprila 1889. 59

- od 15. juna 1889. 59

- od 13. septembra 1890. 68

Der Sozialdemokrat. [Socijaldemokrats.] Berlin.

- od 18. oktobra 1894. 414 416 - 419 423

Социаль-Демокраиъ. [Socijaldemokrat.] Sevlijevo (vidi i nap. 360). 343

- Br. 2. od 1892. 343

The Standard. [Steg.] London (vidi i nap. 144).

- od 17. aprila 1863. 87 104

The Times. [Vreme.] London (vidi i nap. 133). 137 148

- od 17. aprila 1863. 82 - 87 89 90 91 94 95 98 100 102 105 113 114 115

117 119 120 122 128 129 130 131 137 142 143 146 147 148

- od 29. novembra 1883. 79 93 94 136 137 138 142 147

To-Day. [Danas.] London (vtdi i nap. 158). 140

- Tom 1. br. 2, februar, 1884. 94 137 138 148

- Tom 1. br. 3, mart, 1884. 94 95 138 - 144 149

- La Tribuna*. [Tribina.] Roma (vidi i nap. 241).
— od 2. februara 1892. 236
- Das Volk*. [Narod.] London (vidi nap. 307). 292
- Volksfreund*. [Priatelj naroda.] Brünn (vidi i nap. 220). 221
- Volks-Kalender*. Braunschweig 1878. Druck und Verlag von W. Bracke jr. [Narodni kalendar. Štampa i izdavanje W. Bracke mladi.] (vidi i nap. 304). 291
- Der Volksstaat*. [Narodna država.] Leipzig (vidi i nap. 135). 96 126 352
— od 10. maja 1871. 352
— od 17. januara 1872. 129
— od 1. juna 1872. 81 83 118 - 121 128 137 146
— od 7. avgusta 1872. 85 89 91 92 107 126 - 132 137 143
— od 31. oktobra 1873. 352
— od 2. novembra 1873. 352
— od 5. novembra 1873. 352
— od 17. juna 1874. 352
— od 26. juna 1874. 352
— od 16. aprila 1875. 353
— od 18. aprila 1875. 353
— od 21. aprila 1875. 353
- Volksstimme*. [Glas naroda.] Magdeburg (vidi i nap. 119).
— od 16. septembra 1890. 66 68
- Volks-Tribüne* vidi *Berliner Volks-Tribüne*
- Vorwärts*. [Napred.] Leipzig (vidi i nap. 250). 245
- Vorwärts*. Berliner Volksblatt. Zentralorgan der sozialdemokratischen Partei Deutschlands. [Napred. Berlinski narodni list. Centralni organ Socijaldemokratske partije Nemačke.] (vidi i nap. 1).
— od 1. marta 1893. 315
— od 2. marta 1893. 315
— od 3. marta 1893. 315
— od 4. marta 1893. 315
— od 5. marta 1893. 315
— od 7. marta 1893. 315
— od 9. marta 1893. 315
— od 10. marta 1893. 315
— od 12. januara 1894. 370
— od 10. novembra 1894. 406
— od 14. novembra 1894. 427
- Vorwärts! Pariser Deutsche Zeitschrift*. [Napred! Pariski nemački časopis.] (Vidi i nap. 294). 286 291
- Всѣи́къ Евро́пы*. [Evropski vesnik.] St. Petersburg (vdi i nap. 385). 365
- Всѣи́къ Народно́й Воли*. [Vesnik narodne volje]. Genf. 365

Datumi iz života i rada Friedricha Engelsa

(od januara 1890. do avgusta 1895)

1890

Od januara
do decembra

Engels priprema za štampu rukopis trećeg toma Marxovog *Kapitala*. Ovom radu, koji je započeo već 1885, i kojim će biti zauzet do proleća 1894, on posvećuje mnogo vremena i truda. Engels u ovom periodu dovršava nekoliko odeljaka i glava, iznova piše pojedine glave i na osnovu sopstvenih studija daje neke dopune i rediguje celokupni tekst.

Od januara
do marta

U Evropi se nazire zaoštavanje suprotnosti između Francuske i Nemačke i zblizavanje Francuske i Rusije. Ratna opasnost se povećava. Engels proučava međunarodne političke odnose. Završava članak *Spoljna politika ruskog carizma*, koji je započeo decembra 1889. i koji je napisao za časopis «Социалдемократ», marksistički časopis grupe «Oslobođenje rada» koji je izlazio u Londonu, a kasnije u Ženevi. Članak se u ruskom prevodu pojavljuje u februarском i avgustovskom broju časopisa. Na nemačkom jeziku je objavljen u teorijskom časopisu nemačke socijaldemokratije «Die Neue Zeit», dok je engleski prevod samog Engelsa, štampan u aprilu i maju u časopisu «Time», koji je uređivao engleski socijalist Belfort Bax.

Januar

Engels prati porast političke aktivnosti nekvalifikovanih radnika Engleske i delatnost njihovih organizacija — novih tredjuniona. On daje neposredna uputstva vođama ovih organizacija, Marxovoj kćeri Eleanor Marx-Aveling, Edwardu Avelingu i drugim socijalistima. U pismima Hermannu Schlüteru, vodećem predstavniku nemačkog i američkog socijalističkog pokreta, i Augustu Bebelu, Engels primećuje da ovi tredjunioni deluju u duhu proleterске solidarnosti nasuprot starim tredjunionima koji štite interese radničke aristokratije. Po njegovom mišljenju, razvoj novih tredjuniona može dovesti do smanjenja uticaja reformista u rukovodstvu Kongresa tredjuniona.

Od 11. januara
do 8. februara

U jesen 1889. nekoliko bivših vođa Socialist Labor Party of North Amerika (Socijalističke radničke partije Severne Amerike) isključeno je iz ove partije. Ova grupa, koja se

sastojala od lasalovskih emigranata, vodila je sektašku politiku. U pismima Schlüтеру i Friedrichu Albertu Sorgeu, značajnoj ličnosti američkog i međunarodnog radničkog pokreta, kao i Bebelu, Engels pozdravlja ovo isključenje. On vidi u tome pretpostavku za obrazovanje samostalne socijalističke partije američkog proletarijata.

Otprilike od
23. januara do
25. maja

Od prevodioca *Kapitala* na ruski, ekonomiste i ideologa liberalnog narodnjaštva, N. F. Danijeljsona, Engels dobija više pisama sa informacijama o ekonomskom položaju Rusije.

Kraj januara
do 8. februara

Engels čita knjigu »Socialism, Fabian essays«, koju je primio od Sidneya Webba, jednog od osnivača engleskog Fabian Society (Fabijevskog društva). Engels je knjigu okarakterisao kao pokušaj da se vulgarno-ekonomskim teorijama pobije Marxovo učenje i dokaže da je moguće ostvariti socijalističke ideje reformističkim putem, sporazumom sa buržoazijom.

Kraj januara
do sredine
februara

Preko novinskih izveštaja i pisama vodećih predstavnika nemačke socijaldemokratije Engels se informiše o unutrašnjoj političkoj situaciji u Nemačkoj uoči izbora za Rajhstag 20. februara.

17. februar

U pismu Bebelu, Engels analizira rezultate dopunskih izbora za francuski predstavnički dom, koji su održani februara u Parizu. On konstatuje da se pobjeda bulanžista, koji su održavali tesne veze s monarhističkim i vojnim krugovima može objasniti širenjem šovinističkih ideja među pariskim radnicima. Engels smatra da je borba protiv ovih struja jedan od najvažnijih zadataka francuskih socijalista.

Od 21. februara
do 12. aprila

Velike uspehe nemačkih socijaldemokrata na izborima za Rajhstag Engels tumači u člancima za štampu, kao i u pismima Sorgeu, Paulu Lafargue-u, Lauri Lafargue i Wilhelmu Liebknechtu, kao prvi znak kraja vladavine Bismarcka, što će još više podstaći oslobodilačku borbu naroda. Engels pridaje velik značaj uspesima koji su postignuti u poljoprivrednim okruzima severne i severoistočne Nemačke.

Članci o izbornim rezultatima pojavljuju se 3. marta u engleskom listu »Newcastle Daily Chronicle«, bez potpisa, pod naslovom *Nemački socijaldemokrati* i 8. marta u londonskom »Sozialdemokratu« centralnom organu nemačke socijaldemokratije pod naslovom *Šta sad?*

Između 20.
i 31. marta

Engels pregleda tekst svoje biografije koji je objavljen u šestoj svesci 13. izdanja Brockhausovog *Konverzionog leksikona*, dopunjava i popravlja je za 14. izdanje ovog leksikona.

Kraj marta do
početka aprila

Engels čita brošure *Del Socialismo* i *Problemi della filosofia della storia* italijanskog socijalističkog filozofa Antonija Labriole, koje mu je poslao autor. U pismima Labrioli daje pozitivnu ocenu o prvoj, dok u vezi s drugom stavlja nekoliko kritičkih primedbi. Engels, sa svoje strane, šalje Labrioli svoju knjigu *Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filosofije*.

30. mart

Radikalna i socijalistička štampa Italije razmatra plan vlade da u italijanskoj koloniji Eritreji stvori velike kapitalističke latifundije. Povodom toga Engels piše pismo italijanskom

- socijalisti Pasquale Martignettiju, koji je preveo više njegovih radova. U ovom pismu Engels naglašava da se socijalisti moraju energično boriti podjarmljivanja kolonija preko finansijskih magnata i velikih akcionarskih društava. Izvod iz pisma objavljen je 16. aprila u socijalističkom časopisu «Cuore e critica».
1. april U pismu Karlu Kautskom Engels protestuje protiv izvrtnja smisla u prvom poglavlju njegovog rada *Spoljna politika ruskog carizma* koje je objavljeno u aprilskom broju časopisa «Die Neue Zeit». Ove samovoljne promene nije izvršio izdavač J. H. W. Dietz, kako je pretpostavljao Engels, već desni socijalist Wilhelm Bloss, kome je Dietz privremeno poverio uredničke poslove. Posle toga Engelsov članak se pojavljuje u majskom broju časopisa, ovoga puta u originalnoj verziji.
3. april U pismu ruskoj socijalistkinji V. I. Zasulič, članu grupe «Oslobodenje rada», Engels zahvaljuje što mu je poslala ruski časopis «Социалдемократ» u kome je objavljeno prvo poglavlje njegovog rada *Spoljna politika ruskog carizma*. U pismu on naglašava da razobličavanje carističke diplomatije ima velik značaj za revolucionarni pokret Rusije.
9. april Engels prima od holandskog socijaliste Ferdinanda Domele Nieuwenhuisa informacije o stanju u radničkom pokretu Holandije. U svom odgovoru Engels izražava zadovoljstvo zbog uspeha holandskih socijalista i obaveštava Nieuwenhuisa o stanju pripremljenih radova za izdavanje trećeg toma *Kapitala*.
17. april U jednom pismu Engesu V. I. Zasulič izrazila je svoje nezadovoljstvo što je ruski narodnjak G. Bek u jednom članku, u londonskom «Sozialdemokraten» od 5. aprila napao G. V. Plehanova i druge ruske marksiste. U svom odgovoru, Engels predlaže V. I. Zasulič i njenim jednomišljenicima da u štampi pobiju Beka. Dalje, savetuje ruskim socijaldemokratima da aktivno saraduju u «Sozialdemokraten» i u «Die Neue Zeit», kako bi učvrstili veze ruskih socijalista sa socijalistima drugih zemalja. Odgovor Beku, koji je V. I. Zasulič napisala po savetu Engelsa, objavljen je u «Sozialdemokraten» u 26. aprila.
19. april Austrijski bankarski nameštenik Isidor Ehrenfreund zamolio je Engelsa da izrazi svoj stav prema antisemitizmu. Na to mu je Engels napisao pismo u kome je razotkrio reakcionarnu suštinu antisemitizma. Pismo je objavljeno 9. maja u organu austrijske socijaldemokratije, bečkom listu «Arbeiter Zeitung».
- Kraj aprila Engels aktivno učestvuje u pripremanjima za prvomajsku demonstraciju i miting u Londonu. U skladu sa zaključkom Međunarodnog radničkog kongresa 1889. obe manifestacije organizuju se parolom: «Borba za uvođenje zakonski regulisanog osmočasovnog radnog dana u svim zemljama». On obaveštava Sorgea o ovim pripremanjima, kao i o uspesima socijalističke agitacije među radnicima. Deo ovog pisma o pripremanjima londonske demonstracije objavljen je u američkim socijalističkim listovima «New Yorker Volkszeitung» i «Workman's Advocate».
- početak maja

1. maj Engels piše predgovor četvrtom autorizovanom nemačkom izdanju *Komunističkog manifesta*. U njemu daje kratak pregled razvoja međunarodnog radničkog pokreta i širenja marksizma posle 1848. Izdanje se, s tim predgovorom, pojavljuje u Londonu maja 1890.
4. maj Engels učestvuje u prvomajskim demonstracijama i na mitingu u Londonu. Svoje utiske opisao je u pismima Bebelu i Lauri Lafargue, kao i u članku *4. maj u Londonu*. Engels karakteriše prvomajsku proslavu kao smotru »borbenih snaga radničke klase«. On označava demonstraciju u kojoj je učestvovalo mnogo hiljada ljudi i miting u Londonu kao značajnu pobjedu engleskog radničkog pokreta; i prvomajske demonstracije u Austriji naziva velikim uspehom. Članak je objavljen 23. maja u listu »Arbeiter Zeitung«.
- Kraj maja 1890. — prva polovina juna 1891. Engels radi (s prekidima) na pripremanju četvrtog izdanja svoje knjige *Poreklo porodice, privatne svojine i države*. On čita nova dela koja se odnose na ove probleme, naročito knjige ruskog sociologa M. M. Kovalevskog *Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété* i *Modern custom and ancient law in Russia*. Engels vrši bitne promene i dopune u svom delu, naročito u glavi o porodici i ispravlja neke netačnosti. Četvrto izdanje izlazi krajem oktobra — početkom novembra 1891.
5. jun Engels odgovara Paulu Ernstu, predstavniku poluanarhističke grupe »Mladi« u nemačkoj socijaldemokratiji. U ovom pismu on se veoma odlučno izjašnjava protiv vulgarizacije istorijskog materijalizma.
10. jun U pismu Danijeljonu Engels izražava duboko žaljenje i svoje sauečeće povodom smrti velikog ruskog pisca i revolucionarnog demokrate N. G. Černiševskog.
25. jun Engels piše predgovor četvrtom nemačkom izdanju prvog toma *Kapitala*.
- Od 1. do 26. jula Engels preduzima putovanje po Norveškoj sa svojim prijateljem, istaknutim nemačkim naučnikom i hemičarom, socijaldemokratom Carlom Schorlemmerom.
- Otprilike od 9. jula do 22. septembra Engels se dopisuje s poljskim revolucionarom i generalom Pariske komune Waleryjem Wróblewskim, bivšim članom Generalnog veća Prve internacionale i potpomaže ga materijalno.
- Od avgusta do početka oktobra Engels posvećuje veliku pažnju pripremi redovnog kongresa nemačke socijaldemokratije koji je bio najavljen za oktobar u gradu Hale. On ukazuje Liebknechtu i drugim rukovodiocima partije na potrebu da se vodi odlučna borba protiv grupe »Mladi« koja je na demagoški način kritikovala rukovodstvo partije. Ujedno, upoznaje se sa nacrtom statuta partije i kritikuje pojedine stavove. Engels izjavljuje da je nedopustivo da parlamentarna socijaldemokratska frakcija u Rajhstagu stvarno vlada rukovodstvom partije.
- Od 5. avgusta do 21 - 22. septembra i 27. oktobra U pismima socijaldemokratskom filozofu i ekonomisti Conradu Schmidtu i studentu Josephu Blochu — koji su zamolili Engelsa da razjasni neke teze istorijskog materijalizma —

- Engels kritikuje vulgarizatore marksističke teorije koji tvrde da je ekonomski faktor jedina snaga koja određuje istorijski proces. Engels objašnjava da ekonomska baza u krajnjoj instanci određuje istorijski razvoj, ali da i nadgradnja, sa svoje strane, deluje na razvoj ekonomike i tok istorije.
- Otprilike od 14. avgusta do 12. septembra Engels se oporavlja u Folkstonu, na južnoj obali Engleske.
- Početak septembra Engels prati tok redovnog kongresa engleskih tredjuniona koji se održava u Liverpulu od 1. do 6. septembra. U činjenici što je kongres protiv otpora tredjunionističkih vođa usvojio rezoluciju sa zahtevom za zakonsko zavođenje osmočasovnog radnog dana, Engels vidi dokaz sve većeg uticaja novih tredjuniona.
7. septembar U organu poluanarhističke grupe «Mladi», listu «Sächsische Arbeiter-Zeitung», objavljen je redakcijski uvodnik u kome se tvrdi da je držanje ove grupe prema liniji partijskog rukovodstva u skladu s Engelsovim gledištima. Engels na to piše odgovor, u kome odlučno odbacuje ovo tvrđenje i karakteriše stanovište grupe «Mladi» kao grubo izvrtnje marksizma. Odgovor je objavljen 13. septembra u londonskom listu «Sozialdemokrat».
- Otprilike od 9. septembra do sredine oktobra Engels aktivno učestvuje u pripremama Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa koji treba da bude sazvan 1891. u Briselu. On vodi opširnu prepisku sa vodećim funkcionerima socijalističkog pokreta u raznim zemljama. Engels smatra da je moguće organizovati zajednički kongres s posiblistima, pri čemu izražava uverenje da će, s obzirom na uspeh socijalističkog pokreta, marksisti imati većinu na kongresu. Engelsovi predlozi za organizovanje ovog kongresa usvojeni su u celini na savetovanju socijalista raznih zemalja, koje je na njegov predlog održano za vreme kongresa nemačke socijaldemokratije, sredinom oktobra u Haleu.
- Između 12. i 18. septembra Kada je «Sozialdemokrat» — ilegalni organ nemačke socijaldemokratije iz vremena Zakona protiv socijalista — posle ukidanja Zakona prestao da izlazi, Engels se u oproštajnom pismu obratio čitaocima lista u kome je odao priznanje ovom listu kao revolucionarnom borbenom organu proletarijata. Pismo je objavljeno 27. septembra u poslednjem broju lista «Sozialdemokrat».
1. oktobar Engels piše članak *Odgovor gospodinu Paul Ernstu*, u kome oštro odbacuje pokušaje Paula Ernsta, jednog od vođe grupe «Mladi», da se u borbi protiv rukovodstva partije poziva na Engelsov autoritet. Rad je objavljen u socijaldemokratskom listu «Berliner Volksblatt» 5. oktobra.
- Između 11. i 19. oktobra Engels prati tok kongresa francuske Radničke partije koji je održan 11. i 12. oktobra u Lilu, kao i kongres francuskih sindikata koji je zasedao od 13. do 18. oktobra u Kaleu. Ove kongrese, a naročito njihove zaključke o proslavi 1. maja, on posmatra kao merilo sve većeg uticaja marksista u francuskoj

radničkoj klasi. Obaveštava Sorgea o ovim kongresima i saopštava mu da se oportunistička grupa francuske socijalističke stranke (posibilisti) pocepala i da se obe frakcije, koje predvode Jean Allemane i Paul Brousse, nalaze u potpunom rasporedu.

- Između 12. i 19. oktobra Engels sređuje Marxovu prepisku iz godine 1836. do 1864.
- Sredina oktobra Preko novinskih izveštaja i pisama Liebknechta, Eleanor Marx-Aveling i Richarda Fischera, člana vodstva Socijaldemokratske partije Nemačke, kao i drugih, Engels prati tok kongresa partije koji je održan od 12. do 18. oktobra u Haleu. U pismima Sorgeu i Lauri Lafargue on izražava svoje zadovoljstvo rezultatima kongresa, koji je usvojio nov Statut, odluku da se do redovnog kongresa 1891. izradi nov Program, kao i odluku o zvaničnom nazivu partije.
- Oko 25. oktobra Od poljskog socijaliste Ludwika Krzywickog Engels prima poljski prevod prvog toma *Kapitala*.
5. novembar Engels obaveštava Sorgea o smrti Helene Demuth, vernog prijatelja Marxove porodice.
- Od 27. novembra do početka decembra Vode nemačke socijaldemokratije Bebel, Liebknecht i Paul Singer borave u poseti kod Engelsa u Londonu da mu u ime Socijaldemokratske partije Nemačke čestitaju sedamdeseti rođendan. Na Engelsovu inicijativu oni se sastaju sa rukovodiocima engleskog radničkog pokreta Eleanor Marx-Aveling, Johnom Burnsom, Willom Thorne-om i Robertom Bontine Cunninghame-Grahamom.
28. novembar Socijalističke i radničke partije, kao i organizacije radničke klase raznih zemalja proslavljaju Engelsov sedamdeseti rođendan. Od ovih partija i organizacija, kao i od pojedinih funkcionera socijalističkog i radničkog pokreta, stižu mu mnogobrojne čestitke.
- Od decembra 1890. do februara 1891. Posle objavljivanja brošure *Moja polemika sa Karlom Marxom*, čiji je autor bio građanski ekonomist i katedarski socijalist Lujo Brentano, Engels radi na svom spisu *O polemici Brentano protiv Marxa zbog navodnog falsifikovanja citata* i razotkriva Brentanovo klevetanje Marxa. Brošura je izašla aprila 1891.
- Od decembra 1890. do 6. januara 1891. U vezi s izradom novog programa Socijaldemokratske partije Nemačke i diskusijom koja se o tome vodila u partijskoj štampi, Engels priprema za izdavanje Marxov rukopis iz 1875. *Kritika Gotskog programa* («Primedbe uz program nemačke radničke partije»). On smatra svojom dužnošću da objavi ovaj programski dokument kojim je Marx zadao uništavajući udarac lasalovstvu i u kome je najpotpunije izneo svoja shvatanja diktature proletarijata i prelaska u komunizam. Engels je time htelo da pomogne partiji da izradi stvarno revolucionaran, naučno zasnovan marksistički program i da joj pomogne u borbi protiv oportunističkih elemenata, koji su bili sve uticajni u partiji. Marxov rad je objavljen, s En-

- gelsovim predgovorom, krajem januara 1891. u časopisu »Die Neue Zeit«.
- Prva polovina decembra Engels izlazi u susret molbi francuskog socijaliste Edouard-a Fortina, prevodioca *Osamnaestog brimera Louis-a Bonaparte* i odobrava objavljivanje tog Marxovog dela u francuskom listu »Le socialiste«. Rad izlazi u ovom listu od januara do novembra 1891. Istovremeno, Engels kategorički protestuje protiv preštampavanja Marxove *Bede filosofije* u francuskom časopisu »La revue socialiste«, koji je uređivao posibilist Benoit Malon.
- 2 - 3. decembra U pismima uredništvima lista »Berliner Volksblatt«, mađarskih socijalističkih listova »Arbeiter-Wochen-Chronik« i »Népszava«, kao i Nacionalnom veću Radničke partije Francuske i pojedincima, Engels se zahvaljuje za čestitke povodom njegovog sedamdesetog rođendana. U njima on ističe veliku Marxovu zaslugu za razvoj međunarodnog radničkog pokreta. Pisma su objavljena 5. decembra u listu »Berliner Volksblatt«, 14. decembra u listovima »Arbeiter-Wochen-Chronik« i »Népszava« i 25. decembra u listu »Le socialiste«.
25. decembar U pismu Leonu Frankelu, istaknutom predstavniku austro-mađarskog i međunarodnog radničkog pokreta, Engels objašnjava uzroke borbe između francuske Radničke partije i posibilista. On ukazuje da se pocepanost socijalističkog pokreta Francuske može prevazići samo ako vodi posibilista budu izolovani. Istovremeno obaveštava Frankela o pripremama za međunarodni socijalistički radnički kongres 1891.

1891

- Januar Iz Sorgeovih pisama i drugih izvora Engels saznaje o sukobu između rukovodstva Socialist Labor Party of North America (Socijalističke radničke partije Severne Amerike) i rukovodstva American Federation of Labor (Američke federacije rada). Ova druga je odbila da primi partiju, kao političku organizaciju, u Federaciju, ali je predložila članovima partije da individualno, preko sindikata, pristupe Federaciji. U isto vreme primio je i pismo rukovodioca Federacije, reformiste Samuela Gompersa. U pismu Schlüтеру Engels kritikuje držanje vođa Socijalističke radničke partije Severne Amerike koji su odbili predlog vodstva Američke federacije rada. Odbijanje predloga i nastojanje da se partija suprotstavi ovoj velikoj masovnoj organizaciji američkih radnika, Engels smatra za pojavu sektaštva, koje će objektivno ojačati uticaj reformista u radničkom pokretu.
- Otprilike od 10. januara do 1. februara Engels se u više navrata sastaje s poljskim socijalističkim emigrantom Stanislawom Mendelsonom i njegovom ženom Marijom, koji su proterani iz Pariza. Na Engelsov savet Mendelson se obraća pismom listu »Justice«, organu Social, democratic Federation (Socijaldemokratske federacije), u kome upozorava engleske socijaliste na moguće provokacije dvojice agenata carističke Obrane (tajne policije) koji su se pojavili u

- Londonu. »Justice« objavljuje 24. januara tekst pisma koji je Engels pregledao i redigovao.
- Od kraja januara do aprila Engels aktivno učestvuje u pripremama prvomajske proslave. U tom cilju vodi obimnu prepisku sa socijalističkim funkcionerima Francuske, SAD, Nemačke i drugih zemalja.
- Između 31. januara i 22. aprila Engels stalno prima od Lafargue-a iscrpne izveštaje o stanju socijalističkog pokreta u Francuskoj. U svojim pismima Lafargue-u odobrava taktiku francuske Radničke partije prema posibilistima. Ova se sastoji u odbacivanju bilo kakvih principijelnih ustupaka u ime formalnog jedinstva, ali, prema potrebi, ne odbacuje saradnju u praktičnim pitanjima.
- Od februara do oktobra Engels redovno čita list »Vorwärts« koji izlazi od 1. januara kao centralni organ Socijaldemokratske partije Nemačke. U pismima Bebelu i drugim partijskim funkcionerima Engels kritikuje uredništvo zbog oportunističkih kolebanja i grešaka.
- Od februara do aprila Engels pažljivo prati razvoj socijalističkog pokreta u Engleskoj i pruža stalnu pomoć Eleanor Marx-Aveling, Edvardu Avelingu i drugim engleskim socijalistima u njihovim naporima za stvaranje političke partije radničke klase.
- Od 5. februara do 8. aprila Engels se dopisuje s Kautskim, urednikom časopisa »Die Neue Zeit«, kao i Sorgeom, Schlüterom, Lafargue-om i drugim vodećim ličnostima socijalističkog pokreta. Pošto je nekoliko članova vođstva, a naročito većina socijaldemokratske poslaničke frakcije u Rajhstagu, bilo protiv objavljivanja Marxove *Kritike Gotskog programa*, došlo je u Socijaldemokratskoj partiji Nemačke do rasepa. U svojim pismima Engels obrazlaže potrebu da se delo objavi.
- Između 20. i 27. februara Engels se dopisuje s Fischerom povodom njegovog predloga da se ponovo izdaju Engelsove knjige *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* i Marxova dela *Najamni rad i kapital* i *Građanski rat u Francuskoj*. Ubeđen da su ova dela veoma značajna za propagandu marksizma, Engels daje pristanak za njihovo ponovno izdavanje.
- Između 20. februara i 6. marta Engels čita rukopis Lafargue-ovog članka o premarksističkim građanskim teorijama o višku vrednosti i stavlja više kritičkih primedaba.
- Od marta do novembra U vezi s nameranim osnivanjem socijalističke partije u Italiji, Engels pridaje poseban značaj propagandi marksizma u ovoj zemlji; u prepisci sa socijalistom Pasquale-om Martignettijem razmatra mogućnost izdavanja svojih dela u Italiji.
- Od 4. marta do 2. oktobra Engels rediguje jedan deo francuskog prevoda svoje knjige *Poreklo porodice, privatne svojine i države* koji je pripremio francuski socijalist Henri Ravé i pregleda drugi deo prevoda koji je redigovala Laura Lafargue.
7. mart Engels piše Filippu Turatiju, jednom od vođa italijanskog socijalističkog pokreta. On je saglasan da se nekoliko njegovih radova prevede na italijanski i uključi u predviđenu biblio-

- teku naučnog socijalizma. Pismo je objavljeno u italijanskom socijalističkom časopisu «Critica Sociale» 10. marta.
17. mart Povodom dvadesete godišnjice Pariske komune Engels piše pozdravnu adresu francuskim radnicima, u kojoj izražava svoje ubedenje u buduću pobjedu socijalističke revolucije u celom svetu. Pozdravna adresa je objavljena u listu «Le Socialiste» 25. marta.
18. mart Engels završava uvod u treće nemačko izdanje Marxovog *Gradanskog rata u Francuskoj*, koje je priredio za štampu i koje je trebalo da izađe za dvadesetogodišnjicu Pariske komune. U ovom uvodu, u kojem polemizira s oportunističkim elementima u nemačkoj socijaldemokratiji, Engels razotkriva klasni karakter buržoaske države i suprotstavlja joj Parisku komunu kao prvi pokušaj stvaranja diktature proletarijata. Uvod je štampan u martovskom broju časopisa «Die Neue Zeit», kao i u novom izdanju samog dela.
21. mart U pismu Schlüтеру Engels zahvaljuje za obaveštenje o stanju u Socialist Labor Party of North America (Socijalističkoj radničkoj stranci Severne Amerike). On kritikuje vodstvo ove stranke što se uporno pridržava svog sektaškog stava prema Redu vitezova rada i drugim masovnim organizacijama u SAD.
- Engels šalje Sorgeu italijansko izdanje *Manifesta Komunističke partije*, koje je izašlo krajem februara-početkom marta.
24. mart Na molbu Joséa Mese, jednog od vođa Španske socijalističke radničke partije, Engels daje pismenu saglasnost za izdavanje Marxove *Bede filosofije* na španskom jeziku. Pri tom ističe važnost i aktualnost borbe protiv anarhističkih ideja u Španiji, koje se šire i u vidu prudonizma. Pismo je objavljeno kao predgovor španskom izdanju Marxovog dela, koje je izašlo u leto.
- Između 25. marta i 15. maja Engels se dopisuje sa Labriolom, koji mu šalje nekoliko podataka o stanju radničkog pokreta i o širenju marksizma u Italiji, a posebno činjenički materijal o događajima u Rimu gde je za vreme prvomajske proslave došlo do krvavih sukoba sa policijom.
- Početak aprila Schorlemmer boravi kod Engelsa u poseti.
9. april Italijanski socijalisti sazvali su za 12. april u Milanu međunarodni miting za prava rada. Na ovaj poziv Engels odgovara pozdravnom adresom u kojoj ističe uspehe međunarodnog radničkog pokreta.
- Između 10. i 15. aprila Engels šalje svoju brošuru *O polemici Brentano protiv Marxa* Sorgeu, Fischeru, Nieuwenhuisu i drugim predstavnicima međunarodnog socijalističkog pokreta.
30. april Engels piše uvod za posebno izdanje Marxovog *Najamnog rada i kapitala* koje je on pripremio za štampu. Uvod je objavljen 13. maja kao prilog u listu «Vorwärts», a krajem juna zajedno s Marxovim delom.

- 1 - 2. maja U pismu Bebelu, Engels ukazuje da Liebknecht i neki drugi članovi rukovodstva Socijaldemokratske partije Nemačke zauzimaju pogrešan stav u odnosu na objavljivanje *Marxove Kritike Gotskog programa*, te da ni sam Bebel ne pokazuje potrebno razumevanje za ovo objavljivanje. Kako Engels naglašava, Marxov rad je važan prilog podizanju ideološkog i teorijskog nivoa partijskog članstva kao i za prevazilaženje uticaja kulta Lassalleove ličnosti u partiji. On preporučuje da se posveti veća pažnja usvajanju i daljem razvoju revolucionarne teorije, kao i razvijanju naučnih diskusija, itd.
3. maj Engels učestvuje u masovnoj demonstraciji i na mitingu koji se održavaju u Londonu povodom 1. maja.
- Oko 6. maja Engels prima od Fischera iscrpnu informaciju o uspešnom toku masovnih demonstracija koje su održane u Berlinu i drugim nemačkim gradovima, povodom 1. maja.
12. maj Engels piše kratak predgovor za četvrto nemačko, ispravljeno i dopunjeno izdanje svog rada *Razvoj socijalizma od utopije do nauke*, koji će biti objavljen uz knjigu u drugoj polovini godine.
- Druga polovina maja Na molbu belgijskog radničkog vođe Eduarda Anseelea, Engels organizuje među novim engleskim tredjunionima akciju skupljanja pomoći za belgijske dokere koji štrajkuju. U vezi s tim dopisuje se sa vodama novih tredjuniona, Johnom Burnsom i E. Klemmom.
- Oko 20. maja Engels dobija od Schlütera obaveštenje o stanju radničkog pokreta u SAD, o borbi rudara za uvođenje osmočasovnog radnog dana, kao i o širenju prvog toma *Kapitala*, koji je u engleskom prevodu objavljen u SAD.
- Oko 21. maja Engels izlazi u susret molbi nemačkog ekonomiste profesora Ludwiga Elstera i za «Handwörterbuch der Staatswissenschaften», koji je izlazio u Nemačkoj, šalje mu svoje biografske podatke, kao i bibliografiju svojih radova. Engelsovi podacu su objavljeni u 3. tomu ove edicije, koji je izišao 1892. u Jeni.
- Juni Engels čita knjigu građanskog sociologa Paula Bartha *Filozofija istorije kod Hegela i hegelovaca do Marxa i Hartmanna*. U njoj autor izvrće i vulgarizuje Marxovu teoriju teorijskog materijalizma i pogrešno prikazuje suštinu Hegelove filozofije. U pismu Conradu Schmidtu 1. jula, Engels oštro kritikuje Barth-a.
16. juni Engels završava predgovor za četvrto izdanje svoje knjige *Poreklo porodice, privatne svojine i države*, u kome daje istoriografski pregled najvažnijih pravaca u istraživanju istorije porodice i prvobitne zajednice. U predgovoru Engels naročito ističe značaj istraživanja istaknutog američkog istoričara i etnologa Lewisa Henryja Morgana. Predgovor je pod naslovom *Prilog praistoriji porodice (Bachofen, Mac Lennan, Morgan)* objavljen u junskom broju časopisa «Die Neue Zeit» i krajem 1891. u četvrtom izdanju knjige.
- Između 18. i 29. juna Engels proučava nacrt programa Socijaldemokratske partije Nemačke, koji su po nalogu partijskog Predsedništva u osnovnim crtama izradili Liebknecht i Bebel. Konstatuje da su

- ozbiljne greške Gotskog programa, u suštini, otklonjene. Istovremeno, Engels kritikuje niz teza u nacrtu. Ukazuje da nedostaju zahtevi za osvajanje političke vlasti od strane proletarijata, za demokratizaciju državnog poretka i za stvaranje jedinstvene demokratske republike, i naglašava da ovi nedostaci nose karakter ustupaka oportunistima. Engels upućuje svoje primedbe partijskom predsedništvu. Uzimajući u obzir neke od ovih primedaba, ono je objavilo nacrt 4. jula u listu »Vorwärts«, a zatim i u drugim organima partije, kako bi članovi imali mogućnost da o njemu prodiskutuju pre usvajanja.
26. juni Engels piše pozdravnu adresu drugom kongresu austrijske socijaldemokratije, koji je održan od 28. do 30. juna u Beču. On ukazuje na velike uspehe socijalističkog pokreta u Austriji i na jačanje proleterskog internacionalizma. Pozdrav je odštampan 3. jula u listu »Arbeiter-Zeitung«.
- Od 26. juna do otprilike 24. avgusta Engels se odmara (s prekidima) u gradu Rajdu (ostrvo Vajt), gde su Carl Schorlemer i veteran čartističkog pokreta George Julian Harney njegovi gosti.
29. juni U pismu Kautskom Engels oštro kritikuje šovinistički govor koji je oportunistički von Vollmar, vođa bavarskih socijaldemokrata, održao 1. juna na jednom socijaldemokratskom skupu u Minhenu. Engels zahteva da partija uskrati pravo Vollmaru da nastupa u njeno ime.
- Početak avgusta Engels prima od Turatija jednu propagandističku brošuru, izdatu u Italiji, koja je napisana na osnovu Engelsovog uvoda novom izdanju Marxovog *Najamnog rada i kapitala*.
- Između 3. i 18. avgusta Labriola iscrpno obaveštava Engelsa o stanju socijalističkog i radničkog pokreta u Italiji. Engels tako saznaje o presudama učesnicima prvomajske demonstracije i o drugim političkim procesima, kao i o radničkom kongresu koji je održan u Milanu 2. i 3. avgusta.
- Druga polovina avgusta — prva polovina septembra Engels pažljivo prati rad Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa koji zaseda u Briselu od 16. do 22. avgusta. On se pri tom oslanja na novinske izveštaje, kao i na pisma Eleanor Marx-Aveling, Friedricha Lessnera, veterana nemačkog i engleskog radničkog pokreta i drugih učesnika kongresa. Engels piše Sorgeu, Lafargue-u i drugim predstavnicima socijalističkog pokreta i pozitivno ocenjuje rezultate kongresa. Pismo Lafargue-u je objavljeno, s neznatnim skraćenjima, 12. septembra u listu »Le Socialiste«.
- Od 25. do otprilike 27. avgusta Bebel i Victor Adler, jedan od vođa austrijske socijaldemokratije, posećuju Engelsa i razgovaraju s njim o rezultatima Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa u Briselu.
- Oko 3. septembra Engelsa posećuju američki delegati na Međunarodnom kongresu u Briselu, socijalist Mac Vey i urednik njujorškog jevrejskog lista »Arbeiter-Zeitung«, Abraham Cahan.
- Od 8. do otprilike 23. septembra Zajedno sa Ellenom Rosher, nećakom svoje preminule žene Mary, i sa svojom sekretaricom Louisom Kautsky, Engels preduzima putovanje kroz Irsku i Škotsku.

14. i 30. septembra Engels obaveštava Sorgea o kongresu engleskih tredjuniona koji je održan početkom septembra u Njukaslu. Smatra da su zaključci kongresa značajan uspeh novih tredjuniona. Na kongresu su propali pokušaji reformističkih vođa da obore zaključak prethodnog kongresa o osmočasovnom radnom danu.
- Između 24. i 28. septembra Engels čita nacrt programa Socijaldemokratske partije Nemačke koji je sastavilo uredništvo časopisa «Die Neue Zeit» i 14. septembra objavilo u časopisu. U vezi s tim on piše svoje primedbe Kautskom i ukazuje da je ovaj nacrt daleko bolji od onoga koji je predložilo Predsedništvo.
- Oko 29. septembra Posle kraćeg prekida Engels nastavlja pripremne radove za objavljivanje trećeg toma *Kapitala*.
- Od oktobra do 14. novembra U vezi s naknadnim francuskim izborima za predstavnički dom, na kojima se kandidovao Lafargue, Engels prati političke događaje u Francuskoj. U pismima Lafargue-u, Bebelu i Sorgeu izražava svoje zadovoljstvo zbog izbora Lafargue-a; on smatra da je to značajan uspeh Radničke partije i dokaz pravilnosti njene taktike, koja je bila usmerena na okupljanje socijalističkih snaga.
- Otprilike oko 3. oktobra do 1. decembra Engels pregovara s londonskom izdavačkom kućom Swan Sonnenschein o izdavanju engleskog prevoda svoje knjige *Položaj radničke klase u Engleskoj* i zbog toga se dopisuje s prevodiocem ovog dela, američkom socijalistkinjom Florence Kelly-Wischnewetzkom.
- Između 13. i 22. oktobra Engels piše članak *Socijalizam u Nemačkoj*, u kome izlaže taktiku socijalista pred pretećom ratnom opasnošću. On naglašava da se socijalisti svih zemalja moraju odlučno založiti za mir. Članak je objavljen početkom decembra na francuskom jeziku u «Almanach du Parti Ouvrier pour 1892».
14. oktobar U pismu Kautskom Engels energično protestuje protiv unošenja lasalovske teze u nacrt socijaldemokratskog programa — da su sve stranke i klase u odnosu na proletarijat jedna jedinstvena reakcionarna masa. Ovaj dodatak je doneo list «Vorwärts» prilikom preštampavanja nacrta programa koji je izradila redakcija časopisa «Die Neue Zeit».
- Od sredine oktobra do početka novembra Engels prati rad kongresa Socijaldemokratske partije Nemačke, koji je održan u Erfurtu od 14. do 21. oktobra. Šalje kongresu pozdravno pismo i odobrava, u pismu Sorgeu, Bebelu i drugim predstavnicima nemačkog i međunarodnog socijalističkog pokreta, zaključke kongresa, naročito isključenje grupe «Mladih» iz partije, kao i osudu oportunističkih i šovinističkih govora von Vollmara od strane delegata kongresa. Engels izražava svoje zadovoljstvo što je kongres usvojio u osnovi marksistički program.
24. oktobar U pismu Sorgeu — koji Engelsa stalno obaveštava o radničkom pokretu SAD — Engels konstatuje da je jedan od uzroka izvesnog zaostajanja ovog pokreta u odnosu na borbu evropskog proletarijata, relativno viši životni standard domaćih radnika u Americi.

- Novembar — decembar Engels intenzivno radi na pripremi za štampu trećeg toma *Kapitala*.
- Novembar Engels čita u časopisu »Die Neue Zeit« Plehanovljev članak *Povodom šezdesete godišnjice Hegelove smrti* i ocenjuje da je izvanredan.
1. novembar Conrad Schmidt je zamolio Engelsa da mu pomogne u proučavanju Hegelovih dela. Engels mu odgovara i daje različite savete. Pri tom je važno, ističe on, da se pravilno razumeju pozitivne strane Hegelove filozofije, s jedne strane, i principijelna razlika između Marxovog dijalektičkog materijalizma i Hegelove idealističke dijalektike, s druge strane.
- Oko 12. novembra Engels prima saopštenje o smrti Ernesta Dronkea, koji je svojevremeno bio član Saveza komunista i urednik lista »Neue Rheinische Zeitung«.
13. novembar Uredništvo austrijskog socijalističkog organa »Volksfreund«, koji je izlazio u Brnu, pozvalo je Engelsa da učestvuje u proslavi desetogodišnjice izlaženja lista. On je odgovorio pozdravnom adresom, koja je u listu objavljena 25. novembra.
17. novembar Engels piše redakciji liberalnog lista »The Daily Chronicle« izjavu, u kojoj je odbio klevete koje je list širio o Marxovoj porodici. Izjava je objavljena u »Daily Chronicle« 26. novembra pod naslovom *Pokojna gospoda Marx*.
28. novembar Pevačko društvo Nemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu nameravalo je da Engelsu povodom njegovog rođendana oda počast jednom muzičkom priredbom. Na to je Engels uputio pevačkom društvu pismo u kome naglašava da su Marx i on oduvek bili protiv javnih demonstracija u čast pojedinih ličnosti, izuzev ako te demonstracije ne služe nekom velikom cilju.
3. decembar Engels pismeno saopštava Kautskom da je počeo sa radom na poslednjim glavama trećeg toma *Kapitala*.
- Sredina decembra Engels odlazi u Rajd na ostrvu Vajt.

1892

- Od januara do marta Engels u više navrata posećuje Harneya u Ričmondu, dopisuje se s njim i pruža mu materijalnu pomoć.
- Januar Engels čita članak nemačkog vulgarnog ekonomiste Juliusa Wolfa *Zagonetka prosečne profitne stope kod Marxa*, koji je izašao 1891. u časopisu »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik«. U predgovoru trećem tomu *Kapitala* koji je on kasnije napisao, podvrgao je ovaj članak oštroj kritici. Engels prevodi na nemački svoj, na francuskom napisan, članak *Socijalizam u Nemačkoj*, i dodaje mu uvod i završni deo u kome razmatra stanje u Rusiji zbog gladi 1891. Članak je odštampan u februaru, u časopisu »Die Neue Zeit«.

6. januar U pismu Sorgeu, Engels analizuje političko stanje u SAD, gde se pokušava stvoriti stranka farmera i sitne buržoazije. Engels konstatuje da, u uslovima američkog građanskog dvopartijskog sistema, stvaranje još i treće stranke, stranke farmera i sitne buržoazije, u narednom vremenu nema realnih perspektiva.
11. januar Engels piše predgovor engleskom izdanju svog dela *Položaj radničke klase u Engleskoj*, koje će biti objavljeno krajem marta.
6. februar U italijanskom liberalnom listu «La Tribuna» objavljen je članak građanskog publiciste i filozofa Giovannija Bovioa, u kome se tvrdilo da nemački socijalisti ne pridaju nikakav značaj obliku političke vlasti proletarijata. Engels na to piše odgovor u kome dokazuje potpunu neodrživost ove tvrdnje. *Odgovor uvaženom Giovanniju Bovioiu* objavljen je 16. februara u časopisu «Critica Sociale».
10. februar Engels izlazi u susret molbi poljskih socijalističkih emigranata u Londonu i piše predgovor poljskom izdanju *Manifesta Komunističke partije*. U njemu naglašava da samo proletarijat može da se izbori za stvarnu nezavisnost Poljske. Zajedno s *Manifestom* predgovor je izašao uskoro u Londonu, a 27. februara i u poljskom socijalističkom časopisu «Przedświt».
- Sredina februara Engels rediguje englesko izdanje svog dela *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, koje je na engleski preveo Aveling.
19. februar Engels saopštava Adleru odluku da celokupni honorar koji dobija od izdavačke kuće J. H. W. Dietz ustupa blagajni Socijaldemokratske radničke partije Austrije.
- Otprilike 20. februara Na molbu socijaldemokratske poslaničke frakcije u Rajhstagu, Engels piše pozdravnu adresu Bebelu povodom dvadesetpetogodišnjice njegove parlamentarne delatnosti.
- Marta do aprila U vezi s predstojećom prvomajskom proslavom Engels pomaže Edwardu Avelingu i Eleanori Marx-Aveling, kao i Ligi za osmočasovni radni dan i međunarodnu zaštitu radnika koju su oni predvodili, da razrade taktiku akcionog jedinstva svih socijalističkih i radničkih organizacija Engleske. Engels obaveštava vodeće predstavnike socijalističkih partija drugih zemalja o pripremama za proslavu 1. maja u Londonu.
- Početak marta Socijaldemokrat, rudar August Siegel, koji je emigrirao iz Nemačke da bi izbegao stalne progone vlade, posećuje Engelsa. Ovaj mu pomaže u traženju posla i potpomaže ga materijalno. Engels čita početni deo rukopisa Karla Kautskog *Erfurtski program* i šalje autoru svoje primedbe.
- Između 5. i 16. marta Engels proučava više radova Franza Mehringa. U pismima Bebelu izražava se o njima veoma pohvalno, naročito o *Legendi o Lessingu*, u kojoj je istorija Pruske prikazana sa stanovišta istorijskog materijalizma.
- Od 5. marta do 19. aprila U pismima Lafargue-u Engels kritikuje taktiku francuskih socijalista, koji su u predstavničkom domu sklopili savez sa šovinistički nastrojenim blankistima i bivšim bulanzistima,

- koje je predvodio Ernest-Henry Granger. On se izjašnjava protiv takvog saveza i preporučuje taktiku čiji bi cilj bio približavanje tzv. stare škole pod Edouard-om Vaillant-om blankistima.
- Otprilike 10. marta Engels prima od Labriole program Partije italijanskih trudbenika, koji je izrađen na osnovu odluke kongresa u Milanu, kao i podatke o pokretu nezaposlenih u Rimu. Pored toga, Labriola stalno obaveštava Engelsa o političkoj situaciji i borbi radničke klase u Italiji.
- Od 15. marta do 25. septembra Engels se dopisuje s Danijeljsonom, od koga prima podatke o privrednom položaju Rusije, kao i ruske ekonomske časopise i knjige, između ostalih i prvu svesku «Итоги статистико-экономических исследований произведенных земствами». U pismima Danijeljsonu Engels naglašava da će brzi razvitak kapitalizma u Rusiji neminovno stvarati kapitalističke odnose i u seljačkoj občini dovesti do proletarizacije velikog broja seljaka.
17. mart Povodom 21. godišnjice Pariske komune Engels upućuje francuskim radnicima pozdravnu adresu koja je objavljena u časopisu «Le Socialiste» 26. marta.
- Otprilike od 20. do 26. marta Engels se odmara u Rajdu.
29. mart Engels piše uvodne napomene za drugo nemačko izdanje Markovog dela *Beda filozofije*, koje je objavljeno 1892. u Štutgartu.
30. mart U pismu Schlüтеру Engels razotkriva uzroke koji ometaju razvoj socijalističkog pokreta u SAD. On konstatuje da američka buržoazija razbija radničku klasu: ona korumpira domaće radnike, huška ih protiv doseljenih radnika raznih nacionalnosti, a ove opet, jedne protiv drugih.
1. april Engels daje dopisniku francuskog buržoaskog lista «L'Éclair» Emile-u Massard-u intervju u stavu socijalista prema najvažnijim problemima spoljne i unutrašnje politike nekih evropskih zemalja. U njemu govori i o anarhističkim atentatima u Parizu, koje označava kao provokaciju pariske policije. Tekst intervjuja, koji je Engels pregledao i ispravio, objavljen je u listu «L'Éclair» 6. aprila.
- Sredina aprila Revolucionarni narodnjak N. S. Rusanov posećuje Engelsa. Oni razgovaraju o ekonomskom položaju i nekim pitanjima socijalističkog pokreta u Rusiji. Engels konstatuje da je nezbežan slom iluzija narodnjaka, koji negiraju istorijski uslovljeni razvoj kapitalizma u Rusiji.
20. april Engels završava uvod za englesko izdanje svog dela *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*. U uvodu utvrđuje sa stanovišta istorijskog materijalizma najvažnije etape razvoja građanskog društva, i u vezi s time ispituje neke probleme istorije i materijalističke filozofije i daje ocenu agnosticizma i specifičnosti građanske ideologije u početnom periodu raspada kapitalizma. Delo je izišlo iz štampe 1892. u Londonu.
- Maj Engels prima od Mendelsona letke na poljskom jeziku koji su štampani povodom 1. maja u Lavovu i Krakovu.

1. maj Engels učestvuje u prvomajskoj povorci i na mitingu u Londonu. U pismima Lauri Lafargue i Bebelu Engels naziva prvomajsku proslavu veličanstvenim uspehom radničkog pokreta.
- Između 2. i 10. maja Engels prati opštinske izbore u Francuskoj, koji se održavaju od 1. do 8. maja, i konstatuje uspehe socijalista u izbornoj kampanji.
- Oko 5. maja Engels prima od Labriole obaveštenje o prvomajskim demonstracijama u raznim gradovima Italije.
- Oko 14. maja do 1. juna Bebel boravi u poseti kod Engelsa. Oni se sastaju u više navrata sa Singerom koji se nalazi u Londonu u to vreme. Oni zajednički razmatraju pitanja socijalističkog pokreta u Nemačkoj.
- Od 17. maja do juna Schorlemmer je teško oboleo. Tim povodom Engels se dopisuje s njegovim bratom i lekarima koji ga leče; on ga i lično posećuje u Mančesteru.
31. maj Engels piše pozdravnu adresu trećem kongresu Socijaldemokratske radničke partije Austrije, koja je objavljena 10. juna u bečkom listu »Arbeiter-Zeitung».
- Otprilike — početak juna Engels prevodi na nemački svoj uvod za englesko izdanje spisa *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*. On je objavljen u septembru u časopisu »Die Neue Zeit» pod naslovom *O istorijskom materijalizmu*.
- Između 9. i 17. juna Delegacija nemačkih rudara došla je u London da učestvuje u radu međunarodnog kongresa rudara. Delegati više puta posećuju Engelsa i razgovaraju s njim o položaju i borbi nemačkih rudara.
- Od sredine juna — do 25. jula Engels prati izbornu kampanju i izbore za engleski Donji dom, koji su održani od 7. do 24. jula. U pismima Bebelu, Lauri Lafargue i drugim vodećim ličnostima socijalističkog pokreta on ističe veliki uspeh nezavisnih radničkih kandidata Keira Hardie-a, Johna Burnsa i dr. i naglašava da će to dati novi podstrek pokretu čiji je cilj da se obrazuje samostalna politička radnička partija.
- Od 29. juna do 2. jula Engels putuje u Mančester da bi prisustvovao sahrani Carla Schorlemmera. O ovom istaknutom revolucionarnom naučniku on piše nekrolog koji je objavljen 3. jula u berlinskom listu »Vorwärts» pod naslovom *Carl Schorlemmer*.
21. jul Engels završava predgovor drugom nemačkom izdanju svoje knjige *Položaj radničke klase u Engleskoj*, koja izlazi sredinom avgusta.
23. jul Pošto je von Vollmar ponovo zastupao oportunističke ideje o »državnom socijalizmu» i o saradnji Socijaldemokratske partije sa vlastodršcima u Nemačkoj, Engels piše Bebelu. On smatra da je raskid s oportunistima hitno potreban i izlaže taktiku za borbu protiv njih.

- Od 27. jula do 6. septembra Engels boravi radi oporavka u Rajdu.
- Av gust Engels nastavlja proučavanje istorije prvobitnog hrišćanstva, koje je započeo već četrdesetih godina. On čita dela francuskog filozofa i istoričara Ernesta Renana.
- Otprilike 2. avgusta Engels prima od danskog socijaliste Gersona Triera informaciju o stanju radničkog pokreta u Danskoj.
- Između 4. avgusta i 3. septembra Labriola obaveštava Engelsa o pripremama i toku osnivačkog kongresa Partije italijanskih trudbenika, održanog 14. i 15. avgusta u Đenovi.
- Od 12. avgusta do 4. septembra U pismima Kautskom Engels izražava svoje nezadovoljstvo zbog toga što je uredništvo časopisa «Die Neue Zeit» prilikom objavljivanja Avelingovog članka o rezultatima izbora u Engleskoj, izostavilo one pasuse u kojima autor kritikuje vođstvo Socijaldemokratske federacije i Fabijevskog društva. Engels ocenjuje fabijevce kao «kliku građanskih socijalista» koje je ujedinio strah od predstojeće proleterske revolucije i koji teže da potčine radničku klasu liberalnoj buržoaziji, kao i da spreče osnivanje samostalne engleske radničke partije.
- Od 19. do 23. avgusta Engels obaveštava Bebela, Sorgea i Adlera o velikim uspesima koje su engleski socijalisti postigli u borbi za osmočasovni radni dan. On ukazuje na preokret u držanju tekstilnih radnika Lankašira, koji su se pretežnom većinom izjasnili za učešće u borbi za zakonsko uvođenje osmočasovnog radnog dana.
- Septembar do oktobra Engels se dopisuje s nemačkim lekarom Ludwigom Kugelmannom, bivšim članom Prve internacionale i dobija od njega neke Marxove radove koji već duže vremena nisu ponovo izdavani.
- Od 5. do 26. septembra Engels prati kongres engleskih tredjuniona, koji zaseda u Glazgovu od 5. do 10. septembra. Kongres je usvojio rezoluciju kojom je odbacio poziv na Međunarodni socijalistički radnički kongres koji je trebalo da se održi 1893. u Cirihu, a predložio da se umesto njega sazove međunarodni kongres o pitanju osmočasovnog radnog dana. Prema Engelsu, trebalo je da ova rezolucija spreči nove tredjunione da uspostave uže dodire s evropskim socijalističkim partijama. Zbog toga on preporučuje socijalistima Nemačke, Francuske i drugih zemalja da zvanično odbiju ovaj plan i predlože pojedinim tredjunionima da pošalju svoje delegate u Cirih. Engels pregleda članak koji je po njegovom savetu o ovom pitanju napisao Bebel za časopis «Die Neue Zeit» i ispravlja neka mesta. Tom prilikom Engels se obraća i nacionalnom komitetu Španske socijalističke partije i poziva španske socijaliste da osujete ove pokušaje tredjunionista.
12. septembar Conrad Schmidt obaveštava Engelsa o obnovljenoj podrivačkoj delatnosti vođa grupe «Mladi» koji su isključeni iz Socijaldemokratske partije Nemačke. U svom odgovoru Schmidtu Engels osuđuje njihove akcije i konstatuje da vođi grupe «Mladi», koji su se odvojili od radništva, ne nailaze na podršku u Nemačkoj.
- Druga polovina septembra Engels prati tok kongresa francuskih sindikata i Francuske radničke partije, koji su održani od 19. do 23. i 24. do 28. septembra u Marseju. U skladu s Engelsovim predlogom oba

kongresa zaključuju da ne učestvuju na međunarodnom kongresu koji nameravaju da sazovu engleski tredjunioni, već da ove još jednom pozovu na Međunarodni socijalistički radnički kongres u Cirihu. Engels odobrava Liebknechtov govor na kongresu Radničke partije u kome je istakao internacionalizam nemačke socijaldemokratije.

Kowalevski u više navrata posećuje Engelsa.

22. septembar i 17. novembar   Revolucionarni narodnjak S. M. Stepnjak-Kravčinski posećuje Engelsa.
- Od oktobra do decembra   Posle više od polugodišnjeg prekida Engels nastavlja rad na rukopisu trećeg toma *Kapitala*; ovaj rad ispunjava veći deo njegovog vremena.
- Prva polovina oktobra   Engels čita brošuru *Klasna borba u nemačkoj socijaldemokratiji* koju je napisao Hans Müller, jedan od vođa grupe «Mladi». Engels piše Bebelu i preporučuje da se demaskiraju pakosni demagoški napadi na partiju, koji se u brošuri nalaze, a da se istovremeno podvrgnu kritici oportunističke greške koje tolerišu neki vodeći predstavnici nemačke socijaldemokratije.
- Između 6. i 15. oktobra   Engels udovoljava molbi Lafargue-a i pomaže mu da pripremi govor u francuskom predstavničkom domu. Lafargue želi da u njemu razobličii francuske šoviniste i objasni internacionalističko stanovište nemačke socijaldemokratije. U tu svrhu Engels mu šalje građu, koju je dobio od Bebelu, o borbi nemačkih socijaldemokrata protiv šovinizma vladajućih krugova Nemačke, za vreme nemačko-francuskog rata.
- Sredina oktobra   Engels čita brošuru *Šovinisti i reakcionari* koju je napisao francuski advokat i blankist-bulanžist Eugène Protot i koja je uperena naročito protiv Engelsovog članka *Socijalizam u Nemačkoj*. U pismu francuskom socijalisti Charles-u Bonnier-u Engels ocenjuje brošuru kao neistinitu i klevetničku. Ona je napisana po nalogu policijskih organa i šovinističkih krugova, koji su zainteresovani za stvaranje agresivnog saveza između francuske buržoazije i carističke Rusije.
6. novembar   Engels pismeno ukazuje Bebelu da je diskusija koja se u nemačkoj socijaldemokratskoj štampi vodi o oportunističkim istupanjima von Vollmara postala bespredmetna i apstraktna. Engels preporučuje da se na predstojećem kongresu von Vollmar pozove na odgovornost zbog ulagivanja Wilhelmu II i nemačkoj vladi.
- Između 9. i 15. novembra   Engels piše članak *Američki predsednički izbori*, koji je objavljen 16. novembra u listu «Vorwärts».
- Između 9. i 25. novembra   Za «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» Engels piše biografsku skicu o Marxu. Ona izlazi u četvrtoj svesci ovog priručnika (Jena 1892).
- Od 14. do 21. novembra   Engels prati kongres Socijaldemokratske partije Nemačke koji je održan u Berlinu od 14. do 21. novembra. U pismu Bebelu on konstatuje da je nivo kongresa bio niži od prethodnog. Engels ukazuje da odluka kongresa da se prvomajska de-

- monstracija ne organizuje 1. maja već sledeće nedelje, protivreći obavezi koju je nemačka socijaldemokratija preuzala na Međunarodnom socijalističkom radničkom kongresu u Briselu 1891. i da će druge partije to smatrati povredom zajednički donetih zaključaka. Engels, ipak, odobrava na kongresu usvojene rezolucije o «državnom socijalizmu» i antisemitizmu.
15. novembar Engels upućuje izjavu uredništvu socijalno-političkog lista «Berliner Volks-Tribüne», koji je blizak grupi «Mladi». U njoj kritikuje seriju članaka švajcarskog socijaliste Heritier-a, koja je u listu objavljena bez potpisa, a u kojoj je autor sa anarhističkih pozicija iskrivljeno prikazao istoriju Prve internacionale. Pismo je objavljeno u prilogu «Berliner Volks-Tribüne», 19. novembra.
- Od 19. novembra do 22. decembra U prepisci s nemačkim i francuskim socijalistima Engels razmatra pitanje prvomajske proslave 1893. On izjavljuje da se odstupanje od zaključaka briselskog Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa — da se prvomajska proslava organizuje u svim zemljama istovremeno, i to 1. maja — može dozvoliti samo u izuzetnim slučajevima.
- Od kraja novembra do 4. decembra Engels piše članak *Jedan novootkriveni slučaj grupnog braka*. On u tu svrhu koristi izveštaj ruskog etnologa L. J. Sternberga, koji je ispitao društveni poredak i običaje sahalinskih Giljaka. Engelsov članak je objavljen u časopisu «Die Neue Zeite», u decembarskom broju.
- Od decembra 1892. do jula 1893. Pored drugih radova Engels priprema za štampu drugo nemačko izdanje drugog toma *Kapitala*.
- Decembar Kada je izišlo na videlo da je prilikom izgradnje Panamskog kanala došlo do utaje novca i da su predstavnici francuskih vladajućih krugova bili umešani u skandal, politička situacija u Francuskoj se zaoštrila. Engels prati razvoj događaja i, u pismima Lafargue-u, preporučuje francuskim socijalistima da situaciju iskoriste za pojačanu socijalističku agitaciju.
- 3 - 4. decembra Pošto neki vodi nemačke socijaldemokratije žele da časopis «Die Neue Zeit» pretvore u popularan časopis za politiku, literaturu i umetnost, Engels ukazuje u pismima Bebelu i Kautskom da bi se tada, pored takvog časopisa, morao izdavati jedan teorijski organ u kome bi bila obrađivana pitanja marksističke teorije.
24. decembar Engels pismom moli Kautskog da mu vrati Marxov rukopis *Teorije o višku vrednosti* — četvrti tom *Kapitala* — na čijem je dešifrovanju Kautsky radio po njegovom nalogu. Engels prima rukopis, preko Bebela, početkom januara 1893.
- Od januara do maja Engels nastavlja rad na pripremi trećeg toma *Kapitala* za štampanje.

- Početak januara Kao odgovor na poziv Socijaldemokratske partije Mađarske da prisustvuje njenom drugom kongresu, Engels u pismu moli rukovodstvo partije da prinese kongresu njegove pozdrave.
- Otprilike od 3. do 10. januara Bebel boravi u poseti kod Engelsa.
10. januar Poljska socijalistkinja Maria Mendelson obaveštava Engelsa da je pariska policija uhapsila pet poljskih revolucionara-emigranata. Na to Engels piše članak *Najnoviji podvig pariske policije*, koji je 13. januara objavljen u listu »Vorwärts«.
- Sredina januara Engels prati konferenciju engleskih socijalističkih organizacija i grupa, koja se održava 13. i 14. januara u Bredfordu i na kojoj je doneta odluka da se osnuje Independent Labour Party (Nezavisna laburistička partija). U pismu Sorgeu (on ocenjuje ovo kao važan događaj u istoriji engleskog radničkog pokreta i odobrava ulazak Avelinga u izvršni odbor nove partije.
23. januar Engels prisustvuje večernjoj priredbi povodom dana Nemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu.
- Između 26. i 29. januara Engels piše članak *O italijanskoj Panami*. Na osnovu dokumenata i građe koju je dobio od Labriole razotkriva finansijske mahinacije italijanskih velikih banaka, tesno povezanih s uticajnim političarima. »Vorwärts« donosi ovaj članak 1, 2. i 3. februara.
- Februar do marta Engels pažljivo prati razvoj engleske Nezavisne laburističke partije i obaveštava o tome Bebela, Sorgea, Lafargue-a i druge vodeće ličnosti socijalističkog pokreta. U ovim pismima razotkriva razne političke greške Keira Hardie-a, vođe ove partije, koje koriste konzervativcima. Naglašava da bi se, pošto u novoj stranci ima zdravih proleterskih elemenata, morala voditi stvarno nezavisna politika. To bi učvrstilo poverenje radnika u sopstvenu snagu i prisilo, s druge strane, liberalnu vladu na ustupke.
- Februar U vezi s debatom u Rajhstagu o predlogu novog vojnog zakona Engels, na molbu Bebela, piše niz članaka *Može li se Evropa razoružati?* Engels objašnjava da utakmica u naoružanju pritiskuje narode kao težak teret i da se mora izroditi u opštu ratnu katastrofu. On predlaže razoružanje na osnovi međunarodnog sporazuma, kao i postepenog, ali pravovremenog pretvaranja stajaćih vojski u miliciju koja bi počivala na naoružanju celog naroda. Niz članaka objavljen je u listu »Vorwärts« od 1. do 10. marta, a krajem marta izlazi i kao zasebna publikacija.
1. februar Engels piše predgovor italijanskom izdanju *Manifesta Komunističke partije*, koje izlazi 1893. u Milanu.
- Oko 2. februara Engels se odaziva molbi londonske rusko-jevrejske socijalističke emigrantske grupe »Progres« i šalje joj nekoliko knjiga o teoriji i istoriji socijalizma.
4. februar Engels pridaje velik značaj pridobijanju ličnosti koje su aktivno učestvovalе u borbi radničke klase, za pisanje istorije radničkog

- pokreta. Zbog toga predlaže Harneyu da napiše istoriju čartizma.
- Oko 6. februara Engels čita Bebelov govor u Rajhstagu, održan 3. februara, u kome je ovaj izneo program za socijalistički preobražaj društva, kao i izlaganja drugih socijaldemokratskih poslanika o ovoj temi. U činjenici što je Rajhstag morao posvetiti pet dana razmatranju ovog pitanja, Engels vidi velik uspeh nemačkog radničkog pokreta. Engels smatra da je Bebelov govor odličan i zalaže se za njegovo popularisanje.
7. februar Ruski socijalist emigrant V. Šmuilov molio je Engelsa da mu pomogne u sastavljanju biografske skice o Marxu, koja je trebalo da se izda u Rusiji. Engels mu daje nekoliko saveta i uputstava i šalje mu rasprave *Tobožnji rascep u Internacionali* i *Zavera protiv Medunarodnog udruženja radnika*, koje su Marx i on napisali u vreme Prve internacionale.
24. februar Engels piše Danijeljonu i pokazuje da ovaj uzaludno pokušava da dokaže da je moguć razvoj Rusije nekapitalističkim putem. Engels konstatuje da bi ruska obščina (seoska zajednica) mogla u izvesnoj meri postati jezgro novog društvenog razvoja samo onda ako bi u Zapadnoj Evropi kapitalizam bio prethodno razbijen. U postojećim uslovima je, međutim, kapitalistički put razvitka u Rusiji neizbežan.
- Kraj februara do marta S obzirom da u Francuskoj počinju pripreme za parlamentarne izbore, Engels pažljivo prati delatnost francuske Radničke partije i drugih socijalističkih organizacija. U pismima Lafargue-u preporučuje francuskim marksistima da pri obrazovanju izbornih blokova s drugim socijalističkim grupama bezuslovno obezbede slobodu sopstvenog delovanja i da vode samostalnu politiku.
- Otprilike od 1. do 17. marta Engels boravi radi oporavka u Istbornu na južnoj obali Engleske.
13. mart Povodom predstojećeg prvog maja Engels piše članak za nemačke radnike, u kome sažetim rečenicama ocenjuje stanje engleskog radničkog pokreta. Napis je objavljen 1. maja u svesci posvećenoj prvom maju koju je izdao list »Vorwärts».
14. mart Engels odgovara na pitanje F. Wiesena, nemačkog socijaliste, koji je emigrirao u SAD, da li socijalisti na izborima u jednoj kapitalističkoj državi mogu isticati sopstvene kandidate. Engels ukazuje da je to principijelno dopustivo i podvlači da radnička klasa mora primenjivati razna sredstva i metode u svojoj borbi za osvajanje političke vlasti.
- Sa komemoracije povodom desetogodišnjice Marxove smrti, koju su socijalisti raznih zemalja organizovali u Ženevi, Engels prima telegram koji su potpisali Plehanov i drugi.
15. mart Rukovodstvo Socijaldemokratske radničke partije Austrije upućuje Engelsu telegram povodom desetogodišnjice Marxove smrti.
- Sredina marta Engels čita Lešnerove Uspomene na Marxa koje su objavljene u časopisu »Die Neue Zeit» 1. marta, i izražava se pozitivno o njima.

- Oko 20. marta U vezi sa svetskom izložbom u Čikagu, sazvan je tamo za septembar međunarodni radnički kongres. Engels piše Henryju Demarestu Lloyd, sekretaru organizacionog komiteta za sazivanje kongresa, i saopštava mu da se iz različitih uzroka ne može odazvati pozivu. Istovremeno, Engels mu šalje englesko izdanje *Manifesta Komunističke partije i Razvitka socijalizma od utopije do nauke*.
21. mart Češki socijaldemokrat August Radimsky javio je Engelsu da je *Manifest Komunističke partije* preveden na češki. U pismu Radimskom Engels izražava svoje zadovoljstvo zbog toga.
- Otrprilike od 28. marta do 4. aprila Bebel boravi u poseti kod Engelsa. Pored drugih pitanja, razmatraju i Singerov predlog da se Marxova i Engelsova dela izdaju kao pojedinačna izdanja. Plan, međutim, nije ostvaren. Engelsa posećuju Paul i Laura Lafargue, koji s njime raspravljaju o problemima francuskog radničkog pokreta.
31. mart U Engelsovoj kući se sastaju Bebel, Lafargue i Burns — socijalistički parlamentarni poslanici iz Nemačke, Francuske i Engleske. Engels u ovom susretu vidi dokaz velikih uspeha međunarodnog radničkog pokreta.
- Od aprila do početka jula Na preporuku Plehanova, Engelsa u više navrata posećuje ruski socijaldemokrat A. M. Voden. Oni razgovaraju o ekonomskoj situaciji u Rusiji, o borbi marksista protiv narodnjaka, kao i o nizu filozofskih i ekonomskih pitanja. Pri tom je Engels naročito naglasio da se ruski marksisti moraju baviti agrarnim pitanjem. Engels je bio ubeđen da će u Rusiji u najskorije vreme stupiti na pozornicu novi, energični vođi radničkog pokreta.
- April Povodom 1. maja Engels piše francuskim, austrijskim i španskim radnicima pozdravne adrese u kojima ističe značaj ovog praznika za međunarodno okupljanje radnika. Adrese su objavljene 23. aprila u listu »Le Socialiste«, u prvomajskoj svečanoj publikaciji bečkog lista »Arbeiter-Zeitung« i 1. maja u listu »El Socialista«.
- Početak aprila Pablo Iglesias, vođa Španske socijalističke radničke partije, obaveštava Engelsa o stanju radničkog pokreta u Španiji i o borbi socijalista protiv anarhista i građanskih republikanaca. Slične informacije Engels dobija od njega i kasnije.
8. april Engels udovoljava molbi urednika češkog socijaldemokratskog lista »Sociální Demokrata«, Josefa Krapke i piše pozdravnu adresu *Češkim drugovima povodom njihove prvomajske proslave — Jedna uspomena iz godine 1848*. U njoj se ističe da radnici različitih nacionalnosti, naročito nemački i češki proleterci, imaju zajedničke interese. Adresa je objavljena u svečanoj prvomajskoj publikaciji lista »Sociální Demokrata«, »První Máj 1893«.
24. april Engels putuje u Mančester da bi prisustvovao sahrani svoga prijatelja, lekara Eduarda Gumperta.
- Oko 5. maja Iglesias pismeno obaveštava Engelsa o toku prvomajske demonstracije u Španiji i moli ga da zastupa nacionalni komitet

- Španske socijalističke partije na manifestaciji 7. maja u Londonu.
- Oko 6. maja Engels prima od Plehanova i Zasuličeve pismo upućeno engleskim radnicima povodom predstojećeg prvomajskog mitinga. Istovremeno Plehanov ga obaveštava o prvomajskoj demonstraciji u Ženevi.
7. maj Engels učestvuje na prvomajskoj manifestaciji u Londonu.
8. maj U intervjuu dopisniku francuskog buržoaskog lista «Le Figaro» Engels daje pregled međunarodnog položaja i situacije u Nemačkoj. Intervju je objavljen 13. maja u listu «Le Figaro».
17. maj Engels saopštava Sorgeu da radi na poslednjim poglavljima trećeg toma *Kapitala* i izražava nameru da napiše istoriju Međunarodnog udruženja radnika.
- Oko 25. maja Engels dobija od ruskog revolucionarnog narodnjaka P. L. Lavrova knjigu «Основы теоретического социализма и их приложение к России» koja je objavljena u Ženevi. U njoj je objavljeno pismo ruskog revolucionarnog narodnjaka G. M. Lopatina o njegovom razgovoru s Engelsom septembra 1883.
27. maj Ruski ekonomist I. A. Gurvič, koji je emigrirao u SAD, poslao je Engelsu svoju knjigu «Экономическое положение русской деревни» Engels čita ovaj rad i izražava se povoljno o njemu u jednom pismu autoru.
9. jun Engels zahvaljuje uredništvu bugarskog časopisa «Sozial-Demokrat» što mu je poslalo primerak časopisa i izražava zadovoljstvo zbog širenja marksizma i narastanja radničkog pokreta u zemljama jugoistočne Evrope. Pismo izlazi u br. 3 ovog časopisa.
- Oko 12. juna Engels prima od Turatija italijanski prevod prvog toma *Kapitala*.
13. jun Engels telegrafski čestita Lavrovu sedamdeseti rođendan.
- Sredina juna Engels prati izbore za Rajhstag. U pismima Lafargue-u ističe da je Socijaldemokratska partija Nemačke postigla nov uspeh i da njen uticaj stalno raste, naročito u poljoprivrednim oblastima.
- Otprilike od 20. do 27. juna Engels čita proglas Nacionalnog saveta francuske Radničke partije trudbenicima Francuske *Socialisme et Patriotisme*, koji je napisan povodom porasta šovinističkog raspoloženja u zemlji i objavljen 17. juna u listu «Le Socialiste». U pismu Lafargue-u, Engels izražava načelnu saglasnost s proglasom, ali konstatuje da su u njemu francuski socijalisti istakli neopravdan zahtev za vodećom ulogom u međunarodnom revolucionarnom pokretu. Time su povređeni principi međunarodnih odnosa između proleterskih partija. On ukazuje i na to da beskompromisno suprotstavljanje francuske republike, s jedne strane, i monarhističkih oblika vladavine drugih zemalja, s druge strane, koje je sadržano u proglasu, zamagljuje klasni karakter buržoaske republike.

- Kraj juna Engels daje intervju dopisniku englesko liberalnog lista »The Daily Chronicle« o izborima za nemački Rajhstag. Intervju je objavljen 1. jula.
- Oko 5. jula Engels prima od danskog socijaldemokrate Nielsa Petersena informaciju o ekonomskom položaju Danske.
14. jul Engels pismeno zahvaljuje Mehringu što mu je poslao svoje delo *Legenda o Lessingu*. On ponovo izražava svoje visoko mišljenje o ovom radu i na primeru istorije Nemačke i Francuske obrazlaže niz teza istorijskog materijalizma. On saopštava Mehringu da će za novo izdanje *Nemačkog seljačkog rata* preraditi istorijski uvod. Engelsu nije bilo suđeno da ostvari ovu nameru.
15. jul Engels piše kratak predgovor drugom nemačkom izdanju drugog toma *Kapitala*.
19. jul Građanski ekonomist Rudolf Hermann Meyer kritikovao je, u pismu Engelsu, neke teze Bebelove knjige *Žena i socijalizam* i tvrdio da je socijalistički preobražaj sela nemoguć. U pismu kojim je odgovorio, Engels odbacuje Meyerova tvrđenja kao neodrživa i naglašava da je najvažniji preduslov za otklanjanje suprotnosti između grada i sela podruštvljenje kako industrijskih tako i poljoprivrednih sredstava za proizvodnju.
- Od 21. do 28. jula Engels boravi radi oporavka u Istbornu.
29. jul Engels piše svoj testament. Jedan deo imovine i biblioteku ostavlja Socijaldemokratskoj partiji Nemačke, a veći deo imovine Marxovim kćerima i unucima.
- Od 1. avgusta do 29. septembra Engels preduzima putovanje kroz Nemačku, Švajcarsku i Austro-Ugarsku. Posećuje Keln i zatim, zajedno s Bebelom, putuje preko Majnce i Štrazburga za Cirihi. Nekoliko dana se zadržava kod brata Hermanna u Graubindenu, a zatim se vraća u Cirihi i provodi dve nedelje u Švajcarskoj. Preko Minhena i Salcburga putuje u Beč, a odatle preko Praga i Karlovih Vari u Berlin. Preko Roterdama se vraća u London.
- Sredina avgusta Engels u nekoliko navrata posećuje u Cirihi članove grupe »Oslobodenje rada«, V. I. Zasulić i P. B. Akseljroda.
12. avgust Engels prisustvuje završnoj sednici Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa u Cirihi. Drži kratak govor na engleskom, francuskom i nemačkom jeziku i u ime prezidijuma zaključuje kongres. U svom govoru Engels ističe velike Marxove zasluge za stvar radničke klase i naglašava uspehe međunarodnog radničkog pokreta.
- Od 31. avgusta do 13. oktobra U vezi sa izborima za francuski predstavnički dom, koji su održani 20. avgusta, Engels u pismima Lafargue-u izražava zabrinutost da li će poslanici Radničke partije, koju je predvodio Guesde, umeti da okupe oko sebe predstavnike drugih socijalističkih grupa. On preporučuje primenu taktike koja bi bila podesna za ovo okupljanje.

11. septembar Engels prisustvuje svečanosti u Beču koju su austrijski socijal-demokrati priredili u njegovu čast.
14. septembar Na jednom socijaldemokratskom narodnom zboru u Beču, posvećenom rezultatima Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa u Cirihi, Engels drži govor u kome ističe sve veći uticaj socijalista u Austriji, Mađarskoj, Nemačkoj i drugim zemljama. Govor je objavljen u listu »Arbeiter-Zeitung« 22. septembra.
22. septembar Engels prisustvuje jednom socijaldemokratskom skupu u Berlinu organizovanom u njegovu čast. On drži govor u kome ukazuje na velike Marxove zasluge za razvoj socijalističkog pokreta i odaje priznanje uspesima nemačke socijaldemokratije. Govor je objavljen 26. septembra u prilogu lista »Vorwärts«.
- Oko 11. oktobra Lafargue obaveštava Engelsa o XI nacionalnom kongresu francuske Radničke partije, održanom od 7. do 9. oktobra u Parizu.
- Od 11. do 21. oktobra Pod pritiskom narodnih masa, konzervativna vlada Eduarda Taaffea predložila je reformu izbornog sistema u Austriji, kojom se predviđalo proširenje izbornog prava. Povodom toga, Engels u pismima Adleru, Bebelu i Lauri Lafargue analizira politički položaj u Austriji. On preporučuje austrijskim socijaldemokratima da političku krizu, nastalu zbog otpora građanskih stranaka protiv reforme izbornog sistema iskoriste za pojačanu socijalističku agitaciju.
- Sredina oktobra Engels pažljivo prati borbu rudara srednje Engleske protiv lokauta koji su proglasili vlasnici rudnika, a koji traje od kraja jula. On piše Bebelu o pojedinostima ove borbe i saopštava mu, između ostalog, da je jedan deo vlasnika rudnika bio prinuđen da obustavi lokaut.
- Od 14. do 27. oktobra Francuski prevodilac Fortin nameravao je da prevede Marxov rad *Prilog kritici Hegelove filozofije prava* i tri poglavlja *Anti-Dühringa*, sjedinjena pod naslovom »O teoriji sile«, i objavi ih u socijalističkom časopisu »L'Ère nouvelle«. U prepisci sa Fortinom i Laurom Lafargue, Engels ukazuje da je prevodenje Marxovih spisa izvanredno teško i da jedino Laura Lafargue može da prevodi Marxov epigramski stil.
17. oktobar Engels proučava knjigu Danijeljsona »Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства« kao i kritički članak ruskog legalnog marksiste P. B. Struvea, napisanog povodom knjige Danijeljson osporava napredni karakter kapitalističkog razvoja u Rusiji. U pismu Danijeljsonu Engels izjavljuje da činjenice ne potvrđuju ova narodnjačka shvatanja. Istovremeno Engels je kritikovao Struvea zbog idealizovanja kapitalističkog načina proizvodnje i dokazivao da je razvoj kapitalizma neizbežno povezan s osiromašenjem širokih masa, naročito u jednoj ekonomski zaostaloj zemlji, kao što je Rusija.
- Između 22. i 31. oktobra Na preporuku Lavrova, Engelsa nekoliko puta posećuje narodnjak Rappoport. Oni razgovaraju o problemima istorijskog materijalizma, o stanju ruskog revolucionarnog pokreta i o drugim pitanjima.

- Otprilike od 24. oktobra do 23. decembra Engels stalno prima od Labriole obaveštenja o političkoj situaciji u Italiji i o stanju socijalističkog i radničkog pokreta, posebno pokreta radnih masa na Siciliji (pokret »Fasci«), koji je uživao podršku italijanskih socijalista.
- Između 6. i 12. novembra Engels čita Meyerovu knjigu *Der Capitalismus fin de siècle*.
- Oko 28. novembra Predstavnici socijalističkih pokreta raznih zemalja, socijaldemokratska frakcija u Rajhstagu, kao i druge organizacije i ličnosti čestitaju Engelsu 73. rođendan.
- Decembar Engels pregleda francuski prevod prve polovine svog spisa *Ludwig Feuerbach i kraj klasične nemačke filozofije* i piše svoje primedbe Lauri Lafargue, koja je prevela rad.
- Prva polovina decembra Saznavši za loše zdravstveno stanje Ferdinanda Wolffa, Engels ga posećuje u Oksfordu.
1. decembar Engels pismeno zahvaljuje Nemačkom udruženju za obrazovanje radnika u Londonu za čestitke povodom svog rođendana.
2. decembar U pismu Sorgeu, Engels analizuje uzroke koji koče obrazovanje masovne socijalističke partije u SAD. U ove uzroke ubraja, između ostalog, i dvopartijski sistem kojim vladajuće stranke obmanjuju mase. Zatim navodi različit sastav američke radničke klase, koja se sastoji od rođenih Amerikanaca i doseljenika, pri čemu ovi poslednji pripadaju raznim nacionalnostima. Kao dalji uzrok Engels pominje rasnu diskriminaciju i relativno visok životni standard određenih slojeva proletarijata. U istom pismu Engels saopštava da je znatan deo trećeg toma *Kapitala* već pripremio za štampu.
19. decembar Kao odgovor na poziv da prisustvuje Međunarodnom kongresu socijalističkih studenata u Ženevi, Engels piše pozdravnu adresu kongresu. U njoj naglašava veliku ulogu koja će posle pobeđe socijalističke revolucije pripasti inteligenciji u raznim granama privrede i državnoj upravi. Pismo je objavljeno u listu »L'Etudiant socialiste« br. 8 (25. marta do 10. aprila 1894).

1894

- Od januara do 11. maja Engels nastavlja pripremanje trećeg toma *Kapitala* za tampu.
- Od januara do marta Engels prati s velikom pažnjom borbu za opšte pravo glasa u Austriji. U pismima Adleru, Sorgeu i drugim socijalistima naglašava da će proširenje prava glasa na šire narodne slojeve biti veoma značajno za austrijski radnički pokret.
- Januar - februar Engels se dopisuje sa Harneyem i pruža mu materijalnu pomoć.
- Prva polovina januara Engels piše predgovor za brošuru *Članci o međunarodnim temama iz »Volksstaat«-a (1871 - 1875)*, novo izdanje nekih članaka koji su objavljeni u listu »Der Volksstaat« u godinama 1871. i 1875. U pogovoru članku *O društvenim odnosima u Rusiji*, koji je napisao specijalno za ovo izdanje, Engels izlaže svoja gledišta o razvoju kapitalizma u Rusiji. Brošura je izišla

- krajem januara. Pošto je Engels završio znatan deo pripreme za izdavanje trećeg toma *Kapitala*, on šalje prva četiri dela — 20 glava (trećinu rukopisa) — u Hamburg izdavačkoj kući Otta Meißnera.
3. januar Engels proučava nacrt rezolucije o razoružanju koji je Vaillant podneo Predstavničkom domu i koji je bio objavljen u organu francuskih socijalista-blankista: »Le Parti Socialiste«. On piše Lafargue-u i daje niz praktičnih primedbi. Pri tom izražava mišljenje da nacrt, čiju osnovnu ideju odobrava, treba da se zasniva na predlozima koje je dao u svom radu *Može li se Evropa razoružati?* Engels savetuje francuskim socijalistima da se u vezi s međunarodnim kongresom o razoružanju, koji su oni predložili, prethodno posavetuje s nemačkim i italijanskim socijalistima.
- Između 6. i 10. januara Engels čita knjigu engleskog pisca Roberta Burtona *Anatomija melanholije*, napisanu početkom 17. veka, koju mu je poslao njegov prijatelj, ugledni engleski geolog G. W. Lamplugh.
- Oko 9. januara Engels piše beleške za »Vorwärts« i »Die Neue Zeit« u kojima daje kratak pregled sadržaja trećeg toma *Kapitala*. Beleške su objavljene 12. januara u listu »Vorwärts« a takođe u januaru u časopisu »Die Neue Zeit«.
25. januar Na molbu studenta iz Breslave, W. Borgiusa, Engels razmatra, u pismu kojim mu je odgovorio, neke probleme istorijskog materijalizma. On se naročito bavi: povratnim dejstvom političke i ideološke nadgradnje na ekonomsku bazu kao odlučujući faktor istorijskog razvoja; dijalektičkim uzajamnim delovanjem nužnosti i slučaja u istoriji i drugim pitanjima. Pismo je oktobra 1895. objavio u organu studenata socijalista »Der Sozialistische Akademiker« Heinz Starkenburg, saradnik časopisa.
26. januar Turati i Ana Kulišova, njegova žena i saborac, molili su Engelsa da kaže nešto o taktici, koju bi italijanski socijalisti trebalo da primenjuju s obzirom na širenje pokreta masa. Engels im je odgovorio jednim člankom u kome govori o tome da u Italiji sazrevaju uslovi za građansku revoluciju. On ocrtava taktiku koju socijalisti treba da primenjuju da bi obezbedili učešće proletarijata u toj revoluciji i njegovu nezavisnost kao klase. Članak je objavljen kao Engelsovo pismo Turatiju, pod redakcijskim naslovom *Buduća italijanska revolucija i Socijalistička partija*, 1. februara, u časopisu »Critica Sociale«.
- Kraj januara Paul Lafargue boravi u poseti kod Engelsa i tu se sastaje sa Johnom Burnsom.
- Oko 9. februara do 1. marta Engels boravi radi oporavka u Istbornu.
- Od 23. februara do 21. maja U vezi s predstojećim engleskim parlamentarnim izborima Engels, u pismima Sorgeu, Adleru, Plehanovu i drugim socijalistima, analizuje borbu između liberala i konzervativaca. On konstatuje da će liberali, u nastojanju da bi zadržali vlast, biti prinuđeni da čine ustupke radničkoj klasi. Uzroke nepostojanja

samostalne masovne proleterске partije Engels vidi u rascjepkanosti socijalističkog pokreta i u sektaškom karakteru socijalističkih organizacija. On smatra da je glavni zadatak engleskog proletarijata zasnivanje samostalne politike.

- Od kraja februara do maja Engels čita dve knjige sa statističkim podacima o industrijskom i poljoprivrednom razvoju Rusije koje mu je poslao Danijeljon.
6. mart Jean Jaurès, jedan od vođa reformističkog krila francuskih socijalista, predložio je u govoru u Predstavničkom domu uvođenje državnog monopola na uvoz žita. U pismu Lafargue-u, Engels kritikuje ovaj predlog i ukazuje da u buržoaskoj republici svaki državni monopol donosi prednosti isključivo kapitalističkoj klasi; dok god se politička vlast nalazi u rukama buržoazije, ne može se sprovesti ni jedna jedina socijalistička mera.
18. mart Povodom 23. godišnjice Pariske komune Engels piše Nacionalnom savetu francuske Radničke partije pozdravnu adresu, koja je ođštampana 25. marta u listu »Le Socialiste«.
20. mart Engels šalje Danijeljonu prve, a kasnije i ostale, otiske korekture trećeg toma *Kapitala* radi prevoda na ruski.
Engels pismeno zahvaljuje rumunskom socijalisti P. Muşoiu što mu je poslao rumunsko izdanje *Razvitka socijalizma od utopije do nauke* i *Manifesta Komunističke partije*.
21. mart Engels saopštava Sorgeu da je završio veći deo rada (oko dve trećine) na rukopisu trećeg toma *Kapitala*.
22. mart Kao odgovor na poziv da prisustvuje četvrtom kongresu Socijaldemokratske radničke partije Austrije, Engels piše pozdravnu adresu. On ukazuje da je jedan od najhitnijih zadataka partije borba za opšte pravo glasa. Pismo je objavljeno u *Protokolu četvrtog kongresa austrijske Socijaldemokratske partije* koji izlazi u aprilu.
26. mart U pismu kojim je odgovorio Iglesiasu Engels izražava svoje zadovoljstvo razvojem socijalističkog pokreta u Španiji.
27. mart Engels prima pozdravno pismo od četvrtog kongresa Socijaldemokratske radničke partije Austrije.
24. april Engels se pismom zahvaljuje socijaldemokratskoj organizaciji u Barmenu što mu je poslala album sa slikama njegovog rodnog grada.
6. i 7. maj Predstavnik Francuske radničke partije Alfred Delecluze po-sećuje Engelsa.
11. maj Engels šalje poslednji deo rukopisa trećeg toma *Kapitala* hamburškom izdavaču Meißneru.
15. maj Engels piše pozdravnu adresu trećem kongresu Socijaldemokratske partije Mađarske, koja je objavljena 18. maja u socijalističkom listu »Arbeiterpresse« i na mađarskom jeziku u listu »Népszava«.

23. maj Engels piše predgovor trećem izdanju svog spisa *Anti-Dühring*, koji u julu izlazi zajedno sa delom.
1. jun U pismu Danijeljonu Engels zahvaljuje što mu je poslao prvo rusko izdanje njegovog dela *Poreklo porodice, privatne svojine i države*; on smatra da je prevod, uglavnom, dobar.
- Sredina juna Sorge obaveštava Engelsa o štrajkačkom pokretu rudara u SAD.
- Oko 18. juna Mađarski socijalista M. Déak obaveštava Engelsa da se prema mađarski prevod *Manifesta Komunističke partije*.
- Otprilike od 19. juna do 2. jula Liebknecht nekoliko puta posećuje Engelsa.
- Između 19 juna i 16. jula Engels radi na članku *Prilog istoriji ranog hrišćanstva*, u kome daje rezime svojih dotadašnjih istraživanja u ovoj oblasti. Rad je objavljen krajem septembra-početkom oktobra u časopisu »Die Neue Zeit«.
27. jun Pošto pridaje veliki značaj popularizaciji trećeg toma *Kapitala*, Engels šalje časopisu »Die Neue Zeit« 23. i 24. glavu, koje su u časopisu objavljene jula meseca.
- Od 19. jula do 2. avgusta Škotski rudari su stupili u štrajk i štrajkački komitet se obratio Engelsu s molbom za podršku. Engels se zbog toga dopisuje s rukovodstvom Socijaldemokratske partije Nemačke i Nemačkim udruženjem za obrazovanje radnika u Londonu. On ih poziva da materijalno pomognu štrajkače, a i sam pruža pomoć.
- Oko 26. jula Engels šalje Labrioli treće izdanje *Anti-Dühringa*.
- Između 20 jula i 6. avgusta Na molbu Iglesiasa Engels saopštava vodstvima Socijaldemokratske partije Nemačke i Socijaldemokratske radničke partije Austrije, kao i nekim engleskim socijalističkim i radničkim organizacijama, da će se krajem avgusta održati četvrti kongres Španske socijalističke partije. On preporučuje da se kongresu pošalju pozdravne adrese.
- Otprilike od 7. do 22. avgusta Engels se informiše o toku i zaključcima kongresa Socijaldemokratske federacije, koji je održan 5. i 6. avgusta, i oštro kritikuje sektašku politiku ove organizacije. Na kongresu je bilo odlučeno da se uoči Međunarodnog radničkog socijalističkog kongresa u Londonu, predviđenog za 1896 — kome je trebalo da prisustvuju i tredjunioni, — sazove poseban »čisto socijalistički« kongres. Odbijena je saradnja sa Independent Labour Party (Nezavisnom laburističkom partijom) s motivacijom da je »nesocijalistička« organizacija. Engels kritikuje ove zaključke. On piše španskim, italijanskim, francuskim i nemačkim socijalistima i preporučuje im da protiv njih istupe u svojoj štampi.
- Od 14. avgusta do 18. septembra Engels boravi radi oporavka u Istbornu.

- Između 15. i 30. avgusta Labriola obaveštava Engelsa o situaciji u Italiji, kao i o tome da građanski ekonomist Achille Loria i njegove pristalice pokušavaju da podvrgnu kritici Marxovo ekonomsko učenje. Slične informacije Engels dobija i u narednim mesecima.
- Od septembra do novembra Engels prati tok japansko-kineskog rata. U pismima Lauri Lafargue, Sorgeu i drugim socialistima konstatuje da će rat, bez obzira na njegov ishod, ubrzati razvoj kapitalizma u Kini.
6. septembar Engels zahvaljuje na pozivu da prisustvuje trećem kongresu Socijalističke partije italijanskih trudbenika i šalje Carlu Dell'Avalle-u pozdravnu adresu kongresu; pismo je objavljeno u socijalističkom listu »Lotta di classe« 22 - 23. septembra.
- Otprilike oko 9. septembra Martignetti obaveštava Engelsa o prevodima *Porekla porođice, privatne svojine i države* i drugih Engelsovih radova, koje je on pripremio, kao i o teškoćama u vezi s objavljivanjem.
26. septembar Urednik sicilijanskog socijalističkog lista »La Riscossa« molio je Engelsa da pruži moralnu podršku novoprobudnom socijalnom pokretu na Siciliji. Engels odgovara pozdravnom adresom socialistima Sicilije. Adresa je objavljena 30. juna 1895. u »La Riscossa«.
- Oktober do novembra Plehanov, koji posle proterivanja iz Švajcarske privremeno živi u Londonu, posećuje više puta Engelsa.
- Oktober Preko novinskih izveštaja i pisama Iglesiasa Engels prati tok štrajka španskih tekstilnih radnika u Malagi; on je oduševljen njihovom upornom i hrabrom borbom.
4. oktobar Engels završava rad na predgovoru trećem tomu *Kapitala*.
- Druga polovina Engels prati tok izbora za predstavnički dom u Belgiji 14. i 21. oktobra, na kojima su socijalisti osvojili 32 mandata. U pismu Emile-u Vanderveldeu, vodi Radničke partije Belgije, Engels ističe veliki značaj koji ovaj događaj ima, kako za belgijski proletarijat tako i za radnički pokret drugih zemalja.
27. oktobar Na molbu Turatija Engels piše pismo uredništvu časopisa »Critica Sociale«. On osuđuje pokušaje italijanske buržoaske štampe da revolucionarnoj borbi italijanskih socijalista suprotstavi parlamentarnu delatnost nemačkih socijaldemokrata i da na taj način pocepa međunarodni radnički pokret. Pismo je objavljeno 1. novembra u časopisu.
- Kraj oktobra do novembra Na kongresu Socijaldemokratske partije Nemačke, održanom u Frankfurtu 21. do 27. oktobra, von Vollmar je održao oportunistički govor o agrarnom pitanju. U pismima Sorgeu, Kautskom, Bebelu, Liebknechtu i drugima, Engels najoštrije kritikuje von Vollmara. Njegov zahtev da se brane sopstvenički interesi seljaka, uključujući i krupne seljake, suprotan je socijalističkim načelima.
- Početak novembra Engels čita francuski prevod *Manifesta Komunističke partije* koji je objavljen u časopisu »L'Ère Nouvelle« i stavlja svoje primedbe.

10. novembar U pismima Sorgeu Engels ocenjuje stanje engleskog radničkog pokreta. On naglašava da se mora stvoriti snažna masovna proleterska partija kao protivteža liberalima i konzervativcima. Vodi Socijaldemokratske federacije zadržavaju i dalje svoje sektaško stanovište i pretvaraju marksističku teoriju u mrtvu dogmu. Nasuprot tome, nezavisna laburistička stranka se koleba i odstupa od samostalne proleterske taktike i sklapa sporazume sa građanskim strankama.
12. novembar U pismu uredništvu lista »Vorwärts» Engels oštro odbacuje pokušaje von Vollmara da izopači njegovo stanovište o agrarnom pitanju. Pismo je objavljeno 16. novembra u listu »Vorwärts».
- Između 15. i 22. novembra Engels piše *Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj*. Ovim radom on želi da istupi protiv von Vollmara i da razotkrije oportunističke greške u obrazloženju i dopunama francuskog agrarnog programa koji je usvojen na nacionalnom kongresu francuske Radničke partije, septembra, u Nantu. Engels oštro kritikuje ove greške i razrađuje osnovne crte marksističkog agrarnog programa. Rad je objavljen krajem novembra u časopisu »Die Neue Zeit».
- Druga polovina novembra, prva polovina decembra Engels pažljivo prati diskusiju o agrarnom pitanju u Socijaldemokratskoj partiji Nemačke. On daje Bebelu savete za borbu protiv von Vollmara i kritikuje Liebknechta zbog njegovog pomirljivijeg stava. Engels dokazuje da je borba protiv oportunističkih i podrivačkih elemenata preduslov stvarnog jedinstva partije. On ocenjuje rezultate diskusije kao pobjedu revolucionarnih načela nad oportunizmom.
22. novembar Povodom saopštenja lista »Vorwärts» da četvrti tom *Kapitala* neće izaći Engels piše kratku belešku u kojoj demantuje ovo tvrđenje. Beleška je objavljena bez potpisa, novembra, u časopisu »Die Neue Zeit».
23. novembar Engels zahvaljuje jermenskom socijalisti J. Atabekjancu što je preveo *Razvitak socijalizma od utopije do nauke* i *Manifest Komunističke partije* na jermenski, kao i za informaciju o stanju u Jermeniji. On izjavljuje da je preduslov oslobođenja jermenskog naroda razvoj revolucionarnog pokreta u Rusiji i obaranje ruskog carizma.
11. decembar Engels poklanja Plehanovu, sa prijateljskom posvetom, upravo objavljeni treći tom *Kapitala*.
12. decembar Engels šalje Sorgeu i Schlüтеру treći tom *Kapitala*.
27. decembar Od 1. januara 1895. bečki list »Arbeiter-Zeitung» treba da izlazi kao dnevni list. Tim povodom Engels šalje austrijskim radnicima pozdravno pismo, koje je objavljeno 1. januara 1895.
- Od januara do marta Labriola obaveštava Engelsa da su Loria i njegovi sledbenici u štampi ponovo pokušali da pobiju Marxovo ekonomsko učenje i da ospore teze koje je Engels postavio u predgovoru

- trećem tomu *Kapitala*. Istovremeno, Engels prima od Labriole italijanski prevod ovog predgovora, koji je izašao u italijanskom socijalističkom časopisu »La Rassegna».
- Januar Engels počinje da priprema celokupno izdanje Marxovih i svojih dela. On se trudi da pronađe rane Marxove radove, kao i svoje sopstvene članke koji su pedesetih godina objavljeni u listu »New-York Daily Tribune»; povodom toga dopisuje se s Kugelmanom.
- Prva polovina januara Pošto je saznao za teški materijalni položaj Wróblevskog, Engels u pismima Vaillant-u i Lafargue-u poziva francuske socijaliste da redovno materijalno pomažu Wróblevskog.
1. januar Engels šalje treći tom *Kapitala* Lavrovu i Adleru.
3. januar Engels prati s nesmanjenim interesovanjem borbu protiv oportunističkih elemenata u Socijaldemokratskoj partiji Nemačke. U pismu socijaldemokrati Paulu Stumpfu dokazuje da se porast oportunističkih tendencija u Partiji može objasniti između ostalog time što Partiji pristupaju ne samo radnici već i malograđanski elementi. Engels podvlači potrebu da se protiv ovih tendencija vodi borba i uveren je da će revolucionarne snage odneti pobeđu.
- Od 9. do 28. januara U pismima Adleru Engels raspravlja o pitanjima rukovanja redakcijom koja se nameću zbog toga što »Arbeiter-Zeitung» postaje dnevni list. On preuzima mere za pružanje materijalne pomoći redakciji, između ostalog, slanjem dopisa.
- Kraj januara početak februara Engels pridaje velik značaj demaskiranju Lassale-ovog kulta, koji neguju oportunisti u nemačkoj socijaldemokratiji, kao i pravilnom prikazivanju Marxovih odnosa s Lassalle-om. Zbog toga priprema za štampu prepisku između Marxa i Lassale-a. Međutim, Engels nije stigao da dovrši ovaj rad.
- Februar Engels čita Plehanovljevu knjigu *Prilog pitanju razvitka monističkog pogleda na istoriju*.
- Između 1. i 26. februara Na Plehanovljevu molbu, Engels omogućuje V. I. Zasulič lečenje u banji.
- Prva polovina februara Izdavačka kuća »Vorwärts» namerava da izda kao posebnu brošuru seriju Marxovih članaka o revoluciji 1848. u Francuskoj i o događajima koji su joj sledili, objavljenih 1850. u »Neue Rheinische Zeitung, Politisch-ökonomische Revue». Engels se dopisuje sa Fischerom. On predlaže da se brošura nazove *Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850*, utvrđuje sa držaj, kao i nazive poglavlja i određuje visinu tiraža.
2. februar Na pitanja engleskih i poljskih socijalista kako treba nazvati redovni međunarodni socijalistički radnički kongres sazvan u Londonu 1896, Engels odgovara u pismu poljskom socijalističkom emigrantu Witoldu Jodko-Narkiewiczzu. On piše da je saglasan da se kongres izuzetno nazove »Međunarodni kongres socijalističkih radnika i tredjuniona». Ovaj izuzetak obrazlaže velikim uticajem koji tredjunioni imaju na većinu organizovanih radnika Engleske.

- Od 14. februara do 6. marta Engels piše uvod za posebno izdanje Marxovog rada *Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850*. U njemu izlaze osnove taktike radničkog pokreta pod promenjenim uslovima proleterske borbe posle revolucije 1848/1849; između ostalog, uzima u obzir i promene u načinu ratovanja do kojih je došlo. Kako su se vodi nemačke socijaldemokratije plašili da bi uvod mogao dati povoda za obnovu Zakona protiv socijalista, Engel; je izišao u susret njihovoj molbi i prilikom korekture brisao neka mesta. Međutim, revolucionarni karakter rada je ostao sačuvan. Uvod je objavljen krajem marta-početkom aprila, u časopisu »Die Neue Zeit«, a sredinom aprila, u obliku brošure zajedno s Marxovim radom.
- Druga polovina februara Engels čita rukopis francuskog prevoda svog rada *Prilog istoriji ranog hrišćanstva*, koji je pripremila Laura Lafargue, i unosi neke ispravke u prevod.
- Oko 20. februara Od W. Burnsa, nećaka svoje pokojne žene koji je živeo u Americi, Engels prima podatke o socijalističkom i štrajkaškom pokretu u SAD, naročito o štrajku tramvajskih radnika u Bruklinu.
Bebel obaveštava Engelsa da nemačka vlada namerava da iznese pred Rajhstag nacrt novog zakona protiv socijalista.
5. mart Vaillant je poslao Engelsu nacрте nekih zakona (o opštinskoj svojini na zemljišta, o osmočasovnom radnom danu i minimalnim nadnicama za radnike u državnim preduzećima, o stvaranju ministarstva rada itd.), koje su francuski socijalisti nameravali da podnesu predstavničkom domu. Engels proučava nacрте zakona i u pismu Vaillant-u stavlja neke primedbe u vezi s njima.
- Od 11. marta do 6. aprila Conrad Schmidt i nemački građanski ekonomista Werner Sombart objavili su recenzije trećeg toma *Kapitala*, u kojima su pogrešno tumačili zakon vrednosti, prosečni profit i cenu proizvodnje. U pismima autorima Engels kritikuje ove netačne poglede i daje marksističko tumačenje ovih kategorija.
- Oko 12. maja Laura Lafargue obaveštava Engelsa o pripremama za prvomajsku proslavu u Francuskoj.
16. mart Engels piše Adleru i daje mu savete i uputstva za proučavanje drugog i trećeg toma *Kapitala*.
- Oko 18. marta Nemački socijaldemokrat Carl Hirsch napisao je nekoliko članaka o skraćanju radnog vremena u vezi s povećanjem intenziteta rada, koji su objavljeni u listu »Sozialpolitisches Centralblatt«. Na molbu autora, Engels čita ove članke i saopštava Hirschu svoje primedbe.
- Kraj marta do početka aprila Engels čita Lafargue-ovu knjigu *Poreklo i razvoj svojine*. U pismu Lafargue-u ocenjuje knjigu u celini povoljno, ali kritikuje pojedina autorova gledišta.
- April-maj Engels piše dve dopune trećem tomu *Kapitala* pod naslovom *Zakon vrednosti i profitna stopa* i *Berza*. U prvoj dopuni razračunava se s nekim recenzijama trećeg toma *Kapitala*,

- dok u drugoj, koja je ostala u nacrtu, analizuje promenjenu ulogu berze i brzo širenje akcionarskih društava i vidi u njima karakterističnu pojavu u razvitku kapitalističkog društva. Radovi nisu štampani za Engelsova života.
- April Engels nastavlja da priprema izdavanje celokupnih Marxovih i svojih sopstvenih dela. On se u vezi s tim dopisuje s Bebelom, Fischerom i Mehringom.
1. april U pismu Kautskom, Engels energično protestuje protiv toga što su, bez njegovog znanja, u listu »Vorwärts« od 30. marta objavljeni izvodi iz njegovog uvoda Marxovom spisu *Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850*. Proizvoljni izbor izvoda izaziva utisak da je on, Engels, bezuslovno »poklonik miroljubive zakonitosti«.
- Početak aprila Engels namerava da pripremi za štampu četvrti tom *Kapitala*. Čita monografiju švajcarskog građanskog ekonomiste Stephana Bauera o nastanku učenja fiziokrata, koju je ovaj napisao na osnovu neobjavljenih radova Quesnay-a i poslao Engelsu.
- Oko 15. aprila Marxov rad *Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850*, koji je upravo izišao iz štampe kao brošura, Engels šalje Leßneru, Zasuličevoj, Labrioli, Vaillant-u i drugim vodećim ličnostima međunarodnog socijalističkog pokreta. Engels je ovaj rad redigovao i napisao uvod.
- Od 15. aprila do 29. maja Engels se dopisuje s Fischerom i Mehringom u vezi s izdavanjem Marxovih ranih radova, koji su objavljeni 1842. u listu »Rheinische Zeitung«. Ovu nameru, međutim, Engels nije uspeo da ostvari.
- Oko 19. aprila Martignetti obaveštava Engelsa da je njegov uvod u Marxov spis *Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850* preveden na italijanski. Prevod je u skraćenom obimu objavljen u časopisu »Critica Sociale« u broju od 1. maja.
- Maj Engels čita knjigu Kautskog *Preteče modernog socijalizma* i ukazuje u pismu autoru na neke njene nedostatke. Kautsky je ignorisao ulogu najnižih obespravljenih slojeva srednjovekovnog gradskog stanovništva, koji su bili neka vrsta »preproletarijata«, i nije dovoljno razradio pitanja koja su se odnosila na ekonomski položaj Nemačke i drugih evropskih država u 15. i 16. veku.
Kod Engelsa se opažaju prvi put simptomi njegove teške bolesti, raka jednjaka.
- Oko 18. maja Od češkog socijaliste Hellera Engels prima češki prevod Marxovog rada *Najamni rad i kapital*, koji je objavljen u Beču.
21. maj Engels je saznao da Kautsky i Bernstein pripremaju istoriju socijalizma u više tomova a da ga nisu upoznali s tom namerom. On u pismu Kautskom izražava svoje negodovanje povodom toga. U držanju Kautskog i Bernsteina vidi pokušaj da mu se onemoguću učestvovanje u izradi istorije radničkog pokreta i da se eliminiše njegov uticaj na socijalističku misao.

- Od juna do 24. jula Engels boravi radi oporavka u Istbornu, gde ga posećuju Eleanor Marx-Aveling, Laura Lafargue, Edvard Aveling, Adler i drugi.
- Oko 14. jula Adler informiše Engelsa o političkim prilikama u Austriji.
24. jul Teško bolestan, Engels se vraća iz Istborna u London.
28. jul Uprkos teškoj bolesti, Engels razgovara sa Eleanor Marx-Aveling, koja ga obaveštava o stanju u Nezavisnoj laburističkoj partiji.
5. avgust (10,30 uveče) Friedrich Engels umire.
- Između 6. i 10. avgusta Socijalističke i radničke partije, kao i mnoge vodeće ličnosti međunarodnog socijalističkog pokreta, izražavaju u telegramima i pismima svoju duboku žalost povodom Engelsove smrti.
10. avgust Posmrtni ostaci Engelsa spaljeni su u krematorijumu Woking u blizini Londona. Na pogrebnom skupu, održanom u zgradi železničke stanice Waterloo, prisustvuju prijatelji i rođaci Engelsa, predstavnici socijalističkih i radničkih partija i socijalističkih organizacija većine evropskih zemalja. Govore su održali Marxovi i Engelsovi najbliži prijatelji Samuel Moore, Paul Lafargue, Liebknecht, Bebel, Aveling, Ansele i drugi vodeći predstavnici međunarodnog socijalističkog pokreta.
27. avgust U skladu s njegovim testamentom, Engelsovi najbliži prijatelji — Eleanor Marx-Aveling, Leßner i drugi — spuštaju urnu sa Engelsovim posmrtnim ostacima u more kod Istborna.
- Otprilike od septembra do novembra V. I. Lenjin, veliki nastavljajući delo Marxa i Engelsa, piše nekrolog u kome odaje priznanje Engelsovoj teorijskoj i praktičnoj revolucionarnoj delatnosti. Nekrolog je objavljen u zborniku «Работник» br. 1/2, 1896.

Registar imena

- Adler, Victor* (Viktor Adler; 1852 - 1918) — saosnivač i vodeći član austrijske Socijaldemokratske partije; od 1889 do 1895. dopisivao se s Engelsom; delegat na međunarodnim socijalističkim kongresima radnika 1889, 1891. i 1893; urednik lista »Arbeiter-Zeitung«; kasnije predstavnik desnog krila austrijske Socijaldemokratske partije i Druge Internacionale. 43
- Adolf* (1817 - 1905) — vojvoda od Nassaua (1839 - 1866), veliki vojvoda od Luksemburga (1890 - 1905). 443
- Albrecht, Karl* (Karl Albrecht; »Pro-rok«; 1788 - 1844) — trgovac; zbog učešća u opozicionom pokretu studentskog udruženja osuđen na šest godina zatvora. Nastanjuje se 1841. u Švajcarskoj gde je u religiozno-mističnoj formi širio ideje bliske utopijskom Weitlingovom komunizmu. 384
- Aleksandar* vidi Aleksandar III.
- Aleksandar I* (1777 - 1825) — ruski car (1801 - 1825). 23 24 28
- Aleksandar II* (1818 - 1881) — ruski car (1855 - 1881). 32 33 34 358
- Aleksandar III* (1845 - 1894) — ruski car (1881 - 1894). 39 40 47 206 216 217 302 303 331 452
- Aleksandar Veliki* (356 - 323 pre n. e.) — antički vojskovođa i državnik. 393
- Almohadi* — mavarska dinastija u severnoj Africi i južnoj Španiji (12 - 13. vek). 382
- Almoravidi* — mavarska dinastija u severnoj Africi i južnoj Španiji (11 - 12. vek). 382
- »Alter Fritz« (»Stari Fric«) — vidi *Friedrich II*
- Alvisi* (Alvizi) — italijanski političar, senator. 304 - 306
- Amadeo I* (1845 - 1890) — sin Vittorija Emanuela II, kralj Španije (1870 - 1873). 355
- Anaksagora iz Klazomene* (Mala Azija) (oko 500 - 428. pre n. e.) — starogrčki materijalistički filozof. 246
- Antioh IV iz Epifana* — sirijski kralj iz dinastije Seleukida (175 - 164 pre n. e.). 388
- Antonin Pije* (86 - 161) — rimski car (138 - 161). 387
- Arbib, Edoardo* (1840 - 1906) — italijanski političar i novinar, poslanik u parlamentu, predstavnik građanske desnice. 306
- Arhimed* (oko 287 - 212. pre n. e.) — grčki matematičar i fizičar. 317
- Ariosto, Lodovico* (Lodoviko Ariosto; 1474 - 1533) — italijanski renesansni pesnik; glavno delo mu je »L' Orlando furioso« (»Besni Roland«). 148

- Arkwright, Sir Richard* (ser Ričard Arkrajt; 1732 - 1792) — engleski preduzimač iz vremena industrijske revolucije u Engleskoj, pronalazač i konstruktor nekoliko tipova mašina-predilica. 256
- Auer, Ignaz* (Ignac Auer; 1846 - 1907) — jedan od vođa nemačke Socijaldemokratske partije, revizionist; više godina član Rajhstaga. 55 74
- August, Gaj Julije Cezar Oktavijan* (63. pre n. e. — 14. n. e.) — rimski car (27. pre n. e. — 14. n. e.). 396
- Aveling, Edward* (Edvard Eveling; 1851 - 1898) — engleski socijalist, književnik i publicist; učestvovao u prevođenju prve knjige »Kapitala« na engleski; od 1884. član Socijaldemokratske federacije, saosnivač Socijalističke lige (1884); krajem osamdesetih do početka devedesetih godina bio organizator masovnog pokreta nekvalifikovanih i nezaposlenih radnika; delegat Međunarodnog socijalističkog kongresa radnika 1889, 1891. i 1893; suprug Marxove kćeri Eleanor. 51 53
- Bachofen, Johann Jakob* (Johan Jakob Bahofen; 1815 - 1887) — švajcarski istoričar i pravnik, autor dela »Das Mutterrecht«. 180 - 184 186 187
- Bacon, Francis, Viscount of Saint Albans and Baron of Verulam* (Frensis Bekon vikont od Sent Albana i baron od Verulama; 1561 - 1626) — engleski državnik i političar, filozof, prirodnjak i istoričar. 246 - 248
- Bahr, Hermann* (Herman Bar; 1863 - 1934) — austrijski literarni i umetnički kritičar, književnik i dramaturg. 66 67 68
- Bakunjin, Mihail Aleksandrovič* (1814 - 1876) — ruski ideolog i teoretičar anarhizma; učestvuje u revoluciji 1848/49 u Nemačkoj; zastupao je panslavističke poglede; nastupa u Međunarodnom udruženju radnika (Prvoj internacionali) kao protivnik marksizma; iz Udruženja isključen na Haškom kongresu 1872. zbog razbijačkog delovanja. 44 48 56 75 288 293 294 352 355 - 357 390
- Barott, Camille-Hyacinthe-Odilon* (Kamij-Ijasent - Odilon Baro; 1791 - 1873) — francuski građanski političar, za vreme Julske monarhije vođa liberalne dinastičke opozicije; od decembra do oktobra 1849. ministar predsednik, oslanjao se na kontrarevolucionarni monarhistički blok. 442
- Bastelica, André* (Andre Bastelika; 1845 - 1884) — štampar; predstavnik francuskog i španskog radničkog pokreta, član Međunarodnog udruženja radnika, pristalica Bakunjina; 1871. član Generalnog veća Međunarodnog udruženja radnika i delegat na Londonskoj konferenciji. 293
- Bauer, Bruno* (Bruno Bauer; 1809 - 1882) — nemački filozof, istoričar religije i publicist, mladohegelovac; posle 1866. nacional-liberal. 285 286 291 386 387 400
- Baumarchais, Pierre-Augustin Caron de* (Pjer-Ogisten Karon de Bomarše; 1732 - 1799) — francuski dramatičar. 97
- Bebel, August* (August Bebel; 1840 - 1913) — saosnivač i jedan od vođa nemačke Socijaldemokratske partije; prijatelj i učenik Marxa i Engelsa. Kao odlučni protivnik pruskog militarizma, zalagao se za ujedinjenje Nemačke revolucionarno-demokratskim putem. Bio je na čelu Socijaldemokratske partije u ilegalnoj borbi 1878 - 1890. protiv Zakona o socijalistima; dugogodišnji parlamentarni predstavnik socijaldemokratije u nemačkom Rajhstagu; učesnik na kongresima Druge internacionale. 55 74 99 146 210 211 319 437 455 460
- Becker, August* (August Beker; 1814 - 1871) — publicist, član Saveza pravednih u Švajcarskoj, pristalica

- Weitlinga; učesnik u revoluciji 1848/49 u Nemačkoj; početkom pedesetih godina emigrira u SAD, tamo saraduje u demokratskim listovima. 384
- Beesly, Edward Spencer* (Edvard Spenser Bizli; 1831 - 1915) — engleski građanski istoričar i političar, profesor na Londonskom univerzitetu; piše u engleskoj štampi o Međunarodnom udruženju radnika i o Pariskoj komuni. 82 85 98 119 120 123 127 128 132
- Benary, Ferdinand* (Ferdinand Benari; 1805 - 1880) — orijentalist i egzeget, profesor u Berlinu. 396 397 398
- Bengel, Johann Albrecht* (Johan Albrecht Bengel; 1687 - 1752) — protestantski teolog, komentator i izdavač religioznih tekstova. 398
- Bernadotte, Jean-Baptiste-Jules* (Žan-Batist-Žil Bernadot; 1764 - 1844) — maršal Francuske; učestvuje u ratovima Francuske Republike i Napoleoneve Francuske; 1810. postaje usvojenik, posinak švedskog kralja Karla XIII; zatim postaje švedski prestolonaslednik i regent; 1813. bori se protiv Napoleona I; pod imenom Karl XIV Johann kralj Švedske i Norveške (1818 - 1844). 24
- Bernstein, Eduard* (Eduard Bernštajn; 1850 - 1932) — socijaldemokratski publicist, urednik lista »Der Sozialdemokrat« (1881 - 1890); delegat Međunarodnog socijalističkog kongresa radnika 1889. i 1893; javno zastupao reviziju marksizma, postaje jedan od vođa revizionističkog krila nemačke socijaldemokratije i Druge internacionale. 43
- Beust, Friedrich von* (Fridrih fon Bojst; 1817 - 1899) — bivši pruski oficir, zbog političkog ubedenja odlazi u penziju; 1848. postaje član komiteta Kelnskog radničkog udruženja, urednik lista »Neue Kölnische Zeitung« (od septembra 1848. do februara 1849.); 1849. učestvuje u badensko-falačkom ustanku, nakon toga emigrira u Švajcarsku; profesor pedagogije. 323
- Biagini* (Bijađini) — činovnik italijanskog ministarstva finansija. 307
- Bismarck, Otto Fürst von* (knez Oto fon Bizmark; 1815 - 1898) — državnik i diplomat, predtavnik pruskog junckerstva, pruski ministar predsednik (1862 - 1871) i kancelar Nemačke (1871 - 1890); sprovodi ujedinjenje Nemačke »kontrarevolucionarnim putem, na junckerski način« (Lenjin) pomoću dinastičkih ratova (1866. protiv Austrije i malih nemačkih država koje su bile sa njim u savezu, kao i 1870/71. protiv Francuske); unutarnjim političkim merama učvršćuje savez junckerstva sa krupnom buržoazijom, potpomaže jačanje prusko-nemačkog militarizma; kao protivnik radničkog pokreta uvodi 1878. Zakon protiv socijalista, koji je višegodišnjom borbom radničke klase stavljen van snage 1890. godine. 4 - 8 33 - 35 38 40 65 158 160 163 206 211 214 215 216 231 239 273 302 309 335 402 405 433 435 437 443 455 462
- Blanc, Jean-Joseph-Louis* (Žan-Žozef-Luj Blan; 1811 - 1882) — francuski sitnoburžoaski socijalist, novinar i istoričar; 1848. član provizorne vlade i predsednik Luksemburške komisije; zastupa stanovište izmirenja klasa i sporazuma s buržoazijom; avgusta 1848. emigrira u Englesku, gde postaje vođa građanske emigracije. 210 374
- Blanqui, Louis-Auguste* (Luj-Ogist Blanki; 1805 - 1881) — francuski revolucionar, komunist-utopist; organizator više tajnih društava i zavera, aktivni učesnik revolucija 1830. i 1848.; provodi ukupno 36 godina u zatvoru i po kaznenim kolonijama. 60 165 - 167 352 353 357 390 436
- Blum, Robert* (Robert Blum; 1834 - 1905) — novinar, revolucionarni demokrata, vođa levice u francuskoj Nacionalnoj skupštini; oktobra 1848. učestvuje u Bečkom ustanku; nakon pada Beča streljan po presudi prekog suda. 54

- Boguslawski, Albert von* (Albert fon Boguslavski; 1834 - 1905) — pruski general i reakcionarni vojni pisac, učestvuje u gušenju poljskog ustanaka (1863/64); devedesetih godina saradnik nacionalističkih novina. 442 443
- Böhme, Jakob* (Jakob Beme; 1575 - 1624) — obučar; nemački filozof - mističar. 247
- Boisguillebert, Pierre Le Pésant, sieur de* (Pjer le Pesan gospodar od Boagijbera; 1646 - 1714) — francuski ekonomist u periodu feudalnog apsolutizma, tvorac elementarna klasične građanske političke ekonomije; u okvirima jedne opšte feudalne koncepcije zalaže se za otklanjanje siromaštva masa. 220 451
- Bolingbroke, Henry St.-John, Viscount* (Henri Sent-Džon vikont Bolingbruk; 1678 - 1751) — engleski državnik i političar, filozof deist, jedan od vođa torijevaca. 255
- Börne, Karl Ludwig* (Karl Ludvig Berne; 1786 - 1837) — nemački publicist i kritičar, predstavnik radikalne sitnoburžoaske opozicije; autor dela »Pisma iz Pariza«, preko koga su se Nemci upoznali sa revolucionarnim događajima u Francuskoj; pri kraju života postaje pristalica hrišćanskog socijalizma. 43
- Boroš, Alojz* (1797 - 1869) — knjižar u Pragu, liberalni političar; učestvuje u revoluciji 1848. u Austriji. 340
- Boulanger, Georges-Ernest-Jean-Marie* (Žorž-Ernest-Žan-Mari Bulanže; 1837 - 1891) — francuski general, politički pustolov, ministar rata (1886. i 1887); pokušava pomoću revanšističke, antinemačke propagande i političke demagogije da uspostavi svoju vojnu diktaturu u Francuskoj. 36 60
- Bourbons* (Burboni) — francuska dinastija, vladala u Francuskoj (1589 - 1792, 1814/1815 i 1815 - 1830), u Španiji (1701 - 1808, 1814 - 1868 i 1874 - 1931), u Napulju i Siciliji (1735 - 1860) i u Parmi (1748 - 1859). 25 28
- Bovio, Giovanni* (Đovani Bovio; 1841 - 1903) — italijanski filozof idealist; građanski političar, republikanac; 1876. član parlamenta; profesor na univerzitetu u Napulju. 236 237
- Bracke, Wilhelm* (Vilhelm Brake; 1842 - 1880) — nemački socijaldemokrat, izdavač socijalističke literature u Braunšvajgu; saosnivač (1869) i jedan od vođa Socijaldemokratske radničke partije (ajzenahovaca); blizak Marxu i Engelsu. 74 291 297
- Bremer, Julius* (Julijus Bremer) — socijaldemokratski funkcioner u radničkim organizacijama u Magdeburgu. 68
- Brentano, Lujo* (*Ludwig Josep.*) (Ludvig Jozef, Lujo Brentano; 1844-1931) — ekonomist mlade istorijske škole Nemačkoj, katedarski socijalista, građanski reformator; saosnivač Udruženja za socijalnu politiku (1872). 77 79 - 95 96 - 108 112 121 - 127 129 130 - 139 140 - 142 145 - 157 261
- Bright, John* (Džon Brajt; 1811 - 1889) — engleski fabrikant, vodeći predstavnik slobodne trgovine, saosnivač Lige protiv Zakona o žitu; od početka šezdesetih godina vođa levog krila Liberalne partije; više puta ministar u liberalnim kabinetima. 199 229 259 272
- Broadhurst, Henry* (Henri Brodherst; 1840 - 1911) — građevinski radnik, funkcioner u engleskom sindikalnom pokretu i političar; sekretar parlamentarnog komiteta Kongresa sindikalne unije (1875 - 1890), član parlamenta (Liberalne partije); 1886. zamenik ministra unutrašnjih poslova. 278
- Buckland, William* (Viljem Baklend; 1784 - 1856) — engleski geolog. 248
- Burns, John* (Džon Berns; 1858 - 1943) — predstavnik engleskog radničkog pokreta, osamdesetih godina vođa

- novih sindikata (Trade-Union), pripada organizatorima štrajka london-skih dokera (1889); devedesetih godina prelazi liberalnim sindikatima i nastupa protiv socijalističkog pokreta; od 1892. član parlamenta, u liberalnim vladama ministar za komunalno samoupravljanje (1905 - 1914) i trgovinu (1914). 277 460
- Cabet, Etienne* (Etijen Kabe; 1788 - 1856) — francuski pravnik i publicist, komunist-utopist; autor utopijskog romana »Voyage en Icarie« (»Put u Ikariju«, 1842). 49
- Calvin, Jean* (Žan Kalvin; 1509 - 1564) — verski reformator u Ženevi, osnivač jednog pravca protestantizma — kalvinizma, koji izražava interese buržoazije u periodu prvobitne akumulacije kapitala. 253
- Camphausen, Ludolf* (Ludolf Kamp-hauzen; 1803 - 1890) — bankar u Kelnu, vođa rajnske liberalne buržoazije; pruski ministar-predsednik (marta od juna 1848), vodi kapitulantsku politiku nemačke buržoazije u dogovoru s kontrarevolucionarnim snagama. 285
- Caprivi, Leo, Graf von* (Leo Kaprivi, grof; 1831 - 1899) pruski državnik, general, državni kancelar (1890 - 1894). 158 202 216 346
- Carnot, Marie-François-Sadi* (Mari-Fransoa-Sadi Karno; 1837 - 1894) — francuski državnik, umereni građanski republikanac, bio više puta ministar; predsednik republike (1887 - 1894). 353
- Cartwright, Edmund* (Edmund Kart-rajt; 1743 - 1823) — pronalazač mehaničkog razboja. 256
- Cezar, Gaj Julije* (oko 100 - 44 pre n. e.) — rimski vojskovođa i državnik; pisac, autor istorije galskih ratova. 186 397
- Cavallotti, Felice* (Feliče Kavaloti; 1842 - 1898) — italijanski političar i publicist, učestvuje u nacionalno-oslobodilačkom pokretu, vođ građanskih radikala; od 1873 poslanik u parlamentu. 373
- Charles I* (Čarls I; 1600 - 1649) — engleski kralj (1625 - 1649); pogubljen za vreme engleske buržoaske revolucije. 253
- Charles X* (Šarl X; 1757 - 1836) — francuski kralj (1824 - 1830); svrgnut u julskoj revoluciji 1830. 27
- Chateaubriand, François-René, vicomte de* (Fransoa Rene vikont od Šatobrijana; 1768 - 1848) — francuski književnik, reakcionarni državnik i diplomat; ministar inostranih poslova (1822 - 1824), predstavnik Francuske na Kongresu u Veroni 1822. 27
- Chauvin, Nicolas* (Nikola Šoven) — penzionisani grenadir i poštovalac Napoleona I, simbol hvalisavca i preteranog patriote. Po njemu nastao pojam — šovinizam. 335
- Christian, Herzog von Glücksburg* (Kristijan, vojvoda od Gliksburga; 1818 - 1906) — od 1852. danski prestolonaslednik, kralj Danske pod imenom Kristian IX (1863 - 1906). 30
- Cipriani, Amilcare* (Amilkare Kipriani; 1844 - 1918) — italijanski socijalist; šezdesetih godina pristalica Garibaldi; učestvuje u Pariskoj komuni; potpredsednik Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa 1889. u Parizu. 449
- Klaudije, Tiberije Klauđije Druz Neron Germanik* (10. pre n. e. - 54. n. e.) — rimski car (41 - 54). 388
- Clemenceau, Georges-Benjamin* (Žorž Benžamen Klemanso; 1841 - 1929) — francuski publicist i političar, od osamdesetih godina vođa radikalne partije; ministar-predsednik (1906 - 1909 i 1917 - 1920); jedan od tvoraca Versajske Evrope. 217
- Cobden, Richard* (Ričard Kobden; 1804 - 1865) — fabrikant iz Manchestera, liberal, pristalica slobodne

- trgovine, saosnivač Lige protiv Zakkona o žitu; član parlamenta. 199 259
- Colajanni, Napoleone* (Napoleone Kolajani; 1847 - 1921) — italijanski političar i publicist, republikanac; učestvuje u nacionalnooslobodilačkom pokretu; u osamdesetim i devedesetim godinama blizak socijalistima; od 1890. poslanik u parlamentu. 305 306
- Collins, John Anthony* (Džon Entoni Kolins; 1676 - 1729) — engleski deistički filozof i matematičar. 248
- Komodijan* (prva polovina 3. veka) — latinski pisac i crkveni velikodostojnik u doba prvobitnog hrišćanstva. 387
- Consiglio* (Konsiljo) — generalni direktor banke u Napulju, senator. 304
- Constans, Jean-Antoine-Ernest* (Žan-Antoan-Ernest Konstan; 1833 - 1913) — francuski državnik, umereni građanski republikanac; ministar unutrašnjih poslova (1880 - 1881 i 1889 - 1892.) 217
- Courier de Méré, Paul-Louis* (Pol-Luj Kurije de Mere; 1772 - 1825) — francuski filolog i publicist, građanski demokrat; protivnik feudalnoklerikalne reakcije u Francuskoj. 97
- Coward, William* (Viljem Kauard; 1657 - 1725) — engleski lekar, filozof materijalist. 248
- Crispi, Francesco* (Frančesko Krispi; 1818 - 1901) — italijanski državnik, građanski republikanac, učesnik nacionalnooslobodilačkog pokreta; krajem šezdesetih godina branilac konstitucionalne monarhije, vođa takozvane građanske »levice«, ministar-predsednik i ministar unutrašnjih poslova (1887 - 1891, 1893 - 1896); suzbija pokret italijanskih radnika i seljaka represalijama. 304 305 309 402 404
- Cromwell, Oliver* (Oliver Kromvel; 1599 - 1658) — engleski državnik; vođa buržoazije i poburžoženog plemstva za vreme građanske revolucije u 17. veku; lord-protektor (šef države) Engleske, Škotske i Irske (1653 - 1658). 253
- Czapka, Freiherr von* (baron fon Čapka) — visoki činovnik austrijske vlade. 339
- Dante, Alighieri* (Dante Aligijeri; 1265 - 1321) — veliki italijanski pesnik, pisac »Božanstvene komedije«. 311
- Darboj, Georges* (Žorž Darboa; 1813 - 1871) — francuski teolog, od 1863. nadbiskup Pariza; u maju 1871. komunari su ga streljali kao taoca. 165
- Darwin, Charles Robert* (Čarls Robert Darvin; 1809 - 1882) — engleski prirodnjak, osnivač nauke o postanku i razvoju biljnih i životinjskih vrsta. 187 245
- Dell'Avale, Carlo* (Karlo Del'Avale) — vodeći predstavnik italijanskog socijalističkog pokreta, 1894. član vodstva Socijalističke partije italijanskih trudenika. 402
- Demokrit iz Abdere* (oko 460 - 370. pre n. e.) — grčki filozof materijalist; jedan od osnivača atomističke teorije. 246
- Dibič, Ivan Ivanovič, grof* (1785 - 1831) — ruski vojvoda, vrhovni komandant u rusko-turskom ratu 1828/29; komandant armije koja je razbila poljski ustanak 1830/31. 28
- Dietz, Johann Heinrich Wilhelm* (Johan Hajnrih Wilhelm Dic; 1843 - 1922) — nemački socijaldemokrat; osnivač izdavačke kuće J. H. W. Dietz, kasnije izdavačke kuće Socijaldemokratske partije u Štutgartu; od 1881. član nemačkog Rajshstaga. 180
- Dioklecijan, Gaj Aurelije Valerije* (oko 245 - 313) — rimski car (284 - 305). 444

- Disraeli (D'Israeli), Benjamin*, (od 1876) *Earl of Beaconsfield* (Bendžamin Dizraeli (od 1876) erl od Bikonsfilda; 1804 - 1881) — britanski državnik i pisac, vođa torijevaca, zatim Konzervativne partije; ministar finansija (1852, 1858/1859 i 1866 - 1868), ministar predsednik (1868 i 1874. do 1880). 259
- Dodwell, Henry, the younger* (Henri Dodvel, mladi; umro 1784) — engleski filozof materijalist, deist. 248
- Drumont, Édouard-Adolphe* (Eduard-Adolf Drimon; 1844 - 1917) — francuski reakcionarni publicist, autor više antisemitskih članaka i knjiga. 42
- Dühring, Eugen Karl* (Eugen Karl Diring; 1833 - 1921) — nemački filozof eklektičar, predstavnik sitnoburžoaskog socijalizma; u svojoj filozofiji spojio je idealizam, vulgarni materijalizam i pozitivizam; od 1863. do 1877. privatni docent na Berlinskom univerzitetu. 69 244 245
- Duns Scotus, John* (Džon Duns Skotus; oko 1265 - 1308) — engleski filozof skolastičar, predstavnik nominalizma, koji je u srednjem veku bio prvi izraz materijalizma; autor dela u četiri knjige «Opus Oxoniense». 246
- Engelmann, Paul* (Paul Engelman; 1854 - 1916) — predstavnik mađarskog radničkog pokreta, po zanimanju limar; urednik lista «Arbeiter-Wochen-Chronik»; saosnivač Socijaldemokratske partije Mađarske (1890) i vođa njenog levog krila čije su pristalice bile 1892. isključene iz partije; zatim saosnivač i vođa Socijaldemokratske radničke partije (1892 - 1894). 301
- Engels, Friedrich* (Fridrih Engels; 1820 - 1895) — 13 20 25 29 42 - 44 47 - 50 55 - 60 63 - 73 75 79 - 81 83 85 87 89 95 96 98 100 145 146 149 151 - 153 156 - 160 170 - 172 178 - 180 188 189 193 197 198 200 201 202 204 206 209 211 221 - 225 227 - 229 235 - 237 240 242 243 247 248 262 263 265 - 267 271 - 278 279 311 315 - 378 381 - 406 409 - 446 449 - 463
- Epikur* (oko 341 - 270. pre n. e.) — grčki filozof materijalist. 285
- Ernst, Paul* (Paul Ernst; 1866 - 1933) — nemački književni kritičar i dramatičar, krajem osamdesetih godina pristupa socijaldemokratiji; vođa poluanarhističke opozicije «Mladih»; isključen 1891. iz Socijaldemokratske partije Nemačke. 66 - 70
- Eshil* (525 - 456 pre n. e.) grčki dramatičar, autor klasičnih tragedija. 182
- Eudes, Émile* (Emil Ed; 1843 - 1888) — francuski revolucionar, blankist, član i general Komune, delegat Komune odgovoran za pitanja rata; posle poraza Komune emigrirao u Švajcarsku, kasnije u Englesku; na osnovu amnestije vraća se 1880. u Francusku i pridružuje se organizatorima Centralnog revolucionarnog komiteta blankista. 165 353
- Ewald, Georg Heinrich August* (Georg Hajnrih August Ewald; 1803 - 1875) — nemački orijentalist, egzeget i kritičar Biblije. 396
- Fallmerayer, Jakob Philipp* (Jakob Filip Falmerajer; 1790 - 1861) — nemački istoričar i istraživač. 399
- Fawcett, Henry* (Henri Fosit; 1833 - 1884) — engleski ekonomist, od 1865. član parlamenta, liberal. 116
- Fernand I* (1793 - 1875) — austrijski car (1835 - 1848). 310
- Fernando VII* (1784 - 1833) — španski kralj (1808. i 1814. do 1833). 342
- Ferry, Jules-François-Camille* (Žil-Fransoa-Kamij Feri; 1832 - 1893) — francuski advokat, publicist i političar, jedan od vođa umerenih građanskih republikanaca, član ta-

- kozvane vlade nacionalne odbrane, gradonačelnik Pariza (1870/71); borio se protiv revolucionarnog pokreta; ministar predsednik (1880/1881 i 1883 - 1885); vodio politiku kolonijalnog osvajanja. 158 352
- Filip II Makedonski* (oko 382 - 336 pre n. e.) — kralj Makedonije (359 - 336 pre n. e.). 393
- Filo(n) Aleksandrijski (Filo Judejski)* (oko 20 pre n. e. do 54 n. e.) — glavni predstavnik jevrejsko-aleksandrijske religiozne filozofije, koja je imala velikog uticaja na stvaranje hrišćanske teologije. 387 389 394
- Flocon, Ferdinand* (Ferdinan Flokon; 1800 - 1866) — francuski političar i publicist, sitnoburžoaski demokrat; urednik lista «La Réforme»; 1848. član provizorne vlade. 374
- Floquet, Charles-Thomas* (Šarl-Toma Floke; 1828 - 1896) — francuski državnik, građanski radikal; član poslaničke komore (1876 - 1893) i njen predsednik, ministar-predsednik (1888. i 1889); pošto je bio umešan u panamsku aferu, morao je 1892. da napusti politički život. 307
- Fontane, Marius* (Marius Fontan; 1838 - 1914) — francuski pisac, pripadao je rukovodstvu društva Panamski kanal, u Panamskom procesu 1893. osuđen na dve godine zatvora, kasnije rehabilitovan. 307
- Forster, William Edward* (Viljem Edvard Foster; 1818 - 1886) — engleski fabrikant i političar, liberal, ministar za Irsku (1880 - 1882); ugušio irski nacionalni pokret otpora na najsvirepiji način. 258 259
- Fortis, Alesandro* (Alesandro Fortis; 1842 - 1909) — italijanski advokat i političar, od 1880. poslanik u parlamentu, predstavnik takozvane građanske «levice». 307
- Fourier, François-Marie-Charles* (Fransoa-Mari-Sarl Furije; 1772 - 1837) — francuski socijalist-utopist. 49 179 188 391
- Freycinet, Charles-Louis de Saulses de* (Šarl-Luj od Solsea od Frejsine; 1828 - 1923) — francuski državnik i diplomat; umereni građanski republikanac; u više navrata nalazi se na ministarskim položajima, ministar-predsednik (1879/1880, 1882, 1886. i 1890 - 1892); kompromitovan u vezi sa panamskom aferom, morao je 1892. da podnese ostavku i da se povremeno povuče iz političkog života. 307
- Friedrich II (der «Große»)* (Fridrih II «Veliki»; 1712 - 1786) — pruski kralj (1780 - 1786). 5 18 20 21 425
- Friedrich III* (Fridrih III; 1831 - 1888) — nemački car i kralj Pruske (9. marta do 15. juna 1888). 7
- Friedrich Wilhelm I* (Fridrih Vilhelm I; 1802 - 1875) — sargent (1831 - 1847) i izborni knez Hesena (1847 - 1866). 443
- Friedrich Wilhelm II* (Fridrih Vilhelm II; 1744 - 1797) pruski kralj (1786 - 1797) 22
- Friedrich Wilhelm III* (Fridrih Vilhelm III; 1770 - 1840). 25
- Friedrich Wilhelm IV* (Fridrih Vilhelm IV; 1795 - 1861) — pruski kralj (1840 - 1861). 30
- Galba, Servije Sulpicije* (5. pre n. e. — 69. n. e.) — rimski državnik, šezdesetih godina namesnik provincije Taragona u Španiji; posle Neronove smrti, juna 68. proglašen za cara; januara 69. pao kao žrtva zavere pretorijanaca. 396
- Garibaldi, Menotti* (Menoti Garibaldi; 1840 - 1903) — sin Giuseppe Garibaldija; učestvovao u nacionalno-oslobodilačkom pokretu Italije i borio se u nemačko-francuskom ratu na francuskoj strani; početkom sedamdesetih godina postaje preduzetnik, zatim poslanik u italijanskom parlamentu (1876 - 1900) 306
- Gavazzi* (Gavaci) — italijanski političar, početkom devedesetih godina

- poslanik u italijanskom parlamentu. 305
- Geib, August* (August Gajb; 1842 - 1879) — knjižar u Hamburgu; član Opšteg nemačkog radničkog saveza; učesnik na kongresu u Ajzenahu 1869. i saosnivač Socijaldemokratske radničke partije, partijski blagajnik (1872 - 1878); član parlamenta (1874 - 1876). 74
- Georg V* (1819 - 1878) — hanoverski kralj (1851 - 1866). 443
- Gervais, Alfred-Albert* (Alfred-Alber Žerve; 1837 - 1921) — francuski admiral, učestvovao u krmskom ratu, u kolonijalnoj ekspediciji u Kini (1860), kao i u nemačko-francuskom ratu; 1891. komandant francuskog eskadrona koji je posetio Kron-štat. 303
- Girs, Nikolaj Karlovič* (1820 - 1895) — ruski diplomat, otpravnik poslova u Teheranu (od 1863), u Bernu (od 1869), u Stokholmu (od 1872), saradnik ministra spoljnih poslova (1875 - 1882), ministar spoljnih poslova (1882 - 1895). 14
- Giffen, Sir Robert* (ser Robert Gifin; 1837 - 1910) — engleski nacionalni ekonomist i statističar, stručnjak za finansije, upravnik statističkog odeljenja u Ministarstvu za trgovinu i saobraćaj 1876 - 1897. 232 274 418
- Giolitti, Giovanni* (Đovani Đoliti; 1842 - 1928) — italijanski državnik, vođ takozvane građanske levice; ministar finansija (1889 - 1890); ministar predsednik (1892/1893); zbog učešća u aferi Banca-Romana povukao se i postepeno napustio politički život. 305 307 309
- Giraud-Teulon, Alexis* (Aleksis Žiro-Telon; rođ. 1839) — profesor istorije u Ženevi, autor više dela iz istorije prvobitnog društva. 186 188
- Gladstone, William Ewart* (Viljem Juart Gledston; 1809 - 1898) — britanski državnik, torijevac, zatim pilovac (pristalica Roberta Peela), u drugoj polovini 19. veka vođa Liberalne partije, ministar finansija (1852 - 1855. i 1859 - 1866), predsednik vlade (1868 - 1874, 1880 - 1885, 1886. i 1892 - 1894). 21 37 80 - 86 87 - 91 94 96 98 99 102 - 109 112 - 116 117 - 135 136 - 144 146 - 151 153 155 - 157 278 336
- Gorčakov, Aleksandar Mihailovič, knez* (1798 - 1883) — ruski državnik i diplomat, ambasador u Beču (1854 - 1856), ministar spoljnih poslova (1856 - 1882). 14 32
- Grasi, braća Gaj Grah* (153 - 133 pre n. e.) i Tiberije Grah (162 - 133 pre n. e.) — vođe agrarnog pokreta koji je zastupao interese sitnih seljaka u starom Rimu. 443
- Grévy, François-Paul-Jules* (Fransoa-Pol-Žil Grevi; 1807 - 1891) — francuski državnik, umereni građanski republikanac; predsednik republike (1879 - 1887). 352
- Grimaldi, Bernardino* (Bernardino Grimaldi; 1841 - 1897) — italijanski državnik, od 1876. poslanik u parlamentu, predstavnik takozvane građanske levice, ministar finansija (1879, 1888/1889, 1890/1891 i 1892/1893). 306 307
- Grosvenor, Hugh Lupus* (od 1874. vojvoda od Westminstera) (Hju Lupes Gruvner; 1825 - 1899) — engleski liberalni političar; veliko-posednik. 42/43
- Guillaume, James* (Džejms Gijom; 1844 - 1916) — švajcarski učitelj; anarhist bakunjinist; organizator Alijanse socijalističke demokratije; na Haškom kongresu isključen iz Prve internacionale zbog razbijačke delatnosti; za vreme prvog svetskog rata postaje socijalšovinist. 294
- Guizot, François-Pierre-Guillaume* (Fransoa-Pjer-Gijom Gizo; 1787 - 1874) — francuski istoričar i državnik, od 1840. do 1848. vodio je unutarnju i spoljnu politiku Francuske, štitio je interese krupne finansijske buržoazije. 286

- Gilich, Gustav von* (Gustav fon Gilih; 1791 - 1847) — nemački ekonomist i historičar, autor više radova iz historije nacionalne ekonomije. 18
- Gustav III* (1746 - 1792) — švedski kralj (1771 - 1792). 22
- Hadrijan, Publije Elije* (76 - 138) — rimski car (117 - 138). 387
- Hanseman, David Justus* (David Justus Hanzeman; 1790 - 1864) — vodeći predstavnik rajnske liberalne buržoazije; od marta do septembra 1848. pruski ministar finansija; vodio je politiku sporazumevanja buržoazije sa kontrarevolucionarnim feudalnim snagama. 285
- Hardie, James Keir* (Džejsms Kier Hardi; 1856 - 1915) — rudar, kasnije publicist, predstavnik engleskog radničkog pokreta, reformist; osnivač i vođa Škotske radničke partije (od 1888) i Nezavisne radničke partije (od 1893), jedan od najaktivnijih vođa Laburističke partije. 277
- Hartley, David* (Dejvid Hartli; 1705 - 1757) — engleski lekar i filozof materijalist. 248
- Haxthausen, August, Freiherr von* (August baron fon Haksthäuzen; 1792 - 1866) — pruski visoki činovnik; autor mnogih dela u kojima piše o postojećim ostacima seoskih zajednica («opština») u Rusiji; po svojim političkim pogledima pristalica feudalne zavisnosti seljaka. 357 365
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (Georg Wilhelm Fridrih Hegel; 1770 - 1831) — najznačajniji predstavnik klasične nemačke filozofije, koja u njegovom sistemu dostiže svoj vrhunac. 250 265 285 286 291
- Heine, Heinrich* (Hajnrh Hajne; 1797 - 1856) — pesnik nemačkog romantizma; i strasni patriot, neprijatelj apsolutizma i feudalno-klerikalne reakcije, pobornik demokratske Nemačke; prisni prijatelj porodice Marx. 43 337 392
- Henri IV* (Anri IV; 1553 - 1610) — francuski kralj (1589 - 1610). 303
- Henry VII* (Henri VII; 1457 - 1509) — engleski kralj (1485 - 1509). 254
- Henry VIII* (Henri VIII; 1491 - 1547) — engleski kralj (1509 - 1547). 254
- Hercen, Aleksandar Ivanovič* (1812 - 1870) — ruski pisac, revolucionarni demokrat, filozof-materijalist, emigrirao 1847. i u inostranstvu osnovao Slobodnu rusku štampariju i izdavao časopis «Полярная звезда» i list «Колокол». 357 358 365
- Hobbes, Thomas* (Tomas Hobs; 1588 - 1679) — engleski filozof, predstavnik mehaničkog materijalizma; pobornik apsolutizma 247 248 255
- Hodgskin, Thomas* (Tomas Hodžskin; 1787 - 1869) — engleski ekonomist i publicist; zastupnik interesa proletarijata i kritičar kapitalizma sa stanovišta utopijskog socijalizma; oslanjajući se na Ricardovu teoriju dolazi do socijalističkih ideja. 243
- Hopkins, Thomas* (Tomas Hopkins; početak 19. veka) — engleski ekonomist. 243
- Hunter, Henry Julian* (Henri Džulijen Hanter) — engleski lekar, autor velikog broja izveštaja o katastrofalnim životnim uslovima radnika. 109
- Hyndman, Henry Mayers* (Henri Mejers Hajndmen; 1842 - 1921) (osamdesetih godina pod pseudonimom John Broadhouse) — engleski socijalist reformist; osnivač (1881) i vođa Demokratske federacije, koja se 1884. pretvara u Socijaldemokratsku federaciju; kasnije pripada vođama Britanske socijalističke partije; 1919. isključen zbog imperijalističke ratne propagande. 51 52
- Ibsen, Henrik* (Henrik Ibzen; 1828 - 1906) — norveški dramski pisac. 68

Iglesias, Posse Pablo (Pose Pablo Iglesias; 1850 - 1925) — štampar; predstavnik španskog socijalističkog i radničkog pokreta, proleterski publicist, član španskog Federalnog veća Prve Internacionalne (1871 - 1872); urednik lista «La Emancipación» (1871 - 1873) i član Nove madridske federacije (1872/1873), 1879. saosnivač Socijalističke radničke partije Španije, kasnije vođa njenog reformističkog krila; delegat Međunarodnog socijalističkog kongresa radnika 1889, 1891. i 1893. 401

Irenej (oko 130. do oko 202) — hrišćanski crkveni otac, po poreklu maloazijski Grk, od 177. lionski biskup; u svojim delima istupa protiv jeresi i zasniva hrišćansku dogmatiku. 397 398

Jančuk, Nikolaj Andrejevič (1859 - 1921) — ruski etnograf, osamdesetih i devedesetih godina sekretar etnografskog odeljenja Društva prijatelja prirodnih nauka, antropologije i etnografije; sakuplja narodne pesme. 299

Jones Richard (Richard Džons; 1790 - 1855) — engleski ekonomist; u njegovim spisima ogleda se dekadencija klasične buržoaske političke ekonomije u Engleskoj; u nekim specijalnim pitanjima političke ekonomije nadmašio Ricarda. 145

Joseph II (Jozef II; 1741 - 1790) — sin i savladar carice Marije Terezije (1765 - 1780), austrijski car (1780 - 1790), car Svetog Rimskog Carstva Nemačke Nacije (1765 - 1790). 19 20 21

Juvenal, Decim Junije (oko 60 - 140) — rimski pesnik satiričar. 443

Kaligula, Gaj Cezar (12 - 41) — rimski car (37 - 41). 396

Kanitz, Hans Wilhelm Alexander, Graf von (Hans Vilhelm Aleksander grof fon Kanic; 1841 - 1913) — pripad-

nik nemačke Konzervativne partije, član pruske poslaničke skupštine, zastupnik interesa pruskog junkerstva. 416

Kant, Immanuel (Immanuel Kant; 1724 - 1804) — osnivač nemačke klasične filozofije, predstavnik agnosticizma; u prvom periodu svoje aktivnosti piše dela prirodoslovnog karaktera; autor hipoteze o postanku sveta. 250

Karl XII (1682 - 1718) — švedski kralj (1697 - 1718). 16

Katarina II (1729 - 1796) — ruska carica (1762 - 1796). 14 18 19 21 - 23 24 25 33

Kautsky, Karl (Karl Kaucki; 1854 - 1938) — vodeći teoretičar Socijaldemokratske partije Nemačke i Druge internacionalne; urednik teorijskog organa partije «Die Neue Zeit» (1883 - 1917). do devedesetih godina znatno doprineo širenju marksizma. Kasnije postaje nosilac i ideolog centrizma, srednje struje u radničkom pokretu; posle 1917. ogorčeni protivnik sovjetske vlasti i revolucionarnog radničkog pokreta. 19

Kautsky, Louise (Luize Kaucki) austrijska socijalistkinja, prva žena Karla Kautskog; od 1890. Engelsova sekretarica. 224

Kelley-Wischnewetzky, Florence (Florens Keli-Višnjevecki; 1859 - 1932) — američka socijalistkinja, kasnije građanski reformist; prevodilac Engelsovog dela «Položaj radničke klase u Engleskoj» na engleski jezik; žena socijaliste Wischnewetzskog, koji je emigrirao iz Rusije. 225 267

Kennan, George (Džordž Kenan; 1845 - 1924) — američki novinar i istraživač; 1885/1886 putuje u Sibir, svoje utiske sa puta opisuje u seriji članaka «Siberia and the Exile Systems». 37

Kokosky, Samuel (Samuel Kokoski; 1838 - 1899) — nemački publicist,

1872. priključuje se socijaldemokraciji, urednik više socijaldemokratskih listova. 297
- Köller, Ernst Matthias von* (Ernst Matthias fon Keler; 1841 - 1928) — pruski državnik, konzervativac, član Nemačke skupštine (1881 - 1888), pruski ministar unutrašnjih poslova (1894/1895); protivnik socijaldemokratskog pokreta. 444
- Konstantin I (Veliki), Flavije Valerije Konstantin* (oko 274 - 337) — rimski car 306 - 337). 386 387 444
- Konstantin Pavlovič, Veliki ruski knez* (1779 - 1831) — drugi sin cara Pavla I, od 1814. vrhovni komandant poljske armije, namesnik u Poljskoj (1814 - 1831). 29
- Kovalevski, Maksim Maksimovič* (1851 - 1916) — ruski sociolog, historičar, etnograf i pravnik, političar liberalnog građanskog pravca, napisao je niz radova iz istorije ljudske prvobitne zajednice. 245
- Krez* kralj Lidije (560 - 546 pre n. e.). 8
- Krupp, Friedrich Alfred* (Fridrih Alfred Krup; 1854 - 1902) — magnat nemačke industrije čelika i naoružanja. 425
- Kuhlmann, Georg* (Georg Kulman; rod. 1812) — šarlatan, koji se predstavljao kao prorok i propovedao »istinjski« socijalizam u obliku religioznih fraza nemačkim zanatlijama i pristalicama Weitlinga u Švajcarskoj; kasnije se otkriva kao provokator u službi austrijske vlade. 384 385
- Lafargue, Laura* (Laura Lafarg; 1845 - 1911) — druga kći Karla Marxa, predstavница francuskog radničkog pokreta; 1868. udala se za Paula Lafargue-a. 223
- Lafargue, Paul* (Pol, Lafarg; 1842 - 1911) — francuski socijalist, teoretičar marksizma, član Generalnog Veća Internacionalne; saosnivač Fran-
- cuske radničke partije (1879); delegat Međunarodnih socijalističkih radničkih kongresa 1889. i 1891; učenik i saborac Marxa; suprug Marxove kćeri Laure. 205 223 245 423
- Lamennais (La Mennais), Félicité Robert de* (Felicite Rober de Lamne; 1782 - 1854) — francuski sveštenik, publicist, jedan od ideologa hrišćanskog socijalizma. 384
- Laplace, Pierre-Simon, marquis de* (Pjer-Simon markiz di Laplas; 1749 - 1827) — francuski astronom, matematičar i fizičar; razvija nezavisno od Kanta hipotezu o postanku Sunčevog sistema iz gasovite maglene mase i postavlja je matematički. 249
- Lasker, Eduard* (Eduard Lasker; 1829 - 1884) — političar, od 1867. član Severnonemačke, a od 1871. Nemačke skupštine, osnivač i vođa Nacionalno-liberalne partije, koja je podržavala Bismarckovu reakcionarnu politiku. 121 146
- Lassale, Ferdinand* (Ferdinand Lasal; 1825 - 1864) — nemački publicist, advokat; učestvovao 1848 - 1849. u demokratskom pokretu Rajnske provincije; početkom šezdesetih godina prišao je radničkom pokretu, bio je jedan od osnivača Opšteg nemačkog radničkog saveza (1863); podržavao je politiku ujedinjenja Nemačke »odozgo« pod hegemonijom Pruske; začetnik oportunističkog pravca u nemačkom radničkom pokretu 43 48 55 57 74 98 193 210 211 244 264 265 353 437
- Latham, Robert Gordon* (Robert Gordon Lejtem; 1812 - 1888) — engleski filolog i etnolog, profesor Londonskog univerziteta. 184
- Laveleye, Emile-Louis-Victor, baron de* (Emil-Luj-Viktor baron de Lavlej; 1822 - 1892) — belgijski građanski historičar i ekonomist. 93 136
- Lazzaroni, Cesare* baron (Čezare Laccaroni baron; rod. 1825) — glavni blagajnik Rimske banke (Banca Romana). 306 307 308

- Lazzaroni, Michele, baron* (Mikele Laccaroni baron) — italijanski aristokrat, sinovac Cesara Lazzaronija. 306
- Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste* (Aleksandr-Ogist Ledri-Rolen; 1807 - 1874) — francuski publicist i političar, vod sitnoburžoaskih demokrata; urednik lista «La Réforme»; 1848. ministar unutrašnjih poslova privremene vlade i član egzekutivne komisije; poslanik Ustavotvorne i Zakonodavne skupštine, stajao je na vrhu partije montanjara; posle demonstracije od 13. juna 1849. emigrira u Englesku. 353 374
- Leopold II* (1747 - 1792) — car Svetog Rimskog Carstva Nemačke Nacije (1790 - 1792). 22
- Lesseps, Charles-Aimée-Marie* (Šarl-Erne-Mari Leseps; 1849 - 1923) — sin Ferdinanda Lessepsa, član uprave društva Panamski kanal; u panamskom procesu osuđen na godinu dana zatvora. 307
- Lesseps, Ferdinand-Marie, vicomte de* (Ferdinan Mari Leseps, vikont; 1805 - 1894) — francuski inženjer i preduzetnik; organizuje međunarodno društvo za izgradnju Sueckog kanala (1859 - 1869); rukovodilac društva Panamski kanal, u panamskom procesu osuđen na pet godina zatvora. 307
- Leßner, Friedrich* (Fridrih Lesner; 1825 - 1910) — krojački kalfa, član Saveza komunista, učesnik u revoluciji 1848/49; u kelnskom procesu komunistima 1852. osuđen na tri godine zatvora; od 1856. emigrant u Londonu, član Nemačkog udruženja za obrazovanje radnika u Londonu i Generalnog veća Internacionale; saosnivač Nezavisne radničke partije u Engleskoj; Marxov i Engelsov prijatelj i saborac. 224
- Leuthner, Karl* (Karl Lojtner; rođ. 1869) — austrijski socijaldemokrat, član redakcije lista «Arbeiter-Zeitung»; od 1911. član austrijskog Carevinskog veća. 346
- Levi, Leoné* (Leoni Livaj; 1821 - 1888) — engleski ekonomist, statističar i pravnik 232 274
- Liebig, Justus, Freiherr von* (Justus fon Libih, baron; 1803 - 1873) — nemački hemičar, pionir u teorijskoj, a naročito u organskoj i analitičkoj hemiji; kao i njenoj primeni u poljoprivredi. 264
- Liebknecht, Wilhelm* (Vilhelm Libkneht; 1826 - 1900) — istaknuti vod nemačke socijaldemokratije; kao član Saveza komunista učestvuje u revoluciji 1848/49, emigrira u Englesku, gde postaje prijatelj i saborac Marxa i Engelsa; 1862. vraća se u Nemačku. Saosnivač Socijaldemokratske radničke partije 1869; odgovorni urednik lista «Vorwärts», član Severnonemačkog (1867 - 1870) i Nemačkog rajstaga (1874 - 1900); zajedno sa Bebelom nastupa protiv pruskih aneksionih planova za vreme francusko-nemačkog rata i za odbranu Pariske komune. 55 74 99 198 210 211 460
- Liven, Hristofor Andrejevič, knez* (1774 - 1839) — ruski diplomat; otpravnik poslova u Berlinu (1810 - 1812), ambasador u Londonu (1812 - 1834). 14 27 28
- Linton, William James* (Viljem Džejsms Linton; 1812 - 1898) — engleski rezbar, graver i pisac; učesnik u čarističkom pokretu, izdavač časopisa «The English Republic»; 1866. emigrira u SAD. 357
- Locke, John* (Džon Lok; 1632 - 1704) — engleski filozof senzualist; kao ekonomist kolebao se u teoriji o novcu između nominalizma i monetarizma. 248
- Longuet, Jenny* vidi *Marx, Jenny*
- Louis XIV* (Luj XIV; 1638 - 1715) — francuski kralj (1643 - 1715). 18 220
- Louis XVI* (Luj XVI; 1754 - 1793) — francuski kralj (1774 - 1792), po-

- gubljen za vreme francuske revolucije. 164
- Louis Bonaparte* vidi *Napoléon III*
- Louis-Napoléon* vidi *Napoléon III*
- Louis-Philippe, duc d'Orléans* (Luj-Filip, vojvoda od Orleana; 1773 - 1850) — francuski kralj (1830 - 1848). 161 162 198 253 258
- Lubbock, Sir John* (od 1899) *Lord Avebury* (ser Džon Labok lord Ejvberi; 1834 - 1913) — engleski biolog, pristalica Darwina, etnolog i arheolog, autor dela o istoriji pradeduštva, stručnjak za finansije i političar — liberal. 185 186
- Lukijan* (oko 120 - 180) — grčki pisac satiričar, ateist. 383 384
- Lücke, Gottfried Christian Friedrich* (Gotfrid Kristijan Fridrih Like; 1791 - 1855) — protestantski teolog, profesor u Bonu, zatim u Getingenu; autor teoloških dela, glavno mu je delo »Komentar o spisima evangeliste Jovana«. 396
- Luther, Martin* (Martin Luter; 1483 - 1546) — sin rudara, osnivač protestantizma u Nemačkoj; Njegovo literarno delo, naročito prevod *Biblije* imalo je znatan uticaj na razvoj jedinstvenog nemačkog književnog jezika. U seljačkom ratu 1524/25. Luter se odlučno suprotstavlja revolucionarnom seljačkom pokretu i pridružuje se građanskoj, plemićkoj i kneževskoj strani. 252 253
- MacKinley, William* (Viljem Mekkinli; 1843 - 1901) — američki državnik, vod Republikanske partije; od 1877. više puta član Kongresa, 1890. zahveva u interesu monopolista tarifu o zaštitnoj carini, koja je iste godine stupila na snagu; predsednik SAD (1897 - 1901). 282
- Mac-Mahon, Marie-Edme-Patrice-Maurice, comte de, duc de Magenta* (Mari-Edm-Patris-Moris, vojvoda od Mak-Maona grof od Mađente; 1808 - 1893) — militarist i reakcionarni francuski političar; od 1859. maršal Francuske, bonapartist; učesnik u krimskom i u italijanskom ratu 1859; vrhovni komandant versajske armije; dželat Pariske komune, predsednik Treće republike (1873 - 1879). 402 436
- Manners, John James Robert, Earl of Rutland* (Džon Džejms Robert Menners, erl od Ratlanda; 1818 - 1906) — britanski državnik, torijevac, kasnije konzervativac; četrdesetih godina pripadao grupi »Mlada Engleska«, član parlamenta, više puta ministar. 260
- Mantell, Gideon Algernon* (Gidijen Aldženen Mentel; 1790 - 1852) — engleski geolog, paleontolog i lekar. 248
- Manteuffel, Otto Theodor, Freiherr von* (Oto Teodor baron od Mantojfelja; 1805 - 1882) — pruski državnik, predstavnik reakcionarne plemićke birokratije; ministar unutrašnjih poslova (1848 - 1850), predsednik vlade i ministar spoljnih poslova (1850 - 1858). 40
- Marko Aurelije*; 121 - 180) — rimski car (161 - 180), predstavnik stoičke filozofije. 387
- Maria Theresia* (Marija Terezija; 1717 - 1780) — austrijska nadvojvotkinja i carica (1740 - 1780), carica Svetog Rimskog Carstva Nemačke Nacije (1765 - 1780). 20
- Marrast, Armand* (Arman Mara; 1801 - 1852) — francuski publicist i političar, vod umerenih građanskih republikanaca; šef redakcije lista »Le National«; 1848. član provizorne vlade i gradonačelnik Pariza, predsednik Ustavotvorne nacionalne skupštine (1848/49). 210
- Martignetti, Pasquale* (Paskvale Martigneti) — italijanski socijalist, prevodilac Marxovih i Engelsovih radova na italijanski. 179 180
- Martini, Ferdinando* (Ferdinando Martini; 1841 - 1928) — italijanski po-

- litičar, novinar i dramatičar, pripadao takozvanoj građanskoj »levici«, ministar obrazovanja (1892/1893). 306
- Marx, Eleanor* vidi *Marx-Aveling, Eleanor*
- Marx, Heinrich* (Hajnrh Marks; 1782 - 1838) — otac Karla Marxa, advokat u Trijeru. 285
- Marx, Jenny* (rod. von Westphalen) (Dženi Marks, rod. fon Vestfalen); 1814 - 1881) — supruga i saradnica Karla Marxa. 223 286 291
- Marx, Jenny* (Dženi Marks; 1844 - 1883) — najstarija kći Karla Marxa, učesnik međunarodnog radničkog pokreta; udala se 1872. za Charles-a Longuet-a. 223 291
- Marx, Karl* (Karl Marks; 1818 - 1883). 13 29 43 44 47 48 49 64 66 69 71 73 - 75 77 79 - 95 96 - 108 112 136 145 146 - 152 156 157 160 161 167 170 172 - 176 187 188 210 211 214 219/220 221 223 224 228 231 237 239 243 - 246 248 255 265 270 273 285 - 292 293 294 310 311 340 343 344 346 352 353 358 361 364 365 366 368 369 - 372 373 404 424 427 430 - 435 436 461
- Marx-Aveling, Eleanor* (Elinor Marks-Eveling; 1855 - 1898) — najmlađa kći Karla Marxa, učesnica u engleskom i međunarodnom radničkom pokretu osamdesetih i devedesetih godina, publicist; od 1884. supruga Edwarda Avelinga; saradnica Friedricha Engelsa, propagator marksizma, učestvuje u organizovanju masovnog pokreta nekvalifikovanih radnika, i londonskog štrajka lučkih radnika (1889); učestvuje u pripremanju Međunarodnog socijalističkog radničkog kongresa 1889, delegat Međunarodnog socijalističkog kongresa 1891. i 1893. 51 - 53 80 94 95 97 136 - 138 140 - 145 149 151 223
- Matkin, William* (Viljem Metkin) — predstavnik engleskih sindikata, vođa stolara i stolarskog sindikata; istupa protiv učešća engleskih sindikata u međunarodnom socijalističkom pokretu. 280
- Mazzini, Giuseppe* (Đuzepe Macini; 1805 - 1872) — italijanski građansko-demokratski revolucionar, vođa pokreta za nacionalno oslobođenje Italije; 1849. predsednik provizorne vlade Rimske Republike; pedesetih godina istupa protiv mešanja bonapartističke Francuske u nacionalno-oslobodilački pokret italijanskog naroda; 1871. okreće se protiv Pariske komune i Generalnog veća Internacionale; 33 288 373
- McLennan, John Ferguson* (Džon Ferguson Meklenan; 1827 - 1881) — škotski pravnik i istoričar, autor radova o istoriji braka i porodice. 183 - 188
- Mehmed Ali* (1769 - 1849) — turski namesnik u Egiptu (1805 - 1849), sproveo značajne društvene reforme; 1831 - 1833. i 1839/1840. vodio rat protiv turskog sultana za nezavisnost Egipta. 29
- Mehring, Franz* (Franz Mering; 1846 - 1891) — istaknuti predstavnik nemačke socijaldemokratije, istoričar i publicist; pisac mnogih istorijskih dela o Nemačkoj i nemačkoj socijaldemokratiji, autor prve Marxove biografije. Bio je saradnik časopisa »Die Neue Zeit«; ubraja se u vođe i pripadnike levog marksističkog krila nemačke socijaldemokratije; zastupnik revolucionarne klasne politike i borbe protiv imperijalističkog rata. 151
- Menger, Anton* (Anton Menger; 1841 - 1906) — austrijski pravnik, profesor Bečkog univerziteta. 243 381
- Mesa y Leompart, Jose* (Hose Mesa i Leompart; 1840 - 1904) — španski socijalist, štampar; jedan od organizatora sekcija Internacionale u Španiji, član španskog Federalnog veća (1871/1872), član redakcije lista »La Emancipación« (1871 - 1873) i član Nove madridske federacije (1872/1873); aktivno se borio pro-

- tiv anarhizma, jedan je od propagandista marksizma u Španiji; 1979. saosnivač Španske socijalističke radničke partije; prevodilac nekoliko dela Marxa i Engelsa na španski. 170
- Metternich, Clemens Wenzel Lothar, Fürst von* (Klemens Vencel Lotar knez Meternih; 1773 - 1859) — austrijski državnik i diplomat; ministar spoljnih poslova (1809. do 1821) i državni kancelar (1821 - 1848), saosnivač Svete alijanse. 30
- Miceli, Luigi* (Luigi Mičeli; 1824 - 1906) — italijanski političar, učesnik u revoluciji 1848/49. i u nacionalnooslobodilačkom pokretu; od 1861. poslanik u parlamentu, predstavnik takozvane građanske «levice»; ministar poljoprivrede i trgovine (1879 - 1881, 1888 - 1891). 304 305
- Mihailovski, Nikolaj Konstantinovič* (1842 - 1904) — ruski sociolog, publicist i književni kritičar, ideolog liberalnih narodnjaka, protivnik marksizma; urednik časopisa «Отечественные записки» i «Русское богатство». 365
- Miklošič, Franc* (1813 - 1891) — istaknuti bečki naučnik, filolog, osnivač uporednog metoda u slavističkoj filologiji i tvorac moderne slavistike; poreklom Slovenac. 17
- Miquel, Johannes* (Johanes Mikel; 1828 - 1901) — nemački političar, četrdesetih godina, član Saveza komunista; kasnije, nacional-liberal, pruski ministar finansija; (1890 - 1901). 200
- Molière (Poquelin), Jean-Baptiste* (Zan-Batist Molijer, Poklen; 1622 - 1673) — francuski komediograf. 116 123 127 133 153 155
- Moltke, Helmuth Karl Bernhard, Graf von* (Helmüt Karl Bernhard grof fon Moltke; 1800 - 1891) — pruski oficir, kasnije generalfeldmaršal, vojni teoretičar i pisac, ideolog pruskog militarizma i šovinizma; 1835 - 1839. služio u turskoj armiji; šef pruskog (1857 - 1871) i nemačkog carskog generalštaba (1871 - 1888), u nemačko-francuskom ratu faktički vrhovni komandant. 5 7 29 38
- Moody, Dwight Lyman (Ryther)* (Dvajt Lajmen Mudi, Rajder; 1837 - 1899) — američki evangelistički propovednik. 257
- Moore, Samuel* (Semjuel Mur; oko 1830 - 1912) — engleski pravnik, član Internacionale; prevodi prvu knjigu «Kapitala» (zajedno sa Edwardom Avelingom) i «Manifest Komunističke partije» na engleski; Marxov i Engelson prijatelj. 47
- Morgan* — američki general, brat Lewisa Henryja Morgana. 188
- Morgan, Lewis Henry* (Luis Henri Morgan; 1818 - 1881) — američki etnolog, arheolog i istoričar drevnog društva, predstavnik spontanog materijalizma. 180 185 - 188
- More, Sir Thomas* (ser Tomas Mor; 1478 - 1535) — engleski političar, lord-kancelar, humanistički pisac, predstavnik utopijskog komunizma, autor dela «Utopija». 19
- Moshos* — grčki pesnik (2. vek pre n. e.). 403
- Mundella, Anthony John* (Džon Entoni Mandela; 1825 - 1897) — britanski državnik i fabrikant, od 1868. član parlamenta, više puta zauzima ministarski položaj. 121 131
- Nadejde, Joan* (Joan Nadežde; 1854 - 1928) — rumunski publicist, socijaldemokrat, prevodi Engelseve radove na rumunski; 1899. priključuje se nacional-liberalnoj partiji i istupa protiv radničkog pokreta. 180
- Napoléon I Bonaparte* (Napoleon I Bonaparta; 1769 - 1821) — francuski car (1804 - 1814. i 1815). 22 24 26 28 67 164 167 201 216 249 327 342 409
- Napoléon III Louis Bonaparte* (Napoleon III Luj Bonaparta; 1808 - 1873)

- sinovac Napoleona I, predsjednik Druge republike (1848 - 1852), francuski car (1852 - 1870). 31 33 34 160 162 163 231 239 257 273 287 292 316 431 432 435 436 456
- Nabukodonosor* (oko 625 - 562. pre n. e.) — vavilonski kralj (604 - 562). 388
- Neron* (37 - 68) — rimski car (54 - 68). 397 398
- Neselrode, Karl Vasiljevič, grof* (1780 - 1862) — ruski državnik i diplomat; ministar spoljnih poslova (1816. do 1856), kancelar. 14 28 29
- Nieuwenhuis, Ferdinand Domela* (Ferdinand Domela Nivenhojs; 1846 - 1919) — predstavnik holandskog radničkog pokreta, saosnivač holandske Socijaldemokratske partije; od 1888. poslanik u parlamentu; delegat na Međunarodnim socijalističkim radničkim kongresima 1889, 1891. i 1893; od devedesetih godina anarhist.
- Nikolaj I* (1796 - 1855) — car Rusije (1825 - 1855). 28 30 - 32 218 310 366 450
- Nikolaj II* (1868 - 1918) — car Rusije (1894 - 1917). 441
- Orléans* (Orleani) — francuska kraljevska dinastija (1830 - 1848). 36
- Orlov, Aleksej Fjodorovič, grof*, od 1856 knez (1786 - 1861) — ruski oficir, državnik i diplomat; zaključio jedrenski ugovor (1829) i ugovor u Hunkijar-Iskelesiju (1833); predvodio rusku delegaciju na Pariskom kongresu (1856). 33
- Oton, Mark Salvije* (32 - 69) — rimski državnik, namesnik u provinciji Luzitaniji (jugozapadni deo Pirinejskog poluostrva); godine '69. iskoristio ustanak trupa i naroda protiv cara Galbe i kad je ovaj ubijen, proglasio se za cara; već posle tri meseca doživeo poraz u građanskom ratu i izvršio samoubistvo. 396 397
- Owen, Robert* (Robert Owen; 1771 - 1858) — engleski utopijski socijalist. 49 179 234 276 363
- Owens, John* (Džon Owens; 1790 - 1846) — engleski trgovac, osnivač mančesterskog koledža koji nosi njegovo ime. 264 265
- Palgrave, Robert Harry Inglis* (Robert Hari Inglis Pelgrejv; 1827 - 1919) — engleski bankar i ekonomist, izdavač časopisa »The Economist« (1877 - 1883). 233 275
- Palmerston, Henry John Temple, Viscount* (Henri Džon Templ Palmers-ton, vikont; 1784 - 1865) — britanski državnik; u početku torijevac, od 1830. vod desnog krila vigovala; državni sekretar u ministarstvu rata (1809 - 1828), ministar spoljnih poslova (1830 - 1834, 1835 - 1841, 1846 - 1851), ministar unutrašnjih poslova (1852 - 1855), predsednik vlade (1855 - 1858. i 1859 - 1865). 29 31 287 292
- Parnell, William* (Viljem Parnel) — engleski sindikalni funkcioner, stolar, počasni sekretar Radničkog udruženja sindikalnih birača u Londonu; osamdesetih i devedesetih godina zalaže se za učešće engleskih sindikata u međunarodnom socijalističkom pokretu, delegat na Međunarodnom socijalističkom radničkom kongresu 1891. 280
- Pavle I* (1754 - 1801) — car Rusije (1796 - 1801). 15 23 28
- Petar I* (1672 - 1725) — car Rusije (1682 - 1725). 17 19 20
- Petar III* (1728 - 1762) — ca: Rusije (1761/1762). 20
- Petar Veliki* vidi *Petar I*
- Pi y Margall, Francisco* (Fransisko Pi i Margal; 1824 - 1901) — španski političar, vođa levih federalističkih

republikanaca, bio je pod uticajem ideja utopijskog socijalizma; advokat i književnik; učesnik u građanskoj revoluciji (1854 - 1865. i 1868 - 1874), ministar unutrašnjih poslova (13. februara do 11. juna 1873), povremeni predsednik republikanske vlade (11. juna do 18. jula 1873). 355

Plehanov, Georgij Valentinovič (1856 - 1918) — istaknuti predstavnik ruskog i međunarodnog radničkog pokreta, filozof i propagator marksizma u Rusiji; nakon raskida sa narodnjacima osniva prvu rusku marksističku organizaciju, grupu »Oslobodjenje rada«; osamdesetih i devedesetih godina bori se protiv narodnjačkog pokreta i istupa protiv oportunitizma i revizionizma u međunarodnom radničkom pokretu; kasnije se priključuje menjševcima. 206 343 361 364

Pozzo di Borgo, Karl Andreas Osipovič, grof (Karl Andreas Osipovič, grof Poco di Borgo; 1764 - 1842) — ruski diplomat, poreklom Korzikanac, poslanik (1814 - 1821) i ambasador u Parizu (1821 - 1835), ambasador u Londonu (1835 - 1839). 14 28

Priestley, Joseph (Džozef Pristli; 1733 - 1804) — engleski hemičar i fizičar, filozof materijalist, ideolog radikalnog dela engleske buržoazije za vreme industrijske revolucije. 248

Proudhon, Pierre-Joseph (Pjer - Žozef Prudon; 1809 - 1865) — francuski publicist, sociolog i ekonomist, sitnoburžoaski ideolog. 32 165 - 167 170 288 291 294 353 390 436

Puškin, Aleksandar Sergejevič (1799 - 1837) — veliki ruski pesnik.

Quelch, Harry (Hari Kvelč; 1858 - 1913) — istaknuti predstavnik engleskog radničkog pokreta, vođ novih sindikata i levog krila socijalista, bori se protiv oportunitizma i liberalističke politike u engleskom radničkom pokretu, potpomaže leve

struje u partijama Druge internacionale; delegat na Međunarodnom socijalističkom radničkom kongresu 1891. i 1893. 280

Ravé, Henri (Anri Rave) — francuski novinar, prevodilac Engelsovih radova na francuski. 180

Reinach, Jacques, baron de (Žak baron de Renak; umro 1892) — francuski bankar, vodi finansije Panamskog društva, izvršio samoubistvo kad je panamska afera izbila u javnost. 308

Renan, Joseph-Ernest (Žozef-Ernest Renan; 1823 - 1892) — francuski filozof idealist i istoričar; autor eseja o istoriji hrišćanstva. 382 386 387 390 396 398

Ricardo, David (Dejvid Rikardo; 1772 - 1823) — engleski ekonomist, čije delo čini vrhunac klasične buržoaske političke ekonomije. 174 175

Richter, Eugen (Eugen Rihter; 1838 - 1906) — nemački političar, vođ Napredne stranke, kasnije Nemačke slobodoumne partije i na kraju Slobodoumne narodne partije, poslanik severnonemačke, od 1871. nemačke skupštine. 325

Robin, Paul (Pol Roben; rod. 1837) — francuski učitelj; bakunjinist, od 1869. prvak Alijanse socijalističke demokratije; član Generalnog veća (1870/1871), 1869. delegat na Bazeljskom kongresu, a 1871. na Londonskoj konferenciji Internacionale. 293

Rogers, James Edwin Thorold (Džejms Edvin Torold Rodžers; 1823 - 1890) — engleski ekonomist, autor više dela o istoriji nacionalne privrede Engleske. 109

Roscoe, Sir Henry Enfield (ser Henri Enfid Roskou; 1833 - 1915) — engleski hemičar, autor nekoliko udžbenika hemije. 264

Rößler, Konstantin (Konstantin Resler; 1820 - 1896) — činovnik, publi-

- cist; kao direktor poluzvaničnog književnog biroa u Berlinu (1877 - 1892) brani Bismarckovu politiku. 443
- Rothschild* — međunarodna bankarska kuća. 42 227 269 451
- Rowier, Maurice* (Moris Ruvije; 1842 - 1911) — francuski državnik, umereni građanski republikanac; više puta ministar i predsednik vlade; kada se 1892. otkrilo njegovo učešće u panamskoj aferi, daje ostavku i privremeno se povlači iz političkog života. 217 307 309
- Roy, Henry* (Henri Roj) — engleski lekar i ekonomist; autor dela «Theorie of the exchanges». 155
- Rudini, Antonio Starrabba, marchese di* (Antonio Staraba markiz di Rudini; 1839 - 1908) — italijanski državnik, veleposjednik, umereni liberal; predsednik vlade (1891/1892. i 1896 - 1898); vrši represalije protiv pokreta radnika i seljaka. 305 309
- Ruge, Arnold* (Arnold Ruge; 1802 - 1880) — nemački publicist, mladohegelovac; sitnoburžoaski demokrat; 1848. član levog krila frankfurtske Nacionalne skupštine; pedesetih godina vođ nemačke sitnoburžoaske emigracije u Engleskoj; posle 1866. nacional-liberal. 285 291
- Saint-Paul, Wilhelm* (Vilhelm Sen-Pol; oko 1815 - 1852) — činovnik pruskog ministarstva unutrašnjih poslova, 1843. cenzor za list «Rheinische Zeitung». 285 390
- Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de* (Klod Anri de Ruvroa grof Sen-Simon; 1760 - 1825) — francuski socijalist utopist. 72 179 391 452
- Salmeron y Alonso, Nicolás* (Nikolas Salmeron i Alonso; 1838 - 1908) — španski političar, vođ građanskih republikanaca, profesor istorije i filozofije na Madridskom univerzitetu; predsednik prve Španske Republike (18. jula do 7. septembra 1873). 355
- Sankey, Ira David* (Ajre Dejvid Senki; 1840 - 1908) — američki evangelistički propovednik. 257
- Schorlemmer, Carl* (Karl Šorlemer; 1834 - 1892) — nemački hemičar, materijalist, profesor u Mančesteru; član nemačke socijaldemokratske partije; Marxov i Engelsov prijatelj. 264 - 266
- Schott, Andreas* (Andreas Šot; 1552 - 1629) — nemački jezuit; prevodilac i izdavač klasičnih autora. 383
- Seneka, Lucije Anej* (oko 4. pre n. e. do 65. n. e.) — rimski filozof, pisac i političar, jedan od najpoznatijih predstavnika takozvane mlade stoičke škole; svojim idealističkim učenjem o etici utiče na formiranje hrišćanskog dogmatizma. 387
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of* (Entoni Ešli Kuper grof od Šeftsberija; 1671 - 1713) — engleski filozof moralist, istaknuti predstavnik deizma; političar, vigovac. 255
- Shipton, George* (Džordž Šipton) — sekretar engleskog sindikata molera, u godinama 1871 - 1896. sekretar Londonskog sindikalnog veća; reformist. 53
- Sickingen, Franz von* (Franc fon Zickingen; 1481 - 1523) — nemački vojnič, pristalica reformacije, vojni i politički vođ ustanka plemića 1522/23 252
- Sihida (Malaksijano), Nadežda Konstantinovna* (1862 - 1889) — ruska revolucionarka, član partije Народная воля; umrla od posledica zlostavljanja u zatvoru. 37
- Singer, Paul* (Paul Zinger; 1844 - 1911) — vodeći predstavnik nemačke socijaldemokratije; 1887. postaje član, a 1890. predsednik glavnog odbora Nemačke socijaldemokratske partije; član Rajhstaga (1884 - 1911). od 1885. predsednik socijaldemokratske frakcije u Rajhstagu. 43 55

- Smith, Adam* (Adam Smit; 1723 - 1790) — istaknuti engleski ekonomist pre Ricarda; uopštio je iskustva kapitalističkog manufakturnog perioda i početaka fabričkog sistema, dao razvijen vid klasičnoj buržoaskoj političkoj ekonomiji. 24 126
- Smith, Robert Angus* (Robert Enges Smit; 1817 - 1884) — engleski hemičar. 264
- Sokrat* (oko 469 - 399. pre n. e.) — znameniti grčki filozof, Platonov učitelj. 383
- Solon* (oko 638 - 558 pre n. e.) — slavni atinski zakonodavac, oko 594. pre n. e. proveo niz agrarnih reformi uperenih protiv rodovske aristokratije. 364
- Sophie Auguste von Anhalt-Zerbst* (Sofi Auguste von Anhalt-Cerbst) — vidi *Katarina II*
- Stephan, Heinrich von* (Hajnrh fon Stefan; 1831 - 1897) — generalni direktor pošta Nemačkog Rajha, od 1880. državni sekretar Carskog poštanskog ureda. 64
- Steuart (Stewart), Sir James* (pseudonim *Denham*) (ser Džems Stjuart-Denem; 1712 - 1780) — engleski ekonomist, jedan od poslednjih predstavnika merkantilizma. 145
- Strauß, David Friedrich* (David Fridrih Štraus; 1808 - 1874) — nemački filozof i publicist, mladohegelovac, autor knjige »Život Isusov«; posle 1866. nacional-liberal. 386
- Stuart* (Stjuart) — kraljevska dinastija, vladala u Škotskoj (1371 - 1714) i u Engleskoj (1603 - 1649, 1660 - 1714). 255
- Stumm-Halberg, Karl Ferdinand, Freiherr von* (Karl Ferdinand baron od Štum-Halberga; 1836 - 1901) — krupni industrijalac, kao »kralj Štum« najuticajnija ličnost u Sarskoj oblasti, konzervativac; ogorčen protivnik radničkog pokreta. 425
- Sternberg, Lev Jakovljevič* (1861 - 1927) — ruski etnograf, zbog revolucionarnog delovanja proteran na ostrvo Sahalin (1889 - 1897), gde je proučavao društveno uređenje i način života domaćeg stanovništva; od 1918. profesor na Petrogradskom univerzitetu, a od 1924. dopisni član Akademije nauka SSSR. 299 300
- Tacit, Publije Kornelije* (oko 55 - 120) — rimski istoričar. 186 388 397 400
- Talleyrand-Périgord, Charles-Maurice de, prince de Bénévent* (Šarl Moris od Tajleran-Perigora princ od Benavana; 1754 - 1838) — francuski diplomat, ministar spoljnih poslova (1797 - 1799, 1799 - 1807, 1814/1815), predstavnik Francuske na Bečkom kongresu (1814/1815); ambasador u Londonu (1830. do 1834). 26
- Tanlongo, Bernardo* (Bernardo Tanlongo; 1820 - 1896) — italijanski velepreduzetnik, od 1882. direktor Rimske banke (Banca Romana).
- Taylor, Sedley* (Sidli Tejlor; druga polovina 19. veka do početka 20. veka) — učesnik kooperativnog pokreta u Engleskoj; zalagao se za učešće radnika u profitima kapitalista. 79 80 94 95 96 100 105 107 136 - 144 147 - 149 151
- Teistler, Hermann* (Herman Tajstler) — nemački socijaldemokrat, pripadao vođstvu »Mladih«, 1890. urednik lista »Sächsische Arbeiter-Zeitung«. 70
- Teokrit* — grčki pesnik iz 3. veka pre n. e. 403
- Thiers, Louis-Adolphe* (Luj Adolf Tjer; 1797 - 1877) — francuski istoričar i državnik, ministar unutrašnjih poslova (1832. i 1834), predsednik vlade (1836. i 1840), predsednik republike (1871 - 1873), dželat Pariske komune. 158 163 165 216 402 436
- Thompson, William* (Viljem Tompson; oko 1785 - 1833) — irski ekonomist,

- socijalist utopist, Owenov pristalica, iz Ricardove teorije izvodio socijalističke zaključke. 243
- Thorne, William James* (Džejs Viljem Torn; 1857 - 1946) — predstavnik engleskog radničkog pokreta, član Socijaldemokratske federacije krajem osamdesetih godina; početkom devedesetih godina organizator masovnog pokreta nekvalifikovanih radnika; sekretar strukovnog saveza manualnih i plinskih radnika; od 1906. član parlamenta; za vreme prvog svetskog rata socijalšovinist. 280
- Tiberije* (42. pre n. e. do 37. n. e.) — rimski car (14 - 37). 396
- Tihomirov, Lev Aleksandrovič* (1852 - 1923) — ruski publicist, uticajni član partije Народная воля; krajem osamdesetih godina izdaje revolucionarni pokret i postaje monarhist. 15
- Tkačov, Pjotr Nikitič* (1844 - 1885) — ruski publicist i revolucionar; ideolog narodnjaka. 357 358
- Torlonia, Giulio Borghese, knez* (Đulio Borgeze knez Torlonija; 1847-1914) — italijanski aristokrat, predsednik Nadzornog odbora Rimske banke (Banca Romana). 305 - 307
- Trier, Gerson* (Gerson Trir; rođ. 1851) — učitelj, vođa revolucionarne manjine Socijaldemokratske partije Danske; bori se protiv reformističke politike oportunističkog krila partije; prevodi Engelsova dela na danski. 180
- Černiševski, Nikolaj Gavrilovič* (1828 - 1889) — ruski revolucionarni demokrat i filozof materijalist; pisac i književni kritičar. 358 361 365 367
- Tylor, Edward Burnett* (Edvard Berneš Tajlor; 1832 - 1917) — engleski etnolog, osnivač nauke o evoluciji u antropologiji i etnologiji. 181
- Umberto I* (Umberto I; 1844 - 1900) — italijanski kralj (1878. do 1900). 306
- Ure, Andrew* (Endrju Jur; 1778 - 1857) — engleski hemičar i ekonomist, pristalica slobodne trgovine, autor više radova iz industrije i ekonomije. 145
- Urquhardt, David* (Dejvid Erkert; 1805 - 1877) — britanski diplomat, publicist i reakcionarni političar, turkofil; član parlamenta, torijevac; tridesetih godina bila mu je poverena značajna diplomatska misija u Turskoj. 13 14 30
- Vaillant, Marie-Edouard* (Mari-Eduar Vajan; 1840 - 1915) — francuski socijalist, blankist; član Pariske komune, član Generalnog veća Međunarodnog udruženja radnika (1871/1872); od 1884. član pariskog opštinskog veća; delegat na Međunarodnom socijalističkom radničkom kongresu 1889. i 1891; saosnivač Socijalističke partije Francuske (1901); za vreme prvog svetskog rata socijalpatriota. 166 353
- Vanderbilt* (Vanderbilt) — dinastija američkih finansijskih i industrijskih magnata. 227
- Vauban, Sébastien le Prêtre* (Prestre), *marquis de* (Sebastijan Sveštenik, markiz Voban; 1633 - 1707) — francuski maršal, inženjer graditelj utvrđenja; kritikovao francuski poreski sistem i napravio nacrt za jedan utopijski finansijski sistem. 220 451
- Vitelije, Aul* (15 - 69) — rimski državnik; šezdesetih godina namesnik u germanskim pokrajinama gde je u januaru 69. proglašen za cara; u dugotrajnom građanskom ratu, koji se za njega završio porazom, našao i svoju smrt. 388
- Vogt, Karl* (Karl Fogt; 1817 - 1895) — prirodoslovac, vulgarni materijalist, sitnoburžoaski demokrat; 1848/49. član frankfurtske Nacionalne skupštine (levo krilo); juna 1849. jedan od pet carskih regenata; emigrirao 1849. u Švajcarsku; u pedesetim i početkom šezdesetih godina

- plaćeni tajni agent Louis-a Bonaparte, aktivni učesnik ozloglašene hajke protiv proleterskih revolucionara; Marx ga raskrinkao u pamfletu »Gospodin Vogt« (1860). 287 292 352
- Vollmar, Georg Heinrich von* (Georg Hajnrh fon Folmar; 1850 - 1922) — socijaldemokrat, jedan od vođa revizionističkog krila nemačke socijaldemokratije; više puta poslanik nemačkog Rajhstaga i bavarskog Landtaga; za vreme prvog svetskog rata socijalšovinist. 406
- Voltaire (Arouet), François-Marie de* (Fransoa-Mari de Volter, Arue; 1694 - 1778) — francuski filozof deist, satirički pisac, istoričar; predstavnik buržoaskog prosvetiteljstva 18. veka; borac protiv apsolutizma i katolicizma. 97 383
- Wakefield, Edward Gibbon* (Edvard Gibon Vejkfild; 1796 - 1862) — britanski državnik, kolonijalni političar i ekonomist. 120 128 134
- Watt, James* (Džejms Vat; 1736 - 1819) — škotski pronalazač, konstruktor znatno poboljšane parne mašine. 256
- Watts, John* (Džon Vats; 1818 - 1887) — engleski publicist, socijalist-utopist, pristalica Roberta Owena, kasnije liberal i apologet kapitalizma. 110
- Webb, Sidney James* (Sidni Džejms Veb; 1859 - 1947) — engleski političar, saosnivač Društva fabijevaca; piše zajedno sa svojom ženom Beatrice više radova iz istorije i teorije engleskog radničkog pokreta, gde zastupa mišljenje da se radničko pitanje može rešiti u kapitalističkim uslovima. 463
- Weitling, Wilhelm* (Vilhelm Vajtling; 1808 - 1871) — krojač, istaknuti predstavnik nemačkog radničkog pokreta u vreme njegova nastajanja, član Saveza pravednih; propagirao utopijski komunizam jednako, koji je, »kao prvo samostalno teorijsko buđenje nemačkog proletarijata« (Engels), igrao značajnu ulogu sve do nastanka naučnog komunizma; 1849. emigrirao u Ameriku, a uskoro zatim odvojio se od radničkog pokreta. 49 210 236 237 382 384 390
- Wellington, Arthur Wellesley, Duke of* (Artur Velzli vojvoda od Velingtona; 1769 - 1852) — britanski vojskovođa, državnik, torijevac; 1808 - 1814. i 1815. komandovao engleskim trupama u ratovima protiv Napoleona I; komandant artiljerije (1818 - 1827), vrhovni komandant armije (1827 - 1828, 1842. do 1852), predsednik vlade (1828 - 1830), ministar spoljnih poslova (1834/1835). 25
- Wilhelm I* (Vilhelm I; 1797 - 1888) — pruski princ, princ regent (1858 - 1861), pruski kralj (1861 - 1888), nemački car (1871 - 1888). 5 7 8 435
- Wilhelm II* (Vilhelm II; 1859 - 1941) — pruski kralj i nemački car (1888 - 1918). 4 5 7 38 40 449 455 456
- William IV* (Viljem IV; 1765 - 1837) — kralj Velike Britanije i Irske (1830 - 1837). 30
- Wille, Bruno* (Bruno Vile; 1860 - 1928) — nemački pisac i teatrolog, krajem osamdesetih godina priključio se socijaldemokratskom pokretu, vođa grupe »Mladih«. 70
- Wilson, John Havelock* (Džon Havelok Vilson; 1858 - 1929) — engleski sindikalist, organizator i sekretar (od 1887) Saveza mornara i ugljara; od 1892. više puta član parlamenta, zalaže se za saradnju sa buržoazijom; za vreme prvog svetskog rata socijalšovinist. 277
- Young, Arthur* (Artur Jang; 1741 - 1820) — engleski agronom i ekonomist, autor knjige »Tour in Ireland«. 109
- Zamojski, Vladislav, grof* (1803 - 1868) — poljski magnat, učesnik u ustanku 1830/31; posle ugušenja ustanka

vođ poljske konzervativne monarhističke emigracije u Parizu; za vreme krimskog rata pokušao da organizuje jednu poljsku legiju protiv Rusije. 30

Zasulič, Vera Ivanovna (1851-1919) — učesnica u pokretu narodnjaka, kasnije u socijaldemokratskom pokretu Rusije; saosnivač marksističke grupe »Oslobođenje rada«, kasnije se priključila menjševcima. 44

Žiška, Jan iz Trocnova (oko 1360-1424) — istaknuti češki vojskovođa i političar, posle spaljivanja Jana Husa postaje prvak husitičkog pokreta i nacionalni junak češkog naroda. 382

Žukovski, Julij Galaktionovič (1822-1907) — ruski ekonomist i publicist; rukovodilac Državne banke; autor članka »Karl Marx i njegova knjiga o kapitalu«, koji sadrži pamfletske ispade protiv marksizma. 365

Imena biblijskih, mitoloških i drugih neistorijskih lica i lica iz književnih dela

Ahil — prema grčkoj legendi o trojanskom ratu najhrabriji od svih Grka; jedna od glavnih ličnosti Homerove »Ilijade«; Ahil je umro od uboda strele u petu, koja je bila jedino ranjivo mesto na njegovom telu. 233

Agamemnon — prema grčkoj mitologiji grčki vojskovođa u trojanskom ratu, posle povratka iz rata ubili su ga njegova žena Klitemnestra i njen ljubavnik Egist; junak istoimene Eshilove tragedije. 182

Apolon — prema grčkoj mitologiji bog sunca i svetlosti, zaštitnik umetnosti i pesništva. 182

Atena — u grčkoj mitologiji jedna od najznačajnijih boginja, boginja rata i mudrosti; smatrana je u Atini zaštitnicom atinske države. 182

Baruh — mitski tvorac jedne apokaliptičke knjige koja nije sačuvana u Bibliji. 388

Danilo — biblijski prorok, tvorac jedne od biblijskih knjiga (kniga Danilova). 387 388 394 396

Dogberry — (Dagberi) — ličnost iz Shakespeareovih komedija »Mnogo vike ni oko šta«; podrugljivo ime za nekog ograničenog, revnosnog činovnika. 144

Dorde, sveti — hrišćanski svetac; od 12. veka u umetnosti predstavljan kao vitez koji ubija zmaja. 148

Eckart, der getreue (Verni Ekart) — ličnost nemačkog narodnog predanja; uzor vernog nepokolebljivog čoveka. 69

Egist — po grčkoj mitologiji Klitemnestrin ljubavnik. Zajedno s njom je ubio Agamemnona; ličnost iz Eshilove tragedije »Agamemnon«. 182

Enoh — mitski tvorac jedne apokaliptičke knjige koja nije sačuvana u Bibliji. 388 394

Erinije — po grčkoj mitologiji boginje osvete, junakinje Eshilove tragedije »Agamemnon«. 182

Eugenije Onjegin — junak istoimenog Puškinovog romana. 24

Isaije — prorok, njegove mudre izreke su sakupljene u »Knjizi Isaije«. 388 396 398

Jesavela — prema predanju iz Starog zaveta despotska i surova izraelska vladarka koja je pokušala da starohebrejsku religiju zameni kultom boginje Astarte (boginje plodnosti i ljubavi); njeno ime se u »Otkrivenju Jovanovom«, jednoj od knjiga Novog

zaveta, upotrebljava kao personifikacija razvrata i poročnosti. 390

Jehova — ime izraelskog boga. 398

Jezdra — judejski sveštenik i književnik, po njemu je nazvana jedna od knjiga Starog zaveta. 388

Jezekilj — judejski prorok, po njemu je nazvana jedna od knjiga Starog zaveta. 394

Jovan — po hrišćanskoj mitologiji jedan od Hristovih apostola; prema legendi tvorac »Otkrivenja Jovanovog« (Apokalipse), jednog kanonskog jevanđelja i tri poslanice Jovanove, što je verovatno delo mnogih autora. 387 - 391 393 394 398

Jupiter — vrhovni rimski bog (grčki *Zevs*). 383 399

Klitemnestra — po grčkoj mitologiji žena Agamemnonova, koja ga je ubila nakon njegovog povratka iz trojanskog rata; junakinja Eshilove »Orestijes«. 182

Mihailo — prema Bibliji arhangel. 394

Mojzije — prema biblijskom predanju prorok i zakonodavac koji je Hebreje oslobodio iz egipatskog ropstva i dao im zakone. 181 389

Nikola — prema biblijskoj legendi đakon u Jerusalimu, osnivač jere-tičke sekte. 390

Orest — u grčkoj mitologiji Agamemnonov i Klitemnestrin sin, da bi

osvetio Agamemnona ubio je majku i Egista; ličnost iz Eshilove tragedije »Eumenide« (drugi i treći deo »Orestijes«). 182

Pavle — jedan od dvanaest apostola iz Novog zaveta. 382

Peregrin — ličnost iz Lukijanove satire »Peregrinova smrt«; snalažljiv čovek, kriminalac koji se izdavao za sveca. 383 - 385

Protej — vidi *Peregrin*.

Semiramida — legendarna asirska vladarka, poznata po velikoj moći, raskoši i ljubavnim avanturama. 19

Tantal — po grčkoj mitologiji kralj Lidije, koji je zbog uvrede i izdaje tajne bogova osuđen da u Hadu gladan i žedan stoji u vodi ispod grana punih plodova. Pri svakom pokušaju da utoli glad i žeđ voda i plodovi se izmiču. 383

Terzit — ličnost iz Homerove »Ilijade«, opak, besramni i nakazni Grk koji je učestvovao u opsadi Troje, koga je zbog klevetanja grčkog vojskovođe Agamemnona Odisej kaznio a Ahil ubio. 150

Valaam — prema biblijskom predanju prorok iz Mesopotamije koji je po nalogu kralja Moabćana, Volaka, trebalo da prokune Izraelce koji pobeđuju u ratu, ali ga Jehova prinudava da ih blagosilja. 389

Valak — prema biblijskoj legendi kralj Moabćana. 389

Registar pojmova

- Agnosticizam* 248 - 249 250 - 251
- Anarhisti* 293 - 297
— Jurska federacija 293 - 294
— Međunarodna alijansa socijalističke demokratije 294 297
- Antisemitizam* 42 - 43
- Apsolutna monarhija* 255
- Austrija*
— borba za opšte pravo glasa 376
- Bečki kongres* 25
- Berlinski kongres* 35
- Blankisti* 166 167
- Bogatstvo*
— sredstva za rad i sredstva za život 194
- Buržoaska republika* 200 - 201 237 373 - 374
- Buržoazija*
— revolucionarnost mlade buržoazije 251
— i polet nauke 252
— borba protiv feudalizma 252 - 256
— kompromis između buržoazije i feudalnih velikoposednika 253 - 254 258 - 259
- Cena*
— zakonitost u kretanju cena robe 173
- Crkva*
— odvajanje crkve od države 201
— rimokatolička crkva kao internacionalni centar feudalnog sistema 251 - 252
- Čartizam* 230 257 273
- Deizam* 248 255
- Demokratska republika* 200 - 201 237 373 - 374
— i narodno predstavnništvo 200
- Diktatura proletarijata* 169 200
- Druga internacionala*
— novine u organizaciji 344
— Briselski kongres 1891. 59 - 62
- Država*
— proces osamostaljivanja državne vlasti u odnosu na društvo 168
— klasna suština 168 - 169
- Elzas i Lotaringija* 34 214
— i pravo na samoopredeljenje 215 452 - 453 461 - 462
- Engleska*
— ključni položaj u odnosu na ostale evropske sile 24 - 25 35 336
— industrijska revolucija 226 227 256 257 268
— koncentracija kapitala 227
— industrijski centar agrarnog sveta 230 233
— i slobodna trgovina 230 233 272
— kompromis između buržoazije i feudalnih velikoposednika 253 - 254 258 - 259
— ukidanje zakona o žitu 226 257 268

- engleska buržoazija i francuska revolucija 1789. 256
- engleska buržoazija i februarska revolucija 1848. 230 272
- ugrožavanje monopola Engleske na svetskom tržištu 227
- pojava radničke klase 259 - 260 261
- čartizam 230 257 273
- nastanak radničke partije 277 - 278
- tredjunioni 51 - 54 59 226 231 232 273 274
- tredjunioni i međunarodni socijalistički pokret 344 401
- privilegovan položaj engleske radničke klase 234 276
- unije nekvalifikovanih radnika 51 234 - 235 277
- engleska radnička klasa i socijalizam 261
- osmočasovni radni dan 51 - 52
- štrajkovi 50 - 51 231 273
- položaj poljoprivrednih radnika 109
- položaj rudarskih i industrijskih radnika 109 - 112
- prvomajska proslava 1890. 50 - 54

Erfurtski program vidi *Nacrt socijal-demokratskog programa iz 1891.*

Evropa

- glavne odrednice evropske politike u drugoj polovini 19. veka 38
- mogućnost da se izbegne evropski i svetski rat - vidi *Rat*
- mogućnost razoružanja 39 316
- međunarodni radnički kongres 1891. 59 - 62
- evropska radnička klasa i ruski carizam 13
- uslovi pobeđe evropske radničke klase 261
- pomeranje težišta evropskog radničkog pokreta posle poraza Komune sa Francuske na Nemačku 436 - 437 442

Federalizam 200 - 201

- američki 200
- švajcarski 200 - 201

Feudalizam

- rimokatolička crkva kao internacionalni centar feudalnog sistema 251 - 252

Francuska

- vezanost za Rusiju 39 302 - 303

- Drugo carstvo — korupcija i šovinizam 162 258
- Code civil 255
- velika francuska revolucija 255
- Druga republika 163 258
- Treća republika 258

Francusko-pruski rat 1870. 33 - 34

- i njegove posledice 160 - 161

Gens

- grčki i rimski 187
- matrijarhalni gens američkih Indijanaca 187

Grupni brak 298 - 300

Hemija

- organska 264 - 265

Hrišćanstvo

- prvobitno — pokret ugnjetenih 381
- dodirne tačke s modernim radničkim pokretom 381 - 382 385 390 443 - 444
- društveno-politička sadržina srednjovekovnih verskih pokreta 381 - 382
- nemačka kritika Biblije (tibingenska škola i Bruno Bauer) 386 - 387
- »Otkrivenje Jovanovo« i istorijski tragovi 387 - 389 399 - 400
- »iskupljenje« — zajednička crta mnogih religija 389
- rano hrišćanstvo i hrišćanstvo kao svetska religija 389 - 390
- cepanje u sekte 390 - 391
- »izgubljeni raj« — idealizovana prošlost 393 - 395
- vera u »spasitelja« 396 398
- elementi kabalističke mistike u hrišćanskim spisima 397 - 398
- monoteistički i politeistički elementi u hrišćanstvu 399

Humanizam 19

Industrija

- njeno revolucionarno dejstvo u društvu 73
- industrijska revolucija 256 - 257 462

Inteligencija

— sitnoburžoaska inteligencija i socijaldemokratski pokret 58

Internacionala I vidi *Medunarodno udruženje radnika*

Internacionala II vidi *Druga internacionala*

Istorijski materijalizam 246 251 430 - 432

Italija

— neodlučnost i nedoslednost buržoazije na vlasti 372
— korupcionaške afere 304 - 309
— perspektive revolucije 373
— taktika socijalističke partije 373 374

Kapital

— i najamni rad 43

Kapitalistička proizvodnja vidi *Proizvodnja*

Kartezijanstvo 255

Komunistički manifest vidi *Manifest Komunističke partije*

Kretanje

— kao osnovno svojstvo materije 247

Krimski rat 31

Krize 233

— svetska trgovinska kriza 1847. 431

Lasalovstvo 74 - 75 210 - 211

Mađarska

— stupanje na put kapitalističkog razvitka 378
— rascep u socijaldemokratskoj partiji 301

Manifest Komunističke partije 44 - 49 239 - 240 310 - 311

— i istorija radničkog pokreta 48 210

Materija i energija 251

Materijalizam 246 247 255

— nominalizam prvi izraz materijalizma 246
— engleski materijalizam 246 254 - 255
— francuski materijalisti 248 255

— agnosticizam — »stidljivo« materijalizam 249 - 250 251
— materijalistički metod 66 - 67

Medunarodno udruženje radnika

— osnivanje 288
— cilj 48
— Haški kongres 1872. 344

Nacrtni socijaldemokratskog programa iz 1891.

— teorijski nivo i težnja ka popularnosti 193
— društvena sredstva za rad 194
— bogatstvo 194
— kapitalistička proizvodnja 197
— akcionarska društva 197
— ukidanje klasa 198
— prelazak u socijalizam mirnim putem i opasnost od oportunitizma 199
— demokratska republika 200 - 201
— narodno predstavnništvo 200
— federalizam 200 - 201
— opštinska samouprava 201
— odvajanje crkve od države 201
— porezi 202

Najamni rad

— i kapital 43

Najamnina 173 174 - 175 176 - 177

Naoružanje

— i tehnički napredak 321 - 322

Nemačka

— rasepkanost na veliki broj kneževina 17 - 18
— oblici zemljoposeda 245
— antagonizam prema Prusima 7
— industrijska revolucija i jačanje socijaldemokratije 348 - 349
— sitna buržoazija 67
— sukob interesa raznih delova buržoazije 206
— prodor na svetsko tržište 6
— korumpiranost štampe 6
— vanredni zakon protiv socijalista 3 8
— aneksija Elzasa i Lotaringije 34 214
— opadanje Bismarckove moći 3 4 6
— socijaldemokratija i sitnoburžoaska stihija 66 - 70
— snaga socijaldemokratije u parlamentu 3 8 211 - 212 454 457 459 462 - 463

- intelektualci u socijaldemokratskoj partiji 58
 — zlostavljanje vojnika u pruskoj vojsci 332 442 - 443
- Nominalizam* 246
- Norveška*
 — duboke demokratske tradicije 67 - 68
- Opportunizam* 199
- Opšte pravo glasa*
 — kao sredstvo političke borbe 376 437 - 438 441 - 443 455
- Opšta vojna obaveza* 158 316 - 317 326
- Pariska komuna* 158 - 159 163 - 169 241 - 242 436
 — revolucionarne zakonodavne mere 164 166 167 168
 — izrazito proleterski karakter 164 - 165
 — internacionalistički karakter 241
 — udeo blankista i prudonista 166 - 167
 — Komuna — »grob Prudonove škole socijalizma« 167
 — zablude blankista 167
 — nužnost razbijanja stare državne mašine 167 - 168
 — diktatura proletarijata 169
 — pobjeda kontrarevolucije 165 - 166
 — istorijski značaj Komune 166 - 169
- Podela rada*
 — i fizički razvoj čoveka 322 - 323
- Politika*
 — zakonita i nezakonita sredstva borbe 65
- Poljska*
 — i francuska revolucija 22
 — industrijsko područje ruskog carstva 239
- Porodica*
 — patrijarhalni oblik 181 182
 — monogamija 181
 — matrijarhat 181 - 183 184
 — »brak otmicom« 183
 — poliandrija 183 - 184
 — »heterizam« 181
- poligamija 185
 — egzogamija i endogamija 183 - 185
 — matrijarhalni gens američkih Indijanaca 187
 — grupni brak 185 - 186
 — Morganov doprinos proučavanju istorije porodice 186 - 188
- Proizvodnja*
 — kapitalistička 197 203 225 227 233 246 267 269 275 - 276 362
 — socijalistička 197
- Prudonizam*
 — učešće prudonista u Pariskoj komuni 166 - 167
 — i buržoaski socijalizam 170
- Prvomajske proslave*
 — u Engleskoj 50 - 54 337 - 338
 — u Austriji 339
 — u Francuskoj 341
 — u Španiji 342
- Rad*
 — i radna snaga 173 - 177
 — »vrednost rada« 175 177
 — proizvodnost ljudskog rada 177
- Radna snaga*
 — kao roba 173 - 177
 — vrednost radne snage 176 - 177 232 274
 — troškovi proizvodnje radne snage 176
 — prosečna cena radne snage 232 274
- Radni dan*
 — borba za kraći dan 51 - 52 53 228 280
- Radnička klasa*
 — stupanje na istorijsku scenu 161 - 162 260 - 261
 — mesto i uloga ekonomske borbe radničke klase 79
 — međunarodna solidarnost radničke klase 72 171 189 340
 — i socijalistička inteligencija 351
 — oslobođenje radničke klase — njeno sopstveno delo 203
- Rat*
 — mogućnost da se izbegne evropski i svetski rat 38 40 214 - 216 449 - 450 451 - 452 455 - 456 461 - 462

- stav nemačke socijaldemokratije prema eventualnom ratu 216 - 217
- Razoružanje* 39 316 317 334 336
- postepeno skraćivanje vojnog roka kao prvi korak ka razoružanju 315 317 322 334 - 336
- Reformacija* 252 253
- Religija*
- kao sredstvo moralnog obuzdavanja narodnih masa 260
- rimokatolička crkva kao internacionalni centar feudalnog sistema 251 - 252
- vidi i *Hrišćanstvo*
- Revolucija 1848.*
- karakter i značaj 231 310 - 311 432 - 433
- borbe na barikadama 438 - 440
- specifičnosti u odnosu na ranije revolucije 433 - 434
- osnovni uzroci neuspeha 434 - 436
- Roba*
- vrednost robe 173 - 174
- cena robe 173
- Robna proizvodnja* 246 367
- Rusija*
- koncepcije Petra Velikog 18
- Katarina II i plemićko-građanska «internacionala prosvetećenosti» 19 20 21
- i Napoleon pre 1812. 23
- i Engleska početkom 19. veka 25
- usmerenost spoljne politike na Carigrad 16 - 17 24 26 30 34
- aspiracije na Balkan i na prodor do Jadranskog mora 16 17 24 34 36 - 37
- manipulisanje Poljskom 20
- Napoleonov pohod 25
- posledice Napoleonova poraza 25
- i ustanak balkanskih naroda u Turskoj 27 28
- značaj smene na ruskom prestolu 1825. 28
- rusko-turski rat 1828. 28 - 29
- i julska revolucija 1830. 29
- i ustanak Poljaka 1830. 29
- i februarska revolucija 1848. 30 37
- stub evropske reakcije 13 40 215
- i evropska radnička klasa 13
- ruska diplomatija 14 27 28
- jezuitska disciplina i okretnost 14 19
- angažovanje stranaka 14 15
- bezobzirnost u izboru sredstava 27 33
- unutrašnji razvoj posle krimskog rata 31 - 32 37 218 364
- ukidanje kmetstva 219 450 - 451
- pojava nove klase — buržoazije 32 368
- počeci industrijalizacije 32 218 - 219 366 - 367
- glad u Rusiji devedesetih godina 218 450 - 451
- nastajanje proletarijata 33 366
- buđenje javnog mnjenja 32
- ruska «obščina» i revolucija 47 220 353 - 354 358 361 - 365 368
- revolucionarna kriza devedesetih godina 205 - 206 29 - 220 367 - 368 450 451
- zaduženost zemljoposjedničkog plemtva 3 29 330
- ekonomski položaj seljaka 219 - 220 329 - 330 450
- bezobzirna seča šuma i njene štetne klimatske posledice 330
- vojska
- snaga u odbrani 15
- slabost u napadu 15
- slabosti vojne organizacije 326
- malobrojnost oficirskog kadra 16 327
- Seljaštvo*
- i socijalističke partije 409 410 415 - 417
- stav socijalista prema sitnim seljacima 420 - 423
- stav socijalista prema krupnim seljacima 423 - 425
- stav socijalista prema seoskim proletarima 425 - 426
- i politička apatija 409
- i februarska revolucija 1848. 409
- i kapitalistička proizvodnja 409
- propadanje sitnog seljaštva 412
- posedovanje sredstava za proizvodnju — individualno i kolektivno 414 - 415
- neefikasnost zakona protiv zele-naštva 418 420
- Senzualizam* 248
- Sjedinjene Američke Države*
- razmah proizvodnje u drugoj polovini 19. veka 44
- koncentracija kapitala 47

- i slobodna trgovina 282 - 283
- osamostaljivanje državne vlasti u odnosu na društvo 168

Socijaldemokratska partija Nemačke

- nastanak i uspon 211 - 212 216
- porast broja glasova na izborima 212
- stav prema eventualnom ratu 216 - 217
- vidi i *Nemačka*

Socijalizam

- prelazak u socijalizam mirnim putem i opasnost oportunitizma 199
- u Nemačkoj
- njegove dve nezavisne struje 210
- lasalovski socijalizam 210 - 211
- ajzenahovci 211
- vidi i *Nemačka*
- »uzvišeni» »apstraktni» socijalizam 229 271

Sredstva za proizvodnju

- privajanje sredstava za proizvodnju od strane društva — osnovni uslov radikalnog ekonomskog preobražaja 237 432 457 461

Statistika

- i ekonomska istorija 430

»Sveta alijansa» 26

Svetsko tržište 282

- i saobraćajna sredstva 226 268

Štampa

- uloga i značaj radničke štampe 63 - 65 429

Švajcarska

- i pravo političkog azila 64
- federalizam 200 - 201

Tredjunioni 51 - 54 226 231 232 234 -

- 235 273 274 277 401
- i međunarodni socijalistički pokret 59 344 280 - 281

Turska

- položaj slovenskih seljaka 26
- nesigurnost svojine i nespojivost s kapitalističkim društvom 26

Ustanci

- oružani ustanci i borbe na Balkan-dama 438 - 440

- ustanci manjine 443 441

Utopijski komunizam 49 210*Višak proizvoda* 176 - 177*Višak rada* 227*Višak vrednosti* 227 269

- raspodela 370

Vojska

- sistem stajaće vojske 315
- sistem opšte vojne obaveze 326
- sistem milicije 315
- dužina roka aktivne vojne službe 318
- rok službe u konjici 320
- postepeno skraćivanje roka vojne službe 315 317 322 334 - 336
- obuka za paradu 319 321
- straža 319
- predvojnička obuka omladine 322 323 335
- razoružanje 39 316
- naoružanje i tehnički napredak 321 - 322
- zbijeni i rasuti stroj 15 327
- odnosi između oficira i vojnika 332 - 333
- preimущества nemačke vojne organizacije 325
- slabosti ruske vojne organizacije 326
- malobrojnost oficirskog kadra 16 327

Vrednost

- radna teorija vrednosti 173
- i rad 174
- i radna snaga 174 - 177
- i troškovi proizvodnje 174 - 177

Zemljoposed

- zajedničko vlasništvo na zemlju — prvobitni oblik poseda 357
- nemačka marka 362
- južnoslovenska zadruza 362 363
- propadanje sitnog poseda i politika socijalističkih partija 406
- parcelni, srednji i krupni seljaci 411
- sitni seljaci 411 - 412 413
- ruski radnici — bezemljaši 413

Sadržaj

	Strana
<i>Predgovor</i>	IX
NEMAČKI IZBORI 1890	3
Šta sada?	6
Spoljna politika ruskog carizma	11
I	13
II	20
III	26
O antisemitizmu (Iz jednog pisma za Beč)	42
Predgovor četvrtom nemačkom izdanju (1890)	
»Manifesta Komunističke partije«	44
4. maj u Londonu	50
Nacrt Ođgovora uredništvu lista	
»Sächsische Arbeiter-Zeitung«	55
Ođgovor uredništvu »Sächsische Arbeiter-Zeitung«	57
Međunarodni radnički kongres 1891.	59
Oproštajno pismo čitaocima lista »Sozialdemokrat«	63
Ođgovor gospodinu Paulu Ernstu	66
Uredništvu lista »Berliner Volksblatt«	71
Nacionalnom savetu Francuske radničke partije	72
Uredništvima listova »Arbeiter-Wochen-Chronik«	
i »Népszava« u Budimpešti	73
Predgovor za Marxovu »Kritiku Gotskog programa«	74
O polemici Brentano protiv Marxa	
zbog navodnog falsifikovanja citata.	77
Istorijat i dokumenti	77
I	81
II	85
III	89
IV	93
V	96
VI	100
VII	104

	Strana
Dokumenti	113
I. Inkriminisani citati	113
Br. 1. Inauguralna adresa	113
Br. 2. <i>Kapital</i> . Marx, <i>Kapital</i> , I tom, 3. izdanje, str. 670 - 672	114
II Brentano i Marx	117
Br. 3. Optužba. »Concordia«, br. 10, 7. marta 1872 Kako Karl Marx citira	117
Br. 4. Marxov odgovor. »Volksstaat«, br 44, subota, 1. juni 1872.	118
Br. 5. Odgovor anonimusa. »Concordia«, br. 27, 4. juli 1872. Kako se Karl Marx brani	121
Br. 6. Marxov drugi odgovor. »Volksstaat«, br. 63, 7. avgust 1872.	126
Br. 7. Drugi odgovor anonimusa. »Concordia«, br. 34, 22. avgusta 1872. Još nešto o karakteristici Karla Marxa	132
III. Sedley Taylor i Eleanor Marx	136
Br. 8. Taylorov napad. »Times«, 29. nov. 1883. Glavnom uredniku lista »The Times«	136
Br. 9. Odgovor Eleanor Marx. »To-Day«, februara 1884. Glavnom uredniku lista »The Times«	137
Br. 10. Odgovor S. Taylora »To-Day«, mart 1884. Redakciji časopisa »To-Day«	138
Br. 11. Drugi odgovor Eleanor Marx. »To-Day«, mart 1884. Redakciji časopisa »To-Day«	140
IV Engels i Brentano	145
Br. 12. Iz Engelsovog predgovora četvrtom izdanju Marxovog »Kapitala«, 1. tom	145
Br. 13. Brentanov odgovor. »Moja polemika sa Karlom Marxom«, Berlin, 1890, str. 3 - 5	149
Br. 14. Iz priloga Brentanovom odgovoru	152
Br. 15. Iz parlamentarnih izveštaja londonske štampe od 12. aprila 1863.	155
Br. 16. Gladstone Brentanu. »Deutsches Wochenblatt«, br. 49, 4. decembar 1890. Saopštenje	156

	Strana
Br. 17. Engelsov odgovor na br. 16. »Neue Zeit«, br. 13, 1891, str. 425 O polemici Brentano protiv Marxa	156
Pozdravna adresa francuskim radnicima povodom dvadesetogodišnjice Pariske komune	158
Uvod za »Građanski rat u Francuskoj« od Karla Marxa (izdanje od 1891)	160
Povodom španskog izdanja dela »Beda filozofije« od Karla Marxa (Pismo Josúe Mesa)	170
Organizacionom komitetu Internacionalnog mitinga za prava rada u Milanu	171
Uvod za Marxov »Najamni rad i kapital« (izdanje od 1891)	172
Predgovor četvrtom nemačkom izdanju (1891) Razvitak socijalizma od utopije do nauke	179
Predgovor četvrtom izdanju (1891) »Porekla porodice, privatne svojine i države«	180
Pozdravna adresa Drugom kongresu austrijske Socijaldemokratske partije	189
Prilog kritici Nacrta socijaldemokratskog programa iz 1891	191
I Motivi u deset odeljaka	193
II Politički zahtevi	198
III Ekonomski zahtevi	202
Prilog uz deo I	203
O Briselskom kongresu i stanju u Evropi (Iz jednog pisma Paul Lafargue-u)	205
Briselski kongres	205
Stanje u Evropi	205
Socijalizam u Nemačkoj	207
I	210
II	214
Uredništvu lista »Volksfreund«	221
Propratno pismo uz izjavu uredniku lista »The Daily Chronicle«	222
Pokojna gospođa Marx. Uredniku lista »The Daily Chronicle«	223
Pevačkom društvu Komunističkog udruženja za obrazovanje radnika Tottenham Street	224
Predgovor engleskom izdanju (1892) »Položaja radničke klase u Engleskoj«	225

	Strana
Odgovor uvaženom Giovanni-u Bovio-u	236
Predgovor drugom poljskom izdanju (1892)	
»Manifesta Komunističke partije«	239
Pozdravna adresa francuskim radnicima povodom dvadeset prve godišnjice Pariske komune	241
Uz drugo nemačko izdanje »Bede filozofije« Karla Marxa	243
Uvod za englesko izdanje (1892) spisa »Razvitak socijalizma od utopije do nauke«	244
Kongresu austrijske Partije u Beču	263
Carl Schorlemmer	264
Predgovor drugom nemačkom izdanju (1892) »Položaja radničke klase u Engleskoje«	267
O nekim osobenostima ekonomskog i političkog razvoja Engleske	279
Nacionalnom komitetu španske Socijalističke radničke partije	280
Američki predsednički izbori	282
Marx, Heinrich Karl	285
Uredništvu lista »Berliner Volks-Tribüne«	293
Novootkriveni slučaj grupnog braka	298
Upravi Socijal demokratske partije Mađarske	301
Najnoviji podvig pariske policije	302
O italijanskoj Panami	304
I	304
II	305
III	307
Italijanskom čitaocu. Predgovor italijanskom izdanju (1893) »Manifesta Komunističke partije«	310
- Može li se Evropa razoružati?	313
Predgovor	315
I	316
II	318
III	321
IV	324
V	326
VI	329
VII	332
VIII	334
Nemačkim radnicima povodom 1. maja 1893	337
Austrijskim radnicima povodom 1. maja 1893	339
Češkim drugovima povodom njihove prvomajske proslave — Jedna uspomena iz godine 1848	340

	Strana
Uprkos svemu! Pozdravna adresa francuskim radnicima povodom 1. maja 1893.	341
Španskim radnicima povodom 1. maja 1893.	342
Uredništvu časopisa »Sozial-Demokrat«	343
Završni govor na Međunarodnom radničkom kongresu u Cirihiu	344
Govor na socijaldemokratskom skupu u Beču 14. septembra 1893.	346
Govor na socijaldemokratskom skupu u Berlinu 22. septembra 1893.	348
Nemačkom udruženju za obrazovanje radnika u Londonu	350
Međunarodnom kongresu studenata socijalista	351
Predgovor brošuri »Članci o međunarodnim temama iz lista »Der Volksstaat« (1871 - 1875)«	352
Prethodna napomena (1894) uz spis »Bakunjinisti na delu. Podsetnik o ustanku u Španiji u leto 1873«	355
Pogovor (1894) uz spis »O društvenim odnosima u Rusiji« ..	357
Treći tom »Kapitala« Karla Marxa	369
O sadržini trećeg toma »Kapitala« ..	370
Buduća italijanska revolucija i Socijalistička partija ..	372
Četvrtom austrijskom kongresu ..	376
Nacionalnom savetu Francuske radničke partije povodom 23. godišnjice Pariske komune	377
Glavnom odboru Mađarske socijaldemokratske partije povodom Trećeg kongresa	378
Prilog istoriji ranog hrišćanstva ..	379
I ..	381
II ..	386
III ..	393
Engleskim socijalističkim i radničkim organizacijama	401
Trećem kongresu Socijalističke partije italijanskih trudenika (Pismo Dell' Avalleu)	402
Pozdravna adresa socijalistima Sicilije ..	403
Međunarodni socijalizam i italijanski socijalizam. Uredništvu lista »Critica Sociale« ..	404
Pismo uredništvu lista »Vorwärts« ..	406
Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj.	407
I ..	410
II ..	420
Uz četvrti tom »Kapitala« Karla Marxa ..	427
Nemačkom Udruženju za obrazovanje radnika u Londonu ..	428
Pozdravna adresa austrijskim radnicima povodom svakodnevnog izlaženja lista »Arbeiter-Zeitung« ..	429

	Strana
Uvod za »Klasne borbe u Francuskoj 1848 - 1850« Karla Marxa (1895)	430
Upravi nemačkog Udruženja za obrazovanje radnika u Londonu	445
Komitetu Nezavisne laburističke partije	446

PRILOZI

Intervju Friedricha Engelsa dopisniku lista »L'Eclair« 1. aprila 1892.	449
Intervju Friedricha Engelsa dopisniku lista »Le Figaro« 8. maja 1893.	454
Intervju Friedricha Engelsa dopisniku lista »The Daily Chronicle« krajem juna 1893.	459

NAPOMENE I REGISTRI

Napomene	467
Literatura	549
Datumi iz života i rada Friedricha Engelsa	564
Registar imena	599
Imena biblijskih, mitoloških i drugih neistorijskih lica i lica iz književnih dela	621
Registar pojmova	623

ILUSTRACIJE

Naslovna strana četvrtog nemačkog izdanja (1890) Manifesta komunističke partije	45
»Arbeiter Zeitung« (zaglavlje lista)	50
»Der Socialdemokrat« (zaglavlje lista)	63
»Le Socialiste« (zaglavlje lista)	72
»Népszava« (zaglavlje lista)	73
»Die Neue Zeite« (zaglavlje časopisa)	74
»Critica Sociale« (zaglavlje časopisa)	236
»Vorwärts« (zaglavlje lista)	264
Spisak dela Karl Marxa koji je napravio Friedrich Engels	289
Spisak svojih dela koji je napravio sam Friedrich Engels	295
Naslovna strana brošure »Friedrich Engels o Rusiji«	359

K. MARX — F. ENGELS

DELA • tom 33

JANUAR 1890 - AVGUST 1895

•
Pripremili za štampu saradnici
Instituta za međunarodni radnički pokret
Gligorije Ernjaković i Slobodanka Kovačević

•
Registar pojmova izradio *Gligorije Ernjaković*

•
Prevodioci

Ljubica Bauer-Protić prevela je priloge na str.:
158 - 159, 170, 241 - 242, 280 - 281, 402 - 405
Lazar Čović: 3 - 43, 50 - 73, 171, 189 - 190, 205 - 224,
236 - 238, 263 - 266, 279, 282 - 284, 293 - 309, 313 - 354,
369 - 378, 401, 406, 427 - 429, 445 - 446, 449 - 463
Rodoljub Čolaković: 243
Mara Fran: 357 - 368
Moša Pijade: 44 - 49, 239 - 240, 310 - 312
Ognjan Radović: 160 - 169
Dušan Rnjak: 77 - 157
Milorad Simić: 180 - 188
Nataša Tkalec: 179, 244 - 262, 407 - 426, 430 - 444
Zvonko Tkalec: 74 - 76, 172 - 178, 191 - 204, 293 - 297,
355 - 356, 379 - 400
N. Tomić i N. Bogdanović: 225 - 235, 267 - 278

•
Nacrt za korice *Eduard Stepančić*
Grafička oprema *Borivoje Miladinović*
Tehnički urednik *Milena Mijailović*
Korektori *Jugoslava Ševković i Ljubica Kovačević*

•
Izdavači
Izdavačka radna organizacija *Prosveta*
OOUR »Izdavačka delatnost«
Beograd, Dobračina 30
Institut za međunarodni radnički pokret
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

•
Štampa
Birografika
Subotica, Put Moše Pijade 72

•
Tiraž: 5 000 primeraka

